

— ЮЛІАН —
ОПІЛЬСЬКИЙ

ТВОРИ

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

ТВОРИ

В чотирьох томах

Том 4

Оповідання, повісті

Львів
Камеяр
2005

До четвертого тому ввійшли твори, події яких відбуваються або за межами нашої батьківщини («Поцілунок Іштари», «Школяр із Мемфісу», «Танечниця з Пібасту»), або зв'язані з нею лише епізодично («Під орлами Роми», «Аллах!», «Тінь велетня»). У кожному з них звучить той, за словами автора, «загальнолюдський підклад», завдяки якому історія кожного народу постає часткою світового процесу.

Упорядкування М. М. Ільницького

Тексти подаються за виданнями: Опільський Ю. Поцілунок Іштари: Нарис з початку VII в. до Хр. Львів, 1923; Опільський Ю. Гарміоне: Нарис із життя Чорномор'я під кінець V в. до Хр. Львів, 1921; Опільський Ю. Танечниця з Пібасту: Нарис із XIII віку до Хр. Львів, 1921; Опільський Ю. Школяр із Мемфісу: Нарис із XIV в. п. Хр.//Літ.-наук. вісник. 1924. Т. 83, 85; Опільський Ю. Під орлами Роми: Оповідання із життя в Карпатах з кінця 2-го в. п. Хр.//Нові шляхи. 1929. Ч. 2—8; 1930. Ч. 1, 3, 4; Опільський Ю. Діти Одіна: Картина з кінця X ст.//Жовтень. 1985. № 6; Опільський Ю. Тінь велетня: Оповідання з 1812 р. Львів, 1927.

О 4702640201-57 Інформ. листок
2005

ISBN 5-7745-0528-6 (т. 4)
ISBN 5-7745-0524-3

© Микола Ільницький,
упорядкування, 2005
© Богдан Іскульський,
художнє оформлення, 2005

ПОЦІЛУНОК ІШТАРИ

Нарис з початку VII в. до Хр.

I

БАБЕЛЬ І АРАМ

— Бачиш? Уже помутніли води Фрату¹. Вони широкі, як море, а бистрі, як полчища Еламу, що збігають зі східних гір. Се там угорі, у краях Наїрі і Урарту, потопилися сніги, упав дощ, і тому й у нас настає весна. Спрагнена земля пучнявіє від води. Ясно-зелені, сочні рослини добуваються із плодового намулу; через ніч кругляться головки цвітів... Боже! Швидко відчинять заставку на каналі Арахту, а тоді...

— Що тоді?...

— Тоді прийде свято Милітті!

Груди чотирнадцятьлітньої дівчини піднялися високо, наче хвиля підбувшої води. Великі мигдалуваті чорні очі устремилися у лице мужа, а їх жар заставив його усміхнутись.

— Ти знаєш, Даяно, що я не з Бабеля, а з далекого Араму. Там над Оронтом ютиться многолюдний Гамат, і там вигодували мене груди матері. Та з того часу поклонився я Ашшурові. Володар усіх чотирьох сторін світа, Нініви й Ашшура пірвав мене зі собою, як Адад — бог вітрів та бурі жене перед собою пісок західної пустині. Він підійняв мене високо-високо, так що тільки земними хробами показалися володарі Араму... Тому не слід мені кланятися другим богам, тільки тим, яких опіка, наче обгортьєнь пальмове гроно, ослонює велич Сінахірби². Я... поклонник Іштари. Вона веде царя до побіди, вона осолоджує його ночі у розкішних городах палатах, вона і на мойому чолі зложить колись поцілунок...

¹ Євфрату.

² Сінахірба (Санхеріб), син Шаррукіна (Саргона), 705—681 до Хр., усе життя боровся з могутнім союзом всіх пригнетених Ассирією держав. Урарту (Арменія), Наїрі (Курдистан), Арам і Мітанні (Сирія), Елам (Зах. Персія) і Халдея зірвалися до бою, а головні труднощі справляв Бабель — Вавилон, де став королем Мардукпаллідін, князь халдейської Біт-Якіні. У злуці з Арамом Мардукпаллідін зайняв Вавилон та присилував царського намісника — короля Білібні підчинитися. Однак недовго тривала радість. Форсованим походом надійшов цар і люто пімстився на ворохобниках. Проте боротьба не вгавала, а скінчилася аж по трьох роках зруйнуванням Вавилону. Мимо побіди, однак, могучість Ашшура хилиться з того часу до швидкого упадку.— *Авт.*

Коротко, нервно засміялася дівчина.

— На тобі, Любарно, гребенастий шолом із золотистими відзнаками сотника. На тобі шкіряний, спижем та золотом набиваний каптан; на золотому кружкові нагрудника ім'я Ашшура. Так! Але чи твоє серце не б'ється, коли зачуваєш про ворохобню у краях Наїрі, Мітанні, Сірляї? Чи не дрожить твоя рука, коли побиваєш їх борців мечем, не знаючи, чи червона кров, яка пливе з їхніх ран, не споріднена з твоєю? Чи не жаль тобі моїх братів із Ніппуру, Бабеля, Сіппару, які воліли получитися з халдеями та еламитами, своїми споконвічними ворогами, коби лиш позбутися проклятих кігтів Сінахірби? О! Проклятий він, проклята його сила, а Іштар з Нініви — се кровожадний демон розбишацьких пастухів Ашшура. Вони грубі, присадкуваті, як видуті повітрям бордюги на Фраті. Вони тхнуть запеклою кров'ю та баранячим лоем, а їх віддих — часником... Глянь! Солодка, усміхнена Милітта кличе мене до себе, пора іти! Мої груди та бедра повніють; уночі якась нова, гаряча кров томить тіло дивною тугою, палить все тіло, наче укусом скорпіона... Горе! Нема мені спокою ні тут, над водами ріки, ні у запашній кімнаті...

— Ні, не жаль мені, Даяно, бунтівників, а жаль тебе, що намагаєшся словами опоганити опікунку царя Сінахірби та мою. Вона велика, Даяно, більша від богів мого та твого краю, солодша від Милітти, ласкавіша від усіх небесних світа.

Наглим скоком найшлася дівчина біля молодця. Одним движком скинула з плечей тоненький серпанок, який ослонював кругленькі кінчасті пуп'янки її грудей, ніжний овал підборіддя та чудово точені лінії божеських рамен. Обома руками обвила його шию, прилягла грудьми його грудь, а червоні, як кров, від внутрішньої гарячки попукані уста шептали пристрасно:

— Милітта, Милітта! Вона кличе мене до себе, жадає вже від мене жертви, але вона кличе й тебе, Любарно, тебе, хороброго, відважного, гарного. Ти Бель-Мардук на ході дня, якого луч пробиває пучину Тіамат — жерело життя. Ти мрія моїх очей, спрага моїх уст, туга мого тіла. До тебе горнеться моя грудь, дрижать коліна, а знесилення огортає члени... Ах! Уже двічі кликала мене Милітта, та я не слухала її. Аж ось тепер іду за нею, бо надіюсь у святині зійтися з тобою... Ходи, ходи за мною і від сьогодні через три дні досвіта жди мене при вході у святиню...

М'язиста рука Любарни обняла тонкий стан дівчини, уста, отінені чорним вусом, діткнули її губ. А вона поблідла, осунулася й уся повисла на його рамени.

Свіжими листками покриті кущі ослонювали їх обох на березі Фрату перед очима усіх, хто надійшов би від палати царського намісника. Спів птиць та плюскіт бистрої хвилі глушив розмову та шелести одягу, а у сусідньому огороді князя Ніргалюхізіба, батька Даяни, мадайські раби тягли воду з ріки до підливання цвітів. Поодинокі рухи при праці значили вони протяжними окликами, які раз у раз одноманітно, правильно повторювали той сам розмір. Серед сих окликів попадалося деколи слово, яке вкоротці підхоплювали і повторювали усі хором. При слідуячому почерпуванні води у дану хвилю вертало і слово... слово втоми, скорби, розпуки раба у неволі. Се творилася, повставала пісня...

О, скільки ж милішим був щебіт пташок, які гніздилися у фігових деревах, у кушах гранатів, тамарисків, в оливниках! О, скільки ж солодшим плескіт Фрату о греблю, яку колись насипав був ще великий цар Гамурабі!

Любарна держав дівчину правою рукою, а лівою став зсувати з її рамен синю, сріблом нашивану туніку.

— Ми самі, Даяно! — шепотів, а очі його горіли. — Ми самі! Свята Іштар, опікунка хоробрих, дає нам сю хвилю на солодощі любови, на оп'яняючу розкіш життя. Гляди, я цілую твої уста, а уста твої, як нард, як миро, як пахощі амбри. Як пуп'янки рожі, твої груди, вони — як сернята, що вихилиються з гушавника наїрських лісів, щоби утішити око ловця. Навіщо ж ждати нам свята Милітти?

І приляг устами до грудей дівчини, як до спілого винограду, а його рука відслонювала щораз то інші понади молодого, цвітучого тіла.

Вона не відповідала на його пестощі словами, тільки віддих важко добувався зі здавленої груди, а уста, наче у немовлятка, яке глядить матерньої груди, гляділи уст Любарни. І впилися в її уста його губи, а рука здавила її стан кріпко-кріпко, до болю.

І тоді видалося дівчині, що боги вийняли з груди її душу, а серце розплилося у неземній розкоші з'єднання з любимим...

Дикі оклики та метушня за стіною огороду отямили обоїх. Серед окликів почувалося раз у раз ім'я Даяни. Наче жертівний огонь, загашений умілою рукою жреця, враз потахла любовна страсть Любарни. З важким прокльоном подався взад і добув меча. Крики за стіною кріпшали щораз то більше, а хвилями почувався брязк збруї... Глянув на Даяну. Вона вже отямила, лиш кутики її уст опустилися в долину, а в очах блистіли сльози.

— Мене кличуть! — говорила крізь плач. — Твоя Іштар зла й жорстока богиня! Горе!

— Ох, Даяно! О, скільки ж солодшим буде для мене день сповнення! — закликав Любарна.

— О так! — відповіла дівчина, а на поблідлих ягодах зацвів рум'янець. — Не забудь лиш прийти за три дні до храму Милітти. Біля останньої пари крилатих биків, під синьою стіною, я ждатиму! Поцілуй ще і прощай!

Проворно, понад берегом ріки, там, де стіна не доходила до самої води, розсунула цвітучий куц рожі і шезла в огороді батька.

Пильно надслухував Любарна під стіною, готов кожної хвили заступитися за Даяну, якщо було б сього потреба.

І справді, зразу піднявся ще дужчий крик, а тонкі, жіночі голоси євнухів лящили у повітрі, як крики журавлів.

— Де була? Куди ходила? Де скривалася? Покажи одержу!

Питання й оклики летіли, як град. Але ось почувся спокійний, дещо насмішливий голос дівчини, вкінці ляпанець... і голосний регіт кільканадцятьох уст.

Любарна заспокоївся.

«Даяна, видко, дала ляпанця найцікавішому євнухові, значить, усе гаразд!» — подумав і, кленучи по-вояцьки, відвернувся.

Затихло все, і лиш пtiчий спів та протяжні оклики мадаїв доходили до уха молодця. Поодинокі слова пов'язалися були вже у фрази, речення, стихи, і намість невизначних покрикiв повстав уже чотиривірш.

Хвилями то один, то другий раб ставляв на місце давніх слів нові, а всі повторювали за ним первісну строфу як рефрен.

Сумною була пісня поневолених свободолубивих арійців, сумна, як їх доля у жорстокій семітській неволі. У ній почувалося й острє, здорове підсоння Екбатанських гір, і свобідне пастирське життя, і розкіш їздця-лучника на баскому коневі. А у рефрені плакала мати над сином, який гине-загибає безвиглядно, безнадійно у душному, гнилому Вавилоні. Там живуть люди без серця, без чуття, віддані тільки пристрастям, люди крови, розпусти і сліпої расової загорілости. Дарма глядіти у них пощади, спочувань, ласки. Раб — се тільки ненависна скотина, яка, навіть ставши безсильною, зможе ще утішити серце володаря видом муки-конання; се скотина, якої загибіллю, а не життям радіє господар.

Сумовита пісня вразила молодця, і він мимохіть услухався у неї. Не зрозумів, одначе, слів, співаних арійською мовою, вкінці плюнув із досадою на землю.

— Прокляті гірські собаки! — проворчав.— Готові ще навести на нас лиху ворожбу.

Заки вийшов із-під тінистих прибережних корчів, оглянув уважно свою одягу і зброю, пообтріпував з неї глинку, а щойно тоді пішов далі. Великі огороди намісника Білібні лежали на лівому березі ріки у значному віддаленні від властивої королівської палати.

Після ворохобні халдейця Мардукпалліддіна не вспіли ще будівники як слід відновити зруйнованих будівель, тим-то мусів намісник асирійського царя Сінахірби жити у власному княжому домі.

Безліч дахтилевих пальм розкладало зелені лискучі віяла листя упродовж стежок, а помальовані колодиці виглядали, як стовпи святині, що її стелею — небо бога Ану, а долівкою — зелень богині Дамкіни, яку зродила безмертна в обіймах Еа — бога вод.

У правильних геометричних фігурах пестріли в сій зеленій рамі цвіти, саджені тісно біля себе, наче взірці коврів. Раз у раз дудніли кроки Любарни на містках, які стояли над многими каналами. Вогкість води холодила повітря, промочувала землю і дозволяла без труду поливати грядки, сушені подихом недалекої пустині. А всюди-всюди між корчами рож, жасмину або у тіни фігового деревця ютилися бесідки з м'яко стеленими лежанками, низькими лавочками, отінені гнучкими повійкуватими білами молодого винограду.

В огороді не було нікого. Тут і там за густими кущами стояли тільки вартові, які мали пильнувати безпеки володаря. По стежках снувалися раби з віялами, другі обмітали бесідки, управильнювали заставками доплив води у протоках, але всі двигалися тільки, ніби сірі тіни блискучих володарів Вавилону. Се не були люди, а примари.

Палата Білібні стояла при вулиці, яка вела від халдейських воріт до святині Шамаша — бога сонця. Ся святиня займала осередок міста; її збудував був ще перед п'ятнадцяти століттями цар Гамурабі. Від неї розходилися промінням головні вулиці. Земляний насип, на якому стояла палата, був обложений поливаними барвистими цеглами, а рампа під'їзду була вимощена алебастровими плитами. На них зобразило долото мистця боротьбу крилатих демонів із Мардуком та деякі дії з великого епосу про Гільгаміша, який один спасся у своїому судні від потопу і став праотцем людства.

Саме тут, при рампі, була головна станиця палатної сторожі, якій проводив Любарна. П'ятдесят здорових мужів у високих, гребенастих шоломах, з круглими щитами та довгими списами сиділо на рампі або лежало на лавах

вартівні. При появі сотника вояки позривалися з місць і вмить вистроїлися в лаву. Молодший офіцер виступив зі звідомленням про розставлені варти, а Любарна оглянув бистрим зором вояків. Були се старші мужі, між двадцять п'ятим а тридцять п'ятим роком життя, у повні сил. Завзяття та здоровля. На їх сонцем спалених лицах густо розросталися кучеряві бороди та вуса, а чорні круглі очі гляділи вовком із-під насунених брів. Жорстокі се були лица, жорстокі, нелюдські серця. Воїн Ашшура — се будівля з м'язів та костей. У його голові лишень тільки глуздів, кільки треба наїрським бойовим британам. Морд, кров, насильство, звірські пориви надто розрослого тіла — се його живло. Арамеєць Любарна мимохіть здригався не раз на їх вид. Він сам, хотяй був зі спорідненого народу, то все-таки якесь зловіще почування — ні то відраза, ні то жах — будилося в його душі при виді сих синів Ашшура.

«О Іштар, мати богів та людей! Невже ж се твої діти?» — погадав і тепер, ідучи углиб палати.

Крізь довгі ряди служби ступав Любарна спішно, щоби зайняти місце при вході до салі прийнять. Вояки підіймали руку зі списою до висоти шолома на знак привіту, слуги клонилися до землі, цілючи кінці пальців зігнутої руки. Він сам не кланявся, бо військові, духовні та світські достойники були всередині салі. До неї не слід було йому входити, бо він командував сьогодні вартою і оставав при дверях. Станув біля одвірка й розглянувся довкруги, чи хто не помітив його неприсутности. Але сотник, який стояв напроти, усміхнувся тільки і кивнув головою у напрямі салі. Мимохіть пішов Любарна зором туди і зрозумів вмить, чому нікому було сьогодні стежити за ним.

Товсте лице Білібні було жовте мов віск, значить бліде, а короткі, грубі руки звисали безсильно на поруччя високого крісла. Здалека можна було заглянути йому у великий жовтозубий рот, бо долішня щока опадала на груди. Так виглядає людина, коли Нергаль гляне на неї своїм огненним оком і зловіщим движком покличе туди, ген у безвісти, відкіля нема повороту, а куди ідеться у глиняній, до черевика подібній, поливаній домовині. Синя, золотом нашивана одежа короля та висока золота шапка порушилися раз у раз на престолі, наче цар сидів на глиняній кулі пращника або наколи б його несли у носилці невправні раби.

Далеко були цареві до спокою і рівноваги, що лицювала б цареві — намісникові Сінахірби, неустрашимого борця Сходу, перед яким дрожали всі краї від Горішнього моря до Нілу.

Лиця всіх присутніх були звернені на царя. Всі стежили

за грою його лица, бо з неї могли повчитися про багато дечого, чого не висказали б королівські уста.

Білібні був, очевидячки, переляканий, і Любарна, як неассирійський наємник, пильно прислухувався до слів, які лунали у салі. Бажав, бач, збагнути, чи не час уже покинути золотисту колесницю побідженого побідника та перейти до побідного бунтівника.

Перед царем стояв Белахіддін, начальний звіздар короля, у чорній, тороками обшитій одежі. Сива гарна борода закручувалася у правильні зертки, а довге волосся звисало на рамена. У своїй бесіді говорив він цареві про непостійність людського щастя, про хмари на півдні та сході, як і про се, що Сін та Шамані — се син та батько, яких ніхто не переможе у злуці, але зате можна побідити їх поодинокю...

Звичайно звіздар, вичитавши у звіздах лиху ворожбу, укривав її перед володарем або спихав на Елам, Наїрі, Урарту, Ашгуцаіль, Халдею або Арам. Знав, бач, що розгніваний володар за несповнену ворожбу вилупить йому очі, вирве язик або й життя відбере. Сьогодні чомусь-то не боявся Белахіддін гніву короля. Видко, зорі, з яких вичитував свої поуки, не бігали по склепінні бога Ану, а по землі ногами первісників — скороходів...

Зрозумів король слова звіздаря, зрозумів їх і Любарна. Бач, один з них був вавилонцем, а другий арамейцем, а так один, як і другий, пов'язав був свою судьбу зі судьбою крилатого Ашшура. Під час, коли, одначе, король друхлів від страху, Любарна наслухував і мотав на вус. Для короля, бач, не було повороту ні ласки, зради, ні викруту, була тільки перемога або загибель. А йому, сотникові, цвіте найкраще щастя на руїні великих сього світа. Побідник потребує завсіди вправного й хороброго сотника, якщо сей схоче зрадити ворожого короля... З-під ока зиркнув Любарна на ассирійського сотника, який пригризав губи і мугикав під носом прокльони. Рухом голови спитав його про причину.

— Не чуєш? — прошепотів злісно ассирієць. — Ся проклята вавилонська собака говорить, начеб уже служба Мардукпалліддіна, а не наша кінчила відбудову королівської палати. Видко; халдейці недалеко, а й Елам іде з ними. Буде горячо у Вавилоні. Пху! Зрадіє Нергаль, шакали випасуться, як фінікійські песики, що їх поїдають тирійські багачі. Щоб їх злий урок та проказа, щоб їх...

— Тссс! Король говорить! — упігнув Любарна товариша.

Король говорив справді. Він твердо оперся на довгому скиптрі, а праву руку поклав на рукоятці короткого меча у дорогоцінній оправі. Краска поволі вертала на його лице, але голос дрижав ще помітно.

— Дяка тобі, Белахіддін, за науку, хочай вона у дечому не ясна. Видко, твої глuzzi не вивели відповідного висновку з ворожби. Покажи нам основу її, а наш королівський ум виведе потрібну поуку сам.

Начеб хто зізаду підірвав жрецеві ноги, так Белахіддін упав черевом на землю, а з-під дещо закоченої одежі виставали аж до колін брудні, чорним волоссям порослі підстегня.

— Око Беля, могучий сину Шамаша-сонця, ласкаве жерело ласки, окрашене принадою Іштари, матері царя Сінахірби, царя царів, царя Сходу і Заходу, пана усіх чотирьох...

— Досить, говорі!

— Сьогодні ніччю ждали ми на вежі святині Беля-Мардука на появу небесних світил. Вони мали вказати своєму синові, а м'яому володареві шлях, порадити йому та допомогти у боротьбі з ворожими силами. Ось, як молився я...

— Остав се! — перепинив Білібні, стукнувши довгим жезлом об долівку, викладену перловою масою в круглаві розети.

— І тоді вислухав Ану, цар неба, молитву, бо не було в ній самолюбної гадки, надії на винагороду, а була любов і віддання...

Новий стук жезла заставив лежачого Белахіддіна вдарити чолом об долівку не тихше від жезла, і сим разом заговорив вже про саму річ:

— У третій частині ночі враз повіяв східний вітрець, і зловіщі опари уступили з-над божеського Бабеля. А тоді побачили ми на дорозі бога Беля, саме на полудні небес, там, відкіля у Кардуніяш приходять безстидні кальду-халдеї, червоне світло ворожої звізди Нергалья. На сході надіялися ми побачити ясну зірницю Іштари, твоєї опікунки-матері, а ти, зінице Беля, пальмо обильности і ласки, льве сили... Одначе не було її. З Еламу наплила якась забута Адамом хмара і заслонила усміх даючої життя богині. Зате на заході полискував зловіщо Рамман, ворожа звізда, яку самі боги окували перснем зі золота, щоби не спалив діл їхніх рук. Горе, королю, небезпека грозить т'яому пануванню, небезпека від Кальду і Еламу, від моря та східних гір! Бунтівник, який назвав себе ім'ям т'яого опікуна Мардука, Мардукпалліддін, видко, задумує лихо. Він могучими чарами та закляттями перетягнув на свій бік злих духів, які налітають на нас від півдня та сходу і наносять помір на людей, заразу на скот, неврожай на поля...

Довгу хвилину панувала після слів звіздаря тишина у салі, так що чуть було зовсім добре жужжання великих синіх мух; їх надила до палати воня щоденно різаного м'яса та трупи і кров караних злочинців... Король сів знову на престіл, але його широке лице не було вже тільки уосібненням

переляку. Недаром ассирійський цар Санхеріб поставив його королем-ленником у Вавилоні. Білібні боявся богів, демонів, чарів, отруї та змови, тому дрожав і блід. Тепер знав небезпеку і вмить отямився. Його салом запливше чоло стягнулося у грубі брижки, м'яскі синяві уста стиснулися у гніві, а з очей виглянув злючий барс. Усі присутні замітили зміну, і кождий погадав собі: «Гнівається, отже, не боїться, а не боїться... значить, треба лукавити дальше...»

Мало не всі вони були з Вавилону, Кути, Ніппуру, Сіппару. Мало не всі лякали дітей ім'ям Сінахірби та потайки опльовували ідоли крилатого Ашшура, якого почитали на вні, й боялися заодно. Тут і там почувся шелест розриваного шовку, плач та хлипання, удар п'ястуків о груди і оклики: «О горе! О Ашшуре, не забудь вільних рабів своїх! Проказа халдейцям! Чума Еламові! Шамаше-Белю! О Белю-Мардуку! Спасіть, допоможіть нам!»

Нагло залунав грімкий, дещо хриплий голос короля:

— Мовчати! Мовчіть, шакали, не вийте над стервом, заки його воня не покличе вас на пир! На меч є меч, на силу — сила, на напад — оборона. Тільки від чарів і прокльону знаючих нема спасіння, а так... Ти, Сінуціллі, підіймеш зараз залогу з Кути і Сіппару, а ти, Кіштіурра, збереш лучників і колійників із Бабеля. Оглянеш також стіни і ворота, подбаєш про асфальт, каміння і стріли... Святий пророче! — тут звернувся до лежачого жреця. — Яке ж слово жде ще у тебе черги? Чому не відходиш з-поміж воєнного шуму, який визвав ти своєю ворожбою? Може, ждеш нагороди? Ха-ха! Одержиш її напевно, якщо вона сповниться або не сповниться, від мене... ну або і від кого другого! Ха-ха!

Жовті зуби короля вискалилися, зловіщі огоньки блимали в очах, а вся стать тряслася, як у лихоманці, але вже не зі страху, а від сказаної люти.

Белакхиддін бив чолом і цілував найнижчий ступінь престолу.

— Могутній, хоробрий королю! Не тільки лихо пливе з уст моїх, а й добро, яке зсилають Шамаш та Сін, Іштар і Нана вірним своїм. Позволь сказати ще слово, яке так любо вразить твоє тіло, як твої діла тіло неземних божищ. Бо ще не втворюється перед тобою Ірсіт ля тарі, країна без вороття!

Лице короля злагідніло. Підняв руку, і враз затихло все у салі, як передше. Тільки полковники Кіштіурра і Сінуціллі вийшли попри Любарну виповняти приказ короля, а за ними ступали їх сотники. Вони йшли назадгузь і тричі падали на черево, заки вступили між ряди служби. А жрець кінчив свою ворожбу.

— З болючим серцем, зажурені й безпомічні, упали ми на коліна і зі сльозами благали безсмертних глянути на землю вибраного серед тисячів короля. Ми не прохали помочі, бо знали, що самі божества запалають гнівом на вид самоволі і нахабности проклятих халдейських собак та еламських безрог. І ось — радуйся, серце і тіло моє, радійте, члени мої, яснійте, очі, смійтесь, уста! Звуком гусел та тимпанів задзвенить на хвалу Шамашеві і Іштарі, Сінові, Нані, Мардукові і Єї, з якого вод узяло почин усе живуче. Ось перейшла хмара, а на сході сходило світило дня. Божеський Сін стояв на заході, а на шляху Беля, по якому пливе крізь Всесвіт земля, зливалися лучі обох у червону заграву крові й пожежі. Се знак, що поява обох божеств принесе пагубу ворогові на нашій землі, бо світило Шамаш — се могутній цар-самодержець Ашшура, се великий Сінахірба, який наділює своїм блеском короля Бабеля, Кути, Ніппуру й ослонює його спижевим щитом безпеки. Доки вони спільно володіють землею; ворог найде на ній тільки кров і пожежу, погром і загибель. Увесь земний шлях бога Беля-Мардука у їхніх руках, а їм засвітить ласкою і любов'ю божеська Іштар!

— Слава цареві-побідникові! — заgrimіли в один голос усі достойники, піднімаючи горі праву руку.

Верховний жрець Шамаша Надіну підняв очі горі і, наче в екстазі, закликав:

— Полум'я Нергала спалить Елам і Кальду, лучі Беля-Шамаша стануть погубними стрілами на їх синів. Лев Ашшура захистить кігтями й зубами город Милітти, а розірве у слухний щасливий час проклятих ворогів. Їх жінки і дочки-танечниці й жрекині підуть у службу богині або в неволю хоробрим воякам непобідимого війська.

— Хай так станеться! — відповіли присутні хором, а гомін відбився луною від синьо-золотавих стін салі.

Пророк піднявся із землі й станув поруч із другими жрецями перед жертівником ідолів. Відізвалися гуслі, труби, кіннори та сопілки, а під їх дострій поплив під склепіння салі сумерійський гімн. Ніхто, поза самими жрецями, не розумів слів, та, проте, мало не всі вмiли його напам'ять. Тільки Любарна не вмiв слів, а його товариш успів уже забути. Тому стояли оба мовчки, поглядаючи на себе, як люди, що бажають собі дещо важного сказати, а не можуть.

Любі пахощі африканського гальбану та арабського бделлію, які привозили здалека каравани верблюдів, синяви-ми клубами заповнювали вільний простір у салі і любо дразнили ніздрі присутніх. Вкінці прогомонила музика, затихли голоси, а король став видавати потрібні прикази. Його гру-

бий, хриплий голос лунав, як рев льва, перед яким покоряються всі земні звірі, почувши його при заході сонця.

— Кіштіурра пішов, значить, підеш і ти! — заговорив Любарна шепотом до товариша.

— Звісно! Воно вже й надоїло товчи собою по багатому городі без гроша у калиті. Сих кілька бека, що дістанеш від короля, подразнять тебе тільки, як піт дівчини, біля якої сторожать два євнухи. Понюхаєш, плюнеш та й годі! Вчора бажав я купити кардамону, бо сподівався увечері жінки одного купця, який їздить раз у раз у Тир за пахощами та пурпурою. І що ж скажеш? Я видав на кардамон, м'ясо й солодощі усі гроші, які дістав на тиждень, сусідка захоріла й не прийшла, уночі закралися до хати святі малпи зі сусіднього городу Милітті, виїли усі солодощі, розсипали кардамон, а м'ясо засмерділося. Еге ж!

В сю мить почув сотник своє ім'я, голосно викликане королем. Прожогом кинувся до престолу.

— Ігмільсін! — почув приказ. — Поїдеш до царя Сінахірби з письмом, яке наладить тобі Белахіддін ще перед заходом сонця.

Ігмільсін упав на черево на знак послуху. Цар махнув рукою, і величезна саля стала спорожнюватися. Король відійшов за занавісу, а Любарна велів воякам відійти у вартівню.

II

ЯГВЕ ТА АДОН

Солодкі пахощі шафрану, кретійської живиці стробу та арабського ладану синявими клубами підіймалися з гарної срібної кадильниці під стелю кімнатки Даяни. На великій, критій сирійською тканиною подушці спочивало дівча та з золотої тарілки ласувало медяники і дактилі.

Молода, кругла грудь раз у раз підіймалася зітханням, та зі свіжих, повних губ не сходила усмішка весілля. Видко, солодкою була і причина зітхання. Не жура заставляла серденько битися, а розпирала його радість, несказанна розкіш спомину та ще краща надія на майбутнє сповнення... Довгу хвилю нагадувала собі кожний движок любимого, кожде його слово; мимохить дотикала руками сих місць, яких доторкалися його пальці. Вкінці зіснула з плечей туніку і витягнула рамена понад голову, наче віддаючися всеціло обіймові, а пуп'янки грудей порожевіли і ярко відзначилися від матової краски шкіри. Люба втома томила її члени, наче

солодке знесення після жертви, яку всяка жінка підносить безсмертній Милітті. Та ось дві маленькі сльозинки заблискіли в кутиках її очей. Ні, не розкіш палила її, а спрага-бажання, невтишене бажання несповненого...

Швидким рухом сплеснула в руки. На порозі зачорніла темна стаття старої невільниці-сирійки.

— Хочу Лії,— приказала тоном розпеченої дитини.

— Лії, дитинко? Щастя перед тобою і за тобою стелиться лідійським ковром. Саме тепер Лія у челядній розказує про війну.

— Війну? Яку війну?

— Та якусь там війну вигадали жреці на вежі Бея-Шамаша, то вона, видко, й буде, бо вони завжди кажуть правду... Лія каже, що буде те саме, що сьому два роки, коли цар Сінахірба поставив над Вавилоном короля Білібні.

— Ага, поклич-но її... і... і знайди для неї кіннор.

Невільниця щезла, а по хвилі почувся у подвір'ї легкі кроки. Живо підвелася дівчина і кинулася на низьку лежанку під стіною, яку покривали вавилонські килими. З малого стільчика узяла глиняну синьо поливану мисчину, і по хвилі сильна вона рожевого олійку наповнила повітря. На порозі станула висока жовтолиця стаття жінки, одітої у полотняну одіж без ніяких прикрас. Чорний волос вінцем оточував її голову, до якої прикріплена була чорна заслона. По чертах лица та по великих карих очах можна було догадуватись колишньої краси сеї жінки, та ось тепер не було з неї і сліду. Уста кривив якийсь гіркий усміх, а карі очі гляділи фальшиво. В руці держала кіннор, многострунну хананейську арфу.

— Привіт тобі, вавилонська роже! — начала тихим солодким голосом.— На твій приказ являюся, наче на приказ Я... то єсть Бея-Мардука, побідника.

— Лія, сядь отут на подушці і заспівай мені сю пісню... ти знаєш, сю про кедр і Адона... ти її співала вчора в огороді.

Хвилину гляділа Лія на дівчину з-під ока, її зір переносився з лица на обнажені груди та дрозачі пальці рук, і злісний усміх промайнув по пергамінових ягодах. Жваво ударила по струнах, добираючи акорду, аж безладні звуки злилися у ніжну, але пристрасну мелодію:

*Любимий мій, як кедр Лівану,
Як сонце, ясний його зір,
Мов Баль-Мелькарт з високих гір,
Він зрить на дівчину кохану.
І зійде в хату, у винницю,
В оливник ляже спочивать,
Мене щасливу, обійнять,
Пірнуть у розкоші криницю.*

*Пишається в кленовім гаю
Ніжненька цвітка-анемон.
Се бог любви-краси Адон...
За ним я тужу-помираю.
Оттак обнять його хотіла.
Щоб навіть віддих стих, замовк,
Щоб змінилася у шовк
Палка понада мого тіла!
Дарма. Адон, звідний, невірний,
Іще в віддалі піль та нив,
Тугу болючу полишив
І сумерк самотній, вечірній.*

Наче у якійсь неземній екстазі, услухувалася дівчина у глибокі мінорові переливи пісні. Хлипання здавлювали її горлянку, а кров хвилями вдаряла до голови і красила ягоди цвіткою маку. Хвилювала пружиста грудь нерівно, пристрасно, уста ловили віддих, наче в утомі. Коли прозвучали останні тони, Даяна закрила лице руками і розплакалася.

— Ти виспівала усе моє серце! — сказала. — Відкіля ти знаєш його?

Лія тріпнула пальцями, наче відганяючи злий урок, а відтак ударила себе тричі у висохлу грудь, наче жалібниця або покутниця.

— Відкіля, питаєш? — заговорила. — Зі спомину, дівчино, з привида подій молодости, там, далеко в Амати, над бистротечним Ярмуком, що пливе в Йордан. Оттам цвіла я колись, як і ти, Даяно, і тоді любив мене молодець зі Саміріни. Одначе батько прокляв його, як самарянина, бо, мовляв, самаряни поганці, що кланяються ідолам. А я, яку всі величали тоді рожею з Амати, занастила тоді свою долю, бо не вірила у всемогучу понаду Адона. Казав мені мій Адана: «Покинь нахабного, самолюбного батька, покинь пажерливого Ягве, іди за мною й Адонам, Ашторет ласкавіша всіх богів, вона — людям мати, а твій Ягве — кат». Я не послухала, і минали роки за роками. Приходили до мене свати з Гадарпи а навіть із далекого Ябету, але Адана убив одного ножом, а на другого наслав опришків, які ограбили каравану й оставили нагим і пораним у пустині. Аж прийшов цар Шаррукін у Саміріну, забрав рожу з Амати і кинув її на поталу своїм воякам. Мене знасилували, споганили, виволочили у грязі та пилі табору, доки не угледив мене князь Білібні і не купив від могого тодішнього власника за один кікар хананейського гроша. Оттак не встеріг мене Ягве від загибїли, а намість Адона й Ашторет поцілувала мене... Іштар. З того часу співаю сю пісню, а всі, чиє серце заглядїлося в Адона, радо слухають її. Ти любиш, дівчино, правда?

— Ох так! — вирвалося у дівчини.— Усі мої члени пожадають його, уста цілують повітря, яке напливає сюди через стіну королівського саду. Мене окружає відусіль подих Беля-Мардука — уосібнення мужеської сили, а у грудь вселилась ніга Милітті. О Любарно!

Наче вжалена, звернулася Лія живо до дівчини.

— Що ти, нещасна? Яке се ймення сказала ти? Невже се ймення твогого любимого?

— Ох так, Лія! Се він, він, лискучий, величний, як бог, як король, як закоханий у власній красі Адон...

— Гей! Не у власну красу заглядився він, а в гнучкий стан та широкі бедра цариці Лямашшу, ассирійської княжни. Вона знадила його вогким поцілуем нечистої похоти, якою горить до м'язистого хлопця жінка сутулуватого старця. Ха-ха! Не раз гляділа я у її скісні очі та грубі черти. Вона, очевидячки, відьма-чарівниця. Вона причарувала його, се певне. Ти, дівчино, погляди знаючого мага-жреця, хай він відшептгає замову.

Наче стріла Раммана-перуна, поразили слова Лії Даяну. Вона вся опала, осунулася, черти лица помертвіли, тільки дрогоання проймало раз у раз її члени. Вся кров утікала до серця, і їй здавалося, що ось-ось прийдеться зімліти від сердечного болю.

— Горе! — прошептала.— Перед воротами домівки поставив батько два крилаті бики відганяти демонів ночі, відьом та духів, але я, нещасна, бігала над воду повидатися з Любарною. Горе! З води бере початок усе; з неї і вийшли ті сили, які стають поміж нами стіною, вищою та грубшою від огорожі королівського саду. Ах, знаю вже тепер, що се зависть перепинила сьогодні наші любові. Чари, кажеш, Лія? О, кажи мені, нещасній, що робити? До кого йти відмовити сі чари ассирійки?

— Недалеко відсіля,— відповіла жидівка,— живе архіерей царя демонів Сініта, освободителя богів і людей від чарів та злого уроку. Він ще молодий, але знаючий, родом із Кути. Сьому два роки був єреєм Беля-Мардука, бо король Мардук-паллідін любив його більше всіх голених лобів. Його ймення Сінмубалліт, і він знає всі закляття Шарпу і Маклю, а навіть вміє їх виписати червоною краскою на цеголці або на кедровій табличці. З сього він і живе, бо Білібні зайнятий відбудовою палати і не дбає про храми. Зате усякий радо зберігає кроки свого життя від впливу злих демонів. Ба, Сінмубалліт уміє навіть поставити гороскоп, якщо начальний жрець Балахіддін пустить його на вежу звіздарів. Туди звернися, доню, а певно не пожалієш. Бо жерело життя укрите від ока людей, а головно ми, жінки, мало коли звер-

таємо увагу на його закони. Ні час, ні віддаль, ні причини, ні наслідки не займають нас так, як самі події, явища. Тим-то ми тільки цвітами пишаємося у віночках, якими оплітають кам'яні стовпи святині. Не пересиплеться й половина піску у клепсидрі, як вони зміняться у погану, відразливо воюючу хобту. Як жрець зів'ялу гірлянду, кине побідний муж жінку за себе на плюгавий шлях життя і йде далі, бо що йому там! Він навіть у храмі Астарті тужить за блеском сонячної слави, навіть там обдає його подих Бааля-Мольоха. Тому дорожи, доню, ласкою Адона. Вона коротка, та в ній увесь зміст життя жінки, як довго вона з метелика не змінилася в лилика.

Широко розплющеними очима гляділа Даяна у суворе лице жидівки. Не розуміла вона зовсім дивної мішанини сирійсько-фінікійських понять із вавилонськими, які склалися на кругозір Лії, поняла, одначе, що надприродна сила якогось жреця віддасть їй те, що забрала друга... А чи є що ближче, природніше від надприродної причини?..

— Ах, заведи мене, Ліє, до сього жреця! Я возьму зі собою рабсара, тобто найстаршого євнуха могого батька, і підемо у город. Я боюся сама...

Злісний усміх удруге викривив висохлі губи невільниці.

— Ти боїшся, Даяно, небажаного об'їму, від якого не тікає ніяка жінка Вавилону, начеб не такою, а другою була доля жінки. Ха-ха! Ти бажаєш видерти суперниці твогого Адона... Га! Вибору не дали нам боги, ні! Місяць Хабар відбиває своїм лицем тільки лучі Баля-сонця, жіноче лоно приймає у себе зачаток життя, відки б він не йшов. Поневолили боги нашу волю, обезсилили нашу силу, обездушили духа. Ми — крихка посуда, з якої текуть пахощі малобатру, мірри, ладану, нарду, шафрану, а яку товче без труду незручний раб... Та я поможу тобі. Сьогодні вечором, коли зайде зоря Іштар, підемо на той бік Арахту. Прощай!

Вийшовши з кімнати Даяни, швидким кроком пробігла Лія підсіння на діоритових стовпах, яке окружало звідусіль невеликий басейн води. При воді цвіли у поливаних вазах насажені цвіти, а земля була висипана чорним кораловим піском. Золоті арабески красили червоні стіни підсіння, у яких тут і там видніли двері до кімнат, а долівку під стовпами вистелювали грубі вавилонські та лідійські коври. Оттут кинула Лія кіннор на пісок так, що стиха, жалібно задзвеніли струни, а з її уст вирвався стогін, наче стогін матері, яка оплакує первенця.

— Прости, Ягве! Прости, страшний, єдиний, пажерливий боже, царю усього, прости, Шаддаї! Не йди на суд із рабинєю, яка не співає твоєї слави, тільки нечистих ідолів. Я ж не зводжу сих проклятих поган, а вганяю тільки дальше у без-

глуздя, щоби вони тим швидше стали жертвами твого страшенного, погубного гніву...

Раз у раз вдаряла себе кулаками у груди, а на голову сипала чорний кораловий пісок із-над водойму.

І не снилося Лії, як швидко повисне сей гнів Єдиного над ненависними її ворогами. Вже у самій внутрішній частині палати Ніргалюхізіба, де пробували жінки, їх жіноча прислуга та євнухи, було пусто і безлюдно. Усі молодші товпилися біля стіни, яка ділила огорог від подвір'я, затягали на лица заслони і живо розправляли про щось, наче стадо гусей, які у місяці Нізані беруться летіти на північ. Старші жінки та рабині, на яких не могло вже з пожаданням спочити око власника чи його синів, бігли на подвір'я, де товпилася мужеська прислуга, ратники і візники, кухарі, огородники, конюхи, пастихи та їхні наставники у різнобарвних довгих полотнянках та хустинах на голові. Ратники живо надягали шкіряні каптани та кінчасті спижевi шоломи або шкіряні чепці, напинали тятиви на луки, виносили у кошах випалювані з глини кулі до пращ і снопи стріл. На великому точилі двох нагих мадаїв відточувало короткі ассирійські мечі, і їх білі зуби шкірилися у немилуому усміхові із-під малинових м'яских уст. Від поту ліпилося їх просте волосся до чола, а зі звуку їх голосів можна було вичути радість...

«Ось і війна! — погадала Лія. — Белакхиддін не помилився». — І бігом почвдала у сусідню палату короля-намісника Білібні.

Та як тільки вибігла на вулицю, пірвала її зі собою нестримна ріка людських голов, яка пропливала від осередку міста до полудневих халдейських воріт. З трудом пробивали собі дорогу крізь товпу ратники, яких візав був до поготівля полковник Кіштіурра. Цікавість охопила Лію, як полум'я очеретяну стріху мужицької ліп'янки. Підбрала дещо довгі складки одягу, а побачивши, як Любарна виїздив саме з воріт королівської палати на високій бойовій колесниці, жваво розіпхала найближчих і найшлася біля лівого колеса. Кілька пар рук бажало її віддрулити, але Любарна угледів повірницю його тайних сходин із королевою Лямашшу і дав їм знак оставити її при ньому. Ассирійці послушали, але кляли під носом собі у бороду: «Стара жінка біля лівого колеса при виїзді у бій... що за погана ворожба!»

І всі без виїмки перейшли на правий бік.

Полудневі халдейські ворота Вавилону були з твердого пальмового дерева, окутого мідяною бляхою. Уздовж і пів-

перек перехрещувалися на ній круглі позолочувані розети, зложені у взористі бордюри. Вершок воріт прикрашував золотий ідол Беля-Мардука з тіарою на голові а скиптром у правій руці. Від першого поверху почавши, чорніли у суцїлі грубезних стїн численні темні отвори стрільниць, а вершки веж обмежували зубці, густо обставлені лучниками.

Бїля воріт суєтився Кїштиурра, уставляючи прибуваючих ратників та розсилаючи ассирійські сотні на важніші точки стїни. Кїльканадцятьох сотників помагало йому при сьому. Вони збирали жовнїрів зі своїх відділів, уставляли їх у ряди, несвоїх відсилали куди слїдувало; тростини свистїли в їх справних руках і раз у раз спадали то на хребет неслухняного чи непонятливого вояка, то на зазиваних видцїв, які перепинювали своєю товпою рухи вїйска. Мимо сього, одначе, що кожда вїйна грозить городовї облогою, помором та всіми другими страхїттями, загальний настрої товпи був веселий, погїдний, весняний, як синє чудове небо Ану над Вавилоном, як шумні, бистрі хвилї підбувшого Фрату бїля нього. Дотепи, регїт, соромїцькі та глумливї пісеньки уносилися над товпою, як метелики над цвітником. Здивований Любарна обкинув оком зборище і нагло зрозумїв усе: настрої товпи, пізнїй прихїд ратників, гнїв Кїштиурри, суєтливїсть сотників. Ворог, який надходив, се ж були халдейці й еламїти, давні вороги, але вони були далеко не такі страшні та люті, як лев Ашшура...

Зїскачїв із колесницї і жваво побїг схїдцями на прибрамну вежу. У всіх казематах, на всіх поверхах крутилися оборонцї: кїлькадесят ассирійцїв та вдєсятеро бїльше вавилонцїв. Воїни Ашшура морщили брови та спїдлоба глядїли на говїрких, веселих вавилонцїв, братїв по кровї, а ворогїв по серцю. Від чащу до часу почувалися прикази старших жовнїрів та хриплї, горляні голоси молодших, які робили замїтки або взивали богїв Ашшура.

Їм вїдповїдав регїт вавилонських ополченцїв, які раз у раз робили щось не до ладу, товпилися, потикалися, падали, прохали прощення...

Далеко, бач, був лев Сїнахїрба, близько — Мардукпалїддїн, а з ним — свобода усїх мїст вїд налогїв і бранки, вїд гнєту, насильства та жовнїрської влади. Щось як тривога або лихе передчуття здавило серце Любарни.

— О Іштар-царице, яку вибрало серце моє,— зїтхнув,— просвіти свого поклонника! Ти сходила у тьмаве підземне царство Іркаллі, з якого нема повороту, ти сяєш на всїх трьох шляхах неба, ти — жоною Ашшуровї... ти знаєш усе. Ти знаєш, що я, як хробак мїж кертїцею а птицею, не знаю, куди дїтися. Невже ж я тїльки хробак?

З вишки вежі обкинуло його око рівненьку, як столовина, околицю, зелену, як смарагд від пальмових гаїв, лискучу від вод ріки, розлитих у безлічі каналів та проток.

Проста, як ратище списи, дорога ішла від воріт у південно-східному напрямі, і на сій дорозі далеко-далеко мерехтіло щось, що скидалося на велетенського пестрого вужа куряви.

Любарна застиг на місці.

— Ідуть, ідуть! — закричав біля нього Баабі Амагу, високий, у шкіряний панцир одітий сивавий вавилонець, з мечем при боці та топором у руці.

— Баабі Амагу, воротарю! — закричав іздолу голос полковника. — Сюди ходи, чортове насіння!

Воротар здригнувся, ухопив маленьку чортячу машкару, яку носив на груди як амулет, і тричі плюнув на неї. Злий демон, бач, завсіди уносився над зборищем людей і легко було його викликати собі або другому на нещастя. Воротар побіг сходами в долину, а Любарна побачив, як від сього змія на півдні відділилася частинка і швидко, як птиця, наближалася до воріт. Ось вона вже й тут. На високих ясно-сірих дромедарах сиділо кількох мужів. Ярко-червоні чапраки, золоті борти, бірюза та струсячі пера прикрашували упряж, а коли перший їздець зліз із верблюда, всі аж ахнули. Багрянниця крилася дословно під шнурами перлів, із південного моря, діамантів та смарагдів, а під нею блистів, як лице Беля-Шамаша, золотий нагрудник. Вмить замовкло усе, а й по товпі наче повіяло холодом жаху-тривоги. Вона помертвіла вже на сам вид подиву, жаху і зацікавлення, яке оказували сі, що бачили з вершків стін прибуваюче посольство.

Та в сю хвилю задзвеніли дзвіночки та струни арф, а сопілки у яркому противенстві до поважного чи грізного настрою загалу насвистували ніжну, солодку, але скочну танечну мелодію жрекинь Милітті. До півтіла обнажені, а впрочім, у прозору газу одіті танечниці ступали у двох рядах вулицею, яка вмить отворилася серед товпи. Із-під штучно антимоном продовжених брів гляділи палкі, лискучі очі по товпі, визиваючи за собою спрагнених любови мужів у затишся недалекої святині. Круглі бедра та, наче з алебастру точені, коліна виконували ритмічні рухи, що наслідували хвилями рух жіночого тіла у найвищій любовній екстазі. Очі прижмурювалися, голови відхилялися взад, повні рамена витягалися вперед, наче придавити бажали любимого до круглих півкуль цвітучих грудей.

— Беліт-Інані, Милітта вітає Мардукпалліддіна! — зашуміло в товпі.

Усім зором та уявою втонув Любарна у сій картині освяченої богами розкоші. Кожда понада жіночого тіла запалювала у його крови огні страсти і закривала собою все проче. Але навтямно, вперто вертав спомин теперішньої хвилі, а з обох супротивних поривів родилася мука, страшна, люта мука, як ось сі, які терпить асирійський воєнний бранець після бою... А втім із-за стіни загудів грімко голос окличника, який домагався отворення воріт.

— Пітаа ба-абка...— кричав,— пітаа ба-абка, ма люрубана анаку! Отвори свої ворота, щоби я увійшов!

— А хто там? — хрипло поспитав Кіштіурра.

— Се я, Мардукпалліддін, король королів, володар Сходу і Заходу, король Халдеї, Вавилону, Кути, Ніппуру, я, що подавав руку Белеві-Мардукові. Я король краю Біт-Якіні, володар Південного моря. Зі мною йде Хумбанігаш, король західних гір, володар Сузи і Єламу, а йдемо до вавилонського князя Білібні, достойного любимця богів, який управляє землею та ласкою безсмертних... Пітаа...

— Відчини! — приказав Кіштіурра, а тихий брязкіт пішов по рядах асирійських вояків.

Любарна ухопився за голову.

— Іштаро! Рятуй мене! Просвіти мене! — шептав.

Але вмить нагадав собі свої повинности. Збіг східцями долину, а коли посла ворожих королів увійшли в город, покликав звичайним голосом варту і повів приходнів у палату Білібні.

III

ЧАРИ

Вечоріло. З високої вежі Беля-Шамаша поплили у червоне небо на прощання заходячому сонцю жертівні дими та спів хору жреців. Купці забирали з вулиць розложені на рогах товари, ремісники замикали робітні. Жінки і дочки бідніших спільно з невільницями багатших несли на головах глиняні збани або шкіряні бордюги з водою. Матері кликали дітей у хату, а з численних шкіл висипала дівтора з пальмовими листками та кедровими табличками під пахою. Діти пустували по вулицях, тручали одні других на старших прохожих, малювали червоною краскою з писального глечика всілякі узорі на білих одежах зівак або й собі на лиці. Подекуди починалася бійка, гамір та крик, доки не підбіг молодий помічник учителя і не розігнав закукурічених борців

влучними ударами тростини. Вкінці на найвищій вежі святині бога Нергала запалали кедрові та альєсові поліна ярким червоним полум'ям, а вслід за сим до уставлених по рогах важніших вулиць глеків з асфальтом підійшли міські невільники зі смолоскипами і запалили їх. Червоне, димне, меркотяче світло роз'яснило дещо пітьму швидко западаючої ночі.

Усе те повторювалося щовечора з дня на день, з року на рік, відколи Вавилоном у сумраці віків заволодів цар-законодавець Гамурабі. Усякий привик до сього ладу, якого не нарушили навіть ассирійські грабіжники, Тіглят-пізезер, Шаррукін та Сінахірба. Шанували його і еламські завоївники. Городські старшини піддержували його навіть у хвилях розгрому, грабїжі, насильства, морду й пожежі, ось як перед двома роками, коли цар Сінахірба прогнав був Мардукпалліддіна і віддав город жовнірам.

Однак сього вечора та півдня спокій був тільки позірний. Ось від сходу та півдня стояла на небі червона заграва, якої відблиск погрузав лица у кривавій сутїни. Се були незлічимі огні халдейсько-еламського табору. Їм приглядалися зі стїни та ворїт вавилонські ратники та ассирійські сотники, сі останні, занепокоєні ще довгим гостюванням послїв у палаті Білібні. При воротах та біля бочок зі земною смолою товпилися мешканці города у довгих, темних плащах, з-під яких виглядала збруя... В виду сього Кїштіурра стягнув ассирійські полки у північну і середу палати, а також у святиню Беля-Мардука, які вповнювали собою північну частину міста. Ось тут, на острові між Фратом а каналом Арахту, ладився ассирійський полковник до завзятої оборони, бо надїявся помочі від Сїнуціллі, який виїхав був ще ранком. Він помітив був гаразд байдужність вавилонського ополчення до боротьби з ворогом і з'ясував собі вмить, що розбиті на сотні ассирійці не остояться навіть проти самих мешканців, не то проти ворожого війська. Тому видав потрібні прикази та післав до короля прохання перенестися зараз після відправи послїв до середньої палати. Відповідь не приходила, ассирійські сотні покидали свої становища на стїнах, а міровий крок вишколених у сотні воен ветеранів Ашшура лунав у вечірньому затишші. Сї рухи військ викликували валяву сплетень, які, на подобу лиликів, з бистротою стрїли пролітали від хати до хати. Товпи біля огнів більшали з кожною хвилию, неспокійні та мовчаливі, повні ожданнїя. Вулицями снувалися гуртки мужїв, а затривожені дворові та вуличні собаки вили стиха по кутах у передчутті чогось страшного, великого. Неспокійна се була ніч, як звичайно ніч державних переворотів.

Ніхто й не звернув уваги, що із воріт королівської палати вийшло троє людей у довгих плащах з каптурами. Таких, як вони, шлялися тисячі по всіх усюдах. Без перешкоди перейшли поміж товпою і подалися у вузький, темний переулочок, який кінчився над каналом Арахту. Отгуг застукали до низьких воріт невеличкої, очеретом критої хатчини. Хлопець підліток відчинив їм.

— Хто ви? — спитав.

— Се я, Лія з Амати, веду гостей святому Сінмубаллітові.

Увійшли. Доволі довгим, темним проходом ступали вперед, доки з-поза навіси направо не заблимає світло. Хлопець відхилив її, і прихожі побачили при столі високого, худощавого мужа в середньому віці, з довгою, старанно плеканою чорною бородою та кучерявим волоссям. Низьке чоло накривала перепаска з таємничими знаками магічної науки, а при світлі малого каганця видко було порозкидані кедрові таблички, глечик із червоною краскою та маленьку кистку.

Низенько поклонилася Лія та стала шепотом на арамейській мові пояснювати магові ціль прибуття. Довго слухав він, вкінці встав, випрямився у весь ріст, так що головою досягав майже стелі, і спитав:

— А чи ти, Даяно, дочко Ніргалюхізіба, не знаєш, що сьогодні важніші закляття та ворожби творяться при божих храмах? Хто ж поручить тобі, що божеський Сініс захоче знизитися від королів та царів до тебе?

— Ох, святий отче, відьма, про яку говорить Лія, ділить ложе короля... Вона... ім'я її...

Живо поклав жрець руку на уста дівчини.

— Не називай прилюдно імені, яке мають вчути тільки духи! — сказав. — Вийдіть обоє, а нас оставте самих.

Неохоче оставив рабсаріс Даяну самою, тим паче, що не дальше як за три дні мала вона принести зі себе жертву Милітті. Але Лія силою потягла його до дверей, а дівчина остала зі жрецем.

— Яке є ймення твоєї суперниці? — спитав, а коли побачив, що Даяна вагається, додав: — Чужим людям не слід його казати, бо вони могли би кинути злий урок на нашу магію. Зате я мушу її знати, бо тут урок кидаю я. Розумієш?

— Розумію. Се Лямашшу, жінка короля, асирійська княжна. Вона надить до себе могого любимого. Я бажала б його бачити першим у святині Милітті...

— Ага! — вирвалося у жреця, а його суворий погляд обкинув струнку статі дівчини від голови до ніг.

— Так! Але Лія каже, що вона перепинить його, відверне його серце від мене, і я попаду в обійми якогось чужинця.

Жрець пригриз м'яскі віддуті губи.

— Так хоче закон Милітти! — сказав суворо. — Богиня править від тебе жертви твоєї невинности, а ти маєш віддати її у її святині. Хай здасться тобі, що сей чужинець — то жрець або й саме божество...

— Святий отче, Любарна чужинець, арамесьць. Він чужий тобі, мені, чужий і богині.

— І я не з Вавилону!.. — начав, але не скінчив гадки, швидко почав поратися по кімнатці.

Перш усього налив у сковороду дрібку скального олію, а з воску виліпив вправно фігурку жінки. Раз у раз повторював при сьому закляття, які читав з чималої кедрової таблички. Опісля застромив фігурку на дротик, а через плече перевісив сирійську стяжку з написами, подібними до написів на перепасці. З великого шкіряного мішка насипав у сковороду вугілля, а там підпалив усе довгою тріскою. Живо спалахнув скальний олій, чорний кіпоть піднявся під низьку стелю кімнати, а жрець підняв руку над полум'ям і говорив спроквола:

— Я, архісерей, підпалюю сковороду з вугіллям і вкидаю туди розв'язку. Я, святий жрець бога Еа, післанець бога Меродаха...

Кинув у багаття жміньку пшениці, і швидко удушлива воня паленого зерна наповнила кімнатку. Жрець докинув ще ладану, а коли вигорів ладан, погасив усе водою і так говорив далі:

— І ось гашу я сковороду, яку підпалив, гашу полум'я, яке роздув, придавлюю пшеницю, яку туди насипав. І як гашу сковороду з вугіллям, як пригашую полум'я, як задавлюю пшеницю, так нехай Сініс, що освободжує богів і людей, розв'яже вузол, який зав'язав. Нехай Любарні, синові Газаеля, стане знову отвором серце його бога й богині, хай простять йому провину, хай спасуть і розв'яжуть його нині...

Тут підняв обі руки вгору і закликав грімко:

— І хай повернуть йому серце до бажань Даяни, дочки Ніргалюхізіба!

Хвильку постояв з похиленою головою, а там начеркнув на столі крейдою круг і швидко виповнив його магічними знаками. Опісля поклав у круг мисчину з вугіллям і, розпаливши, як перше, спитав:

— Чи бажаєш смерти чарівниці?

Дівчина здригнулася. Слова закляття, удушлива воня зерна, ладану й скального олію та погляд очей загадкового мужа увели її в рід нестями. І аж тепер звернені до неї слова вирвали її насильно з отупіння, наче удар батога — сплячого раба. І враз, наче всохле листя у вітрі, закрутилися у мізку дівчини бажання й почування. Злість, ненависть мі-

шалися з надією на швидке сповнення задушевної мрії у хаос, серед якого щезли всі означені напрямки. Щораз то більше брала верх радість розкішного очікування, в очах заблистіли сльози ніжності... Та ось глянула на воскову куклу, завішену на дротику, і в сей мент виповзла із закутин її серця... злоба.

— Так! — сказала.

— То дай мені ніж або шпильку з твого волосся!

Мовчки подала йому Лаяна довгу шпильку, якої головку творила сороміцька емблема богині Милітти, вирізана із червоного коралу.

Жрець підняв шпильку гори, наче ніж над груддю кукли, і заговорив наче у злости:

— Знаю тебе, скажена відьмо, у якої в серці живе слово могого нещастя. На твоєму язиці зродився злий урок, на твоїх запінених губах повсталала отрута, у слідах твоїх ніг стоїть смерть. Ти, відьмо, ось я хапаю твої швидкі ноги, хапаю на ходу коліна, хапаю твої розмахані руки і в'яжу тобі їх назад...

Тут вбив шпильку у ліву грудь кукли, а там держав воскову фігурку над огнем, щоби стаяла.

— Нехай лискучий бог місяця знищить твоє тіло, укине тебе у пропасть, повну води й огню! Як обрїй сеї печаті, так нехай помертвіє й поблідне твоє лице, о проклята відьмо!¹

Зі сиком падав стоплений віск у багаття й піднімався палахкотячими язичками. Широко розплющеними очима ловила дівчина кожний движок жреця, а коли остання краплина воску згоріла в огні, почула нагло, що слабне. Наче крізь сон почула слова жреця, який наказував їй ставитися у святині Милітти в означену пору, бо інакше чари втратять всяке значіння. Останнім вражінням був погляд великих чорних очей жреця, які уставилися в її стать з якимсь диким виразом... Втратила тямку і віджила аж надворі, піддержувана євнухом та Лією. Швидко найшлася дома і тут заснула кам'яним сном.

Не бачила вона, як Лія чомусь-то дуже спішно побігла до гарему Білібні і довго-довго ходила по городі з королівським рабсаром. Коли розлучилися, крикнула ще:

— Але тям се, що його треба пощадити, бо се чари, які кидає вона, а не його нахабність. Він молодший від неї, знаєш!

Грубий євнух усміхнувся солодко до Лії і кивнув головою на знак згоди. По сім побігла жидівка між службу короля, щоби розпитати про події, які скоїлися під час її відсутності.

¹ Закляття автентичні.— Авт.

А було їх чимало.

Біла другої години ночі, саме тоді, коли Сінмубалліт кінчив свої закляття, втратили товпи вавилонців останки терпцю. Вони кинулися до стін та воріт і прибрали таку грізну поставу, що асирійські сотники покинули ратників і відійшли у стан Кіштіурри. Якби Мардукпаллідін післав був тоді на ворога хоч би тисячку-дві колійників, не треба було би переговорів. Одначе він знав, що значить у війні прихильність населення великих міст, тому ждав, аж вернуть послі.

Тим часом Білібні пітнів на своєму престолі. Намість крові струєю плило вино, яким приймав послів Мардукпаллідіна. Однак годі було при усій ввічливости, ласкавости та щедрих дарунках виторгувати у висланців хоч би й один день проволоки.

— Сінахірба,— відповідали,— стоїть з військом, яке щойно побило царів Наїрі і Урарту, біля Арбелі. Там мають принести жертви арбельській Іштар. Арам піднявся вправді на заході, але син царя Ашшурнадіншума і тартан Апільсін прямують двома шляхами туди: один — на Саміріну, другий — на Едессу. Поділилася сила царя Нініви, і якщо ми тут ставимо опір йому, піднявши весь Кардуніяш (Вавилонію) і Біт-Якіні, то щезне з-перед лица Беля се страхіття Іркаллі, що назвало себе царством Ашшура. І саме тому треба нам города Бабеля зараз, щоби на случай побіди Сінахірби розбилася його нахабність об небостежні стіни твердині.

Крутився Білібні, наче притоптана гадюка, доки не загрозили послі приступом. Тоді рішився уступити і торгувавсь тільки про подробиці. Послі обіцяли йому багаті дари в золоті, лазуровику та жемчугах. Лишали гідність володаря Бабеля та дозволили вислати звідомлення до Сінахірби, будьто би уступав тільки під напором населення. Так звалював усю вину передачі города на населення і на случай невдачі був певний ласки царя. Для себе добув чимале багатство, а заховував те саме становище супроти Мардукпаллідіна, як передше займав супроти царя Ассирії. Саме обіцтовали послі постаратися, щоби ні один із асирійців не пережив піддачі і не звідомив царя про властивий перебіг справи, коли надійшла товпа, підбурювана давніми достойниками Мардукпаллідіна з-перед двох літ. Вона домагалася мести на Ашшурі за грабіж та морди, за стони та сльози Вавилону, Кути, Ніппуру, за покорення Халдеї, Араму, Наїрі, Мітанні, за несказанні муки, які вся земля терпіла від завойовників Сходу. Вона домагалася союзу з Еламом та Халдесю і піддачі города.

І тоді Білібні уступив.

Крик шаленої радості потряс повітрям. Тисячі огнів запалали по всіх вулицях, і вмить отворилися ворота.

Тільки північний кінець міста дрімав у п'їтми, де у невикінченій палаті вавилонських королів ночували полки Кіштіурри.

Але не судилося їм спати сеї ночі. З-перед палати подалися товпи з окликом «Смерть Ашшурові!» у городи святині Бея-Мардука та королівських палат, а за ними удалася туди й халдейська піхота. Була вона узброєна на асирійський лад, а завзяття мести та певність переваги вирівнювали ріжницю у вправі та витривалости. Оттут, у закутині города, завелася страшна, безпощадна боротьба на смерть. Яких сто тисяч вавилонців налягло на шість тисяч копійників царя Сінахірби. Вони окружили ворога зідусіль та засипували кулями з пращ, стрілами, ратищами та цеглами. Завзято боронилися нападєні, та, проте, коли розсвіт порожєвив ідола Бея-Шамаша на вищї святині, вже тільки половина героїв відступила на піраміду Бея-Мардука. А тоді одним скоком накинудилися на них халдеї...

IV

ІШТАР ЧИ МІЛІТТА?

Один з перших дізнався про рішення короля Любарна, і він вмить поняв, що хвилєва перевага є по стороні ворогів Ашшура. Страховинний лєв був далеко; звернувши велику голову на захід, скалив зуби на далекий Арам, а його рев доносився до моря. На Вавилон падала тільки його тїнь, і хотяй вона була теж грізна, то все-таки тїнь, не кров і не пожежа.

При виді халдейської піхоти молодець зрозумів, що ворохобня переміняється у війну, а тим самим нема пощади ні для кого. Зараз скинув шолом, плащ та нагрудник; легкий вовняний одяг арамейського лучника зайняв їх місце, а з-під короткої спіднички та фалдистої нагортки тим краще виступали, начє з бронзи ковані, м'язи стегон та рамен. Зразу прилучився Любарна до лучників, які з дахів хат та з висоти стїн засипували стрілами асирійські сотні у городах, і дивну розкіш відчував у сьому, що може слати пірнатих післанців смерти у стиснені ряди противників. Та, проте, ся радїсть мала у собі щось злочинне, щось, що заставляло здригати ся його серце. Кільки разів відкинулася взад одїта у гребенастий шолом голова чорнобородого ветерана, тільки

разів видавалося йому, що за злочином мусить прийти і кара...

Правда, слізна згадка змальовувала зразу яркими красками таких самих, а може, і тих самих мужів, як вони зі страшною послідовністю вирубували пальмові гаї, оливники, фігові деревця та винниці довкола многолюдного Гамату... Він бачив щораз то ближче присувані воєнні шопи, тарани, помости з драбин, а вкінці непроглядну товпу розшалілих звірюк, яка через заборолу перевалила у нещасне місто. Його брати, батько-мати, його дванадцятьлітня сестричка, точ в точ Даяна... ех!

Фррр! Фрр! — фурчали стріли, падали асирійці, ревіли від радощів арамейці, вавилонці, халдейці, еламіти...

Але звільна блідли яркі краски, а божеська Нініва, куди завели його побідники, заяснила в його уяві. Лямашшу, дочка Сінахірби, яка узяла його для себе з добичі короля... Її двір, співолюбні, розпусні амбубаї, плінені його красою... Іштаро! Вкінці весілля княжни, свобода, піднесена до ступеня сотника королівських прибічників... Ні, ті його стріли — се чорна невдяка, се гріх. Іштар своїм усміхом дала йому всі добра світа, що ж дасть йому її поцілунок? Білібні старший, сила Сінахірби розривається у боях на всіх окраїнах велетенської держави; ось-ось — і розірветься залізний перстінь, що скував народи Передньої Азії, а тоді? Гей!

Сховав лук і пішов у палату, де відбувався пир нових союзників. У вартівні найшов халдейських ратників, а у кімнатці біля неї їх сотника. Але що сотник був п'яний, то вони швидко побраталися і пили зі собою аж до раня.

Другої днини з полудня Любарна з приказу Білібні обняв провід над усею залогою палати. Була се нагорода за вірність королеві, і молодий арамеєць вважав її дальшим ступенем у своєму вивищенні.

— Крутими шляхами йде життя людини! — сказав до своєї душі Любарна.— Між сотником Сінахірби... а поцілунок Іштари... лежить вавилонський царедворець.

Новий лад, який заводив скрізь Мардукпаллідін, наповнив Бабель воєнним гомоном. Вавилонські горожани, яких покликували королі Ашшура тільки до оборони города, мали тепер поставити королеві військо, тому по усіх вулицях ішли завзяті торги за людське життя. Всілякі неприкаяні живла продавали себе купцям, промисловцям, хліборобам, раби одержували свободу за ціну крові, яку мали розлити в обороні своїх панів, і ряди війська густіли з кожною хвилиною. Рівночасно по всіх дорогах, які вели у город, наспівали довгі каравани з Кути, Сіппару, Ніппуру, Халдеї. Вони приводили

коні, мули, верблюди, приганяли товар на заріз, привозили боклаги з вином, оливою, мішки зерна та звої шкір. Увесь багатий край радо користав з нагоди, щоби скинути ненависне ярмо Ашшура, й одушевлення було загальне. Вкінці під вечір вирушили еламіти, хоробрі лицарські комонники у каптанах, нашиваних металевими плитками завбільшки з долоню, у високих білих тіарах та широких вовняних штанах. З ними відійшли і мадаї, яких Білібні і вавилонські князі віддали Мардукпалліддінові, щоби ними покористувався у війні. Ідучі на малих, але витривалих конях, вони співали... Але їх пісня була сумна... Та сама, яку співали недавно, тягнучи воду в городах Вавилону. Хвилями, одначе, пісня вривалася, і острі, проймаючі покрики заступали місце тужливого рефрену. Ні вавилонці, ні халдеї не розуміли сеї дивної вдачі людей неїхньої породи і дивувалися, чому мадаї не радіють відзисаною свободою. «Прецінь се, мовляв, усе одно, кому служиш, якщо ти молот, а не ковадло...» Порозуміли се аж опісля, коли дізналися, що мадаї, дійшовши до Цабу, покинули нічю еламітів і подалися у гори Цагрос, а там у мадійську верховину... За Еламом стали виходити всуміш дружини вавилонські і халдейські, прямуючи на Сіппар, звідкіля вели шляхи у город Тадмор і у серце Араму. Бойові колесниці, їздці на конях та верблюдах ішли передом, за ними піхота, вкінці обози. Мардукпалліддін загадав від півдня обійти Сінахірбу, який мусів знаходитися в Ашшурі або Нініві, якщо не сидів ще в Арбелі. Туди спішили вже також дружини арамейців і хеттійців, і загибіль царства видавалася неминучою.

У городі затихло. Намість труб, рогів, реву верблюдів, іржання коней знову зазвучали систри у тінистих садах Мілліти, а численні приходні з чужих країв жертвували великій богині. На слідоуючу днину заповіли ще до того жреці повню, тож і дочки вавилонців, які задумували віддаватися, ладилися йти і їхати у храм...

Білібні занедужав і лежав на ложі, здається, наслідком перевтомлення, і все в палаті пішло рівно ж на спочив. Також Любарна випочивав у новій домівці, яку замешкував царедворець над берегом Фрату у городах Білібні. Він саме викупався і, наївшись, попивав вино, яке загризав оріхами буру, коли у кімнату ввійшла висока стать жінки з чорною заслоною на лиці.

— Іштар кличе тебе, молодче! — сказала. — Сьогодні, як і завсіди, где тебе зі спрагою цвітка Нініви. Вона вдячна тобі, що ти один не покинув її з-поміж усіх, а коли лев Ашшура зареве знову у стінах Бабеля, тебе ослонить могуча його паша і крилатий бог підійме тебе у заслужену висоту!

— Лія! — покликав молодець жінку.— Ось сядь і розкажи мені про мою рожу, якої розхилених платочків не бачив я вже три дні. Скажи, чи Адад-бог не ушкодив її, чи не розвіяв ніжного пилючку її краси?

Він протягнувся розкішно, а пристрасна дроз прошибла його тіло.

«Ось і цілує тебе Іштар!» — погадав.

Але Лія не стала при ньому, вона спішно відійшла, й Любарна остав сам. І втім нагадав собі свіжі, вогкі, гарячі губи Даяни і зірвався з лежанки. Оттут знову являвся сумнів, не більший, але прикріший від попереднього. Чи йти йому за асирійкою, чи за Даяною? Іштар чи Милітта?

— Просвіти мене, небо, боже премудрости! Скажи мені, чи вибрати рожу, чи фіалку?..— Спинився при сьому порівнянні і нагло засміявся.— Звісно, що одну і другу. У тіни рожі скривається не одна фіалка. Щастя мужа — се не цвітка, а китиця, а нема китиці, яка складала б ся тільки з одної цвітки. Він же ж муж — не раб і не євнух! Ха-ха!

На небо вийшов місяць і сріблив своїм лагідним світлом широко розлиті води Фрату. Соловії лящили у прибережній гущавині, а з недалекої святині долітали звуки струнних інструментів та спів святих кастратів. Живо зіскочив Любарна з рампи своєї домівки і заглибився у кущах жасмину, за якими була стіна, що ділила житла жінок від властивої палати. З отвору у цегляній стіні видобув мотуз, закинув його зручно на галузь явора, який ріс по ту сторону стіни, і миттю найшовся в освяченому саді королівського гарему. Обережно ступав стежиною, але, знаючи добре дорогу, швидко дійшов до невеликого павільйону з поливаних синих цегол, на яких штука мистців випалила картини богині Єрішкігаль з рогами газелі, крилатих демонів, грізну Ліліт та царя Саргона на ловах. У передній части павільйон був отвертий, і стеля опиралася на крашених та різьблених пальмових стовпах. Зате у задній части від ріки були кімнатки, які лежали упродовж вузького проходу. Любарна знав, що, крім Лії, не найде у павільйоні других свідків свого щастя, тому одним скоком найшовся між передніми стовпами саме над царем Саргоном. Аж там нагорі побачив легесенький проблиск світла, який пробивався з-за занавіси. Підняв її обережно здолу і найшовся у слабо освітленому переході, де стрітила його Лія. Мовчки вказала йому не-вільниця двері кімнатки, у якій ждала Лямашшу приходу молодця, і він прожогом кинувся туди. Коли занавіса запала за ним, звучний голос Лії поплив під дострій кіннору у пісні:

Любимий мій, як кедр Лівану...

Тихе світло місяця падало крізь віконце на наге, розкішне тіло ассирійки. Дещо перецвіла краса її лица та дещо, може, заповні обриси бедер і грудей ховалися у сутіни, а від сеї так любої дотикові та немилої очам повноти відвертали увагу сильні, аж удушливі пахощі фіалок. Цілі коші сих цвітів в'яли біля лежанки, на якій розношувалася пара солодким даром Іштари. Щораз то нові пестоші вигадувала досвідна у любовному ділі жінка та доводила себе і любка до солодкої безтями, до найвищого захвату, до якого може підійнятися не то людина, а й божество...

— Іштаро! — закликала. — Божеський твій поцілунок заступить людині усе, але її, її понади, її ласки не заступить ніщо й ніхто ніколи!..

— Невже? — питав Любарна. — Я ж гадав, що Іштар не тільки любов'ю красить шлях людині, але й підіймає своїх любимців у висоту, недосяжну другим. Невже ж се її поцілунок? Невже ж не піднімуся я так високо, щоби міг узяти тебе перед усім світом як свою?

— Вивищення бажаєш, голубчику? — усміхнулася Лямашшу. — Бажаєш смерти Білібні? Так! Не заперечуй! Отвертий шлях до могого ложа веде тільки через його домовину. Але я гадаю, що і його смерть, і твоє вивищення уже недалекі. Він старий, недужий, розпусник, а ти...

Урвала нагло і з напругою услухувалася у темряву. З острахом глядів на неї Любарна, а там, похилившись, цілував її круглі, повні коліна... Та ось, наче вжалена гадюкою, зірвалася Лямашшу з лежанки а, накривши наготу заслоною, закричала не своїм голосом:

— Геть звідсіля! Ліє! Рятунку! Геть, кажу! Пустити!

Як від удару батога по лиці відсочив Любарна від божевільної і задеревів на місці. Наче звук сопілки, проразливий голос жінки мусів вмити підняти на ноги весь двір.

«Зрада!» — промайнуло йому в голові, але один погляд на позеленіле лице любки повчив його, що се зрада не з її боку... Іштаро, рятуй!

Кинувся до дверей, звалив із ніг якогось мужа, та ось перед ним цілий гурток. Закітлувалося в темряві, почувися стони поранених і потовчених, але швидко успокоїлося все. Шістьох євнухів понесло спутаного та сповитого, наче немовля, Любарну у палату, а товсте лице королівського рабсара заглянуло попід за навісу у спальню Лямашшу.

— Дяка тобі, вірний рабе! — сказала королева, а коліна дрожали під нею, руки тряслися, мов у пропасниці, а уста з трудом ловили повітря. — Будь ти мужем, підняла б тебе я високо-високо між рівних могому чоловікові, бо ти спас мою честь, а його спокій. А так...

— Достойна пані! Ти схвильована і знесилена. Ось я велю подати чарку вина. Гей, Ліє!

Але ніхто не відповідав. Видко, Лія побігла за Любарною. У виду сього сам рабсаріс вийшов і вернув по хвилі з чаркою. Душком випила королева вино і вмить почула полегшу, її зіниці поширилися, жвавість вертала у втомлені і знесилені члени.

Рабсар обіцяв ще покликати службу і вийшов, а королева усіла на лежанці. Але служба не приходила. Тільки якийсь слабкий крик та плюскіт хвилі був відповіддю на її поклики. І нагло видалося їй, що се Любарну укинули в воду. Бажала встати і поглянути на ріку, коли нагло почула у горлі невиносимий тиск, заворот голови, а там і страшний, прошибаючий біль у нутрі. Зі стогоном повалилася на лежанку, а її голова звисла аж на землю.

Коли ранком прийшла служба пообмітати павільйон королеви, найшла у кімнатці позеленілого трупа Лямашу з лицем чорним, мов намул Фрату. Видко, уночі загостили у Вавилон страшні боги зарази, Ірра і Намтару.

V

ЖЕРТВА

Тіамат! Тіамат! Безодня світового моря, яка обливає усю півкулю землі, безкрай синього простору рухливих, говірких хвиль,— жерело усеї вогкості, жерело життя. Вона одна родить, вона одна плодить і, лагодячи вогкістю жаріючі огні сонячного бога, дає у злуці з ним життя. Боги богами... Вони володіють над світлом, але світ, а й вони самі чи ж не вийшли зі сеї всеобіймаючої пучини? Її закон панує і над їх владою. Побідник Мардук-Бель-творець розтяв її на дві половини, з одної сотворив небеса, з другої — землю, та, проте, не вбив її, ні ослабив. Бо не можна взяти життя сьому, хто сам є життям. Із глибин усе вийшло: земля, ростяни, звірі, люди, а сила Шамаша та Сіна — се тільки її сили, втілені у божествах... Вони притягають глибину, ворущать її, навітлюють, огрівають і творять живуче, як і творитимуть до суду-віку, а широке лоно Тіамат завсігди стоятиме отвором для їхнього змагання.

Що ж спонукує Всесвіт до твірчої праці? Що ж ворущить божеські уми, що ж наповняє члени цілини бажанням розвитку, зміни, помноження, безсмертності? Се Іштар-Милітта,

се любовна страсть, се найніжніший порив тіл у містерії твірчого з'єднання. Він — виразником почування навіть велетенської первісної пучини. Він — стремлінням творця Мардука, він один спільний усім богам та людям, ростинам і звірятам. Він вічний, святий, незглибимий, і немає нікого, хто б не поклонився йому. Навіть там, відкіля нема повороту, куди збираються окрухи розбитих у життєвих бурях суден, навіть там, у Іркалі, де царює Нергаль та його жінка Єрішкігаль, навіть там побувала Іштар. Любов і смерть... спільні всім людям. Одна відновляє се, що пожирає друга, з силою вони рівні, тож за одну і за другу людина платить життям...

У чотирьох терасах піднімалася неподалік халдейських воріт святиня Беліт-Інані — Милітті. Само святилище стояло на вищій найвищій терасі, а лучі сходячого круга Беля-Шамаша освітлювали її солодке личко. У правій руці держала батіг, яким уганяє богиня живучі тіла в оргіастичний танець любовної страсти і шалу; у лівій виднів хрестик — символ життя, яке родиться з лона плодovitої природи. На голові блистів діамантами саджений місяць, символ Сіна і Нани, тобто святого круга місяця. Його зближення й віддаль так сильно відчуває жіночість людей і звірів, а й сама безвидна і необмежена Тіамат — у припливі та відпливі моря. На боках високої шестигранної призми, на якій стояв храм, видніли два щити: один, зі золота — на заході, другий, зі срібла — на сході. Се символи божества Беліт-Інані як вечірньої зорі і як зірниць. Як зірниця — подає руку Іштарі й зливається з нею в символ боротьби, що у гребенастому шоломі залізною стопою топче пошматовані тіла людей. Бач, не раз і любов буває жорстока: поцілунок недалекокий від укушення, пестоші — від удару, а тїнь любови — зависть — чи не змінює коханка у злочу звірюку? Як вечірня зоря — Милітта кличе закохані пари у тїнь своїх огорядів та вдовольє тілом своїх жрекинь невтишену страсть холостяків та чужинців.

На другій терасі зобразив мистець сім планет, які кермують судьбою людей на землі, а на третій — дванадцять знаків небесного звіринця. Усе те види, які вийшли з горішньої половини Тіамат, роззятої мечем Мардука. Вони значать у Вселенній час і пору року, посівів і жниво, місяці вагітності і час породу.

На четвертій, спідній, терасі видко було саму долішню половину пучини з рибами та морськими потворами, над

якими уносилися водяний бог Еа та Дамкіна з риб'ячим хвостом. Рівномірно нахилена рампа вела з тераси на терасу аж до самого храму.

Оттут, перед ідолом богині, ранком третьої днини стояла навколішках Даяна і складала у жертву богині свої діточі кукли, одіті у дорогоцінні нашійники та персні. За нею стояли дві жрекині Беліти у прозорих нагортках, із-під яких виразно виступали всі понади цвітучих тіл. Також ніжні форми дівчини були покриті тільки легенькою газою, бо богиня не любить, щоби у її святині людина скривала понату, яка викликає у других святе бажання; не любить і перепон у розкоші. Як безстидною є плодючість природи, так ось і тут остає стид поза межами святих огорудів. Обі жрекині держали в руках пару голубів, а коли Даяна скінчила молитву, дві сніжні кулі порхнули вгору, закружили над головами дівчат, а там, побачивши цілу хмару святих голубів богині, полетіли до них.

Даяна встала, а обі жрекині повели її доли рампою, упродовж котрої другі жінки та дівчата ждали своєї черги. До під'їзду рампи вела алея з двома рядами крилатих биків. Біля першого ждало на Даяну шістьох тугих наїрських носіїв побіч стріблом кованої носилки, а дві служниці з віялами стояли по боках. Високий, худий євнух Ніргалюхізіба з хоробливим виглядом лица проводив усій дружині, яка мала проводити Даяну на місце жертви. Рідня, бач, не могла знати, кому богиня відступила своє право на невинність дівчини. Так хотів закон...

Бліда і біла, як крила щойно випущених голубів, сходила Даяна уділ.

«Прийде чи не прийде? — питала себе. — Може, він уже там, а може... Милітто! Ти милосердна, ласкава, добра! Ти не захочеш, щоби я вмерла в обіймі чужинця!...»

Лягла радше, чим сіла, на м'яку лежанку, яку принесли служебниці для своєї пані, і не сміла звести очей на дорогу, по якій ступали всілякі люди з лискучими очима, вогкими губами та рум'янцем на лицях. Аж ось підняла їх, та не бачила нічого. Якісь тіни без виразу, без виду та краски снувалися по осліплюючо-білій дорозі. Над нею у вершках пальм верещали святі малпи, викривляючи на прихожих забавні писочки. Десь за нею з корчів рож, жасминів та з виноградних бесідок почувалися стони й лебедіння, часом крик та тихий а якомсь дивно приманчивий брязк сістри.

— Отямся, Даяно! — сказала одна зі жрекинь. — Се ж мусить бути. Ти прямо не людина, доки не посвятиш себе богам. Ти ще не жінка, а євнух!

— Покушай хоч раз нашого щоденного хліба! — засміялася друга.— Се ж для тебе одинока прикрість, після якої безконечним Фратом попливе у твоє лоно розкіш Беліти. Ось хтось іде!

І справді. Бистро розглядаючись навкруги, ішов у одязі купця з Кути молодий, але поважний муж. Чорна борода, старанно позакручувана у кучерики, спадала на волосисту кріпку грудь. Червона хустка із золотою меріжкою крила голову і чоло, з-під якого гляділи палкі соколині очі.

— Іде! Іде! — закликала і друга жрекиня. Даяна побачила і помертвіла вмить...

— Се не він, не він! — закричала не своїм голосом і кинулася тікати. Але обі жрекині, досвідні у своїому ділі, придержали її та дали понюхати пахощів з маленької глиняної плящини.

— В імени Беліт-Інані... Ходи! — почувся над нею глибокий грудний голос, той сам, який чула вже раз... там ніччю над каналом Арахту.

Дивна слабість розв'язала її члени. Щось як сміх виходив з її уст, як регіт п'яної амбубаї, що насилу тягне до себе принагідного любовника,— під час, коли вся душа скавуліла собакою від здавленої розпуки, відрази, огиди...

Жрекині підхопили дарунок, який Сінмубалліт кинув у подолок дівчини, повели їх у бесідку й оставили самих.

І тоді видалося нещасній, що уся піраміда Милітті валиться на неї і роздавлює її своєю вагою, а лютий біль прошиб, ніби ножем, її серце... Зімліла...

Дзвонячи зубами, дрожачи на всьому тілі, мов у тяжкій недузї, вертала Даяна у палату батька. Ні слова скарги, ні стон болю не вийшли з її уст. Ні одна сльоза не закрутилася у великих мигдалуватих очах. Щось, видко, змінилося у неї... Діточа вразливість, сміх та плач, радощі та жура остали за нею у святині Милітті. Тільки хвилями страшний жаль хапав її за горлянку, але вмить змінювся у скажений гнів на зрадника, який кинув її в ненависні обійми чужинця.

Тепер вона як слід оцінювала цілу велич принесеної жертви, усю погань обряду, всю ничтожність збезчещеної жінки.

Ох, не треба було бажати смерти королеві, а йому, проклятому перевертневі, брехунові, дурисвітові...

— Ох, Ліліто, Зморо та всі злючі демони, покарайте його за всю гадючу лож, за біль, нечесть, за розчарування. Не дайте йому спокою ні вдень, ні вночі, ні в поході, ні дома, ні в життю, ні в Іркаллі.

Нагло спинився рівномірний, крок носіїв. Величезна юрба людей наповняла собою усю ширину вулиці від святині Беля-Шамаша аж по палату Білібні. Даремно розпитували служниці про причину збіговища. Тільки вуличні хлопці, сини дрібних крамарів, перекупнів, шевців, гончарів, скірників, відповідали на запитання реготом або верескливою піснею, яка заодно повторювалася, аж звернула увагу Даяни. Та серед гамору годі було розібрати слів. Аж якийсь хлопчина вискочив на приворітний камінь бічного входу у святиню і хриплим, цапиним голосом заспівав просто в уху Даяни:

*Любарна, хлопець гарний, жив.
Цариця йому пара,
Самця Білібні погубив,
А жіночку Намтара.*

Пісеньку пояснював всілякими символічними, безстидними рухами рук та черева, а коли скривив лице, щоби показати, як бог зарази викривив черти Лямашшу, юрба вуличників заревіла сміхом, а якийсь дотепник вмить склав другу строфку:

*Не лізьте, хлопці, в чужий гай,
Не чіпайтеся Іштари,
Зрадливий, бач, собачий май,
А зловний дух Намтари.*

Кров ударила до лица дівчини. Їй здавалося зразу, що товпа знає про її відношення до Любарни, що жрець розтрубив сплетню про її любові по всьому городі. Та ось вернув євнух, який розвідався про все, і розказав їй кількома словами: «Ассирійського сотника Любарну зловили вночі у спальні першої жінки короля і вбили на кіл, а королева... вмерла... на заразу». — Тут євнух пискливо зареготався, а його сміх та слова підтяли нагаєм озлоблення і гнів дівчини.

— Ах, таки добре сталося, що Сінмубалліта чари погубили Лямашшу! Хай проказа сточить все те прокляте кубло, що кланяється ассирійському істуканові!

— Де ж сей Любарна? — спитала євнуха.

— А он там над товпою! Йому відтяли обі руки й обі стопи, а обрубки позапікали і поприв'язували до себе. Сидить на колі, наче малпа на дахтильнику. Хі-хі! Ось уже перекидає голову то на сен, то на той бік. Невдовзі подохне.

Даяна глянула на страховинну куклу над товпою, а в кутиках її уст показалася кров з пригризених губ. Через одну тільки хвилю залило спочування давньої любові її стомлене серце, та у слідуєчій ярким полум'ям запалала злість.

— По заслузі! — проворчала. — Ближче ідїть до паля! — крикнула на носіїв.

У неї зродилося бажання показатись Любарні, який знехтував нею із-за ассирійки. Хотілося їй ще перед смертю сказати йому: «Ось поцілувала тебе Іштар, нагородила за службу, за зраду солодкої Милїтти, за мою кривду! Здихай, сліпий, невдячний! Умер Адапа, що не хотів їсти плодів з дерева життя, бо гадав, що се смерть... Умреш і ти, бо глядїв життя у смерті, а життя обкинув плюгавою грязюкою!»

Коли, одначе, носилка найшлася якраз проти паля, не сказала Даяна сих слів. Черти гарного лица Любарни, постягані у якусь страшну, дику маску лилика, корчилися саме у останніх дроганнях. Молодець був непритомний, не кричав і не стогнав, а з уст плила тільки кривава піна. Судороги, які ритмічно корчили сугави,— се були наче якісь страховинні німі привиди мук і кари, якими нічна змора томить і карас непокараного злочинця...

З відразою відвернулася Даяна від картини. Погань виду вирівняла розладдя між любов'ю й ненавистю. Погас і гнів, а дївчина відчула уперше в життї порожнечу буття...

По пісках західної пустинї ступала каравана. Попереду їхав на втомленому мулі ассирійський офіцер, за ним двадцять кінних лучників у легких, жовтавої краски нагортках. Із-під широкої, на очі спадаючої хустини гляділи мутним зором лица їздців. Вони аж угиналися під вагою спеки, якою сонце засипувало землю. Ген-ген у віддалі, праворуч шляху, видніла довга, темна лінія прибережної ростиности над Тигром, але тут, у пустині, визирали із-під піску то тут, то там всохлі бадилля тамарисків або сірі листки гіркого полину. Якась жовтава заслона вкривала собою овид, а лице Шамаша-сонця виглядало з-поза погустілого від летучої пилі повітря, немов велика жовта баня, з якої йде не світло, а тільки горяч. Страшна, невиносима жара розпаленої сонцем рівнини налягла на землю, випила з неї останню краплину вогкості, покорчила у брижки шкіряні бордюги з водою, а лица й губи мандрівників змінила у пергамін.

За їздцями поступали хитким кроком верблюди. Нарядна упряж та ярко барвисті чепраки припали пилом, так що деколи важко було й розізнати краску сукна. На першому сидїв, а радше лежав у високому сідлі з оплічником... Білібні. Він тупо глядїв на повіваючі хустини їздців та жовту віддаль

і бачив, як там десь на заході дροжить над землею повітря. А може, й не жара, а наплив крові до очних галин викликавав се?..

Товсте лице опало, осунулося, ягоди змінилися у жовті, обвислі мішки по боках лица, а попід очима появилися дві довгаві брижки темної краски. Чи се від жару, чи, може, від грижі? Не знати!

Безконечно постелився шлях перед королем, якого з престолу скинула могутня рука царя Сінахірби. Новий король засів на престолі Бабеля, а він сам ішов зустрічати царя, щоби оправдати себе перед його лицем.

Бач, зовсім ненадійно, не знать ізвідки, дванадцятої днини після виходу Мардукпалліддіна з Вавилону, напали ассирійські комонники на табори халдеїв. І як коли наїрські британи вчіпляться зубами у зад медведя, а він вмить вертає з наміченої дороги, так завернули халдейці на південь, щоби відкараскатися від напасти. Шлях їх відвороту значила валява трупів відставших, потомлених і знесилених піхотинців, їх поубивали безпощадно їзці Сінахірби, а якщо мали час на постою, то вигадували ще всілякі муки на ворохобників. Вони закопували їх живцем у землю, розпорювали животи, обдирали зі шкіри, ломали ноги живим та прив'язували їх до трупів, а опісля оставляли всіх на поталу сонцю, мухам, стервакам, шакалам... Найздоровіших відправляли у Сіппар, де була головна квартира царя. Бабель оставив цар набоці, а всею силою пішов за військом, знаючи, що тільки його знищення покінчить війну. І ось дігнав Сінахірба знесилених, розстроєних халдейців біля Біттуту, у Південній Вавилонії.

По його ветеранах не слідно було втоми. Дещо тільки помарніли суворі, грубою, брунявою шкірою обтягнені лица, помаралися щити, пірвалася одежа. Наче сковані ланцюгом, рівномірно, спокійно ішли наперед густі лави мовчазливих борців, а безпощадна, неминуха смерть постигала усе, що ставало на їх шляху. Біттуту стало гробом ворохобні, бо і еламіти стрітили перед Арбелою ашгуців, плем'я, споріднене з мадаями, які були в союзі з Сінахірбою. Показалося, що високі чола, прості носи та тонкі губи — се ціха тугіших та хоробріших мужів, ніж сини полудня. Елам уляг, і війна була скінчена. Син Сінахірби Шамашшумукін засів на престолі Білібні, а він сам...

Він сам покликав свого рабсара, що їхав на ослі біля тахтірванів, у яких везлися жінки й невольниці.

— Друже! — проговорив насилу. — Я боюся!..

— Чого, достойний? Якщо Шамашшумукін тебе не вбив, то не скривдить і Сінахірба.

— Так, знаєш, але ся зараза... Боги не люблять, якщо їх вживати даром... Лямашшу, знаєш?

— Ну?

— Вона ж дочка царя! Вона моя безпека! О Небо!

Старий князь трясся від переляку.

— Ось глянь! Нергаль і Намтара до спілки не знищать так усього краю, як кати Ашшура. Стерво за стервом. Невже ж і наше валятиметься невдовзі у піску?..

— Надійся, князю, і уповай! Жива Лямашшу була б зрадила тебе, вона ж не любила слабосилих обіймів, сивого волосся та вонючої шкіри старечого тіла. А так...

— Осталися свідки! Вона ж мала повірницю, якусь жидівку Лію, в якій були великі злочі очі і кіннор... Ти знаєш, жиди не люблять нікого у світі і шкодять усім, хто не кланяється їхньому незвісному богові. Вона, певно, зрадить мене й тебе...

Розмова урвалася, бо верблюд полишив за собою віслюка, тому аж коли зрівнялися, відповів євнух:

— Погано було б, князю, з нашими головами, якби всемогуче Небо не одарило глудами твого рабсара. Ха-ха! Першим моїм ділом після зловлення Любарни був приказ схопити Лію і кинути зв'язану у крутіж біля твого саду. Коли Любарна конав на палі, давно вже риби общипали її худе стерво від жовтих кісток!

Замовкли. Оба знали, що про бідну, викляту невірлицю з далекого Сірляї не запитає ніхто. Вона, як круги на воді Фрату, розпливеться у забутті безшумно, безслідно...

Оттак їхали й розмовляли дорогою, доки десятої днини не овів їх убійчий сопух гнилі. У віддалі темніло щось ніби велика чорна пляма у пустині. Звірята приспішили кроку: видко, побіч сопуху, вітрець доносив до їх нюху ще й вогкість із-над водосемів.

Гроза окружала табір царя. Тут ріс цілий ліс палів та хрестів, на яких корчилися у судорогах ще живі або гнили й відпадали куснями мертві бранці. Там нелюдські крики тортурованих потрясали повітрям, деінде забавлялися військові старшини вилуплюванням очей та реготалися з мольби та благання нещасних. Другі обрізували руки та ноги живим бранцям, а все те діялося без суду і присуду.

Цар Сінахірба засудив на смерть усіх без виїмки ворогів, а вояки, вдовольняючи свої звірські пориви ненависті та кровожадности, сповняли тільки його волю. Тлом усієї картини були звалища із землею зрівняного Сіпару, величезна піраміда голов мужів, жінок й дітей, уложена побідниками, і непроглядна хмара стерваків, круків та всілякої мушви.

Навіть навиклі до жорстокостей людей своєї породи Білібні та його рабсар почули холод, який обхоплював їх єство при виді страхіть мести Ашшура. І вони впали на черево перед темним, грізним лицем царя, а замість оправдання почулося тільки собаче скавуління про ласку. Та цар не слухав і сього. Він зареготався тільки і відповів:

— Знаю, рабе вірний, що у твому серці не зродиться зрада. Ти застарий і надто прив'язаний до нагая, який поров усе життя твою спину. Одначе часи крови, у яких живемо, вимагають львів або шакалів, а не під'яремних волів. Іди у твій дворець у Нініву, відкіля покликкала тебе рука твого короля. Ти не вдоволив його вимогів, та не ти винен, а мій злий вибір. Ти оправданий, йди!

Насилу вивели євнухи князя Білібні з чорного шатра Сінахірби, і ще тої самої днини ов'яв їх знову важкий, але принайменше неволючий подих пустині.

ГАРМІОНЕ

Нарис із життя Чорномор'я під кінець V в. до Хр.

I

— Чи Ойтозірос ще не вернув?

— Ні, деспойна!

— То йди поглянь на вулицю, чи не вертає?

— Ох, я боюся, деспойна.

— Боїшся, так я сама піду...

Дівчина-невільниця кинулася до стіп своєї пані.

— О, не йди туди, Гарміоне, не йди! Твоя краса сейчас зверне увагу посіпаків Крітія, а між ними, як знаєш, є чимало сих, що бували колись у сьому домі...

Бліда тривога тихо, нечутно, м'яким крилом нічної птиці надлетіла знадвору і сіла на беріжку хрустальною водою наповненого збірника посеред перистилю. Вона гляділа з-поміж вієрів пальм, бил ірисів та лілей просто в очі Гарміони та її служниці. І вони обі завмерли, дивлячись у лице Горгони жаху-тривоги.

Довкола мовчало все. Гамірні, рухливі вулиці Атен¹ наче змінилися у порослі асфоделями елізійські поля до той бік Лети. Затихла гамірна агора-ринок. У мишачі нори поховалися крикуни-демагоги, які довели до упадку гордий город Кекропса і Тезея. Тільки вряди-годи почувалися мірові кроки побідних спартанських дружин. Нечисленні прохожі горожани з жахом та ненавистю гляділи на них, бо за ними ступали гуртками ще завзятіші вороги атенської демократії — поклонники спартанських порядків, окружені посіпаками. Керамейкос, Пнікс, Пірей та Фалерон виплювали на вулиці всі свої подонки — корабельних та портових робітників, злодіїв, жебраків, грабіжників, лінтяїв, які вмить примінилися до нового ладу чи безладдя.

На чолі сеї товпи ступали молодці, сини перших родів в Атенах, яким надоїла народна воля. Вони бралися ось мечем, ножем, отруєю знищити все, що могло її відбудувати. Не тридцять тиранів було в Атенах, а стільки, скільки

¹ Афін.

молодих паничів виросло у мозаїкових перистиллях атенської аристократії. І не дружини спижевих спартіятів були грізні горожанам, а ся підла товпа міського шумовиння, яка помагала й служила панам. Бо пани та шумовиння се — союзники у боротьбі з трудовим народом.

Після тяжкої, майже тридцятьлітньої боротьби повалили вони державу, виссали силу народу, повбивали його провідників, довели до розпуки купця, хлібороба, ремісника. Вони зломали силу, яка була сонцем усього грецького світла, а місто неї з Тартару закликали жах, який холодним потом обливає тіло, від якого дрожать коліна, а лице вкривається блідістю. Сей жах ішов від лискучих збурую спартанських дружин і від сірої маси зголоднілої товпи і налягав на уми. Він втискався у найдаліші кімнатки атенських домів, уповзував у всі серця, відбирав тямку умам, розривав узли приязни, любови, милосердя. І ось зайшов аж тут.

— Я боюсь, деспойна,— говорила гарна кучерява невольниця, криючи смугле личко у складках хітона пані.— Від битви під Аргінузами, де згинув твій брат, нема мені ні їди, ні сну. Наче демони обступили мою душу та лякають її страхіттями підземелля. У довгих безсонних ночах причуваються мені голоси померших, наче лиха ворожба. А тепер... о деспойна! Коли, вертаючи з похоронів твого батька, побачила я на ринку Терамена, Критія та спартіятів, освітлених смолоскипами, моє серце крикнуло з болю, як Фільоктет у драмі... О горе! Сповнилося віщування серця! Ворожі боги зруйнували тихий спокій твого світа, о деспойна! Вони вбили й мене! Рятуй мене, Гарміоне, я ж твоя власність, твоя невольниця, рятуй мене переді мною самою. Бачиш, учера найшла я над берегом Іліссу... болиголов.

— Чого ж ти ходила над Іліссос, дитинко? Сама кажеш, що боїшся, відки ж у тебе так знічев'я набралось відваги?

— Чого? — повторила дівчина і підняла голову з колін своєї пані.— Гей, знаю я, яка-то сила туди мене тягне! Там, над Іліссом, гроби... та гріб твого брата Стратоніка. Се він кличе мене до себе: «Прийди до мене, у мою тісну кліточку, принеси мені квітку спомину, як колись носила квітки любови! Обійми холодний камінь, як колись обіймала мою життям кипучу грудь, і заплач, як колись утішалася!» Ось що мене тягне туди, над Іліссос, ось що подало мені у руки конейон.

Темне, помарніле лице невольниці наче ожило на хвилину від спомину, але по хвилі знову жах заволодів неподільно над усіма його рисами. Широко розплющилися великі чорні очі, горі піднялися брови, кутики повних коралевих уст опали вдолину.

— Рятуй мене, деспойна! — повторила. Голос дроявав замітно, а руки зложила, наче в молитві.

Повна мала рука пані спочила на голові невольниці.

— Правда! Стратонік любив тебе! — зітхнула Гарміоне.— Я знала про се і скривала перед батьком. Тепер нема вже батька, але нема й кого любити. Бідна ти, дитинко, але що я... що я, бідна, тобі поможу? Ти втратила тільки любов, я — все, що мала... все, крім життя.

У темно-синіх очах Гарміони заблестіли жемчуги сліз, дрогонули уста, а висока грудь піднялася зітханням.

Невольниця мовчки узяла одну з її рук і притиснула до уст.

— Прости, деспойна! Я за своїм горем забула твоє...

— Власне горе, Демофіле, завжди найтяжче, власна заслуга — найбільша, найменший — злочин.

— О, так! Але й власне бажання видається найважнішим з-поміж усіх других, чому ж його не сповнити?

Демофіле ясним поглядом обкинула стать своєї пані й заглянула в її заплакані очі.

— Бажання, дитинко? — спитала протяжно Гарміоне.— Яке ж бажання є в тебе? Якщо можеш, сповни його, я даю тобі свободу, іди й роби, що знаєш!

— Ти не зрозуміла мене, деспойна! Моє бажання те саме, що й у тебе: се бажання вмерти або... або тікати ген далеко-далеко від гамору, брязку, від брехливих атенських чепурників з головами діточої кукли, а серцем шакалів, далеко від гробів, які тягнуть до себе живу людину сильніше від понади живого тіла, десь у безвісти, де пливе Океанос або де живуть кіммерійці...

Спішні кроки почувалися у продомі, і обі дівчини позривалися. Демофіле подалася назад. Гарміоне поступила кілька кроків наперед. І ось відхилилася завеса, яка ділила перистиль від сіней, і під стовпами колони указався високий, стрункий муж у полотняному хітоні. На лівій руці мав перевішений плащ, який скинув був задля спеки, а в правій — чималий шкіряний мішок. За ним сопів та пихтів невеличкий собою, але грубий, наче бочка, лисий атенець з червоним лицем та маленькими хитрими очима.

Сумні черти дівчини прояснилися, наче всміхнулася до неї рожевопальця Еос.

— Ах, дядечку! Хай поблагословить тобі Гермес у всіх замислах, хай постелить тобі доля шлях життя м'яким полотенцем з Аморгос за се, що відвідуєш мене, самотню. Ось сядь біля мене, а ти, Демофіле, подай вина, але сього з Хіосу, бо воно солодке, як мід, а подає членам силу Геракла.

Ойтозірос уступив з пошаною у тінь колонади, а невольниця подала у срібному крестері змішане з водою вино. Грубий дядько розгорнув заялзений гіматіон, попив вина, відсапнув глибоко і забалакав скороговіркою:

— На Зевса! Ніякий сікофант за небіжчика Клеона не набігався так, як я сьогодні. Увесь день на ногах: від Критія — до Лізандра, від Лізандра — до Періксена, від Періксена — до Тезейону. Я молився, плакав і знову молився, але в пропілеях Спартіят мало черева мені не повертів. Не пустили на Акрополіду, собачі скоти. О, атене Промахос! Злізь та подивися на спадщину Арістіда, Темістокля¹, Перікла! Заболочені постолі пелопоннеських бовванів топчуть барвисту мозаїку Партенону², на гермах та статуях вішають чужинці свої вошиві кожухи та плащі, а нас, сіль усієї геленської³ землі, лякають, наче дітей Лямією. Але досить того, — перепинив сам себе, — скажи, що задумаєш зробити зі собою? Ти знаєш, що Періксен...

— Періксен, певно, знає, що батько помер та що не остигло ще й гаразд попелище його костра, а там... Свого часу заходив він у нашу домівку, та ні батько, ні я не вітали його радо, і він пішов собі. Яке ж йому діло до мене?...

Череватий Ономархос порушився на кріслі.

— Звісно, що нема ніякого, — признав, — але в тебе може найтися діло до нього. Він, прецінь, права рука Критія...

— Лишім його! Ти, дядечку, звичайний собі купець, який до нічого не устрявав, противно — ти навіть позичав гроші атенським паничкам на розпусту. Тобі нічого боятися лякедемонської партії. Покійний батько був вправді їх ворогом, але вже не живе. Чого ж нам їх боятися?

— Но так! Що ж буде, одначе, як він забажає забрати майно твого батька? Що зробиш, як він посягне по тебе?

Бистро глянула Гарміоне на свого дядька, який дуже пильно приглядався чорним фігурам Одиссея та Аяса на темно-червоному фоні амфори. Радісне почування із-за приходу дядька щезло вмить, як щезає на водограї дуговий рефлекс.

— Ономарху! — сказала по хвилі. — Часами криють боги від очей смертних тайну створіння, але все-таки догляне часами її око мудреця. Та ніякий мудрець не збагне тайни людської злоби!..

Ономархос спаленів.

— Чи ти злобою вважаєш журу про майбутнє?

¹ Фемістокля;

² Парфенону;

³ еллінської.

— Скажи — «своє» майбутнє, ціною чужого горя!

— Не розумію!

Гарміоне встала, а її тонкі брови стягнулися грізно, а стать випрямилася гордо, як Артеміда, відкривши в кущах підглядача своєї краси.

— Значить, ти не в силі зрозуміти, що недосвідна дівчина може догадатися нещирости досвідного мужа? Ономарху! Не дали боги жінці розуму, який розчленовує та в'яже річи й ідеї, але дали їй серце, яке відчуває навіть се, про що й не снилося розумові. Тому кажи отверто: зачим прийшов ти до мене?

Лице Ономарха прибрало облесний вираз лизуна, який береться видурити щось від багатого приятеля.

— Гарміоне! Дитинко! Не стягай своїх брів та божеського чола, на якому звикли сідати Харіти, а не Зевесові громи. Хотяй у домі твого батька бували софісти та ретори, хотяй твоє знання більше, ніж у не одного з молодих багачів, які тільки про коні, пси та руханку теє...

— Що ж! — перервала їдко і досадно дівчина. — Руханка — се філософія спартан, твоїх другів! Не диво, що їх розум у м'язах, а мізок...

— Тсс! Такого не кажи; теперечки раб, який подасть донос на свого пана, дістає свободу.

Та в сю мить із-під стовпів портика зазвучав чистий молодечий голос.

— Не забувай, достойний Ономарху, що я не атенець, а варвар, тому й не треба боятися мене. У мене нема розуміння для чесноти та кальокагатії, тому не продам Гарміону нікому!

Ономархос кинувся взад, наче побачив у чарці, з якої пив, скорпіона.

— Не держиш своїх рабів у послузі! — скартав братаницю.

— Вони говорять тільки правду! — гордо відтялася дівчина. — Але ти не вважай на Ойтозіра! Він знає, що він раб, і готов послухати на кожний кивок моєї руки. Ти діло говори, чого тобі треба від мене?

— Гм! — зам'явся атенець. — Гм... ага! Знаю!.. Отже, хотяй ти розумна, як Палляс Партенос, то все-таки, а, радше, саме тому знаєш, що найяркіше світило знання не заступить смолоскипу Гімена. Я знаю, що після смерти батька ти є самотнім власником майна. Вправді, поле, винниці та оливники не дали в цьому році доходу, але з торгівлі рибою та збіжжям із Ольвією припав нам обоім чималий бариш у атенських тетрадрахмах. Ось твій раб приніс тобі відчислені гроші. Ти заможна дівчина, Гарміоне, і першого мужа

в державі не було б для тебе забагато. Я обчислив менше-більше твоє майно і погадав собі, які-то мастки можна би зібрати, маючи ще за собою опіку великих, знатних мужів у державі. Ось чому навістив я сьогодні Періксена, сина Ксенократа...

— Невже ж ти...

Лице дівчини спаленіло, очі заіскрилися, але ні слово більше не вийшло з-поза зіплених зубів. Затиснені п'ясточки піднялися, і здавалося, що вони ось-ось ухоплять безпомічного череваня та стануть його перетрясати, мов подушку. Але ні! Насилу погамувала себе Гарміоне, а Ономархос, який не смів глянути дівчині в очі, не замітив її душевної боротьби. Він тільки догадувався, що вона збентежена згадкою про Періксена, який давніше женихався до неї. Тому ждав, аж дівчина успокоїться і сама запитає. І справді! По хвилині звучав її голос вже зовсім інакше, коли запитала:

— Що ж Періксен, чи тямить ще нашу хату?

Побідний усміх промайнув на лиці Ономарха: риба зловилася.

— Ще би! Звісно, що тямить. Він знає також, що ти одна, а я...

— А ти?

— Я твій найближчий свояк, твій батько,— сказав з вагою черевань і своїми короткими, згрубілими пальцями став гладити рам'я та руку Гарміони.— З моїх рук возьме тебе твій майбутній...

Якийсь дивний огоньок заблимав у кутиках її очей.

— Ах, я завсігди знала, що ти, дядечку, мені прихильний. Хай заплачуть тобі боги по заслuzі. Але ти розкажи мені, як-то ви зі собою говорили.

Вона говорила се з цікавістю в очах, весела й оживлена. Ономархос засміявся й попив з кубка.

— Хе-хе-хе! Я так і знав, що тобі се буде по нутру. Що ж, молодість! Божа сила почувається в нас, правда? Хе-хе-хе! Ну, не бійся, дитинко! Будеш мати Періксена, як тільки захочеш! Я сказав йому — ти розумієш, до чого я се говорив,— що волів би, щоби гріш, який остався після смерті Евтресія, не пішов у руки противної нам сторони, себто демократів, а звеличив блиск якогось стародавнього роду атенських евпатридів. Я сказав йому, що, за ласкою богів, серед теперішнього зубожіння купців власник такого майна міг би за одним махом узяти в руки цілий довіз меду та збіжжя з Понту або вина з Хіосу чи Родосу. Можна би по дорозі забирати товар із Тазосу, з якого ось тепер найбільше амфор вивозять на мрячні береги кіммерійців...

Лице дівчини горіло. Розхиленими устами вона наче ловила кожде слово з уст дядька, а руки стикалися в п'ясточки.

— Вкінці запитав Періксен про суму гроша, яку полишив Евтрезіос, а почувши, аж підскочив з місця. Помовчав хвилину, а там і дав мені бажаний дозвіл...

— Який дозвіл? — живо запитала Гарміоне.

— Нічо... то єсть... я... я прохав його передше дозволити мені привезти власними кораблями дещо поживи зголоднілим співгорожанам, а не дозволити другим...

— Ага!

Ойтозірос порушився неспокійно біля свого стовпа. Гарміоне мовчала, але лице її чомусь-то поблідло знову. А Ономархос продовжав, бачучи, як корисне вражіння викликає його купецький розум.

— Коли ми прощалися і я дякував Періксенові за ласку, він засміявся і каже: «Своєкові не дякують! Іди і скажи білораменній Гарміоні, що буду в неї завтра, коли наповниться людьми агора!» Ось і все! Тепер ти, доню, приготуйся відповідно на прийом мужа, який бажає увести тебе у гінайконіт свого дому жінкою. І нехай Афродіта додасть повабу твоїй красі, а безсмертний Ерос хай пов'яже вас рожевим вінцем! Тоді Гімен запалить смолоскип на тому самому місці, де недавно горіли ще огні Танатоса.

Ономархос вийшов, а коли за виходячим запала важка занавіса при воротах, Гарміоне закрила нагло лице заслоною та сперла голову на руки.

Було тихо, мов у гробниці, тільки з недалекого Пніксу доходили хвилями протяжні оклики спартанських варт. Останні промені Геліоса погасли за скалами Саляміни, а на сході стала звільна підійматися понад горби Лікабету велика темно-помаранчева Селена. У п'ятмі глибокого сумерку стало тонути нутро перистилію, розпливалися в ній мальовані стовпи підсіння, статуети, картини.

До колін Гарміони приповзла Демофіле.

— Чи подати лампаду, достойна? — спитала ніжно півголосом, перечуваючи роздратування своєї пані.

Наче зі сну збуджена, зірвалася дівчина.

— Ах, правда! Вже ніч! Вели подавати вечерю, а поки що остав нас самих! Ойтозіре, ти тут?

— Моє місце, деспойна, при твоїх ногах! — відповів із-під стовпа глибокий мужеський голос, і Ойтозірос станув перед дівчиною у поставі, повній пошани.

— Сядь отгут, біля мене, і порадь мені в мойому горю. Ти чув нашу розмову і зрозумів її.

— Так, деспойна! Я був товаришем Стратоніка не тільки в забаві, але й у науці, мені не трудно розуміти не тільки слова, але й наміри Ономарха, Періксена, Критія...

— Так, ти тільки з імени варвар!

Ойтозірос засміявся, але якось дивно, неприродно.

— З імени й уродження! — відповів. — І сього не слід мені забути, бо, забувши про се, став би я таким самим гидким баришівником, як ось сей!

Гарміоне мовчала. Справді! Її дядько — варвар по серцю, куди поганіший ефіопа чи лівійця, а скит Ойтозірос вірний, мов золото, благородний, мов Арістід...

— Не говори мені про Ономарха! Хай йому Гекате всю ніч давить груди страхіттями Тартару! Ти радь мені, що зробити із сею поганню, яку він накоїв. Я нарочком не відповіла йому як слід, а ще й лукавила перед ним, щоби він не догадався, як противною є мені гадка про гінайконіт Періксена. Я гадаю, найкраще буде завтра сказати Періксенові, що дядько, не спитавши мене, орудує мною та майном батька, як своїм. Він евпатрид, то і зрозуміє...

— Що, ти його не хочеш, деспойна? — перервав скит. — Але, по вашому закону, Ономархос має право видати тебе заміж і проти волі. А чи Періксенові ходить про тебе? І оден, і другий бажать тільки зібрати якмога найбільші скарби, і то, по можности, без крови, бо тільки справжні мужі вбивають ворога, ось як Критіяс... А вони тільки лодії!

— Ономархос знає, що Евтрезій давав мені волю в усьому!

— Що ж із сього? Одно маленьке насильство в родині — се ж дрібниця. Більш тисячі горожан вирізали вже посіпаки спартанської партії, в усіх чільніших родинах — жалоба або страх; хто ж вступиться за дівчиною, яка не хоче заміж, і то ще за такого Періксена? Одно його слово — і посіпаки заберуть без тебе гроші, які він бажає взяти за тобою! Батька вбити годі, бо вже не живе, але майно забрати можна й тепер!

У сю мить перші лучі місяця заглянули через кривлю у перистиль і освітили бліде лице дівчини. На ньому стояв вираз упору і завзяття.

— Як так, — сказала голосом холодним, мов сталь, — то мене жде або втеча, або... смерть. Демофіле найшла над Гліссом конейон і радо умре зі мною.

— Є ще й третій, скитський.

— Який саме? — зацікавилася дівчини.

— І в нас на широких, вольних степах, наче дикий анемон, цвіте любов, а її цариця Артїмпаза — се ваша Афродіта... Вона інакше називається, бо інакше є її царство, так як степовий анемон ріжниться від лілеї. Ось чому й її закони — се закони степу, де всякому вільно зірвати цвітку або

відібрати зірвану другому... Усякий, хто бажає любови, йде між криті повозки обозу, які стоять кругом таборового майдану. Побачить жінку, яка йому до пари, то спокійно привішує на її повозку свій сагайдак і йде до неї. Якщо в неї є другий чоловік, то вони борються, а побідникові припадає в уділі жінка, якщо ні, то й вона сама боронить себе від нелюба, а ніхто не присилує її прийняти його проти волі та спромоги. Всі присутні є свідками дії та її законности... Тому позволь, деспойна, мені примінити тут, в Атенах, закон Артїмпази. Я, щоправда, тільки твій раб, а не вибранець твоєї любови, але чи ми не є всі нарівні рабами Афродіти? Позвать мені вийти проти Періксена, а побачимо, хто набуде собі право стати твоїм оборонцем!

З подивом слухала Гарміоне слів скита, і мимохіть вдарила її кров до голови. Як ріжним, нескінченно ріжним від усіх її знайомих був сей раб-варвар, а при сьому як гарно плили його слова, наче в мовниці на «агора». На Палляду! І мати Темістокля була зі скитів чи тракійців, а батько помер рано... Але вмить вернула гадка до теперішности.

— Указуєш мені, Ойтозіре, далекий край зі суворим підсонням, суворими людьми та жорстокими богами. На жаль, се далеко-далеко! І в нас було таке колись... коли Язон їздив у далеку Кольхіс добувати золоте руно. Але тепер не те! Періксен приб'є тебе на хрест або велить убити посіпакам, а мене продасть торговцям. Тут ніхто не стане свідком двобою. Напроти, кожний присягне перед тиранами, що я підбила тебе на злочин.

Ойтозірос засміявся згідно.

— І се, деспойна, називаєш ти ладом, лагідністю, любов'ю? Се є те геленське світло, перед яким у варварську пітьму западається вольний степ скитів? Ось поглянь довкола! Малюнки, статуї, горорізьби, мозаїки, звитки папірусу з безсмертними творами великих поетів, філософів, хронографів, високі, небосажні уми, невичерпана в багатстві уява, тонке почуття краси... Але серця не видно з-під сього, благородність полягла на полі битви, потонула в безодні моря, розвіялася з вітром. Десять літ живу між вами, запроданий в неволю зрадником, а боги дали мені паном благородного Евтресія. Не ломив я каміння в Пептеліконі, не тягав неводів, не порпався в землі, я був у домі ніби друга, хоч не своя, дитина. І, будучи тут, приглядався я доволі геленам: серед святинь Акрополіди, під покривалом блиску, знання та багатства чатують на прохожого брехливі, злодійські, рабські душі атенців. У нас, у вольних степах, куди частіше цвіте благородність, щирість, правда... під кожухом, косматого варвара. Ха-ха!

— Правду кажеш, Ойтозіре! — відповіла Гарміоне. — Святу, Зевесову правду. Ніякий світ не запродав Дарієві, цареві персів, рідної землі, а таке вчинив Гістіей — мілезієць. І Спарта, й Атени в'язалася з вічними ворогами Гелляди¹. А як згадаю сікелійські Лятомії, де замучили сіракузанці тисячі атенських бранців, то скажена лють хапає мене за горло і думаю, що ніякий варвар не вчинив би цього, що вигадає геленець. Правду кажеш, ските, у нас розцвів ум, але вмерло серце. А не умом — тільки серцем в'яжуться з життям люди.

Ойтозірос похилився над Гарміоною. Тепло її тіла почув на своєму лиці, ніжні пахощі її одягу та волосся наповнили його ніздрі та, дійшовши до мізку, обдали його, наче осіння мряка вершини Гіметту. І сам скит незчувся, коли заговорив тихим, палким голосом, якого вчить людину любов.

— Гарміоне! Якщо ти глядиш серця в людей, то тікай відсіля геть, далеко, куди не глядить око зависних геленських богів! Там не обманюють і не вбивають себе брати задля золота, там любов — не продажнім товаром, а справді цвіткою, яку в кожному серці засіває Апія, богиня життя й землі. Віддайся мені в опіку, я заведу тебе у Скитію, над Борисфен, між мирних калліпідів, які не знають війни, ні спорів. Вони, як беотійці, орють і сіють, а їх внуки хто знає, чи не поставлять уже нового триніжка в Дельфах або жертівника в Олімпії. У вольних степах моє рама'я оборонить тебе від всякої напасти. Крикну — а тисячі зберуться на мій поклик боронити радше мого добра, чим власного життя. І я не зраджу тебе, не продам ні за золото, ні за власть, яка нарівні з любов'ю оп'янює мужа! Тебе тільки почитатиму, як святу богиню Тавіті, що опікується домашнім огнищем, а якої не слід обиджати й цареві! Покинь тут усе — хату, Ономарха, Періксена! Заведи мене на торжище в Ольвії, а до тижня викуплять мене мої земляки за такі скарби, про які й не снилося тутешнім багачам... Тоді за гроші добудеш собі усе, чого забажає твоє серце. За гроші половина Атен побіжить за тобою не тільки у Ольвію, але й у край андрофагів та естів...

Мимохіть заслухувалася Гарміоне у глибокий, чистий голос раба і через хвилину здавалося їй, що тут при ній сидить хтось другий — не Стратонік, ні Евтрезій, а сей хтось, кого ще не пізнала в життю. Мимохіть огрів її жар його слів, тепло, яке так і било від усієї його появи, чар сили мужа, яким опутує вона слабу жіночість... Ходи! Я пірву тебе, мов Зевес-бик Європу, мов Гераклъ Діанейру, мов

¹ Еллади.

сатир німфу в ліску. Я пірву тебе орлом у хмару, і байдуже тоді, чи пущу тебе з неба на скалу, чи посаджу на Олімп... Я сила, могучий зрив Титаніда, який, всупереч богам, сотворив людство!..

Мимохіть похилилася головка Гарміоне на плече Ойтозіра. А він, наче оливну галузку обіймає прочитан Діоніза, пригорнув дівчину злегка до себе...

Довга пасмуга світла з-поза навіси протяла, наче меч, темряву підсіння. Гарміоне скрикнула і подалася взад. Важко переводячи дух, вхопив себе Ойтозірос за схвильовану грудь і похилив голову.

— Прости, достойна! — сказав. — Се не я зблизився до тебе, а ти сама гляділа в мене опори... і ти найшла її. Кленуся святим мечем царської Скитії! Я ні хвили не забув, що я раб...

— Ти не раб, Ойтозіре, ти мій друг і, як кажеш, моя опора. Я піду за тобою в Ольвію з грошем, якого в мене доволі й без твого викупу. З нинішнім днем усі мої раби свободні й остають тут. В Ольвії є в мене знакоми... але не забувай, що...

— Я варвар, Гарміоне, — я тямлю се і буду тямити, хоч би прийшлося власним ножем роздерти собі грудь. Твоє чоло гляділо мого плеча, але твоє серце не гляділо мого, бо вони обоє виростають із ріжних грядок. З ким сплететься їх галуззя, знають одні боги. Я тямлю се, Гарміоне, тямлю се, бо я не атенець... і не висмію тебе!

— Ах, я не про се... — спротивилася дівчина і спаленіла, мов рожа.

Не було, одначе, часу на вияснення, бо ось надійшла Демофіле.

Спокійно, поважно засіли обоє до вечері. На приказ Гарміони прийшли й усі прочі раби й невольници та засіли до стола. Після їди велів Ойтозірос запрягти мули до двох возів, а на вози вантажити все движиме майно Гарміони. До півночі все було готове, і з продому виїхала ціла валка, кермуючись на Кидатенейське передмістя, на дорогу, яка вела до Фалерону, де стояли кораблі Евтрезія та Ономарха. При воротах викупився Ойтозірос мошонкою дарейків, покликаючися на дозвіл Періксена для Ономархових кораблів. І справді, варта пропустила їх без перешкоди.

Дальша їзда була дуже небезпечна. Між довгими стінами, які лучили Аteni з морем, побудували були перед двадцять семи роками мешканці Атен безліч ліп'янок, у яких

перебули облогу та чуму. Опісля запустили хати, зимові дощі розмили їх. У наслідників безсмертного Перікла не стало ні засобів, ні доброї волі. Румовища не випрятано, непозасипувані доли і рови грозили ногам та колесам, а всіляка голода не шанувала навіть і життя безоружного та самітнього мандрівника. До того ще й бурили якраз поставлені спартанцями робітники пірейські та фалерійські стіни, а валява більших та менших каменюк валялася здовж дороги.

Нога за ногою їхали вози, але коли перші лучі сонця заграли на вістрі списи Атени Промахос, один із кораблів Евтресія впливав із пристани як виправлений Періксом у Понт.

II

Золота колісниця Геліоса доїздила до краю своєї щоденної дороги. Бежеський візник збирав віжки, а безсмертні коні весело потрясали багряними гривами. За ними оставав безмежний простір Понту, на який збиралася десь із Кавказу прийти ніч,— амврозійська осіння ніч, повна теплого, пахощами Колхіди ситого леготу, ясна від срібlistого личка Селени, говірка від ніжного хлюпоту хвиль, які гладять стіни трієри м'якими рученьками Нереїд.

Аж ось уже добігають святі коні до краю, де ростуть золоті яблука Гесперід, де усипляв колись Геракл, куди мандрує Діоніз...— і проміністий Фонбос оглянувся.

Наче хто жменю золота або розпавленої міді кинув у сині хвилі, заблестіли їх вершки, потемніли углублення. Світла й тіни стали чергуватися зі собою, ріжноманітно, необчисливо, грайливо, наче у діточій забаві сміх та сльози. А посеред сього безкраю розбавлених хвиль лягла довга, щораз то вужча полоса, ніби багрово-золотистий слід божеської колісниці.

Аж гульк — десь із глибини показалися з тіни та світла уткані личка німф Нереїд і велетенські статі чудовищ Позейдонового царства. І почали забаву рухливу, палку, завзяту, але беззвучну, наче глибина моря, наче привид, наче мрія поета. Вони товпилися біля золотисто-кривавого шляху, немов бажали його перескочити або пірвати на шматки, а з яркого світла уткати собі одержу. Сюди й туди маяли Нереїди, Тритони, Океаніди, Гіппокампи та другі твори безодні. Лискуча верхня соняшної полоси хвилювала, змінювала відтінок і напрям, рвалася, аж присла... І вмиць іще зли казкові діти моря у глибині. Посіріла хвиля, потемніло небо, а святі зорі заблিমали на ньому, ждучи на появу Селени.

— Чудовий сей ваш Понт! — заговорила Гарміоне до Ойтозіра, стоячи на чердаці трієри.— Я ніколи й не гадала, що у краях кіммерійців плінить моє серце природа. Коби ще так кілька островів на виду, думав-бись, що ти в Архіпелагу.

— Так, у нас гарно! Гарно, хочай нема островів. Їх нема, але є зате простір, свобода! Нема городів, сіл, геленів, але нема й злости, ненависти, обману...

— Ах! Прецінь тебе запродали в неволю зрадою.

— Так! Але без геленів не було б се можливе, а й то ходило тут не про власть над одним містом, а про багато більші річи...

— Говориш загадками...

— Ще не пора їх розв'язувати, не прийшов ще час заплати зрадникам. Тому й імена їх хай держить Апія в тайні, яку знає тільки вона й я. Ось побалакаймо радше про тебе! Завтра досвіта побачимо Білий Беріг борисфенітів. Боги дали нам щасливу подорож, дяка їм за се! Принесемо жертву у храмі Позейдона, але опісля? Куди покладе Гарміоне свою дорогу голівку? Ти казала раз, що в тебе в Ольвії знакомі. Вправді, кождий горожанин прийме радо геленських виселенців, а ще й маючих, але все-таки добре є мати і тут друга по праву гостинности...

— Саме такого маємо тут. Се архонт Агатонікос... Але що тобі! Проби!

Скит скочив, наче поцілений затроєною стрілою. Сильна рука дівчини вхопила його за плече, а то був би скотився з чердака на поміст.

— Агатонік! — закричав хрипло, а обома руками здавив рам'я дівчини.— Агатонік, торговець рибою?

— Так! Пусти мене, Ойтозіре! Так не ялося... болить.

Важко перевів дух скит і насилу успокоївся.

— Що тобі, Ойтозіре? — допитувалася Гарміоне.— Відколи обдало тебе повітря Понту, ти змінився, і я дармо силкуюся зрозуміти тебе. Ти так неначе віддалився від сього світа, у якому ми зжилися зі собою. А се недобре, Ойтозіре, недобре... для обоїх...

— Заки зрозумію твої закиди, Гарміоне, позволь, що оправдаю себе. Справді! Відколи віддыхаю тутешнім повітрям, минувшина обіймає мене звідусіль, наче п'їтьма Тартару, понурі спомини верзяться душі, зі серця виринають придавлені пристрасти, жадоба мести, скажений гнів, жаль за десятима літами втраченої свободи...

Бистро глянула дівчина на Ойтозіра. Щось як гордість побідниці промайнула по її лиці.

— Невже ж ти тільки втрати терпів у цьому часі?..— спитала.— Ти ж пізнав багато-багато річей, про які не снилося твоїм землякам, ти жив з атенцями, з якими всі народи бажають мати спільність... Чи ж се нічо?

З усієї появи Гарміони промовляло ще й друге питання: «Ти пізнав і мене! Чи се не стоїть кількох літ недолі?»

Дівчина не висказала сих слів, проте, Ойтозірос відчув їх.

— Так, Гарміоне! Атени, а, радше, дім Евтресія дав мені неоціненні скарби краси, добра та науки, і моїх кілька літ втрати — се нічо супроти їх. Тому я готов заплатити за них усім життям... тобі!

Гарміоне спаленіла. Вона зрозуміла свого бувшого раба, але чомусь-то не могла відповісти йому згідними словами відказу. Своїм тонким жіночим серцем відчувала вона його нескінченну вищість над усім світом, з якого вийшла вона. Ся вищість лякала її, вона не розуміла усієї величі, усього розмаху стремління людини, яка виросла у безмежжі степових просторів, людини-велетня, варвара... Тому мовчала добру хвилю, аж заговорила, але слова випадали з її уст, наче з чужих.

— Селена виходить із-за овиду. Сріблиста полоса стелить нам шлях у Таврійський Херсонес. Бажала б я туди звернути чердак нашої нави, щоби втіти від споминів, які дратують тебе...

Не такої відповіді сподівався Ойтозірос. Все-таки не був се відказ, і він усміхнувся.

— Для мене краще було би вирвати тебе з круга, у якому знаходяться такі Агатоніки, та, проте, знаю, що людина в ніщо не повірить, чого не збагне сама. Ідемо в Ольвію, там у тебе знакомі, вони й пригорнуть тебе. Невже ж ти гадаєш, що я Періксен?.. Я беру тільки те, що мені належить, але тоді горе сьому, хто мені стане в дорозі! А поки що...

Ойтозірос ухопив китару, яку держала в руці Гарміоне, та вдарив кілька струн молоточком зі слонової кости. Звінко відізвалися вони, а під їх дострій заплила під темно-синє небо мовою геленів співана імпровізація.

*В вечірнім тумані, в сріблестій опоні
Віддаль спочиває в лучах.
І божа Селена у срібній короні
Шляхом іде ясним в безмежній білявій
Купатись у тихих водах.
Де море дримає в ослоні синявій.
Де дума замовкне та спатоньки десь
Вкладесь.*

*Забув я все горе в храмі Афродіти —
На ворона пісню сумну!
На хвилі сріблисті почав я глядіти,
На зорі та місяць, на кручі круг мене,
Природи заснувши красу,
Лаврового гаю галуззя зелене
Шуміло, прохало спочити в раю
Душу.
Знялася у небо молитва тихенька,
Та в пісню змінилась сей час,
Краса Гарміони, цариці серденька,
Ся мрія предивна, чудова, кохана
Згадалося серцю нараз,
Нижнім, наче крилом, там німфа Кіяна
Всю тямку сповила на груди своїй
М'якій.*

Після першої строфи геленські моряки вмить підхопили напів та ритм а, не знаючи слів, півголосом супроводжували звінкий голос Ойтозіра, наче співця у святині. В такт шуміли і весла, якими гребці гнали судно до Білого Берега борисфенітів. Лискуча Селена виплила на небо, ясна, чиста, як чоло Артеміди, а її лучі освітили ярко біляві скали побережжя, наче стовпи святині. Розкішний усміх заяснів на личку Гарміони. Її великі чорні очі загляділися у співця, а напіврозхилені уста наче ждали поцілунку.

Тоді змінив Ойтозірос розмір пісні, але співав далі, а захоплені товариші достроювалися до нього:

*Я люблю, дівчино, те личенько біле,
Я люблю без міри-почуття,
На море широке, мов меві, летіли,
Щоб перли шукати, в безодню стреміли
Без дна!*

*Позейдон тризубом своїм не дістане
Мові любови з глибин,
А око лискуче, чарівне, кохане,
І рай — його погляд — для мене остане
Один!*

*Прийди, моя доню! У ночі чудові
Тебе я на березі ждучу,
Уста твої цвітом нев'ялої крові,
Вогкою вкрасяться жсаждою любови
Огню!*

*Нас там Афродіта обіймом з'єднає,
Обоє жаром запалить,
Замовкнуть гамони, і віддих сконає,
А серце в захваті, в полум'ї безкраї
Згорить!*

Величезна товпа ольвіополітів привітала слідуєчої днини корабель Гарміони. Вже здалека замітили сторожі золоту фігурку Паллади на щоглі та звістили се астіномові, наставникові міських пахолків, який пильнував порядку в пристани та городі. Астіном сейчас повідомив архонтів, агораномів та чільніших горожан, а вістка вмить облетіла весь город. Від тижня, бач, доходили глухі вісти з Херсонесу та Мезембрії, яка ще з часу перських воєн завсіди стояла по стороні Атен, що спартанець Клеархос облягає Візантію, а Тераменес та Критіяс панують в Атенах. Одначе ніхто в се не вірив. Не так-то ще давно атенська залага держала в руках Пантікапей, а тут знічев'я такий погром?.. Всі надіялися заспокоїти цікавість з уст мужів, які прибували з берегів Іліссу, з-під скали Кекропса, з-над Саронського заливу, і тому все, що жило, поспішило до пристани. Аж ось прибїгла трієра на веслах до мурованої набережної. Сотки рук вхопило гужі та прикріпило судно до кам'яних перснів, а течія Гіпаніса сплвила його до берега. Гребці витягли весла, а услужні ольвіополіти вмить кинули місток, по якому подорожні могли вийти на суходіл. І ось на місток ступив муж у довгому багрянному плащі та високій кінчастій шапці. Коротка чорна борода та вуса отінювали худощаве темне лице, а погляд великих очей був поглядом орла. Мимохіть подалися гелени взад.

— Скит! Скит! — заговорили. — Царський скит! Варта! Двох вартових у шоломах, зі списками в руках стануло при боці астінома, й аж тоді відважився урядовець підійти до Ойтозіра.

— Хто ти й відкіля? — спитав.

— Я привіз із Атен Гарміону, дочку Евтресія, яка глядить між вами Агатоніка, архонта.

— Агатоніка? Торговця рибою? Він тут, тут! — закричали ольвіополіти, і з товпи висунувся середнього росту, поважний, пригрубий муж у темному гіматіоні.

— Евтресій мені другом по праву гостинности! — сказав. — І я...

Тут урвав, коли Ойтозірос звернув на Агатоніка погляд хижих очей та усміхнувся. Він сміявся тільки устами. В очах блистіла холодна криця, а рука, яка висунулася з-під багряниці, була затиснена, наче довкола рукоятки меча.

— Хто ти? — спитав по хвилі Агатонікос, а його голос дровав замітно.

— Я раб Гарміони!

— Раб у багряниці? Де ж твоя деспойна?

— Не раз, о благородний Агатоніку, і багряниця стає одіждою раба, якщо царя зрадять підлі каверзники. Але прийде

час, коли раб знову посягне по втрачену власть, а тоді кров зрадників обагрить його рабське лахміття куди краще фінікійської пурпури... Моя деспойна ось тут.

Він низько поклонився Гарміоні, яка в сю хвилю увійшла на місток. За нею з блудним виразом у очах та з гарячковим рум'янцем на прив'ялих ягодах ступала Демофіле. Скит пірнув у товпу ольвіополітів, які розступилися перед ним, наче перед архонтом або астіномом. Ніхто не здержував його, а Агатонікос обтирав з чола холодний піт. Тим часом звучний голос дівчини відвернув увагу товпи від появи скита.

— Вітайте, ольвіополіти, і прийміть між себе бідну, бездомну людину, яка тікає від спартанської нахабности з усім, що удалося спасти проворному Ойтозірові.

— Ох, то се таки він! — закликав Агатонікос.

— Що за «він»? — живо спитала Гарміоне.

Але годі було розговоритися як слід, бо ольвіополіти, як один муж, закричали:

— То Атени впали? Лякедемонці горою? Га, щоб їх Зевесові громи! Проклятий дорійський накорінок!

Та тут загудів голос астінома.

— Благородні й хоробрі горожани! Достойна Гарміоне втомлена дорогою. Позвольте їй перепочити по трудах, зложити подяку та жертву Позейдонові, а там розкаже вона вам усе, що сталося. Поки що вдоволіться вісткою, що Атени в руках Лізандра, а морський союз розбитий.

Серед гамору, крику, плачу та реготу розійшлася товпа, а Гарміону повів Агатонікос у свою домівку. Ідучи туди, даром допитувалася дівчина за своїм товаришем та опікуном.

Ойтозірос іщез.

III

Ойтозірос пропав із виду, але не покинув Гарміони. Раз у раз мала дівчина від нього докази пам'яти. Вже другої днини прибув у дім Агатоніка молодий скит від сусідів Ольвії — калліпідів, хочай сам походив з царської Скитії, та привів зі собою білого, мов молоко, коня в багатій упряжі, зі сідлом та золотим ховсталом.

— Отсей кінь та я — се дарунок ольвійських калліпідів невісті Ойтозіра! — сказав і повів коня у стайню, а сам зайняв місце межі службою архонта. Було поміж нею чимало скитів, як і взагалі в Ольвії, і всі вони стали падати на лице, коли дівчина проходила попри них.

Вкінці, коли перші пориви борею загнали до хат горожан та згуртували їх біля палахкотячих огнищ, у хату Агатоніка

прибув високий, стрункий, підстарший уже муж у довгих шкіряних шароварах, з луком, топором та рогатиною. Його стрій та упряж коня були прикрашені волоссям убитих ворогів, а коротка кольчуга та кінчастий шолом вказували, що се якийсь вельможа та що він вибирається на війну.

— Я — Октамазадес, князь калліпідів з рамени царя всіх скитів! — сказав. — І приходжу до архонта Агатоніка як посол від цього, якого ім'я є йменням, вашого бога Аполлона.

Агатонікос сидів саме з жінкою Тімаретою, сином Трофієм та Гарміоною при огні. Побачивши скита, поблід і встав, а там велів подавати вино та трюнос для гостя.

— Чого править від мене благородний Ойтозірос? — спитав з непокоєм у голосі.

— Сей, якого ти назвав, велить тобі, архонте ольвіополітів, берегти достойної Гарміони, як ока в голові. Так, як око божеського Ойтосура заглядає у всі закутини світа, так всюди досягне тебе рука Ойтозіра, якщо ти знову заведеш положене в тобі довір'я. Коли пробудиться з просоння Апія весною, а зелені її дари укриють степ, зажадає він від тебе порахунку з опіки! Подбай же про се, щоби золото, а не залізо було твоєю винагородою, бо й одного, й другого доволі у царській скарбниці.

Відсунув приставлений для себе трюнос та вино і вийшов, а по хвилині тупіт коня звістив, що скит від'їхав.

Добру хвилю сидів архонт мовчки, аж вернула краса на його лице, а з грудей добулося важке зітхання.

— Проклята хай буде хвиля, коли нарадив я Ванадаспові продати Ойтозіра. Він — царем! Горе! Рятуй мене, Гермесе. рятуй, Зевесе, рятуй, хоробрий Ахіллю!

— Благородний Агатоніку! — проговорила Гарміоне, а лице її було, мов грань. — Виясни мені вже раз, що саме в'яже вас з Ойтозіром? Він називає мене своєю невістою, але, на золотий пояс Афродіти, се брехня! Багато добра пізнала я від нього, то правда, але за добро платиться добром, а не життям. Бачу, що ти непокоїшся, боїшся кожного тупоту коня, кожної скитської бороди! Скажи, що пригнітає твоє серце, а, може бути, я поможу тобі.

— Ах, добре йому так, старому архимникові! — застреготала стара Тімарете. — Я завсігди казала, щоби він не устрявав у суперечки скитських царів, які куди могутніші від перських, але він не послухав. Має за своє. Хай зеленіє, як жаба у квітні, коли береться рахкати.

— Ну, рахкати хіба від тебе навчився, мовчи, стара! — grimнув архонт.

— Ба, гримай, старий Сілене! Було гримати на Октамазада, а побачив-бись, який був би кінець усеї треклятої каверзи.

Стара загороїжилася, але Трофіос усміхнувся та підсунув їй чарку солодкого меду з корінням.

— Не сварить, мамо, бачите, що гостя між нами.

— Ах, твоя гостя! Вже й матері годі сказати слово через твою атенську цяцю. Відколи вона тут, нема ні хвилини супокою. Якись варвари день і ніч соваються у ворота та поміж дерева городу. Невдовзі під кожним ліжком ночуватиме підглядач. На Ате! Коби ти пропала разом зі своїм прихвоснем!..

Вона була б, певно, верзякала ще дальше, та тут встав архонт і рукою заткав їй рот, а відтак видрулив у спальню.

Поблідла від жалю й обурення, дівчина зірвалася з крісла, і здавалося, що таки сейчас покине негостинну хату. Але ось Агатонікос кинувся до її колін.

— Не гнівайся, богине, на Лямію, не гнівайся на ничтожного раба твоєї величі та краси! Прости безглуздії бабі, яка сама не знає, що верзе. Ось послухай, то й порозумієш, відки взялися її завяття та мій жах.

— Говори! — приказала Гарміоне, а в її голосі звучав уже знову той сам тон, що тоді, коли від неї відійшов Ономаркос...

— Тому дванадцять літ помер Санагос, скитський цар. Він мав двадцятьлітнього сина, який часто пробував в Ольвії, де я був агораномом, то єсть наставником торговиці. Був се одинак, якого виховував Октамазадес між калліпідами, сусідами Ольвії та Тірасу. Молодець учився від наших учителів, переймав звичаї, ношу, і тому се дуже не подобалося своякові короля Намгенові. Намгенос звернувся до мене, щоби я поміг йому позбутися наслідника. Вбити його було важко...

— Чому?

— Чому? Ніякий скит не підняв би руки на царя, а я... я боюся крові, бо вона приносить нещастя.

Гарміоне пригадала собі Терамена та Критія й усміхнулася згідно.

— Значить, скит показав себе благороднішим від гелена! — сказала. — Але говори дальше!

— Я велів під якимсь предлогом вхопити царевича і продав його в неволю. Торговець мав його продати до Кархедону, Сідону або Єгипту. Тим часом він продав його в Атенах Евтрезієві.

— Ах, то сей королевич — се Ойтозірос! — скрикнула Гарміоне. — Тепер уже розумію!

— Так, се він. Але на сьому не кінець. Царські скити не повинуються кому-небудь, і сьому рік вибухнуло повстання проти самозванця, якого й убили над Борисфеном у краю хліборобських скитів. Тоді стали глядіти за наслідником Санага, але надармо. З сього скористав Спадакес, князь хліборобів з-над Борисфену, й оголосив себе царем, який царює й досі. Ніхто, одначе, не слухає його радо, і, якщо появиться справжній наслідник, всі покинуть і сього другого самозванця, а тоді горе кождому, хто скривдив коли-небудь Ойтозіра чи його вибраницю. Ось чому й я, старий, обіймаю твої коліна, бо-жеська Гарміоне, і благаю тебе: не ховай гніву в серці до моєї домашньої Горгони. Вона без глуздів та знання, звичайна собі вихованка ольвійського гінайконіту. Коли в таких жінок доростають діти, а випаде волос, тоді вони змінюються в Ерінії, які без віддиху та стриму зчиняють війну з усім світом. На їх язичі сичить гадючка, у серці царює злоба, а в голові безглуздя.

Гарміоне вислухала прохання Агатоніка і кивнула головою.

— Не бійся, благородний Агатоніку! Я остану в тебе, але я не зі сих жінок, про які говориш. Я не виросла в гінайконіті, і мене не возьме ніхто, хто не покаже себе гідним такої чести. Ойтозірові ніхто не дав права стежити за мною, і не ти відвічаєш за мене! Ходи, Трофіє,— відвернулася до молодця,— підемо до Демофілі.

Послушно встав Трофіос, який весь час закоханими очима водив за дівчиною, і, взявши кітару, послідував за Гарміоною. Вони перейшли перистиль та відчинили двері малої кімнатки, у якій рівно ж горів огонь на огнищі. Біля нього на низькій лежанці спочивала Демофіле. Одначе не була се вже та сама гарненька, дещо розмріяна дівчина з Пніксу. Ягоди лиця запалися, наче підмита водою вапняна скеля, впалі, підсинілі очі горіли хоробливим огнем, а сухий кашель раз у раз потрясав дрібним, виснаженим тілом.

— Чи приходите з-над Іліссу? — спитала входячих тихим голосом.— Чи бачили ви там високу білу стелу з написом? Кажуть, що під нею є гробниця, але порожня... так тільки, щоби здурити посіпак Крітія...

В останньому місяці душевне терпіння дівчини перейшло в недугу, яка помішала до решти її тямку, а там і загрозилася смертю її тілу. З дня на день упали її сили, в'яла і гасла краса, щораз то ближче Демофілі ставав сумний молодець із відверненим смолоскипом... Хотяй суворий подих степу шмагав лиця ольвіополітів і морозив їх холодом гіпербореїських пустинь, їй видавалося, що її волосся розвіває солодкий легіт із Гіметту, що здоровить її поклоном та тихим

шумом чорний кипарис, який вона сама посадила біля гробниці Стратоніка. Вирвана страхіттями атенського перевороту зі свого середовища, утративши все, крім спомину, дівоча душа, наче хмелева билина, оплелася довкола звідного привида чарівної минувшини. Її життя в'язалося тільки зі спомином, бо ж дійсна теперішність була незвісна, непринадна, чужа. Тому і спомин перестав бути привидом, мрією, а став для неї дійсністю. Але така дійсність змінила все проче у привид, а сама мусіла і душу, і тіло пірвати зі собою у свій круг кипарисового шуму ти погаслих смолоскипів Танатоса...

— Коли ми, деспойна, підемо над Іліссос? — питала дівчина тихим, одноманітним голосом.— Він обіцяв, що як тільки умре Критіяс та його посіпаки, то він під кипарисом дождатиме мене і поцілує так, як тоді, ти знаєш, нічю у продомі...

— Цить, дитинко! — уговорювала божевільну Гарміоне.— Критіяс уже недужий. Невдовзі умре, а тоді підемо обі туди, заберемо твого любка знову у мальований перистиль на Пнікі.

— Ох, так, так! Се буде чудово, чарівно. Дріади заведуть при жерелі хорівід під звук пастирської сопілки, будемо, як у Елізію на порослих асфоделями лугах забуття-безтями, у якій не буде ні краю, ні зміни...

Нагло блаженний вираз лица змінився, риси лица немовби застигли в німому жаху.

— Чую брязк, тупіт, хриплі крики посіпак... за ними Критіяс... Ух, який лячний, пикатий, рижий, із косими очима. Гу! Як вони світяться, наче у злючої ящірки... Він іде під кипарис... Боже! На поміч!

Демофіле зірвалася з місця і підняла руки горі, наче потопаюча людина, а в широко розплющених очах малювалася смертельна тривога.

— Вони доганяють його! — кричала.— Ось там із-за сеї розваленої хати вилазить різун... а там за ним другий. На Ате, вони вб'ють його! Рятуй його, Гарміоне, рятуй брата!

По лиці Гарміони спливли сльози, а уста дрожали від жалю та спочування. З рук Трофія взяла кітару і крізь сльози заспівала пісню про золоту формінгу Аполлона:

«Хризейя формінгс Аполлонос...»

Поважні, мінорові тони пісні, видко, успокоювали божевільну, її крик замовк зразу, а там і вигладилися викривлені риси лица, в очах погас огонь, на устах завітав солодкий усміх, ніби відблиск рожевої надії. Дівчина лягла знову

на лежанку, а по хвилі брат Танатоса Гіпнос — сон обняв її тямку м'якою рукою потішителя.

Довгу хвилю сиділи так обоє при засипляючій Демофілі: Гарміоне — розжалоблена її недолею, Трофіос — упоєний повоюю та співом красавиці.

— Бідна дівчина! — сказав вкінці молодець.

Живо заперечила Гарміоне.

— Бідна? О ні! Її страждання — се двійник любови, се любов до помершого. У її стражданні — її все буття, а тільки нам жалко глядіти на неї, бо ми ще по сьому боці Стіксу... Ось бачиш, Трофіє, як виглядає справжня любов дівчини?

— Чи тільки дівчини, Гарміоне? Мені здається, що муж куди спосібніший пожадати та стреміти, ніж жінка.

— Пожадати, стреміти — може, але любити та терпіти — ні!..

Гарміоне сиділа, відхилившись на поруччя крісла, та гляділа в полум'я. Бездоганно круглі півкулі грудей відзначувалися виразно під тонким хітоном та підносилися й опадали ритмічно. Чорна жалібна нагортка зісунулася з плеча, а повні, наче з рожевого мрамору точені, рамена спливали доли по складках одежі до колін, на яких лежала кітара. Волосся, зв'язане в узол позаду голови, розв'язалося й опало на плечі запашною хвилею, і тим яркіше виступав з темного тла чарівний профіль лица.

Демофіле віддихала рівно, спокійно, тільки хвилями заграло щось у недужих грудях, наче пригадка смерти...

На освітленій огнем стіні перед очима розжаленої Гарміони стали пересуватися картини минувшини, наче відбитки хмар у тихому плесі. Вони чергувалися, мов тіні на хвилях трав у степу, мов морські вали у негоду. Розкішна домівка на Пніксі, з якою зжилася її душа, буйні городи, лискучі, стрійні будівлі Акрополіди, ненастанний рух на торговиці, барвисті строї та збрुї горожан — все те привиджувалося уяві дівчини, а рівночасно наче мрякою засувалися страхіття останніх тижнів. Вони забулися, як забуваються прикрости діточих днів, а остають тільки спомини ясних хвиль та картин веселих днів забави та радощів.

І вмить озвалося серце тугою, почувши, як далеким, чужим був сей холодний світ скитського степу від соняшного, барвистого фону Гелляди.

— Гарміоне! — почувся нагло біля неї тихий голос Трофія.— Чого ти сумніваєшся про любов мужа? Невже ж муж, якого ти собі вибрала, не любить тебе?

— О так, він любить мене, та в його серці на першому місці боротьба за втрачений царський вінець, честилюби-

вість, пімста... А я вимагаю від мужа моєї любови неподільности... Онтозірос — благородний муж, який чимало добра зробив для мене та моїм, але... він варвар! Він — наче подув борею, який пориває, але й ломить, се прибій хвилі, яка підносить наву, але й торощить її. Се орел, який під небом ширяє, але добичі глядить на землі... Я обожаю силу, але бажаю, щоби вона вміла постояти за любов. А тут, бачиш, він повіявся у безвісти і гадає, що його грізне ймення заступить мені його самого. Може бути, що ольвіополіти бояться його, шанують мене та моїх, бо вони мужі й повинуються законіві крови. Але я? Я не боюся Ойтозіра, в нього немає ніякого права до мене, й я не хочу його таким, як він є...

Молодець наче в сонце глянув. Блаженний усміх роз'яснив його й без того гарне лице. Він узяв з колін дівчини її руку й, цілуючи, спитав:

— Гарміоне! Душа мужа — се прозора тканина з Аморгу, крізь яку легко можна розглянути крутість форм та краску тіла, зате душа жінки — наче амфора без напису та дати. Може бути, що в ній криється солодкий нектар із Хіосу, а може... оцет. Тому скажи: чим з'єднується прихильність твого серця? Усе, що в моїй силі, робитиму, бо я люблю тебе, Гарміоне, від першої хвилі, коли ти ступила на беріг борисфенітів. Ойтозірос урятував тебе від Періксена, я урятую від Ойтозіра і заведу назад у країну нашої спільної туги...

— Ох, ні! — живо заперечила дівчина, встаючи. — Ви муsite оба доказати своєї гідности. Не кожду жінку добувається китарою та солодкими словами, як не набуде її й сама сила...

— А що ж? На Гекату, матір усього загадочного! Скажи мені, чим добуду собі тебе? Чи не досить тобі сього, що наражую на небезпеку батька, на якого впаде вся вага мести Ойтозіра? Чим зворушу серце жрекині Артеміді?

— Ха-ха! — засміялася Гарміоне. — Батько поїхав би разом із нами. Моя домівка в Атенах куди краща за вашу, а моє майно вдсятеро більше, ніж ваші скитські достатки. Не золотом, ні його посвятою не добудеш мене, а тільки щирістю, правдою твого кохання...

— На Ахілла, батька хоробрости! Чим її тобі доказати?

— Ділом! — відповіла дівчина і вийшла, докинувши попередньо на погасаючу ватру сухих дров.

Ні в сих, ні в тих слідував за нею Трофіос. Чого, властиво, бажала від нього дівчина? Діл? Яких діл? Чи мав узяти її силою, чи ніжністю? Чи мав прохати посередництва батька? Чи вона любить Ойтозіра, чи його, чи кого третього?

Вкінці рішився розказати усе батькові.

Агатонікос налякався зразу, почувши, які наміри має його син. Надило його, одначе, велике майно Гарміони, дім у Атенах, кораблі та винниці. Одначе блідий жах обхоплював його на спомин Ойтозіра. Двічі зраджений царевич скитів не дарує йому, і смерть у нечуваних муках буде його запластою... Хоч, щоправда, золото блестить, як лучі Геліоса, розсипані по хвилях...

— Слухай, Трофіє! — сказав вкінці. — Якщо вдасться тобі здобути прихильність Гарміони, блиск нашого дому притьмить перших евпатридів в Атенах. Тут оставати не можемо, хіба що Ойтозірос десь у степах запропасться. Гей! Дали б се боги! В Атенах також не мали б чого боятися, бо Трофіос, син Агатоніка з Ольвії, не відповідає за гріхи Евтресія з Атен. А й то розказують, що з тиранами вже круто... Так чи сяк, Гарміоне — се золоте яблуко. Бачиш, одначе, молоді дівчата часто-густо самі не знають, чого їм забагається, а про любов та подружжя знають стільки, що я про Касітеріди. Одним видається гінайконіт Олімпом, другим — спальнею Гетери, в міру сього, чи повільніше, чи швидше б'ється кров у їхніх жилах. Тому не даром не дають у нас волі дівчатам... Але, на Геракла, який сидів при колінах Омфалі! Часом добре є піддатися забаганкам дівчат, якщо бажаємо добути їх ласку, бо найчастіше жінка не вимагає від чоловіка прав — тільки привілеїв, не любови — тільки зверхніх її проявів. У квітні, коли на Борисфені спливе лід, поїдемо на наші поля, до наших риболовів та ловців. По дорозі буде не раз нагода віддати дівчині якусь прислугу, оборонити її від якоїсь небезпеки, а тоді легко буде тобі добути її любов. А як вчуєш слівце «так», — то сейчас на кораблі і майнемо так само швидко відсіля, як вона тікала з Атен.

IV

Здавалося, що Парка Ляхезіс сплела разом нитку життя Гарміони з Трофієм. Над усяке сподівання, все складалося як можна краще. Хотяй люта зима скувала ледом хвилю Гіпаніса та не позволяла ольвіополітам з ранку до вечора гуляти по городі, замисли Агатоніка розцвіталися у пишну квітку будуччини. І як не раз найкращі квіти виростають із гробів, так і тут смерть була помічницею Ероса.

Демофіле, яка від осени слабла з кожною дниною, померла якраз тоді, коли південний вітер став приносити відлигу після довгих морозів. Перші його подуви, які заповідали весну життя, принесли дівчині смерть.

Здавалося зразу, що вона відживе з приходом тепліших днів. Холод, сніговиця, острі степові вітри томили, бач, неказанно ніжну дівчину і відбирали їй останки відпорности та сили. Коли потепліло, очі Демофіле пояснили зразу, рухи оживилися, вона навіть перестала маячити, тільки без слів вдивлялася у палахкотяче полум'я непогасаючого огнища, а на її личку витав давно невиданий усміх. Сим усміхом піддурила вона навіть Гарміону, яка бачила в ньому добру ворожбу, заповідь до повороту до здоров'я. Але ось із початком квітня затягнулося небо знову важкими хмарюками, маси снігу засипали вулиці міста так, що годі було з хати виглянути. Околичні скити-калліпіді з трудом тільки проторили собі доріжку на торг у місті, а в хатах запанував вогкий, проймаючий холод. Тоді Демофіле сіла одного ранку на лежанці та, на вид, зовсім притомно поклікала до себе Гарміону.

— Прости мені, деспойна, що відходжу,— сказала своїм хриплим, тихим голосом,— прости, не гнівайся! Бачиш, мене кличе той, кому я віддала усе, що мала до віддання невольниці. Там, над Іліссом, біла, ясна стелла з написом... Крітіас і Тераменес вже погигли, а ти чомусь-то не хочеш вертати до Стратоніка, тому я йду сама...

Закашлялася, кров виступила на її устах, лице загорілося цеглястим рум'янцем, а коли налякана Гарміоне поклікала Агатоніка та Трофія, Демофіле упала назад на подушку. Кров плила чимраз обильніше, і всі спроби її здержати були даремні. За годину Демофіле сконала.

З нею зійшла в могилу остання людина, яка в'язала Гарміону з Атенами та життям узагалі, і вона почула себе нагло крайньо самотньою. Зразу забажала повороту Ойтозіра і навіть запитала своїх скитських слуг про нього. Але її конюх відповів:

— Де він пробуває, там він і є! Один Папайос, бог неба, знає про нього, бо ослонює його, та Апія, богиня землі, Яка його живить. У свій час він появиться, як бог Ойтосур на небозводі. Він цар, йому слід хотіти і ділати, а не нам.

Сумні хвили настали для осиротілої дівчини. Бліде марево помершої раз у раз являлося очам її духа, наче сказати хотіло: «Так в'яне кожда цвітка, яку злі боги вирвуть із рідної почви та кинуть у холодні пустині скитів. Бережись, бо й тебе може постигнути така сама доля!»

І тоді серед сумнівів та зневіри наблизився до неї Трофіос. У нього було доволі зрозуміння та спочування для горя дівчини, і він умів у відповідних хвилях влити розраду та потіху в її зболіле серце. Мимохіть стала Гарміоне у хвилях душевного страждання звертатись до Трофія по лік, який

плив із його уст теплими словами. Сам Агатонікос почував не раз зворушення, прислухаючись до їх розговорів при палаючій ватрі.

— На Афродіту! — сказав раз, коли Трофієві удалося спонукати Гарміону взята до рук забуту кітару.— Тільки любов в силі викликати в людині правдиву щирість. Тільки вона вміє спочувати й потішати, і тільки раз у життю каже людина правду, а то тоді, коли любить!

Коли молоді розійшлися на спочинок, старий сів при огні, а по хвилі зітхнув важко.

— Хоч, щоправда,— продовжав свою гадку,— то також і найпідлішу лож, зраду чи обман видало на світ се, що називаємо любов'ю. Ніхто не зрадить, не збреше та не упідлиться так гидко, як серце, пробите стрілою Ероса.

І старий задумався глибоко.

Весна на побережжях Понту ступала кроками велетня, зазеленівся степ, спливла крига з Гіпаніса та Борисфену, а каламутна, жовта хвиля несла зі собою тисячі вирваних із корінням дерев із Гілеї, яка лежала на північ від Скитії. Тоді став Агатонікос ладитися до прогульки над Борисфен, у край скитів-орачів, де в нього була торгова та рибальська станиця. У хатах над рікою жило там кільканадцять рабів і слуг із наставником Тетіксом. Він все літо ловив та солив рибу, а осінню скуповував збіжжя від скитів, яке весною Агатонікос посилав у Малу Азію та Гелляду. До прогульки треба було чималих приготувань з огляду на розбишацькі ватаги скитавих царських скитів, які вважали себе і були на ділі панамі усієї Скитії.

Безпосередні сусіди Ольвії — калліпіди і скити-орачі — знали та шанували геленів і радо помагали їм у скруті. Числилися з ними і їх князи-намісники, поставлені царем. Зате самі скити-кочовики, або так звані сколоти, гордували кождим, хто вів осіле життя, та при кожній нагоді нападали на станиці чи каравани. Тому Агатонікос узяв зі собою дванадцять оружних слуг, які мали луки, топори та списи, а крім того, двадцять гребців до байдака. Байдак був плоскодонний, широкий і мав чимале вітрило на низькій щоглі, бо се була якраз пора полудневих вітрів, то можна було користуватися й їх силою.

Посередині байдака була простора каюта для Агатоніка та Трофія, а тепер відділено її частину для Гарміони.

Коли зібрано увесь потрібний припас, Агатонікос заговорив із дівчиною про те, як чудовим, чарівним буває вид бурливих хвиль Борисфену, його островів та безмежних, зеленню покритих степів, про се, як живо б'ється придавлене горем серце людини на лоні безсмертної природи.

— Як із підземелля повертає Персефона й оставляє за собою всі страхіття Аду, так і смуток облітає весною з душі людини. Се наче всохле листя безчерешкового дуба: свіжі пуп'янки своїм вибросом скинуть на землю пожовкле дрантя, а нова зелень укріє деревину. Тому не пручайся, дитино, а їдь із нами. Розірвешся!

Поїхали. Швидко минули рік Гіпполяоса зі святинею Деметри, які лежали у місці спливу лиманів Борисфену і Гіпаніса. Опісля в'їхали у гирло найбільшої скитської ріки. З ранку до вечора гребли веслами гребці, а коли від моря зривався вітер, видувалося вітрило, і, наче пелікан, нісся байдак по хвилях лиману. Тоді гребці спочивали, а й подорожні без перешкоди захоплювалися стрічними картинами. А були се картини, яких не бачив ні Протоген, ні його наслідники, картини, яких не було ні в Пропілеях, ні в Стоа Поікіле, ні в домі Нікія. Вони чергувалися ненастанно, змінюючи безвидовно краски, води, постати, а що більше — вони засувалися одні за другі, наче острови на Архіпелагу або хмари на небозводі, губилися, появлялися відтак знову серед зміненої обстанови, у новому освітленні, на іншому тлі... На Мнемозіну, матір Муз! Може бути, що її дочки купалися залюбки у водах Пермессу та Гіппокрени, але, певно, не раз весною бистрий лет птиці переносив їх і сюди, у країну кіммерійців. Бо навіть піднебесна, божеська штука, яка не знає голосу пристрасти, ні змислових похопів, мусить не раз відпочити та набрати свіжого життєвого розмаху на груди життям хвилюючої землі.

Грізний був вид велетенської ріки, якою, здавалося, пливе Океанос. Швидко а невпинно котилися величезні маси вод, жовтавих або зеленавих, розбурханих, запінених, наче море у прибою. Серединою плила головна струя. Зі шумом та гуком перевалювалися водяні вали один через другий, наче не находили для себе місця у руслі, та один через другого бажали вирватися вперед у даль, у незвісний, мрячний Понт.

Тихше плила вода при лівому березі ріки. Тут весняні води заливали простори, більші від усіх долин Гелляди, рівніші від низин Тесалії, буйніші від берегів Пенея. Оттут, у височенних комишах, очеретах, трощі, серед водяних лелій, курчатки та ситника, гніздилася безліч всілякої птиці. Журавлі, меві, лебеді, гуси, качки, слукви, водяні курочки, бузьки, чаплі, а навіть пелікани виводилися тут міліонами, літали цілими хмарами, обсідали не раз щоглу, вітрило та каюту, наче святі голуби Афродіти кривлю Парфенону. Крик усієї тої пташні глушив хвилями голоси людей, а особливо різко вирізнявся крик чайки: киги! киги! Сим сумним покри-

ком наче нагадать бажала птиця, що се не рай, а земля, що тут лиш тільки місця для живих, скільки оставили їм мертві, що се не вимріяні поетами блаженні острови, а темний беріг кіммерійців, негостинний, дикий, варварський. Сумно ставало Гарміоні від сього покрику чайок.

— Скити розказують,— пояснював Трофіос,— що чайка — се душа матері, яка, кинута чоловіком, вбила його двоє дітей, а сама скочила у хвилі Борисфену. Але бог ріки ведів її прогнати, кажучи: «Убити теперішнє можна всякому. Його смерть робить місце майбутньому. Але вбивати будуче — се злочин, якого не простить ніякий бог, бо будуче — се якраз власність богів». Злочинна матір пізнала свою вину й пішла благати Паппая, бога неба, щоби простив її гріх. Але і Паппай прокляв її, щоби не найшла миру ні у світі, ні там, у підземеллі, тільки, змінена у чайку, заводила ураз і нагадувала навіть серед найпалкішого розгулу життя... смерть!

— Видко, скити не шанують жінок, але люблять дітей! — пояснював Агатонікос.

І так раз у раз пропливали попри острови, повні гамору та життя, пестрі від цвітів, які ковром укривали всі отверті місця. Сині китиці незабудьок, жовті козельці та кульбаби надили око, а хотяй з-між високих трав не видко було інших цвітів, то зате хвиля пахощів неслася від них та обдавала видців, наче жертівні пахощі святині. На правому березі показувалися зате вечорами величезні череди ріжного звір'я. У тіни могутніх дубів, верб, осокорів, тополь та вільх припочивали тисячоголові череди турів, диких коней, оленів, а сарни, кабани, сайгаки приходили до водопою. Але ліс ріс тільки при березі, дальше шумів височенною травою степ, а вечірній легіт зі заходу приносив виття вовків. Найрідшою у сій розкішній пустині була людина. Всього кілька разів бачила Гарміоне на березі людей, а Трофіос пояснював, що се оселі хліборобських скитів або торгові станиці херсонеських, ольвійських та пантікапейських купців.

В кінці дванадцятої днини після виїзду із Ольвії побачили подорожні на високому виступі берега їздця зі списою, у високій шапці та широкому плащі. Ярко-червону одержу розвівав вітер, наче прапор на щоглі.

Керманіч чимдуж завертав байдак від берега на середину ріки, а Трофіос сказав:

— Се скит-кочовик, або, як вони самі себе називають, царський сколот. Треба тепер пильно глядіти, чи ніччю сторожі розставлені як слід, бо в кожній хвилі може нас постигнути нещастя. Численне, бач, потомство видала зі себе Ніч, мати всіляких страхів у сьому та тому світі. Хай стереже нас Гермес, післанець богів, товариш і помічник людей!

— Як-то, то ви ведете зі скитами війну? — занепокоїлася Гарміоне.

— Зовсім ні! — пояснив Агатонікос. — Але царські скити вважають себе володарями всіх людей, які замешкують їх землю, а самотнім законом, який признають, є воля їхнього царя.

— Се зовсім так, як у Персії! — замітила дівчина. — Батько Евтресій бував у Сардах, то й розказував мені про се.

— Без сумніву! — відповів Трофіос. — Вони й тої самої породи, що перси, та говорять подібною мовою, але тільки властиві сколоти. Хлібороби або наші калліпіди зовсім інакші. Калліпіди говорять, як тракійці з-над Істру, а мову скитів-орачів розуміють тільки сі, що живуть між ними. Вона звенить, наче мідяна посуда, та пригожа до співу, під час коли тракійський говір — наче немащена теліга. Тим-то калліпіди не співають зовсім, а зате скит-орач кроку не зробить без веселої пісоньки або побрехеньки. Але одні і другі зовсім не те, що сколоти.

Гарміону вельми зацікавили оповідання Трофія, а нові вражіння затерли звільна спомин Демофілі. Крім сього, пізнала вона з не одного, що, поминувши мову, пересічний скит не різниться від атицького хлібороба більше, ніж тебанець від атенця або етеокретієць від геленського кретійця з побережжя. Як нерозумними, прямо смішними видалися їй сі закохані у своїй виключности атенські мудрики, що всякого прозивали варваром, як його колиска не стояла в тіні скалистої Акрополіди.

— На Палладу! — сказала собі. — Більше є на світі людей, чим вони самі знають, а кращий хіба скит, який переймає знання й обичай від атенця, ніж спартіят у своїй заскорузлости!

Третьої днини після сього, як плавці побачили сколота на березі, а двадцятої — від виїзду з Ольвії, прибули до станиці Агатоніка, де привітав їх його орудар Тетікс. Станиця лежала на правому березі ріки, у тіні високих білих тополь, і була окружена високим частоколом. На сей частокіл вирубили були перші поселенці всі дерева, які росли неподалік від станиці, так що тут степ доходив аж над саму ріку. З вартівні обіймало око не тільки весь простір вод, але й цвітисте море трав. Посередині майдану лежав низький, з тугих дубових кругляків збудований двір, у якому мешкав Тетікс та його гості. Упродовж частоколу, кругом майдану стояли хати для залоги, робітників, склади на рибу, мід, віск, шпихліри тощо. Під хатою був просторий льох. Тут Тетікс переховував вино, яке було найважливішим предметом

виміни у торгівлі зі скитами. У великій підмурованій коморі за хатою держав геленську куплю: золоті персні, ковтки, бляшки до упряжі та до нашивання на одержу, кольчуги, панцири, червоне сукно, борти, мідяні кітли, кубки, ковани спижем роги тура, інкрустовані скриньки, триніжки, гарно поливані збанки, мішальники, амфори, вази. Сеї скарбниці пильнувала залога день і ніч не тільки перед кочовиками, але навіть перед сусідами, так великою була її вартість.

Вістка про появу сколотів не була для Тетікса новиною. Вже від довшого часу цар Спадакес бушував по околиці, шукаючи за повернувчим потомком Санага. Пантікапейські сколоти відмовили йому вже послуху, калліпіді також, але ні у сих, ні у других не появився ще новий цар. У виду сього Спадакес думав, що він удався у Геррос на пороги, де є могили царів, принести жертву на могилі батька. Тому чатував над Дніпром, щоби зловити суперника при переправі та вбити скрито від прочих сколотів. Вони, бач, ні хвилі не завагалися б покинути невинного царя при появі Ойтозіра. При сьому не раз перешукував геленські станиці, а якщо заскочив яку ненадійно, то грабив безпощадно, що тільки найшов у них.

Одначе кілька днів минуло, а скріплена залога станиці не бачила ворога. Важка дубова брама була наглухо зачинена, а конюх Гарміони, який щоднини виїздив у степ, раз у раз приносив вісти, що ватаги сколотів пробігають степ здовж цілого правого берега, одначе не під'їжджають до станиці. Уми замкнених у дворищі геленів стали успокоюватись, а там вони знову прийняли за своє діло: рибальство та торгівлю.

Ворота відчинено, а ясноволосі, синьоокі скити-орачі стали привозити свій товар: збіжжя, мід у сотах, віск, смушки, шкіри волів, солену рибу бочками тощо. За се брали вино, сукно, прикраси, посуду та лишали Тетіксові описи або і зразки предметів, які бажали мати при слідуячому обміні. Тетіс пильно зятямливав і записував сі бажання, щоби відтак замовити потрібну куплю в ольвійських ремісників та вдоволити вимоги доставців.

Вечорами впливали човни на ріку та при світлі смолоскипів ловлено рибу...

V

У лугах над Борисфеном співали соловії. Не один і не два, а цілий хор. Як там далеко, в Гелляді, навзаводи чирикають цикади-цвіркуни, так тут розспівалися найкращі співаки.

землі. Солодкі, пліняючі серце звуки переходили раз у раз наглими та принадними переливами у іншу мелодію, інший ритм, але й ся зміна, і ці переливи не були гірші первісної пісеньки. Одному солов'єві відповідав другий, третій, десятий. Одні підхоплювали розпочату пісеньку, другі уривали та починали на свій лад другу, зовсім іншу, та все-таки у незрівнянній понаді згідну з усіма прочими. Ось обіззався один... Довгий, протяжний тон, наче питання: любочко, ти тут? Прийди, прилети в зелений луг над воду послухати пісеньку, яка не має слів, але понятна всякому, в кого живуча кров б'ється в серденьку. Ніхто не любить словами, любов — се музика, спів, мелодія, і ось її почуєш тут у всіх грайливих відтінках тонів. Вона, наче мозаїка, вкрита огневою емалією, яка блестить, іскриться, сяє, а її зміст зовуть люди красою. Бо вона — цвітом людської природи, у якому вся розкіш теперішности та вся надія майбутнього.

Чимраз голосніше, живіше тьохкав соловії у лузі. У вогке нічне повітря випливали трелі щораз то інші, барвисті, пестрі, ріжноманітні, наче морська хвиля у місячному світлі, наче цвітистий степ у травні. Тьохкав, тьохкав... аж звільна став втихати. Наче втомлена любовними ласками людина клонить голову, щоби у сонній мрії переживати ще раз усю радість життя,— стихав і соловей. Уривалися солодкі переливи нагло, несподівано, але і незаметно, бо вже другий мистець підхоплював слабіючу чергу тонів... І так співали соловії всю ніч, а весь світ заслухувався в їхню чародійну музику.

У станиці Агатоніка не спадали ще всі молодші мешканці. Лежачи на підсінні дворища, вони гуторили стиха про рідню в Ольвії та про се, що і там живе хтось такий, хто радо слухає нічних трелів, мріючи про вигнанців у далекій Скитії... Не спав і Трофіос, сидячи біля Гарміони на низькій лавочці. Перед ними у місячному сяєві розвернувся сріблестим туманом окутаний Борисфен, а такий шум його хвиль давав дострій до пліняючої любовної меліки соловія.

— Чи чуєш, Гарміоне,— питав Трофіос,— як надить нас філомела? Чи розумієш, що вона саме нам пригадать бажає? Недовго цвіте степ, недовго пливуть весняні води Борисфену, недовго співає й вона. Віз Геліоса, який попереपालював шкіру ефіопів, перепалить і тут ніжні билінки та платки цвітів, вип'є воду з великих рік, пожовкне, спопеліє світ, втомиться й серце навздогдинами життя...

Гарміоне, чи не розуміє твоє серце ударів мого? Чи ти з дружини Артеміди, яка не знає любови, ні розкоші? Скажи мені тільки одне слівце, у якому відбивається зміст чарівної пісні лугів, а не втраченою буде для нас весна. Пестлива

рука Афродіти приведе нас до огнища, яке запалить Гімен, а його смолоскип освітить шлях нашого майбутнього щастя...

— Ні, Трофіє, не з дружиною Артеміди прийшла я сюди. Привів мене сюди хоробрий, благородний муж...

— Ах, ти ще його не забула?

— Можна гніватися, негодувати, але забувати не слід нічого й нікого!

— Бачу, що ти зрозуміла пісню філомели, але не я зірву квітку, яка виросла сеї весни на шляху мого життя...

Гарміоне мовчала хвильку, аж відповіла:

— Не кидай надії, Трофіє! Ще всіяке може бути. Щоправда, Ойтозірос ближчий мені серцем, але ти геленець, а він ні!

— Богове! — закликав Трофіос, обіймаючи лівою рукою круглі коліна Гарміони. — Пришліть яких ворогів і дайте й мені оружною рукою добути се, чого не можу добути серцем. Най щезне тінь сього, що ділить нас обоє, перед героїзмом геленця!..

Праву руку підняв горі, наче призиваючи богів, але не скінчив промови. Нагло сталося щось, що, як здавалося, зовсім виходило поза обсяг мислимости. Понад темними палями частоколу, які ярко відбивали від сріблистих трав, появився нечайно ряд голов у високих, кінчастих шапках. З брязком та шумом піднялися вони вгору, аж наверху огорожі, наче галки на кривлі хати, станув ряд високих, чорних людських постатей. На їх плечах розвівав вітер довгі плащі, наче крила хижих птиць. Над головами блистіли вістря спис, а з-під високих шапок, ярко освітлених місяцем, видніли темні, грізні, бородаті лица мужів.

Хвильку стояли напасники на частоколі, а там одним скоком найшлися на майдані і бігли без оклику, але з брязком мечів та щитів до дворища. За першим, гуртом показався другий, третій, четвертий, і вмить заповнила собою товпа площу перед дворищем.

— Сколоти! До збруї! — крикнув, зриваючись, Трофіос. Йому відповів скажений рев нападаючих. З підсінь позривалися оборонці, але вмить, як британи ведмеда у тростнику, обскакували кожного скити. Свист, брязк, крики, прокльони змінили вимріяну картину земного раю у якесь пекло злости, жорстокости, божевілля... Також на Трофія кинулося з диким криком кількох скитів. Заки, одначе, прийшло до боротьби, у повітрі свиснув аркан, і, наче остродонна амфора на гладкій долівці, упав молодець на землю. Серед реготу потягли йоги напасники перед дворище, де покотом лежали пов'язані слуги Агатоніка. Дивним дивом усі були живі,

тільки чотирьох вартових лежало біля воріт із перерізаними горлянками.

Наче мраморна статуя, з широко розплющеними очима гляділа Гарміоне на хаос, серед якого опинилася так нагло. Кілька разів підбігали до неї розчіхрані сколоти, але ні разу не займали її, наче її не було у дворищі або начеб був на її пальці перстень Гігеса. З отупіння вирвав її вкінці грімкий голос мужа, який станув на підсінні дворища і видавав прикази другим. Оглянулася.

З-над Борисфену ставав день, а на побілілому небі появилася червона смуга. Бліде світло днини зливалося з лучами заходячого місяця у непевний, зеленяво-фіолетний розсвіт. У ньому вже виразніше виступали постати сколотів, їх червоні плащі, довгі ногавиці та каптани, яких поли звисали спереду трикутним зубцем аж до колін. Грізно хмурилися темні худощаві лица з вірлиними носами та лискучими, глибоко осадженими очима. Посеред майдану лежали бранці, а біля них вбито в землю чотири довгі списи, на яких висіли шкірки з голов побитих вартових. Кількох скитів пильнувало сих трофеїв легкої побіди, а прочі за сей час виносили з-під мурованої комори скарби Агатоніка. Брама була виломана, а біля неї валялися трупи з кривавими, обдертими черепами.

Довго гляділа Гарміоне на дію спустошення та грабунку, аж нагло погадала собі, що при березі ростуть очерети, а десять стадій доли водою лежить село скитів-орачів, які, певно, переховують її перед сколотами. Гадка та рішення прийшли майже рівночасно. Кинула оком довкола себе... Ось при її ногах ніж, який випав із рук Трофія... Живо підняла його і сховала у складках гіматіону. Відтак подалася у тінь дворища, щоби незаметно збігти між хати при частоколі. Вже добилася до воріт одної, коли саме з неї вийшло двох сколотів. Вони заступили їй дорогу, й один усміхнувся, роздіймаючи ремена.

— Вертай, дівчино, туди, де зложена добича! — сказав ломаною геленською мовою. — У нас жінки свобідні, але тільки в обсягу богині Тавіті, в войлоковому шатрі при огнищі. Не пробуй, отже, втікати, бо наш цар — се не ваш астіном, а його приказ сильніший від залізних кайданів.

Білий одяг дівчини на тлі темної хати звернув увагу других, і вкоротці біля неї зібрався гурток сколотів. Вона сама стояла, дряпаючи з переляку та озлоблення, а рука судорожно затискала довкола ручки ножа. Ось перед нею неволя або загибель! Що ж вибрати? Кому вбити в серце ніж Трофія: одному зі сколотів чи собі?

Але в сю мить поміж скитами, які гуртувалися біля неї, майнуло лице Октамазада зі сивою бородою, а поза його

плечами доглянула Гарміоне черти свого конюха. Оба скити стояли спокійно, опираючись на списи, а Октамазадес прикладав до уст палець. Щось наче лискавка осліпила нагло дівчину: «Він тут! — забилося серце.— І сей, і той. Побачимо...» Гордо, відкинувши з чола волосся, попрямувала назад до дворища і станула на порозі.

Тим часом зійшло сонце, якого червоно-золотиста куля виплила з-поза сірого овиду. Її лучі заграли на рухливій поверхні Борисфену мигтjачими рефlekсами, наче кидали в жовтяву, каламутну хвилю сипкий огонь. Заграли вони й на окервавлених вістрях списа та на мечі, який був вбитий у землю перед воротами дворища.

До сього-то меча підійшов високий, молодий ще сколот із золотим чільцем на голові, у багатому, золотими бляшками нашиваному каптані. Із-під нього іскрилася, наче зеркало, кольчуга, якої луска була теж грубо позолочена. Самоцвіти вкрашали пояс, за яким виднів застромлений ніж у багатій оправі. До мужа підвело двох скитів коня, який пручався, ставав на диби та форкав із ляку.

Один із конюхів ухопив коня за храпи, а другий підбив йому рівночасно коліна, так що кінь став навколішки передніми ногами та протяг голову до меча, наче спавді бажав молитися. Тоді скит у діадемі добув ножа й одним махом перерізав горло звірині. Вмить підставили два другі мідяний позолочуваний ківш, і червона кров струєю потекла у нього. Члени звіряти судорожно двигалися, останній віддих зі свистом добувся з перерізаної горлянки, а скит у діадемі, піднявши до сходячого сонця кривавий ніж, молився:

— Тобі, Паппас, боже неба, тобі, Апіє, богине землі, й вам усім, могучі та блаженні боги, приношу сю кров. Хай земля і море, огонь і вода, ростина й живина радіє обличчям божества та нехай воно звернеться й до нас, сколотів, лицем Мітри, світлого, ясного, безсмертного, якого луч — мечем, а меч — лучем!..

Влив ківш крові на вбитий у землю меч і так кінчив:

— Зійди з високого Гара Берецайті, де твоя золота палата, о побіднику демонів, зійди і глянь у наші серця, повні правди та щирости, як щирою та правдивою є кров нашої жертви!..

З набожним мовчанням слухали уставлені в круг сколоти слів молитви. Тим часом оба помічники жертводавця наточили другий ківш крові і понесли його поміж товпу, де кождий устромлював туди свою стрілу на знак, що він бере участь у жертві.

— А тепер подайте сюди ольвійського крамаря! — гукнув скит у діадемі.

Заворушилися сколоти, і швидко перед лицем царя станули Агатонікос та Трофіос. Старий охолов уже з переляку а, видячи, що його життя не грозить ще небезпека, вмить відзискав самопевність.

— Могучий царю! — начав мовою скитів. — Скільки знаю, між начальством сильного города ольвіополітів а тобою панує вічний мир, обопільна згода та любов. Тому думаю, що нічний напад на мою оселю — се тільки помилка хоробрих склотів, які взяли мене за кого другого. Якщо бажаєш надаліше доброї злагоди, якщо не хочеш бачити тільки замкнених воріт нашого міста, верни мені забране добро та жінку мого сина, як належить по закону богів та людей!

— Що бреше ся лисиця? — звернувся цар до кількох старших скитів, які стояли гуртом біля нього.

— Він каже, що ти, царю, скривдив його, й домагається відшкодування! — відповів із поклоном Октамазадес.

По скитському звичаю, цар говорив тільки зі своїми достойниками або з рівними йому станом чужинцями. А Агатонікос не був ні сим, ні другим. Тим разом, одначе, цар Спадакес тільки для зазначення своєї гідности звертався до оточення, бо вслід за сим заговорив до Агатоніка впрост.

— Таке? Ну, я тобі на се відповім. Ольвія живе у згоді зі мною, то правда, але чи й я з нею — се не записали ніякі жреці, ні чарівники ні на камені, ні на металі. Мир є в овець із вовками, та не у вовків із вівцями. Не мириться орел із сайгаком, ловець із туром. Ха-ха! Як смієш ти, гноєм та гнилою рибою годований крамарю, грозити мені замкненими брамами Ольвії? Вони для мене завжди отверті, а якщо замкнуться, то я відчиню їх... Але тоді кризь них втіче все життя із города, як вода з дірявого глека, як кров із розірваної б'ючки...

Цар почервонів із досади, очі кидали лискавки, права рука стискалася в п'ястук. По хвилі, одначе, поміркувався і говорив далі:

— Та ти, як звичайно, брешеш! Усі гелени — брехуни, але ти й між ними перший. Чи ти Ольвія? Чи Ольвія — се ти? У мене є з тобою рахунок, а не з Ольвією! Ся дівчина, яку назвав ти своєю невісткою, — се невіста Ойтозіра, який пропав десь у степах, а в якого руках право до влади над усіма склотами. Воно тепер в мойому посіданні, бо я добув його мечем. Бажаючи, отже, вдержати його в руках, питаю тебе: де Ойтозірос? Скажи, а сповню усе, чого забажаєш від мене, хоч би прийшлося відважити золотом тіла отсих побитих або віддати тобі, старому трупові, сю цвітку.

Тут рукою вказав на Гарміону, яка підійшла аж до них. Ніхто її не здержував. Напроти, всі радо розступалися перед

нею, доки не станула біля царя, око в око з Агатоніком та Трофієм.

Агатонікос обтер рукою спітніле чоло.

— Могучий царю! Бажаєш від мене неможливого. Тільки Геліос, якого лучі проникають в усі закутини світа, може сказати, де укривається твій ворог!

— Га! Санагові говорив ти що інше! — замітив їдко цар...

Агатонікос заточився, мов п'яний.

— Ах, ти знаєш?.. — прошептав.

— Знаю, знаю, з ким говорю та про кого, і так гадаю, що договорився вже до сього, що бажав знати. Ти, певно, не завагався би зрадити Ойтозіра, якби знав, де він. Та не гадай, що між могилами Скитії, у її високих травах, плавнях та солончаках укриється злочин зрадника перед оком Мітри або його заступника — царя. Не помилявся я, кажучи моїм: «Добудьте мені дворище Агатоніка!» Ти брешеш, як брехав усе життя. Одно тільки правда, що не знаєш місця, де укривається Ойтозірос... Тому йди! Сядь на човен зі своїми рабами та сином і щезай із моїх очей, бо я часами послуగుюся зрадниками, як кождий цар, але ними горджу. Проч!

Агатонікос подався взад, але ось виступив наперед червоний, мов грань, Трофіос.

— Царю! — сказав дещо дрожачим голосом. — Позволь взяти з комори одержу для дівчини!

— Дівчини? — спитав Спадакес, протягаючи руку, наче бажав здержати надходячого молодця. — Дівчини? — повторив по хвилі, пильно приглядаючися Трофієві. — До дівчини має право тільки сей, хто привісить сагайдак до ручиці її теліги або до одвірка її хати та стане її оборонцем по закону Артїмпازی. Власником її був Ойтозірос, а я відібрав йому її мечем. Вона моя...

Спокійним кроком підійшов до одвірка дворища, вбив у нього свій ніж, а на ножі повісив свій сагайдак із луком та стрілами.

— Вона моя, — повторив ще раз, — а на прою з царем може стати тільки рівний йому князь крови!

Слова сі, висказані по-геленськи, зрозуміла й Гарміоне. Трофіос замовк і пригриз уста. Натомість між сколотами озвався глумливий сміх, а по хвилі — голосні оклики в честь царя та богині Артїмпازی. Аж знову поблідло лице молодця, і він сказав:

— Не забувай, царю, що не ми двоє були зрадниками Ойтозіра, тільки Агатонікос. Ми правимося законами геленів, а не скитів. Їх закон нас не тикається!

Серед загальної мовчанки виступив із круга скитів Октамазадес і поклонився цареві.

— Позволь, могучий царю, сказати і мені слово! — по-прохав.

— Говори! Цар, який слухає терпеливо геленів, тим радше може й повинен послухати голосу благородного князя сколотів!

Октамазадес звернувся до Трофія.

— Ти не кажи, що тільки Агатонікос зрадив Ойтозіра, бо чи ти не зрадив його довір'я, бажаючи взяти йому його невісту? Він повірив тобі її, а ти що зробив із нею? Усіми силами змагаєш до сього, щоби її опутати гладким лицем геленського чепуруна! Цар Спадакес узяв її мечем, ти бажав би її украсти. Чим же ти не зрадник?

— Зрадник! Зрадник! — закричали сколоти, з яких деякі розуміли добре мову геленів.

— Одно тільки не подобалося мені, — продовжав Октамазадес, — і, як досвідний у лицарському ділі сколот, питаюся: як може благородний лицар відбирати жінку у неприсутності її власника?..

Старий відважно глядів в очі цареві, а сей зморщив брови і схилив голову. Закид старого був оправданий...

Мертвецьки мовчали скити, які добре знали, що власть Спадака не ґрунтується на праві наслідства, а на його особистих прикметах. Задля них признали його всі царем, бо серед ріжнорідних племен скитів кінцевою була царська власть і сильна рука. З появою, одначе, правного заступника богів кінчилася його влада, бо у сколотів тільки мужі королівської крові могли спорити про царський діадем. Виступ Октамазада зрозуміли всі як оборону прав Ойтозіра. Де ж він? Чому не явиться перед ними та не зажадає звороту украденої корони? Чому не покаже на груди тетованого обличчя Агтії, богині землі, матері всіх богів та людей? До чого ж гне вкінці старий князь?

— Добре! — сказав нагло цар. — Ти, князю, закидаєш мені, що не я власником цієї дівчини, а Ойтозірос! Бачать боги, що се неправда, бо в Ойтозіра украв її Трофіос, а не я! Я відібрав її крадієві мечем, але щоби хто не сказав, що я ховаюся за свій царський щит, отже рішаю от що. Ти, Трофіє, геленець, то правда, але ти на вольних степах під небосклоном Паппая в руці царя сколотів, скований їх законом, а не приписами ольвійських архонтів. Закон Артїмпази обов'язує тут і тебе. Тому скинь зі себе плащ, як ось я, і поборімся про се, кому припаде в уділі дар богині любови. Хай кров другого буде весільною жертвою богині Тавіті від побідника. Ставай!

На даний знак підійшло двох молодих сколотів, які швидко здійняли з царя лискучу зброю та каптан, а дали в руки звичайний скитський меч та щит. Впрочім, уся горішня половина тіла була обнажена, щоби було видно кожду рану, кожду краплину крові. Велична, а zarazом грізна поява царя подобалася сколотам, і вони голосними окликами привітали його виступ.

Тоді ненадійно для всіх заговорила Гарміоне звучним, спокійним голосом.

— Ануко, Трофіє! В твоїх руках твоя і моя судьба. Се, чого ти бажав, сподіялося! Поборися з ворогом, вчини те, що вчинив Ойтозірос, а тоді...

Не докінчила, одначе, бо голосний регіт кількохсот мужів спинив її. Трофіос, побачивши царя готовим, оцінював через хвилину зором противника. Але трусливе серце задрожало йому в груди. Під ним зігнулися коліна, він сполотнів увесь, подився взад; один крок, другий...— а там відвернувся і побіг за батьком до пристани.

Гарміоне закрила лице руками, щоби укрити рум'янець стиду. Але ніхто не глузував з неї та її почувань. Вона ж була тільки жінка, а гідним погорди може бути тільки муж...

Цар звернувся до Октамазада і Гарміони.

— Бачиш, старче, що я виграв боротьбу самим царським оком, від якого тікають демони, мов перед щитом Мітри. Дівчино! Ти кинула свою любов брехунові, обманцеві, трусові, але Артїмпаза не дасть твоєї краси негідному, бо вона краща, чим ти сама знаєш, чого треба людині в життю. Ти моя! Може, й тепер заперечить мені права Октамазадес?

— Ні, царю! — відповів холодно князь.— Вона твоя, а ти заховаєш її для правного її власника, бо ти цар, а цар є першим сторожем закону. Ти сам признав, що не ти, а Трофіос украв дівчину Онтозірові. Невже ж ти тільки на те її відібрав злодієві, щоби самому зайняти його місце?

Спадакес спалахнув.

— На Апію! — закликав.— Коли сніг пізнього віку покріє волос мужа, тоді у черепі замерзає мізок. Торочиш від ранку про правного власника, про Ойтозіра, а де він? Не будь він обманцем, він давно, давно зажадав би звороту влади від мене і я віддав би йому її. Царський вінець валявся у грязі, коли я вістрял меч підняв його. Видко, він не сміє стати переді мною...

— Ти не бачив його, царю, але бачив його я! — відповів спокійно старець.— Він не являється перед тобою, доки ти не вернеш у Герргос, де вершагься могили предків Ойтозіра і де всі сколоти зберуться невдовзі на дорічний обхід смерти останнього царя. Ти, царю, настаєш на його життя, глядиш

за ним у степу, у плавнях, у лісах, у селах хліборобів, у станицях геленів, та все надармо! Ним піклуються безсмертні боги та вірні душі людей. Усе, що робиш ти, знає він від мене, усе, що діє його невіста, доносить йому його молодий конюх. Ти не досягнеш його рукою скритовбійника, а побачиш його, коли віддаватимеш йому владу прилюдно, як щойно обіцяв.

Скажений гнів розсаджував груди Спадака. Очі вийшли з оправи, здавалося, що на раменах ось-ось і пукне шкіра, яка обтягала тугі м'язи; жили на карку пучнявіли, дрожали губи, а на них у кутиках уст показалася піна. Меч, який цар держав у руці, піднімався звільна угору. Не підняв його, одначе. Наче рій пчіл при вилеті матки, заворушилися сколоти, а їх оклики спинили царя. Круг мужів змінився в товпу, яка хвилювала довкола обох розмовляючих серед окликів та запитів. А в сю мить між Октамазадом а царем найшлася Гарміоне. Мимохоть подалися найближчі мужі, щоби не придавити або не зранити жінки.

— Мужі сколотів! — закликала високим жіночим голосом, який ярко та виразно вибивався понад гамір мужів.— Мужі сколотів! Тут ходить не тільки о царську корону, але і про мою долю. Я не бажаю, щоби вирішував її Спадакес. Рішайте ви, а ні, то рішить моя рука!

І наглим рухом підняла горі лискучий ніж Трофія, а другою рукою розірвала на груди білу одежу...

Сколоти замовкли, але не вернули на давнє місце. Вони щораз то виразніше гуртувалися у дві громади. Більша збиралася біля Октамазада, менша — біля царя. Тоді цар кинув меч і сплів рамена на груди. Його лице було спокійне, тільки кутики губ дрожали помітно.

— Так ти, князю, починаєш ворохобню в імени Ойтозіра? Се злишне! — Він бисто поглянув по дружині і вмить визнався в розкладі сил.— Се злишне, бо я ні хвили не задержу на чолі неналежної мені корони... Друга річ — дівчина. Вона моя, а хто її мені відбирає, побореться вперед зі мною по закону Артімпази. Навіть сам Ойтозірос ще не цар, бо діадем ще на моім чолі. Тож я і з ним стану до бою про найвищі добра світа: владу та любов. Де ж твій Ойтозірос? Пішли за ним, а поки що наказую всім яких-небудь спорів чи суперечок! Зате іменем промінистого Мітри та богині Аплії приказую всім поклонитися без спротиву сьому, хто вийде побідником із нашого двобою!

Голос царя, зразу спокійний та рівний, задрожав при кінці, а на лиці знов заграла кров ненависти, гніву, завзяття. Глумливо усміхнувся старець.

— Не треба, царю, ждати, Ойтозірос тут! — відповів.— Ось він!

Із одної з хат вийшов високий, стрункий сколот у червоному плащі та кінчастій шапці. З брязкотом меча та щита, які висіли при поясі, переходив він поміж товпою, доки не станув проти Спадака.

— А ось і я! — сказав.

Голосний оклик радості привітав його появу. Видала його Гарміоне, але ніхто більше не обзивався. Всі ждали розв'язки.

Наглим рухом скинув Ойтозірос червоний плащ. На нагій широкій груді виразно відзначувався синявою краскою тетований образ богині Апії: суворе жіноче лице, окружене полум'яними язиками...

— А ось і я! — повторив, здіймаючи зі шиї малий шкіряний мішочок.— На моїй груді святий образ богині, а ось тут те звено, якого недостає у твоєму діадемі, Спадаку! Таке звено дає цар своєму наслідникові враз із першим мечем як запоруку могутньої влади. Ти, старий Артанаспе, і ти, Октамазаде, знали батька Санага, то можете стати моїми свідками перед лицем лицарського збору сколотів!

Старий Артанаспес, високий, худий старець зі згоїною на чолі та осліплім оком, виступив уперед, віддав Онтозірові земний поклін і сказав:

— Не треба нам твоїх знаків, герою! Хто знав молодим блаженного Санага, сей ні хвил не завагається признати тебе його нащадком. Ти був далеко, та ми не забули тебе. Поклін тобі і слава цареві сколотів!

— Слава, слава цареві! — закричали, як один муж, усі присутні.

Гордим рухом голови подякував Ойтозірос лицарським підданам за признання, яке не одному з-поміж прибічників Спадака було вельми не по нутру. Але лицарський дух побідив усі прочі згляди. Ойтозірос, який укривався перед нечайним нападом, ні хвилі не завагався виступити на прилюдній нараді, бо знав, що між скитами нема лукавства, ні ложі, де ходить про лицарські справи.

Втім виступив наперед Спадакес. Його лице було похмуре, наче небо, коли з-над Понту надвигається буря. Коли став говорити, слова виходили крізь стиснені зуби якісь хриплі та свистячі, наче гадючий сик, повні злоби, ненависти, глуму.

— Пожди, Ойтозіре! Ще царський діадем у стіп сеї геленської дівчини.— Тут зірвав із голови золоте чільце й кинув його до ніг Гарміони.— Вона вложить його на голову майбутнього царя. Заки поїдеш у Герргос, ще тут мусиш звести боротьбу зі мною на життя чи смерть. Хіба що усту-

пиш мені добровільно дівочу ласку, як я уступаю тобі царський вінець.

— Ні, Спадаку,— відповів Ойтозірос.— Царський вінець — се моє право, оборона дівчини — се моя повинність. Вільно мені виречися права, та ніхто з богів, ні з людей не простить мені несповненої повинности!

Добув меча, підійняв щит, скинув з голови шапку, й оба противники станули до бою, пробуючи землю ногами та оцінюючи оком противника.

VI

Як тільки Гарміоне побачила Ойтозіра, уся її душевна мука щезла десь у глибині, ум відзискав рівновагу, а натомість зовсім ясно виринула гадка: «Ви обоє — Ойтозірос і ти — належите до себе! Ви призначені собі, бо Парка Ляхезіс разом ісплела нитки вашого життя. Дарма, що він не геленець. У безмежжях степу ширшає кругозір, а око бачить тісноту атенського опістодому. У ньому темно, душно, не вигідно, наче штучно плеканій рослині у черепку. А тут? Тут втірається уся безкрай широкої волі, безмежний простір отвертої країни, з якої золоте яблуко Гесперід сотворить геленський дух. На Ареса! Атенський світ душиться сам у собі. Кинений на схід та північ, він обійме землю аж по круг Океану!...»

Уосібненням сього розмаху геленського духа був для Гарміони Ойтозірос. Його могутня поява стане Прометеєм скитського варварства, а вона... вона буде його Аріадною, якої провід дасть йому перемогу над Мінотавром...

Схилилася й підняла кинезий Спадоком діадем.

«Вложу йому на чоло вінець перемоги! — погадала.— А якщо судилося йому впасти у порох боевища, то й я умру разом із ним. Хай помішається разом наша кров! На Гекате! Не тільки невольниця Демофіле поклала любов до Стратоніка вище власного життя!»

Стукнули мечі об щити. Зібрані сколоти привітали сей перший відгомін бою одушевленим окликом. Зі здержаним віддихом стежила дівчина за лискавковими ударами, які завдавали собі противники з вирахованням, але й із силою. Уже від перших ударів прірвалася шкіра на щитах, а металеві обручі, які їх окружали, повигиналися в кількох місцях. Оба противники не стояли на місці, а пробували то відти, то відси влучити ворога ненадійно. Недаром, одначе, Спадакес був першим борцем між сколотами, недаром Ойтозірос уже двадцятьлітнім хлопцем добув собі признання старців у народі так, що не забули його досі. Сили в обох були

однакі, а Спадакес за час царювання вийшов був уже дещо з вправи. Він швидко помітив, що хитрощами не побідить Ойтозіра, й тому, відбивши останній удар, напер на нього впрост, гадаючи розрубати щит і влучити противника смертельно. Зав'язалася січа. Стук та брязк змінився у ненастанне звеніння, а око ніяк не могло розрізнити швидких рухів мечів. Вони, як огністі вужі, маяли у повітрі довкола голов борців і видно було їх тільки через сю коротеньку хвилину, коли упадали на щит противника між ударом а новим розмахом. Чимраз ближче і ближче підходили до себе борці. Щораз гущіша хмара пилі підіймалася з-під їх стіп, а з повищерблюваних мечів стали сипатися іскри.

Аж ось Ойтозірос чомусь-то звернувся вбік... подався взад... вперед кинув собою Спадакес... Гарміоне закрила очі... Її рука міцно стиснула ручку ножа... Грімкий оклик зі соток грудей, оклик одушевлення та радості заставив її розплющити очі. Перед нею серед опадуваючої куряви стояв над тілом поваленого противника... Ойтозірос із порубаним щитом на лівій руці, з окервавленим мечем у правій. Але й його лице було з лівого боку криваве. Кров заливала ліве око й застигала на вусах та бороді, але він не звертав на се уваги. Що ж сталося?

Після довгих зусиль пізнав Ойтозірос, що має діло з хоробрим противником, якого завзяття ще збільшували честолюбивість, любов, а то й ненависть до суперника. Тому удав, що слабне, щоби відтак наглим ударом ранили противника та досягнути перевагу. Але тут о мало що не поплатився за свій підступ життям, бо Спадакес у боєвому захваті нагло подвоїв силу ударів, а один із них досягнув чола Ойтозіра. Бризнула кров, але в сей мент, коли все тіло Спадака подалося за розмахом уперед, Ойтозірос зробив півобороту вбік, а там із усієї сили вбив меч у шию противника.

Спадакес умирав, а, бачучи се, всі його свояки та приклонники покинули круг видців та окружили його, щоби показати новому цареві свою вірність, але й свою благородність. Перша веліла їм не покидати у смерті близької людини, як друга не позвиляла їм спомагати мечем його неблагородних стремлінь. Ойтозірос зрозумів се й, указуючи Гарміоні засумований гурток сколотів, спитав:

— Як гадаєш, Гарміоне, чи вчинив би се при трупі Стратоніка Ономархос у прияві Критія?

Але Гарміоне не відповіла, тільки підійшла до нього та вложила на його чоло золотий діадем скитських царів,— а рівночасно всі скити ударили мечами об щити та голосним криком привітали нового царя.

Ойтозірос здійняв сагайдак Спадака з одвірка хати, а привісив свій. Але даром ждала Гарміоне вечором його приходу. Тільки старий Октамазадес прийшов спитати, чи їй чого не треба, а там і він вийшов.

Сколоти пристроїли її кімнатку усім, що найшли у скарбниці Агатоніка, а коврів та опон дістали з найближчого села хліборобів. Одначе сим разом самітно тільки слухала Гарміоне пісень соловіїв та самітно найшов її солодкий Онейрос.

Другої днини підвели їй коня, і Гарміоне побачила себе на чолі двохсот сколотів у високих шапках, червоних плащах, з довгими списами, на яких маяли шкірки з волоссям, позривані з голов побитих ворогів. Їзці співали дорогою походні пісні, показували всілякі штуки на конях, удавали напад та оборону, словом, старалися скоротити їй час подорожі. Під вечір заїхали у край степовий, хвилистий, у якому були могили давніх царів. По тому боці лежав Герргос — околиця, у якій перебував царський двір. Туди з'їздилися також деколи князі-намісники царя від калліпідів, алязонів, агатірсів, скитів-орачів та кочовиків. Над Борисфеном на рівнині вже здалека доглянула Гарміоне картину, яка була вельми схожа на вигляд атенської агори у торговий день, тільки о много більша й багатша людьми та красками.

На широкій рівнині над рікою видніло наче чотири села, чотири табори скитських племен авхатів, катіярів, траспіїв та паралятів. Склалися вони з безлічі войлокових буд на колесах із занавісою ззаду, а віконцем спереду. За ними, кожда про себе окремо, паслися величезні череди волів, коров, кіз та овець, а далеко на овиді показувалися бистроногі табуни невеличких, але палких та витривалих скитських коней. Біля черед та возів роїлося від їздців у довгих плащах, зі списами та арканами, рабів у сірій полотняній або шкіряній одежі та жінок у ярко-червоних хустинах та барвистих строях. Посередині між таборами, окружений також рядом возів, був осідок царя: п'ять просторих стіжкуватих войлокових юрт із золотими верхами. Тут жив давніше цар із жінками та дітьми, тут переховував свої скарби, тут жили також під час дорічних з'їздів князі чотирьох племен сколотів та намісники других скитських народів.

Човнами переїхала Гарміоне з дружиною на той бік ріки, а під вечір в'їхала у табор, де прийняв її Ойтозірос, цар, якого ім'я є ім'ям бога сонця. З цікавістю приглядалися їй жінки сколотів, темнолиці, кароокі красавиці, стрійні в багаті намиста та узірчаті, багато золотом нашивані одяги. Вони гляділи на прибувшу без ненависти, бач, минулися вже

часи Анахарзіса та Скіллоса, й ніхто не гіршився прибуттям геленської дівчини у царську юрту. Оттут, у півтіні шатра, вперше стрітилися Гарміоне та Ойтозірос від часу пам'ятного двобою.

— Вітай, царю,— сказала вона,— вітай у своїй величі і змилуйся над безпомічною дівчиною! Ріши її судьбу якомога найшвидше, благаю тебе!

— Не глузуй, деспойна! — відповів цар.— Чи ти не розумієш, що між мною а тобою нема місця на пусті слова та що наша судьба зависить після богів тільки від тебе? Скажи! Чи пізнала ти, чим ріжний сколот від геленця в очах тямущої жінки?

Хвильку гляділа дівчина у темне, худошаве лице скита, вкінці усміхнулася жартівливо.

— Знати то я знаю, тільки ніяк не можу зрозуміти, чому ти тоді... після втечі Трофія не прийшов вечірком у хату...

Вона надіялася обійму, поцілуя... першого поцілуя його повних, рум'яних, чорним вусом отінених уст... Надармо! Ойтозірос кинувся зразу вперед, але припинився, зітхнув важко, потер чоло рукою, вкінці сказав:

— Ах, дівчино! Здається, поява самої святої Артімпази не врадувала б мене більше, ніж твої слова, але що ж! Недосвідна ти й незнаюча, тому гадаєш, що своєю згодою придбала собі чоловіка, як у Гелляді, більш нічо! Ти помиляєшся. У нас нема весілля, нема обрядів, як і нема пожиття між нелюбами, то правда! Але саме тому нема і сили, яка б розлучила сих, що справді любляться. Навіть смерть не ділить їх, навіть могила не кінчить пожиття між сими, що самі без свідків та жреців получаться любовним вузлом у тіні шатра.

— Ох! Демофіле померла з туги за Стратоніком. І їх не розділила могила...

— Ні, Гарміоне! Се не порівняння. Вона погасла, наче випалений смолоскип, зів'яла, наче осінній пізноцвіт. А ось ходи зі мною на Борисфен, побачиш, що там діється. Спадакес не був справжнім царем, тому його хоронять уже нині. Побачиш...

Коли вийшли із шатра, криваве зарево незлічимих кострів заливало ярким світлом долішню полосу чорної одноціли, якою налягла на землю хмарна, беззвіздна ніч. При кострах суєтилися скити та їх жінки й дівчата. Мужі різали та паювали м'ясо, жінки виносили кобиляче молоко, сир; пшеничні коржі та лагодили вечерю. Видко було, одначе, що вони спішаються. Не чути було ні співів, ні дотепів, ні розмов. Наче якась таємна сила підганяла всіх до поспіху, на якесь страшне, лячне діло, перед яким мовкне веселість та радість, а кам'яніє серце.

Цареві та Гарміоні підвели коні, і вмить уся дружина царя зібралася біля юрти, а там і поїхала через табор туди, де плив Борисфен та вершилася могила Санага. До дружини Ойтозіра раз у раз прилучувалися сі сколоти, які успіли вже повечеряти, і швидко зібралосся довкола царської пари кількасот комонників та комонниць. Сі останні сиділи на конях помужеськи так справно, як і мужі. У зборі панувало мовчання, і чути було тільки брязк упряжі і збруї та тупіт коней. Мовчав і Ойтозірос, на якого чолі красувався діадем Санага, а Гарміоне, одягнена у синю, багато золотом нашивану скитську ношу, вся аж горіла з цікавості, що-то саме бажає їй показати Ойтозірос.

Аж ось і доїхали. Далеко від табору над рікою горіли великі огні, накладені з дров, які весняною порою наносила ріка з Гілеї. При сих кострах видко було гору викопаної землі, а біля неї глибоку чотирикутну яму. З дещо отесаного каміння збудовано серед неї гробівницю, покриту сильною кришею. Не була вона велика, але Спадакес, як неправний володар, не міг мати більшої. Побіч ями на низькому ложі покоїлося очищене з внутрешностей, наповнене пахучим зіллям та обтягнене воском тіло Спадака. На ньому була багато золотом нашивана одежа, але не було царських відзнак, скиптра та вінця, тільки збруя і дорогоцінності. Біля тіла плакали й заводили жінки та наложниці погибшого, а було їх кільканадцять. З другого боку держали конюхи улюбленого коня Спадака, який спинався, форкав, пручався та світив білками великих, від переляку одичавілих очей. Цілий ряд других коней стояв неоподалік, а при ньому кільканадцять пастухів під вартою цілої ватаги оружних скитів. Товпа народу з околичних осілих сіл та чотирьох таборів оточувала могилу, тіло Спадака, жінки та коні густим перстеном.

Коли появился цар, підїхали до нього сейчас усі князі скототів і віддали йому поклін, а Октамазадес, як найстарший між ними, спитав:

— Великий царю, лице Мітри-Ойтосура! Ти дозволив похоронити по закону сього, хто піднімав меч на твою святу голову. Безмежна твоя великодушність ласкою заплатила за зло. Позволь же ж розпочати святий обряд!

— Начинайте! — відповів Ойтозірос. — Віддайте Апії се, що з неї вийшло, похороніть минуле, щоби буйно розцвіло майбутнє на славу та радість богів та людей!

— На славу і тобі, царю! — хором відповіли сколоти.

З круга виступило трьох мужів: один у білій одежі, другий — у червоній, третій — у чорній. Всі мали на головах вінці з трав та цвітів, а в руках один мав ніж, другий —

залізний обруч зі шрубою, а третій — меч. Були се жреці, які мали довершити обряду.

Перш усього біло одягнений підійшов до мерця і діткнув ножем його груди.

— О Апіє, богине землі, життя і смерти! — закликав. — Нема вже крові у сьому тілі, ти випила її там, у степу, у полі бою. Ти кличеш Спадака, який був могутнім, багатим, здоровим, сильним вождем комонників, кличеш його до себе, бо бажася тіла, як узяла кров. Так бери його як жертву від рідні, племени, народу! Хай із сього посіву зійде буйне нове життя!

Махнув рукою, і вмить ухопили сколоти тіло та по драбині знесли у могилу. Там засунули його у гробівницю. А тоді жрець спитав:

— Чи зладжено тобі, блаженний Спадаку, усе, чого потребує сколот у вічному життю в Гара Берецайті? Чи є в тебе пожива, вино, олива, хліб? Чи є чарка, збанок, блюдо?

— О, так! — відповіли здолу сколоти.

Рівночасно на мотуззі стали у могилу спускати печені чвертки волів, баранів, всіляку дичину та пташню, далі — смолисті амфори з вином, оливою, глеки з кобилячим молоком, медом, пивом, водою, вкінці — дорогоцінні золоті, срібні спижевці та мідні вази, збани, тарілки, кубки. На них видніли грецькими мистцями ковані фігури. Вони зображували побут скитів у степу, їх боротьби, лови, пири, зброю, коні та слуг.

— Не на се дбає людина, щоби після смерти раділи другі її добром, — сказав Ойтозірос Гарміоні, — а на те, щоби користувалася ними сама у ясному, білому раю Мітри — Ойтосура.

— Се гарно! — відповіла дівчина. — Бо тільки так можна пізнати, хто любив небіжчика, а хто ждав з тугою на його смерть. Один, бач, заплаче, другий зрадіє, і не буде ложі ні в сьому, ні в другому.

Одначе картина змінилася у іншу, а серце дівчини застигло від жалю на її вид.

Жрець у червоному плащі підійшов до слуг і підняв меч. В сій хвилині заспівали всі сколоти пісню смерти, яка зачиналася від слів:

*Відходиш у рай Ойтосура, у Анії царство святе
Спадаку, вожде схолотів, і слуг забираєш усіх
З собою в далеку дорогу...*

Рівночасно жрець махнув мечем, а в сю мить на голови Спадакових слуг упали обухи топорів. Другі скити різали коні, а перш усього — бойового коня Спадака. Кров полила-

ся в могилу, а звуки пісні не завжди глушили квік коней та харчіння убиваних мужів. Труп конюха, підчасого та одівальника зложено біля гробниці, а поруч уложено коня. Коли пісня скінчилася, не чуть було вже нічого, тільки дзвіночки та балабони, якими обвішані були криша гробниці та скрізь понабивані палі, звенінням відганяли демонів... А тоді білий жрець поспитав знову.

— А чи зладжено тобі, блаженний Спадаку, усе, чого потребує склот у вічному життю? Чи є в тебе любий кінь, конюх, підчасий, одівальник? Чи є ясна збруя, молоді слуги-післанці, баский табун, який радуватиме твоє серце у степах вічності?

— О, так! — відповіли здолу склоти.

— А чи є в тебе, блаженний вожде, наложниця-жінка, якої біле тіло подасть утомленому розкіш Артїмпази?

— Ні, нема! Приведи її чим боржій, бо пора вже покрити землею се, що втікло від лица дня!

— Невже ж вони уб'ють і жінку? — спитала Гарміоне Ойтозіра, дрожачи, наче від смертельної тривоги.

Але Ойтозірос мовчав. До гурта жінок підійшов чорний жрець з залізним обручем і спитав:

— Котру з вас вибирав звичайно блаженний Спадакес у своє ложе? Чиї коліна цілував він найчастіше? На чий груди покоїлася його свята голова найрадше?

— Скіллі! Скіллі!

— Ні, Ідантірси!

— Тісси! Тісси!

— Тісси! — закликали вкінці мало не всі жінки.

Молоденьке, може, шістнадцятьлітнє дівча висунено з гуртка наперед. При виді страшної, чорної, кривавої могили та валяви трупів подалася дівчина взад, поблідла, мов мерлець, а в широко розплющених очах малювався безмежний жах, ся живлова тривога, яка огортає людину при виді смерти, ся розпука молодого серця, яке має вмирати, заки ще жило.

— Я... чому я? Мене ж силою взяв цар... — лебеділа. — Усього чотири дні тому... О Апіе! Не бери мене! Я ще не твоя!..

Упала навколішки і заломила білі малі рученята, а там похилила головку й зімліла.

— Горе! — прошептав нагло біля Гарміони якийсь голос. Живо оглянулася атенянка. Її конюх закривав лівою рукою чоло й очі, а правою добув із-за пояса ніж...

Вмить догадалася, що тут діється.

— Ойтозіре! — крикнула. — Сі жінки брешуть! Спаси Тіссу! Якби Спадакес любив був її, не чіпався б був мене!

Ойтозірос підняв руку. Чорний жрець та два сколоти, які вхопили вже були свою жертву, відступилися.

— Пожди, знаючий отче! — сказав цар.— А ви, жінки, кажіть правду, бо якщо Тісса не була улюбленицею Спадака, то він сам прийде по сю, котру любив. І ні він сам, ні вона не найдуть спокою у вічності. Проклін ложі вчинить із нього опиря — вовкулаку на весь час, який призначений до життя нащадкам Таргітая... Тому хай виступить ся, яка володіла в юрті Спадака!

Вмить розступився гурток, в посередині остала висока жінка середніх літ, повногруда та круглолиця, з великими палкими очима.

— Ойбара! — закричали в один голос сколоти.

А покликана виступила вперед гордим кроком.

— Так, Ойбара! — сказала звучним, чистим голосом.— Я бажала пімститися на сій малій тварюці, до якої розгорівся був Спадакес солом'яним огнем, а там була б пішла за обоїми... Ось ніж... Життя без обійму любимого не стоїть і череп'яного глека!

Тут кинула жрецеві під ноги ніж і витягнула обі руки до сколотів. Вони вхопили їх, а жрець вмить заложив їй на шию обруч. Покрутив закрутку раз, другий, а там і закинув на лице Ойбари чорну хустину... Через хвилику страшні судороги потрясали тілом жінки, тим страшніші, що ні один стон не міг добути ся зі здавленої горлянки. Швидко спустили сколоти тіло в могилу і поклали на лежанку біля трупа Спадака.

— А тепер,— гукнув білий жрець, а голос його дряв замітно,— хай лискавка Паппая та проклін віщої 'Апії влучать усякого, хто б нарушив упокій померших!

Кинув ніж, який держав у руці, в могилу, а вслід за сим зашуміла земля під заступами копачів. Під час, коли одні засипали яму, другі вбивали на палі тіла коней. У сі палі встромлювано другі, на які насаджувано тіла Спадакових слуг. Швидко ряд страховинних кукол окружав вінцем криваву могилу!

Звичайно роблено се аж у першу річницю похорону, та виїмкове становище Спадака вимагало доповнення обряду сейчас.

Тим часом ніхто й не завважив, як до зімлілої Тісси підбіг конюх Гарміони. Він підняв її, поклав перед царя і сам укляк біля неї.

— Віддай її мені, царю! — прохав.— Заки ще взяв її цар, вона моя була по закону Артімпази. Не мені було ставать на прою з царем.

— Вона твоя,— сказав цар,— як тільки захоче сама.

— Ох, вона захоче, захоче! Життям усім не заплачу тобі, деспойна, твоєї ласки.

І вдарив чолом перед конем Гарміони. А в сій хвилі Тісса розплющила очі.

У тьмяве шатро прокрадався розсвіт. Сірина його мішалася зі світлом оливної лампади, яка горіла в куті юрти перед ідолами домашніх богів володаря. На перських пуховиках царської лежанки сиділа Гарміоне у спартанському хітоні, який закривав тільки груди, і плечі, а боки лишав відкриті. У стіп дівчини клячав Ойтозірос, а Гарміоне гляділа на нього солодким, пишним, а zarazом боязким поглядом дівчини, яка уперве остане на самоті з вибранцем своєї любови.

— Скажи, могутня царице,— говорив Ойтозірос, обіймаючи білі повні коліна дівчини,— скажи, порадь мені і ріши мою долю, як дельфійський бог устами Пітії рішає судьбу народів. Я показав тобі похорони Спадака, щоби ти знала, як солодким, та zarazом страшним є закон Артїмпази, щоби зрозуміла, що у нас подружжя — се злука на все життя, до гробу і поза гріб. Без крику та гомону, без співу та смолоскипів лучаться в нас мужі з жінками, без злости та глуму й розходяться, коли в'язло почування заслабке... Але вічною, неділимою є злука сердець перед богами і людьми. Я знаю, твоя душа здригається перед страшною картиною варварських звичаїв. Тому на твій приказ кину ще нині сей табор і скажу до своєї душі: радій молодістю, душе моя! Швидко прийде черга жити на других людей, а я повернуся у грудку пилі. Так не в сьому моє бажання, щоби покоїтися на царському ложі, тільки в сьому, щоби бути щасливим за життя. Як прийде смерть, то й проста рогожа може заступити ковер. І байдуже тоді, чи тверда під нами постіль, чи набита пухом...

Він цілував її руки і коліна. Тепло, яке било від них, відбирало йому тямку, а вона здригалася під поцілунком усім тілом, а її грудь піднімалася, наче хвиля на розбурханому Понті.

— Страшні ваші звичаї, Ойтозіре! — сказала вкінці уриваним голосом.— Страшні, бо незвісні та не кождому зрозумілі. Але тричі гидкіші та жорстокіші бачила я в Гелляді... День стає, друже... Що ж тобі відповім? Хіба словами Ойбари: життя без обіймів любимого не стоїть і череп'яного глека!..

.....

ТАНЕЧНИЦЯ З ПІБАСТУ

Нарис із XIII в. до Хр.

I

В ПІБАСТІ

Ще повним руслом протікав Ніл крізь казочно плодовитий нанос дельти. Очищена вже, синява хвиля наповняла всі сотні каналів, проток, рамен, природних та штучних, хочай оба береги зеленіли вже благодатним даром богині Непт, а при березі у повному розцвіті широкою полозою розвернувся лотос. Сині та білі квітки підіймалися горі понад рухливою хвилею та злегка клонилися на пружистих билах, втвиряючи свої жовто-помаранчеві осередки настрічу лучам заходячого сонця. Легесенький північний легіт розвівав душні пахощі цинамонової кори, які плили з білих та синеньких квіток, і уносив їх ген у даль, де покоївся вночі володар світа, трисяне сонце — Ра.

«Се я, лілея, пречиста між цвітами, що яснію в городі бога Сонця — Ра»,— казала квітка, а останній погляд божеських очей цілував її маленьку головку, наче очі дівчини.

Дещо далі, на ставах і мокляках, маяли гордо височенні вієри папірусу, а серед них раз у раз почувалися покрики всілякої птиці. По тихих плесах плавали гуси та лебеді, а рожеві фламінго розчищували і розправляли на груди пір'я. При тім вигинали свої довгі шиї, наче гони лотоса, тріпали крилами та раз у раз підносили й опускали щелебасті ноги. З малого болотнистого горбка, який був останком колишньої греблі над каналом, приглядався рухливим птицям поважний, довгодзьобий ібіс, свята птиця бога Тота. Два червононосі бузьки стояли на високому пілоні великої святині Бастет-Гатори, а їх клекіт пращав засипляючий день.

Дещо дальше, на лівому березі Абарійського (пелюзійського) рамени ріки, скрипіли деревляні журавлі та топчаки, які черпали намул і воду з каналів. Одіті в брудні фартухи, мужики сіяли, садили, перепорпували намул гакуватими мотиками та деревляними сохами. Під двома вієрами з ріжнобарвних пер сиділи наставники та окликами додавали охоти робітникам. Деколи кликали де себе то сього, то того з-поміж них, а коли покликаний лягав на черево перед достой-

ником, на його худий обнажений хребет спадав град ударів тростини або пальмового батога, як кара за лінь чи обезсилення. Поруч сидів писар та пильно записував міри висіяного зерна та оберемки папірусу, які вирубували робітники над ставом.

Усі ті люди спішилися: мужики — з обави перед буком, дозорці та писарі — з обов'язку. Однак і ті, і другі, мимо нетерплячки та буків, раз у раз поглядали на той бік ріки, де на штучному насипі стояло місто Пібаст, а біля нього ще більше місто пестрих шатер. На пілонах святині Гатори маяли зелені прапори та здалека видніли трубачі. Вони-то мали при заході сонця дати знак усему живучому, що починається Теху — дорічне свято плідності та полової спроможності богині Гатори. Вона, як богиня Бастет, помагає поліжницям, вона, як Ізіс, кормить Гора, який є Озірісом і Амоном у одній особі. З неї пливе все життя богів, людей та звірят. Ніл живить усе живуче. Гатора плодить його в обіймах Ра...

Аж ось показалася величезна громада човнів. Вони плили долі рікою від Мемфісу, а в них роїлося від мужів та жінок. Мужі гребли веслами і до такту співали святий гімн. Другі наливали в чарки темне густе вино, пили самі і давали жінкам, які пили не менше мужів. Деякі лежали вже без пам'яті на рогожах, які вистелювали дно човна, або на колінах товаришів чи товаришок. Прочі держали в руках тарахкавки, якими спричинювали нечуваний лоскіт та гамір. Сей гамір принаджував населення сіл та містечок на береги ріки. Тоді-то жінки на човнах починали насміхатися з видців.

— Порпайтесь в намулі ви, що думаєте тільки про ячмінні паляниці та пиво для ваших чоловіків! Гей! Вони чорні, брудні, вонючі часником та гнилою рибою, а у вас порепана шкіра на руках, на калязірах плями з олії «кікі» та ще від чогось... Ха-ха-ха! Сидюхи, сидюхи! Гей, до нас ходіть, до нас! У святиню великої, святої богині! Вона дасть вам чудові пахощі: краю Пунт, солодку любов та легкі злоги. З нами ходіть, з нами! Човни ждуть, хлопці ждуть на вас, сидюх невтямних!

Високо маяли пестрі калязіри жінок, а блискуче тіло рожевіло під ними від погасаючих лучів сонця. Паломниці вигиналися всім тілом, наче в любовному шалі, а їх пристрасні, безсоромні рухи надили жінок та мужів...

Була се дорічна проща до Пібасту на свято Гатори. З кожної оселі від Сунну (Сієни) до Гатагірабу (Атрібісу) випливали човни з учасниками і лучилися з походом біля Мемфісу, звідки уже разом плили до Пібасту.

Саме коли Човни порівнялися зі самотнім ібісом на березі, червона сонячна куля діткнула овиду та звільна стала

западати у західну пустиню, куди за Озірісом йдуть душі померших. А в сю мить заграли з пілонів труби...

Враз наче хто нове життя влив у похилені постати робітників, наставників, писарів. Мотики, плужки попадали у намул, безрог, які втоптували посіяне зерно, погнали пастухи домів, звитки папірусу, тростинові пера та краски поховалися в сумки, а наставники з поспіхом натягали на рамена сині гбоші та бігли до човна, який віз їх до Пібасту. Опустіли поля, а зате місто запалало тисячами лампад, смолоскипів, огнів, загомоніло окликами п'яних або одушевлених паломників, ломотом тарахкавок, реготом жінок, ревом товару та звуком труб.

Ожив і табір. З останнього дволітнього походу проти хеттів, із-під далекого Кадешу над Оронтом, вернув саме володар Горішнього та Долішнього Єгипту — Рамессу, другий сього імени фараон, а з ним вертав цвіт його війська та полки сардинських і пеласгійських наємників. В нагороду за труди та невгоди довгого походу крізь сирійську пустиню дозволив фараон усім єгиптянам узяти уділ у обході богині Пібасту, а й сам на чолі найвищих генералів та офіцерів вибрався до храму.

Похід фараона отвирав відділ пеласгійських наємників. Баскі кападокійські коні, запряжені в ярмо, тягли двоколесні, спижем ковані теліги з високими передками, а отверті відзаду. По боках колесниць висіли шкіряні сагайдаки на стріли та рогатини, на лук та топір. Віжки держав візник у повстяному капелюсі та легкій туніці з короткими рукавами. Біля нього стояв їздець у великому спижевому шоломі з китицею. На колесницях їхали чільніші борці-начальники, а за кождим поступали більші або менші гуртки піхотинців. Начальники мали на шоломі по дві або й три китиці з крашеного кінського волосіння. На тілі носили всі широкий черес, кований спижевою бляхою, на ногах — спижеві наголінниці, а на лівому рамени — величезний кругло-подовгастиий щит з волячої шкіри, вкритий спижевими сківками. З того ж металу був і великий гудз посередині щита. При боці висів на рамені широкий меч-аор у важкій піхві, кований міддю, спижем або й золотом, а права рука держала два списи із зазубцями.

Дуже пишно та войовничо виглядали пеласги. Їх лица були о много біліші від мідяних лиць єгиптян, а заріст додавав їм ще грізности. Серед чорноволосях єгиптян та сардинців відзначалися пеласги сим, що їх волос був яснішої — каштанової або й ясної краски, а очі гляділи з-під насунених брів синьо або сіро. Ся краска волосся та очей найбільше відстрашувала мешканців Пібасту. Між усіми пеласгами вирізнявся високий, стрункий муж з трьома китицями на шоломі,

з-під якого спливала на плечі хвиля золотистого волосся. Сині, мов вода Нілу перед виливом, великі очі гляділи гордо на пестру товпу галасливих та вертких паломників, робітників, єгипетських вояків, продавців води, вина, бубликів, сикоморових фіг, цибулі, часнику та винограду. Він був, видно, начальником відділу, бо на шоломі та щиті ясніло чимало золота, в ухах блистіли багаті заушниці, а на рамени — два звинені золоті вужі. Його туніка була з фінікійської пурпури, обшита золотою бортою, а упряж його арабських коней аж капала від срібла, жемчугів та бірюзи. Сейчас за ним їхав присадкуватий, кремезний сороклітний муж із карком бика, м'язами Геракла, а лицем пелюзійського крамаря. Він хитро з-під ока оглядав товпу єгиптян та раз у раз ділився своїми спостереженнями з молодим полковником.

За полком пеластів бігли нагі бігуни з довгими тростинами, які безпощадно розганяли товпу криком та влучно вимірюваними ударами.

— Місце для походу пана обох світів Амона-Ра в його власній особі фараона Амон-Рамессу, володаря Томурі і Тореші, Кушу, Пунгу, Ретенну та Кадешу, побідника підлих хеттів, пана дев'ятох народів, мужа вдови, батька сироти, якому повинується лев пустині а який подає плодючість землі, краєві — щастя та спокій, а душам обіцює всі блага Озіріса в Аменту!

Так кричали окличники, а товпа верещала з болю та переляку, або з одушевлення на честь фараона. За окличниками ступали жреці зі статуєю богині Гатори. Вона мала голову корови, бо корова була образом богині землі. За нею несли другі жреці три статуї богинь — Мут, Сехмет і Бастет, яких культ лучився подекуди з культом Гатори у почитанні божеської жіночої плодючости. Вкінці безпосередньо перед дружиною фараона несло кількох жреців статуєю Ізиди, яку щороку на свято Гатори привожено з Мемфісу. Над усміхненим лицем богині виднів круг місяця, обнятий рогами корови, при її повній груді лежав дитинка-Гор, син її з Озірісом, месник смерти батька на червоному Сеті-Тіфоні, перший володар Єгипту, який втілюється у всіх фараонів. Ізида, як найбільше почитана в Єгипті, і богиня Сехмет задля свого страшного вигляду будили в видцях найбільше захвату. Чимало, бач, було в товпі людей, які добре знали, кілька сили, завзяття та відваги, але й кровожерливости має львиця, а саме голова львиці вкрашала статую Сехмет. З другої сторони, не один заживав під опікою могутньої богині солодких обіймів любови, якої опікункою була в Мемфісі, Саїсі і Тебах Ізида.

Хотяй поняття та почитання богинь всіляко перехрещувалися та лучилися зі собою, проте кожда мала своїх жреців і жрекинь, а Гатор та Ізіс мали ще й служебниці, співачки, музикантки та танечниці, які брали у святі діяльну участь.

У прозорих калязірах всіляких відтінків, із цвітами лотосу у волоссі, на шиї та бедрах ступали вони повагом, а чудові пахощі амбри, нарду та мірри уносилися над ними, наче над цвітником. Жрецям проводили архіереї у шкірах леопардів, яких кривава паща спадала на груди, а лаби обіймали шию та бедра. Усе тіло жреців було очищене з волосся. Гладко голену голову покривала пасмиста полотняна хустина, а її кінці обрамовували лице, ніби голову сфінкса. Нижчі жреці несли у довгих металевих ложках багаття, на який раз у раз сипали ладан та кедрову живицю. Синяві запашні дими обдавали фараона та найвищих достойників немовби туманом. З-посеред нього визирали крашені полотняні панцири, а поверх них — багато розмальовані ковнірі. Стрій іскрився від безлічі дорогоцінностів, наче риб'яча луска. На голові Рамзеса вершилася подвійна корона Долішнього та Горішнього Єгипту. Генерали мали невеликі шоломи з півмісяцями або китицями наверху. Поруч королівської колесниці ступали слуги з віерами, а за фараоном ішов найвищий суддя у нарядному калязірі та гбоші з ковніром. Висока перука покривала голову, а за ухом стреміло перо — символ судової влади. Разом із ним ішли начальники домів золота, книг, зброї та кількох панів таємниць — шамбелянів. Відділ піших сардинців Шардана з широкими мечами та круглими щитами замикав похід. Їх сталеві мечі та рогатини на раменах давали їм у рукопашній боротьбі велику перевагу навіть над асирійцями.

Серед гучних окликів товпи в'їхав фараон на велике подвір'я святині, виложене червоним гранітом а освітлене множеством смолоскипів. Оттут стояв на кількох ступенях жертівник, при якому ждав на прихід його святости архіерей Гатори. Жреці уставилися у півмісяць по боках вівтаря, а служебниці, танечниці та музикантки заповнювали підсіння, оперті на діоритових стовпах, які й окружали усе подвір'я. З криші приглядалися здвигові народу коти, яких безліч виводилося у святих городах Пібасту, а які були посвячені богині.

Фараон зліз із колесниці і приступив до вівтаря, щоби принести Гаторі безкровну жертву з оливи, вина та пахощів. Архіерей відступився праворуч володаря, ліворуч станув жрець із золотою ложкою, у якій горів ладан. Статуя богині потонула на хвилю у синявому димі кадила, а хор жреців

заспівав похвальний гімн. При цьому раз у раз обзивалися сестри, вдаряні до такту руками нижчих служебників святині. Торжественна мовчанка залягла у величезній товпі народу, коли фараон молився за весь край від катаракт аж по море. Навіть варвари-наємники мовчали під вражінням всенародного настрою, а їх душа мимохіть летіла у скалисті краєвиди Сардинії. Там на високих горбах ютилися круглі самітні вартівні, гроби предків або жертівники родимих богів. Другим нагадувалася мікенська скала, над якою два льви бережуть входу у палату божого годованця — короля... Також азіатам, яких чимало мешкало в землі Гошену, привиджувалися піски пустині, самітні дуари та повні несказанної розкоші таємні свята Іштар й Адона.

Нишком молився король, а там і поклонився богині. Рівночасно з високого пілону заграли вдруге труби, і все, що жило, упало ниць перед маєстатом богині і фараона.

По сім володар у супроводі жреців, жрекинь і двора удався у властиву святиню, де мав відбутися святий танець та пир для всіх учасників. Шардана остали на подвір'ї, а пеласги мали обняти сторожу довкола святині, щоби ніхто не осмілювся перервати святого обряду. Бічним ходом повели жреці пеласгів у городи Гатори.

Тінисті закутини, лотосом увінчані ставочки, бесідки, лавочки та м'який моріг так і надили приходня спочити у літеплу ніч під сяєвом місяця та звізди Бону, прообразів Ізиди. У звичайний час багаті жертводавці заживали у сих чарівних городах солодкого дару Гатори з жрекинями й танечницями храму. Сьогодні усе було пусте, бо жрекині брали участь у обході, а жертводавцем був сам фараон.

Тихою ходою ступали пеласги за русявим своїм полководцем та по вказівкам жреця розставлялися по двох у різних місцях валу, який окружав городи.

— Оттут принесуть вам небавом вечерю і арп-вино,— говорив жрець,— а принесуть вам се служебниці. Тільки не задержуйте їх тут надто довго,— додав по хвилі,— бо вони потрібні нам!

Тут вказав на ясно освітлений прямокутник святині і засміявся нервно. Видко, торжественний обхід починав і в нього будити скриті в закутинах душі склонности до полового шалу.

— Ви погани!— сказав, і його очі блиснули ворожо у темряві.— А тіла, посвячені Гаторі, віддаються тільки її поклонникам.

— Так? — спитав басом присадкуватий товариш полковника.— То навіщо присилати між сатирів німфи? Звісно, що наші вояки не є жрецями Таніти, ані сторожами тебанського

пагімту. Покажи їм тільки дівчину, а побачиш! Пришли з поживою мужів, ослів, малпу, тільки не жінку.

Грубі, м'яскі уста жреця прошептали проклін.

— Я сам знаю, що так є! — відповів жрець.— Проклін Таніті та всім поганським богам, але, бачиш, такий приказ!

— Чий?

— Його святости! Тільки ви, будь ласка, не користайте так дуже зі сього, бо часами і се, що дає фараон, буває нездорове, а навіть погубне!

У сяєві місяця побачив полковник скривлене скаженою злістю лице жреця і порозумів, про що йде річ. Жреці не хотіли віддати своїх служебниць поганам, хочай фараон і бажав нагородити за вірну службу своїх вояків святою розкішшю божеських жрекинь. Тому посилали на приказ володаря жовнірам жрекині. але zarazом грозили пімстою полковникові. А він задовго був у Єгипті, щоби легковажити слова жреця.

— Достойний пророче, чи як тобі там,— відповів між тим за нього товариш,— ніхто з наших вояків не задержить при собі твоїх кіточок. Хай вони собі нявкають на ваших дахах. З ласки Зевеса та короля у всіх наших шатрах ждуть на нас ще не такі обійми. Хеттійські, сирійські, арабські дівчата, наче голубки в голуб'ятнику, сваряться між собою, котра з них має ділити ложе з паном. Але зате припліть побільше вина!

— Не бійтеся! В усьому Єгипті за весь рік не вип'ють люди стільки вина, що в сю ніч у Пібасті.

Жрець щез у темряві, а полковник та його товариш заказали строго своїм воякам не то задержувати при собі жрекинь, але й узагалі дотикатися до них.

— Бо то, бачите,— ясував їм грубенький товариш полковника,— єгипетські жрекині — то як коти. Товпа розідре на шматки кожного, хто їх нарушить, а принайменше відріже йому те, чого йому не треба, на жертву Гаторі. Тьфу на її коров'ячу голову!

Вояки зареготалися, і ні один не супротивився наказові. Полковник із товаришем відійшли до малої бесідки, у якій думали провести ніч, а вкортці при світлі смолоскипів дві струнки, у зовсім прозорі калязіри одіті служебниці богині принесли у кошах вечерю: кілька родів печива, печеню, рибу, карчохи, молоді гони папірусу, фіги, дахтилі та кавуни, до сього два смолисті збани з мендезійським вином. Вони поставили усе на столі посеред бесідки і запалили оливну лампу, яка на ланцюжку звисала від стелі, а самі посідали біля мужів.

— Їжте і пийте, побідники! — сказали тихим, звучним голосом.— А ми послужимо вам.

Палкий погляд глибоких, великих очей стрітив сині зіниці молодого полковника, а біле його лице спаленіло. Розкішна дроз пройняла його геройське тіло, але вчас пригадав собі прохання чи погрозу жреця.

— Не потреба нам послуги! — відповів. — Відійдіть!

У німому зачудуванні глянули на себе молоденькі жрекині і враз засміялися глумливо.

— Поживайте самі дари його святости! — сказала одна з них. — І хай вам присниться се, чого наяву не бажає... скоп.

І серед реготу побігли до святині.

II

СВЯТІ ГОРОДИ

— Ти чув, Ксанте, обиду? — спитав червоний мов рак товариш полковника.

Ксант притакнув.

— Не раз дуже погане слово вибігає поза забороло зубів, наче стріла дарданського розбишаки! — відповів. — Та, проте, годі спорити з богами, королями і жінками. Вони могутніші за нас. А ти корися, Лязіє, великим сього світа!

— На Дія! — засміявся Лязіос. — Бог або король, який гнівається на підданого, завсіди могутніший за нього і доїде йому кінця швидше чи пізніше, але жінка...

— Жінка, Лязіє, ще могутніша від богів та мужів. Не було ще сього, щоби жінки бігали за Зевесом, а, бач, не одна з них чваниться потомством від сього бога. Видко, він бігав за ними. А щодо королів, розказав би я тобі про се, що було сьому десять літ у Тірінсі в Пеласгії, та не хочу згадувати любої вітчизни у чужій землі. Легко тоді очі мужа промивають сльози, як очі нелітньої дитини, що кричить за груддю матері.

— Говориш, як старець, Ксанте, а тобі, може, буде тридцять літ від роду або й то ні. Мені вже сорок стукнуло, та багато було в мене діла з жінками. Але я завсіди вживав до них одного й виходив добре на сьому.

Тут Лязіос витягнув із-за пояса коротку шкіряну нагайку з плетеного ременю.

— Якщо котрій мої любощі не влад, то я тоді ось чим її угощу. Вони сейчас м'якнуть від сього, мов віск.

— Ба, не вільниці!..

— На всі твори підземелля! Яке мені діло до сих жінок, що сідають при огнищі у мегароні. У мене нема хати, то й

жінки не треба. А тобі... Одначе ми пусте торочимо, а страва стигне.

Випакували коші та ножами і пальцями розривали м'ясиво та печиво, густо попиваючи вином. Довго їли ось так, вкінці крикнув Ксант на найближчого вояка, щоби приніс йому води в шоломі і забрав зайву посуду. Оба з товаришем обмили руки та повитирали об скатерть, якою жрекині накрили були стіл. Тільки високі скляні чаші з напитком остали перед Ксантом та Лязієм. Добру хвилю розкошувалися мендезійським нектаром та загризали напиток овочами. Вкінці Ксант вихилив душком чару й обтер уста.

— Щоправда, — сказав, — то довга ніч надокучить немало.

— Поділімся! — предложив Лязіос. — Киньмо жереб! На кого випаде, сей буде сторожити до півночі, а другий — від півночі до рана.

Але Ксант не згодився.

— Не можна! Кождої хвилі може надійти яка жрекиня зі святині або паломниця з міста, а якщо жовніри будуть знали, що я сплю, чіпляться її, зчиниться крик, і тоді хіба сейчас сідати на кораблі та вертати домів.

— Невже ж твоє серце, Ксанте, не бажає дня повороту? — спитав Лязіос. — Ти подумай тільки, як любо подуває там легіт від моря, як чарівно шумить ліс, як солодко тюхає у кущі філомела. Погадай собі, як розіслані ще та розпалені снами жінки й дівчата ідуть уранці зі збанами на головах до керниці. При виді мужа, що, як усім звісно, не має ще у своїому талямі законної жінки, оживає їх заспаний погляд, бедра вигинаються розкішно, підносяться з бажанням обійму ягідки на круглих грудях, і кожда оглядається, чи не знадить за собою бажаного у набережну трощу... Гей! Після сеї єгипетської наготи і шалу...

— Цить, Лязіє! — крикнув Ксант, а його очі мимохить заблистіли на спомин коханих картин далекої вітчизни. — Цить! Не знать, навіщо пригадуєш мені се! Моє серце, як олень, що, жадний води, виривається відсіля. Не вдоволяють мене ні мендезійське вино, ні музика, ні спів, ні білі коліна хеттійських та асирійських невільниць, ні заставлений фараоном пир. І в шатрі, і тут мовчить моє серце, тільки часом зітхне важко: «О Паппай! Горе сьому, якому хіба ніколи не засяє уже день повороту!»

— Як так, то чому не вертаєш хоч би сейчас? Війна скінчена. Фараон радо відпустить тебе з усіми маєтками, невільницями та золотом і сріблом умовленої платні.

— Чому? — Ксант зірвався та сполошив своїм наглим рухом двох котів, які розтягали під столом відпадки вечері.

— Чому? З саме тої причини, яку навів ти щойно у розмові. Горе сьому, хто з годованцями божими, королями, заведе приязнь, але тричі горе сьому, хто пов'язався з їх жінками!

— Жінками, жінками королів? А-а-а! Бачиш-тепер, що мій нагай кращий, чим усе друге...

— Осудиш сам, послухай! Моє ім'я Евмахос, а Ксантос — се тільки прізвище, яке дали мені жінки задля мого русявого волосся. Я жив у Тірінсі, де володіє Археляос, муж Андрофіли. Тому десять літ вона мала тридцять літ і була у повному розквіті краси. Археляос зате був уже старий, беззубий, а його руки тряслися від немішаного вина та двох сирійських хлопців, яких купив собі був у фінікійського купця.

— Я знаю її,— вмшався Лязіос,— ще дівчиною бачив я її в Мікенах.

— Як так, то будеш певно знати, що вона не навикла покорятися кому-небудь. Порадиться, бувало, зі своїм чоловіком своєю незрозумілою мовою, насварить на нього, а сама приказує. Боже! Які-то прикази виходили з її уст! Хіба тут, у Єгипті, слухає народ такого із уст вічно живого фараона. Прикаже, бувало, у саме жниво ломити каміння у горах. Її кретійські ратники повиганяють усіх із нижчого замку, а опірних шмагають воловою жилою, аж шкіра пукає. Ми, то є місцеві шляхоцькі роди, мусіли будувати собі доми у середньому замку і давали потрібну службу королеві та королеві. І ось раз закликали мене...

Ксант попив вина, наче бажав додати собі відваги. Його лице було бліде, а в очах малювався жак.

— Не одного кликали так на замок, але багато з них не вернуло ніколи під родинну кривлю. Наче Гадес кликав їх на службу у підземеллі, щезали цвітучі молодці серед грубих стін вищого замку і не показувалися вже більше. Страх напав на нас усіх, а всілякі казки про страхіття тірінського замку стали поширюватися по околиці. Розказували про потвору з головою бика, що живе в підземеллях замку та будиться тільки раз у місяць, і тоді треба погодувати її людським м'ясом. Говорили і про се, що Андрофіла походить із танталідів, які самі люблять людське м'ясо, та багато-багато інших страхіть... Тікати не було як, бо чотирьох кретійців ждало вже на мене. Блідий від переляку, пішов я за ними, але ще в останній хвилі захопив зі собою спижевий ніж, який укрит під хляйною. Мене повели на західну сторону замку до тайних східців, яких викувано в скалі відзаду. Відчинили важенну фірту й удрулили мене туди, а самі зістали за стінами. Я опинився в темряві без огню та кресала. На бедрах мав я

овечу шкіру, на плечах — хляйну. Напомацки став я ступати наперед і нагло наткнувся на наге тепле тіло жінки...

«Ходи!» — сказала вона мені і повела довгими хідниками у якусь затишну кімнатку, де я й уснув у її обіймах. Коли збудився, найшов себе на майдані замку серед служби, яка варила сніданок. Однак ніхто не гуторив, не сміявся, хіба тільки кретійські наставники та оружні ратники, які пильнували стін. Через усю днину ніхто не закликав мене до ніякої праці. Тільки раз прийшов король зі спальні, повів своїми каправими очима по зборі, угледів мене, скривився, наче сатир, який намість німфи найде під кушем стару бабу, і пішов далі. Королева сіла на підсінні палати, а коли я, по звичаю, упав ниць, ласкаво спитала мене про ім'я і дала кілька приказів кретійцям. Сі завели мене до одівальні, де стояло чимало високих запашних скринь з одягами, і я вибрав собі єгипетський стел, у якого в складках сховав свій ніж, та нову синю, золотими бляшками нашивану хляйну. На голову взяв я пасмисту хустку, як ся, що її носять жреці Гатори, а там і пішов зложити подяку королеві за щедрий дар. Я похилився до її колін, та в сю мить здавалося мені, що впаду неживий при її ногах... Мої ніздрі зачули ті самі пахощі, які оп'янювали мене уночі серед тихої, темної кімнатки. Я, очевидячки, любив королеву... Моє збентеження не уйшло її уваги, її усміхнене лице споважніло вмить, і вона тільки раз глянула на мене... Ах, дивлячись у її очі, побачив я медузу і нагло зрозумів, де ділися мої товариші, по яких і слід застиг серед сих несамовитих стін... Але свідомість моєї молодечої сили дала мені сміливість титана. Королева, яка була мені підбічницею, не була страшна. Я прямо в очі глянув їй, а вона по хвилі спустила свої долі і покрасніла. «Відійди, Ксанте, і будь вірний!» — сказала.

Я поклонився ще раз, і ми розсталися. Увесь день тільки було праці у мене, що пирувати та попивати лискуче вино, яке заодно приносили мені служебниці. Аж ввечері прийшла до мене німа кретійська дівчина, яка служила Андрюфілі. Вона завела мене у палату відзаду, де був талямос. Королева ждала мене при світлі, і аж тут побачив я, як чудова була Андрюфіла. Усю ніч провели ми зі собою, а над ранок сказала вона до мене: «Ти, Ксанте, точнісінько такий, якого я собі гляділа. Серце моє пожадає тебе, тіло моє милує тебе і бажає остати з тобою назавсиди. Тамті, що були перед тобою, боялися мене, короля, кретійців, власної тіни, тому я й убила їх. Ти один муж між усіма твоїми, тому убий сього проклятого лилика у мегароні, а будеш царем! Усі ратники по моїй стороні, але вони слуги царя Міноса з Кноссу, то їм годі вбити царського посадника. Бач, приїхали б сейчас

довгі кораблі з Крети, а тоді хрест або огонь не минули б убійників».

«Так, але що буде зі мною?» — бажав я спитати, та якийсь бог замкнув мені уста погордою та відразою до медузи.— «Добре! — сказав я.— За твою любов, Андрофіло, готов я навіть на кіл чи огонь. Дай мені тільки зброю!»

Тоді вона стала присягатися на Зевеса, що вона не боїться суду Міноса, бо хочай ратники не можуть самі вбити Археляя, то можуть не знати, якою смертю помер старець, і мені нічого не буде за мій учинок. Успокоївся я, але відраза остала. Я вибрав собі сильний меч, дві списи, шолом, щит і дзостер, багато прикрашений золотом та сріблом, і усе те зложив при задньому виході з палати. Увесь день переспав я, а під вечір, наївшись донесхочу, став я ходити по двору, доки у одному підсінні не найшов довгого мотуза та кількох жердок. Коли стала зближатися пора, прив'язав я здобуту зброю до мотуза та перекинув кінець через стіну.

Усі пішли вечеряти, бо сьої днини зладила Андрофіла великий пир. Ще зранку зарізали ратники вола, а тепер закладали на різни цвітучі товщем кусні м'яса. Шафарі ставляли мішальники на вино та виносили череваті смолисті амфори. Сам король випив першу чарку, а за ним пили другі, пили багато. Одначе шафар, який наливав вино, за кожним разом виливав напиток на землю, коли черга приходила на мене. Тоді я зрозумів, що королева бажає таки справді сього вечора убити мужа. Тому я неспостережено висунувся з круга і перейшов на зад палати, де була зброя. При задній фірті лежав п'яний ратник, і я без труду виліз на стіну. За собою втягнув я зброю, а там по мотузі спустився долі. Звідсіля не тікав я на південь, бо тут певно зловили б мене без труду посіпаки Андрофіли. Я попрямував на схід, у Арахнейські гори. Тут стрінув я гурток тікачів з Аргосу, Мікен, Корінту, яким надоїв уже гнет намісників Міноса. Ми збудували судно і приплили у Себеннітос. Було се тому десять літ. Археляй уже давно не жие, але є якийсь другий король, що вбив старця і посів його жінку, ну і вона сама ще там. Ось чому не спішу я до любої вітчини.

Ксант замовк і став услухуватися у нічну темряву. З віддалі доходили звуки розгульної музики та співу у святині, а з города раз у раз долітали крики п'яної та ошалілої від полового походу товпи.

— Не вдержу-таки! — сказав по хвилі Лязіос.— Піду в табір та приведу собі і тобі дівчину!..

— Ні, останеш тут! — відповів Ксант поривисто.— Як підеш, то не один піде за тобою, а тоді ні ти, ні я, ні боги не відвернуть від нас чорної загибили.

— Ба, кому Мойра-призначення судила гинути...

— На Дія! Тобі судила слухати мене! Іди й оглянь сторожі довкола городів, то відійде тобі охота гратися з чаром Афродіти саме тоді, коли вона розпалить смертні тіла безсмертним шалом.

Наче вдарена собака, похнюпився Лязіос, бо вчас нагадав собі, що він не в Пеласгії, а в Єгипті, де за непослух карали хрестом. Мовчки узяв шолом на спису і пішов здовж валу, який обрामовував город.

Евмахос остав сам.

Розмова з Лязієм, спомини минувшини та солодке вино притьмили у дечому зір його очей, але скріпили й оживили уяву, яка вмить із міркувань та мрій уткала узірчатий серпанок для його духа.

Справді, чому не спішить він між чорні смереки, жовтаво-зелені оливки, між рідню, приятелів, знайомих? Доки зноситимуть пеласги гнет чужого панування? Чи не час уже повалити проклятух кретійських наїзників? Він сам зі своїми товаришами зайняв би величаву мальовану палату в Тірінсі, прогнав би Андрофілу, а заки наспіють довгі кораблі з Крети, упадуть Аргос, Мікени, Корінт... До діл рветься душа мужа, до діл та любови... Але не до сеї, яку дарувала єгипетська Гатора, ассирійська Іштар та фінікійська Астарта, а до другої, сеї, яку оспівує філомела в арахнейських лугах, яку освічує лагідним, сріблестим сявом Селена при жертівнику німф над жерелом.

Задумався Евмахос, і видко, що його туга не була тільки його тугою, бо ось із-над ріки, де стояли пеласгійські варті, полинула до зір чистим голосом співана пісня:

*Зійди, Селене, ночі богине,
На неба звід зійди,
Шлях наві тишній у море синє
Ти сріблом постели!*

*Стели шлях сріблом, наче луг
Весна листками криє.
Неси у хмари людський дух,
Що в падолі марніє.*

*Покажи світу блиск зіздний,
Лагідний та могучий,
Що з оков світа в царство мрій
Дух здійме невидючий.*

*Нехай огонь, що груди рве,
Огріє груди дівчини,
А серце, що краси жажде,
Нехай до тебе злине!*

Евмахос склонив голову на груди та закрив очі руками.

Світало. Десь з-над синіх Сінайських гір виходив на небо Гор, молодий, лискучий побідник Сета, викормлений груддю Ізиди, давець усіх благ світа, батько плодючої сили, надія усього та найвищий розцвіт життя. Його прихід попереджував розсвіт. Рожеве сяєво золотило перш усього вершки обелісків та пілонів, вієри пальм та різнобарвні прапори, а під ним лежали білим серпанком опарів прислонені святині, городи, доми й ріка.

Блискучі мечі сонячних лучів шматували білу мряку, пробивали її, бажаючи дістатися до землі... аж досягли її, а перші рефлекси заграли на дрожачій верхні Нілу. З пілонів загули труби, а хор жреців заспівав стародавній гімн у честь бога Ра.

Туман, який укривав собою землю, заворушився, наче товпа хеттійців під ударом пеласгійських колесниць, і нагло розпався на пасмуги, клаптики, клубки, які щезали безслідно перед лицем бога. Наче корабель, що з багнистих проток дельти впливає на сині хвилі Фінікійського моря, виринув із-за овиду золотий круг і, наче яструб, поплив по небозводі у свій щоденний шлях. Враз відчинилися назустріч світлу білі та сині головки лотоса, незгідним хором озвалася болотяна птиця, а й лінівні крокодили вилізли на беріг, щоби якомога найшвидше нагріти свою холодну кров у благодатних лучах.

У храмі Гатори всю ніч курилися жертівники, а довкола у святих городах, подвір'ях та підсіннях розверталася оргія п'яних вином та похіттю тіл. Аж над раном остання з танечниць уснула кам'яним сном у раменах жертводавця, який на її тілі складав найлюбішу жертву Гаторі. Фараон від'їхав до табору, а останній жрець склонив запиту голову на простиглу кадильну ложку. Шумом та гамом наполохані коти вертали на свої звичайні місця і з криш та галуззя дерев із острахом чи цікавістю приглядалися лежачим тілам. Здавалося, що серед святого шалу, яким богиня попутала слабії плузди усього живучого, тільки вони одні заховали тямку.

Але ось у задній частині храму, де були житла жрекинь і танечниць, тихо відсунулася багряна занавіса, а з-за неї вийшли дві жінки.

У одній з них поклав уже на лиці свою всемогучу руку найважчий ворог жіночої краси — час. В кутиках очей та уст видніли вже дрібненькі брижечки, які будьто збігалися разом, наче ниточки павутиння, будьто творили по боках уст дві заглибини. Се гієратичне письмо, якого зміст кличе

на людину зі сталевої гладкої верхні зеркала: пора жнив Шему минула,— минула даром! Висохла земля чорніє та репається під подувом Тіфона — пора спочити й оставити зелені надії та любовців молодшим... Темні тіні лежали вже на висках прив'ялого лица, шийні м'язи виступали з-під жовтавої, ненагрітої рум'янцем молодости шкіри, а півкулі грудей охляли вже й опали понижче первісної висоти. Не диво, отже, що непрозорий калязір ослонював усю стать жінки та закривав недостачі своїми складками. Зате дивним був вираз справді матерньої ніжності, з яким лице старшої жінки похилилося до молоденької товаришки, що йшла поруч із нею.

Ніяка заслона не скривала чудових форм тіла п'ятнадцятилітньої красавиці. Воно всею верхнею шовковою шкіри пило ранне повітря і благодатне проміння сонця. Свіжість молоді крові заступала всі дари бога одівальні Беза і красила прегарну доню Нілу блеском самоцвіту та пахощами лотоса.

— Уостаннє поглянь, дитинко, на світ очима дівчини! — говорила старша.— Ти посвятила себе великій богині, і вона вправді прийняла, але ще не взяла тебе. Вона не пірвала ще тебе у круговорот своїх намірів, цілей та способів, не вказала у яркому світлі жертівних огнів тайни створіння, тобто плодження всього живучого серед найвищої, найпалкішої розкоші, у шалі... Аж сьогодні вечором увійдеш між нас, а я, провідниця святих танечниць Гатори, просвічу тебе. Та перш усього нині ніччю зложиш богині в жертву твою невинність...

Дівча здригнуло всім тілом.

— Богині? — спитала протяжно.

— Так, богині, яка зішле когось, хто возьме від тебе твою жертву, і на сей раз... радій, дитино!.. на сей раз сим вибраним буде не хто другий, як сам вічно жиючий фараон, мер Амон-Ремессу!

— Не розумію тебе, Ата,— відповіла дівчина.

— Богиня,— пояснювала Ата,— приймає жертву дівочої невинності через свого архієрея або котрогось із пророків. Але часами відступає її вибраному свого серця жертводавцеві, яким ось нині є фараон.

Повільною ходою ішли обі товаришки стежкою городу. Крислаті сикомори отінювали її, а крикливі малпочки гралися у галуззі, викривляючи на прохожих забавні мордочки. Обі жінки дійшли до малої, у рожевому куці укритої кам'яної лавочки. Кам'яна плита була застелена білим одіялом, а тіло та голена голова жреця з опухлим від запою лицем покоїлася на ньому. Біля нього на піску спала нага танечниця.

Її прозорий калязір був подертий, на грудях та бедрах видніли сліди укушень та поцілунків розшалілого любовника. Усе тіло здригалося раз у раз у мимовільних істеричних дрганнях.

З легким окликом переляку подалася дівчина взад. У Ати не знать чому поглибилася брижка болю довкола уст.

— Не лякайся, дитинко, ти не знаєш, яку безодню розкоші випило сих двоє, заки обняв їх сон...

Але дівчини не могло успокоїти незвісне.

— Я боюся, Ата, боюся незвісного! Воно може бути гарне, розкішне, святе, але я боюся його, бо я не так...

— Що не так? — спитала живо Ата.

Дівчина спаленіла, а рум'янець поширювався на шию та груди, наче генна, накладана умілою рукою служебниці. Добру хвилику мовчала дівчина, заки стала розказувати ось що:

— Ти знаєш, Ата, що мій батько — голярем на Абарійському передмісті. До нас заходили не раз свої та чужинці. Вони приносили вино, цвіти, м'ясо та хліб, давали гроші, а все за мене. Не один бажав і обіцював вчинити мене «пальмою любови для свого чоловіка», тобто взяти мене як першу жінку — Небтемпа у свій дім. Але батько зволікав, бо гадав, що дістане більше від якого достойника або писаря. Ти знаєш, Ата, як погонич осла, так писар поганяє усі прочі стани і буває деколи більшим паном, ніж генерал або купець...

— Найбільшими панами, хто знає чи й не більшими від самого вічно живучого фараона, були, є і будуть жреці! — замітила поважно Ата.

— Ох, збагнула я се... на собі! — зітхнула дівчина.— Одної днини прийшов святий отець Птахготеп і сейчас, побачивши мене, забажав узяти зі собою. Обіцював золото, вино, часть приносу з кожного Теху, найбільшого свята Пібасту. Батько падав на черево, цілував його руки й ноги, але мене дати не хотів. Птахготеп відійшов, червоний, мов ніс п'яного азійця, а другої днини узяти мене сюди сторожі святині як належну богові жертву. Дармо просив батько помилування, роздирав одержу, а я плакала. Мене взяли-таки, кажучи, що у ложе його святости ніхто не йде з плачем. І воно правда! Се велика, се божеська честь для бідної дочки голяра, але не такого надіялася я від життя. У забутті королівського пагімту зів'яне моя краса, ніби маків цвіт під час Шему, коли з піль збирають колосся, а солону жидівські раби перемішують з глиною на цеглу... Не раз, дивлячися на бідні жінки мужиків, як поралися біля товчення пшениці та ячменю на камені, прохала я богів не покарати

мене такою тяжкою працею у життю. Лиця поорані морщинами, рамена висохлі, ноги чорні від нілового болота, груди обвисла, віддих вонючий від часнику, волосся поруділе від сірки, щоби не чіпалася нужда... брр! «Ізидо,— молилася я.— спаси мене від тричі проклятої нужди мужика!» Але ось вечором прибігали з-над ріки діти. Одні приносили зловлену рибу, другі несли цвіти або оберемок спілого лотоса чи молодого папірусу, а наймолодші, одно- й дворічні, з плачем та голосінням бігли до матерей і прохали поживи. Тоді матері подавали їм свої обвислі груди, а їх старі лица наче осяяв луч променистого Гори. Надходив і вонючній, брудний мужик у подертому стени з заскорузлнми руками, гладив по голові жінку й дитину, а там, хотяй втомлений сам, розводив огонь до вечері, щоби не перебивати мамі та дитині їх заняття. О, тоді завидувала я сим поганим, нечистим поманам і прохала богів дати мені лишень тільки щастя, кільки дає його вечер у мужицькій хаті.

У голосі дівчини зазвучали сльози. Наче шукаючи відповіді та потіхи у досвідної товаришки, підняла вона очі до неї, але, о диво! Ні слова не сказала їй Ата, а і в її очах блестіли наче краплини роси...

— Не кождому писане сімейне життя! — відповіла вкінці.— Ось не весь лотос дає солодкі зерна. Згадай, скільки білих та синіх цвіток в'яне у дівочих косах, при дівочих грудях, довкола кам'яних стовпів святині!..

— Так, вони в'януть! — проказала дівчина.

— В'януть! — повторила Ата, а по хвилі додала м'яким, ніжним голосом: — Не ховай гніву в серці до Птахготепа! З його пророчих рук спливе на тебе щастя! Хто знає, може, око його святости епічне на тобі ласкаво, і він вчинить тебе своєю Небтемпа на весь Єгипет та весь світ? З одної тканини і стен мужика, і прапор на щоглі, але котрому з них більша честь?

— Ах! Ата, ти не розумієш мене, ти вже не в силі відчутти сього, що накіпіло в мойому серці. При усій славі та блеску святої ложниці царя, хай Сет випоре кишки Птахготепа, а тіло потопить у череві крокодила, щоби йому не було ні гробу, ні спокою, ні життя, ні смерти! Най викине його Нутпар — царство блаженних на жовту пустиню між шакалів, гієн та стерваків і не буде йому милосердя, як мені нема і не буде щастя! — Потемніло лице дівчини, рученята затиснулися судорожно, блиснули зуби з-під коралових губ, засвітили очі.

Ата не відповіла нічого. Вона руками закрила лице і звільна відійшла до святині. Хто знає, може, й вона відчула печаль дівчини та поняла стійність щастя, яке приносить вечер у хату мужика-хлібороба?..

Тим часом щезли рештки сутіни, сонячне світло залило всі закутини города та святині і побудило потомлені та приспані оргією пари. На подвір'ї почався також рух, а хриплі голоси сардинців доходили аж у глибину святих огородів.

Здригнулася дівчина і побігла геть над ріку, де не надіялася стрітати нікого. Подув повітря розвіяв її блискучий волос, а легкий піт виступив на оксамитну верхню її тіла.

Швидкий біг заставив її забути на хвилю про її горе. Відраза до всього, що діялося там, у святині, перемогла біль. Коли угледіла під сикоморами укриту бесідку, аж підскочила з радости і подалася туди. Вбігла між сповиті виноградом стовпці, але ось нагло закричала, наче там, у сутіни альтани, лежав крокодил або піскова змія.

Їй настрічу піднявся з лавочки високий, білявий красавець — Евмахос. Він піддержав охлялу та поблідлу від переляку дівчину і посадив її на лавочці, а опісля подав їй чарку вина. Коли його рука доторкнулася теплого, вогкого від поту тіла чудової дівчини, потемніло і йому в очах. Здавалося, він пірве її сейчас зі собою та погасить спрагу любови, яку тільки довели до крайности безсонність та близькість оргії. Він затрусився увесь, жижки задрожали, зціпилися зуби, кров хвилюю хлинула до мізку... Але Ксант здержався, відвернувшись від цвітки,— ще ніколи в життю не зводив він так важкої боротьби,— наче смертний відвертається від чари, повної божеського нектару, і погамувався.

— Що тобі, дитино? — спитав якимсь дивним, просто не своїм голосом.— Відкіля ти, як тобі на ім'я?

А дівчина прийшла тим часом до себе, випила дещо вина й успокоїлася. Вона з цікавістю гляділа на високу, геройську стать Евмаха у блискучому шоломі та дзостері-чересі.

— Я Герзет,— сказала,— мене жреці взяли до храму Гатори, щоб віддати фараонові, а я боюся сього, бо воно погане.

Важко піднялася грудь полковника. Ось безсмертні боги встерegli його від найстрашніших злочинів, які тільки знав Єгипет. Слава їм за те й подяка!

— Я так і гадав, що се з неба зійшла богиня Пібасту в розцвіті молодечої краси, щоб ушасливити найбільшого між смертними, тому й не користав я з твоєї слабости, самоцвіте! Не мені зацвіло твоє личко, не мене обіймуть твої з лучів Еосу уткані члени, не огріє віддих палкої груди, не оп'янять пахощі лона. О Папхай! Горе мені!

Лице Евмаха стягнув біль, а в очах блиснули сльози. Йому нагло захотілося плакати та кричати зі злости і невтишеного бажання, яке з живловою силою вмить опанувало його

ество. А вона?.. Чимраз цікавіше приглядалися її великі чорні очі незнайомому мужеві.

— Ти гарний, чужинце! Я ще не бачила такого гарного мужа, хочай у мого батька бували і фінікійці, і шардани, й шакалюші, і гебри, і лібійці. Ти якийсь інший. Інший навіть, як наш вічно жиючий фараон.

Нагло зірвалася й плеснула в долоні.

— Гаторо! — скрикнула голосом розпещеної дитини.— Чому сей чужинець не фараон? Я б тоді не боялася вечора...

Одним скоком був Евмах при ній, та заки зміг обняти раменами Герзет, почувлися на стежці кроки. Був се Лязіос, який приносив приказ вертати у табір.

Герзет розплакалася.

— Прощай, чужинце! — закликала.— Ти один на всьому світі подобався мені, тебе одного не боюся. Ах, рятуй мене, як можеш! Мій батько живе на Абарійському передмісті, а називається Нана. Прощай!

Побігла. Довго глядів за нею Лязіос, а далі замітив зміну в вигляді товариша.

— Що се за дівчина? — спитав.— Що з тобою, Ксанте? Певно, ковтнув лишню чарку, й вино розібрало тебе. Але се пусте! Підемо у табір, виспимося. Ходи!

Евмах не відповів ні слова. Він глядів безвиводно туди, де щезла за кущами ріцінусу Герзет. Його руки раз у раз підіймалися до висоти лица, наче у сього, кого осліпить сонце або хто заглядиться у хрустальну кулю жреця-магнетизера. Коли ж Лязіос став його тягнути за собою силою, звільна звернув на нього сонний погляд очей, а по хвилі дав себе повести до виходу з городів Гатори.

— Лязію! — прошептав.— Якщо се правда, що усякому вже зроду записана доля, то я кленуся богами дня і ночі, сього і того світа, що або Герзет увійде у моє ложе та займе перше місце у мойому шатрі, або стерваки порозтягають мої кости по пісках сих богами проклятих пустинь!..

— Ось куди воно! — закликав остовпілий Лязіос і з подивом глянув на полковника. Годі було, одначе, дещо більше сказати, бо саме підійшов до них той сам жрець, який минушого вечора прохав їх не доторкуватися до танечниць богині.

— Сехмет, львиця пустині, рада, що чужинці не забрали з леговища діток великої богині, не покаляли нечистим своїм тілом, а за послух та покору дарує тобі ось се! — сказав і вручив Евмахові темно крашену скриньочку із символом богині Гатори наверху.

— Ар геш тек! Я на твої прикази, святий отче! — відповів полковник байдужно, не звертаючи уваги на приязність поведення жреця.

— Бачиш, святий отче,— докинув Лязій поспішно, який боявся, що в Евмаха вирветься згаку яке необережне слово або запит,— бачиш, що і чужинець уміє як слід пошанувати святощі Єгипту, і то не зі страху, а з прихильности до ваших богів.

— Благо вам, якщо так є, і се знайте, що устами Єгипту — ми, жреці!

— Чи тільки устами? — спитав їдко Лязій, одначе жрець не чув уже сих слів. Швидким кроком віддалився давати прикази до вечірнього свята, у якому мали брати уділ фараон і Герзет.

IV

АБАРІС

Абарійським називано передмістя Пібасту, яке лежало при дорозі до властивого Абарісу-Пелюзіум при устю одного з головних гирл Нілу. Шлях сей ішов високим насипом, якого ніколи не досягала повінь, бо він був необхідно потрібний при рухах військ на східних рубежах держави. Тому дуже часто стрічалися на ньому каравани купців, пастухів, відділи війська, обози. День і ніч у всіх порах року снувалися по ньому люди, а тому і на Абарійському передмісті не завмирало життя ні на хвилину. Для короткоти називано його також Абарісом, бо тут збиралося усе, що мало яку-небудь зв'язь із абарійським шляхом. Біля міста Гошем (Фа-куша) ділився шлях на два рамена. Одно ішло далше правим берегом Нілу, друге повертало на північ, переходило через ріку і прямувало до Танісу, давньої столиці Шасу (Гіксосів). Туди заїздили особливо радо фінікійські кораблі, бо в Танісі був осередок сирійсько-арабських поселенців та торгівлі з Азією.

Оттут, при головній улиці, але вже недалеко брами, стояв дім голяра Нани. Дім був невеликий, з просторим підсінням, на якому Нана сповняв обов'язки свого звання: голив голови, лица та бороди єгиптян, стриг і запікав бороди та волосся проклятих азіатів чи лібійців, пускав кров на новий місяць або заліплював рани, віднесені в уличних бійках, робітникам, ремісникам та жовнірам Пібасту. Попри се, Нана займався також іншими справами. Він знав усіх найзначніших влодіїв, посередничав у купуванні невільниць, заохочував чужинців складати багаті жертви Гаторі та куштувати святої розкоші з божеськими її служебницями. Злі язики твердили

вправді, що він торгував також котами і продавав їх до фінікійських житниць, але сього злочину не доказав йому ніхто. Знаменитших гостей приймав Нана у своєму мешканні, де донедавна помагала йому Герзет. Тепер остав батько сам-один, і саме тої днини, коли Евмахос пильнував святих городів Гатори, жалувався перед двома фінікійцями, які прийшли до нього підстригти бороду.

— Як тіло відпадає від костей прокаженого, так покинула радість моє бездольне кубло. Душа моя сумує, а очі падають на землю від плачу. Кільки разів гляну на гнучкі біла лотоса, тільки разів згадую твою струнку стать, о Герзет! О ти, самоцвіте безцінний та принадний! Гатора й Изиди наділили тебе красою Перу — пори сійби, коли з вогкого намулу вицвітає барвисте життя, зелень розкоші-любви, надія на спіле колосся богині Ранут. О горе! Дармо товче невільниця золоту пшеницю-бет на чорній кам'яній плиті з Хебту, дармо блистить пиво-гаг у збані. Ні одно, ні друге не розвеселить уже моїх членів, не викличе усміху на мої порепані, почорнілі уста. Мій віддих став вонючим, як віддих азійця, який наївся несвіжого м'яса з асафетидою, бо я тільки раз у день мию моє тіло від чорного пилу та червоної крові недужих. Харкотиння, грубе волосся, нужа та сопух із моєї робітні — се мій райнупар у сьому життю. Боже! Що ж жде мене у тому? Важко перевів Нана віддих а, вхопивши жменю пороху з долівки, посипав нею голову.

— О ти,— нарікав дальше,— що могла стати панією принади, повабу та любови, ти, що була б певно стала «пальною принади та любощів» для твого чоловіка,— як страшенно засмутила ти моє серце! Кільки-то разів дрожали мої старі коліна на вид твоїх укритих чарів, кільки разів розпалював огонь твоєї молодости мої старечі кости! Ах! Як часто бажав я стати фараоном, не тому, що королі живуть вічно, а тому, що вони можуть дочками свого пагімту прикрашувати ложа... О Герзет! Чому твій батько зродився бідаком, який мусить ціною твоєї невинности купувати собі хліб? Та де ся ціна? Оберемок лотоса зі святині, обмацаний калач, який воняє гнилою рибою від нечистих пальців розпусника, та й тільки... О горе, горе, горе!

Уважно слухав один із купців нарікань голяра, вкінці усміхнувся злобно.

— Бачу, підлий голяру, що Герзет, за яку обіцював я тобі два таланти золотим, уткла з якимсь розпусним жрецем? Ти тоді сам не знав, чого правити від мене, а теперечки — ні гроша, ні дівчини. Се точнісінько так, як перший чоловік, що не хотів їсти хліба життя, який подавали йому боги, бо гадав, що се хліб смерти.

— Ох ні, достойний Магарбалю! — відповів Нана, який умить нагадав собі, що говорить із чужинцями.— Вона не втікла. Її взяли як танечницю до святині Гатори.

— Ха-ха! — зареготався нагло другий фінікієць, молодий чорнявий муж із хижим поглядом великих чорних очей та тонким, наче клюв супа, закривленим носом.— Ха-ха! Ось тепер мій друг Магарбаль без труду, за кілька там шекелів, дістане те саме, за що давав тобі, тварюко, два таланти. Боже! Шкода, що мене не було тоді при ньому. Я за два таланти віддав би був не то дочку, а й любовницю. На Астарту! Ти заслужив на удар п'ястуком у шлунок та на десять поличників обпльованою підошвою!

В сій хвилині якась стать заслонила собою світло сонця, а рівночасно лучі його заграли на золотистих кучерях нового гостя. За ним ступав другий, чорнявий. Одним поглядом оцінив Нана входячих і вмить упав на черево.

— Вітай, достойний гостю, у вонючій хижині найпідлішого підніжка твоїх рабів. Хай ясна, сонячна поява Ра розсвітить пітьму її та прохолодить духоту пахощами Пунту або леготом північного вітру, який віє тоді, коли на небо зійде вечірня зоря Бону. Що прикажеш, милостивий пане, батьку убогого, вдови і сироти, опікуне пригнетених, жерело справедливости і ласки?..

— Ти Нана, батько Герзет? — спитав гість, тріпнувши нетерпляче пальцями.— Я Евмахос, полковник приборників його святости.

— Знаю се, найдостойніший стовпе тебанського храму Амона, знаю про тебе, любимця богині Мут...

— Не верзи дурниць! — гримнув Ксант.— Ти Нана?

— Ох, я, нещасний, побитий, спроневірений...

— Гарзд! Я приходжу від Герзет. Вона призначена на святочний дарунок його святости, вічно жиючому цареві.

— Ох, ох! — захлипав Нана, все ще не встаючи з долівки.— Часами й душа королівського писаря поселяється у хробакові, який ссе внутренности підлого хеттійця або гебра. Що за честь! Боже! Чи його святість сам бажає глянути на грязюку у своїх божеських постолів і тому...

— Ні, се я бажаю з тобою поговорити.

Нана зірвався і встав. Оба азійці заговорили зі собою живо незрозумілою мовою та раз у раз кидали бистрі погляди на Евмаха. На ньому, наче краски на вигладженій стороні папірусу, відбивалися живлові почування, та він сам не звертав уваги на розмову фінікійців. Тільки Лязіос раз і другий глянув на них, але сейчас відвернувся і сів на краю величезного глиняного глека, у якому на дні лежали ще останки ячменю.

Тим часом Евмахос заклинав на всі святощі батька, щоби поміг йому відібрати Герзет жрецям.

— Заки прийде вечір, — говорив, — приведу тобі її, по волі чи по неволі, якщо згодишся віддати її мені. Стягну на себе гнів жреців — байдуже. У Себенніті завсіди знайдеться корабель, що попливе до Кітери або Крети. У мене гроша доволі, а могутній брат Зевеса Позейдон...

— Навіщо тобі, полковнику, їхати у Себенніт? — вмішався знічев'я молодий купець. — Ось наші два кораблі виїздять із пристани, як тільки ми вернемо з Пібасту. За добру заплачу завезу тебе на Крету чи куди хочеш. Ось у тебе після війни, певно, чимало всілякого добра, дівчат із Кадешу тощо. Сьогодні вечером помащу патеків оливою та вином, а нічю можу їхати у всі чотири.

Нана сидів із посірілим лицем на долівці, а з очей капали йому сльози. Руки звисали безсильно здовж тіла, наче в умираючого, а з горлянки добувалися звуки, схожі ні то на плач крокодила, ні то на кудкудакання курки.

— Усе, ваші достоїнства, рад я вам вчинити, власної жінки не пожалів би. Якщо в мене були б дві голови — корови та львиці, як у Гатори й Сехмет, я звернув би львіну до вас, а коров'ячу... то є ні — коров'ячу до вас, а львіну до побожних жреців із храму великої богині. Але — ах! Не знаєте ви тайну храмів, не знаєте всевидучости духовного стану, ні його мстивости. Сам фараон, хай вічно царствує у хвалі, здоровлю та силі, боїться їх, а принайменше не дратує їх. А я, безсильна черепаха, яка порпається у ніловому болоті, мав би на се зважитися...

— На Таніту, якій служать курії! — закпив Магарбаль. — Навіть черепаха запорпує у пісок свої яйця, щоби не найшли їх шакали, а ти, Нана, не вмів укрити як слід дочки. Шкода з ним говорити, достойний полковнику пеласгів, він нам не допоможе у нашому ділі!

Оба купці повставали зі своїх місць, тільки Лязіос сидів, як передше, на бочці, а голяр зі стогоном знову впав на долівку. Його малі каправі очі бистро гляділи спідлоба на трьох змовників, коли Лязіос рухом руки здержав виходячих.

— Послухайте й мене, достойні! — прохав. — Нана вам не допоможе, бо бліда трусість вселилася в його кости. Але чи ви певні, що він вас не зрадить жрецям? Погляньте на нього! Ви бачили, може, собаку, яка, махаючи хвостом, підходить до п'яти зненавидженої людини, щоби її вкусити. Ви бачили змію-пекельницю у терню, коли над нею пересувається нога мандрівника? На Дія! Гадюче серце у тої людини, собачі очі, а вдача полохливого оленя!

Мимохіть глянули оба купці та Евмахос на голяра, який сидів на долівці, а в малих його очах раз у раз займалися дивні огники. Уста то відчинялися, наче сказали бажали слово, то стягалися у маску глуму.

— На Гермеса! Лязіос каже правду! — прошептав полковник і вмить вирвав із піхви широкий аор.— На насилу є хитрощі, на зраду— насила. Вмирай, поганче!

Але молодший із купців Балім Регаб ухопив його за руку. Був дужий і по хвилі вдалося йому усмирити гнів пеласга.

— Подумай, хоробрий полковнику, що се єгиптянин,— переконував його.

— Ба, голяр!

— Так, але ми чужинці, а на нас глядять вовком усі, кому забираємо частину ласки його святости.

— Я ж полковник прибічників, ближчий його святости навіть від «наставника дому жовнірів».

— Усе те правда, але процес потягнув би ся довго, а нас коштував би багато. Бач, глибокі калитки висять у складках калязирів фараонових писарів.

— А що найважлише,— докинув Магарбаль,— Герзет пропаде, якщо нас замкнуть до в'язниці.

Ксант очунав і, опустивши аор, глядів довгу хвилю на злобно усміненого Нану. В його серці зібралося тільки несказанної злости, що аж сльози показалися у його синіх очах.

— Боже! — закликав, а меч із брязком упав на долівку.— Що тут робити! Га, проклятий накорінок! Крокодил поїдає часом свої молоді, та не дає їх пожирати другим, а сей готов і на се.

— Ба, якщо я крокодил, то ви нечисті свині, і я волю з'їсти сам свою дитину, ніж дати її вам. Ви ж мені не рівня. Хай Тіфон Сет пірве ясноволосих та бородатих поган!

Хвилю стояли так насупроти себе Нана й Евмахос і дихали на себе злістю та пімстою, а оба фінікійці живо перекидалися словами. Вкінці виступив Магарбаль.

— Нана,— сказав,— ти розумний чоловік і знаєш, що навіть на зраду замислів полковника одержиш тільки копняка в черево від начальника дому жінок, а ножем по горлі з рук сього героя. На всякий случай не дістанеш від нікого ні утена міді, ані шекеля срібла. Навіть святі отці не заплатять тобі, бо дівчина призначена не їм, а фараонові. Отже, слухай! Достойний Евмах дасть тобі два таланти золотом, якщо мовчатимеш до нашого виїзду. Дав би я тобі їх, але я купець, не смію міряться з благородним та хоробрим героєм, від лица якого тікає хеттієць та ефіоп.

Тут фінікієць похилився перед полковником. А лице молодого пеласга прояснилося, наче небо, коли Еврос розжене нанесені другими вітрами хмари.

— Не два, але чотири таланти одержить Нана, а ти, мудрий порадику,— два. Твоя мудрість спасає мене, як баскі коні перед перевагою ворога.

— Зеркало справедливости! — заголосив тоді Нана. — Хай небесний будівничий Птах побудує тобі таку саму палату, як дім Рамзеса у Тебах, щастя ваше хай буде, як піраміда Хуфа, а дітей у вас хай буде тільки, що цвітів у жертівному вінці Гатори. Але, бачиш, старі мої кости просять віддиху, супочинку, вигоди, якої не маю, відколи мій самоцвіт... — тут Нана заплакав, як крокодил, — тому прошу тебе: дай мені невольницю! У тебе їх багато, тобі все одно, чи маєш їх десять, чи тільки дев'ять.

— Згода! — відповів Евмахос, і змовники відійшли. Нана лишився у робітні ждати на гроші та невольницю, оба купці пішли до пристани, а Лязіос і Евмахос — до табору.

V

ВОЛЯ ФАРАОНА

Наче на крилах летів Ксант у табір. З трудом соплячи та проклинаючи, поспішав за ним Лязіос. У таборі на кожному кроці видко було наслідки нічної гульні. П'яні жовніри у заязозеній та подертій одежі валялися біля шатер та колісниць. Невільниці та тверезіші товариші вовтузилися коло них, щоби спасти їх від лучів убійчого сонця, яке щораз то вище підіймалося на темно-синьому небозводі. Від пустині раз у раз подував гарячий вітер. Він наповняв нестерпимим жаром болючі з похмілля голови п'янюг, а навіть притемнював подекуди і здоровому тямку. Удушливе повітря давило груди віддихаючих та робило їх рівнодушними на все довкруги. З шатер від часу до часу показувалися голови азійських невольниць із виразом смертельної втоми на білих лицах та у великих очах. Спека, духота, сопух збільшували ще муку неволі. Брусоватість, або, що гірше, пестощі їх панів видавалися їм діточою іграшкою в порівнянні з невмолимою безоглядністю неба.

Коні, осли, мули стояли посоловілі у тіни нечисленних тамарисків, пальм та сикимор, на яких спали малпи-песиголовці. Одні верблюди, які Рамзес привів із собою з Передньої Азії, припочивали вдоволені. Вони пережовували біля

жолобів, у яких було повно нілової води. Їх арабські поганячі спали неподалік у тіні низьких шатер. Вони не почували себе гаразд у землі фараонів і ждали тільки дозволу всемогучого «союзника», щоби покинути країну гязи а заглибитись у суху, жовту пустиню, під опіку божеських зір і святих каменів Синаю.

З трудом добилися оба мужі до шатра Евмаха. Воно було більше та вище за другі, а біля нього стояло кілька інших. Настріч володареві вибігло з десяток дівчат з балабонами, сопілками та сістрами. Вони приспівували та вигинали тіла під ритм сірійського танцю, яким аж досі вдавалося їм розвеселювати лице володаря. Одначе сим разом Евмахос замахав тільки руками, а коли невільниці замовкли, видав приказ усім ладитися до виїзду, збирати одержу, поживу, скарби та вантажити на осли й мули. З острахом глянули на нього хеттійки. Їх чорні лукаві брови морщилися гнівно, повні уста кривилися від укритого невдоволення, тим більше, що завдана праця мала відбуватися серед полудневої жары. Але не сміли супротивлятися приказові, бо в сю мить Лязіос купняком розбудив сплячого візника, велів покликати йому до помочі двадцятьох із-поміж дружини Евмаха, а сам став особисто наганяти невільниці до праці. Із-за пояса добув нагайку і нею вказував на річи, які перше всього треба було забрати. По хвилі прибігла ще й його власна служба й одержала такий сам приказ. Табір рушився в одну мить.

Тим часом Евмахос удався до шатра, де панував милий холодок. У ньому стояло кілька великих неполиваних глиняних глеків з водою. У них вода насякала у глину й, паруючи, прохолоджувала воздух, а й сама заховувала свіжість, так принадну для уст після непереспаної ночі. Евмахос напився води і поклався на походну лежанку, покриту кінською шкурою. Двічі заглядали крізь занавісі головки дівчат, наче спитать бажали володаря, яка-то хмара прислонила його зір на понаду тугих, повних, наче зі спижу вилитих, тіл. Чи не чує він, як сонце та кров нагріли їх бажанням? Чи не бачить їхньої чудової золотаво-темної краски? Одначе — о, невірний Адоне! — володар ні вусом не звів на них, ні одним поглядом не сказав їм: «Останьте! Бо ваш вид радує моє серце!»

На втомлені очі Евмаха стала спускатися солодка дримота, сестриця сну. Переживання останніх годин вичерпали сили його духа. Хвилями здавалося йому, що казкова поява Герзет — се справді тільки сонна мара, звідний привид, який наслали на нього неприязні духи пільми. А тоді він насилу відпихав від себе нічні картини святих городів Гатори, і очі клеїлися до сну. Але ось уостаннє на цвітистому тлі появилася

ся дівчина й її пориваюча краса. Вона так різна від усіх, яких дотикали його руки, бачили очі й якими впивалися уста. І вмить ся поява проганяла сон, і він відлітав знова далеко, наче від поклику журавля тікає пугач... На Афродіту! У руці бога, який вливає людині у кров невтишиме бажання любови, блесить жорстокий, немилосердний спиж!

— Ар геш тек! Я на твої прикази, пане! — обізвався нагло при занавісі шатра голос Лязіоса, і Ксант відразу догадався, що його помічник говорить із якимсь достойником.

І справді. Двох нубійських невільників відхилило занавісі, а досередини ввійшов у чорно-жовтий калязір та широкий кармазиновий ковчир одітий «пан таємниць» фараона — Горсутен. З-під його високої перуки струями спливав піт на штучну козячу борідку, яка звисала з-під долішньої губи. Спливаючи, змивав із гладкого лица білу краску та антимон, яким попідчорнював собі королівський шамбелян очі та брови. Та, проте, з усієї його появи так і біла достойність високого урядовця та любимця його святости, коли відповідав на військове поздоровлення пеласга.

— Хоробрий чужинце! Ласка його святости, володаря обох світів, спливає на нас, наче благодатні хвилі Нілу, на ялові піски пустині, а як родючий намул наповнює країну багатством, так щедра його рука обсипує нас дарами.

І з обережністю вийняв із-за свого калязіра і подав Ксантові дорогоцінний, фінікійської роботи кубок, наповнений по береги зернятами золота завбільшки з ячмінь.

Уперше після великої побіди на Оронті зраділо серце Евмаха.

— Чого бажає від мене пан обох світів, коби жив і панував вічно? — спитав.

— А чи занавіси твого шатра щільні?

— Сядь біля мене, достойнику, який стаєш по правому боці короля, а твої слова остануть, як ті зернята у глечикові.

Ксант відхилив занавісу і виглянув надвір під час, коли Горсутен приміщувався на його лежанці.

Лязіос успів уже виправити до пристани невільниці та позбувся зайвого крику і плачу, а сам переговорював якраз із дружинниками Евмаха. Вони розмахували руками та викрикували захриплими голосами. Прокльони та імена богів сирійських, єгипетських та пеласгійських летіли градом, наче зерно з віялки трудячого хлібороба, а шістьох нубійських носіїв, які принесли посилку Горсутена, приглядалося байдужно незрозумілій для них дії.

Побачивши те все, велів Евмахос двом рабам принести вина й води, і вкоротці покріпив повірник короля свої підупавші сили.

— Тепер говори! — сказав Евмахос, коли раби віддалилися, щоби позбирати останки його майна.

— Ти знаєш, що його святість обіцяв вам як нагороду за хоробрість та вірність солодку розкіш у садах богині Пібасту. Ось чому привів вас сюди намість вислати до Танісу або лишити в Арабії.

— Знаю, — відповів полковник поважно та холодно, — але ні я, ні мої жовніри не покористувалися дозволом, бо, бач, доволі поки що у нас своїх дівчат...

Шамбелян засміявся сухо.

— Здержливість — се велика чеснота! — сказав. — Великою є ласка фараона, але більшою ще буває неласка богів, тому благо сьому, хто вчас уміє послухати голосу останніх!.. Щоправда, — додав по хвилі, — то вони кому-небудь і не об'являють своєї волі, хіба вибраним...

— Так! — відповів спокійно Ксант. — Вибранцям або чужинцям, які не знають поведінки і не розуміють минулого та майбутнього.

Він налив у кубки вина, випив сам і попрохав гостя випити.

Горсутен покрекував із вдовolenня, але весь час приглядався тугим шкіряним постолом, які зладила для полковника невольниці.

— Хай озолотить Тот, батько премудрости, твої уста, Ксанте, — продовжав, — бо ти всупереч волі його святости сам пізнав, у чому незгідна ся воля з волею жре... то єсть богів.

З острахом глянув Евмахос на королівського висланця. Невже він приносив йому неласку або й кару?.. Але в сю мить погадав собі також, що се було б йому якраз на руку, тому успокоївся й усміхнувся злегка.

— Я вже змалку радо прислухувався до розговорів старих моряків та наємників, які привозили з вашого краю золото, срібло, мідь, тканини та широкобедрі жінки, і не раз чув я, як вони поучували новиків: «Кожде слово — як стріла з-поза заборола: або даром вилітає, або ранить; але кожда може вбити, і тому краще, не лінуючися, ослонити себе щитом і від одних, і від других. Недаром поклали боги перед одним язиком подвійну чергу зубів і дали людині два уха...»

— На Тота! Не тільки у наших храмах є мудреці! — закликав єгиптянин. — Є їх, видно, доволі і у пеласгів.

— Звісно! Вони привезли свої мудрощі звідсіля! — відповів чемно Ксант.

Настала хвилина мовчанки. Евмахос перебирав зернята в кубкові і мовчав, гість сопів та раз у раз брав у руки амулет із малахіту, який висів при золотому ланцюзі на його

шиї. Вкінці обтер спітніле чоло. Укрита в амулеті таємна сила вселилася в нього, і він заговорив знову:

— Його святість, володар обох світів, не подумав як слід про се, що чужинець не може даром користуватися добром богині... і дав дозвіл...

— Що ж, ніхто з сього дозволу не користав,— повторив нетерпеливо уже знуджений балаканиною Евмахос.

— Хвилину терпцю, хоробрий полковнику! Якби ви вкусили заказаних солодоців, вони змінили б ся у ваших устах в полин або й у трійло... За здержливість не мине вам нагороди від людей, а ласка від богів, але за дозвіл відповідає сам фараон, без огляду на вислід...

Наче від укушення скорпіона, зірвався Евмахос з сідала.

— Ах! То великий Рамессу боїться!.. — крикнув і вмить зрозумів, за чим Горсутен прибув до нього у південну жару.

Але каправі очі єгиптіянина, які блукали аж досі по шатрі, устремилися в лице пеласга питливим поглядом, наче бажали до дна проглянути душу героя.

— Хто приказує львам пустині, кому Амон праворуч і ліворуч, сей не боїться нічого! — скартав шамбелян полковника.— І ніхто, ніхто, кажу, не сміє про се сумніватися.

— Не я сумніваюся про се, але всі ті, що, побідивши льва або леопарда, ховаються у сітку з волосіння перед москітами.

Широко засміявся Горсутен і поклепав по плечі Ксанта.

— На Тота! — повторив.— Не тільки у нас бувають мудреці. Бачиш, якраз таких-то москітів обавляється начальник королівського дому жінок. Сьогодні його святість ночуватиме у храмі Гатори, яка дарує йому у заміну за щедрі жертви молоду, гарну танечницю! На ній буде самоцвітів та жемчугів на двадцять талантів золота. Одначе жертва жертвою, а гріх гріхом. І одно й друге... Ти розумієш мене, достойний та хоробрий герою?

— На Геракла! Розуміти розумію, але хай лопну, як жаба під ногою водоноса, коли знаю, чого від мене хоче його святість.

— Хоче, а радше хоче начальник пагімту, щоби ти був із фараоном у сю ніч, щоби твій дотеп і твій меч станули між ним а невидимим ворогом. Ти — сторожем найвищого добра Кему.

Наче Зевесова лискавка майнула в очах Евмаха. Він сам не знав, що й відповів Горсутенові, але, видко, щось до речі, бо королівський повірник, вельми втішений, всідав до носилки.

Як тільки затихли у віддалі кроки носіїв, зірвався Евмахос з місця, на якому сидів, і нагло став виконувати у шатрі

якийсь оргіастичний танець, наче ошалів від радощів. Його лице викривлювалося у якусь дивовижну маску реготу, а з уст добувалися дикі оклики. Але ось поза занавісою почулися знова спішні кроки, й Евмахос умить успокоївся. У вході шатра показалося налякане лице Лязіоса.

— Що тобі, брате? — спитав, зачудований. — Невже ж вино помрачило твій ум або вжалила змія-поганка? А може, побачив полуденного демона Ефіяльта?

— Ах, ти не знаєш, Лязію, яку радість зіслали мені боги нашої землі! Фараон призначив мене сторожем своєї ложниці на сю ніч, а як так, то я без труду й небезпеки відберу йому Герзет, бо я дужчий за нього, а крім нас двох не буде нікого у королівських кімнатах. Бач, Рамзес боїться жреців. Ха-ха-ха!

Живо стали оба обговорювати справу, вкінці велів полковник Лязієві відіслати жовнірів, а самому йти до пристани та допильнувати, щоби все було готове на шосту годину ночі. Та тут змінив Лязіос тон і сказав поважно:

— Евмаху! Не приказуй, не вислухавши мене! Великою є ласка наших богів, і то не тільки тому, що дали тобі в руки можливість добути собі бажану пайку, але й тому, що остерегли тебе перед безоднею Тартару. Я від себе жертвую їм десяту часть усього, що привезу зі собою у Пеласгію. Жертвуй і ти... Швидко, швидко! — налягав, коли остовпілий Ксант витріщив на нього очі. — Жертвуй, бо може захмаритися їх погідне лице, а любий шелест святого дуба Додони зміниться у ворожий шум бурі! Ніхто не знає замислів мойри, тому кождий повинен купити собі хоч прихильність богів, щоби вони берегли його у горі.

— Про мене, жертвую й я! — рішився Ксант.

Лязіос вилив ще на землю чарку вина та молився довгу хвилию. По скінченню став пояснювати, в чому діло.

— Ти чув, Евмаху, що під час твоєї розмови з голярем оба фініки говорили зі собою? — спитав.

— Так, але я не розумію їх говору. Багато, бач, боги сотворили народів, та ріжною є їх мова.

— Тож слухай! У мене ще з часу першого походу на синайських бедаві є невільниця з Ніппуру, яка вміє співати прегарні пісні свого краю. Від неї навчився я мимохить протягом п'яти чи шести років мови, якою говорять вавилонці. Се була саме мова, у якій оба баришівники на скору руку умовилися захопити нас та наші достатки, як тільки на овиді зарисується побережжя Кіпру або Крети. Вони й оцінювали вже нас обох та красу Герзет як товар, якого так дуже пожадають тіррени.

Евмах поблід. Коліна затряслися під ним, руки опали здовж тіла, а смуток і зневіра опанували його, наче з гір Кітерону спливає мряка в сонячні долини та білим туманом покриває колибу пастуха під скелистим верхом. Так часом знесилений, спрагнений тікач, почувши журчання води, прожогом кидається туди і наскакує на пропасть, у якій біліють кости поторощених мандрівників.

— Боже! — зітхнув після довгої хвилі мовчання.— Боже! Якщо я коли приніс вам у жертву кізла та виливав солодке вино на родючу землю, якщо милою була вам молитва та пахощі печеного м'яса, вкажіть мені дорогу рятунку!

Задумався, але вже по хвилі усміхнувся, махнув рукою і сказав:

— Коли весною в нашій вітчині літеплий легіт стопить сніги та вкриє кущі й землю зеленню, обзивається ліс покриком звірів та птиць, які віддаються усім еством розкоші любовних ласк. Тоді забуває глухар чи олень, що є на світі швидкі пси та цвітучі ловці-молодці. Сліпо віддаються бажанню та й думати не вміють про друге. Чого тут вагатися? Наші купці зрадники, то ми їх і не чіпляймося. Дорога у Таніс чи Себеннітос завжди отверта!

Але Лязіос був іншої гадки.

— Що людина, як олень, тратить тямку у путах Афродіти,— се правда, тому залюблені повинні завжди голови позичати у приятелів. І ось я придумав, що ми таки мусимо всісти на фінікійські кораблі, раз ми з ними пов'язалися. Якщо сього не зробимо, то вони сейчас догадаються, що нас хтось остеріг, і, не можучи продати нас тірренам, продадуть нашу тайну... жрецам. Але я дібрав двадцятьох земляків, яким розказав про підлі замисли фініків. І ми на спілку придумали неабиякий план. Ми оба, то є ти і я, приведемо зі собою на кораблі не тільки наші достатки та невольниці, але також по десять рабів-невільників, яких і посадимо до весел. Як тільки у віддалі засиніють побережжя Кіпру, Крети або якого іншого божого острова, то, гадаю, що одинадцять пар дужих пеласгійських рук порозбиває сих кількох крамарів-грабіжників та доведе криводзьобі кораблі бажаного суходолу. Треба тільки уважати, щоби ніхто з нас не остеріг фініків про наші замисли. Але ледве чи се станеться. Наші земляки і самі гаразд знають, що се таке неволя у Тирі, Сідоні або хоч у Єгипті.

Езмахос аж у долоні сплеснув, чуючи таке. Так радіє знесилений мандрівник, який пробивається крізь гущавник у долину, і нагло намість самотньої каменистої кітловини побачить веселий хутір та почує бляння вовнистої череди.

Місто кам'яного ложа у холоді ночі прийме його широка, м'якими кожухами устелена лежанка пастуха, намість завтрашнього труду — солодкий супочинок у гостині.

От так радів Ксант із вдячності, обіймав і цілував свого друга та давав останні накази дружинникам. Весь прочий день зайняло обом перевозження достатків Евмаха та його товаришів на фінікійські кораблі, а коли вечором вийшла на небо вечірня зоря Бону, полковник, окритий темним плащем, з мечем при боці та короткою рогатиною на плечі почвалав у святиню.

VI

ГНІВ ГАТОРИ

Сьогодні не було біля святині непроглядних товп народу. По приказу його святости сардинці обставили увесь святий округ густими вартами, а всередині оставали тільки жреці, жрекині та повірені короля з його найближчого оточення. Евмах застановився саме, як увійти йому туди, не звернувши уваги жреців, коли з-між сардинських наємників висунувся Горсутен і швидко потягнув його вбік, на дорогу, яка вела до пристани.

— Не треба, щоби тебе хто бачив у храмі! — сказав шепотом. — Якби люди бачили богів, не бояли б ся їх, не цінили б як слід і їх ласки. Ось туди!

Звернув із дороги вбік, понад саму ріку, якраз там, де на линвах колихалися два довгі та високі, остро будовані фінікійські кораблі. При світлі смолоскипів крутилося біля них кількадесят жовтолицих, почасти бородатих постатей у коротких туніках та хустках на головах.

«Се мої кораблі», — погадав Евмах, і нагло захотілося йому зареготатися на все горло з фараона, який саме указував йому найближчу дорогу до втечі.

З-над ріки крута стежина вела просто до стіни, якою обведений був святий округ Гатори. У сій стіні була фірточка, закрита по сей і той бік стіни густими кущами ріцинусу. Горсутен увійшов крізь неї з Евмахом та показав йому найближчих вартівників. Вони недвижно стояли на стінах праворуч та ліворуч фіртки.

— Звідсіля нема ніякої стежки до святині! — пояснив. — Але напрям значать рожеві кущі аж до святого пагімту, дому жінок, посвячених Гаторі.

Сильні пахощі розцвілих рож обдавали звідусіль обох, коли йшли швидким кроком до святині. М'який моріг глушив

шелест стіп, а густе галуззя кущів скривало їх від можливих підглядачів. Вкінці зачорніли перед ними високі, дещо скісно будовані стіни святого пагімту. Численні вікна були темні, бо всі танечниці, жрекині та служебниці були на торжестві в святині. Зате над властивою святинею, над першим подвір'ям і над діоритовою колонадою стояла луна від вогнів смолоскипів та лампад. Дика, розгульна музика доносилася звідтіля, а хвилями грімко лунали оклики учасників торжества.

— Як же ми доберемося досередини? — спитав Ксант. — Е! Справді, нема в мене крил сови ні кігтів кога!

— Не бійся, маловіре! — успокоював його Горсутен. — Ось тут бачиш сей великий, круглий, вмурований у стіну камінь? Біля нього є напис, а у ньому скарабей — святий жук, прообраз бога сонця. Такий сам напис та скарабей є по тому боці стіни. А тепер придави ручкою меча скарабея! Видиш? О!

Круглий камінь відсунувся, й оба перелізли через отвір. Тоді Горсутен віднайшов при світлі луни другого скарабея, натиснув його, і камінь знову вернув у своє первісне положення.

Оба мужі найшлися у маленькій кімнаті, якої стіни укривали червоні тканини з біссу, перетиканого золотом. Посередині кімнати стояв стіл з останками овочів, вина, меду та паляниць. Під одною стіною видніло низьке, подушками вистелене ложе, а під другою — мраморний столик, повний всіляких більших та менших збаняток, плящин, мисочок, кисток, прутиків антимону. Над ними на гебановій полиці стояв ідол бога чепурух Беза, подібного до карлика. Третя стіна була вільна, бо у ній саме находився круглий камінь із написом. Четверту заступала важка парчева занавіса, з-поза якої добувалося лагідне світло лампад. Усю кімнату наповняли удушливі пахощі, але Евмах не здавав собі ясно справи, відки вони беруться.

— Тут останеш! — сказав Горсутен, розглянувшись. — Там, за занавісою, внутрішня колонада святого пагімту, там ночуватиме фараон. А ти, — тут підняв руку, як учитель, що наставляє ученика, — глядітимеш на колонаду, а якщо побачиш кого третього — удариш мечем! Оттут маєш перстінь його святости, який знають усі мешканці Кему. На ньому святий змії і сонячний круг зі скарабеєм. Він отворить тобі всі входи й виходи, визволить тебе від всякої небезпеки. Та ти поведися так, якби його не мав, бо чим менше людей тебе бачитиме, тим краще для його святости... ну, й для тебе.

— Авжеж! — відповів Ксант. — Я й сам знаю, що не раз найменше живуть на світі сі, що знають забагато тайн.

Горсутен стиснув його за плечі.

— Так. Якщо вони сим чваняться, то всякому аж надоїсть їх життя. Ти порозумів усе як слід. Хай просвітить тебе Тот, а оборонить Птах!

Горсутен щез отвором у стіні, і Евмах остав сам. Через хвилику приглядався збаннятам, плящинам та гладкому сталевому зеркалу й усміхнувся. Се була, очевидно, одівальня та спальня одної з танечниць або жрекинь. Ах! У сю мить нагадав собі і пахощі. Се запах піжма та жіночого, сном розпаленого тіла. Такий сам наповняв його шатро після розкішної, при вині та обіймах молодих невірниць проведеної ночі. Ах! Усе ество Евмаха здригнулося на сей спомин, і в сю хвилику нагадав собі, що, може, невдовзі проведе таку саму ніч з Герзет.. Мимохіть стиснулися п'ястуки, а очі засвітили злим огнем:

— Горє сьому, хто забажає мені її відібрати. Моє серце пожадає її, моя рука вирве її з пащі льва чи з рук короля. Одному богові віддам її, та хіба з життям! О Афродіте!

Тим часом у внутрішній святині перед вітварем богині відбувалися святі танці. Велетенська статуя Гатори в сидячій поставі сягала стелі круглої колонади. Зелені стовпи з цвітистими головицями підпирали кривлю, у якій був круглий отвір. Через нього вливав місяць своє срібliste світло просто на лоно кам'яної богині. На вітварі горів огонь зі сикоморових гілок, а жреці раз у раз сипали в багаття ладан, кадило з краю Пунт. Білий запашний дим зі сиком підіймався вгору, окутував коров'ячу голову богині та розходився ліниво по всьому просторові.

Поміж стовпами, наче вінець цвітів лотоса, стояли танечниці у прозорих, ясних калязірах. Їх нагі груди з крашеними генною бородавочками, підчорнені великі мигдалуваті очі, їх тугі, наче з рожевого граніту витончені, рамена та стегна ярко відбивали від потемнілого фону підсіння.

Усю стелю і дві стіни займав величезний мальований образ Гатори. Ноги богині виростали з долівки при вході, простягнені руки досягали долівки при виході поза статуєю, туловище заповняло стелю, наче небозвід, а лоном був якраз круглий отвір у стелі ротонди. Напроти вітваря стояв престіл фараона.

Володар обох світів сидів на ньому у королівській подвійній тиарі, але, впрочім, мав на собі тільки короткий стен робітника. Якраз такий сам одяг мало на собі й двадцять статурет Птаха — будівника світа. Вони стояли по боках перед зеленими стовпами. Як символи плодючости були вони наче мужеським доповненням Гатори.

На вільний простір виступило двадцять жреців у білих хустинах на головах, заложених за уха. Всі вони на даний знак ударили земний поклін богині, а в сей мент десь із темряви підсіння, згори чи з боків, почулися тихі, ніжні, наче подих північного леготу, звуки музики. Похилені жреці піднялися зі землі, а з їх тіл опали білі одіяла.

І звільна під повільний ритм музики стали стрункі нагі тіла жреців виконувати танечні рухи, зразу тільки головою та раменами, а там і всім тілом стали крутитися на місці. Звуки музики кріпшали, ритм прискорювався, а вслід за сим жреці покинули свої місця й уставилися в круг. Круговий рух ставав щораз то швидший, а рівночасно увесь гурт став звільна блистіти у сутіни портика, істерична дрож стягала їх уста в судорожний усміх, а з уст добувалися тихі оклики ні то радості, ні то терпіння.

Аж ось залунала громом звучна фанфара, а вслід за сим полилася та сама мелодія, та вже не лагідним ритмом любовної пісні, а гірським потоком розшалілої пристрасти. Круговий рух тіл став заворотним, рівномірний обхід змінився у шалений біг людини, яку з допусту богів охопило божевілля. Чимраз швидше і швидше крутилися жреці, їх очі погасли, одні лица посиніли, другі поблідли, на викривлених губах показалася піна, наче у скаженої звірини. Хриплим крикам танечників відповідали проймаючі голоси жрекинь і танечниць, і в музиці щораз то більше брали верх свистячі сопілки, бубни та литаври, а затихали струни, дзвінки та труби.

Нагло в руках розшалілих танечників блиснули ножі. Вони калічили собі лица та груди, а червона кров дощем стала падати на землю. Кілька жінок омліло, а його святість порушився на престолі. Навіть його дратувала ся картина пристрасти, яка пожирає огнем ество людини та з якої родиться життя. На те усміхнувся Птахготеп, який стояв за королем, і сказав шепотом:

— Усяка пристрасть жорстока, але кров завсіди гасить її. Одно тільки любовне божевілля черпає з крові ще нову силу та доводить людину радше до смерти, чим до знесилення.

Однак фараон не розумів високої образовости оргіастичного танцю. Його високі плечі здригалися, а довгі, тонкі пальці судорожно перебирали складки стени на худих колінах.

У сю мить замовкла музика, а рівночасно з останнім її звуком попадали на землю окервавлені тенечники, як діточі кукли, коли урветься мотузок, який порушав їх члени. Сильні, широкобедрі служебниці юрбою прибігли і повиносили неприємних жреців у глибину храму. Їх місце зайняла дружина танечниць.

Здавалося, що богиня з усього Кему вибрала найкращі квітки, щоб їх попересаджувати у свої городи, найсолодшими пахощами Пунту облила їх прегарні тіла і дала їм тугість пружма і ніжність платочків рожі. Синяві, рожеві, ясно-зелені, жовті та білі калязіри, перетикані золотими та срібними ниточками, увидатнювали ще більше чарівні форми тіла. Густо нашивані самоцвіти та жемчуги звертали очі всіх на укриті понади дівчат, а разом лагодили у дечому їх непоборимий чар, бо онесмілювали видця.

У сьому чарівному крузі, наче самоцвіт у дорогоцінній оправі, стояла дівчина у золотистому калязірі та в чільці, на якому блистіли дуговими рефlekсами діаманти, смарагди, сапфіри, топази. Воно ярко відбивало від запашної чорної хвилі волосся, яке спадало на мраморні плечі. Між двома бездоганними півкулями грудей звисав густо жемчугами висаджуваний амулет. Однак ні чудові форми тіла, ні дорогоцінні ковтки та персні не пліняли зору так, як осліплювала краса личка. Чорні, наче кисткою маляра намальовані, брови, маленькі, повні, як спілий гранат, червоні усточка, тонкий, ніжний носик — все те зливалося в появу, яка навіть Рамзеса пірвала у круг свого чару з непоборимою силою. На його впалому лиці зацвів цеглястий рум'янець, відстаючі уха порушилися, широкі, дещо викочені губи зложилися до усміху, а жорстокий погляд глибоко осаджених очей злагіднів. З-під низького, взад похиленого чола устремився він просто в очі дівчини і викликав на її личко рум'янець стиду. Рука володаря піднялася з колін, наче бажала таки сейчас загорнути сей скарб для себе... Та в сю мить заговорив ідол богині, а з нутра його голови засвітив нагло якийсь неземний блиск. Все, що жило, упало ниць. Одна тільки Герзет і фараон остали на місці...

— Тобі, герою з Кадешу, побіднику підлих хетта, хоробрий, щедрий жертводавче та мій годованче, даровую отсю дівчину. Уведи її до свого пагімту і бережи від лихого уроку та від обіймів чужинця!

Замовк голос ідола. Жреці кинули пригорщу ладану на жертівник, а бовдур диму закрив на хвилю кам'яні члени богині. Коли розвіявся, сьєво погасло, а невидимі співаки завели гімн в честь богині. Мелодія пісні — раз могуча і поважна, то тужлива і розмріяна, то пристрасна й пориваюча — вколихала звільна розбурхані пориви дикости в учасників торжества. Кров відпливала з мізків, напруга м'язів ослабла, наче на морі опадають після бурі розгойдані хвилі.

Вкінці втихли слова співу, а останні тони дострою наглими переливами перейшли знову у танечний ритм. Напів був той сам, але закраска зовсім інша. Се був наче запашний ле-

гіт з-над цвітастих лугів, який бреться наслідувати пустинний вихор. Він теж сильний та могучий, але не скаженим розгоном, а непоборимою понадою, і пориває зі собою не тіла, а почування. Він обснує тямку павутинням солодкої злуди та подає серцю неясну, несмілу обітницю любовного чару.

Враз двигнулися ряди танечниць повільними, ритмічними руками. У руках деяких маяли барвисті хустини, у других — вінці білого та синього лотоса або довгі яркі ленти. Брязк святих тарахкавок значив такт, у якому малі м'які ніжки ступали по долівці та погиналися тіла.

Аж знов заграла музика розгульний танець, і вихром понеслися танечниці у заворотньому кружлянні довкола жертівника. В очах темніло від лискавкових рухів лент, вінців, барвистих калязів, а запах молодого спітнілого жіночого тіла глушив ладан, кедрову живицю, нард.

По хвилі у скочній мелодії святого танцю зазвучали наче тихі зітхання любовною страстю томленої груди. Вмить здержалися танечниці, а, відкинувши голови взад, завмерли, ніби услухуючись у якісь давно нечувані звуки. Дивлячися на сі чудові, від давленого віддиху дрожачі члени, блідли навіть лица старих, досвідних жреців, для яких ніяка забаганка звироднілої половости не була новістю. Їх висохлі тіла приймав святий, божеський огонь Гатори і пожирав їх бажанням сполуки, з'єднання, обіймів, бажанням здоровим, природним, як було се, що дало світові Гора...

Стоячи на місці, почали танечниці всім тілом, а головно долішньою його половиною, виконувати рухи святого танцю богині, у якому дівчата віддаються небесному любовникові. Кождий м'яз, кожда лінія прегарного тіла виступали ярко з-під прозорої гази. Тіла пружилися, вигинали, корчили, шаліли, наче в справжніх обіймах палкого мужа, а цвіт'яні личка, наче зеркала зі сталі, відбивали у собі всі відтінки екстазу.

Вкінці, коли захват дійшов до найвищої напруги, коли здавалося, що дівчата, втишивши бажання самим танцем, помліють від крайнього знесилення, Герзет, яка через увесь час хороводу стояла недвижно перед жертівником, підійшла на кілька кроків до фараона. Загриміли труби, забряжчали тімпани, задзвеніли струни, і вмить розсkochилася танечна юрба. Розсkochилася і щезла. Тільки двадцять танечниць остало, а кожда з них обняла розпаленим, спітнілим тілом статуету Птаха.

І ось Рамессу устав з престолу і підійшов до Герзет. Святий танець розбудив і в неї кров, яка й обізвалася могутнім голосом бажання. Музика, танечний шал, пристрасні рухи та захват божеських танечниць пірвали її зі собою, розбурхали живлові похоти молодого тіла. Герзет важко дихала.

гризла до крові коралові уста, острі, генною крашені нігтики впивалися у малі долоні ніжних рученят. Усе цвітуче тіло вигиналося взад, наче ждало палкого об'їму коханої руки, наче ждало сповнення солодкої обітниці, яку дає своїм поклонникам Гатора. Та ось, коли худе, хиже лице володаря наближалося до неї, з глибини серденька виповзла гадюка та ховзким дотиком вмить остудила молодечий зрив дівочих бажань. Герзет здригнулася від сього дотику і подалася взад.

«Богине! — зітхало здавлене серце. — Не дай мене в руки сеї людини! Се не фараон, не його святість, се тільки людина... а перед такою людиною щезає бажання серця, мовкне голос крові, а, наче крокодил із нілової грязюки, виповзне з закутин душі відразу!»

Одначе богиня не чула слів серця дівчини, а уста боялися висказати їх голосно. І вмить худі руки його святости обплели мраморні груди дівчини, наче комашку довгі ніжки павука. І він потяг за собою омліваючу кралю геть поза жертівник у внутрішню колонаду святого пагімту Гатори, де ждало на їх обоє фінікійською пурпурою вкрите ложе... Грубі уста Ремзеса з трудом ловили віддих, в кутках показалася піна, наче в голодного леопарда або в ситого крокодила, а все лице кривилося від похоти, наче маска фінікійських патеків.

З трудом добився фараон до ложа, яке стояло над круглим басейном посеред колонади. Ніжний шелест водограю та пахощі з позапалюваних кадильниць обіцювали володареві обох світів розкішну ніч під покровом Ізиди, матері моря та любови, родительки Гора, який дає життя усьому, що зродилося, з об'їмів обох полів. Засліплений диким живловим бажанням, поклав Рамессу на багрянлицю омлілу Герзет, а коли вона по хвилі розплющила свої, мов у газелі, великі налякані очі, він кинувся на неї, наче азійський варвар на силуоздобуту невольницю. Висока тіара на голові вадила йому; він кинув її на долівку біля ложа...

Але в сей мент якась надлюдська сила відірвала худошаві, хоч сильні, руки володаря від дрижачого тіла дівчини.

— Евмаху! Сюди! — гукнув фараон, скаженіючи від лютоги, та всею силою виривався зі залізного об'їму нежданого ворога. По довгих зусиллях удалося йому вдарити когось ліктем у черево. Але в сю мить усі лампади святині засвітили йому в очах і погасли, а разом із ними погасла й тямка. Ударений п'ястуком поміж очі, фараон повалився на ложе, наче статуета Птаха, яку переверне збиточна танечниця у храмі.

А над Герзет похилилася голова Ксанта.

— Герзет, не бійся! Се я, Евмах! Устань і ходи зі мною. Ти моя пайка від богів, і нема сили, яка б узяла тебе в мене.

— Ти сильний, мов бик Гапі,— прошептала дівчина.
Ти — мій володар, і з тобою піду, куди хочеш!
По хвилі за обоїми запав круглий камінь у стіні одівальні.

Над раном тої самої ночі його святість велів себе у носилці віднести у табір. Прибувши між полотняні стіни свого шатра, сейчас ослонив хустиною чоло аж по брови та звелів покликати Горсутена. З облеслим усміхом на устах упав «пан таємниць» його святости на черево, викрикуючи на честь володаря, але сей велів йому сейчас устати і спитав:

— Ти знаєш, що було зі мною сеї ночі?

— Покірний слуга є паном тільки сих таємниць, які зволить йому повірити пан обох світів, побідник дев'яти народів,— була відповідь.

— Тож слухай!

Тут Рамессу розказав Горсутенові свою нічну пригоду. Він пінився з лютої, скаженів, шалів, а його вперед вистаюче лице кривилося, наче пика лісовика-горили.

Довго слухав Горсутен прокльонів фараона, який нахвалявся на зорі розіслати по всіх усядах посіпаків, щоби спіймали зрадника й богохульника з його добичею. Його мали прибити на хрест, а її прив'язати на гранітній плиті перед лицем сфінкса, де б її вбили сонце та спрага. Вислухавши всього, шамбелян знов упав на черево й ударив чолом об долівку.

— Говори! — просопів фараон, переводячи дух.

— Ваша святосте! Позвольте розказати собі казочку.

— Яку?

— Коли праотець великих фараонів Хуфу забажав подружитися зі своєю дочкою, вона втікла від нього і вдалася з простим рибалкою. Вічно жиючий володар велів його вбити на хрест, але неслухняна дівчина спасла його від смерти та через довгий ряд днів та ночей приймала його у себе, доки... доки не було запізно увести її до королівського пагімту. Що ж зробив Хуфу? Він усміхнувся приязно, наче все те сталося за його волею, а навіть з його приказу. Тому ніхто не засміявся з батька, якого не послухала дочка, ані з володаря, якого побідив рибалка. За се в сороковому році правління зять-рибалка спас його від загибіли, а дочка була підпорою його старости.

— Що ж із сього? Я не Хуфу, а Герзет — дочка голяра.

— Так, але часами краще є сховати гнів у серці та удержати його до слушного часу, ніж насильно, спинювати божеський Ніл біля Сунну або пісок західної пустині. Ти знаєш, святий володарю, що жреці озлоблені на тебе. Вони дізнаються про злочин і скажуть: «Се месть богині, яку зобидив твій

приказ. Ми, т. є. жреці, дали тобі дівчину, а богиня відібрала її тобі. Підлий чужинець — се тільки сліпе знаряддя в її руках...» А так можеш завтра сказати Птахготепові: «Дарував я моїм войкам одну ніч у обіймах танечниць святині, та вони знехтували мій дозвіл через вас. Сьогодні віддав я дарунок богині чужинцеві, щоби ви бачили, що воля фараона є могутніша від вашої, а ваші бажання не є бажаннями Гатори. Вона, бач, сама своїм святом звеличила весілля Евмаха з танечницею Пібасту. А щоби не досягла його отруя та ніж скритовбійника, велів я йому від'їхати і заказую всім стежити його в утечі».

— На Амона! — аж скрикнув фараон, а його викривлене лице знову прибрало звичайний гордовитий вираз.— На Амона! Віднині, Горсутене, ти стаєш моїм першим дорадником! У тобі є мудрість Птаха, хитрощі вужа, а красномовність Тота!

VII

У ВЛАСТИ ПРОТЕЯ

Коли незвісні та неназвані творці будували світ, вони перш усього розлили аж до найдальших окраїн усього, що єстувє, океан — безмежний простір валів-хвиль, піни, глибин та мілин. І дали йому мову — сей тихий, любий гомін води, об яку вдаряє легіт. Посеред сього простору поклали землю, наче смарагд у сталевій оправі, і заселили її людьми. А люди мали услухуватися в чудову музику хвиль і з неї збагнути велич сил та умів, які розклали перед їх очима світ. Одначе люди не розуміли величі твірчих умів та боялися моря. Вони й не почитали творців, а тільки сих, що були посередниками помежи творцями світа, а морським богом став химерний старець Протей. І веселий він, як дитина, і грізний, як пустинний вихор, і приязний, як залюблена дівчина, і сумний, як опечалений батько, і щедрий, як плідна земля Кему, і пажерливий, наче голодний бегемот у багнах краю Куш. Щоднини, щогодини зміняє він своє лице та показує його морякові, щоби подивляв його багатства та навчився життєвої правди, що найпостійнішою в життю є непостійність.

Тому з тривогою в серці ступає моряк на поміст корабля, але коли знову верне на суходіл, з тугою оглядається поза себе, де у глибині дримає змінчивий Протей, а його діти, сапфірні хвилі, з тихим говором ударяють об обгиналки корабля, наче сказать бажають: ходи до нас, верни ще раз, а не такі ще чудеса побачиш!

Під непорочним голубим небом Фінікійського моря, на сапфірних хвилях, з подувом теплого вітру, наче білі лебеді на озері Наату, плили дві нави. На щоглі першої з них маяв багрянний прапор, а на жовтому вітрилі виднів образ єгипетської богині Ізиди — на знак, що корабельник був під опікою володаря Єгипту. Одначе на чердаці та на кінці щогли стояли малі золочені ідоли фінікійського Мелькарта, а зізаду на високій кормі, у хатчині корабельника, скалили зуби кам'яні карликуваті, грубо оливою намащені чорні фігурки патеків. Вони мистилися на малому вівтарі, а перед ними на вистеленій лежанці спочивав корабельник Магарбаль. Звідсіля бачив він усе, що діялося на палубі, й видавав прикази морякам.

Дальше на південь плила друга нава, дещо менша на величину, але у прочому зовсім схожа на першу. Обі були довгі й невисокі, бо сиділи доволі глибоко у воді. Обі мали закривлені дзьоби, по одній низькій щоглі з широченним вітрилом та високі корми з-хатчиною наверху. Під хатчиною була каюта, а ще нижче, на самій палубі, крита кімната для керманича і залого. Палуба щільно покривала нутро корабля, а на ній сиділи до лавочок прив'язані гребці. Сорок їх сиділо біля весел, а двадцять моряків робило службу або сиділо у кімнаті керманича.

У каюті більшого корабля з формінгою в руці спочивав Ксант, а біля нього на м'якій жовтаві подушці лежала Герзет. Чудова, ніжна її стать, одіта в прозорий калязір, ярко відбивала від других жінок, яких кільканадцять сиділо та лежало у каюті. Вже з зовнішнього виду пізнати було, що вони тільки служебниці єгиптянки. Пізнати було також по їх покорі та мовчливості, що вони без спротиву віддали їй перше місце в серці Евмаха і, як азіятки, не бачили в сьому нічого дивного. Усі жінки втвиряють обійми Адонові, та він химерний, наче метелик, всілякі квітки на лету знаходить, а то й у власну красу заглядиться!.. Хто знає, може, завтра відвернеться лице володаря знова до них та поглядить давньої любки, кажучи: «Мандрівник-купець, який збирає скарби по всьому світу та звиджує всілякі краї, вертає-таки вкінці під вієри пальм на плоску кривлю біленької хати над широким Фратом чи над бистрим Оронтом і вітає радісно матір своїх дітей». Ось так верне, може, й він... О Милітто!

Геройські члени Евмаха обіймав тісно хітон зі синього тонкого полотенця. На ногах мав м'які постолі, а пахощами орошене волосся придержував золотий обруч. Рум'яні уста склалися до усміху, а сині очі здавалися відбиткою небозводу. Тому, наче у небозвід, задивилася у них Герзет, наче у яку неземну музику, заслухувалася у його голос.

— Ще один день, і бажаний та очиданий суходіл привітає нас, — говорив Евмах. — Осядемо в тіні мікенської скали, бо не знаю, чи живі ще батьки мої в Тірінсі та чи змінилося серце убиваючої мужів Андрофіли. Тому боюся йти туди. Нема в нас у Пеласгії великих скарбів золота, міді, нема самоцвітів, ні дорогих паволок, тому багачем поверну я у землю моїх батьків. А на багатого ласкавим оком гляне й годованець божий — король і співгорожани. Він дасть мені місце при своєму столі, де збираються знатніші мужі, а вони віддадуть мені перший голос у судовому крузі. І тобі, Герзет, не бракне гарних та роботящих невільниць. Будеш панією у гарно збудованому телямі та зберігатимеш серед пахущих кімнат у кованих скринях білизну, одержу, дорогоцінності. Ніколи не бракне тобі і солодкої любови, бо у нас в Пеласгії одна тільки жінка орудує не тільки домом, але й серцем чоловіка.

— Ох, Евмаху! — усміхалася Герзет. — Кільки разів нагадую собі Птахготепа, фараона, стару Ату зі святині, тільки разів бачу й п'яного жреця з покусаною танечницею, покервавлені тіла, пошалілі від танцю дівчата. А тоді здригається моє серце, наче від нічної чи полудневої змори. Все те, все те позад мене, а переді мною — щастя! Так, о так уявляла я собі при боці любимого, у крузі рідні, при огнищі. Хай побережуть його твої й мої боги!

— Наші боги, Герзет! — сказав Ксант. — Вони одні для всіх, тільки ріжно називаються.

— Так, як любов, Евмаху, — відказала дівчина, — хай проведе нас до неї Ізида, цариця моря!

І, взявши арфу, вдарила кілька акордів, а вслід за сим під сине вечоріюче небо поплила пісня.

*Ізидо, мати світлих гір,
Ізидо, мати моря.
Злети з пустих Синаю гір,
Сповни життям мертвий простір,
Добром країну горя.*

*Подай нам силу обоім
Сю пісню простівати,
Щоби се любе та ніжне
Чуття, жагуче і чудне,
Потоком слів віддати.*

*Як вкриє світ синява ніч
В легенький далі фон,
Ти зійдеш з неба, і тоді
Заб'ються серця малоді...—
Се твій зове закон.*

*Забудуть блиск та тьму нічну,
Забудуть світ без далі,*

*Ізиді серця дар дають,
І голова на білу груди
Схляється поволі.*

— Земля! Земля! — залунав нагло голос моряка, що стояв на чердаці під ідолом золотого Мелькарта.

— Слава Мелькартові! Дяка патекам! Земля! Земля! Враз заворушилося все на кораблі. Позривалися дівчата і побігли між моряків Магарбала.

Устав й Евмахос, і нагло щез із його лица вираз любовного захвату. Засвітилися очі, грізно стягнулися брови, формінга полетіла в кут.

— Коханий, брате могого серця, що з тобою? — налякала Герзет.

Але Ксант не відповів. Із-під лежанки добув шалом з трьома китицями, кований черес, величезний щит та меч, пірвав у долоню дві списи, які стояли при вході в каюту, і одним скоком найшовся біля східців на палубі. Довкола нього зібралось вмиль десять мужів у перепасках на бедрах, які бували тільки у рабів. Були се його дружинники, які робили моряцьку службу нарівні з моряками Магарбала. Евмах підійшов до великої скрині, яка стояла біля керманіча, а мнимі раби відчинили її. Щити, шоломи, череси, ножі заіскрилися в їх очах, і вони вмиль порозхачували їх між себе з вправою, властивою воєнним людям.

Тим часом Магарбаль, вислухавши пісні Герзет, усміхався солодко у передсмаку тої хвилі, коли чудова єгиптянка заспіває сю пісню і йому. Нагло почув оклик вартового, солодкий усміх змінився у насмішку, яка викривила гарне ще лице азіята у пику сатира. Він швидко зійшов східцями на палубу, відкіля бігли саме всі моряки на чердак. Надармо гукав на них Магарбаль здалека. Вони спішилися, щоби побачити ще перед заходом сонця береги Кіпру. Коли, одначе, суворе лице корабельника появилося між ними, вони згуртувалися й охоче пішли ловити пеласгійця. Лови на людей були їх звичайним ділом, а сим разом не треба було й побоюватися, що нападенний буде боронити своєї свободи. Він навіть не надіявся нападу, тож хотяй би навіть і найшов при собі ножаку або дрючок, не зміг би пошкодити товпі напасників.

Азійські дівчата почули, про що йде річ, бо добре знали фінікійську мову. І вмиль поняли, що ув'язнення їх пана — се для них горе, хто знає, чи не більше самої неволі. Намість веселого, привітного чи байдужного Ксанта став би їх володарем жорстокий, загонистий, нахабний азіят, а з його рук, наче товарина, пішли би вони на поталу кіпрійським чи кретійським селюхам. Селюхи до року-двох виссуть із невірниць всю красу, понаду, молодість, а там і викинуть з кімнат до

челядної між вонючих рабів носити воду та землю до винниць. Тому, знаючи се, кинулися дівчата остерегти Ксанта перед небезпекою. Та, на жаль, їх наміри збагнув проворний купець-корабельник і приказав задержати їх на чердаці. Двох моряків з нагаями станули на сторожі біля гуртка наляканих красавиць. Рівночасно товпа з яких двадцять фінікійців підходила нишком до задніх східців. Ось вони вже й перед ними та перед темним отвором кімнати керманіча.

Перший азіят зі зашморгом у руці став поволі спинатися на східці, коли нагло зверещав нелюдським голосом і з глухим ломотом покотився під ноги Магарбала. Він вертівся, наче притоптаний хробак, а обома руками притискав розпорений списою живіт, із якого випливали тенеса та бухала струя чорної крові.

А в сю мить із-під східців, із темного отвору кермової кімнати, вилізло чудовище. Перш усього показалися два вістря спис. Одно було лискуче, чисте, з другого стікала кров пробитого моряка. За вістряма висунувся, наче велетенська черепаха, щит, а над ним три китиці шолома, з-під якого грізно гляділи очі Евмаха.

Враз подалися фініки, їх члени прошибла дрож переляку, а тривога упала на темні лица блідим відтінком смерти.

Евмах випрямився на весь ріст а, взявши одну спису в ліву руку, підняв правою другу вгору й засміявся. Дивно відбивав сей голосний регіт від кректання та харчіння конаючого моряка. Здавалося, що вбитий береться піднімати на глум убійника.

— Ти перечислився, крамарю! — говорив Ксанти. — В Єгипті навіть сі, що не знають мови фініків, розуміють їх підлі замисли. Небесні боги гидяться ними і покарають їх руками вибранців. Недармо обіцяв я їм десятину майна. Тепер ось додаю до сього четвертину твого!

Магарбаль бажав відповісти і виторгувати бодай мир та прощення. Показалося, одначе, що він і в сьому перечислився, бо ось останнім словам Евмаха товаришив свист списи, яку вправна рука полковника вгородила в тіло найближчого ворога. Вслід за сим з чорного отвору кермової кімнати вилізло ще десять таких самих чудовищ. Засвистіли списи, й ні одна не пролетіла даром. Бо й чим була ся боротьба на гладкій, білій палубі корабля проти важених боїв зі звичними хеттійцями серед вертепів Кадешу та пісків пустині?

Крики, зойки, загальна втеча! Моряки ховалися поміж гребцями, які, вельми раді з погрому немилосердних панів, копали їх ногами та викидали назад на палубу. Деякі бігли на чердак між дівчата, а сі з вереском ховалися по кутках, щоби і їх не влучила де у п'яті яка навманя кинена списа.

Інші бралися до збуї... Та все те було даремне! Згинули всі, а останнім упав Магарбаль, сховавшись на дзьобі корабля під ідолом Мелькарта. І ідол, і купець потонули у морі, а воно з легким хлюпотом замкнулося навіки над обома. Один тільки керманич остав при життю. Він поклявся на всіх богів Сідону повести наву до берегів Пеласгії, і то якраз напроти мікенської скали.

Коли на небо зійшов місяць, оглянувся Ксант за другим кораблем. Не міг його, одначе, доглянути у темряві і тому звелів запалити в'язку смолоскипів на шпилі щогли... І ось далеко у південній стороні заблмало вкоротці таке саме червонясте світельце, а опівночі обі нави стрітилися. Першою річчю, яку побачили очі пеласгів, був труп Балім Регаба, а першим словом, яке почули, було поздоровлення Лязіоса:

— Вітай, побіднику Рамзеса! Страшно крихкі кости у сих крамарів. Аж дивно мені, чому його святість не поторощить їх зразу. Двісті пеласгів та тисячка єгипетських водоносів було б аж надто до сього.

У тіни мікенської скали збудували захожі з Фінікії та Єгипту майстри нову домівку для багатого купця зі Себенніту, який купив собі у короля на се право. Вправді купець був вельми схожий на пеласга, але золото та азійські дівчата були зовсім правдиві. Тому король і не допитувався про минувшину купця, а радів, що добутими дарунками наповнить опустілу скарбницю. Купець на ім'я Евмах піддав йому ще й гадку, якби-то без великої небезпеки позбутися з Пеласгії кретійських ратників повстанням. Він сам брався навіть згуртувати довкола мікенського короля всіх наемників, які мали невдовзі вертати з Єгипту. Не диво, отже, що Евмах став першим другом божого годованця — короля.

Величавий був дім Евмаха. Зелені, червоні, сині та жовті стовпи, одвірки, стіни та ворітниці були прикрашені різьбами, волютами, фігурками, малюнками, а тут і там блистів навіть полірований спиж або мідь. По двору в нього ходило чимало рабів та невольниць, а на гноєвищі роїлося від товстих баранів та широкоротих волів і корів. Скорі собаки берегли хати, а новий поріг швидко вигладили постולי гостей, післанців та приїзжих купців із Крети, Кітери, Евбої, Йонії, Карії, а навіть і далекої розбишацької Дарданії.

Росло майно, значіння Евмаха, одначе найкращим самоцвітом його щастя була й остала Герзет. Всупереч звичаєві Єгипту, вона засіла при огнищі Евмаха, як жрекиня при жертівнику, а коли надходили на неї спомини розгульного життя Пібасту, казала до своєї душі летиві собі: не гляди щастя у многих, бо даєш його тільки одному!

ШКОЛЯР ІЗ МЕМФІСУ

Нарис із XIV в. п. Хр.

I

СТЕЖКА ПРЕМУДРОСТИ

— «Поклін тобі, Нілу, о ти, таємничий, що добуваєш на світ усе укрите! О ти, що еси небесною стежкою у своєму приході, — поклін тобі!..»

Сонним, скрипливим голосом диктував учитель текст стародавнього гімну, а тридцять пер шкрябало до такту по жовтій верхній папірусових карток. Учитель, сороккількалітній, передчасно постарілий муж, сидів, підкуливши худі ноги на брудній подушці, та відчитував текст зі звитка, який пересувався звільна між вправними пальцями.

Сірі тіні лягали на висках гладко оголеної голови учителя. Зате на лиці видніли цеглясті цятки, які зовсім не годилися з безчисленними брижками та глибокими складками пергаминово-сухої шкіри. Прижмурені, опухлі очі п'яниці ліниво пробігали рядки письма, а беззубі уста з трудом та видимою неохотою цідили слова тексту.

— «Ти, що поливаєш водою сотворені богом сонця ниви на те, щоби прокормити усе живуче, ти один напоюєш усю землю!..»

Між одним і другим словом минали довгі хвилі, а після кожного рядка голова опадала на засалений, брудно-білої краски гбош, наче до сну збирався учитель, і за кожним рядком у зборищі школярів повставав шелест. Зразу був він тихий, як звеніння великих синіх мух, що залюбки сідають на старців, небіжчиків та на недужі трахоною очі. Опісля кріпшав значно і прибирав усі ціхи шкільного гамору, які являються тільки в зборі молодяків, томлених шкільною нудьгою. Деякі балакали про річі, які перебалакали уже сотню разів, другі починали сварку про все та ніщо, інші частували себе взаємно стусанами або скоботали себе принесеними вітками потоса. Вкінці, коли з поблизького святого саду прилітав виск малп, що ласували фіги на сикоморах та смоквицях, з-поміж школярів почувалися вмиль наслідування та свист глиняних свиставок. Такі свиставки вироблював із глини ду-

же справно Пегенука, дверник шкільного інтернату, а мали вони сю прикмету, що їх пронизливий голос дразнив незвичайно малпи. Вони підіймали нечуваний вереск та крик, як тільки зачули свист. Ані сопілки з дерева, ані папірусови трубки не давали таких наслідків, тому між хлопцями Оакабу, учителя середнього курсу при храмі Птага біля Мемфісу, не було ні одного, хто не мав би такої свиставки. За збанятку дактилевого вина, крадьки винесене з хати або вкрадене з приносів біля жертівників, можна було таке добро набути у дверника. Бувало, що роздратовані малпи покидали дерева і спиналися на стіну, яка відділяла городи від колони, де відбувалася наука, а тоді учитель опинювався посеред двох громад верескливих та підскакуючих чортенят.

Але свиставки мали ще одну погану прикмету, а саме, що будили завсіди з просоння старого Оакабу. Він тоді відрухово хапав одною рукою за різку, а другою за збанок із пивом — і горе школяреві, якого найшов не на місці погляд каправих очей. Коли все було в порядку, Оакабу потягав зі збанка, а там і кінчив диктат: «О ти, що у своєму приходи еси небесною стежкою,— поклін тобі!...»

І знову бігали тростинові пера по зле гладженому сайтському папері, нагі спина розбавлених хлопців гнулися, наче при переході статуї божка Тота, давця мудрости та письменности,— а душі тонули у сонній нуді...

Щораз то частіше засипляв Оакабу на своїй подушці, щораз то частіше намість криків та свисту почувалася зівота. Невиносима спека давила груди хлопців, а піт струями лився з нагих, наче бронза, лискучих тіл. Посередині діоритової колони був вправді чималий водозбір, обсаджений лотосом, але вода в ньому була тепла... Все-таки із задніх рядів школярів вийшов, може, шістнадцятьлітній хлопець у короткому стелі і, скинувши зі себе сю легку фартушину, скочив у воду. Вмить позривалися всі товариші з місць і пішли за приміром товариша. Навіть сі, що спали, побудилися, та якраз через те попсувалося все. Тридцять підростків у купелі — се наче торг на Анхті. Зчинився крик, гамір, метушня; вереск та регіт змудженої дітвори, яка найшла собі так любу усякій дитині забаву; приглушили страх перед різкою старого учителя навіть у тих, що її боявся.

А гамір, який зчинили хлопці, був куди більший від криків малп за стіною... Учитель збудився. Довго глядів на пусті рогіжки, на яких звичайно сиділи школярі, і не находив їх. І вже мимохить сягала ліва рука за збанком, коли новий вибух сміху заставив старого звернути голову направо. Він вмить з'ясував собі, що хлопці не пішли додому, тільки покинули науку задля купелі. Гнів та безмежне обурення наповнили

грудь мужа науки. Він з незвичайною силою вхопив різку, яка лежала праворуч «просвітителя», рішений покарати примірно нечуваннй злочин. Саме тоді хлопець, що перший ускочив був у водозбір, перекинув собі через голову двох малих ростом товаришів, які за те обмазували його від стіп до голови намулом, випорпаним десь із-під обмуровання. Намул був товстий, масткий і добре прилягав до шкіри.

— Мурин! — кричали хлопці, і серед реготу та хлюпання обмивав себе рослий молодяк водою.

Нагло верескливий, пронизливий, наче звук глиняної свиставки, голос учителя заставив збиточників задеревіти на місці. Такий рявкіт означував найвищий ступінь озлоблення, і мимохить почув не один, що тепла купіль водозбору холодніша від теплого місця на рогожі під стовпами.

— Поганці, шакали, сини і внуки шакалів! Вонючі удуди, щурі, прокляте кодрло ріксів, паршиві нащадки тебрів, фініків чи якої іншої галайстри! Де ви? Га, видно, що ви нечисті свині, то й у грязюку лізти мусіте, бо се радість ваших членів, розкіш вашого серця. Сюди, шолудиві собаки, нехай погляну, з якої шкіри пороблені ваші рабські спини!..

Миттю найшлися школярі на місцях, зав'язуючи стени, хто їх мав. Останнім вийшов із води «мурин», який мусів змити зі себе останки намулу, і на ньому окошилося все.

— Ох ти, гниляку, ти, впертий гіпопотаме, ти...

Старий не скінчив, бо нагло кров збурилася в ньому при виді спокійного і дещо повільного в рухах хлопця. Він скочив на своїх худих, кривих ніжках, вхопив за шию хлопця довгими, як у кістяка, сухими руками і повалив його на землю.

Хлопець не опирався. Він був вихованком храму, його родичі — мужики — не могли заступитися за нього, він був, так сказати б, рабом «святих отців». Тож хоч один рух жиливих рамен був би кинув старим Оакабу у водозбір, він дозволив собою кинути об землю, і почалася кара. Учитель бив його різкою куди попало, скакав по ньому п'ятами, бив п'ястком, ліктями, колінами, доки не втомився сам. Тоді упав на подушку, щоб відпочити.

— Лежи, собако, доки не скажу тобі, як страшно зобидив ти се святе місце знання, божеську криницю премудрости Гота, стежку, яка веде просто перед престіл Амона-Ра, а вже в сьому життю веде до приемностей стану писарів. Лежи, гієно, жди!

Та не довелося учителеві повторити свого виступу. У вході показався Пегенука з велічезним кошем, а за ним двигав служебник чималий глиняний глек. Пегенука похизився до стіп учителя:

— Позволь, о ясуючий писання учителю, принести тобі та твоїм ученикам поживу для тіла. Людина не живе тільки безсмертним словом, але і хлібом та пивом свого дому. Перед храмом ждуть матері на діти, а й я приношу їжу питомцям святих отців.

Учитель був зразу невмолимий, і не багато бракувало, а був би заборонив роздати їжу між хлопців. Та ось одна із матерей мимохіть найшла дорогу до серця учителя. Знічев'я запищали курята, які вона принесла, очевидно, в дарунок учителеві, і на лиці старого вмить зайшла незвичайна зміна. Грізно стягнені брижки вигладилися, уста зложилися до усміху, рука випустила різку і погладила кілька разів запале черево Оакабу.

— Впусти матерів до дітей, невільнику! — сказав ласкаво.

Вмить усе подвір'я заройлося від пестрих калязирів жінок. Чвалом побігли діти їм настрічу. Обійми, поцілунки, пестоші наповнили радіщами сонне подвір'я, і скільки матерей та синів, стільки говорів почувалося у загальному хорі. Усяка, бач, мала для свого пестунчика осібне ім'я та говір ще з часу, коли-то він, завинений у хустку, подорожував на хребті матусі та годувався нектаром із її грудей...

Багатші, знатніші жінки не прибували самі. Стара няня або раб, який мав обов'язок наглядати за дитиною, приносив йому їжу та вісти з дому родичів за весь день.

Тим часом до Оакабу підійшла Хунзіт, жінка наймолодшого писаря, який служив у номарха Менфі, і поклонилася до землі.

— Я прийшла, о просвітителю, до твоїх очей, щоби вони ласкаво спочили на мойому Амені. Нехай Тот створить перед тобою, о святий пророче, найтайніші жерела своїх мудрощів, нехай Гор, який завтра побідить ясным лучем злобного Тіфона, усміхнеться тобі першим, найкращим усміхом. Нехай Гатора дасть тобі потіху із твоїх діточок, як мені дає в мойому Амені! А що завтра у всьому Кемі велике свято Ізиди та Гора, то й я погадала собі, що, попри мудрощі, легка та поживна страва пособить перетомленому мужеві науки. Тому й осмілилася принести тобі, о святий, куряток найкращих, найніжніших, найбільше чубатеньких, які мала. Прийми, не горди скромним даром убогости. Якби мій пан був великим писарем дому золота Його Святости, то я принесла би тобі половину скарбниці в Тебах у забудь про мойого Амені.

Се сказавши, поклала до ніг учителя тростиновий кошичок із курятами.

— Благословенство Тота та Гатори на тебе, твого пана та твого Амені! — відповів повагом Оакабу. — Великий

Мудрець Птахготеп каже: «Якщо ти розумний, то виховуй свого сина у любові до божества, у пошані до учителя». І як бачитиме твій Амені се пошанування у вас, то й він стане людиною, яка, певно, одержить колись нагороду з високих, святих рук фараона, що жне вічно. Бо чи є що краще піднесліше, корисніше, як звання писаря? Тому каже Птахготеп: «Коли знаєш письмо, то се тобі вийде на добро. Тому їдай, щоби братися до нього з розкішшю та любов'ю. Вже один день у школі принесе тобі користь і буде кам'яною підвалиною вічності!»

Се сказавши, узяв кошик і передав його Пегенукові з приказом занести домів.

— Нехай Мері нагодує їх, а вночі перед сном заріже на завтра!

Пегенука послухав і, узявши кошик, вийшов. Виходячи, кинув оком у сторону, де біля стовпа стояв покараний недавно молодяк із глиняною мисчиною в руці. При сьому підняв кошик угору, неначе бажав його показати хлопцеві, а сей справді звернув увагу на дверника і кивнув незначно головою.

Як тільки матері та слуги покинули подвір'я, Оакабу наче ожив. Він ухопив швидким рухом доволі великий порожній кіш і пустився між ученків, що обідали, а саме між тих, що одержували їду з хати. Оттут лежали в'язки свіжої цибулі, наснику, найріжнородніше печиво з пшеничної муки, смажена риба, печені курята, всякі ласощі й овочі. Кожда мати приносила або посилала своєму синові, що тільки було найкращого в хаті; за обідом дармо розглядався батько, чи не принесе його достойна «неб-т-ур-па» лакіток, які він купив був рано на торзі. Ні він, ні вона не знали, що саме під сю пору курятко чи тістечко мандрувало у кошик учителя, а рівночасно почувався поважний його голос у поуці:

— Горе дитині, якої родичі не знають, чоґо саме потреба її членам, що їм шкодить. Глянь! Ось діти простаків на пасовищі. Вони клякають і ссуть тепле молоко з дійок, кажучи: «Усе вип'ю, бо се подобається моему серцю!» Вечором не дочислиться писар власника коров не одної мірки звичайного подою, і батько дитини дістане буки. Оттак і ви бігаєте і в'їдаєте се, що не для вас призначили боги Кему. Зерна лотоса, молоді гони папірусу, фіґи, коржі, молоко, легке пиво — ось що послужить вашому серцю краще всіх присмаків. Вечором, го єсть там далеко в Аменті — країні мерців, питають ваших батьків: «Чим годували ви синів своїх бедер? Чому псували ви їх забороненою їжею?» І терезка з серцем покійника піде значно в долину на вазі Аноубіса.

Се кажучи, схилився Оакабу і, вхопивши здоровий кусень печеної гуски з рук Небті, сина достойного будівника-архітекта Мемфісу Горсутена, кинув добуте у кіш.

Спалахнув Небті, високий, худий молодяк із сірим, нездоровим відтінком на лиці, але не сказав нічого. Він знав, що всякий спротив не віднесе успіху, тільки затроїть йому назавсідни побут у школі. Навіть родичі не мали сили перешкодити визискові. Школи були в руках духовного стану, а без школи не було для нікого будуччини в царстві вічно живучого фараона...

Все-таки злість обхопила хлопця полуменем. Його руки дрожали, мов у пропасниці, зуби скреготали, борода тряслася, в очах склилися сльози. Здавалося, ось-ось і кинеться на проклятого старцуна, що, оближуючись, посягав саме за в'язкою спілих дактилів, які ласував син писаря «дому печива» мемфійського номарха. Та ось почув на плечі легкий дотик. Оглянувся і побачив товариша, який щойно дістав буки від учителя:

— Чого тобі, Мена? Иди собі! Я... я вб'ю сю злодійську тварюку...

— Тсс! Не вб'єш його і не посваришся з ним, бо в ніякому разі не виграєш. Але ось що каже леопард, коли його проженуть пастухи з краю Куш. Він каже: «Пожди! Я верну удруге...» Ось бачиш? І без тебе обійдеться!

Молодші з-поміж питомців храму далеко не були ситі з кислій юшки та коржів, які приніс їм був Пегенука. Тож, наче шакали за здихаючим буйволом, слідували два з них за учителем і справно викрадали що краще з-поза його плечей. З рук до рук бігли ласощі, деякі вертали навіть до рук власників, інші щезали між голодними питомцями храму, інше викидали клятві збиточники через стіну у святий город. Аж скінчив Оакабу свій обхід, глянув на жниво і... о, мало не пустив з рук майже порожнього коша. Поглядом льва, який на прив'язи кривавими очима водить по зборищі ворогів, обкинув хлопців, але стрійні ряди учеників не ворухнулися з місця. Всі кісточки давно були вже за муром або у водозборі. І погляд учителя повернувся на стіну. А там сидів саме песиголовець та потішно кривився на Оакабу, махаючи в'язкою цибулі...

Старий був крайньо озлоблений, бачив, одначе, що без помочі Пегенуки не дасть собі ради з хлопцями. Звичайно, бач, Пегенука носив кіш, а учитель вибирав усе, що бажав присвоїти собі з припасів своїх учеників. Сьогодні його не було, і ось що придумали збиточники. А ще й малпи...

Вхопив із завяттям збанок із пивом і підняв до уст, та в сю мить пустив його на землю. Темно-бурий плин розлився довкола, а добра пригорща великих чорних тарганів стала розповзатися на всі боки...

З руками, піднесеними догори, з витріщеними очима, стояв Оакабу, як стовп. Мертвецьки мовчали ученики, стривожені його виглядом. Тільки Мена, старший питомець храму, штовхнув Небті в бік, і легкий усміх завитав на лица обох. Тяжко та ліниво йшла наука після обіду. Спека була велика, а хлопці думали-мріяли про свято та домашні гаразди, і на умі не були їм обчислення поверхні геометричних фігур... Оакабу бив різкою невмілих «писарів дому книг», сварив, повчав, аж захрип і втомився. Тоді кинув різку і сказав:

— Поганці! Сказав мудрець, що уха лінивого є на його спині, та, видно, й сі уха повривав вам уже давно ваш опікун Сет, щоби ви не чули слів мудрости Тота. І ви вже не почувете їх ніколи й останете темні та гидкі, наче столітня живиця у череві товстопузого торговця ослами у Танісі... Ану! Напишіть іще висказ мудрого князя Птахготепа, про який я сьогодні вам говорив, і йдіть домів! Нехай свята пройдуть вам так, як заслужили ви собі перед безсмертними, перед родичами та мною, бідним, що замість скарабея находжу в вашій груді тільки його кульочку... Мена, перекажи слова!

Похилилися хлопці над папірусами, а чистий альтовий голос Мени диктував: «Дурень є впертий і не довершує нічого. Він уважає знання незнанням, чесноту пороком, і тому все його життя — мов та смерть!»

Голос труб із найвищого пілону храму звістив прихід свята і гомоном озвався у серцях молоді куди краще материного співу. Се ж були здебільша діти...

Нестримним потоком попливли всі до виходу, навіть оком не кинувши на учителя. Так само і старші питомці храму побігли на пілон узяти участь у вечірньому хорі.

Оакабу остав сам. З важким зітханням узяв свій кіш, щоби занести його домів, та ось побачив у ньому чвертку папірусу. «Оакабу є впертий і не довершує нічого. Він уважає знання коровою, чесноту — вкрадене курятко, і тому є його життя стражданням учеників».

Ось що написали хлопці за диктатом Мени.

II

НАЙТАКЕР

Свято віднайдення тіла Озіріса сином Гором та Ізидою, перемога над Сетом-Тіфоном — дорічне свято перемоги життя над смертю, зелений над червоним, Нілу над пустинею — займало ум. Урочисті богослужіння відправлялися день у

день. Вечорами збиралися по хатах усі, що не були приневолені працювати в полі, і веселі пири приневолювали забувати всіх про непривітну пору року. Щоднини окличники звіщали юрбам висоту, до якої відбули вже хвили святої ріки, а хори шкіл та храмів славили благодать божества співом завітного гімну. Одні тільки мужики не спочивали. Вони палили висохлу соломку на торішніх полях, направляли черпаки, відра, заступи, рала та віялки, ладили зерно на засіви, а писарі записували кожду мірку, кождий кусень дерева чи клаптик шкіри. Деякі записували, щоправда, й таке, чого ніхто нікому не давав ані ніхто від нікого не брав, та зате посвідку відбору видко було на жінках та дітях писарів. Велике, бач, значіння має письменність, не одну тайну скривають коробки писарів, в яких є стільки актів, списів, посвідок, що між ними губиться совість. Совість? При чому ж вона? Невичерпане є багатство Кему та вічно живучого фараона; кухлик води, який вип'є з Нілу дитина мудрости, не перепинить повени...

Мена та його товариші дістали на свято нові стени та хустки на голови, одначе так дрантиві, що навіть Пегенука за свої свиставки доробився кращих. Зате Мері, дочка Оакабу, появилася над рікою вечором у новому чорно-жовтому калязірі, який відслонював чомусь-то праву ногу аж до коліна та ліву грудь. Мов молода пшениця, зеленіла тонка хустина на її кучерявому волоссю, а такої самої краски панчішки закривали стопи.

Спека дня проминала звільна, благодатний північний вітер порушав та морщив поверхню підбувшої уже ріки. У пристани відв'язували рибаки човни, а лодкарі з гамором та криком розпинали вітрила на суднах та сплавах, які мали плисти горі рікою. На шляху, що вів у Таніс, показався відділ піхоти та босвих возів, який спішив на місце збірки, звідкіля мав іти у далекий край Ретенну. Жінки й діти жовнірів провозжали військо, а юрба, що святкувала, приглядалася їх походів та слухала ридання так само байдужно, як збирачі податку приглядаються рабам у топчаку та слухають стогону катованих мужиків. Дарма! Божеські династії Кему усталили світові лад. Як біля плодородної долини горить огнем проклята богами пустиня, так біля гаразду чаїться горе, біля розкоші — злидні, біля цвіту здоровля — гнила пропасниця. Не кождий бик є Гапісом, не кождий жук — скарабеем. О Птаху, премудрий сотворителю! Чому воно так?

На кривлі колони, яка окружала храм Птаха, сидів Мена, заховавшись між нависле галуззя сикомори. Відсіля приглядався, як на пілоні збиралися товариші до вечірнього хору, і всякі гадки шибали йому крізь голову. Саме сьогодні

ні бачив він не одно, що заставило призадуматися над багато дечим у життю. Ранком відбувся іспит його товарища Небті, якого батько не бажав, щоби син учився дальше у школі храму Птаха і заявив, що наміряє післати його до тебанської в'ійськової школи. Оакабу велів Мені підготовити сина достойника з декількох питань, на які Небті відповів влучно і гарно перед святим пророком Птаха Дуауф-се-хнумі. Батько не тямився од радощів та засипав дарунками жреця — учителя і храм, а тут заслуга була не їх...

«Невже ж пророк не знає нічого про шкільні штучки Оакабу? Невже ж Птах може стерпіти таке у своїм храмі? Невже вічно живучий фараон Дутмес не знає про ридання матерей, жінок, дітей своїх вояків?.. Ба, видко, Сет теж бог, а вуж Апофі у нічому не уступає бикові Гапі...»

Чи ж дивно, що Мена украв із приносів достойного Горсутена ціле печене ягня, кіш усякого печива та два збанки дактилевого вина і заніс усе те родичам? Тричі бігав він туди й назад і бачив, яку велику радість справив своїм «старим» украденим добром. І дивно! Ні пророк, ні бог не знали про се — ба, навпаки, Оакабу хвалив і його перед жрецьями, а після обіду дав йому цілу в'язку дактилів за працю з Небті. Поніс Мена й сі дактилі родичам, та коли прийшов до хати, побачив обоє мертвецьки п'яними на долівці. Нез'їджене та невипите добро розікрали сусіди, а його брати та сестричка плакали з голоду. Віддав їм дактилі, попестив сестричку і пішов назад у школу. По дорозі стрітив Небті, який їхав у товаристві невільників над ріку на спижем та золотом кованому возі. Глуха лють обхопила його зразу, та ось біля каналу, що лучив Ніл із водозбором школи та городами храму, побачив вичепурену Мері.

— Мена! — заговорила до нього. — Чому ти не здаєш іспиту та не йдеш у школу лікарів? Я допомгла би тобі чимало, а там і тобі придасться «бент мерут» — «пальма любощів» на всі дні твої.

Не раз уже зачіпала його гарна та палка дівчина і не раз ворушила у ньому гадки й почування, які були основою щорічної оргії створіння у храмі Птаха під час перу — поривасіву. Одначе якийсь жах перед пізнанням тайни сеї основи за проводом знаючої дочки храму відпихав його від неї. Він чомусь-то ненавидів сеї гладкої, як танечниця, розпусної дівчини і тому відповів:

— Я вибираюся в Он, у школу жреців.

— То ти дурень, Мено! Раз тому, що не знаєш, яка ціна тобі самому та що з тебе може бути, а по-друге, тому, що не догадуєшся навіть, скільки майна є у моїх скринях, а скільки солодощів у моїх бедрах. Послухай голосу Птаха, який

щороку обзивається у сотворіннях, а певно прийдеш до мене. До перу ще далеко. Маєш час.

— Ба, не хочу я шукати розкоші на шляху, на якому найшла ти свої багатства! — закпив Мена. — Се шлях втертий, і не один уже по ньому...

— Тим краще, дурнику! На такому шляху і не спотикнешся.

Зареготалася й побігла, а Мена вернув у колонаду школи. Злість та неохота до всіх та всього заволоділи неподільно його душею, і тому саме втік був із пілону на кривлю колонади. «Найдуть мене, то скажу, що заболів шлунок, а не найдуть, так піду в пустиню!» — сказав собі і причаївся осторонь усіх а сам-один зі своїми невідрадними гадками.

На пустині, там, де серед палених сонцем пісків здіймалися необстежні піраміди, ріс невеличкий гайок дактилевих пальм. З несказаним трудом цілого життя та здоров'ям десятків чорноробів-мужиків підняв будівник ному — Горсутен воду святої ріки на значну висоту і вичарував із піску пустині рай. Кущі рожі росли густо всуміш із пальмами та сикоморами довкола чималого водозбору, над яким стояли лавочки та ріс буйно синій і білий лотос. Ось тут любив Мена сидіти у вільні дні, взявши з дому «ліків душі», тобто книг, декілька учених звоїв. Рядок за рядком, думка за думкою пропливали через ум молодця й оставляли по собі плодючий шар погною майбутньої величі.

Сьогодні не мав Мена зі собою книг. Він ступав швидкою ходою перед себе, зайнятий валявою вражень, гадок, почувань та досвідів. Аж ось біля дому Оакабу зачпив його старий Пегенука, який біля воріт перебирав фіги, щойно принесені з храму.

— А куди-то так спішно, Мена? — спитав.

— До садка Горсутена, спочити! Втомився співом...

— А то чому не взяв зі собою хоч би з десятка песиголвців? Вони ж так само співали, як і ти.

Мена почервонів, як пустиня перед подувом хамсіну.

— Ти як знаєш? — спитав, а його очі засвітили злісно.

— Я був на пілоні і бачив, що тебе нема. Мене післали кликати тебе, та я сказав, що ти недужий і лежиш у городі над водозбором. Тепер, бач, усі нездорові. От коби швидше вода залила гнілі багна...

— А Оакабу що на се? — перепинив раба Мена.

— Оакабу та святий пророк не веліли тебе безпокоїти, а Дуауф-се-хнумі сказав, що читав якийсь твій звиток та що після свят відішле тебе у високу школу лікарів. На се Оакабу поклонився йому і виславляв твою мудрість та знання.

— А чи описав і мої синяки на плечах та бедрах?

— Ні! Старому жаль за тобою чомусь-то, але він не любить тебе...

— О, я знаю се гаразд і знаю, чому! Ну, спасибі, Пегенука! Якщо колись буде з чого, то не забуду, що ти один не був мені ворогом.

Справді, Мена давно збагнув, чому учитель його не любить. Він, бач, давно уже забув усе те, чого нахапувався саме молодечий ум хлопця. Зі страху перед киями учителя зверталися ученики до старшого товариша про поміч, і він не відмовлявся. Більше навчив хлопців Мена принагідно, як учитель протягом цілого шкільного року. І саме тому жалував за ним Оакабу.

— Я знаю, що ти, Мена, не забудеш старого, — говорив тим часом Пегенука. — Ти не багач, не жрець і не жінка. Та ось мушу і я тобі щось сказати, а ти послухай мене уважно: чи чував ти вже коли про царицю Найтакер?

— Звісно, що чув. Ми ж ще училися писати, коли Оакабу диктував нам про неї цілі сторінки, казав учитися напам'ять і писати з пам'яті.

— А чи знаєш ти, Мена, що тінь красавиці саме в сю найгарячішу пору року показується між людьми?

— Ба, се не може бути! Вона кинулася в огонь і згоріла в ньому. Її тінь не має чого держатися і не може прибрати виду людини. Се казка!

— Гей! Чи земля Кему се цілий світ? Чи його закони — законами всіх людей, а його боги — богами земель Куш, Пунт, Ретенну, Халдеї, Шассу, Шардана, Шакалюші? Ні! Я живу уже сорок літ дверником школи, та всяке бачив на своєму віку. Не все те правда, що показується народові, чого учаться хлопці, що пишеться у звоях папірусу. Правда життя — у таких напівмертвих обломках, як ось я, у придавлених, у рабах та мужиках. Тільки вони кажуть правду, осуджуючи життя...

— Знаю й я, до чого ти гнеш, Пегенука! Багато ложі є у школі, але все те не має приложення до казки про царицю Найтакер.

— Ге-ге-ге! Доки не доїхав, не стогни! Саме до сього я й говорю. Бачиш, Мена, у нас, рабів, хлопів, ремісників та подкарів-рибалок, є багато вищих сил, яким ми кланяємося, яких боїмося, якими радіємо, але вони, сі сили, — се не боги! Се не боги, а духи, злі та добрі, якими заселена уся земля, Кем, пустиня, ріка, піски, дерева, гори, звірі, птахи. Може бути, що боги правлять світом, та від нас до них нема шляху. Нема сили, щоби підлетіти у Нутпар — осідок їх щасливості. Боги, Мено, — се високі обеліски, а ми — бліді, облізлі хробаки, що копошаться у чорному Ніловому болоті. Ось що! До

нас не видно богів з-поза безлічі злочих духів, і саме таким духом є і Найтакер. Ми віримо в неї, бо вона не одного звела уже зі світа...

— Звела зі світа? Як-то? — зацікавився Мена, якого стала вже нудити балачка старого.

— Вона мститья за заподіяну собі кривду! — шепотом відповів Пегенука.— З мести за украдене щастя чатує біля пірамід на прохожих молодців і зводить їх з ума. Вони чахнуть і в'януть, доки парашит не вибере гачком останків перегорілого мізку з безумного черепа. Ось що бажав я тобі сказати, Мена. Ти часто ходиш у садок Горсутена, а садок сей недалеко пірамід...

Розпрощалися. Пружистим кроком жовніра-піхотинця ступав Мена по розпаленому сонцем поземеллі. По боках стежки лежали ріллі «шаракі», яких плородність піддержували самі мужики черпаням намулом. Під сю хвилю були вони пусті, сухі, сірі. Товстий намул давно висох і порепався, а легкий подув північного вітру підіймав хвилями тумани чорної куряви. На окраїнах, від сторони пустині, сіра краска звільна переходила в жовту, тонкий шар піску осідав уже на висохлому намулі, між останками всохлого, торішнього бадилля...

Аж щезли й сі останні відчутки життя, останні сліди людської праці, і сухий пісок захрустів під школярськими постолами молодця. Цілоденна спека розпалила пісок так, що подих пустині обдав огнем його лице мимо північного подуву. Навіть сей син благодатних північних гір та синього моря нагрівся від спеки червоного Сета. Горді піраміди, велетній сфінкс та храм Ізиди, який подвигнув був колись великий Хуфу, купалися у червонявих блесках соняшних промінів, прощіджених через дрібненький пил пустині.

Прислонивши очі рукою, розглядався Мена, чи не стрітить якого жреця або товариша, і спішив далі туди, де з-посеред жовто-червоного піску видніла зелена цятка. Між темно-синьою копулою небозводу і безнадійною пустинею вицвітала в'язка азійських смарагдів, ніби привид божеського раю. З мертвеччини піску стреміли вгору стрункі колодиці. Віяла пальм ослонювали зеленим філіграном натикані рожами та жасмином занавіси кущів. Справді, не тільки премудрий Тот, але й приадна Гатор вела гадки Горсутена, коли творив у пустині сей рай.

Кілька велетенських, розлогих сикомор росло осторонь, а в галуззі виправляли малпи свої потішні скоки у супроводі піску та крику. Мена знав, що се зайві самці, яких жреці перенесли сюди зі святих огородів храму, щоб їх таким способом позбутися. З сусіднього ному приходили люди ночами

і забирали заточенців собі, а лишали зайві котяття. Гайок був місцем виміни святих звірів між обома номами. Усміхнувся Мена, нагадавши собі се; знав, одначе, що така виміна може відбуватися тільки ніччю, коли ніхто не бачить святотатства, тож у гаю, певно, нема нікого. Швидким рухом розхилив два добре собі звісні тамарискові кущі й одним скоком найшовся в обіймах «раю Горсутена».

У тіні пальм було значно холодніше, ніж у отвертій пустині. Підложе було вогкаве, а водяна пара й пахощі пересичували повітря. З розкішшю вдихував його Мена, а ніздрі і груди поширювалися на його прийомах, як рослина, що розправляє листочки та цвітові пелюстки під краплями благодатного дощику. Ще кільканадцять кроків — кущі розступилися, і темний, лискучий водозбір заблестів серед рами ясно-зелених лотосів. Мов небо, сині та, мов невинність, білі головки обох відмін святої квітки пестрили у зелені, наче дорогоцінна інкрустація слонової кости та лазуровика. Ярко-червоні цвіти столистої рожі гляділи звідусіль на юнака очима магнетизера, і він мимохіть піддався їх чарові. Нараз щезла десь там за кущами цілоденна біготня, жаль, озлоблення, втома та вся хуртовина гірких гадок обездоленого. З блаженним усміхом солодкого самозабуття осунувся молодець на моріг, а місце гадок та почувань неподільно зайняла мрія.

...Мрія... Пестра, ярка картина без часу і простору... Бо чи се, про що мріється, міститься в обмежених розмірах доступного розумові світа? Байдуже! Нехай на тонких лотосових гильках підійметься піраміда, нехай на високому пілоні з каменя виросте папірус стрійним віялом, нехай ярко крашені гієрогліфи засяють на небі зловіщою чи щасливою ворожбою! Уява — не будівник, ні жрець, а радше, і будівник, і жрець, куди сміліший та святіший справжніх... Чи про теперішнє мрієш, сину? Чи про минуле? А може, про майбутнє? Ба, ні! Пут немає ні межі, ні послідовности! І Хеопс та його чарівні дочки-куртизанки, і скарби фараона Мени, і геройство непобідимих полків Дутмеса, і звідні надії майбутнього — чи се не одно? Ох, як безглузде буває числення днів, тижнів, місяців, літ! Ось дитинка вибирається вчора гратися глиняним м'ячиком, а завтра ласувала дактилі... Чи вона не щаслива? А чи не щастя — ціллю життя людини?

Прижмурювалися великі чорні очі, бо бажали бачити на занавісі повік вимріяні картини. І бачили їх! Ось Мена, Хуфу, Дутмес, Ментезуфіс... Де ж Найтакер, демон жарких пісків пустині, звідниця молодих сердець?..

...Велетенський костер розклали раби й жінки пагімту Ментезуфіса, щоб пом'янути душу убитого. І під час, коли у всьому Кемі розгорілася ворохобня та безурядиця, вони

заставляли пир. А при кінці пиру одним скоком кинулася Найтакер в огонь. І від того часу...

Тихий шелест перепинив мрію. Ліниво повернув Мена лице у сей бік, і... нагло видалося йому, що хтось протягає розпалений дріт крізь його хребти. Між кущем рожі і малою, приземкуватою пальмою явилася... вона!

Вона, жінка Ментезуфіса, месниця його смерти, демон погубної краси, звідниця Найтакер! Так, се вона сама! Се її чорні, як шнурочки, брови, її круглі, як півкулі неба, груди, її божеські бедра... Вона нага, як тоді, коли уперве указалася п'яним очам Ментезуфіса та звела з ума його убійників... Гаторо!..

Юнак зірвався; його струнка, молода стать, наче зі спижу відлитої форми, увінчані гарним лицем молодого Гора, заповнили на добру хвилю зір чарівної появи біля водозбору. Її очі засміялися, уста блиснули рядочком перлових зубів, а там сама подалася назад, підняла руку, легкий оклик ні то зачудування, ні то страху і... не стало її. Вона закрутилася вітром і щезла, заки Мена зумів зробити хоч один крок...

О премудрий єгипетський народі! О знаючий Пегенуко!
Вечоріло.

III

СВЯТІ СКАРАБЕЇ

Від того часу щоднини Мена покидав школу і біг у «рай Горсутена» в надії стрітити в ньому Найтакер. Та дарма! Самітно дрімав водозбір серед гушавини рож та жасминів, червоним дощем падали пелюстки відцвілих рож на землю, та ніхто не радів красою їх розцвілих пуп'янків, ні повнотою спілих, не жалів почорнілих, розсипаних, і Мені видалося, що Нейтакер, як сі рожі...

А ось одної днини, саме коли вертав домів, стрітив на стежці Небті, сина Горсутена, а свого товариша.

— Вітай, Мено! — заговорив той приязно, по-давньому.— Вітай! Ось бачиш, я знав, що ти залюбки ходиш у сей забутий гайок мого старого, то й відшукав тебе. Ходи назад, подаємо і побалакаємо.

Зачудувався Мена, коли завважив, що на Небті був давній стен, ще зі школи, а на голові хустина, яку носив іще там, у колонаді, під різкою Оакабу... і легкий ледве замітний усміх промайнув на його лиці.

— Не могу я вертати, ось вечоріє, а щовечора співаємо

на пілоні святий гімн. Та ти все-таки скажи, чого тобі треба. Ходім?

Небті оглянувся бистро по боках, зам'явся, почервонів, і Мена вмить догадався, про що йде його товаришеві. Мена не бажав, щоби майбутнього офіцера його святости стрітив хто знайомий у товаристві обдертого школяра.

Засміявся злобно.

— Я знаю, що тобі нелегко було мене шукати. Та що ти втомився, тому сядемо ось тут, за сею надмою.

Посідали, і бистрий зір Мени обкинув товариша.

— Чи ти знаєш, Мено, пісню про сикомору та дівчину? — спитав по довшій мовчанці Небті.

— Знаю! — відповіли уста Мени. — Ага! — казали його очі.

— Вона прохає дівчину прийти до неї та заждати у тіни на любого, на брата душі, на давця розкоші. Вона обіщєє закрити любові густим листям та не сказати нікому ні слова з того, що почує з закоханих уст.

— Бачу, Небті, що мудрощі Тота виробили тобі пам'ять неабияк.

— Ах, Мено! Се пісня, яку я сам написав би, не будь вона вже написана...

— Горе закоханим! — засміявся Мена. — Горе їм, якщо прийдеться їм коли співати твої твори, о Небті! Щастя, що ти сам закоханий, то, певно, не маєш часу на писанину... Та й писати ти не дуже-то мистець, — докинув по хвилі, бо бачив із задоволенням, що його слова дратують товариша.

— Ох так, закоханий! Ніччю втвирєє мені квітка лотос свою пахучу головку, та ранком, коли беруся її шукати, вона замикається, наче від подуву пустинного вітру. Нема її, подруги мого серця, задрі очі батька пильнують її, наче песиголовці-павіяни своїх малих. Уже там, у «сбайті» старого Оакабу, стежили за нею мої очі...

— За ким? — перепинив потопу слів Мена.

— Як-то, ти не знаєш? То ти страх недотепний або опутаний ким іншим.

— Ох так! — вирвалося у Мени. — Вона — Найтакер, цариця снів і пустині...

Очі його прибрали вираз мрійника, який бачить у днину привиди, якого ніччю разить соняшний блиск, а сонце видається кристалевою кулею лікаря...

— Що тобі, Мено? Невже ж ти також?.. — спитав Небті. — Як так, то ти гаразд розумієш, що я мушу зійтися з Мері. Мої бедра та груди пожадають її, інакше...

— Ага, то тобі про Мері йде! — засміявся Мена, якому ніяково стало, що мимохить вибалакав частину своєї тайни.

— Еге ж! Ти знаєш, вона не з тих недоступних, що ждуть великого окупу за першу квітку невинності. Богиня Баст-Гатор була завсігди її покровителькою, відколи Ізіс ласкаво глянула в її лоно. Та, проте, нема в мене скарбів фараона, щоби оплатити захланність батька. Йй дав я вже забагато...

— Невже ж твій батько незаможний? — злісно спитав Мена.

— Дурниці верзеш! Анубіс має голову шакала, а ти осла! Мій батько багач, хто знає, чи не багатший від не одного з фінікійських заволок у Абарісі. Та, бачиш, він каже: «Ти, сину, йдеш у військову школу в Тебах, тому кидай каміння і стріли, уїжджай коні, збільшуй силу тіла, якою наділили тебе боги, бо невмирущий фараон потребує її і заправить її від тебе. А як зумієш, ходячи перед ним, показати, чого навчився, то поставить тебе над многими. Твої діти будуть виховуватися спільно з дітьми царського пагімту. Тому уникай дарів Баст-Гатори. Вона виснажує бедра, висушує коліна і голені, кривить хребет, а її досвідом не вб'єш і мухи на лисій голові парашита!»

— Гм! Достойний Горсутен правду каже! Твої голені справді виглядають на голені писаря або кравця...

На се Небті зірвався з місця. Його очі блиснули злісно, руки дрожали.

— Не будь ти школярем,— хрипло начав,— то кий наставника...

— Прогулявся б по моїй спині! — докінчив спокійно Мена.— У сьому тільки й біда, що моя спина є виключно ділянкою Оакабу, а до того ти потребуєш мене, а не я тебе.

Мена думав, що Небті обидиться й піде собі, але помилився. Страсть придавила гордощі у серці зіпсованого життям панича. Він відложив честолюбивість на пізніше.

— О так, Мено, я потребую тебе, як лихо орошена нива дощикою, як недужий — виду лікаря, як мандрівник — оази. Поможі, подай мені спосіб, як найти нагоду, щоби зійтися з нею на самоті. Старий Оакабу...

Мена пригриз губи. Самота. Головиці двох пальм хиляться до себе, а шелести їх листків нашіптують собі слова любови... Золотий пилок перелітає із волоті на волоть, проміння святої колесниці бога Ра обдає їх блеском, красою, північний легіт холодить розкішно — і нікого-нікого нема при сьому. Десь у сикоморах товпляться песиголовці, птахи полетіли на ріку... Ось тут самота удвоє. Тільки дві пальми біля себе — вона... і я. Ізидо! Гаторо! Чи на се вигадали ви чарівний дар самоти, щоби кидати його віслюкам, яким і будяка шкода?

Саме у ніг Мени і Небті показався великий чорний скарабей. Він, запираючися передніми лапками об землю, котив

свою кульочку завзято, невтомно. За ним значно менша самичка ступала поволи, наче пильнуючи, щоби не загубилося дещо з дорогоцінного добра рідні. Та ось із-за грудочки ситцю показався другий скарабей. Вмить покинув перший самчик кульочку, й оба самці зараз почали бій. Вони спиналися на задні ніжки, як два жеребці, та дужалися лопаткуватими передніми. Тріщав хітін, сипався пісок, а за цей час приліз ось третій жук і, не питаючи нікого про дозвіл, покотив спірну кульочку у свій бік...

Довго приглядався Мена сій малій дії і нагло підніс голову.

— А у гаю твого батька не можете зійтися? — спитав. — У вас є городи, альтанки тощо...

— Ніяк не можна, брате! — була відповідь. — Тепер шкільні ферії, й аж у місяці Паофі почнеться наука. А до того часу Оакабу не покидає хати або її найближчого сусідства. А його захланної, крокодилячої пащі не заткає й володар обох світів, не то я...

— Гм! Гаразд, то поможу тобі. Сьогодні вечором після звичайного співу співають жреці ще гімн Тотові у храмі. Після одинадцятої години жди мене біля хати учителя.

Се сказавши, половив усі чотири скарабеї, поховав у малу коробку, в якій носив прибори до писання, і, не кажучи вже ні слова, відійшов.

* * *

Він прямував на передмістя Анхту, де всякі ремісники мали свої робітні. Тут стояли рядком стіжкуваті горнила гончарів, виліплені з глини. Біля них увихалися робітники. Одні вертіли гончарські кружки, а з-під їх рук виходили всякого виду та різної величини миски, горшки, глечики. Другі робили лампи або приготувляли з крем'янки, соди та красок поливу. Готову посуду укладали у горнило та розводили в ньому огонь. Величезні стоги бадилля та соломи, яка оставала щорічно на полі після жнив, меншали в очах. Випалені горшки виймали наставники та вибраковували усе, що потріскало або позаламлювалося у горнилі. Бездоганні штуки несли носильники на коромислах у склади, де писарі їх записували.

Мена підійшов до робітників і, поздоровивши їх, усів біля вибракованих горшків та глечиків.

— Нехай не прогнівається на вас Тот, давець мудрости, — сказав, — бо тільки він може знати, чому ви не святкуєте його свята.

Наставник засміявся.

— Свято вам, школярам, не нам! — відповів. — Ось наш пан, достойний Імготеп, каже: зробіть мені стільки-то горшків, а ми, бачиш, слуги його.

— Усі ми слуги богів! — завважив Мена поважно. — Усякий клониться перед головою Ібіса та подивляє тямучість песиголовця.

Се кажучи, узяв невеличку лампу з відбитим дзьобиком.

— Ось хоч би те одно повинен учинити достойний Імготеп — а то віддати частину виробів у храм, щоби його лампи горіли у храмі Тота та у келіях школярів, а тоді ім'я його остане в устах живучих, а його двійник Ка перетриває вічність.

Усміхнувся наставник.

— Якщо лампа запалиться у келії школяра, то в кожному разі більша буде з сього користь для двійника, ніж утрата для живого Імготепа! — відповів.

Мена спокійно узяв лампу і впустив у неї скарабеїв, а там, заткавши дзьобик, вернув у храм. Після обіду пересидів у келії весь час, доки не побачив, як Оакабу та інші жреці стали сходитися у внутрішньому подвір'ї храму. Тоді висунувся з колони і побіг туди, де стояла хата Оакабу. Тут ждав його уже Небті, й оба увійшли крізь ворота на подвір'я.

На широкій кам'яній плиті невільниця терла зерна пшениці на муку, а її обвислі кінчасті груди майдалися до такту під міру правильних рухів чорного тіла. Вона мугикала при праці якусь пісеньку, а малий песиголовець наслідував усі її рухи. Прив'язане на мотузі теля витягало до молодців головку, а голуби, які ласували біля коша, хмарою підлетіли вгору.

Небті обкинув зором усю картину і розвів руками.

— Нема її! — сказав дрижачим голосом схвильованого любовника.

— Пошукай в хаті!.. А ось і вона.

В сю мить у низьких дверях показалася Мері, а її білі зубки засвітили білиною снігу в широкому усміху. Наче нурець, що поринає у пучину за дорогоцінним даром жемчужниці, кинувся туди Небті. З тріском зачинилися двері, аж невільниця перестала терти зерно, а песиголовець, наляканий, утік на голубник.

Мена видибув свою лампу і поклав біля порога. З торбини вийняв чотири заострені кілки і вбив їх рядком у поріг, а там поприв'язував до них нитками по одному жукові. Жуки збагнули вмиль, що вони в неволі, і під час, коли самочка залізла між поріг і двері так далеко, як на се позволяла нитка, два самчики почали з собою бій, наче приписуючи собі взаємно вину поневолення. Четвертий даремно бажав зірвати

ниточку та тільки перевернувся на хребет, а на темно-лискучному споді ворушилися жовтаві галапасні вохи.

Мена приглядався зі злобним усміхом зусиллям жуків, сих прообразів бога сонця на землі, і питав сам себе: «Невже ж і на самому божестві є галапаси?»

Йому нагадався жовтою шкірою обтяжений череп Оакабу, і він засміявся.

А з пілона храму плили тони славного гімну, який співали жреці в честь учителя богів і людей — Тота. Сонце опускалося звільна над овид.

«...До тебе йдемо, великий боже, покровителю твоїх власних батьків. Паду навколішки перед твоєю величчю, щоб ти вислухав мого поклику та продовжив мої дні видом твоєї краси».

Усміх на лиці Мени змінився у гримасу глуму.

— Краса, краса Тота, мудрощі, наука... Як пустою, безбарвною бувають вони в очах розцвілого молодістю поклонника богині Баст та тебанського Міна — Амона! Ось молодий жрець, повний поваги при жертвах та обходах, тривожно глядить невправним ще оком по столах із приносами та обчисляє, чи стане його пайки на одну нічку зі жрекинями Гатори... Ось старий Оакабу, запитий, заялосений, доживає віку біля воріт храму, як страхопуд молодого нарибку єгипетських батьків... Ось писар із кривим хребтом та жолудковою недугою записує те, про що йому байдуже, та кривить душею за вкрадений хлібодавцям бариш... Ось офіцер із тебанської школи з незгоєними ще рубцями та синяками від генеральських київ... Все те — діти тієї краси Тота, все те — овочі з його зав'язків, промені його слави. Ох, як багато сих галапасів на божеському череві! Їх так багато, що з-поза них не видно й самого бога...

Голосний сопіт та тупіт добре йому звісних кроків Оакабу перепинив міркування Мени. Він миттю заховався за угол хати і пильно стежив за учителем.

Старий був, видно, чимсь роздратований, бо ступав швидко, а його слід на піску виглядав, наче слід малого крокодила. Не було в нього часу підіймати ніг як слід, і він волік їх живо одну за одною, а пісок сипався на боки з сухим шелестом. Песиголовець на стіні огорожі став викривляти писочок і верещати, наче сварив на старого. Вкінці кинув на нього неспілою фігою, яку держав у руці. Дивним випадком фіга мало що не попала у ціль і впала саме перед жрецем. Спинився Оакабу і, наче злющий гіпопотам, звернув свої малі очі на злочинця. Хвильку глядів на забавне звірятко, його потішні скоки та німі визови, а далі оглянувся довкруги... Не видно нікого... Швидко схилився і підняв здоровий камінь, що ле-

жав біля воріт. Ще раз зирнув на невольницю, яка, обернена до нього плечима, завзято терла муку, і... з шумом полетів камінь на песиголовця, ніби кинений ремінцем пращника. І показалося, що людина краще ціляє, ніж звірина, хоч би се було й посвячене богом їх втілення. Жалібно зверещав песиголовець і враз із каменем покотився зі стіни десь у святий город Тота. Широко засміялися беззубі уста злобного старця, і він підійшов до невольниці. Якийсь час приглядався її роботі, а його очі стежили гру м'язів під темною шкірою муринки.

Був колись час, коли-то Сесні не терла зерна, а Оакабу мав іще зуби, чистий стен, білий калязир і недужу жінку. Опісля жінки не стало, її одежа та дорогоцінності украшали темні члени невольниці, а вона сама — ложе помершої «пальми любовців». І тоді мав іще писар молодців чисту одежу, хоч зуби стали вже покидати «уста премудрости» Тота. Зате у нечисті та плюгавстві виростала маленька Мері між песигловцями та старим Пегенукою... Чим менше дбав господар про свою невольницю ніччю, тим більше стежив за нею дниною, тим більше ставав падким на добро, якого не міг зужити сам. Старий зачлотився, опав зі сил, розпився. Сесні втратила пелюстки і щораз то частіше намість мошусом пахла... часником. Зате, як справжня квітка лотоса, зацвітала між ними Мері. З брудного намулу піднялася її пахуча головка, наче підливали її сльози Ізиди. Не було й мови про батька та зів'ялу, зужиту Сесні... Оакабу поклепав вкрите краплями поту плече невольниці і спитав про дочку. Сесні відповіла йому, а погаслі її очі пильно шукали на лиці жреця вражіння, яке зробили слова. І урадувалася душа знехтуваної невольниці. Старий посатанів увесь, лице почервоніло, кулаки затиснулися довкола здорового ціпка, і він побіг до замкнених дверей домівки. Обома руками гримнув об ворітницю, аж затряслися в одвірках і відскочили. Та в сю хвилину почув Оакабу, що розтоптує щось ногами на порозі, щось ніби намісто з дорогого, еластичного скла або коробочку з пахощами Пунту.

Поглянув не у темні сіни дому, а під ноги, поглянув... і задубів. У відрозливому, вонючому болітці роздавлених внутренностей чорніли ніжки, ріжки та дві чорні грудочки хітіну... Скарабеї! Він роздавив ногами прообраз божества... Страшна покута, вигнання, сором, а може, і смерть ждали його, якщо дізнається про се та згіршиться народ... Холодний піт виступив усіма порами тіла, ціпок вилетів із рук, а він сам оперся об одвірок без сили, без тямки.

— А позбирай-но, достойний писарю молодців, святі останки, бо ще настолочиш! — почувся нагло біля нього

насмішливий голос Мени.— Найкраще викинь їх за отсим каменем, що ти кидав за святим песиголовцем до святого городу божественного Тота!

Без тямки, наче довбнею вдарений, повалився жрець на землю.

— Боже! Він усе бачив, усе! — шепотіли беззубі уста.— Пропав, пропав я, негідний, без відклику й рятунку, на вічні віки і не буде мені мира ні на сьому світі, ні на заході... Мрак Сета прислонив мої каправи очі, що не бачили твого образу, о Ра! Нехай кат вирве їх мені, а вставить намість них кизяки, бо вони не бачили святощів!

Тут Мена потряс сильно старим і перепинив його жалі.

— Устань, старий! Ти роздавив жуків та зранив малпу, і се великі гріхи, але тільки перед людьми. Якщо люди се виділи, то ти пропав, але якщо ні, то навіщо рипиш, наче мала дитина?

Без тіни якого-небудь розуміння глянув жрець на свого ученика, а його руки дрожали раз у раз, наче при нападі падачки.

— Чи не бачив, учителю, як жреці гатять довбнями святих крокодилів у водозборі? Чи не знаєш, куди діваються зайві песиголовці, коти, шакали? І як гадаєш: чи ти вбив бога чи жука?

— Жж... жука! Ба, ні, два жуки! Два образи проміністого...

— Ти вбив два вонючі жуки, Оакабу, а бачив се тільки я...

Лискавка освітила нагло ум жреця. Зірвавсь, наче убуло йому тридцять літ.

— Промінистий Горе! Душе моєї душі, розкоше зору та слуху сину могого серця! Не зрадиш ти свого старого учителя, ні?

Він упав навколішки перед юнаком.

— Усе, що маю, віддам тобі. Глянь! Школярі співають заодно: «Боже, заведи мене у Сезенну, у Он, у високу школу жреців». І вони добре співають, бо з сієї школи виходять майбутні керманічі всіх найвищих справ святого Кему, сліду божеської руки Озіріса. Диви, я дам тобі змогу піти туди і заховаю для тебе Мері, дочку могого серця, з усім її надбанням. Тридцять талантів золота не оплатили би сього, що придбала вона своєю красою, а я мудрощами. Все те...

— Остав се, Оакабу! Я у Сезенну не піду, а Мері сховай для гіднішого, багатшого. Та, проте, не зраджу я тебе, тільки ти не ставляй їй ніяких перепон. Не будь крокодилем, який вхопив за задні ноги львицю і не може потягнути її в пучину, та, проте, не пускає її на беріг. Бо, бачиш, вона може відвернутися і пирвати кігтями м'яку шкіру на череві крокодила.

Се сказавши, згорнув з порога подушені жуки, а оставші подушив так, що старий не замітив. Опісля присипав піском усі сліди злочину жреця і відійшов.

«Краса, краса Мері! — звучали глумом у його ухах слова.— Краса ганечниці, власність кожного, хто зложить дарунок богині Баст чи їй самій... Ха-ха! Що те все у порівнянні з нею... Найтакер! Божеська поява, уособнення краси, надприродної, святої, а так близької, теплої, так своєї, природної... Як саме життя!»

Сльози пливли з його очей.

— Проклін вам, галапаси! Не у вас розуміння краси. Не Тот — учителем богів, а ся богиня чи бог, яких символом — його Найтакер. А може, се вона сама те божество?

Каправими очима глядів за ним Оакабу.

— В пустиню йдеш, поганче! О, коби Сет вхопив тебе у свої кігті, якими вирвав серце з груди Озіріса! О, коби шакал та стервак справили тобі там весілля з гієною! О Ібісе, ти всяку погань збираєш понад рікою, о, коби ти полетів за сим безбожним богохульником!

І старий став молитися до Тота, щоби згладив зі світа того, хто держить у руках долю його вірного слуги.

IV

ПОДОЛОК НАЇ

У пагімті, тобто домі жінок Горсутена, було десятого дня місяця Паофі чимале зібрання. Попередньої днини відбувався дорічний пир з нагоди підбуття Нілу, а сьогодні знакомі жінки зійшлися у подруги, щоб як слід обговорити усі вражіння та помічення. Се був властивий празник для ніжних жіночих сердець та день важкої праці для язиків.

У чималій салі, якої один північний бік дотикав великого саду та намість стіни мав тільки ряд стовпів, сиділи біля малих столиків жінки достойників із усього Мемфісу. Ось Птахзіт, жінка наставника житниць, груба, присадкувата, з ногами, мов ковбки, та обвислим лицем людини, недужої на ниркову недугу. Ось Гепа, жінка достойника, який носив віяло по правому боці носилки найдостойнішого номарха; вона була висока, худа, наче дрючок, із задертим тонким кінчиком носа. Наче на глум урядові мужа, на голові її пишався капелюх із цілої шкіри павича розпушеним на потилиці хвостом. Ось Сепенун, жінка найстаршого жреця Птаха; далі Нені, мала, гарненька, молоденька ще жіночка полковника Атеша,

й багато-багато інших. На господарському місці розсілася Ноферер, жінка Горсутена, а мати Небті, і давала прикази пестрій юрбі слуг, які й бігали, наче посолені.

На столиках лежали на тарілках преріжні роди м'ясива, булочок усяких видів та смаків, солодоців, овочів тощо, і раз у раз бігли ще служниці за якою забутою лакіткою з вчорашнього пиру. Солодко усміхалася Ноферер до своїх гостей, а вони не менше солодко відповідали їй зором та рухами. Так само і між гістьми йшла німа виміна поглядів та движків, хоча не завсіди у так незмінно додатньому змислі. Весело й моторно слугували невольниці у полотняних калязірах, без прикрас та причісок, але з цілими снопами квіток лотоса рож та фіялок, та раз у раз роздавали їх між пируючі жінки. Хоча сотні цвітів в'яли в волоссю жінок та у гірляндах і вінцях, хоча після нічного дощукі легенький північний вітрець приносив із-над моря лобу прохолоду, у салі була духота. Розпарене тіло, обтиснене ріжнобарвними калязірами, пітніло сильно, а примітна воня поту глушила всі інші. Та все-таки розмова йшла на всі язика, доки не принесли невольниці двох чималих кам'янкових амфор вина. А тоді замовкли гості, стараючись угадати, яким-то саме напитком угостить їх Ноферер.

Та ось мала Нені встала з місця і, покрутивши носиком, поправила в волоссі глечик із запашним олійцем, з якого весь час слезили пахощі у вивершену причіску. Відітхнула глибоко і спитала голосно:

— Чому ти, достойна Ноферер, не велиш невольницям услугувати у стенах? Нащо їм тісних калязірів? Вони томляться, пітніють, а те все... не пахне! Мій чоловік ніколи на таке не пристав би.

— О, вірю, що ні! — півголосом, але виразно й чутно сказала Сепенун, жовта, висока божкарка з очами коралевої змії, а носом шакала.

— Се тому, дорога Нені, — відповіла жінка архітекта, — що я не зношу обнажених тіл при столі. Вони часто-густо погані, несвіжі, часом нечисті і воняють іще більше без одежі. Се ясне! Я й чоловіка при звичаїла до сього, що не глядить на се.

— А чи ся... як її там? — ага, ся, Ная... все ще у ласках твого чоловіка? — спитала Птахвіт, кладучи в рот мало не цілу перепілку.

Потемніло лице господині, наче вино з Хебту далеко не таке солодке стало від сього питання.

— Так, але се тільки проминаюча примха, бо вкінці Неб-т-ур-па Горсутена — се я, і ніяка інша не займе мого місця в домі.

— Але у спальні чоловіка, хі-хі! — зареготалася нишком до сусідки Нені.

— Бо мені видиться,— говорила, жуючи, Птахзіт,— що якраз через калязіри збуджується у мужів похоп до жінок... Ось мій старий увесь день бачить робітниця у полі, а і в хаті не велю службі носити калязірів, бо швидко виношуються... Все-таки старий держиться мене.

— Ба, має, оскільки знаю, пропуклину,— то й не дуже падкий до жінок,— завважила Гепа.

— Та й хорий на шлунок,— поспішила додати Сепенун.

— Так, так, усе те правда, а таки скільки разів збере його бажання понад Гатори, завсіди прохає мене надіти червоний калязір.

Ноферер прикусила губи, почулося кілька придавлених сміхів, а мала Нені зареготалася на весь рот.

— У мене був раб — азієць із тебрів,— сказала.— Він впихав гороховинням жіночий калязір, і ось раз зловився на те сотник Автеб. Тож-то було сміху!

— Достойні пані! Ось вино з Хебту, а се друге — з Танісу! Хто що волить. Нехай ласкавим буде на нас Мін-Амон з Тебту, плодючий Птах із Мемфісу.

І відлила першу чарку як жертву богам.

Та й тут дочіпила Нені свою замітку.

— Що ж, на жаль, Мін-Амон не старається, а старий Птах у своєму храмі держить самі молоді танечниці. Правда, достойна Сепенун?

Божкарка не відповіла, бо приссалася саме до чарки з радістю спрагненого вужа-хованця, якому приносять мисчину молока. Також і інші пані жваво прийнялися за чарки, особливо старші.

— Диви, диви,— шептала Нені до сусідки,— як тягнуть ті баби, страх! Нічим пісок пустині: ще не виллеш гаразд відра, а вже й сліду нема після води.

— Не дивуйся, Нені! Се ж їх одинокє. Давно покинули їх чоловіки, про доброго любовника тяжко, а задля якого голодного офіцера, молодого жреця або школяра хіба не оплатиться наражати життя. Ти чула, що вчинив Горамгеб, номарх із Габу?

— Ні! Розкажи, кохана! Аж гидь проймає глядіти, як вони п'ють. Побачиш, яка-то ще вийде погань.

— Се, бачиш, було так! — розказувала Сіга, щойно віддана за Рамерія, нижчого наставника боєвих колісниць його святости.— Його жінка пов'язалася з якимсь молодим писарем при домі золота його святости, і вони сходилися в саді храму Птаха. Та ось при святі народин Гора також і у храмі Птаха відбувається обхід у честь будівника світа та плодючої

сили бика Гапі. При цьому, як знаєш, приносять жреці жертву єднання зі святими дівчатами богині Баст-Гатор у святих садах. І при тій нагоді чоловік отсеї осоружної Сепенун найшов молоду жінку з любовником...

— Нащо ж він, старий шакал, пхався між молодих?

— Тот-мудрець знає се, не я. Давно вже статуя Міна, яка замолоду пишалася в його городі, лежить поламана на землі. Ха-ха-ха!

— Ба, коли їсти не сила, то хоч понюхаєш або другому перешкодиш,— відповіла більш освідомлена Нені.— Розкажуй даліше!

— Старий Геска підняв нечуваний крик, збіглися жреці, дівчата, регіт та кпини перепинили відразу всякі оправдання. Писар утік, але Геска не дозволив уйти безкарно віроломниці. Покликали Горамгеба і бідну закопали живцем у піску біля сфінкса. Прибічники його святости з краю Куш пильнують там, як знаєш, засуджених, щоби ніхто їх не освободив. Та її, як кажуть, не зразу закопали прокляті мурини. Парашити, яким віддано після двох днів тіло, сміялися і казали, що обережність була зайва, бо їх працю зробили інші — ще за життя... Ефіопи, бач, закопали вже тільки трупа...

— Страшне! — здригнулася Нені.— Ох, ніколи не вчинила б нічого такого... Попила з чарки!

— А про що ви балакаєте, що аж поблідли обі? — спитала Гепа.

— Про жінку Горамгеба,— відповіла Нені.— Страх, яка-то крихка, як страшна й безжалісна доля жінки!..

— Ет, не було би жінок в Єгипті, якби так усі віроломниці конали, як ся,— засміялася дещо підпита Гепа, а її носик почервонів.— При дворі найдостойнішого номарха таке діється не раз, що... а!...

Скісні її очі засвітили нечистим огнем, на худих щелепах вицвітав цеглястий рум'янець, темно значилися над ключицями дві заглибини, наче малі глечики.

— Часами все йде впереверти, здається, що всі показалися та намість зі своїми водяться з чужими. Ха-ха-ха! Я сама...

— Не може бути! Не може бути! — закричали в сю хвилину жінки, які гуртувалися біля господині.

— Що таке, що таке? — закричали всі, що не знали, про що йде річ.

Нені і Сіга теж побігли.

— Ви радите мені,— говорила достойна Ноферер,— щоби я підстерегла її з любовником, а я кажу вам, що се до нічого не доведе. Я стежила сама і посилала невірлиці, навіть мого орударя, що то, як знаєте, тямучий та справний...

і все надармо! Ви кажете, що се не може бути, а я кажу вам, що у сеї Наї подолок чистий, як занавіса святої статуї Ізиди у Саісі. Ая!

Голова господині кивалася дуже підозріло на оба боки, та, проте, вона раз у раз випорожнювала чарки солодкого вина з Хебту й говорила далі:

— Заволока Сет один знає, з якого кубла стала ось панею серця мойого чоловіка. Богове! Вона, що прийшла з порожнім подолком, розпоряжає достатком номарха. Горенько нам усім, першим жінкам з добрих, благородних домів. Вона, що перше приглядалася собі хіба в воді, тепер має металеве зеркало, золоті вужі на голові, цвіти в руках та в волоссі, золото, лазуровик, срібло, смарагди і пера... О Баст-Гатор! Ти надто видвигаєш свої поклонниці, а нехтуєш нами. Невдовзі заспіваємо ми всі: о, коби у нас був хоч би кусок хлібця, щоб утолити голод!

Перевела дух, гикнула і так кінчила:

— А все те від сього, що у всіх тих невільниць чи заволок виправлений писок. Усякого зведуть з ума балачкою... Та ось що з сього? Все те правда, але правда й те, що вона, Ная... щоб її проказа... вона чиста... егè ж... як подолок... чи, пак, як занавіса... ая... Орудар, а навіть Небті кажуть, що вона не теє, а се, дуже, дуже... тямучий... дуже...

Урвала і замовкла. Була п'яна зовсім.

— Бреше стара чарівниця,— воркотіла Гепа нишком до Нені.— Певно, її орудар сам... а там і вибріхує свою віроломність чесною своєю вибраною... Ха-ха!

— Здається тобі, що говориш з амforoю вина, і то скисло, тьфу,— завважила Сіга до Нені.— Я не думала, щоби жінки стільки напивалися; нічим парашити чи вояки.

— Ба, ще не таке буває! — засміялася Нені.— О, на бика Гапі глянь!

І справді. Між стовпами видко було грубу Птахзіт. Вона приносила саме богині Ізиді, з якої сліз зродилася винна лоза, важку жертву. У її судорожно стисненій руці зломалася квітка лотоса та сумно склонила запашну головку аж на заялозений та зовсім не запашний подолок калязіра...

* * *

Тим часом Ная, гарна, наче весняний ранок, весела, наче пташки у гіллі сикомори, йшла в товаристві двох невільниць у «рай Горсутена». Вона надіялася найти там свіжі рожі та хвилину спокою після сутолоки та гамору свята Нілу та заховатися від острих поглядів, а ще, радше, від куди остриших язиків зібраних жінок. Недавно, чотири місяці тому, на крап-

лину роси упав промінь сонця та змінив її в дорогоцінний алмаз,— упало око її пана, достойного Горсутена, на її втомлене працею ткалі личко й обдало її поглядом знавця.

— Ти, гарна дівчино, ходи! — сказав могутий, і, як жайворонок до колін всемогучого Атум-Ре, полетіла вона до нього.

— Чи ти дівчина, чи жінка? — спитав.

— Дівчина, о пане-покровителю, якого ласка живить мене! — відповіла.

— А чи заховаєш вірність тому, хто підійме тебе до висоти свого ложа і вчинить тебе своєю жінкою? — питав він далі.

— О так, достойний пане, доки віддиху у груди, доки життя в утробі, доки сонця на небі!

Тоді він відібрав від неї присягу, взяв за руку і завів до свого пагімту. Невільниці умили та намастили пахощами її цвітуче тіло, одягли в тоненьку, прозору ткань, вивершили завітчану причіску і...

— Ах, як солодко згадувати добро щасливих днів, коли після злиднів уперве завитає гаразд. Після пустих снів без змісту та сповнення сон стає життям, і збудеться те, про що і не мріяла смілість уяви! Намість заборонених, грубих обіймів запитого, вонючого невольника — слуги чи вояка — лискуче, м'яке ложе мужа, поставленого над многими, такого, що ходить у тіни невриущого пана обох світів...

Стежкою, яку ще недавно в поті чола мусіла чистити та поливати, тепер іде сама, а о кількадесят кроків за нею поступають слуги... її слуги. О Гатор!

А ось і водозбір, зеркало, в яке загляділася гушава тисячними очима рож та високими причісками пальм.

Тихо тут і спокійно. У чистенькій, хрустальній воді мигають сюди й туди сріблисті рибки, на дні манять око барвисті морські черепашки, якими його виложено для прикраси. Сочні, зелені біла лотоса та умичу купаються у водах, а трудящі пчілки гомонять над ними. Розкіш!

Оттак тут на лавочці усісти, любитися тишею-спочинком під супровід великої симфонії життя природи, яке будиться саме, пройняте свіжою, новою кров'ю Птаха, новою силою плодючого бика Гапі, сіменем Міна-Амона, сльезами Ізиди, понадою Гатори. Ось і вона виросла цвітом із сієї обнятої божеськими раменами землі Кему, і для неї виросло щастя... через ніч.

Невже ж у неї нема вже бажань?

І саме в сю хвилю, не знати чому, між кущами ще нерозцвілого жасмину, наче хмарка віддиху на гладкій поверхні зеркала, замаячило лице. Худошаве, виразисте, молоденьке лице з лискучими чорними очима, повними кораловими уста-

ми, жадними саме того, за чим тужать цвіти, метелики і жінки... Ох, так! Недоставало їй чогось, і то чогось великого! Ба, хто знає, чи все інше, що дали їй боги,— чи се не занавіса, яка пестрими лелітками манить зір, а закриває від нього Нут-пар блаженства?

Сіла на лавочку, слуги поклали біля неї лакітки та баклажку з вином, а самі відійшли оддалік за кущі, готові на кождий поклик пані. Оттак, як вони, ждала колись і вона приказів пана, а там і се, що вона тепер робить, чи се не діється на приказ?

Не питав її Горсутен, чи вона любить його, чи зможе коли-небудь полюбити, чи присяга, яку складає, не нівечить найкращих цвітів її уяви, вимріяної жемчужини її майбутнього життя?.. Ах, те майбутнє! Ось довгим рядком у спеці сонця чистять невірливі стежечку або бродять у воді, зриваючи цвіти до панського пиру. Спека Тіфона-Сета червоною плахтою томить зір, репається шкіра на брудних плечах, мухи й комарі тнуть, що аж кров чурить порою... Ось другі тнуть збіжжя на скісно уставлених каменях. Струєю ллеться піт на злиденний стен, і він стає вонючою ганчіркою, що майдається біля колін та прилипає до тіла. Брр! Гидко. А ще до сього важка, важенна плата за всі скупі хвилини щастя, які дає любов у поганій, темній, вогкій хаті з Нілового намуду, повній тарганів, жаб, а деколи і скорпіонів...

Ні, не можна вимагати від життя усього, чого бажає серце. Або гаразд, блеск, вигода й буденщина, або хвиля неземного підйому, а потім, потім... досмертна нужда, без просвітку, розради, краси... Ах! Метелик — не муравель, пава — не гуска! Чи може бути який сумнів у виборі?

Усміхнулася, але в очах заблестіли дві слезини, а з-поза них указалася Наї знову та сама хмарка.

Але сим разом вона не розвіялася. Напротив! Гарне лице молодця виступало щораз то виразніше. Гей! Куди було до нього круглолицьому, зіркатому та череватому Горсутенюві? Боже! Він йде сюди!.. Щораз ближче... Ось він тут... Його велике лискуче око плаває у захваті, уста тремтять, а з-поза них білють, як жемчуги, сильні, здорові зуби. Темний пушок притінює горішню губу, а ніздрі гарного носа дрожать замітно... Як він прийшов? Чи се він, чи ні?.. Хто се?.. Все тихо... Ні пісок не шелестів, ні крок не тупотів, ні слуги не бачили... А тут почувається шепіт, тихий, пристрасний шепіт молодих уст у любовному захваті.

— Найтакер! Царице світа, Сходу і Заходу! Тебе шукаю я від багато-багато днів, від вічності, від роду! За тобою плила гадка та вешталось тіло біля піраміди Менкара... І тебе найшов я тут... Я знаю: твоя близькість — божевілля, твій

поцілунок — смерть... Та все-таки дай мені його! Нехай згорить у ньому нещасне серце, нехай пропаде все, теперішнє, й майбутнє, як забулося минуле. У тобі з'єдналися всі часи, всі бажання, стремління, весь світ.

І нагло руки, дужі, м'язисті руки юнака, обняли її... Солодким був сей порив молодечої сили, якої дізнавала уперве, і все тіло піддавалося йому, як гилька лотоса пестошам північного леготу. Та ось почула на устах гарячі, вогкі губи, які впилися в них, наче цілувати бралися її душу... Ох, се не привид, ні сон...

— Ах! Пусти! Гей, служба!..

Силою відтрутила від себе юнака і, наче газеля, побігла в той бік, де з-поза кущів указувалися саме слуги.

А на піску за нею лежав у драному стелі школяр Мена, наче мерлець, із лицем блідим, мов льняне покривало мумії, з напіврозплющеними очима, без руху та тямки.

З судорожним плачем побігла Ная у палату. Дармо бралися її успокоювати служниці, бо й не знали, як се зробити, їм, бач, не лучалося бачити, щоби молода, пов'язана зі старцем дівчина плакала з жаху перед обіймом юнака.

Справді, подолок Наї остав без плями, як святе покривало статуї Ізиди в Саїсі.

* * *

Від того часу біля піраміди Менкара у «раю Горсутена» та в околиці Мемфісу появилася якась загадочна стаття молодого хлопця у школярському стелі, без хустки на розчіхраній, нечесаній чуприні. Здавалося, що се оживший мерлець шукає своєї Ка, загубленої через завзяття знаючих магів. Однак він знав, чого шукав, і уста його раз у раз повторяли ім'я... казочної цариці Найтакер. Тинь остала з тугого колись молодяка. Ніби обтягнений шкірою кістяк, вештався він по полях, і ніхто не бачив його при їді. Він не жєбрав і не крав, тим-то і швидко забули його всі. Тільки Мері знала, хто він, крадьки годувала його і не раз на самоті бажала розбудити в ньому спомин минулого. Та се не вдавалося їй. Мена впадав у злість, ба, й до бійки брався, а там і тікав із плачем та з іменем Найтакер на устах...

Аж у місяці Фаменуті старий Пегенука застав раз ранком у «раю Горсутена» двох шакалів. Швидко прогнав їх камінням і тоді побачив, що вони добиралися до мерця. Мерлець лежав, опертий чолом об лавочку при водозборі, а його кістяві пальці затискалися довкола смарагдової запинки зі знаком Горсутена. Се була загублена запинка Наї...

Покивав головою старий і звістив Оакабу і Мері про свою нахідку.

— Погано! — захрипів старий.— Храм мусить поховати божевільного на свій кошт. Бігай на Анхту до парашитів, нехай намочать його в соді та заборпають у масовій гробниці.

— Тату, се ж був школяр, і то з перших! — осмілилася завважити заплакана Мері.

— Він «був», розумієш се? Був школярем, а «є» волоцюгою. Треба було йому вмирати в школі або не вмирати тепер. Ха-ха!

Тої самої днини, коли висушене на скіпку голодом, сонцем та содою злиденне тіло Мени заборпали гробарі в пісок західної пустині, Небті у лискучому наряді питомця військової школи відвідував Оакабу. З нетаєним задоволенням вислухав оповідання про смерть свого бездольного товариша. Сміявся і Оакабу, усміхалася Мері, тільки старий Пегенука покивав головою.

— А казав я йому,— воркотів,— не ходи у пальмовий гай біля пірамід. Гей! Вмирають льви, остають шакали.

І плюнув з досадою на ступінь колесниці Небті.

3. XI. 1923.

ПІД ОРЛАМИ РОМИ

Оповідання із життя в Карпатах з кінця 2-го в. п. Хр.

I

Дорогою, що вела з Напоки до Паролісу, йшла увечері хмарної весняної днини чимала валка, чи, краще, відділ війська. Попереду на невеличких степових конях їхало кількадесят легких їздців у високих темних шапках, з довгими списами та арканами при боці. Вони їхали безладно, раз у раз збочували із широкого битого шляху у придорожні кущі — і там скликувалися свистом та їхали чвалом далі до найближчого закруту, де й дожидали останньої частини відділу.

Позад них, може, тисячу кроків, їхали в лискучих, золотистих шоломах та довгих темних плащах два їздці, а й за ними йшли в поході глибокі ряди піхоти. Коні їздців — один білий, другий сивий — відрізнялися від попередніх величиною й виглядом. Були се рослі кападокійські бігуни у дорогій збруї, прикриті суконними підсідельниками. Жовнірів було кількасот у п'ятьох відділах. Два знаки з руками на кінці дрючків, піднятими вгору, вказували, що се два маніпули¹ та ще одна сотня. Сі знаки були прикрашені медальйонами імператора Марка Аврелія та його майбутнього наслідника Коммода. Кожний вояк ніс на лівому рамені чималий клунок, почеплений до дрючка, а на правому — спис із довгим залізним вістрям. Чималий вигнутий щит висів на плечах та окутим беріжком цокав ритмічно раз у раз об метал шолома та піхву короткого меча. Попереду кожного відділу йшли центуріони з виноградними палицями та лискучими відзнаками на панцирах, а поруч із жовнірами — оптіони та трубачі з довгими простими або закривленими трубами.

За п'ятим відділом тяглися чотириколісні вози, вивантежені всяким військовим припасом. Між ними було кілька, видко, прижовнірів при переході. Вони вмить повипростувалися й почали йти правильною ходою. Втоmlені м'язи натягнулися знову, опадаючі дрючки з клунками піднялися вище, принципали й сотники стали відбивати такт ходу, а

¹ Батальйони.

ноги вояків підхоплювали розмір. Раз, два, раз, два! Рівночасно тубіцен підняв до уст просту сурму, і грімкий сигнал залунав здовж ріки навздогін передньому відділові, відбиваючись об стрімке узбіччя.

Двісті голов пересунулося повз їздця, і язиги стали входити в провалля, коли від них відділився старшина в легкій кольчuzі та червоному плащі й під'їхав ближче до са́мітнього їздця.

— Хоробрий трибуне, — почав ломаною дакійською латиною, — чи довго прийдеться нам пробиратися крізь те гирло Аци-Дагака?

Трибун хитнув раменами.

— Бо, правду кажучи, я й мої люди тут ні при чому. Отам біля Віндобони або хоч би у Маркоманії ми пригодилися не раз, і божеський Марк Аврелій мав з нас неабияку поміч...

— Ба, зате й ваш край врятувався і зберіг волю під час, коли кігті орлів рознесли інших язигів, маркоманів, квадів, себів, гетів... — гордо кинув трибун.

— Так, без сумніву! Ласка імператора — джерело нашого життя, та мені бачиться, що в цих трущобах ми ніби миші в амфорі...

Засміявся вимушено, а його очі раз у раз пробігали від темного лица римлянина до навислих скель та скаженіючої, у тисячні білі бризьки розбитої води Тиси.

— Думаєш, Аригете, що твої люди не звикли до гір та скель? — спитав спроквола трибун.

— Іменно! Тут ні конем не погуляєш, ні ворога не зловиш, бо й нема його! А будь він тут, так, певно, сховається за скелю або дерево й засипле тебе камінням чи стрілами, і що тоді?

Язиг говорив швидко й поривисто, та щораз більше еранських слів почувалося в його латині.

— ...Ти знаєш, ми люди відважні й хоробрі, але наші степові коні вмиць понесуть нас... просто в ріку! Так! У загибіль безславну, підлу, як смерть віроломної жінки, киненої у воду.

— На Полюкса! Хто б тебе не знав, гадав би, що боїшся!

— Я... боюся? — зацокався язиг і вмиць почервонів, мов грань. — Коли б я не знав, з ким говорю, то було б це його останнє слово! — заскреготав по хвилі.

Глумливий усміх промайнув по лиці трибуна.

— Не воювати нам, Аригете, а дружити зі собою, бо й ти і я не попали сюди випадково.

— Як-то?

— Ха-ха! Багато дечого дізнався я сьогодні, коли стрінув на Напоці оцих двох... — тут указав рукою на темніюче

провалля, де окривалися саме останні їзди.— Та ти подумай, що війна властиво вже скінчена, й цезар бажає, здається, знищити ворогів до краю. Тому посилоє війська на лімес¹ і на останки язигів, маркоманів, квадів та свебів, загадав нацькувати їхніх сусідів, тобто дакійців і бастарнів. Вас до цього не треба? Ха-ха? Рах Романа, Римський мир — це чудова річ, а ще краще, якщо творять її самі варвари між собою!.. Але їдьмо. Вже ніч — і ось там за проваллям обоз.

Рушили кіньми по слідах останніх їзди. Язиг сопів і кляв півголосом, скільки разів кінь спіткнувся об каменюку або зафоркав на вид якоїсь дивовижної скелі чи куца. Трибун нишком посміхався, а там став посвистувати якусь пісеньку, підхоплену у люпарні в Сармісегетузі.

— Весело тобі! — зауважив Аригет, і в його голосі звучала злість.— Певно, близько рік був ти вдома, поки знову покликав тебе імператор, а я таки просто з-під маркоманських чер під стріли дакійців.

Свист замовк, але відповідь прийшла не швидко. Аж по добрій хвилині крякнув трибун і спитав:

— А хто каже тобі служити далі? Ти охитник, начальник свого племені! Взяв платню та й махнув у вільні степи. Там тобі життя не тут. Не Юпітер, а Мітра тобі опікуном!

— Гей, коли б то! — зітхнув язиг.— А'то, бачиш, воно важко розставатися з тим, із чим зжилася душа. Від десяти літ вона звикла до ваших городів, обозів, трибунів, легатів, префектів, до вінців, похвал дарунків, до слави, ну... і до ваших білих, ніжних, пахучих жінок!.. Не мені вже вертати між трави й очерети моєї безіменної батьківщини. На Геркула! Вже й моїх богів у Гара Берецайти не видно з-поза вашого Олімпу!

— Значить, ти не йдеш, бо не хочеш, а я йду, бо мушу! Перполь! Кому ж більше лихо?

— Ба, я в тебе примусу не бачу! Римляни завсіди у сяєві слави та імператорської ласки — чи тут, чи в Аквілії, або й у Римі, а життя, гадаю, куди легше там, ніж тут.

— Гадаєш? Ха-ха! Ти помиляєшся, товаришу, як помиляються сліпа Фортуна та ще сліпіша Феміда. Щастя і справедливості завсіди сліпі, тому й ніколи не стрічаються.

Язиг не зрозумів слів товариша, та не смів питати про їх значіння. Затямив собі, одначе, його вислів і намагався сам розв'язати загадку.

Ще в обозі під Сірміюм розказували новобранці-легіонери римські сплетні, й між іншим згадувалося там також ім'я Люція Сульпіція Проба, якого прозивали Апартом, тобто ди-

¹ Окраїну.

ваком. Видко, трибун розсварився з богинею справедливости, а що й богиня щастя відвернулася від нього, тому він тут... Гм! Це було б ясне, як око Агурамазди, та, з другого боку, нікому не дають трибунату, якщо він у неласці... А далі: якого злочину міг допуститися чоловік, що його всі величали Пробом, тобто праведником?

У цю мить скелі, які йшли повз береги Тисії, розступилися й відслонили чималу царинку, порослу чагарником. Посеред неї видніло забороло, чи, радше, стіна з поукладених одні на одних кам'яних брусів. Ця стіна замикала великий чотирикутний об'єму, може, чотирьох моргів. По рогах вершилися високі, з дубових балів будовані вежі. Такі самі, тільки дещо нижчі вежі були по обох боках воріт, у яких кінчилася дорога. Величезні костри горіли при воротях, а блиск огню відбивався кривавими рефlekсами від металу жовнірської збруї.

Сотні стояли поруч дороги, одна біля другої, перед кожною гурток старшин: сотник, хорунжий, підхорунжий та вистун¹. Біля самих воріт вози, челядь та приватні, невійськові подорожні, а по тому боці шляху кінні язиги, прашники та лучники.

Трибун проїхав ряди й, зустрівши двох старшин, що їхали попереду, віддав честь і повів їх до воріт. Тут ждав у виправленій службою поставі, може, сороклітній старшина-сотник попереду сотні лучників.

— Чи місце для когорти приготоване? — спитав трибун.

— Так, достойний трибуне! Приписаний простір очищено і зрівняно. Обози стануть перед воротями. Тут безпечно. Для старшин є одна хата, для тебе друга, але...

Тут нерішуче глянув на двох їздців у плащах.

— Зі мною іде достойний легат Квінт Атілій Глябріо та квестор Публій Вілій Буфо. Чи маєш і для них приміщення, відповідне їх достоїнности?

— Ні, для таких високих достоїнників нема в мене нічого відповідного, хіба що згодяться спати в одній хаті з тобою, трибуне!

— Де ж ти живеш?

— Саме в хаті, яка призначена для тебе. Там дві кімнати.

Буфо, який увесь час сидів на коні, наче на кізлі до тортур, і сопів та стогнав, перелякано глянув на легата.

— Егеу! У мене є фамілія... Як же ж я, в моїх роках, при моїй туші...

Легкий усміх промайнув на лиці легата.

— Нічого, достойний, невольниці можуть переспатися на возах.

¹ Centurio, signifer, optio, tesserarius.— *Aem.*

Буфо кинувся всім тілом, наче опарений кип'ятком.

— На всі фурії пекла, ні! — зверещав і замахав руками.— Ці ваші старшини... лучників та пращників... ніколи цього не буде, ніколи! Трибуне! Тобі приказано боронити моєї особи від усіх образ та напастей. Вимагаю сторожі біля хати і приказу до війська, щоб ці... старшини... лучників і пращників... е... В моїх руках, при моїй туші мені належиться...

— Достойний квестор схоче не забувати, що його особа і його челядь — це не одно? — підкреслив трибун слово «челядь».

Легат засміявся голосно. Буфо посинів від досади.

— Я... я до намісника... до імператора... я... — захлиснувся.

— Не гнівайся й не хвилюйся, достойний квесторе! — заспокоїв його трибун, налюбувавшись доволі його досадою.— Радо відступлю вам свою хату. Одному одну, другому другу кімнату, а сам спічну з оцим хоробрим сотником.

— Вибачай, хоробрий трибуне, — оправдувався сотник.— Я сплю звичайної в шатрі або у вартівні.

— Хай буде й у вартівні! Тільки повечеряємо вкупі, бо я, вибачте, голодний — нічим супи Тітія.

Лице квестора вигладилося, рот протягнувся від уха до уха.

— Коли так, то дозвольте мені сьогодні бути вашим амфітріоном! Хай прихильним буде нам Бакх! — сказав, кланяючися легатові й трибунові, й потім жваво повернувся до сотника.

— Прикажи, щоб мої два вози стали біля хати! Але перш усього заведи нас до неї!

— Еамус! — згодився легат і кинув трибунові збиточний погляд.

II

За хвилину легат і квестор побачили велику хату з високою кінчастою кривлею, яка стояла у північному розі укріплення. Кілька кроків від неї пробігала оборонна стіна над стрімкою пропастю. Отут уливався в ріку маленький, але дуже бистрий потічок, який і видовбав у поземеллі мало не таку саму яругу, як вона. По той бік обох русел щітинкою стояв та чорнів на кичерках густий, високопенний смерековий ліс.

На ріку та ліси налягав синій холодний туман, а з півночі від верхів почувався ще подих снігових піль. Було непривітно й холодно, й обидва достойники, цупко закутавшись у лацер-

ни, простували в хату. За ними шкандибало підтюпцем кількох рабів з мішками та скринями на плечах!

Від сторони брами табору зі скрипом та грохотом їхали за ними два вози, які станули по обох боках воріт. Гурток рабів проводжав їх, кленучи на всіх мовах.

Щойно тоді у браму стали входити сотні. За цей час командант станиці казав підпалити уложені в тій цілі костри, тож коли військо увійшло в укріплення, звідусіль впили на нього криваві блиски огню. Наче добре вичеканені динари в руках вправного міняйла, пересувалися ряди жовнірів, ділилися на гуртки, скидала зі себе клунки, списи й щити, а там, наче за дотиком чародійної палички, у стрійних рядах станули шатра, вслід за цим запалали маленькі вагри та загуркотіли жорна. Військо варило вечерю. Через хвилю товпилися ще біля брами лучники і пращники, аж і вони поховалися в шатра, і брама зачинилася з тріском. Рівночасно командант станиці сотник Марк Лігарій підняв угору палицю і грімким голосом гукнув:

— Чува-а-ай!

Чергою викликувалися вартові упродовж цілої лінії укріплень, а там і замовкло все. Тільки за брамою, де таборила челядь, купці та проїзжі, почувалися крики, говір, а то й співи.

— Ходім, Марку, нас ждуть! — пригадав трибун запросини сотників.

— Вибачай, хоробрий трибуне! Мене просила тільки із чемности, а я ні клієнт, ні галапас. Не рівня я легатам, квесторам та трибунам.

— Ба, чому ж? І ти, і я — вояки!

— Ми обидва?

— Авжеж, — ніхто інший!

Центуріон глянув в очі трибунові і, видко, вичитав у його грізному лиці правду, бо, віддавши честь, відповів зовсім іншим тоном, який звучав ніби спомин щастя у злиднях:

— Ми обидва... поза службою... може! Та ті обидва! Будь у мене їхнє багатство та уряд, я й тобі не бажав би мати їх друзями, а бути лизуном чи нахлібником, — на це Марк Лігарій задобрий! А там не бажую я, щоб багаті, дивлячися на мене, казали:

*«Ні разу я ще дома не обідав!» —
Чваниться Філон та і недаром,
Бо якби так у гостях не поснідав.
То б спати ліг з голодним животом.*

— На Музи і Грації! — закликав трибун. — Що чую? Ти наводиш Марціала? Хто ти, сотнику?

— То це називається Марціал? Я й не знав! — лукаво відповів Лігарій. — Так-то, хоробрий трибуне, часами й у грязюці найде курку перлина... чи то навпаки! Ось у цій вежі, у вартовій кімнаті, ждатиму тебе. І хай ласкавим буде тобі Бакх!

— Коли б тільки не надто, а то скажеш мені:

*«Помилиться, хто скаже, що Ацера
Смердить вином ще таки від учера.
Бо він, почавши з вечора гулянку,
Пиячить все до самого світанку!»*

— Евое! — зареготали обидва й розійшлися з теплом у серцях.

Тим часом у хаті сотника горіли на огнищі чималі колоди дров, а під окапом висів на ланцюзі казан, повний кип'ятку. Біля вогню стояв кіш, а в ньому яка сотня свіжих пташиних яєць, в'язка щойно в ріці зловлених пстругів та гарно обпартане кізля. Буфо не міг опам'ятатися від радощів.

— Хе-хе! Ось хто нашим амфітріоном! Недаром, будучи звичайним собі сотником, проводить у цій статті. Видко, знає світові лад, у якому впору й доволі широко відчинена рука значить не раз куди більш, ніж здібність заслуги. Ануте, Хлое! Ти зумієш з усього того зладити справжній жовнірський пир. А ти, Сіро, подай нам води помити руки до вечері. Не забудь тільки влити туди божеського нарду!

Дівчата поскидали плащі, а кухар та кількох невільників стали під їх доглядом ладити все потрібне.

— Мені бачиться, достойний Публіє, що така станиця подобає більш на заслання, а що сотник проводить у ній, то це доказ, що ніхто інший не бажав жити роками оддалік від городських гараздів, хоч би це мали бути злиденні вжитки Напоки чи Паролісу...

Останні слова зачув уже трибун Люцій, який саме входив у кімнату.

— На Орфея! Не надійтеся, достойні, у Паролісі ніяких вжитків. Там тільки військовий обоз та декілька дурисвітів-кавпонів, які продають сирийський квас із медом замість фалерну, смерекову живицю замість ладану чи амбри, а кізлом вонючі обійми гетських повій за ціну сирийських глотисток.

— Відверніть, боги, ворожбу! — жажнувся квестор.

— Це не ворожба, це правда. На Юпітера!

— В кожному разі я сам подбаю змінити це на краще...

Тут вмшався Глабріо.

— Нічого не вдієш, достойний, раз у тебе в кожній кімнаті таке чудо!

Легат вказав головою на палаючий на величезному комині огонь та на гурток слуг, які поралися біля нього.

— У сонячній Сицилії Вулкан скував би при такому огневі перунову стрілу, а ми тільки що зубами не дзвонимо. Це край Борея, Публіе, а не гай антиохійської Дафни!

Між тим Хлоє підійшла до квестора й поклонилася.

— Перейдіть на той бік, достойні! Евламп заставив уже для вас стіл.

— Сіра! Сіра! Де Сіра? — засуетився Буфо, повертаючи на всі боки свою голову на короткій грубій шиї. — В моїх роках...

— Я ось тут, доміне, вже з водою! — почувся пестливий голос стрункої кароокої сирійки.

— Так ходім!

Пройшли крізь освітлені смоляними скіпками сіни у другу кімнату, зовсім схожу на першу, тільки що тут перед піччю стояв низький стіл, а на ньому три срібні тарілки, ложки та чарки, повні вина з медом. Сам стіл застелено скатерттю, а довкола були широкі, низькі лежанки, вистелені вовняними ліжниками. На чималому срібному підносі лежали варені яйця, хліб, оливки та інші страви, якими звичайно починалася вечерея.

Сіра подала їм літеплу воду, пахучу нардом, а при виді темної шкіри її тіла зі золотавим відтінком ураз палкому Люцієві приверзлися лаври і гранати...

Давно це було! Зверх десяти літ минуло, як він був там... біля партійської стіни... Тихо булькотіла вода у водоемі його квартири. Над водоемом нахилилася кам'яна німфа, а в затишші розкішного антиохінського атрію не було нікого, тільки він... і вона! Та не з каменю була вона, а з теплого, пружистого, пахучого тіла, крізь яке огнем пропливала кров... І — на білі коліна Кіпріди! Саме така погана, груба, черевата тварюка — купець Хтоній був її власником... Не довго радів молодий вояк обіймами красуні... Вона шезла одної днини, й він дізнався, що купець, підглянувши їхні пестощі, продав її мангонам. Він мало не збожеволів із жалю за любовкою, та дарма! Його вислали на Дунай, і не було вже в нього часу пожуритися долею цієї чарівної поклонниці Адона.

Одним мигом пролетіла ця хмарка спомину, й рівночасно очі трибуна бачили, як Буфо обтирає вогкі пальці об туніку дівчини на грудях... Хвилею вдарила кров до голови дівчини, якої зір зустрів у цю мить погляд трибуна: така страшна мука, така страсть, така лють змалювалася в ньому. Так глядить тільки любов, коли народжується... Аж досі дотик противних, розпухлих, вогких та холодних рук квестора був їй зовсім байдужий, наче дотик якого мертвого предмета. В цю мить вона зрозуміла відразу всю його огиду та весь безмір кривди, яку робить дівчині неволя...

Весняні води, весняне небо, весняне почування, Адон будиться, на верхах горять огні поклонників весни. Вся природа єднається у безтямі безшабашного зриву любовної пристрасти, груди пучнявлюють і самі підсуваються під уста коханця, уста, наче спілий гранат, відхилиються, і з-поза них поблискують жемчуги зубів... Ох, не раз сплинуть вони кров'ю з його уст... цього вибраного, сильного, молодого, цвітучого, наче лотос на водоемі, палкого, наче ця кипарисова гілка на жертівнику Кибелі... А в неї?? Маленькі капрові сліпаки облесно глядять на луки її божеських брів, на ахати її очей, на карніоль уст... Обвислі щелепи майдаються по боках ослизлого, беззубого рота, а губчаста жаб'яча лаба простягається за нею й хапає її зимними пальцями. «Здійми туніку! — хрипить приказ. — Лягай ось тут, рабине!...» А тоді сонце відвертається від такого виду й місяць ховається за хмарку. Тільки відьми й опирі радіють затратою золотих розкішних чарів Астарти й Адона у багні життя...

Трибун поблід та прикусив уста, дивлячися на Буфона та його чудову невірність. Аж ось вона з черги підійшла до нього. Один погляд впевнив його, що легат і квестор карабкаються саме на лежанки, і нагло з уст зірвалися йому слова пристрасного шепоту:

— Сіро, якщо в небі є хоч один бог, а на землі хоч один меч, ти мусиш піти зі мною! Я не стерплю, не знесу цього...

Захлиснувся, почервонів і змовк. Дівчина підняла на нього очі напів з острахом, напів із зачудуванням.

— Як прикажеш, пане! — відповідала, подаючи рушник. Насилу опанував себе трибун і, бачачи, що Буфо глядить на нього, пильно став витирати зовсім сухі вже руки.

Сіра віддала мидницю рабові, й сама стала заходитися біля мішання вина з водою у кратері. Одна Хлое завважила грулиць у нього та товаришки й усміхнулася злегка. Опісля нахилилася над столом, підсовуючи страву легатові, й перевернула сільничку.

Легат закричав, замахав руками квестор.

— *Di, avertite omen!*¹ — удруге вже сьогодні повторив черевань, а Хлое взяла дрібку з розсипаної соли й кинула через ліве рам'я. Все те дало Люцієві Сульпіцієві спромогу сказати ще дещо дівчині. Він крадьки взяв її довгаву теплу, м'яку рученьку і стиснув сильно-сильно, аж дівчина похилилася над ним, а запах її тіла обдав його солодким леготом Пафосу.

— Це не відповідь, Сіро,— шептав пристрасно,— я ба-

¹ Боги, відверніть лихо!

жаю узяти тебе за твоєю волею, не тільки за моєю, для щастя нас обоїх! Хочеш? Скажи!

— Ох, хочу! — почулося слівце, тихе, мов мрія, і трибун пустив руку дівчини.

Він віддихав глибоко, наче після великого труду. Кров стукала йому у висках, руки тремтіли. Дівчина сіла на пеньок біля амфори й похилилася до землі всім тілом, наче гляділа чогось на холодній глиняній долівці.

Вечеря пішла своїм ходом. Після перекуски прийшли риби, опісля кізля, вкінці коржики з медом, маком та цинамоном, спечені ще в Напоці про запас. Вино лилося щедро у кубки, і легат та Буфо не щадили собі його. Один трибун не пив, бач, він і так, наче п'яний, водив очима за дівчиною, а й вона тільки від часу до часу кидала йому ніжні погляди. Не вперше то її принада вчарувала юнака, та вперше бачила зрілого чоловіка, який добивався в неї не так самої розкоші, як її ласки, почування, любови, її згоди на спільність любовних захватів. І ось вона чула, як живіше кружляє в неї кров, а весняний подих Адона вселюється в її груди.

— Шкода, що нас тільки трьох! — закректав вкінці Буфо, коли Хлоє зняла останки вечері зі стола й понесла їх до другої кімнати. — Треба було конче попрохати хоч би двох-трьох центуріонів, а тут просив я одного, та й той не прийшов. Дивні тут порядки. У Римі то й не обженешся від нахлібників, а тут нема з ким випити лишню чарку!

— Вибачайте, достойні, жовнірові! — пояснив Сульпіцій. — У нього діло за ділом гонить. Я сам не дозволив йому пиячити. Хтось мусить пильнувати ладу у стайці, раз у ній більше тисячі чужинців.

— Навіщо тобі, друже, центуріонів? — питав легат. — У них не найдеш міської чемности римських «тіней», а своє вино, не бійся, вип'єш ще до найближчої присилки!

— Не бійся, любий Атіліє! — потішав квестор легата. — Моя в цьому голова, щоб свіже вино, олива, м'ясо, риба та хліб були завсіди у всіх кавпонів нової оселі. І певно, буде там усього добра більш, ніж у Паролісі, бо й я буду там.

— Це ще не знати! — відповів легат. — Все те залежатиме від моїх переговорів з астингами.

— Ох, я не сумніваюся, що такий визначний статист, як Квінт Атілій Глябріо, доведе їх до бажаного висліду! — усміхнувся квестор. — Він винен це своєму приятелеві Буфонові, державі, імператорові, сам собі...

А по хвилі, підтягнувши вилинялі брови, підняв горі короткий грубий палець і докинув із притиском:

— Всі надіються, що легат розгляне як слід прохання астингів про прийняття їх у склад Римської держави і подбає

про те, щоб це сталося або щоб їх покорено зброєю та щоб вони могли стати опорою майбутньої копальні. Ти, трибуне, поможеш йому в праці, а в разі чого ти, а не хто інший, відповідаєш за успіх збройної розправи з непокірними варварами. Тому, ще раз кажу, шкода, що нема з нами сотників. Вони не раз знають чимало подробиць, яких не знають вищі офіцери. Вони живуть з мужвою, серед якої чимало варварів, і чують речі, про які їм не снилося легатам. Сульпіціє, ти одержиш від мене гроші на страву й вино, щоб не бракло тобі ніколи ключа до розв'язання опірних язиків...

Буфо замовк і, перевівши дух, глядів по приявних своїми маленькими очима, наче стежив за вражінням своїх слів. Легат відсунув чарку і раз у раз підносив до носа руки, пахучі фіалковою есенцією,— видко, щось розмірковував чи придумував. Трибун не пив теж, тільки усміхався, видко, збентежений дещо, наче розкішник-ласун, який почує, що його вчорашній товариш гулянки помер уночі від нестравности.

— Відкіля ж це взялося, достойний квесторе,— спитав по хвилі,— що саме у цих горах поза лімесом має повстати копальня? Чи нема інших місць у Іспанії, Іллірії, Азії, у Понті, Африці або хоч би й біля Сармісегетузи чи Напоки? Це краї замирені, спокійні, про робітників та поживу легко, а тут чую, що я маю дати безпеку майбутній колонії. Чи це не надто велика відповідальність для мене? Що ж вдію я сам-один з одною когортою, оточений варварами звідусіль? Бастарни — народ хоробрий, повний войовничого духу, напасний та бутний, як усі германці. Дакійці теж непевні, а від часів Траяна невиселені селища зароїлися знову від озброєних голово-різів. Під час походу бачив я у придорожніх смереках та куцах сотки голів...

— Забуваєш про астінгів, які мають стати нашим союзником,— завважив квестор.— Якщо зумієш позискати собі їх послух, то сила твоя буде вдсятеро більша, а відповідальність стане тільки джерелом відзначень та нагород. Не забудь також, що частина доходу з копальні належиться по закону тобі. Якщо ласкавою буде тобі Фортуна, якщо в рокову хвилю не заведе тебе Марс, то широкою річкою попливуть у твої скрині багатства й достатки, дари Плутоса. Зрештою, яке тобі діло до приказів імператора?

— Правду кажеш, достойний квесторе, не моя це справа на генія Сульпіціїв, я їм не питав би про це, та, бачиш, переді мною легат і квестор, обидва вищі ступенем за мене, і на їх рахунок підуть усі заслуги моєї когорти, всі премії й відзначення, а я дістану хіба медаль, хутір біля Сармісегетузи, пару волів, скільки там мішків зерна, калитку сестерціїв та дві дівки. Ха-ха! Відправа трибуна! Та, бачите, я з Риму прибув

і багато дечого навчився на торжищі, де торгують життям, честю й золотом. Мене не підведе ні легат, ні квестор, ні навіть консул. Наші боги обсіли були колись Капітоль, та зараз вони десь на Олімпі чи в підземеллі, або, як учать наші філософи, їх не було, нема й не буде. Є тільки риторичні фігури. Імператор на Дунаї, у Карнунті чи Віндобоні, а в дорозі поміж філософією і риторичною фігурою пропаде справжня заслуга, нічим пискоглід у череві Апіція. Тому знайте, що я обмежуся виключно до сповнювання приказів, та за їх видавання не відповідаю зовсім. Хочете — добре! Не хочете — ще краще! Трибунів у імперії є тисячі!..

Сульпіцій аж задихнувся від схвилювання; його лице горіло рум'янцем, очі палали. Легат прикусив губи, квестор приблід і простягнув руку за чаркою. Враз замовкли всі три, й тільки шум води у шипоті наповняв кімнату музикою, весняним зривом розбурханого живла. Десь від брами табору почувся поклик: «Чува-а-ай!» По черзі відгукувалися вартові, а цей, що стояв біля хати, вдарив тільки списом об щит, щоб криком не перепинювати розмови старшин. Тихий цей згук заставив квестора підняти голову.

— Радо вволив би я твоє бажання, друже Сульпіціє, та приказ є виразний. Сам імператор бажає собі, щоб ти, а не хто інший, проводив когортою і прийняв за цей провід повну відповідальність. Я гадав досі, що ти, як вірний слуга цезаря, послухаєшся приказу. Показується, одначе, що так не є...

— Розуміється, що ні! Недаром «порадили» мені прибічники імператора покинути Рим. У мене є завсіди вільна, независима думка й невтишене бажання пізнати причину всього, із чим стрічаюся в житті.

— Апартус та й годі! — вмішався легат із приязним усміхом.

Та квестор зморщив чоло й нетерпляче затарабанив пальцями по столі.

— Подай ще вина, Хлое! — приказав, а сам повернувся просто до трибуна.— Перш усього не гадай, що сидітимеш у Паролісі чи в околиці. Станиця, яку маємо побудувати, лежить далеко в гетських горах, між бастарнами та дакійцями, десь біля джерел Пірету. Отам є багаті поклади золота, не знані ще нікому, про які дізнався імператор з рисунка вмираючого кавпона. Цей рисунок закупив цезар від сина помершого й вислав знаючих людей, які перевірили правдивість рисунка. Показалося, що справді в піску потоків та в скелях цієї околиці є чимало золота, але добути його годі окремим рудокопам чи підприємцям. Довкола, бач, сидять дакійські чи бастарненські племена, дикі та войовничі, ласі на золото та не свідомі своїх скарбів. Словом, треба там

війська, і щойно під його охороною може повстати копальня. Отож імператор придумав і рішив ось що. легат Атілій поїде до Тсіудагата, короля астингів, який осів біля джерел Шумної Ріки¹, що пливе до Пірету. Це страшно дикі, недоступні гори, з яких, зрештою, випливає й наша Тися, тільки що вона пливе по цьому боці гір. Тсіудагат, король астингів, бажає перейти на цей бік лімесу, а легат має перевірити, чи й оскільки це можливе і вказане, чи з астингів буде відповідна застава на границі або чи можна надіятися з них добрих колонів. Легат, очевидно, прийме їх і кине на тракійських дакійців чи там геть, а за цей час я збудую оселю й пушу в рух копальню. Ти, Люціє, маєш проводити буцімто тільки над прибічним відділом легата й оберігати хід переговорів, та на ділі не допустиш гетських головорізів до оселі, аж до вибуху боротьби між ними й астигами. В разі чого допоможеш тому, хто буде проявляти більшу силу. Тому-то ти маєш зовсім самостійно повертатися між гетами та астигами, й, оскільки вдасться це тобі, нагорода буде велика. Оскільки ні, то твої вчинки підуть на твій-таки рахунок і тебе замінять кимось іншим. Ти тільки трибун, і задля твоїх помилок війни не буде. Розумно? Будь я або легат начальником війська, то всяка з нашого боку нанесена образа чи недодержана обітниця викликала б війну, хто знає, чи не страшнішу маркоманської, а так твоя загибель або перемога дасться легко переболіти чи заступити. Ми не знаємо, що діється по тому боці Карпат, скільки варварських скопищ глядять з тугою на південь, та в кожному разі легат і я, як заступники імператора, зуміємо замирити всі уми, загладити всі помилки й у кожному разі зискати на часі, якого нам потреба, щоб забезпечити собі посідання й використання бажаної околиці. Гадаю, що зрозумів мене та замисли цезаря?

Одначе Сульпіцій уже не слухав цілої другої частини виводів Буфона. Вже з першого пояснення догадався, що він має бути тільки клином, який вбиває дроворуб у пень дерева. Він або розколе його, або сам полониться. Осягнувши свою ціль, дроворуб кине його, а якщо ні, то витеше собі другий, третій...

— Добре, достойні! — сказав спокійно, сягаючи по свій шолом.— Саме це бажав я знати. Еней не блукав би був десять літ по всіх морях, якщо знав би був уперед загії безсмертних. Отак і я блукав би, певно, навмання. Та ось, знаючи, про що йде річ, радо підіймуся сповнити завдання й беру на себе відповідальність за слова та вчинки. Одначе й ви не забудьте, що в кожному разі поки що команда при мені та

¹ Черемош.— Авт.

що я вмітиму піддержати як слід її повагу в обозі й поході. Ви, зі свого боку, будете при цьому, коли я завтра на зборищі війська проголошу вислід сьогоднішньої розмови.

Жахнувся легат, легко почервоніли його щелепи.

— Чи це конечне? — спитав.

— На Юпітера, так! Військо, якому приказує двох полководців, — це не військо, а химера. Спереду це лев, іззаду змії, та в суті речі тільки привид, примара, тінь! Одна половина слухає одного, друга другого, та ніколи не збагнеш, кого саме. Ось і все. Я ділова людина. Бук центуріона, приказ трибуна, а відклик до Плутона! *Verbera, sicut — ultima ratio*¹.

Підняв руку й вийшов. Довгу хвилину обидва достойники сиділи біля столу мовчки. Буфо водив сонними очима за обома невільницями, наче вибирав, котру саме має ущасливити своєю ласкою; легат, видко, бажав щось сказати, та бачив, що його товариш нетерпляче дожидав тільки хвилі його відходу, тому встав і собі.

— На Меркурія! Чи не надто щирий був ти, достойний Віліє, із цим трибуном?

— А тобі яке діло? Твоє діло — астинги, моє — копальня, а всі стріли, списи, каміння, мечі, топори, всі недуги, рани та смерть — його! Заложуся п'ять проти одного, що якщо не згине, то й цього охлапа не дістане, який йому з права належить.

— Я гадаю, що ні! — відповів холодно, а може, й дещо злобно легат. — Це тямучий і хоробрий чоловік, а Марк Аврелій зі справді божеським розумом вибрав саме його, людину, яка надається як не можна краще до виконання важкого завдання. Та при його заслuzі зблідніємо ми обидва зовсім! Сам знаєш, що у зносінах з варварами першою рацією — меч!

— Гм! На таке, то треба було замість переговорів почати війну й відвоювати землю, на якій лежить майбутня копальня. Правда? Ні! Атіліє, цезар не має зайвих двох легіонів на нову війну. Мізок, а не кулак мусить послужити державі.

Замовк. потім засміявся лукаво й лиснув оком на товариша.

— Тим-то й мізки, а не кулаки згорнуть львіну пайку користи. На білі коліна пафійської Венери!

Легат зрозумів його.

— Так ти певний цього, що звалиш його перед розрахунком? — спитав.

¹ Різки та хрест — останній засіб переконання.

— А чи знаєш ти, Атіліє, що ще перед місяцем грали ми щоднини в scriptae duodeci¹ з Коммодом? Ха-ха! А божеський Август недаром тужить за своєю Фавстиною².

III

Як тільки трибун вийшов з квартири квестора, обхопив його порив холодного, вогкого вітру. Він загорнувся цупко у своє сагум³ і, похиливши голову, швидкою ходою подався у вартівню. А видко було її знаменито завдяки ватрам, які горіли то тут, то там на всьому просторі станиці. З палаток, у яких спочивали вояки, залітав голосний хропіт втомленої мужви; малі ватерки, при яких варили були вечерю, попригасали, і тільки гризький дим звівав вітер, наче опари на торфовищах далекої Британії.

Тисячні думки, спогади й почування налягали на душу Сульпіція. Він ні разу не сумнівався, що справді сам цезар придумав йому його теперішнє завдання. Проти своєї звички володар, який не вмів як слід оцінити навіть своєї власної жінки чи сина та весь вік помилявся у доборі людей, на цей раз вибрав добре. Копальню повірив хитрому-прехитрому квесторові, посольство — досвідному у зносінах з германцями легатові, а провід над військом — йому! Одначе трибун розумів і те, що ті обидва на випадок невдачі скинуть відповідальність на нього, і його голова заплатить за їх дві. Правда, Марк Аврелій нерадо карав смертю людей, та є на світі кари, гірші смерті... Але чи ж мусить бути невдача? Ану ж пощастить їм, він сам загорне бариш з копальні і відновить блиск своєї фамілії, відчинить ворота величної інсули на Есквіліні й перенесе через поріг суджену...

Та цей спогад не усміхнувся до нього. Він реготався голосом Клітії, його першої і єдиної жінки. Чудове біле личко кривилося у противному реготі, аж трибун спинився на ходу й потер чоло рукою. Ха-ха-ха! Мастки, обнови, будівлі, статуї, картини, пахощі, вина, співаки, танечниці, флейтистки, приятелі, кости, грища, багряні одяги, золотисті тканини, цвіти та невидані, нечувані страви... А там... Із кривавої брані вертає він ось, наче цей птах з вирію до гніздечка, і глядить, і дивиться, і бачить... Чудове біле личко віднаходиться — у люпанарі, гнучка струнка постать в'ється в обіймах легіонера чи моряка, на круглих пружистих грудях синяки від

¹ Кості.

² Жінка М. Аврелія, тоді вже не жила.— *Авт.*

³ Нагортку.

заскоружлих пальців осляра із Субури і противна, нудка вона властива норам нечуваної розпусти вічного міста... Ах! Зуби скрегочуть на цей спогад, кулаки стискаються на цей огидний спогад, як тоді... Мессаліна!

Кривава плахта прислонила зір Сульпіція. Ні! Нізащо в світі не верне він туди, де його приятель — філософ Діомед — усміхнувся тільки на його вибух.

«Ти, Сульпіціє, просто Абдеріт! — сказав. — Невже ж волів би ти, щоб вона отруїла була тебе, як Агамемнона Клітемнестра, або, що гірше, обвинила тебе про образу імператора? Це ж був собі тільки звичайний ухил жінки в напрямку її первісної вдачі. Ти обдав її блеском, багатством, любов'ю, а їй забаглося вони поту заялозених, немитих тіл, синців та укусів роззвіреного самця. «Гони природу вилами, та вона заодно вертати буде назад!» Сенека, бачиш, був великий чоловік! А ти зараз за ніж! Попоров бідну жінку гірш заздрісного рибалки з Остії, якому жінка скочила через пліт з диспензатором грецького доробкевича із Затибрія. Хіба ж не було в Римі інших жінок? Ха-ха! Тепер плати, друже, а сам щезай з очей, бо у свояків твоєї жінки довгі руки!..»

Опустіла інсула Сульпіція, а в його серці звила собі кубло гадюка! Ні, ні й ще раз ні! Не верне він уже ніколи туди, де таке діється. Далеко десь у Кілікії чи Сирії над вічно шумним морем збудує собі хатчину і заживе краще Горація, оддалік від буденної сутолоки...

І ось, саме коли трибун доходив до воріт вартівні, в його уяві, наче падаюча зірка, промайнула картинка. Удруге спинився, щоб схопити химерну мрію, далекий спогад того, що бачив уже раз там, далеко у царстві Протея: у морі чистого, блискучого, на обрії грайливого сафіру вершиться ніби піраміда із смарагдів — одна, за нею друга, а десь далеко на круговиді — третя. Це цвітучі колись, а тепер запустілі острови Архіпелагу. П'ять-десять убогих рибальських хат на стрімкому березі, два-три човни, гурток брудних, та чудово гарних, чорнявих, карооких дітей — ось і все... Зелений прочитан оповив звалища стовпів та руїн святинь або палат колишніх власників. Буйно розростаються здичілі оливники та запущені винниці, а противна німиця — туга, дорідна, виростає з купини дрібного румовища. Оттут, де гостювали колись у храмі олімпійці, тепер знову бог давніх часів, Сатир, виставляє з-поза кущів своє хитре-прехитре бородате обличчя та згуком сопілки надить голу німфу до нестримного, від прасотворіння законом освяченого безстыду природи... Ох, чому ж не уявив він собі цієї картини тоді, коли його раби тягли Клітію з люпанару?

Надавив двері й рішучим кроком увійшов у вартівню. Стрінуло його лагідне, мигтяче світло огню, який горів на величезному комині. Біля комина сидів Марк Лігарій — самотній. Ні одного із центуріонів не було біля нього. У мідяному казані кипіло вино з корінням, а запашна пара наповняла тепле та душевне повітря в кімнаті. Крім вояцьких лежанок, лав та одставників на списи, не було тут ніякої іншої обстановки. Тільки біля огню, де сидів центуріон, стояла мала лавочка, трохи вища від лав та лежанок, а на ній два срібні кубки.

— Так швидко вертаєш, трибуне? — усміхнувся Лігарій. — Невже ж пир уже скінчився?

— Для мене — так. Бакх не оповив моєї голови вінцем, бо ціла згряя інших богів наклала туди своїх дарів: і Марк, і Венус, і Меркурій, і Ате та Фурії, ха-ха!

— Не високо, бачу, ціниш богів! — сказав центуріон. — Якби ти так довго напокутувався сотником у Дакії, як я, то...

— То що?

— То не цінив би їх і стільки! Егеу! Було так у нас кілька звеличників Мітри, були й християни, але й одні і другі не дають людині цього, що найцінніше, — справедливості! Вони тільки обіцяють їм у майбутньому, а я не вірю вже в обіцянки навіть богів, не то людей, та ще й жреців. От випиймо чарку вина, яке вміє приладити тільки один Марк Лігарій на весь північнодакійський лімес. Хай зглянеться на нас геній Сульпіцій! Евое!

Вилив у попіл кілька краплин із чарки й покушав напиту. Трибун аж язиком ляснув, так дуже засмакувало йому вино.

— Евое! — закликав і собі. — Вільно тобі не вірити в богів, та всякий тямучий мусить вірити в генія людини, доброго чи злого, розумного чи нерозумного, великого чи малого. Твоє вино, Марку, краще за нектар...

— Якого, зрештою, й ніхто не бачив і не кушав. Дешевеньке порівняння!

— Але влучне!

— Так то так! — наздоганяв хід своїх думок сотник. — Це справді й єдина користь із релігії, що вона дає розмовцеві безліч риторичних фігур.

— Може бути, але вони не дуже складно звучать в устах вояка...

— Ти хотів сказати — центуріона-сотника, який служить за гріш, та, щойно дійшовши до першого списа¹, має сяке-таке значіння... Ха-ха-ха! П'ятдесят дев'ять смертей лежить між «останнім гастатом» і приміпіляром, та скільки з нас

¹ Найстаршого сотника в легіоні.

дослужитися цього? А ще як згадаю, що я сенаторського роду, нащадок консулів та преторів і оце ходжу з виноградним буком, то не дивуйся, що нестає мені любови до людей та віри в богів. Саме тому прогнав я всіх підвласних у другу вежу та у вартівню над яром і жертвую тільки генієві твого роду, а не богам... ось як!

І відразу проковтнув напиток із чарки. Трибун попивав дрібними ковтками, розкошувався корінним посмаком незнаного собі зілля і глядів у погасаючу ватру. У кітлику булькотіло вино, й десь із-під печі обзивався цвіркун.

— Що ти не простий деришкіра, пізнав я з першого погляду! — сказав по хвилі. — А то я не сидів би біля тебе й не пив би твого вина. І тебе, й мене, наче море моряків розбитого корабля, викинуло життя на беріг, і ми спасли з розбиття тільки душу. І я відчув, що удвох краще придумаємо шлях, на який нам завернути, щоб знову стати на кермо побідної галерни! І тому я прийшов сюди...

— Порадитися зо мною над змістом розмови з квестором та легатом... — докінчив за нього сотник.

— Так! Але як ти догадався цього?

— Звичайно: ти вертав з пиру не підпитий, не об'їдений, ні веселий, із чолом, стягнутим у брижки поважної задуми, — значить, ти прийшов, щоб передумати зо мною якась важне питання, бо інакше був би не приходив зовсім.

— А може, я тільки залюблений, Марку? — усміхнувся трибун. — Тоді теж морщаться брови, з натугою працює думка, а людина зривається до чину...

— Залюблений ніколи не шукає товариства і сумує або радіє без приводу. А в тебе не видно ні цього, ні того; що більше — ти шукаєш навіть товариша. Що ж? Я ждав тебе! В мене теж знайдеться діло, хоч я волів би проміняти твою галеру на хребет гірської коняки. Ніч довга, а втомитися, правду кажучи, не було чим. Завтра теж пошкандибаємо за військом і обозами нога за ногою. Данійці, що живуть довкола, давно замирені і не мріють навіть про напад. Будете йти черепашиним ходом і дріматимете на конях.

— Правда, на Юпітера! Отож послухай! Я дечого тут не розумію. Ти давно тут?

— Від п'ятнадцяти літ!

— То ти будеш знати, чому імператор та його урядовці так дуже шукають за золотом навіть у варварських землях! Невже немає доволі своїх? Імперія велика, всюди царює мир, римський мир! Навіщо ж загортати нові землі, коли й так уже божеський Траян забрав їх забагато? Адже ж це ясно, що за копальнею прийде колонія, опісля ворохобня варварів, війна й укінці нова займанщина. І знову старий Термінус буде

мусіти з-під далекого Капітолію тягнути за собою нові граничні стовпи. Пробі! Небаром і дерева на них нестане в Італії. Ти тут живеш на лімесі золотодайного краю, віл довгого часу шукають тут рудокопи золота і навіть добувають його...

Злобно засміявся сотник:

— Цей твій Термініус від часів Траяна возить уже тільки порохно! — докинув.

— Правда! — згодився трибун.— Не ті тепер стовпи, які вбивав Август, Веспазіан, Траян. Та все-таки я не розумію...

— Ти знову про золото? Добре! Це не є для нікого тайною, тільки ніхто не збагнув її причини. Так, трибуне! В римській Дакії воно ще є, але його вже дуже мало, та, видно, нема його й деінде, коли скарб бідніє з року на рік. Золота нема! Це правда, а воно мусить бути, хоч би за ціну війни. Тільки там, де добувають його, видно наглядно упадок, розпад, заглуду!

— Як-то? — зачудувався трибун.

— А ось як! — Лігарій видобув із-за пояса калитку й висипав з неї на стілець кільканадцять динарів та ще й платинку, в якій був рулон таких самих монет.— Бачиш ці динари у платині? Це давні динари Августа й Тіберія, а оці — це теперішні. Знаєш хіба, що ці давні удвоє вартніші, ніж нові...

— Ба, це й мала дитина знає!

— Добре, але чи подумав ти, що це значить?

— Розуміється. Тут більше міді, а тим більше срібла!

— Ага! Чого ж це так?

Із зачудуванням глянув трибун на Лігарія. В його голові завітала думка, що, може, центуріон у самоті дакійських безвістей таки дещо й здичавів.

— На Меркурія і Мінерву, не знаю! — хитнув плечима.

— Ха-ха-ха! Бачу в твоїх очах, трибуне, сумнів щодо моїх глудів, та ось я докажу тобі, що вони в ладі, як нічні варти у станиці. Давні гроші цінніші, бо в них більше срібла та золота, нові мають його щораз менше. Наш гріш нидіє, марніє, гине! У нас нема вже копалень, що їх мала республіка. А вони були ще за Цезаря, Августа, Тіберія, Нерона. Нема вже й по святинях цих скарбів, які в ріжних часах забирали проконсули, претори чи імператори. І ось один старий, ще траянівський центуріон, що жив перед десяти роками в Сармісегетузі, розказував, що за гріш, який побираємо тепер як плату, він жив краще розбагатілого кавпона у провінціальному городі. Було вино, м'ясо, олива, коні, корови, безроги, можна було навіть удержати жінку, виховати сина, вивінувати дочку. А що тепер? Вояків, яким давно належитья відправа, держать під знаками, хоча у них немає вже ні сили, ні відваги, ні охоти до важкої служби. Бач, відправа коштує гро-

ші, а грошей нема! Вже не раз бунтувалися легіони, тому-то й імператори стали перечеканювати кращі гроші на гірші, щоби мати їх більше. Та це тільки хвилева поміч, бо за гірший гріш купиш менше, ніж за добрий, і стара нужда швидко вилізе знову, тільки вже не в десятках, але в сотках, не в сотках, тільки в тисячах, а то й у мільйонах динарів. Це не дрібниця, Сультіціє, це страшне, це просто ніж на горлі імператора, це таран, вимірений у римський світ! Так, трибуне, правди не скриєш. Копальні вичерпані, давне золото і срібло розповзається під руками, а нових джерел нема. Вже тепер дають ветеранам замість грошей худобу та невольниць, а що буде, як те саме треба буде зробити з військом під прапорами? Легіон розповзеться теж, вояк переміниться в колона, батька родини, хлібороба, пастуха, купця, а провінції залле море варварів...

Центуріон перевів дух і потер чоло рукою. Його очі блистіли, наче справді цих кілька чарок ударило йому до голови. Після хвилини слова поплили далі гладко й невпинно:

— Виросли ми, наче ці грибі, по розпаді та гнилі інших держав, сяли ми і сіємо незгоду, роздор; хитрощами, підступом, насиллям поширювали ми владу від Євфрату по стовпи Геркула, по мрячну Британію, по тьмаву Туле, та ось приходить черга й на нас. Щезла правда, справедливість, чеснота, на яких колись будували державу,— залила нас гниль зіпсуття... Грізна Немезіс давно вже підняла на наші голови меч. Сточила гриб хробачня, він ось-ось упаде, під'їдений ними, та розсиплеться порохом, а нова, сильніша рістня закоріниться на його місці!..

— *Di avertite omen!* — закликав мимохить трибун.— До чого ж ти те все?

— До чого? До того, що я ненавиджу цей лад, з якого виріс, ненавиджу цю державу рабів, визволенців і галапасів та зітхаю тільки до тих сірих мас варварів, які знищать кубло проступку й погані та скажуть усім, хто переживе цей кривавий бурун: «Анумо, покажіть, що зможете, зумієте, чого довершите власною первісною силою, без допомоги рабів та злиденних наймитів! У цьому-то покажеться стійність людини! Покажіть її, а ні, то припадайте, мов хробаки під обуютою стопою легіонера!»

Настала довша мовчанка. З подивом глядів трибун на сотника. Звідкіля в нього це знаття? Яким шляхом прийшло йому розуміння справ, що ними навіть він, трибун, не займався ніколи? І, правду кажучи, чим більше вглиблювався в думки Лігарія, тим ясніше вичував у них правду, невблаганну, неминучу, страшну правду. Вже опустила руки Клото, золота нитка життя не снується вже з божеського веретена,

а по лиці другої Парки пливають уже сльози жіночої безнадійності. А Ляхезіс! Даром берешся цвітами чи піснею відвернути увагу третьої посестри від чорних, важких ножиць. Наче лице сфінкса, кам'яне та грізне, з темряви у кривавому відблиску огнів Плутона виринає обличчя погубної Атротос, а ножі великих ножиць розгортаються, ніби клюв крука... Шах, шах! — клацнуть вони, й усе, що золотою парчею вистелює береги Середземного моря, закрутиться у страшному вирі воєнної журтовини й пропаде в огні, димі, крові, у стогонах, зойках та судорогах конання... Сумно всміхнеться Клото й запряде знову. Та ця пряжа — не буде це вже нитка Римської імперії...

Із задуми вирвав його глибокий голос товариша.

— Чого сумуєш, Сульпіціє? — питається Лігарій.— Не наша це справа. Не ми довели сліпця на край пропасти, не нам його й рятувати.

Хай пропадає лад, у якому немає місця для нас! Ми безсилі, без ваги та значіння й тільки тому бачимо це, чого не бачать інші. Коли б ми були на місці імператора та його дорадників, ми навіть не слухали б острого, сміялися б з лихої ворожби і... шукали б злиденного золота навіть поза межами імперії... Вибач мені, що так згаку вибалакав я все, чим накипіло серце від двадцяти літ, тобто відколи останні динари з продажу невільників помандрували до кишені римських лихварів за довгі батька. Від двадцяти літ сиджу в Паннонії чи в Дакії, то знову ходжу з військом на партів; бачив я Азію, Сирію, Грецію, раз навіть Британію і — на Плутона! — моя нога не стане більше у городах півдня!

— Звідкіля ж така ненависть, Лігаріє? Це ж усе-таки батьківщина, до якої виривається душа кожної людини.

— Моя батьківщина — тут! Вона пригорнула мене до свого тугого, широкого лона, коли прогнала мене давня. Від ненависти сильнішою буває любов...

— А! — закликав трибун і вдарив себе рукою по чолі.— Який-бо я недогадливий! Я й сам мрію про втечу зі служби, та моя дівчина — невільницею іншого...

— Ох, ти не зрозумів мене, трибуне! Не любов до жінки велить мені тікати з-під орлів Роми, ні ненависть, ні жаль до жінки не проганяють мене у безвісти Карпат, але любов життя, яке одно тривке у світі і яке так легкодушно відкидаєте ви, володарі світа, при першій з краю нагоді. Живі люди родяться, трибуне, і де б вони й не були, скрізь фатум гонить їх до чину, насилує їх уми творчими замислами, робить їх полководцями, володарями, поетами. І ось упродовж усієї першої половини життя розбивалося моє змагання об упір Фортуни, хитрощі Меркурія, звідність розпусної римської

Венери, а то й об буденний правильник військової служби. Та як тільки відвернувся я від заклятого кола цих перешкод, враз побачив я перед собою інший світ, де стелиться шлях діловитій людині навіть до королівського престолу. Отам над синім морем чорна пошесть пориває тисячі й вилюдне цілі краї! Ще гірше нищить їх скарб цезаря, а найбільш — невілництво та міські «пролетарі!», які вимирають самі й не лишають після себе нащадків. Пустіють села, провінції, краї, розростаються городи, наче ті орли, тучені кров'ю Прометея. І Прометей умирає від цього. Старіється кров народів, прикутому до Кавказу героєві вже запалює смолоскип геній смерти. Ось чому кинувся я в обійми варварського, здорового світу, світу почувань та діл, — не пустих фраз та меж, покладених усякому сильнішому зривові. Тут швидко на ватрі життя накипають нові покоління, рояться людьми, більшають оселі, села, селища, а надмір переливається через край посуду, підіймається щораз то вище, доки не вдарить об порохнявий лімес хвилею заглади. А тоді я або мої нащадки хочемо бути на гриві цієї хвилі, щоб у нашій тямці та пам'яті заціліло хоч те із старого, пропащого світу, що в ньому було добре. Така-то моя любов, Сульпіціє, любов до нового світу, що я його пізнав. Признаюся, правда, й до тієї другої, про яку ти думав, та вона — тільки одна цвітка у багатому цвітнику мого майбутнього життя...

Замовк Лігарій, а в казані показалося дно. Сотник представив його знову до огню, налив ущерть та досипав зілля. Потім поклав перед гостем сухий козячий сир та вуджене м'ясо, й обидва почали їсти. Під час цього трибун розказав Лігарієві докладно розмову з квестором та легатом. Лігарій слухав уважно оповідання, розпитував про це й те, вкінці простяг руку до трибуна.

— Присягни, що скажеш правду на моє питання та що нікому в світі, навіть на муках, не зрадиш моїх замислів.

— Присягну на те друге, якщо почую питання! — відповів по хвилині надуми трибун.

— Добре! Скажи, чи не ця дівчина квестора захопила тебе своєю принадою?

— На круглі груди Кіпріди, так!

— Моя таємниця в'яжеться тісно з твоєю любов'ю...

— Клянуся тобі на генія Сульпіціїв! Підняв руку догори й похилив голову.

— Значить, ти готов пожертвувати всім, щоб її добути? — питав далі Лігарій.

— На Юпітера — так!

— То купи її!

— Ба, старий розпусник не продасть! Він, видно, довго

шукав за нею по базарах і, коли купив, не продасть її нікому, хоч і який ласий на гроші. Він так водить очима за нею, а з беззубого рота тече йому слина на заялозену туніку. Він багата людина, його баришем не знадиш.

— То візьми її збройною рукою!

— Не можу! Я ж саме маю пильнувати, щоб на копальні нікому й волос не впав з голови. За мною стежить тисяча очей!

— Коли так, то послухай! Якраз у тому місці, де має бути ваша копальня, стикаються зі собою займанщини бастарнів і астингів з краєм гетів. Над цими гетами верховодить жінка, остання з роду короля Дацебала. Вона цвіт усіх жінок усіх часів і народів, Семіраміс, Клеопатра, Туснельда чи Зенобія. З нею зустрівся я під час прогулянки ваших рудокопів, які під моєю опікою провірювали положення золотодайних околиць. Вона і я — приятелі. Ми відразу знайшли одне одного, наче Сатир та Німфа біля лісного джерела, і вона сама дала мені свою любов і взяла мою. Її ратище й мій меч лежали одно біля другого у траві, сну нашого беріг сам Пан, а його семикратна сопілка колихала нас до сну літеплим леготом короткої літньої ночі. Коли ж уранці збудило нас сонце, вона заспівала, наче птах у гіллі, засміялася радісно, весело, безжурно, мов дитина, і сказала: «Дурні-бо ви, римляни, дурні й нахабні! У могого прадіда більше було золота, ніж буде коли-небудь у вашій копальні, тільки ви не вміли знайти його! Ви раділи, коли князі дакійців сіли біля казана з отрутою і, припиваючи один до одного, пили її, наче вино. Вони вмирили, разом з ними вмирала й таємниця їх скарбів, та ви гавилися тільки на них. І ось узяли ви землю, з якої нема вам ніякого хісна, та даром питали про золото. Забули ви, що й найбільше тямучий чоловік вибалакає добровільно... вибранці своєї любови таємницю, якої не вирвала б йому навіть смерть! Так ось тепер правнучка нещасного володаря пасе очі видом скарбів, за які поплили колись надаремне ріки крові! Вона дивиться на них і сміється з глупоти царів землі. Лежать багатства, врастають у вогке лоно великої Котітто, з якого вийшли колись, та не варті вони й одного твого об'їму, Марку! Як радо віддала б я їх комусь, хто прогнав би з наших гір вражих астингів! Скажи, може, зміг би ти це вчинити?» — «Я ні! — відповів я. — І хоч би й міг, то не вчинив би цього за гроші. Мені їх не треба...» — «То йди й шукай, Марку, — сказала тоді Нізія (бо так вона називається), — йди й шукай когось, хто вчинив би це!..» Її голос звучав, наче спиж. Ніжна повійка-любовниця вміть змінилася в королеву. Ось що сказала вона мені, а кожде її слово затямив я, наче ворожбу: «Астинги — це перша ватага безкрайньої валки народів, які десь із півночі, від великого

сірого моря пливають на південь і зуть себе гутонами чи готами. Вони тої ж породи, що бастарни, та вдачею вони схожі на маркоманів, квадів і свебів. Вони словні, хоч і хитрі, хоробрі та вірні до останнього віддиху вождям та товаришам. У бастарнів ці прикмети затрималися вже давно. Вони наймаються за гроші та завсіди готові приєднатися до сильнішого. Тим-то й вони не ослоняють нас від майбутніх ватаг, ані не допоможуть нам, тільки ще самі вкажуть найкращі шляхи наїзникові. Для вбогого народу дакійців тільки одна дорога до рятунку — спинити астингів у їх мандрівці на південь, і то так, щоб увесь похід готської юрби завернув на схід чи захід, а нас залишив, наче на забутому острові. Якщо це не вдасться, то остане там тільки боротьба, як колись, за Траяна, проти нас на півдні провінції. Ми не злякаємося. Ми вірні діти Сонця та Землі, з музикою та жартами підемо вмирати з ім'ям Котігто на устах. Вона-то зродила нас у божеському обіймі й вона прийме нас ізнову на своє лоно. Та все ж таки, якщо ти в силі, поможи мойому народові!.. За мою любов, Марку!... — «За твою любов, Нізіє, я вчиню все, що зможе тільки людина! — сказав я. — На всякий випадок клянуся тобі небом та адом, життям і смертю, мечем та щитом, що в найгіршому разі прийду вмирати разом з тобою!..» Ось так ми розійшлися, та як довго рудокопи нишпорили по вертепах за металами, сходилися ми щоднини, а навіть проводили цілі доби у розкоші, про яку й не снилося римським здохлякам та грецьким педерастам.

Тут Лігарій простягнув свою могутню постать, аж затріщали суглави, оплетені вузлами силенних м'язів, — і так кінчив:

— Коли ми прощалися, в очах Нізії не було сліз. «Ти чоловік, Марку, — казала вона, — дебелий, сильний, розумний, і в мойому ложі є місце тільки для тебе. Я жду! До року, поки запалають на верхах огні дорічного еднання, прийди до мене!..»

Хвилину помовчав у задумі.

— І я виглядаю, наслухаю, розпитую й дізнався вже чимало. Астинги напрошуються в імперію, й цезар має велику охоту прийняти їх, бо бажає загорнути землі гелідів та маркоманів і провести лімес верхами Карпат. Він не знає, що таке астинги, а що гірше — не знає, що гети-дакійці держать ці верхи, як держали колись їх діти, та що їх внуки бажають теж жити, — не вмирати без хісна та слави, наче мандрівні миші. Вкінці знаю, що астингів може спинити тільки римський меч, бо вони його одного ще бояться. Інакше не просилися б до імперії, тільки йшли б пробоем, як ідуть на гетів. Отож треба довести до того, щоб легат відмовив астигмам

прийняття хоч би всупереч наказові імператора... Це твоя справа, Сульпіціє! Тільки ти один зможеш довести до збройного спору між астингами та римлянами і приневолити легата, щоб замкнув їм доступ до імперії. Взаміну за те даю тобі твою Сіру з більшим вантажем золота, ніж змогла б за десять літ принести тобі копальня.

Під час усього того оповідання Лігарія лице трибуна раз у раз міняло вираз і барву, й руки тремтіли, як тоді, коли нахилилася над ним дівчина.

— Що ж, заміна добра й корисна, гідна богів! Не знати тільки, хто з нас обох є Меркурієм, а хто Аполлоном? — сказав укінці.

— Як-то? — схвилювався Лігарій. — Невже ти підозріваєш брехню, обман або зраду?

— На Поллюкса, ні! Тільки погадай, де ми заховаємося обидва після розгрому квестора у спричиненій нами битві? Прийдеться хіба навіки закопатися у пралісах та вертепах і виректись всього, із чим зжилося серце продовж тридцяти літ!

Марк Лігарій устав і засміявся.

— Ха-ха! Не я стану плакати за ковбасками з курятини, кусками з вепровини, язичками соловіїв, британськими устрицями чи рижками з Норікум! Усі ті гаразди, підправлені обсленими брехнями, доносами, злодійством, обманом та дурним стремлінням до всяких безглузвих почестей,— це добре для сварливих малоазійських колтунів, всяких вонючих часником та баранячим лоєм грецьких архонтів або для італійських декуріонів. Я волю стати творцем держави хороброго люду, який крок за кроком іде відбирати свою землю, освячену кров'ю предків, загарбану злодієм, який, мимоходом кажучи, скривдив і мене! Творчий труд, месть і любов! Чи ж є що більш гідне чоловіка на всій землі!

— Розумію тебе, Марку, розумію і навіть не докоряю тобі з приводу твоїх замислів. Поняття батьківщини загубилося в нас давно, як суто германські прикмети у бастарнів. Для одного батьківщиною — його місто, для другого — провінція, для третього — тільки його фамілія, а в нас обох з усіх цих річей немає нічого! Оставала б, може, ще традиція родів, давньої, славної бувальщини, історія... Та ось і її знівечила вже республіка, опоганили тріумвіри, а принципат потопив у калюжі гнилі, брехні, облуди! Феміда зірвала опаску з очей і позичила ваги у жидівських крамарів із Субури... Та, бачиш, Сіра не стане мені Егерією, як для тебе Нізія. Вона — цвітка Сходу, ніжна, слабосила! Вона зниділа б у снігах та бездоріжжях півночі. Їй треба жари сонця, літеплого моря, пахучого подиху півдня. Тому хоча я й га-

даю якомога найшвидше покинути службу, то кинути імперії я не в силі. Будь у мене Сіра, я продав би останки майна й закопався б десь у Архіпелазі, щоб доживати віку на зразок Теокріта. Тільки тоді сказав би я, що дійшов до найбільшого добра, яке може дати мені життя.

Марк Лігарій засміявся напів із глуфом, напів із спочуттям. Подумав хвилину.

— А якщо я повів би справу так, щоб і ти міг осягти свою ціль, то чи пішов би ти за мною? — спитав.

— Тілом і душею!

— То послухай!..

Допізна вніч обговорювали обидва римляни подробиці плану, а там і полягали на лежанки спати.

IV

З натуженою увагою жовніри вислухали найближчого дня денного приказу з висоти земного насипу, який вершився посередині укріплення. Вся залага, як також два маніпули з Паролісу, переходили, силою приказу боговитого імператора, під команду трибуна Люція Сульпіція Апарта. Його мали слухати й тракійські лучники, і язиги Аригета, й легкі піхотинці, набрані з бастарнів, які стояли у Паролісі. Всього разом було дві когорти, сотня їздців та вісімсот голов союзників. Проголосивши приказ, легат вислав його особним післанцем до Паролісу, щоб усе було готове, коли наспіє новий полководець, і сам уступив із насипу, з якого зараз почав розпоряджатися Сульпіцій. Він наказав сотникові Маркові Лігарієві з одною сотнею та всіма лучниками прилучитися до головного відділу й команду кастелю віддав другому сотникові. Вкінці видав приказ якнайшвидше збиратися в дорогу.

Вже півгодини після того вирушив Аригет з язигами. Він з ума-дива сходив, коли бачив вивищення друга, й з пересадною уклінністю прийняв його наказ. Сульпіцій посміхнувся та процідив крізь зуби:

— Гарне зілля, правда? Цікавий ти, певно, яка буде в ньому гадюка? Не бійся, Аригете, вона вилізе в свій час...

І знову язиг не зрозумів римлянина, та зробив мудру міну й від'їхав чвалом. Потім виїхали вози, яких доволі було в стаї. На них казав трибун зложити всі клунки легіонерів, наче в обличчі ворога, щоб облегшити воякам похід, а там здвоєним кроком рушила піхота, за піхотою — квестор з таборами, вкінці — команда Марка Лігарія. Сам трибун стежив за точним виконанням усіх наказів і казав сотникам посідати на запасні коні. Вони мали підганяти таборових чурів, які не раз

спинювали швидкість походу. Коли сам трибун порівнявся з легатом, цей зачипив його.

— Чого такий поспіх, Сульпіціє? — спитав. — Уважай, що не кождий доходить учас до ціли, хто швидко їде. Та й не знаю, чи добре вчинив ти, ослаблюючи залогу кастелю. Гети завсіди гетами, їм вірити годі, а в разі чого — наші голови заплатять за твою необережність.

— Не беспокоїйся, достойний легате, за гетів ручу тобі, хоч, на жаль, не можу ручити за успіх твого посольства, як також за наші голови. Астінги — непевні люди. На всякий випадок кількасот чоловік більше може врятувати як уже не нас самих, то бодай копальню. А про неї ходить тут найбільше...

— Як-то?

Це слово вийшло невиразно з відчинених обвислих уст Буфона, який чомусь-то після вчорашньої вечері лежав у своїй лектиці, наче годована безрога, і стогнав раз у раз.

— Це ясне, достойний квесторе, — відповів трибун безжурно, помахуючи прутиком, яким підганяв коня, — нас посилають, щоб збільшити засоби цезаря в золоті, якого йому треба. Так зрозумів я ваші вчорашні слова і знаю, що воля імператора мусить сповнитися. Імперія мусить мати копальню й буде її мати без огляду на те, чи ми влаштуємо, чи, може, аж наші наслідники. Головна справа, щоб було золото, а чи легата, трибуна чи квестора вб'ють астінги чи їх вороги — дакійці, — це неважне. Тим-то і я бажаю мати на всякий випадок силу, яка могла б боронити добутого золота й життя робітників.

— Як-то, а наші голови — нічого?

Залиті очі квестора розплющилися широко, й на обвислі щелепи стікали дві мутні краплі сліз.

— Ех, хто власної голови не цінить, тому нелегко цінити голови інших! — відповів зневажливо трибун. — Тож хто надто цінить себе, цей хай ніколи не посвячує себе на службу державі, яка має право й може деколи зажадати від своїх слуг навіть життя.

— *Neu me miserum!*¹ Ти, видко, щось знаєш, Сульпіціє, кажи, може, відложимо виправу до осені, або як...

— Приказ виданий, кости кинені! За безпеку копальні й посла відповідаю поки що я. Хочеш — приєднайся до робітників, то будеш безпечний. Якщо ні, то згадай, що всякий виковує свою власну долю!

Вдарив коня прутом і поїхав до передових відділів.

— Здається, друже Атіліє, що не ми його, але він нас

¹ Горе мені!

візьме під ноги! — промимрив квестор, коли «кріста» шолому трибуна заховалася за будами возів табору. — Він справді готов нас посвятити для копальні!

Легат усміхнувся глумливо. Він, як посол, знав, що безпосередня небезпека не грозить йому нізвідки, і розумів, що погроза Сульпіція відноситься виключно до квестора.

— Ніде правди діти, — сказав, — наш трибун до речі говорить. Справді так — не інакше подумана вся наша виправа. Ми бачили в ній небезпеку тільки для нього, а він зрозумів це краще, що вона ще більш, і то у першій мірі, грозить нам. Його бариш певний і заслуга певна. Зате на випадок невдачі згинемо всі, й тоді невелика розвага для нас, що й його зустрінемо над Стіксом у нашій останній мандрівці.

— Значить, треба нам держатися його пояса! — нарікав квестор. — О безсмертні боги! В моїх роках, при моїй туші...

— А ще й із фамілією... — злобно вкинув легат.

— Іменно! — повагом підтакнув Буфо. — Моя фамілія мені конечно потрібна. В моїх роках, при моїй туші мені доконче треба вигоди, тепла, ніжності, а тут приходиться товкти собою по трущобах, вертепах, недеях і спати на голій землі з каменем під головою. Моя Хлоє зів'яне. Сіра занедужає, я вмру, й моя смерть стоятиме завсіди перед вами як німе та пророчисте обвинувачення. На Плутона чи Серапіса! Всі фурії підземелля проганятимуть сон із ваших очей, що ви мене в моїх роках...

— Так, при вашій туші — це вельми важка відповідальність.

— І вона на ньому, на цьому синові повії з-під Великого Цирку та осляра зі Субури! — вибухнув квестор. — Дірвався влади й тепер гірш кізла у горосі показує роги мужам, яких один палець більше значить, ніж він цілий. Але пожди! Ще моє буде наверху! Старий Буфо не одному вже доїхав кінця, доправить і тобі!

Запінився черевань, заслинився, аж жалко було глядіти. Та легат знав, що своїх погроз Буфо не кидає на вітер. Це погана людина, і його незвичайно радувало, що Сульпіцій так знаменито вмів йому допекти.

— Згадай старого Горация, достойний Віліє, — сказав, розважаючи. — Тям, щоб зберегти у скрутї рівновагу духа. «Раз так, я раз с'як», — сказав мужик, втративши теркате поросля. За палкі обійми гарної Сіри покутуватимеш у грязюці, а з грязюки обсушить тебе кругленька Хлоє...

Черевань глянув на легата, немов хотів його пробити. Видко, догадався властивого настрою товариша, бо замовк.

Коли станули у Паролісі, першою вісткою, що її почули, були поголоски про війну гетів з астингами у Карпатських

горах. Цю вістку подали бастарни, яких чимало було у військовій службі або що проводжали римських купців як ескорт. Всі дуже допитувалися, як поставиться до цієї війни Гай Требоній, трибун з Паролісу, одначе цей заявив, що команда перейшла в руки Люція Сульпіція Апарта й він сам є тільки начальником гарнізону без ніякого значіння. Схвильоване було також населення колонії, тобто купці, ремісники й ветерани. Лише квестор, легат та вояки, які тільки що прибули, й рудокопи прийняли новину байдуже. Квестор зайняв зараз найбільшу домівку в оселі й гадав, користаючи з війни, прожити хоч до літа у вигоді та дозвіллі й за цей час підшукати собі потрібних людей, які робили б за нього роботу, лишаючи йому користи. Опісля, коли проминули в безділлі два тижні, Буфо написав до свого приятеля Квінта Гессія, прибічника Коммода, листа, в якому зазначував, що «поставлений командантом трибун, мимо усієї діловистости та рішучости, не числиться з міродатними особами та що годі під його проводом ждати у головному ділі бажаного успіху». За цим першим листом гадав Вілій написати ще другий, уже з доносом на трибуна, й кілька днів опісля — формальну жалобу до імператора Марка Аврелія у Віндобоні.

Свій лист вислав квестор осібним післанцем до Напоки, де його мав післанець передати на цісарську пошту. Та вже при брамі оселі спинила післанця варта. Коли ж він пручався й покликувався на квестора, його побили й запроторили в тюрму, а лист віднести Сульпіцієві.

Трибун, який нарочком поставив варту при брамі, щоб тільки те, що він знає, проходило у Пароліс чи з нього виходило, прочитав лист, засміявся, завернув у обгортку картку чистого, незаписаного папірусу й сам лист спалив. Опісля казав покликати до себе Аригета.

— Друже, — спитав, — чи можу числити на те, що промовчиш приказ, який бажаю тобі дати? Це служба цезаря і то... — тут грізно засвітилися очі трибуна, — тайна служба!

— Розумію! Її сповнюється, мов у сні, не знаючи про неї наяву.

— Іменно! Так обіщюеш чи ні? Як ні, то в мене й інших старшин доволі.

— На проміністе лице Мітри, на генія Антонінів, так!

— Тож слухай! Візьми цей лист і віддай щойно зловленому післанцеві. Скажи йому, що трибун перепускає його й дає двох тракійців для безпеки. Біля закруту Тисії, там, де викута в скелі доріжка над пропастю... Розумієш?

Трибун, як у цирку, опустил долі палець правої руки.

— Що це за лист? — завагався Аригет.

— Не питай! Це не лист, це тільки предліг, щоб спрятати заговірника. Ти гадаєш, що я обняв управу із жадоби відзначення чи наживи? Ні! Я справді доведу все до бажаного висліду, хоч би прийшлося ступати по трупах легатів, квесторів чи кого там. Вони гадають, що окрадуть імператора і обдурять мене. Та я не з таких... Тіло кинете в провалля. Лист принеси назад, я покажу тобі, що в ньому нема ні словечка.

Аригет віддав честь і вийшов, а тої самої днини надвечір пересвідчився справді, що в обгортці був тільки чистий лист папірусу. Довгу хвилю приглядався жовтавому клаптикові, вкінці кинув його в огонь і, сховавши калитку з динарами, яку подав йому трибун, вельми задоволений вийшов з квартири Сульпіція. У дверях наткнувся на Марка Лігарія, червоного, задиханого, начеб після великої напруги.

Сотник вбіг у хату трибуна, й Аригет почув, як засувають двері зсередини. На подвір'ї біля возів із поживою побачив молодого, нечувано обдертого данійця з пораненими руками та з окервленим лицем. Тракійські лучники сотника Утріса балакали з ним, та він тільки стояв і прохав поживи, а коли дістав її, накинувся на харчі з пажерливістю вовка. Аригет перейшов біля нього, та даром намагався пов'язати зі собою всі ті події. Тим-то швидко махнув рукою й пішов покористуватися тим, що Буфо був зайнятий улаштуванням господарства. Крадьки всунувся до хати, де містилася кухня й де царювала Хлое, а по хвилині стояли обоє на любій розмові біля задніх воріт...

Тим часом Лігарій бігав по кімнаті сюди й туди, наче сам собі не міг знайти місця.

— Погадай собі, Люціє,— сказав укінці,— вона, розумієш мене? Вона прислала мені післанця!

— Як-то вона?.. Нізія?..

— На всіх богів та богинь, які є чи їх нема! Так! Бітопоріс, її орудар, перебрався волоцюгою й прибув незамічений у Пароліс. Шість днів йшов, виглядає, якби вирвався із сполярію¹.

— Що ж каже?

— Чудові вісти. Тсіудагат, рікс, тобто король чи князь астингів, зажадав руки Нізії для свого сина Тсіудгера, який просто здурів, побачивши її. Вони побилися були задля якоїсь там череди волів, та тепер боротьба припинилася.

— Що ж на це Нізія?

— Вона зажадала проволоки до літнього повороту сонця! Ти тямшиш моє оповідання?

¹ Трупарня в цирку.— *Авт.*

Трибун кивнув головою й задумався. Марк Лігарій дивився на нього довший час, укінці сів на лаву й засміявся:

— Над чим же тут мізкувати? Вистане взяти Нізію буцімто збройною рукою, щоб викликати безпосередній напад і зрвання всяких взаємин між Тсіудагатом та Атілієм!

— Ох, я не про те! Це легка справа! Германців не штука привести до гніву. Я обчислюю тільки час. Пожди! Вирушити можемо за два дні, двадцять потриває похід...

— Десять, не двадцять! У горах є стежки, звісні тільки гетам. Бітопоріс покаже нам їх.

— Ба, пожива для трьох тисячів людей...

— Зразу гети доставлять нам товару й баранів подостатком, а там поспіють і наші доставці. На кожному пості ждати нас будуть пастухи і стада.

— Звідкіля ж це?

— Ха-ха! Не знаєш ти, Сульпіціє, засобів правнучки чоловіка, який умів вишколювати легіони, зовсім не гірші Траянових! Будь у нього не три, а десять літ часу, не було б тут нас! Не забудь, друже, скарбу Децебала і... Сіри!

Трибун спалахнув.

— Твоя правда! — рішив. — З мене завсігди вилазить римський кунктатор, урядовець чи старшина. Апаге!

Тріпнув пальцями, наче відганяв примари, і встав.

Тої самої днини сурмачі одтрубили похід. Усі припаси переладовано на в'ючні звірята, а орударі розбіглися по найближчих оселях, щоб закупити ще в'ючних звірят якнайбільше, і то за всяку ціну, бо багато набору, головно поживи, не було на що покласти.

Цей приказ, наче грім, потряс Паролісом. Перший прибіг легат, якому звістив трибун, що вдалося йому припинити війну між астингами й гетами та довести до перемир'я на два місяці. Ці два місяці — це єдиний час, щоб повести переговори щодо переселення астингів у Дакію. Після того може бути запізно.

— Як же ж ти міг за цих кільканадцять днів стільки всячини розвідати? — чудувався Глябрію, й у його голосі звучало недовір'я. — Відколи ж то трибуни та сотники мають власних перевісників чи навіть орударів до державних справ?

— Відтоді, відколи божеський Траян уладив дакійську провінцію! — усміхнувся Апарт. — А й тепер легко цезареві серед табору війська в Карнунті чи Віндобоні висилати старшин на лімес у тьмавий край кіммерійців. Легко й вам, сенаторам чи лицарям, сидячи на Палатині або Колосеї, в гаї Дафни біля Антіохії чи у цвітучих садах Карфагену, слухати звісток про наїзди варварів на лімес, про збурення Паро-

лісу чи вирізання римських горожан у якій другій Напоці, Потаїсі, Сармісегетузі. Щонайбільше сенат видасть декрет, щоб тих, що остались при житті, примістити у цій або тій заразою вилюдненій провінції. Та ні імператор, ні сенат не подбають про те, щоб ми, тутешні мешканці чи вояки, знали про кожний рух у незмірному океані варварів, який обливає наші займанщини. А тут саме на наші голови обрушується хвиля приливу, на наших карках затуплюються мечі варварів. Воно, правда, облегує потім вашим консулярам дешевенькі перемоги над ворогом, який витратить уже свою силу та завзяття, але діється це все нашим коштом. Чи ж дивно, що кожний з нас, старшин, має між варварами знайомих, ба, й приятелів, з яких деякі носять навіть королівські вінці. Саме від такого повіреного маю й я свої вісти й можу навіть безпосередньо впливати на хід подій у далеких, богами й людьми забутих безвістях. Ха-ха! Наче Нестор у спорах ахайців, посилаю гетам, які живуть на північ від Паролісу аж до Горішнього Пірету, своє слово: «Sic volo sic iubeo»¹, і ось, бачиш, війна припинилася. Докажи цієї штуки, достойний Атіліє, тоді скажу, що я вмішався у несвої діла, і зложу провід назад у твої руки.

— Хай беруть мене від цього боги! — з острахом замахав руками легат. — Команда при тобі, при тобі й остане. Нам, римлянам, завсіди здається, що наші займанщини — це світ та що поза нашою державою є вже тільки хаос, у якому способом bestій животіють варвари. А тут показується, що ми є тільки островом серед розбурханого моря. Від гарамантів до сарматів, від піктів до гімарітів — усе те хвилює, бурлить, бушує, кипить і палає тільки жадобою звалити прибережні скелі, щоб залити край нездержимим приливом.

— Краще прирівняй нас, достойний, до корабля, на який звідусіль вдаряють хвилі. Він розбиває їх своїми грудьми, самі вони, вдаряючи до сильно споєних боків, розскакуються в краплини, й тільки окремі краплі води дістаються на палубу, де вмиє, просушить їх сонце. Тямучий керманіч веде наву по розбурханій поверхні вод певно, безпечно, доки... доки не ослабне в'язання, не пірветься вітрило, не спорохнє дерево, не вимре залог. Отоді приходить кінець, і по різних берегах знайдуть люди тільки поторощені шматки дерева, порозриваних трупів, подерте лахміття і скажуть: «Fuit!»².

— Казав би хто, — вкинув Атілій, — що ця гадка захоплює тебе, трибуне!

¹ Так наказую.

² Втікач!

— Мене?.. Мене ні, але що скажеш, легате, на славні слова нашого імператора, висказані з нагоди відновлення війни на Сході: «Все, що діється, діється по справедливості...»?

Розмова ставала цікава, та в цю мить, наче бойовий слон між когорт піхоти, вточився Буфо, опираючись на двох невольників. Як велика ропавка між хабаззям, сів на крісло серед кімнати й важенько переводив дух. Раби вийшли зараз і полишили достойників самих. Каптур лацерни опав на плечі квестора, й безнадійно лиса голова, з виглядом старця та виразом розпусниці, виглянула наче з великого темно-брунатою мішка.

— Приходжу, — сопів, — приходжу, щоб дізнатися, хто має за час вашого походу берегти квестури в Паролісі!

— Квестури? — хитнув раменами Апартус. — Скільки знаю, у Паролісі нема ніякої квестури. Є тільки префектура колонії й команда когорти.

— На всі муки Тартару! — вибухнув Буфо. — Де квестор, там і квестура! — хрипів, мов скажений гусак. — Я покажу тобі ще, трибуне, де вона та як далеко сягає її рука. На Фурії та Цербера!..

— Дозволь, достойний! — вмшався Глябрію. — Трибун говорить до речі. Де є квестура, там може й повинен бути квестор, однак де є тільки квестор, там є щонайбільше його особа, більш нічого. Уряд є вічний, урядовець — ні.

— Вибачай, достойний легате, — сказав на те трибун, — питання звернене до мене, й я маю на нього відповісти. Отож заявляю, що, маючи військову владу над збройною силою цієї виправи, визначив я для Паролісу залогу з двох сотень помічних військ. Більш не можу лишити, бо головне моє завдання — уможливити працю в копальні на верхів'ях Пірету.

— Га-га! — реготався черевань. — Невже ж ти думаєш, що копальню влаштуєш без мене?.. А я, я... — тут аж захлиснувся, — я не піду на цю божевільну виправу у вертепи та гори, повні дикого звіра та ворожих племен! Не піду, хоч би ти мене благав навколішках! Не піду, доки не відвоюєш у варварів потрібних земель і не вибудуєш хат для мене й моєї фамілії. В моїм віці, при моїй туші...

— Справді, бачу, що ти, достойний, ніяк не годишся до таких далеких походів. Тому, будь ласка, зоставайся у Паролісі, а коли я впораюся з гетами й астингами, дам тобі знати.

— Як-то? Я маю оставати тут без когорт та лучників, на ласці першої ватаги непокірних дакійців?.. О ні, каріссіме! Ти сам останеш тут, пильнуватимеш моєї безпеки, бо я так приказую, а ти обов'язаний берегти мене, доки захочу...

— То значить, до твого або мого похорону, правда? — засміявся трибун весело. Квестор трохи не впав на

місці трупом.— Ні, достойний! Я піду в похід з послом боговитого імператора, а рівночасно напишу до Віндобони до другого квестора, який не боявся б гуртка невмиваних варварів і, що важніше, не возив зі собою фамілії. Поза цим не гадай, достойний, що я не влаштую копальні без тебе. Навпаки! Ти без мене не вдієш нічого, бо боїшся, але я без тебе ще й як! Ти — тільки перепона в моєму зусиллі...

— Ха-ха! — зареготався з черги черевань у новому вибуху скаженої люті.— Тут — так! Але там, у Карнунті чи Віндобоні, справа виглядатиме інакше...

На дні темних очей трибуна зайняли іскорки злости, права рука затиснулася на ручці ножа; легат теж прикусив уста, щоб укрити злісний усміх. «Доживи, а там і побачиш! — говорили його очі, мандруючи від жилавих рук трибуна до короткого грубого карка квестора. Між тим Люцій Сульпіцій розсівся вигідно на лежанці, на якій лежав звичайно при обіді, і так говорив далі тоном учителя:

— Ти, достойний квесторе, зовсім хибно оцінюєш становище й тому злостишся зовсім непотрібно. Гадав ти, було, старшувати наді мною, відповідальність скинути на мене, а заслугу згорнути собі! На всіх богів Олімпу, це помисл гідний Улісса, а то й самого Меркурія! Та затія не повелася! Я не дитина, Віліє, і знаю, про що йде річ! Раз на мені вся відповідальність, так і моє тут право і приказ, а хто їх не признає й не слухає, цей нехай шукає собі інших богів! Тому раджу тобі: йди за мною, квесторе, потім зможеш жалуватися, кому захочеш. Якщо вислід нашої виправи буде лихий, то я сам віддам себе під суд боговитого імператора, а він у мудрости своїй оцінить як слід мої затії і спроможність. Якщо вислід буде добрий, то, видко, самі боги зберегли тебе від невдачі мою рукою, й ти дякуй їм, безсмертним, та генієві Сульпіціїв. Щодо мене, то я, знаючи ціль виправи, осягну її або згину; імператор буде мати копальню в кожному разі, а що буде з нами — це знають тільки божеські Парки.

Сказавши це, трибун вийшов, і по хвилині Буфо почув його грімкий голос, яким він видавав прикази копачам. Вони в'ючили на осли, мули та на коні заступи, кирки та клепці до розбивання кварциту. Кров'ю набігли очі квестора повернулися до легата.

— Що ж ти на це, Квінте Атіліє? — промимрив голосом крайньо виснаженої людини.

Легат хитнув раменами.

— Воно й мені прикро, Публію Віліє, що мушу товкти собою по страшних, безлюдних вертепах, але й він, і я — вояки, які завсігди мусять мати на оці приказ чи ціль завдання...

— То ти сумніваєшся про мою вірність боговитуму? — кинувся Буфо.

Легат усі десять пальців розставив перед собою, наче відганяв примару.

— Хай боронять нас Юпітер та геній Августа від такого злочину! — закликав.— Я гадаю тільки, що ти, достойний, будучи квестором у великому таборі чи на провінції, сидів, як ялося поважному мужеві, у своїй вигідній домівці, переводив рахунки, купував припас, продавав добичу і бранців, міняв, стягав данину — й усе те при допомозі едиктів, орударів, військових стеж... Одначе тут справа зовсім інша. Тут треба деколи навіть самому сягнути по меч та не покидатися щита, й це не личить уже достойному Вілієві. Звідсіля й ріжниця думок у вас обох...

— О, велика ріжниця між видцем на подіум та злочинцем на арені! — насилу прохрипів квестор.

Глумливий усміх промайнув по лиці легата. Сульпіцій був не з тих, що далі б себе так легко, без спротиву прибити на хрест чи кинути звірам на арену, й імператор був філософом, який завсігди вислухував обвиненого, навіть варвара, не те що трибуна, знаного із свого праведного способу думання. Хто знає, чи він не на те саме віддав військовий провід Апартові, щоб пильнувати липких пальців квестора, і коли це так...

— Схиляюся перед твоєю мудрістю, достойний,— сказав обережно, дивлячися облесно у заслинений підбородок Буфона,— та тут ти забагато чести робиш трибунові, зачисляючи його до кола своїх ворогів. Він просто рубака, виноградний бук та й тільки! Тим-то й його вельми дратує твоя неласка. Він сам мені казав, що доложить усього зусилля, щоб ти міг переїхати на копальню з усією фамілією, та ти сам дручаєшся й не хочеш піддатися конечности. Тут, на окраїнах імперії, воєнний стан є правильником усього побуту. Тут не сенат радить, тільки центуріони у шатрі префекта, й приказ трибуна — це просто слово цезаря! Так і повинно бути, бо інакше вмиє залле нас море варварів. Я сам радо скоряюся, хоч я легат і заступаю особу імператора...

— Так кажеш? — тріпнув пальцями Буфо.— Признаюся, що не розумію твоїх виводів, чи, краще, не хочу розуміти. Та хоч не розумію й не хочу розуміти, то пристосовуватися таки мушу. Це одно знаю, а дальші висновки полишаю для себе. Вмирати ще рано, а там побачимо!

Не тільки Буфо був незадоволений з походу. Також усі італіки, сирійці, іспанці та македонці, які були у війську, ходили пригноблені й неохоче слухалися приказів. На щастя, таких було небагато, може, тільки десята частина всього числа голів. Самі центуріони, оптіони та тессерарії були бадьорі, бо знали від Марка Лігарія, що похід буде зовсім не кривавий і після нього будуть безумовно аванси й нагороди. Зате тракійці, іллірійці й бастарни, що з них складалося здебільшого все інше військо, були захоплені виглядами на бійку, грабіж, добичу і жінки та дівчата гетів, яких годі було напастувати в часі миру та які ставали б безперечною власністю переможця у війні. А навіть хоч би справжньої війни й не було, то все-таки у безвістях Карпат у кого меч при боці й товариші поруч, у того право на майно та життя слабшого. Евоє! Хай живуть Марс і Беллона! Побут у Паролісі, Напоці та у пограничних кастелях був нечувано нудний і одноманітний. Римський мир ослонював лімес німбом непереможної сили й відпорности. Мирно сиділи варвари у своїх горах, приходили тільки без зброї на торги у колонії. Жінок та дівчат було мало, бач, колоністи, здебільшого ветерани з тракійського пограниччя, не мали дітей, а їх невільниці чи жінки задивлялися щонайменше на барвисту крісту підofiцера, коли вже не на медальйони сотника. Оставала жінота купців та ремісників, які заздро берегли своєї власности, продажні дівчата з люпанарів, що їх удержували сирійці, або варварки з гірських сіл, які не раз заходили в оселі із чоловіками або братами. Та все те не заспокоювало мужви, бо було сполучене з небезпекою. Бук центуріона, собаки колоністів або ніж чи стріла ображеного гета — все те відбирало мужві охоту заспокоювати природним способом пориви палкої крові. Тільки деякі шибайголови, здебільшого тракійці, любувалися у повних пригод нічних виправах, з яких вертали втомлені, обдерті, а то й покривавлені, але горді й задоволені успіхом та власною відвагою. Зате тепер усякому відкривався шлях до ужиття розкоші без стриму та небезпеки. Тим-то загальний настрої був піднеслий і веселий.

Аригет крутив носом. Не до ладу був степовикові похід у гори, де ні конем поскочити, ні списом махнути, ні арканом кинути. Скеля, узбіччя, каміння, вертепи й вузький плай, на якому не кінь веде їздця, але їздець тягне коня за поводи, — це не був його світ. Він пішов до трибуна і звірився йому із свого сумніву про придатність язигів у горах.

Та Люцій Сульпіцій сказав тільки:

— Не гадай, що Хлоє остане в Паролісі. Вона іде за нами, й на випадок якоїсь тривоги в таборі свої чи чужі просто зайдять її на смерть першого вечора. А шкода було б гарної дівчини. Я гадаю саме дати тобі нагляд над табором та харчами. Вони перевантажені на коней, мулів та ослів і треба їм догляду збройних мужів. Навіть чурів, фабрів та офіцерських рабів не вдержать у послузі самі старшини, якщо зчиниться тривога.

Після цих слів трибун засміявся весело, вдарив по плечах язига й відійшов.

Хвилю хлинула кров до лица Аригетові. Мов укопаний, стояв він, дивлячися за відходячим, а там наглий приплив радощів здавив його за серце. На Мітраса! Цей римлянин одним поглядом збагнув причину його нехоті й знайшов на неї лік. Останки недовір'я, яке мав до трибуна, щезли зовсім. Людина, перед якою скорився навіть Публій Вілій Буфо, великий, впливовий розпусник, зв'язаний зі своїх каверз, із лютощів та нелюдяности, мусіла бути неабиякою фігурою. Трибун, якого приказів слухав цісарський легат, особа, вища не раз від претора чи проконсула, мусів мати справді якусь таємну місію величезної ваги, і у його тіни язиг-нетяга міг легко вирости на римського горожанина, на префекта кінноти, а хто знає чи й не на якогось вищого достойника.

Із незвичайним захопленням став помагати трибунові в улаштуванні походу. Ще перед полуднем найближчого дня рушили тракійські лучники та бастарненські колійники під проводом Марка Лігарія. Може, півгодини після виходу лучники мусіли вже спинатися на узбіччя гір, а плаєм копійники ступали гусаком один за другим, бо плай був, щоправда, виразний, але дуже вузький. Бітопоріс вів за поводи коня центуріона і дивився залюбки на звинні постати лучників, які стрибали з каменюки на каменюку, щезали в гушавині, то знову вискакували з неї, наче із засідки.

— Володарю! — сказав укінці до Лігарія, який у задумі стежив зором за скубленими хмарами. — Навіщо спинюєш похід розвідкою?

— Ми у ворожому краї, який не слухає ні нас, ні Нізії, — відповів сотник. — Такий приказ.

— Не бійся, володарю! Коли не слухають ні вас, ні княжни, то ті, що йдуть праворуч і ліворуч нас, радо покладуть життя за безпеку твоєї голови.

— Хто ж це такий?

— Тисячка вибраних дарубків з луками, топорами та короткими рогатинами пильнує нас від усякої напасти. Мала дитина могла б перейти цією стежкою через цілі Карпати. А там знай, що в посіллі княжни відбувається саме рада князів усіх наших племен над тим, кому віддати провід у май-

бутній війні з астингами та їх союзниками. Якщо цими союзниками мають бути римляни, горе їм!.. Та поки князі й Нізія надіються на тебе і ждуть твого приходу, бо ти один зможеш рішити, що робити далі. Щодо тих там,— тут Бітопоріс зневажливо кивнув головою на лучників,— то їх праця пропадає даром. Дві сотні вистане, щоб у цьому проваллі витовкти до ноги всю вашу виправу.

Гет засміявся хижо, аж білі зуби блиснули з-під повних губ, Легарій кивнув головою й подумав хвилину.

— Римляни в ніякому разі не нападуть на вас! — сказав рішуче.— Їм треба тільки одного малого яру на верхів'ї Шумної Ріки, і то тільки на короткий час. Земель не гадають забирати нікому. Якщо астинги будуть проти них, то орли Роми знищать їх, якщо ні, то все відбудеться спокійно, без бою й крові. Імператор радше ще зі своїх земель дещо докине, бо йому нема хісна із цих запустілих вертепів. Навіть для грабіжних цих орлів краще мати на окраїнах могутнього й задоволеного союзника, ніж слабого та облудного підданого.

— Сонце трясне, божеська Котітто та ще, може, ваші римські боги знають шляхи, якими йдуть гадки й наміри володарів землі,— хитнув раменами Бітопоріс,— та мені, звичайному орудареві княжни, яке діло? Я знаю тільки те, що зусилля твоїх лучників зайве. Ось послухай!

Тут дакієць звинув руки в трубочку довкола уст і гукнув у лід кілька згуків, модулюючи голос рукою. Вслід за цим почувалася відповідь справа й зліва: протяжні згуки рога понеслися зворами зверху на верх; звідусіль обзивалися нові згуки, за якими вслід летів відгомін. Звучало це, наче сигнали до наступу, і лучники в горах умить завмерли за скелями та деревами. По хвилі двох підстаршин прибігло до сотника по прикази.

— Здовж обох хребтів слідно рух великого числа озброєних гетів! — заявили одночасно.— Який приказ?

— Зійти в долину й поспішати здвоєним кроком. Це союзники, які бережуть нам боків! — відповів Лігарій.

Одначе і трибун занепокоївся і вислав Аригета із запитом. Та швидко заспокоївся й він і тільки раз у раз підганяв табори до швидшого походу. Бач, щоб на власну руку вести розвідку та забезпечувати боки, на це треба було армії, а не двох когорт. Увечері, коли вже сонце стало западати за західні верхи, Сульпіцій попер конем і дігнав Лігарія.

— Ми тут гірш, ніж у кавдинському проваллі! — сказав на привітання.

Сотник зневажливо махнув рукою.

— Нічого лякатися! Ми в мойому краї й принаймні між моїми підданими. Вони бережуть особи володаря й обезпечують його дружину.

— Як-то?

Сотник засміявся.

— Бітопоріс! — звернувся до провідника. — Де будемо ночувати?

— От за цим виступом, володарю, торік весною виломила буря ліс, а осінню пастухи випалили лому. Дощі сполокали землю, й там постала чимала рівня, саме така, якої вам треба. Там і припас...

Лігарій переклав відповідь трибунові, і цей покрутив тільки головою.

— Треба буде збудувати там вартівню та лишити кількох вояків залогою! — сказав по хвилині.

— Остав це, хоробрий трибуне, — не згодився Лігарій, — це зайве, а то й шкідливе.

— Чому?

— Перш усього ослабиш силу відділу, по-друге, був би це доказ недовір'я до союзників, по-третє, я сам не бажаю собі в моїй займанщині римських залог!

Голос сотника звучав рішучим, твердим приказом. Не був це вже покірний і карний сотник придорожнього кастелю, але володар могутнього народу, який щойно усвідомив собі силу.

— Невже ж ти гадаєш, що твої лучники чи колійники вдержали б хоч один наступ цих гірських орлів під їх власним небом? На Юпітера! Наче гадюка під прутом хлопчача, пірвалася б уся злиденна низка коней та людей, а за часок — тільки пожарища вартівень значили б похід обох когорт...

— Промовляєш, наче Децебал! — кисло завважив трибун.

— Бо я й на ділі — наслідником його влади і його пімсти!

Сульпіцій не відповідав. Переміна в появі сотника не дивувала його зовсім після цього, як він дав вираз своїй ненависти до римського світа. Зрештою, в суворих, поважних рисах його лица не було ні сліду зарозумілості або злоби. Марк Лігарій ступав, очевидячки, давно наміченим шляхом, і трибун дивувався тільки, чому він уже давно не покинув важкої й безвиглядної служби, коли не в'язала його любов до імператора й держави. Не втерпів і по хвилині спитав про це сотника. Лігарій наче зі сну збудився, потер чоло рукою й усміхнувся.

— Не гадай, достойний, що мої мрії несуть мене, наче сполоханий кінь, — пояснив. — Не гадай, що я задумую війну з Римом за Сармісегетузу та тракійську Дакію. Мені не треба провінціалів, кавпонів, мангонів та римської гнилі. Я бажаю

стати тільки чимсь у роді Масинісси на гетському пограниччі, покарати тих, що своїм відступством погубили колись Децебала й утворили велику державу в союзі з Римом. Вона, бач, буде мусіла повернутися проти германскої навали астингів та їхніх братів з боку Карпат. Саме з такою навалою борикається імператор на Дунаї. Не гадай також, що я звичайній собі зрадник, який, обіцюючи тобі дівчину, бажає пошкодити державі. Ні, виплодом мого генія є творча думка, не звичайна собі каверза, тим підліша та злобніша, чим більше безсилля каверзника.

Тим часом військо минуло закрут ріки і виступ гори, а перед ним розвернувся чималий зарінок, місцями порослий хабазом, поміж яким чорніли вуглики з торішньої пожежі. Посередині видніла жердка з прив'язаною великою китицею гірських цвітів, а довкола жердки лежала невеличка отара волів та овець. Поруч вершився величезний стіс порубаних дров, і біля них, сперті на ратища, стояли два оружні гети у клепанях та широких, бронзою набиваних чересах, які хоронили груди вояків не гірш римської лорики. На вид лучників, які висипувалися з-поза закруту, вони замахали клепаними над головами і, вказавши на товар, щезли в гущавині узбіччя. З радісними окликами тракійці оточили стадо і ждали приходу війська. Більш години минуло, поки останні язиги не явилися на поляні, й там з усіх оточуючих гір понісся згук рогів, який звіщав, що гети бережуть табору й нічлігу римлян так, як стерегли походу.

Несподіваний дарунок та гетські союзники піднесли в очах війська незвичайну повагу до трибуна. Легат бачив у цьому потвердження правди слів Сульпіція про його впливи між варварами й навіть догадувався у нього зв'язків з високопоставленими колами при дворі цесаря. Коли вже розбито шатро й кухарі стали варити вечерю, трибун пішов до квестора, якого застав уже на польовій лежанці. Він охав і стогнав, а двох грецьких рабів зливало його тіло теплою водою та мастило його пахучою оливою. Хлоє ладила стіл, а в кутику на якійсь скрині сиділа Сіра й водила лискучими очима по приявних. Трибун мимохіть здригнув, стрітивши її погляд, таким жаром обдали його ці очі. Його поведінка була так замітна, що звернула увагу рабів, які поралися біля череваня. Тоді дівчина встала і вийшла із шатра, наче п'яний, що, свідомий свого стану, збирає всю силу волі, щоб пройти просто кілька кроків і опісля падає обезсилений де-небудь. Вмить усвідомив собі трибун цей стан дівчини і зразу бажав бігти за нею. Та насилу отямився і приступив до квестора, який саме розплющив очі.

— Втомився ти, як бачу, достойний квесторе,— заговорив

спочутливо. — Що ж, я й сам не рад був покидати Пароліс, але вигнала мене konieczність використати єдину догідну хвилину. Тому пробач мені, достойний, мою безоглядність, а я кленуся Юпітером — годі було інакше!

Каправи очі Буфона спочили допитливо на облесному лиці Апарта. «Невже він бачить, що нанесена мені образа рівняється присудові смерті — якщо уже не справжньої, то бодай горожанської?» — говорив цей погляд.

— Твоє оправдання, Сульпіціє, зовсім зайве, раз ти першої днини мало душі з мене не випер. На Геракла! Ще один або два дні такої тяганини, то хіба могого трупа довезете до верхів'я Пірету!

— Все-таки прохав би я прийняти його й скоритися долі, яка править життям людей, бо не один і не два, а з десять — до дванадцяти таких походів треба буде зробити, щоб дійти туди, де назначена нам стоянка.

— Як так, то навіщо ж тобі оправдуватися з провини, яку задумуєш ще удесятерити? В моєму віці, при моїй туші...

— На це, щоб ти не помовляв мене про якусь особисту нехить, злобу чи впертість. Я на власних руках, мов дитину, заніс би тебе туди, де обидва маємо пробути кілька літ підряд, і, без огляду на те, чи простиш мені, чи ні, числи завсіди на мою поміч у всьому. Тільки одного не жадай від мене — а то припинення походу хоч би на одну днину! Не буде коня, піду пішки, не зможу йти, то рачки полізу далі або дійду, або щезну, кленуся Плутоном та Стіксом! Отак і тобі обіцую все, чого захочеш поза цим, і ще раз запевняю, що між твоїми численними приятелями, які кланяються твоєму багатству чи впливові, ледве чи знайдеться хоч один такий щирий, як я! Сам знаєш, що в мене нема ніякого приводу запобігати твоєї ласки, бо ти озлоблений на мене й доложиш усього зусилля, щоб мене повалити... Та, проте, я не велю убити, ні отруїти, ні не лишу тебе позаду на поталу гетам, але прошу пробачення. Ми ж маємо жити зі собою довгі роки. Публію Віліє, отож жиймо не як вороги, але, на божеських Діоскурів, як друзі!

Буфо примкнув очі. У словах трибуна звучала правда. Він знаменито усвідомлює собі настрої квестора до себе. Це, що говорив він про римських галапасів, була теж правда, і він сам найкраще те розумів. Відкіля, одначе, ця приязнь? Апарт, безумовно, говорив правду, що двох ворогів на самоті — це погуба для одного з них, а що цим одним міг бути тільки квестор, це було ясне, як око Мітри. Отож приязнь несе користь у першій мірі йому, квесторові, а не Сульпіцієві... Гм!

Розплющив одне око і спитав:

— А чи почта не привезла нічого з головного табору цезаря?

— Тільки письмо від Гессія! Не дістанемо вже ні одного вояка, ні одного старшини. Мусімо спішитися, але обмежитися на власні сили. Є сумніви щодо астингів, які й я поділяю. Треба буде звернути увагу Атілія і радше держатися союзу з гетами. Зрештою, прочитай сам, осудиш!

Тут трибун видобув із-за пояса папірус з перев'язкою головної кватири у Карнунті. Наче по який скарб сягнув по нього квестор і хриплим голосом гукнув, щоб подали йому світло. Миттю пробіг очима текст... Ні слова відповіді на його лист із Паролісу!.. Що це значило? Очевидячки, якусь зміну! Коли так...

І він простяг праву руку трибунові, і тільки лівий кутик уст дрожав помітно.

VI

Ще кілька чемностей сказав трибун квесторові, щоб збагнути, як саме уложилися його хатні відносини під час походу. Квестор нарікав раз у раз на свій вік та лишній жир, та найбільше на дихавицю, яка томить його після цілоденної тяганини. Ось і тепер він навіть вечеряти не буде, тільки, напившись молока, піде спати. Йому здається, що є невільник у мельника, скотиною, якій накладають намордник, щоб не їла муки з-під каменя.

У словах череваня звучала правда. Під час його слів очі заплющувалися мимохіть, а самі слова цідив він з трудом, спроквола переводячи дух. Трибун заговорив тоді на тему філософії, а саме про неминучість важких хвиль у житті та про спосіб, як уникнути жури та смутку.

— Бач, боги або взагалі не можуть нічого, або можуть дещо. Коли не можуть нічого, якщо вони безсилі, то навіщо жалуватися і плакати? Коли ж вони таки дещо можуть, то чому ти замість прохати про відвернення лиха або подачу дарів не просиш радше дати тобі умілість нічого не боятися, не бажати, не сумувати?.. Чи ж не краще-то свобідно вживати цього, що у твоїй силі, ніж дати себе піврати у неволю чомусь, що не є у твоїй розпорядимості?..

В цю мить хтось злегка доторкнувся плечей трибуна. Оглянувся. За ним стояла Хлоє.

— Достойний квестор уже спить,— сказала шепотом.— Велика вдяка тобі, трибуне, що спас нас на півночі від його вигадок, примх та докорів. Відійди, а то розбудиш його достойність!

В сутіни шатра бачив трибун пару великих синіх очей та повні уста грекині, розхилені розкішним усміхом.

— Я остану тут, а ти відійди за занавісу, на той бік шатра. Може, схочеш поділити з нами нашу невільницьку вечерю? Нас тут тільки дві.

Прохогом кинувся Сульпіцій до дверей і відкрив занавісу. На низенькій похідній лежанці спочивала Сіра, криючи личко в руках. Біля неї на столику стояло вино, хліб, вудженина та якесь холодне м'ясиво. Трибун припав до дівчини.

— *Carissima mia!*¹ — шептав, беручи в долоні її голівку. — Тужив я за тобою, як олень за водою, як раб-невільник за родиною, і аж сьогодні знайшлася хвилина. Старий поганець заснув... Що тобі? Ти плачеш?

І справді, Сіра плакала! Може, вперше, відколи ще дівчатком з малої, до узбіччя Лівану приліпленої хатини вивів її жидівський манго, такий плач потряс її тілом... Не плакала вона, коли насилував її, неповнолітню, перший власник, хоч терпіла при цьому страшенно. Диспензатор пана повчав її, як має поводитися, і вона більш раділа із цього, що скінчилася мука, ніж жаліла втрати чогось, чого не розуміла зовсім. Не плакала вона й тоді, коли простакуватий, до решти зіскотілий багач відправив її до кухні, а взяв собі у підбічниці дві жидівки, які аж піяли з розкоші при його болючих пестошсах. Не плакала вона, коли безпросвітно минали роки при горшках, гнилій рибі та ярині або коли після смерті власника всю фамілію продали з молотка. Не плакала вона, коли новий власник Буфо взяв її знову в покої і, не маючи спромоги природньо заспокоїти похоти, раз у раз правив від неї різних дивовижних практик. Навпаки! Її бавило заслинене, скривлене лице старого розпусника та нечувано забавні судороги його губчастого, розпухлого, спітнілого тіла. Аж тепер, коли з віч Сульпіція глянула на неї душа людини, зрозуміла вона всю огиду свого буття. О Ашторет! Вона мала щойно п'ятнадцять літ!..

— Ох, не доторкайся до мене, Адоне мій, — лебеділа крізь сльози, — йди геть далеко! Я вся опоганена, покаляна, вся перейшла його відразливою вонню... Йди, йди геть! Я не хочу, щоб ти доторкався до погані! Остав мене!

— Невже ж цієї нечисти не змила вода? — питав трибун, дивлячися в чудове, хоча дещо помарніле й заплакане личко дівчини. — Невже вона затруїла й твоє серце і ти сама віддала його всеціло старому поганцеві? Ні! Правда, що ні? Так чому ж відмовляєш мені цього, чого не відмовляєш по неволі йому?

У словах його звучало прохання, яке є найкращою цвіткою у барвистому городі любови. Це слова, якими Амор здобув собі ласку Психеї.

¹ Радість моя!

Звільна просихали сльози на личку дівчини, зневіра розтавала від проміння його погляду, від жару його поцілунків, тіло нагрівалося від м'якого дотику любих рук щораз то більше й більше. Нова, палка кров закружила в жилах цвітучого тіла, щораз коротшим, швидшим ставав віддих, аж з легким окликом Сіра кинулася на груди трибуна, й у цю мить востанне заблимає полум'я в лампаді й погасло.

Пітьма і тиша обняли неподільно шатро й усю стоянку квестора.

Вже світало, коли темна ляцерна трибуна показалася між вартами, які мали оберігати супочинок квестора та безпеку трибуна. Непорушно стояли легіонери довкола стоянки, і груди Сульпіція піднялися в почутті влади й сили.

— Одно слівце з моїх уст, і противну тварюку запорпають де-небудь фоссори, каменярі поставлять стовп у пам'ять негідника і німбом геройства посвяти покрийуть його підлоту та мій злочин. Ха-ха!.. А тоді Сіра моя, й ніяка сила на світі не відбере мені її. На круглі груди Грацій! Одна вона на світі — рівня безсмертним, а море розкоші криється в бедрах її!..

Гомін труби, яка давала сигнал до вставання, перепинив гадки трибуна, і він насилу вернув до рівноваги. Щойно одна днина дороги ділить його від Паролісу, від крайнього відчитка цього велетенського осьмерника, якому ймення Рома. Ба, мало цього! Його щастя залежить не тільки від його слова чи вчинку, але й від ласки саме цієї потвори. Якщо вона не прийме їх обоїх у який закуток свого нутра, то його щастя знидіє, зів'яне, щезне, і тільки поруч стовпа квестора виросте могила... її. О слабосте! Недаром граматики причислили тебе до жіночого роду!.. Отож не треба у крові зненавидженого топити щастя, а в огні пімсти палити за собою міст до раю. Бічною доріжкою треба обійти сторожу, яка береже воріт.

Втома, що її відчув трибун після ночі, проведеної у любовних грах зі Сірою, пригадала йому дві річі. Перше — це те, що й вона мусить бути втомлена та що придалася б їй носилка, у якій могла б виспатися. А друге — це обіцянка дівчини, що й найближча ніч належить до них, як тільки засне Буфо. Тож треба було дати відпочинок їй і собі та втомити квестора. Любов, яка є найбільшою винахідницею, швидко знайшла спосіб. Трибун післав квесторові невеличку, та дуже вигідну носилку на дві особи, кажучи, що це для його фамілії. Буфо, якого вельми зажурили підкружені очі, блідність та охлялість Сіри, зрадів незвичайно й у душі простив трибунові добру половину всіх провин. Дівчина знайшла в носилці вино й солодощі і зараз-таки заснула, вколихана рівномірною ходою носіїв. Та як тільки військо пообідало і ру-

шило далі, нагло справа і зліва надбігли сторожі з вістками, що на верхах показуються юрби якихось людей та що гети вже б'ються з ними, щоб не пустити їх плаєм здовж шляху римлян. Сульпіцій умить припинив похід задньої половини війська, і то так, що носилка Сіри пішла ще з передовими, а квестор остав позаду. За якийсь час і сам трибун почвалав уперід, а за годину наспів від нього приказ їхати далі. Та як тільки рушила з місця довженна, повільна, неповоротна та безпомічна низка людей та коней, нараз взялася друга тривога, після неї — третя. Їзці Аригета рушили передом, тракійські лучники на узбіччя, челядь біля в'юків зчинила замішання й гамір. Ані гадки не було про сон та відпочинок. Увечері стривожений і смертельно втомлений квестор навіть не глянув на Сіру, ба, й після вечері не запитав про неї, тільки ліг, мов колода, спати. Другої днини він навіть не питав про «фамілію», прохав тільки уклінно трибуна, щоб дозволив йому вирушити з табору хоч дві години після інших.

— Що ж, рад би я тобі, достойний, дати всяку можливу вигоду! — відповів спочутливо Сульпіцій.— Та в такому разі мусів би я тебе полишити на твою власну долю. Якщо твоя віра у фатум сильніша від віри в мою проворність, то, про мене, оставай позаду на ласці призначення й озлоблених нашим переходом гетів.

Квестор так дуже піддався вже обезсиленню і зневірі, що навіть не розлютився на трибуна, тільки зітхнув важенько і з поміччю рабів викарабкався у носилку...

І так минали один за другим дні походу. Щораз то вищі гори вершилися перед військом, щораз голосніше шуміла в долині річка, щораз то менше було в ній води й більше каменюк та скель. Швидше западали вечори, пізніше сходило сонце, а табір, у якому ночували вояки, щораз то менше нагадував стоянку римських легіонів і скидався радше на ночівлю гетських пастухів. Високі, зі смільного дерева накладені ватри бухали полум'ям та червоним димом аж до мерехтячих вір та кристалево-ясного, наче з електрону кованого, місяця. Сороміцькі гетські пісеньки, вбогі мелодії та пребагаті змістом, викликували ще більш галасливі вибухи реготу між усіма, що тільки розуміли цей говір, а таких було між військом чимало. Іллірійські легіони сиділи зате поважно, мовчки, доки не втих гомін при інших огнищах. Аж тоді дехто з вояків добував просту, однострунну бандуру й затягав одну з безкраїх іллірійських дум, кривавих, як доля та вдача самого народу, й понурих, як безнадійні вертепи Динарських гір. Після кожної строфи слухачі підхоплювали останні слова й хором виводили рефрен з дивними переливами, які підслухали у північного

вихору, коли шаліє по мертвих, безлісних проваллях. У міру цього, як поступала балада, пригасав огонь, притихав хор, і останній рефрен виходив уже тільки з уст самого співця, ніби зітхання. А там погасала ватра зовсім, п'їтьма й сон огортали все та всіх, і тільки одноманітне «чува-а-ай!» давало знати, що сторожі бережуть живих — не мерців.

Але ця мирна картина змінилася, як тільки похід дійшов до границі листяних дерев. З того часу вже із заходом сонця починалася друга, яка швидко відбирала першій всіх слухачів та охоту до грання. Були це голоси звірів, які вечорами виходили на лови. Виття вовків, брехіт лисиць, рявкіт рисів вказували на незвичайне роздратування серед хижаків, які ось уперше стрічали у своїй щонічній мандрівці таку страшну, спижем та залізом наїжену, а червоною квіткою огню прибрану потвору. У скаженій люті ревів велетенський ведмідь та дер зі скелі порослі мохом каменюки, наче шпурляти їх брався на війсьکو. У панічній тривозі зривався з м'якого, біля лісного джерела вибраного логовища рогач і кидався геть, а за ним бігли щосили залякані сарни, раз у раз повертаючи чудові голівки за моторними теркатими кізлятами. Із шумом та гамом зривалася із сідла пташня й у п'їтьмі розбивалася об крислате гілля лісних велетнів, а з вершків смерік жалісним голосом обзивалися витріскоокі сови. Мандрівники із жахом вслуховувалися в цю нічну симфонію, мимохіть шукали за товариством інших та вельми дбайливо докидали до вогню дров, щоб ватри горіли всю ніч. Навіть Сульпіцій не міг опертися жахові й одної днини сказав до Марка Лігарія:

— Люблю я бестії, але в цирку. Зате тут видається мені заодно, що я у віварії, й мимохіть слабнуть коліна піді мною. А прецінь можу почванитися, що не було ще небезпеки, у якій затремтіло б моє серце... От раз Помпеяна й мене обскочили кінні квади...

Тріпнув пальцями і замовк.

— Чому мовчиш, Сульпіціє? — спитав сотник. — Розкажи про цю пригоду. Я чував уже про неї, тому й цікаво мені почути ще твій опис. Воно завсіди цікаво пізнати, з ким пов'язала нас доля.

— Про мене, розкажу. Так, бачиш, наші вояки позіскакували з коней і поздїймали шоломи. Квади окружили нас, і ватажок гукнув на нас: «З коней! Піддавайтесь!» Помпеян зблід, але не сягнув рукою до шолома. Йому, зятеві імператора, — та йти в неволю варварів! Який стид! Яка втрата! Вислід цілої війни ставав сумнівний, чи, краще, безсумнівний, з огляду на виняткове становище імператора в державі. Полонення Помпеяна рівнялося соромному мирові, а

його смерть з руки варварів — програній битві. В добавку я бачив, що квади знаменито знають, кого зловили, та що не гадають, поза Помпеяном, полишити в живих ні одного з нас. Молодяки добували із сагайдаків стріли, ладували списи та топори, й старші показували їм руками того, кого мали пощадити. Ось один з них відв'язав від плечей довженний аркан і став робити на ньому ключку, мабуть, щоб зловити і зв'язати нею одинокого бранця, якого гадали взяти. Глянув я на префекта і бачу, як він незначно повертає меч до власного серця. Його великі сумні очі стрінули мій погляд, і я не втерпів. Я вхопив його лівою рукою за правий лікоть, а правою вказав місце, на якому стояв ватажок і ладився саме видати приказ своїм. Префект зрозумів мій погляд та тільки хитнув раменами. Та, проте, я й не гадав втратити молодого життя, як пацюк у пастці, і враз штрикнув коня мечем. Звір зірвався з місця й, як скажений, поніс просто на ватажка. У переїзді вгородив я йому меч у груди. Помпеян звалив другого з ніг, на третього наїхав я з усього розгону, а що наші коні були рослі кападокійські бігуни, а їхні злиденні, із зими ще пошершенілі хабети, то і люди, і коні розскакувалися, наче зерно під ступачем. Кілька ударів мечем, а там і погубна засідка остала за нами. Квади зняли нечуваний крик і поперли щодуху за нами. Та ми втікли, і,— тут Сульпіцій засміявся сухо,— якби не мої римські пригоди, не був би я трибуном, а щонайменше префектом Преторії. Так-то товчу я собою по гетських трущобах і радію, що хоч не маю над собою зверхника. Та ось тут показується, якою слабою животиною є людина. При звуці звірячих голосів здригається душа, а відвага заповзає у найглибші закутини серця. Недаром найважчою карою є дикі звірі у віварії... О! Чуєш?.. Знову реве!..

— Це ведмідь, великий бастарненський ведмідь!

— А ти погадай, якщо він тебе візьме в обійми. Брр!

Марк Лігарій засміявся весело.

— Не сумніваюся, що ти відважний і хоробрий, як і ялося нащадкові Сульпіціїв, та все-таки всіми волокнами твого серця вріс ти у побут та розкоші імперії. Ти — як ті фламінго, що їх багаті годують у звіринцях, наче рожі, плекані вчасною весною чи пізньою осінню. Коли ж прилетять сердиті зимові аквілони, не допоможе й найбільш тямучий огородник: цвіття померзне, било покриє сніг, а весною на його місці виросте тільки противна хобта. Вона погана, проста, вонюча, та сильна, відпорна і плодюча, а її насіння перетриває і жару літа, й осінню негоду, й зимові морози. Ось якими були колись і ми. Ось якими повинні ми стати знову як не своїй державі, то хоч на підложі інших, тугіших народів, як мізки ве-

ликих, здорових тіл та палких, незіпсованих сердець. Та кинь-мо це! Не твій це світ, трибуне, і ти не останеш у ньому, але вернеш у дозвілля Архіпелагу чи Сицилії, щоб перемріяти останок життя... Ще тільки днинка, й ми станемо на верхів'я Пірету!

— Невже?

— Так, ось там направо займанщина астінгів, які згнобили гетів і на спілку з бастарнами збираються знищити останки держави Децебаловах нащадків. Завтра надіюся стрінуги їх відпоручників.

— Хвала богам неба і землі, якщо які є, подяка твійому генієві, Лігаріє!

— Коли б і надалі був він мені провідником та опікуном! — похилив голову сотник.

VII

Зо дві сотні огнів горіли найближчої ночі на просторій полонині, на верхів'ях Пірету та Шумної Ріки астінгів. Долами чорніли величезні смерекові ліси, й над ними стояв синявий туман, на якого тло кидали ватри криваві заграви. Здалеку могло здаватися, що огненний Плутон збудував тут, на верхів'ях гірських рік, свою велетенську кузню та кує в ній громи на голови всіх, хто посягне на владу над цим піднебним царством. Гамірно було на полонині. Римські вояки окопали її як слід та розбили шатра згідно з припасом, тільки довкола «преторієм» залишили більшу площу, ніж звичайно. Причиною цього були переговори, що мали вестися саме в обозі. У безпосередньому сусідстві з обозом на запашній цвітистій траві розложився полк германських їздців, але й тут держали варту язиги Аригета. Вони — по двох — повільним кроком об'їздили стан германців по лінії, на якій поставлені були піші лучники. Одначе всі ті варти були більш на те, щоб пильнувати римського обозу перед гістьми, ніж щоб оберігати гостей перед напастю іззовні. Недарма лица вартових були повернені до стоянки, — не в сторону лісу.

Русяві голови й білі, часто веснянками вкриті лица астінгів відбивали ярко від темних голів тракійців, арменців, сирійців, римлян. Астінги були одіті у вовняні нагортки, шкіряні штанці та грубі чревії, а озброєні в короткі гери, широкі мечі або топори та важенні булави. Всі вони сиділи на розвернених довкола огнів ведмежих шкурах, а перед ними лежали на деревляних підкладах чверті волів та цілі печені кабани. Де-що далі видніла група звичайних військових римських пала-ток, призначена гостям на нічліг, та біля них не було нікого.

Астінги ножами відрізували собі кусні напівкривавого ще м'яса й поїдали його мовчки, попиваючи з рогів мід. Кілька-надцять коротко стрижених рабів наливало їм із чималих глиняних збанів напиток, а росли, кудлаті, на вовків схожі собаки поїдали відпадки, що їх щедро кидали їздці. У зборищі панувала мовчанка, тільки тріск костей, торощених псами, переривав її. Зате з обозу раз у раз долітали вигуки веселої мужви та поклики варт, а тоді на суворих лицах астінгів появлявся вираз глуму. Жорстокі сірі очі прищурювалися, й кілька слів, багатих у сичачі шелестівки, падало з уст цього чи іншого героя. Задоволення або короткий хриплий оклик був нагородою дотепу, а там знову вертала мовчанка.

Посередині зборища на передньому місці сидів високий, широкоплечий, як крислатий дуб, тугий, може, шістдесятлітній переможець у металевому нагруднику та острокінчастому шоломі — видко, ватажок усіх. Його ріг був кований сріблом, ручку його меча приоздоблював чималий гладко полірований малахіт. Позад нього стояв опертий на геру юнак літ, може, двадцяти п'яти, теж у шоломі та у шкіряному, металевими плитами набиваному каптані, з довгим римсько-іспанським мечем при боці. Він не їв, не пив, тільки нетерпляче тупав ногою, скільки разів ватажок підсував ріг невільників. Довший час старий не звертав уваги на поведіння юнака, аж укінці завважив його й повернув лице в його бік. І тоді всякий пізнав би був, що це батько й син дивляться один на одного грізним, суворим поглядом противників.

— Тсіудгере! — закликав батько.

— Атта? — відгукнувся син.

— Зрілий муж висловлює думку ясно й отверто у колі героїв і заступається за неї словом чи мечем!

— Так, але...

— Мовчи! Тобі хіба йти туди! — Тут з очевидною погордою кивнув головою в бік римського табору. — Там теж, мов жаби весною, рахкають без приводу й потреби, а в головах їх немає правди!

Юнак почервонів, мов грань.

— Я не верзу без приводу та прошу всіх героїв твоєї дружини, Тсіудагате, щоб дозволили мені сказати слово!

— Не час тут при веселому пирі та повному розі, на балачку про долю та діла боговитого роду Амалунгів, а ще й із нелітнім хлопчаком. В межу з нами сидять наші союзники, й не слід нам для твоєї примхи міняти гадку із сьогодні на завтра, ніби якісь там язиги чи гети.

Риси юнакового лица стягнулися, скорчилися вмить, наче паща вовка, який лежить на добичі та шпарочками кров'ю набіглих очей дивиться на інших, менш щасливих учасни-

ків ловів. Він вирвав геру із землі й одним скоком знайшовся перед батьком. Глухий говір пішов між зібраними. Вони подопивали мід із рогів, а там посягнули й собі по гери. Зборище мужів наїжилося списками, споважніло ще більш — в очах світила готовість до бою.

— Ти, Тсіудагате, король і батько, і я завсіди корюся тобі та твоїм замислам, бо я не дитина і знаю, що корисне та що погубне, що чесне, а що ні. Та ось тепер ти і твої — сліпі, як кертиці чи сови уднину. У ваших словах немає правди — тільки брехня, а що більше — не добро, не дозвілля принесе нам новий цей союз, тільки загибель, безслідну й безславну. Ось тут вбиваю мою геру і, поки померкне у вогкому повітрі її блеск, бажаю сповнення моєї волі. А якщо вирву геру із землі до того часу, так ніколи вже не стане вона поруч із вашими. Роз'єднається плем'я, а божеські брати Гарлюнги самі викажуть, хто має стати сторожем святого нашійника Фреї, паном скарбів, тіл та душ.

Глибока мовчанка залягла збір. Більшість героїв, які сиділи біля короля-рікса, — це були старші вже мужі з просіддю на висках, деякі були, видно, таки його ровесниками, наймолодші мали вже й до сорока літ, тим-то й не зірвався ніхто до спору чи бійки — всі ждали вирішення словом тямучих голів. Рослий, плечистий юнак стояв гордо перед ріксом, і між обома стриміла в землі гера. Її вістря миготіло в сяєві огню, наче кривава зоря Марс, а заграва падала хвилями на сухорляве, рішуче лице власника. Ліва його рука опиралася на щиті, права вимовним рухом вказувала небо.

Довго глядів Тсіудагат на спису сина, а коли підняв очі, вони блистіли якимсь непевним блиском, наче від проковтнених старечих сліз. Та, проте, голос старого звучав глибоко, рішучо, твердо.

— То ти ще завсіди признаєш мене королем і батьком? — спитав.

— Так! Ще розмова не скінчена, а вислід її непевний.

— Чого ж ти бажаєш від мене?

— Перш усього — припини пиятику й вели кождому бути готовим до бою чи походу.

— Не пиятика це, тільки вечеря, Тсіудгере, яку перебив ти своїм нахабним виступом.

— Не пора полірувати лезо, коли горить ратище! — підняв юнак гордо голову.

У цю мить один із сусідів короля підняв руку на знак, що бажає говорити.

— Не мое діло устрявати між батька й сина, одначе, коли Тсіудгер жадає від нас відповіді за брехню, я питаю його: де є брехня в наших словах чи ділах?

— Брехня у ваших заходах та договорах з римлянами під час, коли ви тільки розвідчиками великого союзу наших племен. Брехня у вашому союзі із тими якраз римлянами, тоді, коли геройська честь велить з герою в руці закликати Одіна й Тсора і грянути обвалом на ворога, як це робили великі предки над Балтикою у переході на південь. Ти, Валамере, старий переможець, на тобі сліди ран з безлічі боїв, і ти бачиш це так добре, як і я. Чому ж не станеш тут біля мене й не підтакнеш мені перед лицем рікса?

— Тому, бо закон війни допускає, а навіть наказує підступ.

— Лукавство у переговорах — це підступ, зрада союзника — це злочин, якого не подарують нам наші діти й онуки та кинуть болотом на наші щити, а неславою на нашу пам'ять! Тому встаньте всі, хто з вас такої самої думки, що й я, й ідім домів або приєднаймося краще до гетів. Вони не проженуть мужів, які не бажають союзу з їх ворогами!

Слова юнака не остали без впливу на приявних. Вони перекидувалися словами, вкінці Валамер звернувся до Тсіудагата зі зазивом:

— Ти чув, ріксе, слова Тсіудгера. Герой завсіди має право спитати вождя про його замисли, якщо геройська честь йому це наказує. Тому поясни йому причину своїх рішень, інакше його гадка зрівноважить твою!

Ці слова значили, що дружина могла б покинути батька та приєднатися до сина. Крайня лють, ще більша від батьківського жалю, обхопила короля. Він устав з місця й підняв руку, наче на суді.

— На Теора, який молотом побиває велетнів! Нема брехні в наших словах! Ми бажаємо союзу й землі у римській провінції, а зате беремося боронити лемісу від усіх ворогів іззовні. Цього ми й додержимо, й горе всім гетам, бастарнам, язигам, сарматам, квадам чи будь-кому. Інша справа — наші брати з півночі. З їх приходом прадавня завітна вірність божеським гарлюнгам відчинить ворота їх прихильникам і знівечить пізніше нинішній союз. Та це не наша справа, але замисел і воля богів, їх і приказ, безумовний, неопірний. Ми й римляни — люди зрілі, тямучі й сильні, нам вільно заключати союзи чи зривати їх без остороги. Якщо їм потрібний такий союз, вони заключать його, та певно зірвуть його, якщо їм уже не буде треба наших мечів. Отак і ми не робимо нічого іншого, тільки саме те, й ні ми, ні вони не вважаємо цього брехнею. Ми й вони — не діти й не жінота! У чому ж тут брехня, зрада, злочин?

— Ні! Нема ложі, ні зради у нашому ріксові, й ми не підемо за Тсіудгером! — рішили герої астингів устами Валамера...

Тсіудгер похилив голову й поблід від безмежного схвилювання. Аж по добрій хвилині підвів чоло і простяг руку за своєю герою. Та в цю мить рука батька опала на його плече, а суворий голос озвався знову:

— Тсіудгере, ти остав сам зі своєю постановою! Ти повинен іти за гадкою всіх. Та хоч би правда й була по твому боці, то син завсіди має йти за батьком у правді чи неправді і навіть у злочині. Це право роду, який тебе видав на світ і заступається за тебе словом і мечем та після твоєї смерти оплакувати тебе буде, а то й пімститься на її винувних до останнього віддиху, до останньої краплини крові!

Юнак удруге схилив голову перед батьком.

— Великий ріксе й ви, герої! — сказав. — Не минуло ще дві повні, як саме на цій поляні конав у судорогах кізел, убитий на жертву Фреї. Я прохав її про поміч у любовній справі, а ти, батьку, й ви, герої, згодилися поховати гери й топори на два місяці, щоб Нізія, королева гетів, могла рішитися при співі гіляйху¹ увійти під мою покрівлю. Це подружжя давало в руки астингів усю Гарфаду² аж по лімес і робило нас сусідами імперії. Чому ж ви тепер мучитеся з ворогами Нізії, з якою зв'язана нерозривно моя доля? З огляду на цей наш союз її постанова не випаде прихильно для нас, і я...

— Ти? — grimнув на нього батько. — Ти? Невже ти уложив цей договір? Не бійся! Твоя гетійка ляже на твоїй ведмежій шкурі в означений час; не твоя у цьому голова!.. Та й ще звідки ти знаєш, що гети й римляни — вороги? Вони ж живуть одні поруч других у злагоді. Наш союз із ними не знівечить умови з-перед двох місяців, і ти, сину, поставиш для себе й своєї Нізії хату вже на римській землі!

— Свариш на мене, атта, а ви, герої, мовчите, бо не знаєте цього, що я знаю. А я знаю, що не було, нема й ніколи не буде миру між римлянами та гетами, «доки ще хоч одна мурованка стоїть по цей бік Дунаю». Таке каже гетам великий заповіт їх царя Децебала!..

Зневажливий сміх почувся у колі мужів.

— Звідкіля ж тобі це знати? — спитав Валамер.

— Від неї, від Нізії! На Фрею! Не скаже вона сивій бороді цього, що скаже мені!

— Розуміється, бо сива борода не повірить по-дурному у що-небудь!

Дехто зареготався. Тсіудагат спалахнув.

— Геть мені відси, поганче! — крикнув. — Хай піжре тебе полум'я Льокі! Проклята будь хвиля, коли підняв я тебе

¹ Весільні пісні.— *Авт.*

² Карпати.— *Авт.*

зі землі та обніс довкола хати, щоб твій крик залунав на всіх чотирьох углах. Волів я був підняти хлоп'я першої з краю наліжницьі. Не стояло б воно ось тут і не насміхалося б з відвічних законів роду та з глуздів сивоволосих переможців. Геть, кажу!

Тсіудгер зблід і повільним рухом дістав геру із землі.

— Я йду! — сказав спокійно. — Знайдуться ще в мене побратими, не буду я сам-один проти всього світу. А там побачимо ще, чия буде правда. Та тоді не знайдете мене вже між собою. Гарфада велика й висока, й без вашого огню та води не згинемо ні я... ні вона!

Відійшов швидким, ловецьким кроком і потонув у непростежній гущавині жерепу...

А тоді один із вартових повернувся спиною до огнів і побіг у напрямі табору. Сторожа при брамі віддала честь, підіймаючи ратища. Вартовим був, бач, сам трибун. Він ішов, щоб сповістити Лігарія про вислід ради астингів. Одначе Лігарія не було. Ще звечора сів він на малого гетського коника і разом із Бітопором подався в гори.

VIII

Над горами стояла жарка літня днина. Роса просохла ще з ночі, й освіжена рістня буйно вкривала невеличку прогалину у суцїлі лісу. Отут було джерело погожої води, обрамлюване високою, в пояс, травою та зрідка засіяним ситником. Трава росла і далі, та там не видно її було в безлічі цвіту. Здавалося, кожда билинка двигала запашну голівку, а ці, що не мали вже місця врости в землю, літали понад нею роєм метеликів. У повітрі було тихо, живий огонь летів з голубого неба, та жара не томила грудей духотою, як це буває на долах. Навпаки, різка свіжість мішалася із сонячним теплом згідно, природно: це ж був амврозійський подих божества сонця, яке сьогодні обіймало владу світа на все літо.

А ось і само божество зійшло з висоти у райський краєвид і прибрало вид найкращого, найбільш запашного цвіту, найбільш сонячну, чарівну появу — появу дівчини...

Одягу на ній не було, тільки із чорних ягнячих шкірок зішита перепаска видніла на цвітучому, тугому та стрункому тілі. Вона розложилася біля джерела, а поруч лежала коротка рогатина і нагортка з м'якого червоного сукна, нашивана золотом та лискучими різнобарвними камінцями. Біля неї, у тіни малої смерічки, спав величезний чорний пес. Він поклав голову на передні лаби й тільки від часу до часу зітхав кризь сон або піднімав одно вухо, наслухоючи.

Живий огонь спливав з неба на золотаве тіло дівчини, й воно приймало його, наче ті безіменні цвіти, та, як і вони, платило йому за це красою. Воно пружилося від часу до часу, протягалось розкішно, розхиялось настрічу любовникові, наче ждало з неба золотого дощу Данаї.

Втім пес схопився з леговища та, видко, навчений, не забрехав, тільки підійшов до дівчини, трутив її носом, а там, оглядаючись за нею, побіг у ліс. Вмить устала й дівчина, обгорнулася нагорткою від грудей до стіп і побігла за псом. Вона знала, що на тому боці поляки є чужинець або дикий звір та що вона буде мати спромогу пригланутися йому з укриття. За кілька хвиль потім на поляну вийшло двох чоловіків. Були це Лігарій і Бітопоріс.

— Сюди веліла тебе завести княгиня! — сказав гет.— Тут горі наліво хата, з якої видко обоз римлян та стан астингів. З хати веде стежка просто до обозу. Прощай!

— Ти куди? Пожди!

— Навіщо ждати? — усміхнувся гет.— У день сонячного свята, коли з казані кипить зілля, а по верхах кладуть хлопці ватри, коли дівчата миються на нічний танець, а все тіло горить, як пожар лому... ох, тоді не час на розмову з мужами.

Бітопоріс аж приблід, кажучи ці слова. Він, видко, здавна тужив за цим часом безтями, безшабашного збурхання крови, шалу змислів та розпаленої самотності уяви, а надія на заспокоєння туги не давала йому спочити ні хвилини після трудів довгої мандрівки. Він простягнувся, аж хруснули суглави, і пригриз уста.

Із черги засміявся Лігарій.

— Справді, великою є понада свята єднання серед цвіту та зелені на славу божеської Котітто,— відповів, похилиючи голову,— мене рівно ж томить туга, а мої ночі минають без сну, наче на огневому ложі. Та не самим тільки квіттям встелене життя. Наче прив'язю дикого звіра, приковує чоловік своє серце розумом. Тому навіть сьогодні не слід мені бути сліпим на події у нашому обозі та на вільних верхах. А ти,— тут покинув жартівливий тон і заговорив повагом,— поїдеш ще сьогодні до князя Дірда й приготуєш до бою на післязавтра всіх збройних мужів племені. Розумієш?... Гаразд, можеш відійти!

Мовчки скорився Бітопоріс, Лігарій остав сам і бистрим зором обкинув усю поляну. Відразу попав на слід дівчини. Деякі биліни, потолочені вагою її тіла, підіймалися на очах... Одним скоком Лігарій знайшовся біля джерела, й у цю мить щось велике, чорне підкотилося йому під ноги та трохи не завалило його на землю. Пес підскакував, скавучав, брехав, намагався лизати йому руки та лице, словом, вітався, як ві-

тається давно пропавшого пана. Хвиля радощів залила серце Лігарія: «Лео тут, значить, і Нізія недалечко». Із грудей вирвався йому могутній оклик, якого луна понеслася горами, мов рокіт грому:

— Евоє!

У цю мить з-поза кущів вийшла дівчина і, кинувши спис, простягла до нього руки. Лігарій бігом кинувся до неї і з першого маху підняв її із землі, наче дитину. З легким окликом опала йому дівчина на руки, й він цілував її чоло, волосся, очі, уста, груди... Довгу хвилину не чути було між ними ні словечка, доки обоє, знесилені, не впали на м'який моріг і, пригорнені до себе, не заховаляся в чагарнику.

— Спам'ятайся, Марку! — промовила згодом перша Нізія, коли підвелися, втомлені, й сіли у затишку, укриті перед оком цікавих, стережені Леом від несподіваної напасти.— Спам'ятайся! Перед нами життя доволі, раз ти вернув. Натішимося ще собою хоч би сьогодні увечері, а поки що послухай, що сталося тут за час твоєї неприявности, і скажи, що зробив ти для нашого майбутнього. Ну доволі, годі вже! — повторила й наглим рухом відсунулася дещо від товариша.

Сотник важко переводив дух. Запах молодого, сонцем нагрітого тіла оп'янював його, як вино, його лице блідло, світилися очі, а руки тремтіли, наче в німічного старця. Та було це тремтіння ловця, який бачить перед собою добичу. Грубі краплі поту виступили йому на чоло; він обтер їх і насилу заспокоївся.

— Твоя правда, божеська моя, розкажуй! — сказав, зціпивши зуби, та стиснув кулаки, що аж хруснули пальці...

А вона поправила волосся, розбурхане під час пестощів, і, обгорнувшись у нагортку, щоб не розсівати уваги слухача, розказувала ось що:

— Через усю осінь вели ми війну з астингами. Невблаганні вороги не щадили ні жінок, ні дітей, і навіть війна з вашими військами не приносить стільки втрат, що боротьба із цим навісним плем'ям. Хто вчас зійде з дороги перед вашими когортами, цей може бути спокійний, що за ним не підуть головорізи стежити по лісах та вертепах. Ви повалите державу, але виріжете тільки тих, що стануть з вами до бою. В астингів не те, бо вони живуть з війни так, як ми з нашого товару чи з ловів. Тому побивають усе живе, щоб прогудуватися відумерціною. Для них противник — це дикий звір, якого вбивають на поживу. Між нами, як знаєш, сидить по той бік гір багато бастарнів — вони ж астингам брати! Тим-то й помагали їм і не затаїли ні одної стежки, ні одної оселі, ні одної людини. Всякий опір кінчався різнею, так що вкінці всі повтікали на цей бік гір, де нема вже бастарнів. Ми уступили з усього

північного узбіччя гір аж до джерел Пірету, і тут рішили ми зібрати всі сили та, знадивши астингів у яке-небудь провалля, вистріляти з луків до ноги. Але й тут пронюхали кляті зрадники наші замисли й сповістили про них Тсіудагата. Був уже грудень, коли впали в нас великі сніги, і ми були певні, що на цей рік годі буде вже діждатися нагоди до відплати. Князі Дірд і Вітібал намовляли мене відпустити рать домів, я тільки одна не рішалася. І ось одної днини, коли ми всі мерзли в колибі, чуємо нагло крик, зойк та звісний на весь світ бойовий рев астингів. Яким способом пробралися вони зимою крізь заспи та ломи, знають тільки боги. Досить, що вони були тут і з нечуваним завзяттям кидалися на наші колиби, повні сплячих та беззбройних ратників. Князі потратили голови, рать пустилася врозтіч, та я зрозуміла вмить, що вони не зможуть відразу наступити на всі наші ватаги. Я скочила на коня й поїхала до найдальших колиб, підняла всі найдальші ватаги й вернула з ними надвечір, коли астинги опанували саме наш головний стан. По дорозі мучилися з нами всі ті, що вивтікали були з колиб. Вони горіли жадобою мести й завзяття. Ми обвалом грянули на п'яних побідою напасників, і ні один з них не втік із життям. Вони, бач, не тікають ніколи, хоч би й бачили шлях до втечі. Одного тільки ватажка зловили ми на аркан, яким Дірд навчився орудувати, коли був торік у язигів. Ватажком цим був Тсіудгер, син короля. Він зразу домагався смерті, кидався на меч, товк головою об каміння, так що ми мусіли його зв'язати. Та згодом заспокоївся й одної днини сказав мені, що мене любить та що я мушу стати його жінкою, якщо не велю його вбити. Прийшлося мені знову зв'язати його, та саме тої ночі Тсіудгер утік...

— Ти знадила його, Нізіє, своєю красою! — замітив невдоволено Лігарій.— Хто тільки гляне на тебе — пропав! Усе-таки треба було сильніше стерегти бранця.

— Вітібал сам оглядав його ремені перед самою втечею. Їх знайшли вранці погризеними. Видко, пес, якого присвоїв собі був Тсіудгер у неволі, перегриз їх на приказ пана. Та самого пса Тсіудгер убив, щоби звіря не зрадило його в утечі. Що й казати! Тугий і завзятий це борець, та це не людина, але звір. Не завагався б він ударити мечем батька, жінку чи дитину, якщо б хтось із них нарушив його геройську честь...

— Все-таки твої очі дорожчі йому від честі! — укинув дещо злобно Лігарій.— По закону свого племені повинен він був убити себе, як тільки розв'язали йому руки.

Ніжні, рухливі ніздрі Нізії дрюгнули згїрдно.

— Ах, це інша справа! Навіть дикий тур рикає привітно та леститься, коли підходить до самки, а ведмідь у горах

їсть рибу, ягоди, гриби, і горе ловцеві, що в такий час принесе додому його шкіру. Бач, буде мусіти від власної добичі тікати під вітер, ха-ха!

— На Кіпріду! Хоч би від нього несло амброю та фіалками, горе йому, якщо стрінеться зі мною! — проворчав Лігарій, а його права рука, суха та м'язиста, висунулася грабіжним рухом наперед.

— Не хочу! Нелегко побороти ведмедя чи тура, а якщо це непотрібне, то краще зійти їм з дороги.

— Боромиш його?

— Ні, тільки боюся за тебе! Один скажений вовк стане за десяток звичайних, і ніхто розумний не піде боротися зі скажеңим звіром чи їдовитою гадюкою. У твоїх словах, Марку, задрість!..

— Ні, божеська! Це тільки озлоблення жреця, якого ідола каляє погляд юрби.

— Погляд не каляє ні сонця, ні місяця, бо вони зависоко! Ось слухай далі.

Розправила складки одежі й так кінчила:

— Після втечі Тсїудгера прибули від астингів висланці з гілками омели на ратищах на знак миру. Вони обіщували вічний мир і союз у заміну за мою руку. Тоді склали ми перемир'я, а я вислала до тебе Бітопора. За цей час позбирали ми, тобто я й обидва князі, всіх гетів, які живуть під моїм присудом. Сила моя велика, та, проте, починати другу війну без вашої помочі небезпечно. Чи знаєш ти, що за асти́нгами є ще багато-багато їхніх племен, ген аж по сиві води Північного моря? Вони ждуть тільки, щоб астинги пробилися через гори в межі Римської імперії. Й тоді вже хвиля за хвилею попливуть гети, немов нестримні хвилі Шумної Ріки. Як ось уже тепер ідуть з ними бастарни, так мусіла б іти з ними й велика частина гетів, за ними язиги, а там відгукнулися б побиті маркомани, квади, свеби. Нам самим не остало б нічого, хіба з душею втікати у Чорні гори — або загинути. Злидні або смерть!

Марк Лігарій слухав уважно. Картини, які змальовувала Нізія, були яркі й виразні. Очевидне було, що тільки в оперті на римський лімес могла остоятися держава його й Нізії, та якщо Рим заключив союз із асти́нгами, держава ця оставала, наче рука дитини між молотом і ковадлом, поза межами безпеки й миру. Людність Карпат мусіла приєднатися до переможців, утікати в безвісти або гинути. Не було в неї городів, військ, союзників; були тільки вороги!

Отож треба було за всяку ціну розбити намічений союз астингів з Римом, самим підобратися до лікторських різок та топорів.

— Чи дорога до скарбів Децебала ще отверта? — спитав по хвилі.

— Розуміється. Всі золоті персні, самоцвіти та срібні сестерси заховані у великих глиняних горшках і скринях.

— А скільки часу треба, щоб видобути його частину, ось хоч би стільки золота, скільки зможуть нести два мули?

— Три дні!

— Так привези мені у хатину, де сьогодні мали ночувати, саме стільки...

— Як-то? То ти не проспий сьогодні зі мною?

— Ох, ні, Нізіє! — зціпив зуби сотник. — Чар Орфесові оргії порушує скелі, та не сміє знівечити замислів мужа! Сьогодні увечері або завтра прийдуть сюди жовніри. Прийми їх, угости, та не пусти гуляти з дівчатами. Якщо не послухають, можеш їх навіть покарати.

Припав головою до голих колін красавиці, а з його грудей вийшло наче хлипання дитини. Та згодом встав, насилу усміхнувся й пішов гори, де була хата та стежка до обозу. Самітною остала княжна. Вона цупко обгорнулася своєю нагорткою, та коли підіймала зі землі ратище, на голову вірного Лео впала велика перлиста сльоза.

ІХ

Як тільки Марк Лігарій дійшов до вершка горба, на якому стояла хата, побачив перед собою в долині римський обоз та стан астингів. Із цього боку схил уривався стрімко, й для більшого числа людей не було тут доступу. Тільки звична людина могла при допомозі виступаючих скель та окремих кущів ізлізти з обриву вділ, якраз проти колиб астингів. Не дивно, що Лігарій бачив досить добре все, що там діялося.

А діялося там щось небуденне. Астинги, які в цьому часі повинні були вилігуватися на шкірах, грати в кости або пиячити, юрбилися чомусь-то довкола шатра Тсіудагата, а рухи їх зраджували незвичайне схвилювання. Вони зібралися довкола людини у червоному плащі, що в ній Лігарій здогадувався короля. Перед нею лежала на землі якась постать, мертва чи зв'язана, а біля неї двох напівнагих варварів розказували щось зібраним. Очевидно, сталося щось незвичайне, та воно не тикалося римлян, бо вартові язиги й легіонери стояли, як давніше, а в отвертій брамі табору виднів здалеку вояк у червоному «сагум» та шоломі трибуна, який спокійно приглядався дії. Міг це бути тільки Сульпіцій.

Саме коли Лігарій намагався розв'язати загадку, всі руки підняли гори, а проміння сонця замигтіло на вістрях піднятих

ратищ. Після того юрба астингів поділилася на гуртки, які один за одним стали виходити з табору. Аж тоді римський трибун увійшов між них, і між обома червоними плащами почалася розмова. По хвилі трибун вернув до брами, а рікс пішов попереду одного з гуртків і теж заглибився в ліс. У стані астингів остало всього кількох людей; всі інші покинули його. Довго мізкував сотник над цим, що бачив, але не придумав нічого. Зрозумів тільки, що це «щось» може перебити переговори і дати йому змогу перевести свої замисли.

Закинув меч на плечі та прив'язав його туго, щоб не хилився, а сам став сходити вділ карколомною стежкою. Від гілки до гілки, від каменя до каменя пробирався сотник швидко і справно. Видко, не вперше доводилося йому спинатися по карпатських узбіччях. Коли дійшов до останніх терас гори, присів, упорядкував одягу, привісив меч як слід до правого бедра і пустився звичайним приписовим кроком легіонера до брами обозу.

— Аве, трибуне,— закликав.— Бачу, ваші гістріони втяли якусь нову штуку!

— Іменно! — кивнув головою трибун.— Та найгірше те, що не знати, як поставитися до неї нам. Легат і квестор радяться та кличуть мене, а я, на п'яного Сілена, як осад у старій амфорі!

— Що ж таке сталося?

Трибун розказав, що Тсіудгер стрінув у лісі одного з учасників вчорашньої розправи й після короткої суперечки убив його герою. Він був не сам: кількох юнаків проводжало його, й було очевидне, що між астингами з незвісного приводу настав роздор. А що в астингів справа геройської чести та кривавої пімсти була важніша, ніж усе інше, то й переговори не могли поки що відбутися.

Лігарій уважно слухав оповідання, й його лице прояснювалося щораз то більше, аж укінці плеснув у долоні й на голос крикнув:

— Евое! Щойно губився я в гадках, як Тезей у Лабіринті, та ось — і нитка Аріадни! Вибач мені, достойний трибуне, радощі відбирають мені пам'ять. Будь ласка, потрудися у вартівню,— я поясню тобі все.

— Ходім! — важко сказав Апарт, і обидва подалися до шатра, яке було призначене для вартового офіцера.

— Ти знаєш, друже Сульпіціє, що легат має заключити договір з астингами, та будь певний, що гети ні живої душі не пустять у Пароліс, якщо такий договір стане. Тому приготував я все потрібне, щоб післязавтра гети вдарили на астингів таки коло нашого обозу. Тут ми сильніші, ніж вони, і діло можна буде повести як слід.

— Куди ж бо? Адже ж тоді мусіли б і ми помагати союзникам!

— Зовсім ні! Це був би невідповідальний вчинок, який міг би поставити тебе перед воєнний суд. Що тебе обходять варварські чвари? Адже ж союзу ще нема!

Трибун видивився на Лігарія, а там і плюнув у ліву руку.

— O proh pudor!¹ Який з мене дурень! Боги, відверніть лихо! Твоя правда, Марку!

Сотник засміявся.

— На щастя, напад зайвий, бо переговори припинилися й так. Тож порадь легатові, щоб зараз почав будувати хати та заводити копальню. Нарубаних дубів, буків та смерік доставить Нізія, тобто я. Та перш усього не забудь про дві річі: віддати мені тридцять легіонерів з двома принципалами і визначити для квестора колибу в місці, до якого був би легкий доступ. Це не буде важко, бо Буфо не любить і не вміє спинатися по звишках. Отож його хата мусить стояти недалеко від законів. Треба йому буде дати як прибічну сторожу яких двадцять іллірійців або ще краще — язигів. Аригет дуже радо підійметься берегти одну дівчину, якщо за це одержить другу.

— Навіщо ж тобі легіонерів? — спитав трибун.

— Не мені їх треба, але тобі! Вони ж мають пильнувати моєї spons' u² та твоїх грошей!

— Моїх? Де ж вони?

— Завтра будуть уже в хаті, яку вкаже воякам провідник. Одно тільки застерігаю собі: моя sponsa матиме право життя і смерти над легіонерами, доки не приведуть її до обозу.

— Не розумію! — кинувся Сульпіцій. — Невже ж ти думаєш, що римські вояки скорятимуться якійсь там варварській княжні?

— Ха-ха-ха! Два динари тому, хто в твоїй когорті знайде хоч сотню італіків! Та ти не бійся. Ця варта тільки про око. У Нізії є стільки вартових, що сам легат буде мусіти її слухати, не то що!..

— Хай буде! — рішився накінець трибун. — Але що буде, коли Атілій не захоче мене послухати?

— Як так, то ти сам візьмешся за справу. Все військо твоє, і це головне!

— Ба, але відповідальність! Легко тобі розпоряджатися, раз ти рішився покинути наші орли. Та я, як знаєш, не можу цього зробити, а Буфо впливова й небезпечна людина!

— Справді, — згодився Лігарій. — Нема для нього місця в наших замислах, тому й оставляю його на боці. Та ти його

¹ О, який сором!

² Судженої. — Авт.

не бійся! Як-не-як, а він буде мусіти остати тут зі мною... назавсідги!

— Боги чули твою мову, вони й дивляться у твоє серце! — здригнувся Сульпіцій.

— Боги як боги, але ти чув її і зрозумів, а якщо ні, то зрозумієш у своєму часі. А за тим vale¹ і вертай швидко сказати мені, що рішено!

Більш пригломшений, ніж переконаний, відійшов Сульпіцій. Отут, серед дикої природи та диких людей, з'ясував він собі щойно всю безпомічність римського горожанина, до якого, як казали, належав увесь світ. Справа, зразу ясна й нескладна, перемінювалася у праліс, де на кожному ступні можна було сподіватися злої пригоди. Вовк, ведмідь, рись, ворожий лучник чи герою озброєний душолюб — чи не було це одне й те саме? З віддалі визнавався ще трибун дещо в укладі сил римлян, гетів, астінгів та намагався узгодити свої бажання з цілями цезаря. Та зблизька він відразу втратив можливість знайти вихід із суперечностей. Зовсім ненадійно продав він себе Лігарієві, який усе підпорядковував своєму коханню до Нізії. Правда, він дбав про копальню, головну ціль усієї виправи, та чи союз із астигами не був корисніший для римлян, ніж союз із гетами, — це було сумнівне й непевне. Непевною була, врешті, й добра воля Лігарія. Він же ж міг, розбивши астінгів, із черги кинутися на табір... Щораз більше почував себе трибун малою дитиною, яка, йдучи за педагогом, не знає, чи цей заведе її до школи, чи до печері педерастів, чи, може, до християнської біжниці, де поїдають дітей та кланяються ослячій голові. Злість обхоплювала Сульпіція тим більше, що він, як справжній римлянин, не розумів зовсім безкорисності!. «Du ut des»² — було кличем вовчого племені, яке вийшло колісь із бедер Квірина, а саме тут не бачив Сульпіцій, щоб Лігарій мусів додержати умови, осягнувши наперед свою ціль уповні. Він же ж міг осягнути її навіть всупереч волі його чи легата. Так бодай здавалося Апартові, й тому він губився у здогадках та сумнівах.

Хіба, хіба... що він уже заразився від варварів цими прикметами, які так дуже цінять письменники та які є тільки на папірусі!..

На превелике диво, легат відразу зрозумів корисність становища і згодився без ніякого спротиву таки саме тої днини рушити з табору робітників та рудокопів. Буфо, що-правда, противився, але трибун обіцював йому збудувати окрему хату недалеко копальні та осторонь усіх інших хат

¹ Прощай

² дослівно: даю, щоби ти дав (нічого даром!).— Авт.

і дати прибічників. Квестор жалувався знову на свій вік та тушу, на потреби «фамілії», одначе згодився, бо надоїло йому вже спати у шатрі.

Коли трибун вийшов на форум, застав там Лігарія при виряджуванні у гори легіонерів. Молодий гет, одітий тільки у довгі повстяні ногавиці та широкий шкіряний черес, мав повести відділ. За відділом ішли коники, обвантажені поживою та бойовим припасом. Лігарій видав прикази нижчому ступенем центуріонові, щоб держав людей у послуху, безумовно не пускав їх ганятися уночі за дівчатами та не допускав до хати нікого, хіба кого покличе королева.

— Вона ваша доміна! — говорив. — Кожде її слово — закон. Одного тільки не вільно вам вчинити, хоча б і сама зажадала, — а то полишити її саму без опіки. В разі нападу маєте її боронити й оборонити, бо якщо не обороните, то для тих, що остануть живими, — *verbera* і *sux*!¹ Служба імператора!

Справившись, трибун велів трубити на збірку, й після двох годин з табору виступала довженна валка людей зі заступами, лопатами, сокирами та в'ючними кіньми, ослами, мулами. На їх хребтах вершилися клунки з ремісницьким та рудокопським знаряддям і поживою для мужви. В таборі остали тільки легіонери й невелика частина помічних військ. Щойно тепер табір прибрав вигляду справжнього «*castra Romana*»², і трибун зараз настановив на римський лад сторожову службу, порядок занять та розсилку стеж. Згодом здав команду легатові, а сам поїхав теж за рудокопами.

Дорога туди була недалеко й недовга, бо всього яких дві години ходу. Правда, плай був гарно прорубаний і розчищений невидимим союзником римлян, а саме місце, де мала стати оселя, було випалене огнем. Була це невелика високорівня над шумним потоком, який каскадами й шипотами пропливав до Пірету. В багатьох місцях виступав тут молодий кварц, а біленький пісок устелював дно плес, які чергувалися напереміну з бистринами. На високорівні лежала у стосах безліч нарубаних та пообтісуваних брусів, дубів, буків, смерік, а дещо вище, на гарному безлісному виступі скелі, який підносився над рікою, лежав готовий уже зруб великої, просторої хати на дві половини. Саме тут зібралися всі ватажки походу під проводом трибуна, щоб розглянути поземелля. Лігарій, який успів уже розвідати все гаразд від провідника, пояснював положення майбутньої оселі й копальні.

¹ Різки і хрест!

² «Римський військовий табір».

— Золото є в цих скелях над потоком, та в першу чергу треба буде переполокати пісок у потоці. Між бистринами у плесах золота чимало. Завтра відвернемо потік і почнемо працю — сажень за сажнем аж до мертвої скелі. На рівнині стануть хати для фоссорів та вояків у двох чотирикутниках. Отут, під скелею, буде стояти оселя копачів, а там далі від стежки — обозу.

— А тут? — укинув трибун.— Тут найкраще місце для коменданта. Бачу навіть готовий уже зруб...

— Іменно! Це й є дарунок гетів для майбутнього начальника! — пояснив Лігарій.— А оце,— тут рукою обхопив усю величну панораму гір,— це дарунок гетів для римського народу, плата за союз!.. Таке казав мені провідник, висланиць їхньої королеви, чи княгині.

— Так це місце для моєї фамілії! — втішився Буфо.— Робіть, що знаєте і як знаєте, але тут мені й моїм буде найвигідніше! Як майбутній начальник копальні, тут бажаю осісти. У моєму віці, при моїй туші мені треба спокою й безпеки.

— Спокою тут буде доволі! — згодився трибун.— Та щодо безпеки, то гадаю, що хата серед табору була б безпечніша.

— Ох ні, плебс напихається хлібом, фасолею або несвіжим м'ясом чи рибою, не миється, пітніє при праці, тим-то й воняє, як зараза. Рудокопи — це ж раби, які ранком ідуть до праці, вполудне вертають на обід, опісля знову йдуть, а ввечері, коли людина бажає віддиху й окріплення сил, вони смородом і сопухом наповняють свій світ і затроюють мій. Егеу! Мені здавалося б, що я диспензатором у атрію розбагатілого торговця безрогами на Субурі!

Сульпіцій добре розумів відразу й погорду квестора для праці й убогости, бо й він сам відчував її в відношенні до прощави, та на вид уговорював його жити серед табору, щоб викликати в нього спротив. Як не можна краще вдалося це трибунові. Квестор упав у гнів, а тоді Апарт з облесним усміхом згодився на всі його бажання, буцімто уступаючи перед його волею.

— На Поллюкса! Якщо справді це твоя воля, Віліє, то хай буде по-твоєму. Не бажаю я, щоб ти вважав мене за кого іншого, як за свого слугу, і вір мені: тільки для твоєї вигоди кажу тут будувати тобі домівку.

Глибоко відсапнув Буфо, а його риб'ячі очі гордо-ласкавим поглядом спочили на усміхненому лиці зігненого у поклони трибуна.

— Впевняю тебе, що не забуду тобі твоєї уступчивости й, може, вже невдовзі зможу доказати тобі це. Не забудь, одначе, й цього, що ця хата на відлюдді...

— Знаю! — перебив йому трибун.— Отам під скелею буде вартівня, у якій стане Аригет.

— Чому саме він? — спитався, немило вражений, квестор.

— Тому, що він степовик-непотріб, який не годиться ні до нагляду за роботами, ні до командування військом, ні до ловів у горах, хіба до варті та посилок. Схочеш його мати біля себе, то він буде завсігди тут, а не схочеш, то вишлеш його до мене, чи до Паролісу, чи куди-небудь. Ось що.

— На Геркула, не поскупили тобі боги розуму! — закликав квестор, захоплений ласкавістю трибуна.— Ну, так починай!

Роботи почалися зараз на всі руки. Між робітниками в таборі було чимало вишколених практиків, яких не brakло ніколи римлянам. Від століть приучувалися вони за кілька годин збудувати укріплені обози, оселі, цирки. Не дивно, що вже другої днини на зрубах станули стіни, третьої — кривлі, а четвертої почали виправляти стіни, вставляти в хаті Вілія поміст та уставляти привезене майно. Сам Буфо доглядав усього, бо у гірському повітрі почував себе далеко краще, ніж звичайно. Мав перед очима ціль — будувати собі хату, і від ранку до вечора займався нею неподільно. Навіть за Сірою менше наглядав, як завсігди, і не бачив, що вона раз у раз перекидається поглядами із Сульпіцієм. Аригет стояв увесь день біля вартівні та пильнував зором Хлое, яка доглядала куховарів при огнищі. Але ні одна, ні друга не відважилися на розмову, а й обидва мужі не мали спромоги підступити до них.

Хто в тиждень опісля прийшов би на самітну високорівню над диким гірським потоком, той просто не повірив би був очам. На розчищеній поверхні горба стрійними рядами стояли довгі, обширні, хоча й низькі домівки. Стіни до половини висоти закидані були убитою землею та обложені деревиною задля тепла взимі. Вікна і двері були тільки від півдня. Від півночі високі стрімкі кривлі спадали аж до землі. Північна половина домівок призначена була на склад поживи, одежі, знаряддя, південна — на мешкання. Довкола оstonь самітньо стоячої домівки квестора був уже частокіл, а при вході було двох вартових у шоломах та зі списами. Домові раби крутилися на обійсті, а з комина курилося постійно.

Рівночасно голосно та гамірно було над потоком. Тут робітники переполікували пісок та рінь, добуті з дна, щоб дізнатися, звідки взявся пісок, у якому знаходиться золото. Успіхи були незвичайні. Невеличкі, водою вибиті дучки понижче водопадів та шипотів були часто до половини наповнені дорогоцінним піском. Тому-то від першої хвилі треба

було пильно наглядати за робітниками й раз у раз перешукувати їх одержувану якнай докладніше. Мішочок за мішочком мандрував у чималу скриню, яку держав квестор у своїй хаті, а робітники й дозорці одержували за кожну скількість відповідні знаки. Головний дозорець вів свої палички зі знаками і передавав їх трибунові, а цей порівнював їх зі звітом квестора, який переважував і списував здобутки.

З кінцем декади вислані горі потоком рудокопи сповістили, що, почавши від певного одного закруту, у піску не знаходиться вже ні дрібки золота. Був це знак, що жила золота лежить десь між оселею та цим закрутом, тож швидко знайдено її на лівому березі. І тоді частина рудокопів остала на місці полукати пісок, а друга рушила горі потоком лупати та молоти золотоносну скелю. На цьому вступні праці покінчено, трибун міг вертати до обозу.

Одинадцятого дня дозорець переловив якогось сирійця чи жида на крадіжці золотих зерен. Він ховав їх у міхурчики з риб, які ловили вечорами рудокопи в потоці, і ховав у буйній кучерявій чуприні. Робітника побили до нестями виноградними буками, відтяли йому обидві руки й опісля прибили на хрест. Він страшенно мучився та нелюдськими зойками наповняв усю оселю. Та, проте, квестор не велів його добивати, щоб усі робітники бачили, яка кара жде злодія та спроневірника. Сульпіцій не противився теж, бо знав, що ця жорстокість конечна, якщо має в копальні панувати лад. Він одобрив присуд квестора і сповістив його, що мусить вертати до обозу. Квестор зараз казав занести себе до робітничих домівок, зарядив збірку і, вказуючи на злочинця, заявив, що з тої днини сам переймає провід у всьому аж до повороту трибуна та що не гадає найближчому провинникові пробачити, як не пробачив першому. На його лиці видко було вдоволення зі себе та з успіхів копальні, радощі з відданої йому влади та розкіш, яку почував, дивлячися на нечувані муки конання. Бач, не знав він, що саме в цю хвилину відходив Сульпіцій від ложа Сіри і стрічав біля вартівні Аригета.

— Аригете! — говорив. — Якщо прибуде до тебе гет і принесе тобі оцей перстінь, — тут показав язигові звичайний невільницький перстінь зі сороміцьким символом, — то ти стягнеш сторожу до вартівні і вчиниш усе, чого забажає від тебе післанець. Зрозумів?

— На Мітру, ні! Та, проте, вволю твою вволю, якщо дізнаюся, чи Хлое...

— Хлое ждатиме твого приходу в таборі!

— Присягнеш?

— На Стікс та меч! — закликав трибун.

У половині дороги до табору зустріли Апарат і Лігарій їздця, якого вислав легат Атілій по трибуна. Астінги вернули саме у свій стан, та між ними було замітне якесь дивне схвилювання. Легат не міг цього зрозуміти, тому й бажав, щоб прибув досвідніший трибун. Їздець їхав щодуху, мало життя не випер з коня, видко, було йому спішно, як ніколи. Лігарій розпитував їздця про сотню, вислану до Нізії в гори, й дізнався, що на її вже двічі напастували якісь невідомі вороги, здається, таки астінги, але гети за кожним разом проганяли їх, ще поки зударилися зі стіною римських щитів.

Не дивно, що обидва подорожні рушили з копита й за годину були вже біля брами табору. Нашвидку оглянули стан астінгів і поїхали на майдан. Легат привітав їх радісно, наче недужий лікарів.

— Ласка Мінерви хай осяє вас розумом, щоб ви могли внести світло у темряву, яка панує в моїй голові! — закликав. — Аж тепер бачу, що значить досвід у ділі з варварами.

— Звісно! — завважив Лігарій. — Варвари — це люди вільні, з усіма людськими прикметами, замислами, гадками, бажаннями, а ми тільки ляльки, вичепурені на один лад, яких усі стремління може той, хто їх знає, обчислити наперед та купити їх за певну означену суму. Тому-то ми — наче той сліпець, який знає тільки обстанову свого кубікулю, а поза цим нічого.

— Так, не легко воно вести переговори з варварами, та ми їх вестимемо удвох! — потішив легата трибун.

— Найтяжче саме те, для чого мене тут післали, себто збагнути властивий настрій тих майбутніх союзників. Бо ж вони могли б на випадок чого перемінитися у ворогів, і тоді втрати не вирівняла б хоч би й яка хвилива користь. Імперія вічна, люди смертні...

— Ні, достойний, імперія не вічна, вічною є тільки дурно-та державників, які не дозволяють намісникам та полководцям перебувати довший час на одному місці. В разі якоїсь тяжчої справи знавцями стають сотники, а сенатори мусять їх слухати, як простий легіонер підофіцера. Ось що!

— Бачив я, — вмішався до розмови Лігарій, — що астінги билися з кимось. Багато між ними ранених, та й менше їх стало чомусь-то. Видко, таки батько побився із сином. Дозвольте, достойні, піти розвідати.

— Йди! — приказав Сульпіцій. — Та про вислід не скажеш нікому поза нами тут у шатрі! На твоїх устах печать цезаря!

— Розумію! — підняв руку сотник і вийшов.

— Ось бачиш, трибуне, яка заковика! — жалувався легат.— З ким тут робити договір? З батьком чи із сином? А тут копальня, як кажуть, багата, а гети, непам'ятні давньої війни, подають руку до союзу і грозять війною в разі відмови.

— Тобі хто казав? — живо спитав трибун.

— Переказала післанцем ця королева чи княгиня, якої ти казав пильнувати там десь у горах.

Апарт задумався.

— Ба, мало того! — жалувався далі легат.— Я маю від імператора доручення за всяку ціну забезпечити лімес, бо на другий рік усі війська з Дакії рушать на захід, щоб знищити до решти маркоманів, квадів та їх союзників. Карпати мають стати лімесом імперії на півночі. Наддунайські легіони мають подати руку дакійським. До того треба йому союзників у степах Язигії й тут, у горах. Язигів уже вдалося приєднати дарунками або пробаченням зради під час останньої війни. Тут союзником мають бути астінги. Так казав цісар. А тут маєш! Рятуйте ж мене, всі боги Олімпу й Орку, Сирії і Єгипту, Фритії та Вавилону!

— Послухай мене, Атіліє, і подякуй своєму генієві, що він, видко, заприятелював з моїм, так що ми обидва глядімо собі в очі — не на потилицю. Послухай і не кажи нічого, доки не скінчу.

— Говори, амісе¹, і хай устами твоїми промовить Мінерва.

— Якщо не знаєш, кому вірити, а кому ні, то не вір нікому! — почав трибун.— Поладнаєш з одним, другий нападе на тебе чи на нього, й де тоді безпека імперії? Коли ми вийдемо з провінції й астінги поб'ються між собою, то що зроблять тоді, гадаєш, ображені гети? Держава Децебала від Пірету до Сармісегетузи була вчора, а що її нема сьогодні, то ще не доказ, що вона не може бути завтра! Не такі були сили держави за славного Лукулла, Марія, Суллі, а Мітрадат міг в один день вирізати сорок тисяч римлян в Азії! В Азії — не в злиденній Дакії, до якої вже Гадріан казав зняти міст, збудований Траяном. Краще мати отвертого ворога, ніж безсильного або непевного союзника. Тому ще раз кажу: не заключай союзу ні з одним, ні з другим. Та мало цього! їх треба не тільки відправити, але й побити, так, щоб їм раз і назавсідги відхотілося саме у цьому місці лізти на лімес...

— Ба, але союз... — не втерпів легат.

— Пожди! Буде й союзник! Як одиноким союзником в Африці можуть бути нуміди, так тут можуть бути ними

¹ Друже.

тільки гети. Тільки вони знають гори, тільки вони можуть мати користи з того, що лімес стоїть ненарушений. У них кровні вороги — бастарни й усе германське кодрло. Це ворог, з яким не можна лучитися союзом, бо він сьогодні тут, завтра там, і тільки той може мати його поміч, хто разом з ним вибирається у світ. І саме тому єдиною їх опорою — лімес. Ось чому забули вони ворожнечу з нами, але й ми саме тому повинні шукати приязни їх, а не неприкаяних волоцюг далекої півночі.

— Ти... ти до речі говориш, Сульпіціє!

— Астінги — це дикі bestії пралісу, які кидаються на bestiаріїв претори, бо не знають, що хоч би убили й кількох, то все-таки омотають їх укінці тенетники і завезуть у віварії Риму. Бач, претор повинен дбати про ігрища для римського плебсу, інакше скинуть його з уряду. Bestія не знає про те і з ревом кидається на ловців, ранить, вбиває! Гети — це освоєні леопарди, які знають, що за бунт чи шкоду жде їх кара, зате за чемність і послух — чималий шматок свіжого, кривавого м'яса. Вони знають і те, що не треба їм з висохлим язиком ганятися за добиччю, бо щоднини привезуть їм готову їду bestiарії. Чи ти зрозумів мене, Атіліє?

— Так, ти радиш союз із дакійцями?

— Не я раджу, легате, але конечність, обставини, ніж на горлі, й то не тільки на твоєму, але, хто знає, чи й не на горлі самого імператора...

— Так, розумію! Копальня...

— Іменно! Протягом кількох днів добули ми на кілька-десят талантів золота, а це щойно початок. Сам знаєш, що траянівські динари — це вже не гріш, але товар, за який платять подвійну ціну новими грішми.

Замовкли. Глябрію ходив хвилю по шатрі там і назад, вкінці станув перед трибуном і розвів руками.

— А таки я маю приказ поладнати діло з астінгами, хіба що це виявиться неможливе. Звідкіля ж узяти тієї неможливості? Меркуріє! Фунт ладану та трилітнього бичка жертвую тобі за розв'язку! — Саме при цих словах у шатро увійшов Лігарій і віддав честь. Лице його ясніло.

— Достойні! — голосив. — Між астінгами вибухла межисубоциця. Молодий Тсїудгер зібрав чималу ватагу молодших астінгів та найнятих бастарнів і присягає, що не допустить до союзу з нами. Побилися вже раз із королем і його дружиною і навіть перемогли його. Тим більше просить, щоб ваші достоїнності прийшли йому в поміч, як майбутньому союзникові.

— Ха-ха-ха! — зареготався трибун. — Бачиш, Атіліє? Союзник, який має берегти лімеса, сам просить у тебе помочі.

— Звідкіля ж ця межиусобиця? — допитувався легат.

— Годі вирозуміти як слід їхню балаканину! Здається, що одні хочуть союзу, а другі ні!

— Що б воно й не було, — вмшався трибун, — чи ходить про союз, чи, може, тільки про дівчину або гріш, це неважне! В кожному разі такий союзник під теперішню хвилину не то що нестійкий, але й небезпечний. Адже і ми відповідаємо за вчинки наших союзників, користаємо з його перемог і платимо за його промахи.

— Цікавий я тільки, звідкіля цей юнак роздобув гроші?

— Він напав на людей королеви гетів, які везли її гроші в наш табір, і відбив частину, — відповів діловим тоном сотник.

— Ах, то ті в'юки, що прийшли перед кількома днями, — це гроші?

— Так! Достойний трибун велів королеві віддати їх у заставу безпеки копальні й табору!

Темно зробилося в очах трибунові. Ось обіцяне багатство у нього в таборі. Ось перед ним життя в безкрайї радості... Сіра... Архіпелаг... смарагди... Ізидо! Мітро! Ніяка уява не вигидає стільки розкошей, скільки добудуть вони з уст, грудей та бедер своїх... Ха-ха! Не побачить його вже воночий Рим, не знадять терми, ні форум...

Ухопив себе руками за голову, ніби угинався під вагою гадок, а на ділі, — щоб закрити паленіюче лице. І справді опанував себе по хвилі, а коли відняв від лица руки, щелепи його були вже бліді, уста затиснені, очі погаслі, тільки ніздрі дрожали хвилями помітно.

— А чи багато пропало? — питав рівнодушним тоном. — Чи знає королева Нізія, скільки і чого заграбив Тсіудгер? Якщо не знає, то треба справдити і сповістити її про втрагу.

— Властиво, з її грошей не пропало нічого. Астінги пострілили коня, на якому віз один з гетських князів свої гроші, й цей кінь упав жертвою грабіжі. Все інше зберегли безсмертні!

— Від кого ж ти дізнався про все?

— Від князя Дірда, який привіз те золото!

— Де ж він?

— У твоєму шатрі, трибуне! Але що відповісти післанцеві Тсіудагата?

Безрадно глянув легат на трибуна.

— Як довго тривало б спровадження королеви до табору? — спитав той.

— Дві години.

— Королеви? Навіщо ж нам її? — допитувався легат.

— Для безпеки нас же самих. Скарби — це мало! Хто знає, скільки їх там у карпатських проваллях назбирали гети для своєї королеви. Тільки вона сама дає повну за поруку! Це одна причина. А друга — це безпека її самої в разі вибуху війни з астингами. Отже, треба відповісти астингам, що завтра біля півдня обговоримо діло на форумі у таборі.

— Чому не перед брамою? Я не раджу впускати варварів до табору! — не згодився легат.

— Я не дитина, Атіліє! Впустимо тільки старшину, легше буде її видушити!

— Що ж, коли б це було добре, щасливе, підхоже та вдачне¹, — підняв руку легат і вийшов до післанця.

— Що сталось? — спитав трибун шепотом, коли легат покинув шатро.

— Тсиудгер побив батька і присяг, що не допустить до союзу, це правда! На те дістав гроші, — була відповідь.

— Від кого?

— Від нас!

— Як-то?

— Гети повели діло так, що він дізнався про перевіз грошей і вхопив усе, що було призначене для нього. Небагато того, правда, та все-таки для германських грошолопів — це скарб! За нього купить за два роки з тисячку дружинників.

— Що ж тепер буде?

— Побачиш! Тсиудгер обставив хату Нізії стежами так, що знає знаменито, що в неї на обід, а що на вечерю. Та біля хати стоять римські вояки і яких три тисячі збройних гетів, яких привели князі. Пірвати її з хати годі...

— Ах, розумій! Він захоче пірвати її по дорозі до нашого табору! — догадався трибун.

— Іменно! І гадаю, що старий Аргеїфонт² міг би в нас дечого навчитися, — засміявся Лігарій.

Швидко запав вечір в окруженій горами долині. Над вершками західних гір виднів ще довший час вінець червоного проміння, аж і воно погасло, й пільма обняла все непробитою стіною, темною, наче смерековий ліс в осінню негоду. Червоні ватри вояків, вартових та пируючих астингів кидали плахти пурпури... на суціль темряви, ніби накладали її на куліси ночі кисткою якогось велетенського-малюра. В лісі озвалася звичайна вечірня музика звірів, а вслід за тим почулися вечірні сигнали з римського табору. Хрипло, злючо, коротко і якомсь дивно чужо звучали вони в порівнянні із звичайними голосами пущі, й ураз замовкла звірня, злякана жажли-

¹ Quod bonum, felix, fauslum, fortuna tumque sit! — *Авт.*

² Меркурій. — *Авт.*

вим ревом лискучої чорної потвори. А ось із протилежного узбіччя почулася відповідь — згук самотньої труби, довгий, протяжний. Рівночасно понад ліс бухнув угору стовп червоного димного полум'я, ніби відблиск огнів табору... Згодом затихло всё, тільки в шатрі трибуна горів маленький каганець. При його слабкому світлі блідо вилискувалися на грудях Сульпіція золотисті медальйони, добуті хоробрим офіцером у боях з маркоманами, квадами, язигами та на пустинях Сходу, але ще більше світилися гарячковим огнем його очі, наче у вовка або у рисі. Широко розплющившись, гляділи вони на зміст шкіряних мішків, які стояли на долівці шатра, поприкривані кінськими шкірами. Були там здебільша монети з часів Доміціана, Нерви і Траяна, гроші, яких давно не було вже в обігу, — подвійної, а то й почвірної вартости. Децебал платив цими грішми римським інженерам та старшинам, щоб приготовлювали його нарід до боротьби із самим Римом. Коли ж наглий, передчасний удар найбільшого з усіх цезарів з одного маху знівечив його надії, король велів гроші закопати, й ніхто, крім князів крови, не знав, де ділися багатства золотодайної країни. Тільки у двох малих мішках знайшов Сульпіцій перли, самоцвіти та грудки чистого золота. Поруч лежав, завернений у шовковий платок, чудовий стрій для танечниць, який носили сирійки, перепаска з перел з трикутною вставкою для прибрання лона, два нагрудники з карбункулів з рубіновими вершками, ковтки, діадема і по два нараменники та запинки на кістки ніг. Хвилину глядів на все те трибун, а уява ставляла йому перед очі божеські форми Сіри, прибрані цими дорогоцінностями. Ось вони тепліють від молодого цвітучого тіла, натягають, як одяг, його пахоців, дрижать від дрогань рук, ніг, грудей, лона... Ось, утомлені танцем, рамена простягаються до нього, й маленькі краплинки поту миготять, як роса, на шовковій шкірі пах та пахвин... І з тремтячих рук трибуна випав каганець, і він сам припав голодними устами до холодних перел.

XI

Перед преторію римського табору на площі зібралася другої днини чимала юрба людей. На підвищенні засів легат Глябріо у пурпуровому плащі, праворуч від нього — Тсіудагат, ліворуч — трибун. За ними юрмилися вояки, які не мали служби, і приглядалися цікаво дії, що розгравалися на їх очах. Перед трьома чоловіками чотирьох сивявих уже астінгів держало за кінці чималий шматок білого полотна, на якому лежала жменя жовтавих деревляних табличок. Голови героїв з високо підв'язаними чубами похилилися над полотном, та

з-під ока всі вони дивилися на ворожку, що стояла кілька кроків від них над малим переносним жертівником. Був це простий стільчик, на якому в широкій, плоскій мисці горів огонь, накладений зі сухого бадилля і пруття. Ворожка — була це стара вже жінка. Сива, мов молоко, покудовчене волосся спливало на непорочно білу фалдисту одіж, а скроні вінчали гілки омели. Великі, мов весняні води, мутні очі, темна шкіра спаленого вітрами лица та рук, врешті тяглі, наче з каменю витесані, риси лица надавали всій постаті несамопитий вигляд. Висохлі, наче кігті хижої птиці, руки простягалися над огнем, а широкі рукави одягу звисали долі. Поминувши білу краску одягу, вся поява подобала на якогось величезного страшного лилика. З вузьких, синіх, беззубих уст падали незрозумілі слова закляття, а очі були встромлені в синю даль осяяних сонцем верхів.

Добула з-за пазухи жмут зілля й докинула його до погасаючого полум'я. Повстав густий дим, який на хвилину обняв усю постать ворожки запашною хвилиєю.

— Небесні астинги, святі брати! Об'явіть судьбу народів! — закликала, здіймаючи руки горі.— У вас зелений нашійник Фреї, у ваших руках життя і смерть!

Бухнуло полум'я, яке в одну мить стравило все зілля, а там прогоріли вже й прутики, й хабаз, і тільки сірий попіл наповняв миску. Подуви доволі сильного східного вітру роздували й сипали його жменями на білу шату ворожки. Вона перегорнула його малим бучком, а потім повільним кроком підійшла до простягнутого полотна.

— Тобі, гордий римлянине, і тобі, могутній гарітогу, земних астингів виймаю віщі руни, які небесні брати астинги засилають вам на добро чи на лихо, на життя чи смерть. Відверніть очі!

Чотири переможці вивернули чубаті голови, а ворожка, вп'яливши свої божевільні очі в легата, схилилася швидко й лівою рукою видобула з полотна одну дощинку.

— Це твій жереб, твоя руна, римлянине! Вона віщує тобі довге життя, успіх та багатство. Твої замисли вдадуться гарно, хоч і не ти кермуєш своїми вчинками, а інші!

Ці слова вимовила поволі, одно по одному, а її очі, ніби очі сліпця, здавалося, нічого не бачили. Якийсь холод віяв від них. Здрігнувся легат.

— Що вона каже? — спитав трибуна.

— Добро тобі віщує й каже правду, що не ти «фабром своєї фортуни»!

— Звідкіля вона це знає?

— Незглибими тайни богів! Іноді варвари чи християни бачать таке, чого не бачать навіть жреці Аттіса чи Ізиди...

Тим часом ворожка схилилася вдруге й цим разом правою рукою дістала з полотна ще одну руну. Кинула на неї оком і нагло, наче побачила гадюку, подалася назад. На її лиці явився вираз смертельного жаху.

— Тсіудагате! Нашадку Азів! Устань зі свого місця, відійди звідсіля з усіма своїми! — крикнула. — Смерть, смерть усім, хто остане тут між цими сильними ворогами! Небесний астинг, який дає життя, кличе тебе в далекі ліси півночі. Там життя, дозвілля, свобода. Не тут, не тут ворота до нього... Другий астинг, який дає смерть, дивиться ось на тебе з усіх цих верхів, з-поза плечей римлян, з поторощених щитів твоїх дружинників...

Тсіудагат мовчки вислухав ворожби, та на лиці не слідно було ніякого хвилювання. Тільки права рука простяглася до гери, яка лежала поруч, і присунула її ближче. Настала довша мовчанка.

Тим часом Апарт переклав легатові зміст ворожби, й цей занепокоївся.

— На всі тайни Мітри! Ця стара відьма могла б протягом року купити інсулу на Карінах! Еге! Хвилями здається мені, що не нам, а саме тим варварам або християнам ближче до справжнього неба й богів!

А трибун, повернувшись до князя астингів, сказав півголосом:

— Вільно всякому йти на прю з безсмертними, бо жертвою чи молитвою зможе їх переблагати. Та горе тому, хто зводить божеського імператора Роми! Вовче плем'я не подарує насміху й богам!..

Ці слова сказано впору. Тсіудагат вагався, що йому робити; слова римлянина нагадали йому, що він приходить до табору не як рівнорядний ворог чи друг, а як такий, що прохає прийняття. В тій цілі вийшов він був із святого гаю Гарлюнгів, тобто небесних астингів, над далеким Балтиком і прибув аж сюди. А тут молодша частина його дружини зворохобилася, приєдналася до гетів і грозить йому загибеллю. Знехтувати союз — значило згинутися з рук власних земляків чи гетських пастухів, а коли так, то хіба краще визвати долю, якої не оминув ще ніхто у світі, ніж втратити геройську честь, єдине добро, якого сторожем є сама людина. Зморшка гніву, постійно вирита на чолі короля, поглибилася значно, і виразно зазначилося по її боках дві інші. Всі три сходилися при насаді носа й надавали всій появі грізний вигляд.

— Важке твоє слово, Гудрідо! — сказав. — Та чи героєві погрожують смертю? Вона ж неминуча й так! Невже в мене більш прив'язання до життя, ніж любови честі? За неї заступався я мечем і життям своїм та моїх дружинників навіть

проти власного сина! Герой переміг тут батька, а тепер мав би побідити героя слабодух? Ні! Нехай падає удар долі, звідкіля хоче, мій щит та груди готові його прийняти!

Ворожка похилила злегка голову, позбирала жереби у полотно, зложила його разом і сховала до торбини. Опісля відійшла до жертівника і наглим рухом перекинула його. Простиглий уже попіл сірою хмаркою понісся з вітром і обсипав чотирьох витязів, які держали полотно. Гудріда підняла стільчик та миску й повільною ходою відійшла. А тоді Тсіудагат повернувся до легата.

— Могутній вожде! Я готов ось тут прохати вдруге прийняти нас у межі імперії. Ми поклянемося на меч та на нашу геройську честь, що будемо берегти границі від гетів, бастарнів чи язигів, а ви дайте нам тільки спромогу осісти в мирі та вигоді по цей бік лімесу. Правда: ворожба знаючої Гудріди випала некорисно, одначе ні одно слово героя не падає на вітер. І ось ми тут.

Легат повагом вислухав Тсіудагата слів гарітота, наче чув їх уперше, й потім підняв руку на знак, що бажає говорити. Всі втихли вмиль, так що чути було виразно шум вітру у гіллі близького лісу та шум гнівного потоку.

— Вислухав я твоїх слів, королю, і скажу тобі, що не тільки твоя ворожка, але й наші авгури віщують мені на сьогодні успіх і перемогу. Питали ми й внутренности жертівних звірят, і вони теж ворожать добро, а святі кури їдять зерно хапчиво, наче від тижня не їли нічого. Тому-то і я рішив сьогодні заключити бажаний союз у користь Високої Роми, якої геній витає наді мною в цю хвилину. Один тільки сумнів нашіптує мені Мінерва. Державна мудрість велить питати мене: з ким маю заключити бажаний союз? Бо бачу їх два!

Нерішено дивився Тсіудагат на два пальці легата, які цей йому показував, але не розумів його слів. Щоправда, легат знав германські говори настільки, щоб зрозуміти слова гарітота, але зате гарітог не вмів по-латині, тому мусів чекати, доки Сульпіцій не перекладе йому слів римлянина. Коли це сталося, він з острахом глянув на нього й нагло почув, як кров напливає йому до лица.

— Як-то? Я, гарітог астингів, прибув сюди не на розмову з Гудрідою, тільки на те, щоб закінчити наші переговори саме союзом! Невже ти глузуєш собі тільки з мене, римлянине? Як так...

Швидкий рух руки перепинив його.

— На всіх богів моїх і твоїх, ні! Тільки, бачиш, за тобою гурток твоїх дружинників і більш ніхто, а за мною — світ, римський світ від Тебаїди та лібійських пісків до британського лімесу, від арменських гір до стовпів Геркула. Ти в кож-

дій хвилині знаєш, що тобі пригоже, а що ні, та я мушу добре роздумати, чи мій вчинок не зашкодить мільйонам підданих великого цезаря. Так ось кажу тобі зовсім щиро, що маю два союзи: один з вами, другий з гетами, яких королева теж піддається під руку боговитого імператора. Вона дає у за поруку сама себе. Щойно не видко її. Яку ж за поруку даєш ти?

Тсіудагат не тямив себе від лютости. Як-то? То його слову не вірять, слову, яке каже він з рукою на ручці меча?..

— Чи ж не маєш мене в таборі? — спитав, стискаючи кулаки.

Бажав ще щось сказати, та злість душила його, й він замовк.

— Так, але маю тебе як посла, не як закладника, а хоч би ти був і закладником, то хто поручить за тих, що стільки днів облягають нашу сотню на он тому узгір'ї?

Тут показав рукою в бік, де над лісом підіймався вгору стовп диму.

— О, пробі! — закликав нагло легат. — Там горить хата!

— Це знак, достойний, що королева вже недалеко брам нашого табору, — пояснив Сульпіцій.

Тим часом Тсіудагат зрозумів сумніви римлян, і почуття упокорення придавило його, мов Етна титанів.

— Якщо pomoжете мені, то до кількох днів ці ворохобники згинуть!

— Так? — усміхнувся легат. — Я гадав, що держава опікується тільки тими, які їй помагають чи помагали колись, а не тими, що тільки обіцують поміч у майбутньому, а тим часом самі собі допомогти не в силі. Ми ж не є клієнти астингів...

Та в цю мить сталося щось, що відразу припинило дальші переговори. Хто ніколи не бував над Рейном ні над Дунаєм, той, певно, гадав би, що це якийсь необережний бестіарій відчинив нехотючи воміторію в цирку, й усі леви, леопарди, медведі й тури з лютим ревом, здавленою юрбою, одні поперед других рвуть на вулиці многолюдного міста. Та легат, трибун і всі астинги знали добре ці звуки. Це був рев ударяючих приступом германців, і, наче вдарені батогами, всі позривалися з місця. Наступ германського клина — це значило бій лютий, безладний, страшний, без перерви та пощади, доки один з обох противників не віддав крізь зіючі отвори смертельних ран ненависної душі. Для римлянина бій — це було заняття вояка, одно зі звичайних вояцьких занять, одначе не таке важне, як копання шанців або ставлення варт.

Правда, іллїрійці, які служили в когорті Сульпіція, теж були войовничої вдачі, але й вони більш боялися центуріона, ніж ворога. Боротися — це значило стати в ряд ліворуч від

місця, на якому виднів прапор і стояв сотник, потім на даний знак кинути ратища й далі, добувши меч, вдарити на ворога, ослонюючи себе чималим, міцним та певним щитом. Вояк знав, що йому робити, а за успіх не боявся. Він знав, що за ним є ще друга й третя лінія, а в разі чого — табір з ровами, валом, частоколом, метавками, лучниками та пращниками. Не так було в германців, де бойова одиниця була враз усією бойовою силою, — за нею не було вже нічого, крім минувшини, а перед нею — тільки перемога або смерть. Тому германець кидав себе богам у жертву, щоб вони повели його живим до побіди як звеличника їх сили і слави або прийняли мерцем у рай. Він скидав усе зі свого велетенського білого тіла, зв'язував ремінням русяву гриву на вершку голови й кидався в наступ зі скаженістю дикої потвори пралісу, яку зранив необережний ловець.

Давні римські легіони з блідим жахом тікали від скажених велетнів, Марій мусів щойно при звичаювати легіонерів до їх вигляду. Теперішні іллїрійці звикли вже до них та до їх бойового крику й розуміли, що саме він значить. Але й вони знали, що бій з германцями, якщо вони вдарять клином, — це бій на смерть...

До римського табору підходила сотня легіонерів, яка окружала ноші, що їх несло шість кремезних, плечистих гетів. Ноші були отверті, а в них сиділа чудова чорнявка у золотому чільці, самоцвітному нашійнику та довгій, багато вишиваній пурпуровій одежі. Саме коли вона доходила до стану астінгів, у поблиському чагарнику почувся рев астінгів, а слідом за ним з кущів вибігла юрба борців. Була вона невелика, може, двісті голів, уставлена клином, але, хто воював з германцями, цей знав, що здержати їх наступ могла хіба ціла когорта, та й то не завжди. На чолі біг Тсїудгер з мечем у руках, за ним його дружина з герами, які держала коротко до удару, не до мету. Лице молодика було бліде, тільки очі горіли гарячковим огнем і були звернені на личко Нізії. Не бачив він ні астінгів, які вмить позривалися з місць, ні уставлених на заборолі лучників, тільки летів, наче на крилах, просто на ноші, а його дружина, сліпа та глуха на все оточення, перла за ним, наче справді не були це люди, тільки окремі частини одного тіла.

Миттю висунулася сотня на чоло і стала тісно колом. Команда. Свист ратищ, і кількох перших напасників упало. Та інші не спинилися, тільки бігли далі, аж зударилися з іллїрійцями. Недовго тривала боротьба. Хоч легіонери не вступилися ні на крок, та сама вага нападаючих роздавила їх протягом кількох хвилин. Верещали тільки одні й другі якийсь час; заклубилося на боєвищі так, що ніхто не розібрав би,

де одна, де друга сторона, а там аж під небо вдарив оклик перемоги дружини Тсіудгера.

Наче зі сну збудився ватажок, обтер з лица кров ворогів і глянув за ношами, та вони лежали поторошені на землі й порожні. Оглянувся й ураз побачив, як у брамі римського табору Сульпіцій вітає королеву гетів, а там вояки поволі зачинають дубову, наїжену цвяхами браму.

— Туди, туди! — заревів, показуючи кривавим мечем на ворота. Одначе ніхто не послухав його, зате нагло почув він так добре відомий йому свист коло лівого вуха. Оглянувся поза себе і подався мимохить назад. Що це?

З лісу висипалася величезна юрба борців, які, видно, чекали тільки кінця боротьби з римською сотнею. Тисячі стріл летіли від них на астингів, і клин умить розскочився. Багато з дружинників попадало, а бастарни, яких була, може, половина у дружині, зрозуміти відразу, що це йде неминуха загибель, і кинулися тікати. Та ось із цього боку бризнув дощ стріл, і бастарни завернули знову, й рівночасно й на старих астингів, дружинників Тсіудагата, посипалися пірнаті післанці смерті. Як один муж, верещали вони, та в цю мить почувся схвильований голос Тсіудгера:

— Астинги! Старий зрадник бенкетує зі своїми новими приятелями, а нас полишив на поталу гетам! Це зрада! Сором йому вічний і тут, і там! Гей, усі до мене! Я поведу вас краще від нього, ось туди!

І вказав рукою на ворота табору.

Наче пчоли до матки, кинулися всі астинги до Тсіудгера, та поки змогли зібратися в тісний клин, обвалом кинулися на них великою перевагою гети.

Тим часом Тсіудагат дивився на хід подій з римського валу спокійно, навіть із задоволенням, бо бачив, як без його волі та труду гине його єдиний суперник, єдина перешкода в бажаному союзі, а римляни мимохить мусять йому помагати. Та коли юрба астингів рушила на табір, він поблід і вхопив за геру.

— Зрада! — закричав. — Цей божевільний пориває за собою всіх!..

— Так, зрада! — почувся коло нього голос, а незабаром довкола нього зароїлося від тракійських лучників. Закітлувалося довкола гарітога, та його товариші пробилися до нього й повалили вмить кільканадцятьох тракійців.

— Римлянине! — кричав Тсіудагат. — Це помилка, це зрада, це не мої вояки, не астинги це...

Не скінчив, бо в цю мить камінь з праці поцілів у плече.

— Всі твої йшли на табір, та тим часом ударили на них гети. Вони наші союзники! Сором тобі, старий герою, що

брехнею опоганив і осоромив свої уста та ще у хвилі смерті! Гей, бий їх!

Ці слова сказав Лігарій. Задзвеніли тятиви луків, а по хвилі понизані стрілами, мов їжаки, попадали на себе старшини астингів, які ще цього ранку прийшли в табір робити союз із Римською імперією. Сотник підійшов сам до лежачих і власною рукою попротинав їм б'ючки, а там сказав до Сульпіція кілька слів. Трибун покликав легата, й обидва відійшли до преторіуму, де чекала їх Нізія.

Тим часом з-поза заборол табору долітав аж до площі нечуваний лоскіт зброї та рев скаженіючих борців. Наче обскочений ловецькими собаками ведмідь у карпатській гаврі, боронилися астинги від гетів. Гети були слабші та куди поворотніші від них, зате астинги увесь вік провели в боях між собою та з усякими іншими ворогами, тому, побіч вродженого завзяття та сліпої віри в неминучість долі, мали вони небувалу вправу в завданні швидких, убійчих ударів. Молодша і старша дружини та найняті бастарни присувалися до себе щораз то більш, а під напором ватаг гетів об'єдналися зовсім. Звичкою давнини — щосильніші та кращі борці висунулися наперед, слабші, ранені та бастарни станули за ними, і раптом, наче вибух наглого огню, залунав дружний оклик:

— Молот Тсора!

Враз вселилася відвага в серця всіх, навіть тих, що не мали її досі. Щез сумнів, чи йти за молодим ватажком, чи ні. В хвилі небезпеки Тсіудагат не явився на чолі, не було його, коли гинули дружинники, й коли так, то він або вже не жив, або був у неволі, або зрадив їх. У кожному із цих трьох випадків його особа, по споконвічному закону астингів, перестала в'язати їх повинністю вірності, й ця повинність переходила до Тсіудгера. Молодий шибайголова за цих кілька хвиль безнадійного ургету серед безлічі ворогів пережив усі ті роки, які ділили його від зрілості. Перш усього, коли побачив, як Нізія здавалася під опіку легата, зрозумів, що вона для нього втрачена, що вона ніколи й у голову не клала, щоб піти з ним, — тільки вела хитру гру між астингами й римлянами. Вислідом цієї гри була бійка між одними й другими, причому гети, як союзники сильнішого, мусіли одержати значні користи, а астинги заплатили за них життям. Наче перетлілий одяг з плечей раба, опала з Тсіудгера сліпа пристраєть до Нізії, і глуха лють опанувала ним. Вона перехитрила його, батька астингів, римлян! Не королі, не імператор, а вона давала напрям подіям у краї, вона винна була всьому!.. Та вже у найближчій хвилині усвідомив собі юнак, що біля нього зібралось до вісімсот борців, яких може повести, куди захоче. Правда, що це тільки частина астингів, але найкраща, найсильніша.

З ними віджене він гетів, а там кинеться на римлян, і нога навіть не верне у Пароліссум, щоб розказати про погром. Її, невірну, він візьме силою... Вперед!

Як один муж, густий клин астингів посунувся у напрямі гір, та на цей рух ватаги гетів подалися й з узлісся сипнули стрілами. Відвернувся молодий астинг.

Це була правда. Та так само правдою було те, що оце на частоколі показався ряд голів у шкіряних чепцях, які носили лучники, й рівночасно з воріт почала висуватися — сотня за сотнею — вся когорта Сульпіція. Вона ставала в рівних відступах чолом на дві сотні трьома рядами, а по хвилі загуділа труба в таборі, й хорунжий підніс прапор.

Доц стріл, цим разом ззаду, засипав астингів, і враз зрозуміли всі, що тут, біля воріт табору, чекає їх усіх загибель. Вони заворушилися, і стиск борців у клині значно зменшився. Один тільки заховав холодну кров, а саме Тсіудгер. У нього з черги втих і гнів, а його місце зайняла жура про ці тисячі астингів, які чекали повороту князя з табору, щоб повів їх далі в поході — мандрівці за гараздами та новою вітчиною. На Гарльонгів! Гудріда правду казала! Руни віщували їм тут смерть. Не тут зацвіло щастя народу. На всьому лімесі на заході горіла війна, їжилися кастелі, грозила непоборна сила світової імперії. Шлях астингів лежав на сході. Туди поведе він своїх безрідних земляків,— коли б тільки видобутися із цієї пастки... Обкинув зором юрбу.

— Не ми покинули їх, а вони нас! Не слухали мене, а сніг на їх головах показався тільки снігом березневої відлиги. Ми мусімо рятувати тих, хто жде на нас, а не цих, кого ждали ми... Вперед!

І певним кроком пішов горі потоком, куди йшов шлях на вододіл, до займанщини астингів. Збентежені легіонери спинилися, гети сипнули стрілами, від сальв падали астинги і бастарни, але решта йшла стіною вперед. Двох сивих уже героїв піддержувало раненого двома стрілами Тсіудгера, але ніяка ватага не зважилася стати на шляху, яким відходив ранений лев. Поверх двісті ясноволосих білявих трупів значило його сліди, аж його закрило узлісся...

XII

Знаменито почував себе квестор Буфо, коли не бачив ні Сульпіція, ні Лігарія, тільки чемного, щирого, услужного Аригета, який ніколи не забував, що він варвар та що тільки за протекцією сильних зможе добути горожанство. Таке при-

наймні казав, і це йому обіцював впливовий квестор. В до-
бавку Аригет був людиною заможною й хороброю, з такого
клієнта міг ласий на гріш Буфо чимало скористати. Чи ж див-
но, що він покликав Хлое, наказав прилагодити вечерю для
двох і запросив на неї Аригета? Праця в копальні йшла, наче
на шнурочку, кавпони встигли вже знайти шлях до нової оселі
й обіцували за тиждень-два управити сполуку з Паролі-
сом. Словом, Буфо міг зовсім спокійно віддатися втіхам життя,
які на дворі Марка Аврелія називано філософією. Правда, сам
імператор був стоїком по душі, та все його оточення й у голову
не клало, що брудна лацерна та неголена борода — це щось
більш, ніж звичайна маска облуди. Й одно, й друге укривало
тільки найвідразливіші оргії, які давніш римляни причепурю-
вали грецькою штучкою, та навіть у цих найнижчих поривах
шукали й знаходили хоч привид краси. Тепер усе оточення
великого філософа, наче той дволикий Янус, показувало воло-
дареві поважне, суворе лице мудреця, та по той бік шкірила
жовті зуби погана, напівзігнила, звиродніла бестія. І Буфо не
відстав від цієї ватаги поганців, між якими були навіть жінка
й син цезаря, і, облизуючи губи, водив зором за Сірою, яка на
його приказ з голими грудьми поралася по кімнаті.

Запрошений на вечерю Аригет пішов до своєї квартири
переодягнутися, коли нагло біля воріт стрінувся око в око з
обдертим, напівголим гетом. Цей уклонився йому, наче
володареві, і подав йому щось, що держав між великим і
вказуючим пальцем правої руки.

— Ангр! — заляв Аригет і аж подався назад, пізнавши
знак Сульпіція.

— Що приказує достойний трибун? — спитав по хвилині,
оглянувши докладно сороміцьку емблему на перстені.

— Сьогодні ввечері буде в оселі тривога. Як тільки
почуєш, забереш відразу всіх їздців і поїдеш туди, але обох
жінок лишиш у вартівні. Коли вернеш, вишлеш одну з них до
трибуна з вісткою про наглу смерть квестора та про вимор-
дування його рабів, які побилися чомусь з рудокопами.
З грошей квестора візьми собі рівно половину. Трибун знає,
скільки їх там є. Дорогоцінностей та копальняного золота не
тикай, бо горе тобі! Якщо все зробиш як слід — велика
нагорода чекає тебе!

Мовчки вислухав Аригет поручення. Післанець говорив
поволі, спокійно, відділюючи слово від слова. Видко, на-
вчився всього напам'ять. Язиг зрозумів, про що йде мова,
догадався навіть, що трибун бажає позбутися Буфо, не знав
тільки, якими людьми покористується він до цього та яким
способом доведе квестора до наглої смерти. Не знав також,

яку нагороду призначено йому, але бачив, що йому, як сторожеві, в ніякому разі не грозить небезпека, якщо він докладно виконає доручення. І він рішив послухати.

— Добре, перекажи трибунові, що виконаю наказ.

— Ще одно велів переказати трибун, якщо ти згодишся послухати,— відповів післанець,— а саме: боги чують твоє слово, бо воно тільки для них. На твоїх устах печать смерті!

— На святу кров биків Мітри! — закликав язиг, піднімаючи руки й очі догори.

Коли опустив їх, гета вже не було...

— Чому приходиш озброєний, Аригете? — питав Буфо, розкішно розтягуючися на лежанці коло накритого столу.— Попроси Хлое, нехай порозціпає ремінці, і лягай отут біля мене. Хай Афродіта обеззброїть Белону, коли до неї навідується Бакх.

— Вибач, достойний, я щойно з оселі. Рудокопи вельми люті за останній присуд; чую, відгрожувалися вже на нас!

— Підлий плебс! Їх усіх післати б до сільського ергастулу, щоб здихали з голоду та смороду, так на місяць-два! Треба буде вишмагати щодесятого, а кількох повісити,— тоді буде спокій! Або, на Поллюкса! Претор Мемлій у Сармісегетузі потребує двох злочинців для левів на найближчі ігрища. Я пішлю їх йому, то буде й мені спокій, і йому вигода! Ха-ха!

— Все-таки,— відповів з уклоном Аригет,— щоб Бакх не мусів тікати від Белони, краще стрічати її в одежі Марса, ніж у вінці Флори. Твоя безпека, світлий пане, дорожча мені від моєї вигоди.

— Гей, меду! — закликав господар, накладаючи на голову вінок з квітів, які зібрали дівчата на узбіччі гори.

Він був моторний, веселий і, видко, почував приплив мужеської сили, бо раз у раз обіймав Сіру, цілував її в шию та в голі груди так, що Аригетові кров ударяла до голови, тремтіли руки, а з чаші з медом напій виливався на обрус.

Скільки разів підходила до нього Хлое, стільки разів мусів насилу опановувати себе, щоб не скочити з місця та не роздушити гидку тварюку, яка лежала коло нього та грубезними, губчастими пальцями вибирала з полумисків кусні м'яса і поїдала їх з обридливим плямканням, ніби безрога.

Ось і перша чарка вина, заправленого корінням, і Аригет успів погладити коліна Хлое, користаючи з того, що Буфо вивалився взад і жлуктав жадібно свою чарку. Та раптом у сінях почувся гомін. Хтось ламаною латиною добивався послуху в Аригета, якого ймення повторювалося раз у раз. Притьмом зірвався язиг і побіг до воріт, а Хлое за ним. У сінях натрапив на їздця, який сповістив його, що в оселі рудокопів

тривога, бо з'явилися якісь напасники, здається, астинги чи бастарни.

— Підійми все поготов'я, я зараз їду за вами!

Коли їздець вийшов, Аригет обняв Хлое за стан і, задихаючися від надмірного схвилювання, швидко викинув із себе кілька слів.

— Сонечко моє! Квіточка моя! Ось прийшов час визволу для тебе й для Сіри. Як тільки я від'їду з моїми язигами, ти візьми її за руку й заведи її у вартівню, в мою квартиру, і там чекайте, поки я верну.

— Як-то, а він? — Хлое показала рукою на завісу, яка хиталася у вході до світлиці.

— Про нього не журися! Ні ти, ні Сіра не почувте вже його голосу! — Поцілував її в повні розхилені уста так, що вона, вийшовши з обіймів, аж заточилася, й вернув на хвилю до Буфона.

— Достойний квесторе, — сказав облесно, — як завсігди, так і тепер правда була по твоєму боці. Мій бойовий наряд обидив Бакха, й він ось тікає від нас, а зате накликав Белону. Та ти, будь ласка, вечеряй далі! Я впораюся швидко, то тоді й верну. Аве!

Підняв руку й вийшов, а по хвилині попри хату понеслася в сторону оселі рудокопів ватага їздців з брязком зброї та упряжі, з тупотом коней.

Буфо наслушував уважно, доки гомони не замовкли у віддалі. Тоді знову взявся за їду. Одно курча за другим мандрувало зі срібного полумиска до широкого рота і щезало в ньому, а запашний товщ спливав по бороді на заялозену туніку та на подушки лежанки. Після курчат прийшла черга на ковбаски, та ось старому захотілося вина. Узав чарку, та в цю мить до його ух дійшли якісь нові, неясні гомони. Якийсь тупіт ніг, придавлені голоси, щось якби брязк... Невже раби, користаючи з відсутности Аригета, дібралися до мішальника?.. Та е ще сторожа...

— Вина хочу! — сказав укінці про себе і підніс чарку до уст, та побачив, що вона порожня.

— Сіро, Сіро! — прохрипів і повернув ліниво свої маленькі каправи очі до дверей.

Та на його голос не обізався ніхто. Не чути було метушні, як коли невільниця спішиться на приказ пана й кидає все з рук, щоб йому догодити.

— Видко, нема її! Розвезлася, погана! Ха-ха! «Хто шукає коханки між службою, цей сам стає рабом своїх рабів» — сказав філософ. Ха-ха! Може бути — філософ, але не я!

— Хлое, Сіро!

Мовчанка.

— Що це? Нікого?

Чарка випала з рук квестора, зеленяво-жовте лице стало не червоніти, а синіти, грубезне карчило потемніло, на чолі вибігло кілька синіх-синіх жил. Звільна стало бочкувате, грубезне тіло підніматися з лежанки, груди працювали, наче ковальські міхи, з рота текла слина напереміну з лайкою.

— Ех, повія! Погань! Підійми стерво до своєї лежанки, то йому здається, що воню на ній вродилося! Пожди! Ось я покажу тобі... Скорпіоном... Так, скорпіоном! Хай поповре тобі шкіру на плечах, клубах та стегнах. Ха! Щоб ти тряслася, хлипала, тремтіла, пітніла...

Аж солодко зробилося Буфонові від цього зображення. Так, саме цього не пробував ще він, а прецінь Комодус не одну невільницю вспів уже отак зашмагати на смерть, і ще на другий день змивали з нього в купелі її кров.

— Де диспензатор? Гіптіє, Гіптіє! Де це прокляте африканське звіря?

Та диспензатор, атлетичний африканський мішанець, права рука квестора, не приходив, тільки гомін за занавісою втих нагло.

Буфо не тямився зі злости, зліз із лежанки й оглянувся за якимсь буком чи нагаєм. І справді углядив у куті свою палицю із золотою галкою. Вхопив її радісно й пошкандибав дрібним кроком злючого старця у передпокій. Та те, що побачив крізь двері, поділяло на нього, наче лице Горгони...

Два височенні драби з буйним ковтунистим волоссям держали в жилавих руках третього. По нужденній туніці із жовтою лямівкою та темній шкірі голих ніг пізнав Буфо свого диспензатора. З його затканого рота добувалося тихе харчіння, а ноги рухалися безсило, видко, в останніх судорогах. Саме в цю мить до двох півнагих драбів підійшов третій і сокирою, яку мав у руці, з усієї сили вдарив у звисаючу голову Гіптія. Почувся згук торощеного черепа, а там обидва драби поклали труп на долівку. Занавіса з дверей, які вели у другу половину домівки, була зірвана, й видко було у світлі лампад і огню кільканадцять тіл на долівці. Довкола них крутилися дикі, півнагі постати гетів із зашморгами та сокирами. А посередині сіней у криваво-червоному плащі стояв рослий чоловік з грізним та гордим лицем і вказував чотирьом іншим драбам саме в його бік!..

Зимний піт обілляв його, в очах почорніло, із стукотом повалилася палиця, й у ту мить начальник душоубів угле-дів його й голосно прокричав кілька слів незрозумілою мовою. Й ураз заговорили всі голосно, а чотири вбійники, шкіряться огидно, стали наблизатися до квестора...

Та він не тікав. Якась неміч охопила його. Щоправда, чорні плями з-перед очей зсезли, та зате десь від шлунка здолу до його серця підсунулася наче рука зі залізними кігтями і нагло здавила його смертним стиском. Ураз запекло щось, наче хто налив йому у ліву грудь розплавленого олова, й у цю мить погасла й тямка в мізку...

Падучого підхопили драби й понесли на лежанку у другій кімнаті. Тут закинули його подушками й сіли на них, а за той час князь Дірд,— бо він це був ватажком у цьому нападі,— велів принести у сіни всі трупи. Почислив їх старанно, вкінці вибрав одного з них, якого велів роздягнути. Один з гетів висипав з мішка весь наряд римського центуріона і прибрав у нього мерця. По відзнаках, піхві меча та деяких інших подробицях кожний пізнав би був у мерцеві Марка Лігарія...

Лице та голову трупа поторошено опісля до невпізнання, а там гети повісили його на одвірку.

Коли впоралися з усіма, Дірд велів чотирьом драбам, які сиділи на тілі Буфона, злізти з подушок і оглянув його докладно. Та квестор уже не жив. Із самого ляку при виді неминучої смерті віддав він душу в ту хвилину, коли побачив кінець Гіптія. Слабе серце перетовщеного череваня не видержало смертного переляку й напливу крові від мізку.

Ще раз оглянув Дірд усе, а там велів розкинути в сінях та кімнаті рабів мотуззя та рудокопські кайла й сокири. Опісля гети, не рушивши нічого з обстанови хати, зсезли в темряві ночі.

Коли вилізли на першу підойму верху й оглянулися, біля хати квестора горіли смолоскипи й вешталися язиги. Чути було крики та прокльони, потім у самотній долині залунав грімко проймаючий рев алярмового рогу.

XIII

— Яка страшна подія! — бідкався другої днини легат, дивлячися на повну трупів квартиру квестора.— На Серапіса! Ні я не піду туди, ні тебе не пущу, Сульпіціє! Нехай фоссори позакопують все те, то тоді вже! Де Лігарій?

— Нема його від учора. Він сюди пішов... Ох! Боже! Гляди! Чи це він? Це ж його відзнаки...

Показав рукою на висячого. Підійшли ближче.

— Так, це він! — рішив трибун.— Лиця пізнати годі, та одяг, зброя, відзнаки — його! Повішений! О, proh pudor! Що за стид!

— Ба, ні, його наперед вбили, а тоді щойно повісили! — зауважив хтось з присутніх.

— Зняти його! — приказав легат, а коли всі кинулися до сіней, трибун здержав їх.

— Достойний легате, там є, а властиво, повинні бути скарби квестора та його золото, добуте з копальні. Мусимо йти туди самі!

— Правда!

Закривши уста рубцем плащів, обидва достойники ввійшли у хату, де, на превелике диво, знайшли все нетикане. У сінях було дещо сопуху від застиглої крові, та на загал, поминувши трупи, усе було в порядку. Важко зітхнувши, Глябрію покликав лікаря грека та писаря й узялися до упорядкування.

На Буфо не знайдено ні сліду насильства. Він, очевидячки, вмер при вечері, а щойно після його смерті напали рудокопи на його оселю. Таке казав Аригет, якому розповіли це невірні, що повтікали були з хати у вартівню ще до нападу. Не було приводу не вірити їм, бо ж усі знали, що квестор любив свою «фамілію», тож ні Хлое, ні Сіра не могли бажати собі його смерті зі злоби чи з пімсти. Золото знайшли все до зеренця, а також чимале власне майно квестора. Особливо чимало було дорогоцінностей, самоцвітів, перел, та розмірно мало готівки.

— Я гадав завсігди, що Буфо багач,— завважив легат,— а тут показується, що...

— Що ж, готовий гріш, певно, в його інсулі на Есквіліні порозкраджують свояки, раби, визволенці! — відповів трибун.— Навіщо було йому мільйонів тут, у гетських проваллях? Усього разом таки зовсім доволі, як на такого розкішника.

— Так, але вмів він і добувати гроші звідусіль, почавши від імператора та Коммода, скінчивши на власних рабах!

— Брр! Кінчаймо й ходім! Ти, Аригете, за збереження гроша імператора одержиш відсоток, а пайка квестора перейде на достойного легата, доки не прибуде другий квестор.

— На божеського вбивцю Аргівів! Поки це станеться, чималий зиск зарахуємо собі у скриню!

Непевним поглядом обкинув легат трибуна.

— Як-то? У мене інше завдання, і я мушу, розв'язавши його, вертати до Віндобони. Зиск полишиться тобі!

Сульпіцій засміявся згідно й махнув зневажливо рукою.

— Нема в мене бажання збільшувати тягар на своїх плечах та заздристь у серцях ворогів, та, правду кажучи, не маю на це й часу. Якщо такі дії,— тут указав рукою на трупи,— не мають повторитися у майбутньому, то мушу перенести

табір сюди, збудувати ряд вартівень та проложити дорогу до Паролісу. А там час мені вже й спочити. Я тужу за тим, щоби *rogul negotiis*¹ віддатися філософії...

Фальшива нота задзвеніла в голосі Апарта, та легат не замітив її. Бо зачасто доводилося йому чути про філософію у головній квартирі в Римі чи Антіохії, в Карфагені чи в Сармісегетузі, а що за тим скривалося, це знали хіба премудрі жреці Серапіса...

А Сульпіцій говорив далі:

— Не можеш покидати копальні, доки я не справлюся зі своїми працями. Крім того, треба ще переслати до Риму відумерщину Буфона...

— На Діоскурів! — закликав натхненно легат, глянувши у рахунки писаря. — Даєш мені майно!

— Ха-ха! За це візьму собі одну із врятованих дівчат, а другу віддамо Аригетові. Хоч стільки корнети матимемо із старого скупенді.

Із черги тріпнув Глябрію пальцями. Мимо молодих літ гордував він дівчатами. Як справжній стоїк ступав він слідами Гадріанів та Антонінів, а то й Зевеса, й волів Ганімеда, ніж Юнону...

— Певно, що відсилати їх до Риму годі, — сказав, — напишемо, що ціла «фамілія» згинула...

— Ба, ні! — живо заперечив трибун. — Не хочу я дівчини даром і плачу повну ціну невольниці до обчисленої відумерщини. Не дозволю також, щоб Аригет узяв свою даром. Він теж не вбогий чоловік.

— Він ні, але ти, Сульпіціє, втратив, як оповідають, майно у процесі...

— Так, те, що було в Римі, пропало, та все-таки лишилося ще стільки, що можна було купити невольницю й не брудити тіла та одягу брудом гетських дівок, не ображати нюх смородом кізла чи овечого сиру.

Замовкли обидва, й тільки тростинка писаря шкрябала по жовтій поверхні папірусу. Легат тонує у мріях, обчислюючи зиск з копальні, а трибун дивився тупо наперед себе.

Нагло зірвався зі сидження.

— Треба виписати нагробники для квестора й центуріона, — сказав, — гроші, потрібні для квестора, відчислить «скріба» від загальної суми, а для Лігарія поставлю стовп я.

— Дозволь, благородний Сульпіціє, що я покрию половиною коштів! — попрохав легат. — Заслужений і небуденний був чоловік.

Трибун кивнув на знак згоди.

¹ Без перешкод.

З вистеленої ведмежою шкурою лежанки піднялася Нізія, відкинула м'яке, зі сніжно-білої вовни виткане накривало і протягла свої божеські члени. На ніжній шкірі шиї та клубів видніли численні сліди ні то цілунків, ні то укусів розпаленого пристрастю коханця-чоловіка, якого левина голова лежала поруч. На покривалі — його дебела м'язиста рука, вкрита густим чорним волоссям, а на виразному лиці стояв вираз безмежної насолоди. Темний заріст, зголений минулої днини, полишив на щелепах синяві плями, чорні точки підостаючих волосків. Та ось розкрилися очі чоловіка і спочили на постаті жінки, а там простяглася рука за нею й притягла її тіло до уст, наче стиглий, соковитий овоч у гарячу днину. Повні його уста блукали по круглих грудях, по повних раменах, точених клубах, все тіло красуні обснували сіткою ніжнесеньких дотиків вогких, гарячих уст. У дрижаннях розкоші пружилося слоновокістне тіло та переходило у хвилясті рухи любовного акту.

— Марку, облиш це! Перед нами сьогодні...

— Щастя, дитино! — докінчив Лігарій, а білі, наче у вовка, зуби блиснули в усміху з-під розпалених поцілунками уст.— На Орфея! Стань моєю Менадою, Нізіє, та розірви мене, рознеси по вертепах Карпат! На це кинув я Рим та вислуженину, щоб жити вільною людиною, а не якимсь там камінцем у великій підвалині, на якій імператор, та ще й без голови!

— Без-голови? Як же то? — зацікавилася княжна, увільняючися від обіймів.

— Звісно, як! Голова раз у раз міняється, тільки спід остається. Вона часами бородата, часами безборода, деколи це голова лева, то знову кізла, а деколи безроги.

Зареготався, вискочив з-під покривала і протягнувся, аж хруснули сугави, а око княжни із захопленням спочило на його темному кремезному торсі, вузлах м'язів та на сильному зарості на грудях і ногах. Від усієї появи так і біла незломна, могутня сила незіпсованої людини, яка навіть з найбільшої погані та гнилі винесла здоров'я, жагу життя та чину.

— Ти гарний, як бог! — сказала.— Невже ж не було для тебе любки в Римі? Ці римляни, яких я бачила в таборі, далеко не такі, як ти!

— Моя любка, Нізіє, мусить бути мені рівна... у всьому! Не мені воловодитися із здохлятиною, раз у мене діло на приміті. Ми вдвоє поставимо отут забороло проти всіх орд, які крутяться здовж лімесу імперії й ось-ось заллють її хвилями варварського моря. Прожену у безвісти всіх язигів, бастарнів, астингів, дулю покажу Римові, вишколю лучників, укажу,

де поробити засіки, і правнуки наші остануть тут, на горах, безпечні і владні, мов Зевес на Олімпі!

Накинули на себе легкі нагортки й вийшли з килимами вистеленої кімнати в сіни. Тут на великому огні варили жінки сніданок та голосними покликами привітали пару. Ласкаво похилила голову Нізія й вийшла на двір у свіжий літній ранок. Домівка княжни стояла на обриві, до якого нізвідки не було доступу. Звідусіль стрімко опадали скелі до шумних потоків, завалених ломами та каменюками. Висока, з великих кам'яних брусів зложена огорожа оточувала увесь простір. Тільки з одного боку води не було, та тут отвіралося глибоке провалля, наїжене гострими скелями та понабиваними на дні остро-кінчастими палями. Дві обчімхані смереки, кинені через безодню, творили однуку стежину, якою можна було покинути городище. Упродовж стін, до половини вкопані в землю, стояли землянки, в половині призначені для людей, у половині на припаси. Кількадесят молодих, поставних напівнагих гетів поралися біля огнищ. Вони шкварили м'ясо над багаттям, добували з бербениць овечий сир та попивали з величезних мальованих глеків кисле молоко. Весело гомоніли молоді з кароокими дівчатами, яких кільканадцять крутилося довкола домівки князя. На них були тільки короткі вовняні сорочки та постолі. Ранній вітер співав у смереках до красних гір величну пісню та піддував раз у раз одягу дівчат, даючи привід жартам та реготів. Отак і поважний сивоволосий співець великих діл давнини ударить деколи у струни, заграє до танцю дівчатам та заведе сороміцької...

Голосними покликами привітала молодь княжу пару, та вони обоє не вдавалися з нею в розмови, тільки, приязно всміхнувшись, перескочили стіну, а там стали спускатися по ломах та скелях у провалля, де шумів потік. Карколомна була це дорога, чималої сили та зручності треба було, щоб не скрутити в'язів, не пообдирати собі колін та ліктів, не розбити голови. Та ні того, ні другого не бракло у молодій парі. Серед жартів та сміху добилися до води. Отут було невеличке, плоскими камінцями виложене плесо, яке парубки розчистили на дні потоку для купелі. Чистенька, як сльоза дитини, вода поблискувала у проміннях сонця, наче пливкий нефрит, і обоє молоді, скинувши одяг, скупалися разом. Багата мінеральними складниками вода наповнила молоді тіла новим надміром сил, сполоскала останки сонливості, втоми й нагадала їм, що пора снідати. Жваво одяглися й, цілуючись та пестячись на ходу, вернули в городище. Парубки-ратники скінчили вже снідання й, озброївшись, розійшлися — хто на лови, хто на рибу, хто на полонини по молоко і сир, останні на вартівні, які звідсіль берегли недоступної домівки найбільшої

святости гетів: їх королеви та жертівного каменя Бакха, бога сонця. На срібних тарілках принесли дівчата м'ясо та сир, у золотих кубках сичений мід, і обоє засіли за снідання, яке протяглося доволі довго. Після снідання з одної із землянок вийшло трьох мужів у червоних штанях, темних нагортках та багато спижем та сріблом кованих чересах і відбули з Лігарієм та Нізією довшу нараду. З усіх сторін, головню з провінції Дакії, голосилося щораз то більше гетських осель, які бажали визволу з-під кормиги римлян і надіялися, приєднавшись до зацілілих останків царства Децебала, відзискати втрачену самостійність. Лігарій, як союзник і «приятель римського народу», мусів заспокоїти уми та пообіцяти у майбутньому те, чого годі було добиватися вже тепер. Та зі слів Дірда, Вітібала та третього князя Порізія з Напоки вирозумів Лігарій, що гети з провінції надіються з боку короля гроша, щоб на зразок Децебала придбати собі римську зброю. Ця гадка вразила його неабияк, і він припинив нараду.

— Завтра скажу вам моє рішення!

З поклоном відійшли князі, та Нізія із здивуванням глянула на чоловіка.

— Ти чому не дав їм відповіді!? — спитала.

— Бо мушу бачити раніш скарб царя Децебала!

Наглий рум'янець облив личко княжни.

— Ох, я боюся тобі його показати. Раз побачиш його, то, певно, не захочеш остати тут біля твоєї...

Лігарій хрипло засміявся.

— Якщо я захочу гроша, так не матимеш чого жаліти! Стервака знайдеш у кожному легіоні!

— Ба, я тебе й так люблю...

— Гей, не будь я певний твоєї любови, пішов би я з астингами. Не бійся, дитино! Між мною та Римом... кров!

— То ходи! Сьогодні під вечір будемо у скарбниці. Та тільки ми обоє. Ніхто більше не знає туди дороги!

— Як-то? А ті гроші, що одержав трибун і астинг?

— Я сама винесла їх при помочі раба з бастарнів, а коли він приніс останній мішок, мої хлопці застрілили його. Ніхто не сміє знати цієї тайни, хіба князь гетів та його син, коли вперше припережуть йому меч зрілости.

Мимохіть глянув Лігарій у лице своєї любки. Воно прибілділо, блиск очей погас, стягнулися брови над ними, а довкола чарівних уст лягли зморшки жорстокости — цієї холодної, неблаганної, страшної, властивої тільки володарям. І вмить споважнів і він сам.

— Коли так, то взагалі сумнівів не повинно бути в тебе. Хлопців з луками маєш хіба доволі! Зрадника не оборонить ні меч, ні щит, ні навіть увесь римський табір!

Тої самої днини по узбіччі гори, яка від заходу вершилася над городищем Нізії, спинилося двоє людей з довгими палицями та з в'язкою смолоскипів. Вони йшли ледве помітною стежкою, яка піднімалася серпантинами через смерековий бір аж на верх. Добру годину йшли Нізія й Лігарій, доки, спітнілі та втомлені, не дійшли аж туди. Та тут посеред гущавини засірили якісь таємничі сірі маси. Мовчки вказала туди рукою дівчина.

— Що то? — спитав Лігарій.

— Скарбниця!

Уважно приглянувся сотник скелям, а там увійшов між розсіяні каменюки. Деякі з них скидалися на храми, інші — на столи, то знову на кельтійські мегаліти, які бачив колись у Британії, та тут видко було, що сама природа витесала ці бруси з живої скелі й вигладила дощем. Ні сліду людської руки не видко було ні в лісі, ні тут. Стежка, якою йшли досі, скручувала вбік і губилися по тому боці гори. Ніхто не міг би навіть подумати, що сто кроків убік криється між каміннями таємниця гетських королів.

— Ступай по змозі тільки по скелях! — остерегла його Нізія. — Не треба лишати слідів!

— Де ж ворота? Не бачу їх!

— Якщо б їх можна було бачити, не стало б у гетів списів, щоб зберегти скарб! — відповіла княгиня. — Подай руку, Марку!

Вона взяла його за руку.

— Рука не дрижить! Ти спокійний, Марку, як я! Правда?

— Ні, я недобрий, що ти не віриш мені!

— Тобі? Ні, я собі не вірю, Марку! Якщо обхопить тебе жадоба наживи та ти забажаєш вернути у Рим, щоб за це золото купити собі царський вінець, то я... — тут голос її заламався, — то я не знаю, чи матиму силу відпустити тебе...

— Як-то? А стріли твоїх хлопців?

— Ох, вони не для тебе! На Котітто! Бачу, що вони не для тебе!

І Нізія вибухнула плачем. З трудом заспокоїв її Лігарій.

— Стидайся, Нізіє! Я не тільки любити маю свою жінку, але й шанувати. Як же мені шанувати когось, хто плаче? Як любити когось, хто мені не вірить?

— Ох, любити можна й невірного!

— Ні, дитино! Це ви, жінки, так любите, та не люблять так тямучі мужі, ні жінки-володарі!

— Я вже не володар, Марку, раз прийняла тебе в свою ложницю. У нас ти князем, і навіть я мушу тебе слухати.

— Саме тому покажи мені вхід до скарбу! Я ж володар гетів!

Насилу заспокоїлася Нізія.

— З тобою право, ходи! — сказала й підійшла до великого камінного звалу, біля якого стелилося кілька дев'ятисилів.

— Це тут! — сказала. — Устроми в оцю щілину свою палицю й відсунь цей долішній камінь набік, тут на цю плиту!

— Невже ж цей великий камінь не впаде на нас?

— Ні, він на золотих завісах.

Лігарій послухав і з трудом виповнив доручення Нізії. І ось, як тільки відсунувся долішній камінь, верхній похилився над обоїми так дуже, що Лігарій відскочив назад і потягнув за собою Нізію.

— Не бійся, Марку, це ворота. Камінь відслонив вхід.

Обійшли звал і вилізли на нього. Перед ними виднів у землі невеликий чорний отвір. Ногою можна було натупати перший ступінь сходів, які вели углиб. Засвітили два смолоскипи й, узявши решту під паху, зійшли у підземелля. Тут була невеличка природна печера, суха й продувна. Смолоскипи горіли рівно, спокійним огнем, та світло їх відбивалося від стін та долівки тремтячим блиском. Під ногами осувалося щось ніби рінчаки з тихим дзвоном, вкінці опинився Лігарій перед задньою стіною, яка сяла, мов один великий самоцвіт.

— Що це таке? — спитав, зачудований.

— Це?.. Золото, срібло, скарби!

І справді. Упродовж стін уложено стоси срібних та золотих штаб, наче дрова в дровитні. Долівка вкрита була порохом та римськими монетами. Тут стояли колись, очевидно, скрині з грішми, що розсипалися від старости, а порохно перемішалось із золотом. Лігарій підняв жменю монет. Були це золоті динари з часів Веспазіана, Тита, Траяна, гріш, який тепер мав уже тільки вартість товару. Декотрі скрині були ще цілі, інші щойно розсипалися, а зміст деяких перемішався з порохом, наче ринь із піском. Тут, то там видніли спижеві та срібні вази, повні самоцвітів та перел. Чималі кусні аметистів, малахітів, халцедонів, берилів, опалів, корніолів, ахатів, гранатів лежали всуміш із перстнями, ковтками та ланцюгами, у яких горіли діаманти, рубіни та смарагди великої ціни. Все те вкрите було грубим шаром пилу, а то й болота, тому й не робило в першій хвилині такого вражіння, якого могла сподіватися Нізія.

— Ці скарби — це ще майно з далекої Тракії, — пояснювала Лігарієві, — майно, яке перевезено через Дунай, коли римляни заволоділи землею. Тракійці, що любили рідний край, забрали їх від короля й повезли у Дакію. Багато при-

дбали попередники Децебала й він сам, торгуючи з Доміціаном та язигами, але з упадком Сармісегетузи перевезли все те сюди. Децебал гадав при помочі цього скарбу відвоювати всю Дакію, Тракію, Паннонію й поставити могутню тракійську державу, та Траян догадався цього, чи хтось зрадив йому замисли короля, й він почав війну на п'ять-шість літ зашвидко. Тим-то й упала Дакія, а зацілили скарби.

Довгу хвилину не відповідав Лігарій. Він устроїв чорний смолоскип між дві срібні цегли й сів на купу розсипаної монети. Обома руками сперся на коліна і глядів у мигтячий димний огник. Блиски й тіні пробігали по його виразистому лиці, а Нізія з тривогою стежила за цією грою. Одначе вкінці він немов прочунав і повернувся до неї.

— Нізіє! — відповів, а голос його помітно тремтів.— Траян міг не боятися Децебала, ні його держави, та певне, що він знав про ваші скарби і саме тому наскочив на вас так нагло. Бач, уже тоді Римові треба було золота, а тепер треба ще більш. І чи знаєш ти, що, маючи такі скарби, можна б купити навіть легіони Марка Аврелія й бути імператором?

— Як-то, чи ж римський імператор не є найбагатішою людиною світу? — зчудовано замітила Нізія.

— Так, це правда, але саме тому й треба йому найбільше гроша. Зрозумій, що війська, будівників, митців, чужоземних купців, урядовців, доріг, кораблів не оплатиш ні волами, ні рабами, ні дорогою посудом або самоцвітами. Треба на все те гроша, а на гроші треба срібла й золота. Ось чому задля однієї копальні вплутується цезар у нову війну з бастарнами чи астингами, не покоривши ще навіть маркоманів, ось чому весь вік пробуває в таборі не тільки як мудрець, але головно як вовк. Недалекий уже той час, що володарем у державі буде той, хто збере для війська потрібні гроші, й так довго буде володіти, як довго їм платитиме! Ха-ха-ха! Хочеш, то завтра станеш Августом, а післязавтра прийде другий, саме той, хто найкраще зуміє нас обікрасти!

Замовк на хвилю, а там і продовжав:

— Якщо був би Траян знайшов ці гроші, то ні язиги, ні ви не жили б на волі, а орали б землю десь у Медії чи Фригії, Галатії, Лібії, Сицилії чи Іспанії. Якщо цезар знав би про ці скарби, страшна війна розігралася б завтра у цих горах! Та цезар не буде про те знати, а ми...— тут простягнув руки за стрункою появою дівчини...— ми за ці гроші купимо тільки те для наших підданих, чого їм потрібно, щоб ці вбогі гори стали прибіжищем миру й щастя на всі часи...

В рік опісля у пристани малого острівця Спорадів, недалеко Галікарнасу, панував чималий рух. Людність маленького сільця рибалок вилягла на беріг та наповнила човни, прибрані цвітами та стяжками. У два ряди уставлені раби творили вулицю від пристани аж на горбок, де видніли чудові, наче з філіграну будовані, портики величної нової відли. Цією вулицею походжав у довгому синьому одязі безбородий свнух з ковтками в ухах та нагаєм у руці і раз у раз давав прикази слугам, які бігали, наче посолені. Над тугими, спижем кованими воротами нової оселі виднів із зелені зложений напис: «Salve!»¹, а над самою водою ждала величава лектика на прибуття корабля, якого вітрило вказувалося вже на північному овиді. Шістьох носіїв, рослих галатів, стояло біля дрючків, а разом з ними диспензатор, управитель огородів та винниць, вислужений вояк Фрамеа. Якраз свнух надбіг знову:

— На всі боги Гаду! Чому лектика не стоїть боком? Скільки разів я маю вам те повторювати? Ти, Фрамеа, військовий горнець, тобі й байдуже, але я...

— Ти теж горнець, тільки інакший! — відповів холодно-крово диспензатор. — І якщо хочеш заробити похвалу легата Сульпіція, то перш усього кинь нагай, бо він цього не любить, а опісля приправ собі те, чого тобі бракує!

Всі зареготалися, а в цю мить величава лібурнійська бірема в'їхала у пристань.

На ній прибули Апарт та Сіра, щоб проснити у цьому розкішному гніздечку сон життя.

¹ Салют!

ДІТИ ОДИНА

Картина з кінця X ст.¹

I

— За отсей кусень дерева давали мені в Бергені купці півгривні золота!

Молодий іще, може, тридцятьлітній варяг поклав на стіл валькуватий відрубок темного, червоно-бурого кольору, волокнистий і важкий, як залізо.

— Якби не сі волокна, то можна б думати, що се наше камінь-дерево! — докинув другий, високий, плечистий чоловік з довгою золотистою бородою.— Ти, Гельге, повинен був би його продати. Золото — завжди золото. За нього продаються навіть боги, а дерево — ну, дерево! Його точить черв'як, воно зогниє або згорить і пропаде. Нерозумно ти вчинив та й годі! Завтра чи післязавтра привезе хто з Гренланду цілий корабельний вантаж такого дерева, і ти дістанеш за твою тріску два шеляги або зробиш з неї топорище.

— Не так скоро привезе хто-будь таке дерево! Воно не росте у Гренланді, тільки в далеких південних краях, що їх бачив тільки Ляйфр Еріксен, його брат Торштайн та, може, ще кілька варягів. Далекий се шлях, а рід рудого Еріха нерado зраджує таємницю своїх успіхів та баришів. Невтаємничені надібують на своєму шляху тільки лід, мряки, південні вітри або західні бурі, що заганяють їх на береги Ірланду й віддають у неволю тамошнім конунгам.

Третій при столі, молодий, чорнявий парубок у синьому, золотом нашиваному каптані, налив меду у срібні чарки і присунув їх обом варягам.

¹ Події, зображені в сій картині, до варязьких імен осіб та місцевостей включно, здебільшого автентичні. Уже в IX ст. варяги відкрили Гренландію, а в X ст.— Вінланд, тобто Північну Америку. Аж до XIV ст. були на Гренландії варязькі колонії, що мали більш як 10 тисяч населення. Одначе невгамовна, жорстока та мстива вдача поселенців була причиною, що після припинення зносин з Європою в XV ст. вони вимерли. Також подорожі у Вінланд не вийшли поза спроби незначної переселенської колонізації, сліди та руїни з яких залишилися досі. Докладні звіти зі сих подорожей і відкрить зберегло сгароісландське письменство XI і XII ст. в «Codex Flateyensis», крім того, т. зв. «Heimskringla-Saga» та Історія Адама з Бреми.— *Авт.*

— Видко, є в їх роду жінки, що знають заклинання...— почав мову.

— А так, сестра Ляйфра, Фрегдіза! — докинув Гельге.

— Та я,— продовжав юнак,— клянуся усіми своїми, вашими, християнськими та жидівськими богами,— не вірю ні в одно із них. Доїде туди кождий, у кого є відвага, сила та знання морської плавби!

— Ба, якби ж то! — вихопилося у Гельге.— Я перший би...— почав, та не скінчив.

— Дивно мені не раз, коли бачу, як ви, заможні, сімейні, домовиті люди, кидаєте батьківщину, немовби щось жене вас із хати проти вашої волі. Ніби хлопчаки, що бачать за плотом сусідські яблука, верзете про якісь казочні краї, показуєте собі невидане отсе дерево-камінь і летите туди, наче птахи у вирій. Усюди добре там, де нас нема! Чого ж се так?

Попили солодкого хмільного напою, і Фіннбоге, пригладивши золотисту бороду, пересунув меч перед себе й опер голову на руків'я.

— Добрий купець із тебе, Вальдемар! — сказав повагом.— Недурно носиш те саме ймення, що й ваш великий конунг. Як скоро збагнув ти, що звідний Яїрм¹ манить нас у безвісті бурливого моря більше, ніж інших. Ми купці! Вікінги², правду кажучи, не наше діло, проте немає для нас миру, ні дозвілля навіть над дикими фіордами Ісланду. На Тора! Поганий і лукавий заповіт лишив своєму народові конунг Оляф, та й не одного хороброго вікінга прогнали з предківських фіельдів³ лабаті хрести. Між долю а людину всувався закривлений ціпок волхва й велить нам скавуліти, як рабам, де досі кидали ми виклик долі або питали ворожби. У кого немає рабської вдачі, той ніяк не погодиться з новим ладом.

— А чи саме такий заповіт лишає нам наш князь Володимир, або, як ви його називаєте, конунг Вальдемар? — усміхнувся господар.— Він відійшов був колись із нашого Новгороду на південь поборотися за батьківський стіл у Києві. Ми гадали, що він двигне державу великого Святослава від Ільменю по Дунай, подасть руку конунгам Півночі й загорне всі волости ляхів, болгар, греків, а, може, і франків. Ми гадали, що він срібними ложками годувати буде свою дружину, а здобиччю наповнить усі комори городів та селищ. І повіз він зі собою добірну дружину, та замість добичі привіз собі царівну, а нам... хрест! Ха-ха! Владу, яку двигнув був мечами та списами русів і варягів, опер на грецькій вірі і велів трима-

¹ Бог моря.— *Авт.*

² Морський розбій, а також той, хто йому віддається.— *Авт.*

³ Плоскогір'я у Данії, Швеції, Норвегії.

ти її усім, хто бажав стати його приборником. Добру дружину продав кесарям за княжу шапку з престолу Святої Софії! І так досі ми були вільні перед богами і людьми: хто не бажав служити, лишався дома і тільки полюддям платив за безпеку й мир. А тепер усі ми слуги князя, бо так велить Бог, за яким стоїть княжа дружина. Ніхто не бачив і не знає того Бога, та кождий боїться його. А хто не боїться й не визнає його влади, той не має місця на Руській землі!

— Чую, що не тільки ми, тобто я і Фіннбоге, а й ви, руси, жалієте за давніми, грізними богами, тужите за тупотом запінених коней Валькірій. Ви й ми — вибранці, перед якими ще отвором стоять ворота Одіна. Чому ж би нам не ввійти в них? Чому не кинути той тісний світ, де конунги забрали в героїв волю та дозвілля і зв'язали їх зі собою вузлом віри у святість влади, даної богами? Невже справді князі та волхви взяли навіть долю під ноги?

Гельге аж почервонів із досади й захоплення, його очі світилися під густими бровами, а великий, міцний кулак лежав між чарками на столі, як вияв первісної, нев'ялої сили непоборного роду вікінгів. Грубі, зверху рідким волоссям вкриті пальці здригалися у затиску на ручці меча, а вкрите широкою мосяжною бляхою передрам'я лівої руки світилося, як золото. Зате права живими рухами значила вагу поодиноких слів, нарешті вдарила об стіл, аж чарки підскочили на ньому. Фіннбоге засміявся зневажливо.

— Правду кажеш, Гельге, — відповів, — тільки в конунгів закороткі руки, щоби зловити й придержати вікінга. Ми, купці, сьогодні тут, у Новгороді, завтра на варязькому морі, післязавтра в Зеланді, за тиждень на Арконі, в Бергені, у фіордах Норвегії, Фрісланду, Ірланду чи у пристанях франків, маврів, латинів, греків... Хто нас зловить і примусить? Хто збагне, чи доля кермує нашими суднами, чи які боги? Воля — се добро, що його добувають силою, а хто зломить силу вікінга?

І окутим кінцем піхви довгого меча стукнув об долівку. Та ніхто не відповів йому, бо в сій хвилині відчинилися двері, й у світлицю ввійшло кількоро служби. Попереду ступала невеличка на зріст, дуже гарна молодичка в голубій мітрі зі золотими нашивками та довгими руськими косами по боках голови. Вона вклонилася Володимирові та гостям і поклала на стіл високий срібний збанок із вузькою шийкою. За нею два парубки несли на берестовій таці зі срібним окуттям чвертку оленини, ще два інші покладали на стіл кіш із хлібом та чималу миску з медовими сотами.

— Ти, Доброславо, уже обід подаєш? — спитав господар.

— Так, боярине, уже час. Сусід Коснячко вже вернув з обідні, а роги у пристани проспівали вже давно. Ось послу-

хайте, як стукають побивачі! Човни конопатять на полувод-
дя! — Налила зі збанка в чарку вина і, надпивши, подала
бояринові.

— На здоровля господареві й гостенькам! — сказала з
поклоном.

— Бачу, в тебе, Вальдемаре, сама Льосна¹ при трапезі
послугує! — пожартував Гельге. — Не дивно, що й мої слова,
мабуть, утрачені для мене й для тебе.

Боярин Володимир засміявся коротко і налив чарки для
обох братів.

— Ні, гості! Ні для вас, ні для нас не пролунали сі слова
намарне. Якраз вчас сказали ви їх, а може бути, що й я якраз
вчас почув їх. Та зараз обід, а воно недобре нехтувати дарами
Дажбога. Вмерти встигнеш завсігди, та й краще вмирати
ситим, як голодним.

Узялися за їжу. Кожний добув із-за пояса ніж, відрізував
собі з печені та печива бажані пайки і попивав досхочу з
чарки. Далі подали поросятину та дріб, нарешті пшоняну
кашу, до якої поклали на стіл срібні ложки. Обід гості заку-
сили медом, що його їли разом із вощиною. На знак господаря
Доброслава сама принесла в мідній мийниці воду для рук та
гарно шиті рушники, а на стіл поставила ще один збанок вина.
Потім вийшла разом зі службою, що забрала посуд, і гості
лишилися знову самі з господарем.

Довгий час сиділи з чарками, де переливалося темне
грецьке вино. Був се небуденний напій, бо подавали його
тільки в княжому теремі визначним гостям або в багатих
купців-гречинів за найбільш святкових нагод. Тому з великою
насолодою пили всі дрібними ковтками нектар Егейських
островів у час березневих сніговіїв Ільменю. Зрідка тільки
перекидалися словами й надслухували, як у недалекій при-
стани стукали побивачі. Всім ввижались брудні, жовтаві води
Волхова, повні пнів, гілля, торішнього хмизу, криг, і причу-
вався суворий подих гострого весняного вітру, скрип весел у
дульках та хрипкі покрики гребців... Над головами та у прибре-
жних очеретах аж гуде від усякої птиці. Гуси, качки, чирки,
журавлі, чаплі, нурки, пірникози, слукви, деркачі та міліони-
міліони найрізноманітнішої пташні літають сюди-туди, гніз-
дяться, шукають поживи, паруються, сваряться, б'ються —
живуть!.. Там, далеко за плавцями, лишилися усі змори гнету,
наказів, заборон, драчок, а перед ними розвернулася воля:
безкрай лісів, чагарників, вод, багон, моховищ, вересілю... У
човнах всякий крам для виміни на дорогі хутра та риб'ячий
зуб, а при боці меч — ключ до всіх країв, селищ, хат, скарб-

¹ Богиня любови. — Авт.

ниць, до голів чи сердець... Горе тому, хто стане напівперек шляху! Аж по рукоять спливе кров'ю довгий, обосічний варязький меч. Гай-я!..

— Біармія, Біармія кличе нас! — сказав нагло молодий боярин. — Чуєте посвист південного вітру? Ось-ось упадуть окови Волхова, Ловать понесе кригу з Ільменю, отвором стане шлях з озера Півночі. Гей, чому ж би нам не забрати наших статків і челяди на судна й не осісти десь серед пралісів та озер Біармії? Там ніхто не поставить над нами хреста, ні княжого тивуна, не заправить із нас полуддя, а самі ми станемо володарями за допустом давніх богів, що одні тільки цінували завсігди відвагу й силу героя!

Сутеніло. У світлицю увійшла кімнатна дівчина й доклала дров до огню. Швидко спалахнула соснина, й жовті відблиски лягали на стіни і закутки. Раз у раз виринали з темряви то казочні потвори, то постави важко узброєних норманнів чи франків або валійців у міру того, як світло падало на грецькі чи на фландрійські поволоки. Ситі, таємничі полиски били від металевого посуду по мисниках та від срібних чи позолочених ідолів на біжнику в куті світлиці.

— Що ж ви, герої, на мій поклик? Як колись Рюрик та брати його, так і ми підемо між чудь на північний схід у Біармію! Таких, як ми, найдуться цілі сотні в Новгороді, Білому Озері, Ізборську, Полоцьку, а то й Києві. Ще стільки прибуде на перший поклик із Данії чи Норвегії: важкою, бач, для усіх стає рука Кнуда та його синів.

Боярин висловив свій поклик ясно й одверто. Обидва варяги знали, що в нього майно чимале: села, поля, луги, хати в Новгороді та інших городах, кільканадцять суден, до сотні вірників, биричів та орударів, що скуповували хутра й моржеві зуби в Біармії від місцевих ловців. Було в нього і тридцять власних-gridнів, над якими старшинував варяг Торвард. Глухі чатинні¹ та березові ліси північного сходу були свідками не одної кривавої розправи зі збірщиками тисяцького чи з суперниками в торгівлі. Межа між купцем-грабіжником а угодником-варягом стиралася зовсім.

Фіннбоге та Гельге незвичайно захопилися задумом боярина. Як ділові люди, вони таки з місця стали перелічувати потрібних людей і припаси, куплю і зброю, обдумували шляхи й майбутні місця осель. Під час їхньої розмови тихо відчинилися двері, й у світлицю увійшов тихою ходою високий, плечистий вікінг у бобровій шапці, довгому кожусі, з топором у руці та мечем при боці.

¹ Шпилькові.

— Добро з приходом! — весело привітав його боярин.— Саме впору приходиш до нас, Торварде. Ось тобі чарка і збанок, сядь і послухай.

Грізне лице сороклітнього варяга роз'яснив усміх. Він сів, випив чарку, одну-другу, та при третій спинився й поставив її назад на стіл. Він швидко зрозумів, про що саме мова, й вона, видко, і зацікавила його, бо аж похилився вперед усім тілом, а жовте сяйво огню яскраво освітило його брижками пооране лице бувальця. Довго слухав міркування і плани трьох спільників, а далі підняв чарку, що її не випив був досі, і спорожнив одним духом.

— Що ж ти на все те, Торварде? — звернувся до нього Володимир.— Чи поїдеш з нами? Немає у тебе, правда, власних суден та людей, але є дужі руки, хоробре серце, розум, сила та досвід, а все то товар куди цінніший золота!

— Кому доля не дала засобів, тому дасть володаря, при якому зможе прожити вік і згинути свого часу славною смертю,— зауважив Гельге.— Отже, навіщо питаєш Торварда про гадку? Раз він є твоїм гриднем, Вальдемаре, так він і піде за тобою, хіба захоче зломити святу повинність вірності...

У словах Гельге звучав ворожий настрій, щось як задрість або злість. Одначе Фіннбоге підняв руку догори, і його брат зрозумів рух.

— Не ти при слові, Гельге! — сказав Фіннбоге.— І його, а не твоїм дружинником є Торвард.

Боярин знав, що обидва Снорразони¹ не любили чомусь його орударя, і часто приходило між ними до суперечок. Не раз падали між ними грізні, ворожі слова, лайка, прокльони; часто з наймарнішого приводу починалася сварка, і все те, певно, кінчилось би вбивством, якби не те, що між обома сторонами була надто велика прогалина. Обидва сини Снорре були багатими землевласниками в Естфйорені та Ісланді, поза тим займалися купецтвом ще в більшому розмірі, як боярин. Зате Торвард був тільки орударем останнього, а закони й накази княжих тивунів у Новгороді були придумані головню для охорони багатих і родовитих. З другого боку, боярин вельми дорожив особою свого орударя, і обидва Снорразони не бажали через нього розсварюватись з новгородським багатієм. Усе те знав боярин і саме тому підняв руку й собі, бажаючи припинити сварку. Всі замовкли одразу, і тільки зеленаві огники блимали в очах Торварда, ніби купальні світлячки у вогкому гущавнику.

— Не дивуйтеся, достойні гості,— пояснив боярин,— що питаю про гадку Торварда. Ви вважаєте його моїм гриднем,

¹ Сини Снорре.

биричем, слугою, одначе воно не так. Торвард помагає мені не з обов'язку і не з примусу, а тільки з доброї волі. Він не прирікав мені вірности, а я йому плати, тому він у мене такий самий гість, як і ви. Вислухав він наших задумів, то послухаймо його ради, а певно, почуємо не одно.

— Справді, Вальдемаре,— заговорив варяг рівним, спокійним голосом,— багато дечого сказав би я вам, та не знаю, чи достойні сини Снорре захочуть мене вислухати. Чую, що вибираєтеся у Біармланд, щоби там заснувати посілля на старому законі. Гадка се добра, та не нова. Відколи в нас розрослася влада конунгів, усе, що міцніше і краще, утікає від скипетра і жезла. Оттак і ви!.. Проте сі задуми хоча й великі, та недоцільні, і ви самі, певно, знаєте се, бо якщо не знали б, то чи говорили б про само собою зрозуміле? На таку гадку впали б, певно, уже давно всі ті, що від століття заселяють Ісланд та Гренланд, де вічні льоди або полум'я Льокі сповивають життя невпинним жахом смерти... Правда, далеко тепер конунгам до пустирів і пуці Біармії. Людей там мало, постійних осель ще менше, нема над ким панувати, ні з кого брати полюддя. З займанщини конунга вмити вимандрували б чуді, ні з ким було б й поторгувати. Та ми заселимо країну й закріпимо її за собою, коли в коморах назбирається товар і люди поселяться біля наших городів, тоді недовго доведеться ждати вам на завойовника королівської крові. Згадайте тільки Аскольда й Олега. Далеко з Новгороду до Києва, правда? А таки найшов конунг шлях до оседку завойовника і... спалив його! Отаке жде й вас!

— Бачу, що Торвард противний нашим задумам,— зауважив Фіннбоге.

— Боїться конунгів, і справедливо,— докинув Гельге,— хоча се, може, не дуже по-геройськи вступатися з дороги долі! Зеленаві огники знову засвітили з-під густих брів варяга.

— Підозріваєте, що я боягуз,— сказав з глумом,— бажаєте, щоб я покинув вашу спілку або сліпо пристав до вас на життя чи смерть? Та вже раз я дав доказ вашому братові, що не бракне мені ні сили, ні відваги, а кожної хвилини доведу се вам і тепер. Та ти, боярине, послухай мого плану. Їдьмо у Гренланд, у Браттаглід, посілля Ляйфра Ерікзена! Його сестра Фрегдиза і я знаємо шлях у далекий Вінланд, країну камінь-дерева, вина та пшениці. Там я закопав і скарб, який добув на далеких морях тому шість років. Якщо не було б більше сотні, то при рівному поділі кождий зможе осісти купцем чи рільником, де захоче. Зате наше посілля буде зав'язком нових займанщин, а ми станемо їх конунгами. Ніяка рука не сягне через океан по наші голови, а склади і судна Вінлан-

ду стануть скарбницею для усього Гренланду. З року на рік більшатиме дружина, а за десять років трясти будемо державою, більшою від Франконії чи Руси великого Вальдемара!..

У спокійному голосі Торварда звучала правда та певність. Було очевидно, що він говорить діловито і що під його проводом можна б добути все обіцяне добро. На комині горіли соснові колоди ярким полум'ям, що підіймалося аж під окар. Об віконниці раз у раз ударяв весняний вихор, а з того боку сіней, з пекарні, почувався невиразний гомір челяди. Врешті знову заговорив Торвард.

— Бачу у вас нерішучість, достойні! Я розумію, відки вона. Землі, про які кажу, далекі, за океаном, а ніхто з вас там не був. Оба дідиці з Естфіорду були тільки у Гренланді, то се зовсім інший край, інша земля, інші плоди, ну й люди! Якщо боярин принесе ще один збаночок вина; то розповім вам докладно, що бачив я у тих землях. Тоді, може, краще оціните і мої наміри, бо добро, про яке казатиму, чекає тільки руки сміливця.

II

Солодкий егейський нектар перлився у чарках, і довгий час товариство насолоджувалося напоєм і теплом огнища, не обзиваючись ні словом. Боярин та його гості порозстібали каптани й нагортки і розправляли могутні плечі, аж різнобарвні туніки розходилися на косматих грудях. Із коротких рукавів висовувалися темною шкірою обтягнені дужі руки, оплетені вузлами м'язів, міцними жилами, а закінчені пальцями, схожими на кігті хижого звіра. Господар припивав до гостей, і вони майже забули про ворожнечу в товаристві. Ні словом не натякали вже купці на минуле, а Торвард звертався постійно до боярина, не до них.

На столі найшлися до вина ще й медяні коржі та сушені овочі, і довгий час усі були зайняті тільки їдою і питвом. Нарешті Торвард запив вином останню жменю слив і почав:

— Перед шістьма роками приїхали у Гренланд два кораблі: один, із високою палубою та кормою, належав до славного Торфінна, якого всі звали Карлзефні, бо походив із королівського роду й відзначався між усіма вікінгами відвагою та силою. Другий, звичайний «змій», був мій. Зі мною була моя молоденька жінка Інґріда та двадцять парубків із дворищ мого батька в Норвегії. Поки жив мій батько, я перебував усю зиму дома, а тільки влітку виїздив на вікінг. Береги Ірланду та Валії довго пам'ятатимуть мої подвиги, але

пам'ятав їх і я, бо з одної з цих виправ привіз я собі єдину справжню розвагу мого життя — Інґриду...

Тут Торвард потер чоло рукою, як той, що бажає відігнати прикру, настирливу згадку, а зубами пригриз нижню губу, аж побіліла. Щойно по хвилі опанував себе і розказував далі.

— Коли батько помер, ярлом став мій старший брат Ульфр, а я мусів навіки покинути рідні фіельди та тихий глибокий фіорд. Брат оженився з християнкою і сам прийняв Христову віру і владу конунга, а парубії-вікінги, які щорічно їздили зі мною, мали осісти під його рукою на новинах. Були се молодші сини кметів, і, за стародавнім звичаєм, мусили вони творити мою дружину. От вони і змовилися, щоби не ламати звичаю, вночі ми всі покинули батьківщину і подалися шукати кращої долі у світі. В Ісланді ми стрітили Торфінна Карлзефні і разом з ним прибули у Гренланд. Оттут прийняв нас рудого Еріха найстарший син Ляйфр Ерікзен, ярл на Браттаглід, у своїй просторій, з тесаного каменю збудованій домівці. Ми святкували з ним свято, тобто Купала, і Торфінн пізнав при сьому Гудріду, вдову по братові Ляйфра. Се знакомство довело до подружжя, й пізньої осені ми справили весілля. На весільному бенкеті розказала нам Гудріда про смерть її першого чоловіка Торштайна, а Ляйфр теж багато цікавого оповів про свою першу поїздку у Вінланд. Тоді-то рішилися і ми всі їхати сими слідами між зрадливих скрелінгів і заснувати там нову більшу оселю під рукою Торфінна. Інґрида відраджувала мене, також другий Торштайн, званий Чорним, у домівці якого помер від ран чоловік Гудріди, потрясав старою головою і радив радше залишитися у Гренланді. «У Берефіорді¹, — казав, — ще досі не осів постійно ніхто, а там на весну збираються цілі череди китів та моржів, і тут можна без далеких виправ розжитися багатцем...»

Одначе Торфінн і слухати того не хотів, бо не бажав стрічатися з духовниками з Гордару або збірщиками конунга. Ми рішили порадитися у рунів, а якщо ворожба вийде прихильною, їхати у Вінланд. На весну ми вилаштували три великі кораблі. Було нас сто шістдесят мужів, до сорок жінок, багато товару, корів, овець, кіз та домашньої птиці, усяке знаряддя, скляні коралики, барвисте сукно, ножики, дзвіночки, малі прикраси зі скла і металу та безліч дрантя, за яке можна у Вінланді дістати цінні шкіри. Було в нас також чимало бочок і німець Тіркір з Франкіяленду, тобто Франконії, що вмів робити вино. Він, раб Фрегдізи, сестри Ляйфра, живе ще у Браттагліді донині. Їхав з нами ще й шурин Ляйф-

¹ Одна із заток Гренландії. — *Авт.*

ра Торбранд, гарний з вигляду вікінг, з волоссям чорним, як крило крука, а з ним і Фреґдіза, чудова русявка з личком Льосни та силою Веланда. Вона легко брала на руки чоловіка й колисала, мов дитину, як він їй у чомусь не догоджав. А Торбранд був завзятим борцем, відомим на весь Гренланд.

Вона-то зробила заклинання, а після ворожби спитала нас, чи ми так бажаємо їхати. Ми підтакнули. Тоді вона засміялася і кинула таблички в огонь. «Долі не обминеш,— сказала,— то й рунів вам не треба!»

Так-то відчалили ми, але я був певен, що вона одна знала, що нас чекає у прийдешньому. Тільки нам не казала нічого, щоби не відібрати нам відваги. Без ніякої пригоди ми заїхали до холодного скелястого Геллюланду¹. Дуже се непривітний і пустинний край, Гренланд куди кращий та погідніший. Ми бачили там чимало лисиць, одначе се не була пора на лови, і ми поїхали далі. За два дні ми побачили Маркланд, а за чотири — Кіярарнес, ріг, що лежить напроти першої оселі Ляйфра у Вінланді. Буйні трави вкривали галявину, на якій стояли хати, і ми відразу пустили на пашу наш товар. Було тепло й любо, як у нас у червні, а у травах більше було цвіту, як зелені. Жінки прали одіж на березі моря, молодші гридні пішли вже першої днини на лови. Разом з ними вислав Торфінн двох шотландських рабів-сороходів, яких Ляйфр дістав був свого часу в дарунок від конунга Оляфа Трігвазона. Вони мали обстежити землі довкола Ляйфрбудіру. Через два дні вони вернули і принести повні оберемки дикої пшениці та винограду. Тіркір умить заметушився біля своїх бочок, та Торфінн не бажав нарушувати прав Ляйфра і велів усім знятися з якорів і глядіти інших, незайнятих земель. Ми поплили здовж берега на південь, поки не побачили малий скелястий острівець, над яким літали хмари птахів. Спершу ми думали, що се кит або тюлень гниє десь під скелею, та скоро пізнали, що се безліч едредонових гусей, що заселяють цілу поверхню острова, крім того місця, де росли дерева. Годі було й крок ступити, не роздушивши яєць, а від крику та лопоту крил не можна було почути й слова. Усі кинулися ловити гусей, підбирати яйця та пух, і скоро ми набрали того і другого доволі. Торфінн назвав острів «Стравмай» і вислав відсіля для точнішого вибору дороги два судна. Одне поплило на північ, назад під Ляйфрбудір, під проводом дружинника Торґаля, іншим поїхав я на південь. Зі мною було досить вибраних товаришів.

Торґаль не мав щастя, бо біля Кіярарнесу захопив його дуже сильний західний вітер, що заніс судно аж до Ірланду,

¹ Лабрадор.— Авт.

де продали його в неволю. Зате я стрітив уже тої самої днини на морі судно з білим вітрилом, трохи схоже на наші. Ми йшли на веслах без вітрила, тому залага судна не бачила нас. Ми засіли за малим острівцем чи скелею біля берега і ждали на судно, щоби до нього приглянутись зблизька. Воно було гарно помальоване, мало золоті прикраси на носі, залага була вдягнена в барвисті, сині, зелені, темно-червоні та жовті одяги. Та се були скрелінги, і ми відразу наскочили на них. Вони ані не втікали, ані не перешкоджали нам перелізти на їх судно, тільки попадали навколішки й робили в повітрі знак хреста. Се роздратувало мене ще більше, і я перший ударив на них мечем. Та тоді всі вони позривалися і кинулися на нас з мечами. Сі мечі були якраз з такого дерева, як ось се на столі, а вістря з обох боків було саджене уламками якогось темного, склистого каменю. Ся зброя не була гірша від наших мечів і ранила куди болючіше. Хоробрі й дужі були скрелінги. Середні на зріст, на головах мали шоломи зі звірячих черепів, а в лівих руках прегарно розмальовані щити, прикрашені коштовними різнобарвними перами та золотом. Боролися дуже завзято, і ми ні одного не взяли живцем. Треба було повбивати їх усіх, але й четверо наших згинуло тоді. Мало не всі ми мали більші та менші рани, що ще довго пізніше не хотіли гоїтися...

Спокійне оповідання Торварда, що досі мало цікавило слухачів, тепер захопило їх незвичайно. Золото, багато золота, за яке можна купити людей і богів, тихе, лагідне, тепле підсоння, за яким тужать холодні, вогкі у мряці, ледах та снігах загублені пущі, і вино — солодке, дороге вино, насолода для тіла, розвага для духа — щастя! Усе, за чим тужило від століть суворе плем'я Норланду, з'являлося в оповіданні варяга близьким і легким для розмаху та відваги героя, щоби тільки сягнути по нього сильною рукою моряка та грабіжника. Не дивно, що й сини Снорре забули в сей час про се, що ділило їх від Торварда,— й одно через друге посипалися питання:

— Що се були за люди? Відкіля у них був хрест? Чого й по що вони вийшли в море? Розкажуй далі!

Торвард попив із чарки.

— Не стало б ночі, щоби розповісти все, що ми почули тоді,— відповів,— тому розказуватиму тільки найважніше. На судні ми найшли багато припасів м'яса, риби; різних невідомих нам плодів та великі глиняні збани з напоєм, що всіх хмелив. У низькій кліті на кормі ми найшли ще двох людей у чорному одязі, а одного високого, з білою до пояса бородою, у білій одіжі. Оба чорні були мертві. В їх серцях стреміли кам'яні ножі, що їх самі туди вбили. Зате білий привітав нас ламаною норвезькою мовою.

«Хто ти?» — ми спитали його. — «Тільки Бог і я знаємо, хто я, — відповів старший, — а людям до сього нема діла. Не знаю я вас, може бути, що ви ворогуєте з моїм родом, тому краще не казати, хто я і відки. Христа ради, даруйте мені ще решту моїх днів та візьміть зі собою у Норланд».

Велика злість ухопила мене за сі слова, та я злукавив і спитав: «Відкіля ж у тебе такий корабель і таке дивовижне товариство?»

Тоді він і став нам розказувати, як-то перед сорока роками північно-східна буря занесла його судно далеко на південь і розбила на березі великого, багатого острова. На щастя, залага і вантаж врятувалися. Ватажок вікінгів збудував друге судно й поплив з товаришами далі на захід, бо зачув від туземців, що там живуть люди, в яких є багато золота. Однак судно у темну бурливу ніч розбив прибій, і всі варяги потонули в морі або поторощили собі в'язи об скелі. Він один з усієї залози вцілів, і мешканці краю, тольтеки, привітали його як божище. Між ними прожив він увесь свій вік, навчив їх ходити в далекі походи, захищати тіло й голову шкіряними чи деревляними щитами та шоломами, ловити рибу сіткою та обробляти землю. Пізніше, коли тольтеки стали першим народом усього краю, він хотів навчити їх мореплавства. Та жреці спротивилися йому: казали, що їхні боги не люблять, коли хто виходить у море, бо дух суші завсіді ворогує з духом вод. Отоді почав володар тольтеків учити їх своєї віри. Він сказав жрецям, що він тільки людина, як і вони, та виклав їм усе, що знав про Христову віру від матері й ченців з Ірланду. Дуже уважно слухали його жреці й відразу стали йому прихильниками. Вони скликали народи на збори й завели нову віру. На превелике диво, жоден зі жреців не обстоював свого обряду. Всі зрозуміли, що нова віра, яка походила від їх володаря, була для них запорукою влади на всі часи. Богом жертвують не плоди і не золото, тільки серце, бо се найцінніше на світі. Хто посвятився служити Богу, той мусить відректися від усіх вигод життя і всього себе віддати божеству, стати його орудником. Жреці перестали мити тіло водою й одягатися в яскраві шати, а служили Богу так, що живим людям вирізували серце з грудей і приносили в жертву. А тіло і кров споживали всі учасники богослужіння. Ось як зрозуміли жреці тольтеків нову віру, і виявилось, що се було добре, бо всі підкорені народи охопив сліпий жах перед богами тольтеків. Білий володар дізнався про те лише згодом і відразу заборонив жрецям кривавити жертви. Тоді сталося нечуване. Архіерей поставив біля його дверей двадцять жреців, що не пускали його з палати, а рівночасно проголосили його у краю богом, що прибув до них із Сонця, щоби зробити їх володаря-

ми світу. Керування державою узяли у свої руки жреці, а «божок» дістав тільки приноси, їжу і напої. Він зрозумів, що архієрей не верне вже йому захопленого впливу. Тоді він сказав йому: «Відпусти мене до краю моїх батьків. Якщо люди бажають спокійно панувати на землі, то треба, щоби її покинули боги». Архієрей зрадів, що не мусить його вбивати або боятися, що «бог» умре. Він проголосив, що «бог» вирішив вернути у країну, де сходить сонце, навантажив корабель «бога» його скарбами, додав йому двадцять найхоробріших тольтеків як дружину і з піснями та кадилом відправив у дорогу. Ось таке розповідав старий вікінг і питав мене, що я замислив з ним робити. Я засміявся й відповів, що ми теж вікінги і, за давнім нашим законом, повинні його вбити, бо зустрілися у відкритому морі після боротьби. Але оскільки він уже старий, то завеземо його до нашого конунга Торфінна Карлзефні.

Вночі ми наставили вітрила на обох суднах; два мужи мали відбувати варту на зміну — один при кермі, другий при вітрилі. Разом зі старим було нас вісьмох, так що на обох суднах могли бути дві зміни. Після того ми перенесли одну із скринь старого на моє судно і поплили назад. Надвечір ми відчинили скриню і найшли в ній дуже багато золота в перстнях, ланцюжках, ковтках, запинках, а також у зеренцях та бляхах. Також були там чудові цвітисті черепашки, різані самоцвіти, перли і багато крашеної одіжі та вироби із різноколірних пер. Ми всі аж ахнули від захоплення, а мої товариші зажадали, щоби я ще другу скриню велів перенести на наше судно. Місяць світив ясно, і ми бачили біле вітрило другого судна зовсім виразно. Ми налягли на весла, щоби під'їхати до нього. Та як тільки ми опинилися за якихось сто сажнів від нього, враз почули ми крик, радше — рев розпуки й тривоги. Рівночасно корабель став швидко тонути. Із криків потопуючих ми зрозуміли тільки, що старий вікінг повитягав уночі чопи з днища й затопив судно. З усіх сил ми веслували, але не переплили й половини відстані, коли все щезло в безодні. По хвилі виринуло ще двоє товаришів; старий і ще один із наших, що мав дуже болючу рану на шиї, потонули. Насилу врятували обох живих і почали радитись. Ми вирішили закопати золото на Стравмаю, а тільки частину віддати Торфіннові як оплату за смерть п'ятох гриднів. Потім ми гадали приїхати сюди знову...

— І се золото ще там, на острові? — не втерпів Гельге.

— На Одіна, так! На ньому гніздяться едредонки і виводяться сотні жовтеньких, мокрих гусяток. Крім золота, є там ще самоцвіти і перли, бо шати, черепашки, вироби з пер і де-що з готових золотих прикрас віддали ми Торфіннові.

— На Тора! — захопився й Фіннбоге.— У наших руках наша доля. Складім тільки голову, присягнімо на мечі!..

— Спочатку вислухаймо оповідання! — закинув спокійно боярин, наливаючи чарки.

— Вальдемар має слухність! — усміхнувся Торвард.— Самі події — се мало. З них не пізнаєш нічого, крім прикмет чи хиб людей та їх успіхів чи промахів. В усякій країні головне — обстановка, серед якої розвивається буйне дерево побуту. Слухайте далі!

— Торфінн повів нас дальше на південь, здовж берегів Вінланду, доки ми не доплили до устя великої ріки, де лежало кілька чималих островів. Ми проплили між ними на веслах і швидко найшлися на самій ріці з чистою, прозорою водою. Величезні, височенні ліси стояли обабіч щітинкою, чорні, дрімучі, спокійні, а оподалік видко було бездеревні горбки, вкриті дикою пшеницею і виноградом. Ліси кишіли звіриною, притоки й сама ріка — великими товстими лососями,— словом, була се насолода для безрідних героїв.

Сокирами й ножами ми розчистили потрібний простір і вже на другий день поклали зруби під п'ять великих хат. Майстри будували їх, обклали мохом й обмазали глиною, покрили троцею, а решта поділилася на чотири відділи. Перший відшукував і вирубував у лісі кедрі та інші цінніші дерева, другий пильнував товару і ловив рибу, третій ходив на лови, четвертий збирав пшеницю і виноград. Кожний день кінчався бенкетом, співом, а в трюмах суден постійно зростала кількість міхів та бочок. Повні були й повітки на березі, тільки дорогих шкірок було мало, бо Торфінн заборонив ловцям далеко відходити від оселі, пам'ятаючи про смерть Торвальда Ерікзена. Так перевели ми літо, осінь і зиму, хочай справжньої зими там наче й не було. Бувало дощовито, холодно, падав деколи і сніг. Одначе товар усю зиму пасся на галяві і множився без перепони.

Аж ось одної гарної весняної днини ми побачили на ріці цілу хмару човнів зі скрелінгами. Вони були схожі на тих, що їх ми бачили в Маркланді!..

Приїхали, очевидно, тільки по крам, бо з ними були їхні жінки, малої чорнявої породи, зовсім не схожі на нашу жінноту. Вони обступили нас, і ми скоро порозумілися, бо вони й дехто з наших знали мову північних скрелінгів. Врешті наспів їхній конунг із перами на голові і з глиняним глечиком у руці. У глечику тліло якесь смердюче зілля. У дірку збоку глечика була застромлена очеретина, і ватажок пив з неї дим, проковтував, потім знову видував його нам у лице. Торфінн вийшов до нього з білим щитом, бо бачив, як велика сила скрелінгів. Ми показали їм наш крам, і вмить почалася вимі-

на. Скрелінги мали зі собою багато цінних шкурок, які бажали виміняти на Геллюланді за сушену рибу. Вони дуже захопилися червоним сукном і за малі його відтинки давали шкіри бобрів, пантер, рисів, медведів, турів або по цілій в'язці лисячих, вовчих чи кунячих.

Коли вже не стало червоного сукна, ватажок вінландців сів поруч із Торфінном, напхав свого зілля у глечик, запалив, потягнув, сказав кілька слів про дружбу й мир, а там і ткнув очеретину в рот Торфіннові. А сей як скочить, як закликає! Схопився і собі ватажок, ми всі збіглися, та рівночасно наш бугай Сляйпр як зареве! Як живу, не бачив я такої тривоги серед юрби народу. Всі скрелінги, як божевільні, побігли лавою до човнів, і не минуло хвилини, як усі вони відплили на яких сто сажнів від берега.

Ми посміялися з їх переполоху і порахували наші бариші. Добуті шкірки відразу доповнили наш вантаж, і ми рішили негайно вертати у Браттаглід. У сій порі року бувають там не раз південно-західні вітри, тоді можна часом за вісім днів доплисти до Ісланду. Перед виїздом ми пішли ще раз на лови на свіже м'ясо. Мало не всі мужі, а й деякі жінки вирушили рівною дорогою у ліси. Біля кораблів лишилася тільки Гудріда зі своїм синком, що вродився уже у Вінланді. Так, так! Снорре, син Торфінна,— се єдиний вікінг родом із Вінланду¹. З Гудрідою була ще Фрегдіза, сестра Ляйфра, зі своїми дружинниками, а всі інші пішли далі. Та коли ми опинилися у вузькому проході між скелями а рікою, ліс наче ожив, а на ріці показалася безліч човнів. Десь із тисячу вінландців обскочило нас, а з човнів бігла дальша юрба, щоби перетяти нам повернення. Усі мали на головах пера або буйволячі гриви, а тіла були розмальовані яркими красками. На поклик Торфінна ми стовпилися, і хто мав, добув меча. Одначе скрелінги не кинулися на нас одразу, лише здалеку засипали нас камінням і стрілами, а щойно пізніше наступали на нас не з мечами і не сокирами, а з довгими, в огні заостреними жердками. Годі було встояти. За хвилю не було між нами ні одного гридня без ран або синяків, а з двадцять загинуло таки від першого разу. От ми й подалися навіткача до скель на галяві, де стали вдруге. Наш погром бачила Фрегдіза і, як божевільна, вибігла нам назустріч.

«Сором вам, боягузи! — кричала. — Невже ви втікаєте перед сими злидними скрелінгами, ви, герої?»

Як удар батога, вразили нас сі слова. Ми стали лавою, бо соромилися Фрегдізи, що, незважаючи на свою вагітність, з мечем у руці стояла між нами. Та нагло вінландці вдарили

¹ Автентичне.— *Авт.*

на нас новою зброєю. Се була велика, тверда, мов сталь, синя каменяка завбільшки з овечий шлунок. Вони прив'язали її до довгої жердки, і, кого влучила каменяка, той падав, поторощений на місці. Ні сила, ні відвага, ні хоробрість не могли нас врятувати, до того стріли й камені летіли на нас далі, як убійчий град. До стіп Фрегдизи впав саме її чоловік Торвальд: плоский камінь розторощив йому череп. Фрегдиза спалахнула, мов огонь. Вона вхопила його меч і, розірвавши на грудях одіж, повернула на себе криваве лезо.

«Нам, жінкам, подайте зброю! — закричала. — Ось дивіться, до чого довела вас утеча! Де ваша хоробрість, герої Норланду? Покажіть її!» — і кинулася на ворогів, а ми за нею, як вибранці за Валькірією. Знову сліпий жах охопив скрелінгів, як побачили високу, білу, на Брунгільду схожу жінку. З криком подалися взад, і багатьох із них ми повбивали. Одначе до човнів вернула тільки половина з нас. За кілька днів покинули ми негостинні береги, та плавання була важка й довга. Ми мусіли зимувати на Стравмаї і щойно з весною вернули у Гренланд. Але ніколи ще не привіз корабель стільки цінних предметів у Браттаглід, як судно Торфінна. Моя пайка була теж чимала. На жаль, усе майно я втратив у Бергені, у Норвегії, і блукаю, безрідний, по Біармії, хоча в далекому Вінланді жде на мене майно... Ні один з моїх товаришів, що бачили сей скарб, не дочекав до повернення, і я один їх спадкоємець. Що ж ви на се, достойні?

Довго вніч сиділи Фіннбоге й Гельге в домі боярина й обговорювали майбутню виправу. Коли вийшли, Торвард засміявся злісно.

— Вальдемаре! — сказав. — Тобі, певно, дивно, що я саме сих двох вибрав собі за товаришів виправи, хочай міг би вдоволитися тобою. Правда?

— На Перуна, так! Ні словом ніколи ти не згадував мені про свою поїздку у Вінланд, а вже хто як хто, а я перший подав би тобі руку помочі!

— У тому-то й річ, що не помочі мені треба, а чогось, чого ти мені не можеш дати.

— Що ж се таке?

— Пімста й любов! Про майно не кажу. Ним я радо поділюся, та тільки з тобою і... з нею!

— Не розумію тебе!

— Згодом зрозумієш. Фіннбоге й Гельге мені вороги, вороги, які взяли в мене все, що я мав у житті, поки не стрітився... з нею, Фрегдизою. Тому бажаю узяти і в них усе, а за твоє добро добром тобі й віддячитися.

— Не баришів мені хочеться! — махнув рукою боярин. — Я поїду з вами, та перш усього тільки на оглядини. Якщо

найду, чого шукаю, то верну ще раз, щоби забрати зі собою усе своє надбання, і не побачить мене вже Ільменське озеро. Якщо ні, так послухаю зову Біармії...

III

Під олов'яним небом Північної Атлантики плули два кораблі з високою кормою. Високі, на вершках запінені довгі хвилі, наче гадюки, що повзуть у степових травах, перекочувалися з подувом ледяного вихру на південний схід. Під його пагорбом похилені на правий бік судна мчали стрілою. У першому десять пар дужих рук тримало штаг¹, щоби вітер своєю вагою на широко розпущеному вітрилі не зломив щогли. Інші моряки, лицем звернені до керманича, налягали на довгі, важкі весла, щоби наздогнати хвилю. Біля керма працювало аж двох мужів, щоби удержати судно за вітром. Друге судно, більше та тяжче, в усіх рухах наслідувало перше, та не так легко було йому плисти за жвавішим товаришем.

— Якщо линва урветься, ми пропали! — сказав Торвард до боярина на кермі першого судна.

— Якщо зломиться щогла, буде те саме! — відповів боярин, налягаючи на ручку керма.

Ритмічно скрипіли весла, під носом корабля шуміла хвиля, над головами моряків скиглили буревісники. Закутана в довгий кожух, Фрегдіза стояла біля керманичів і дивилася на борню із хвилями другого судна, що плуло за першим на віддалі двохсот сажнів. Якийсь наглий удар вихру вибив саме кермо з рук керманича, бо корабель умить повернувся боком до хвилі, й вона, мов варяги на абордаж, ринула на облявок зі скаженим розгоном. Судно лягло набік.

— На Егіра! Вони потопають! — закричала Фрегдіза. Оба керманичі поглянули й побачили, як урвалася линва, що притримувала вітрило,— воно само, ніби альбатрос, полетіло з вітром. Судно випрямилося і, як звичайний ковбок у воді, перевалювалося по запіnenих валах.

— Пробі! — заволав і собі боярин.— Вони пропащі! Хвиля прудкіша за них, поторощить барди. Треба й нам спинитися!

Залізна рука Торварда притримала кермо.

— Ні, вони тільки вичерпують воду! Коли вичерпають і до того часу не кине їх течія на котру з тих там², то на запасному вітрилі попливуть далі!

¹ Линва, що лучить вершок щогли з кермом.— Авт.

² Тама — гребля.

Тут указав рукою на пасмо великих і малих, високих і низьких, білих, синявих та зеленявих ледяних гір. Течія несла їх на південь, з недалекого Гренланду в теплі води океану. Грізне, та водночас чарівне було се товариство. Обліті сонцем велетні скидалися на скелясті вершини гір, замки, церкви, кораблі, будинки, дерева або якісь небували казочні потвори, а кожний промінь вичаровував зі склистої поверхні веселкові відблиски. Водночас у сьому гурті чудес велася безнастанна борня. Вищі та ширші льодняки піддавалися напорові вітру та хвиль більше, ніж низенькі криги, до яких вітер часто і не доходив. Тим-то й раз у раз наскакували одні на одних, торопили їх на тисячі уламків або й самі зі страшеним ломотом розскакувалися на менші криги. Інші змінювали зненацька центр ваги й переверталися, поринали, знову виринали серед кипучої білої піни. Зі стягненими бровами стежив Торвард за течією та напрямом вітру і коротко, хрипко кидав прикази морякам. Скрипіло кермо, вітер співав у снастях, ритмічно стукали весла.

Аж ось на другому судні на щоглі знову появилася нове вітрило, а там і приніс вітер відтіля оклики тріумфу.

— Радість,— сказав Торвард до боярина.— Радіймо й ми!

— Не розумію тебе, Торварде! — здивувався боярин.— Сам ти казав, що Гельге й Фіннбоге тобі вороги, як же можеш радіти їх спасенню?

— А чи вовк не радіє, коли в пастуха товстіють вівці? Ха-ха! Не один ситенький баранчик попаде в його зуби, коли череда під боком.

— Ми вже оба подбаємо, щоби жоден баранець не втік! — засміялася Фрегдіза, показуючи в усміху рівні, дрібні зуби, білі, наче моржова кість.— Ти, Вальдемаре, не бійся за себе та своїх. Ти на нашому судні, а хіба не знаєш, що се означає?..

— Звісно. Ви і я зв'язані вузлом взаємної вірности. Ми — союзники!

— Так, і поки корма нашого спільного судна не діткнеться прибережного піску Гренланду, розділити нас може тільки кровна пімста! — докинув Торвард.

— Навіщо пригадуєте мені се? — питав неохоче боярин, а його зір перебігав зі суворого лица приятеля на веселе, вітром засмалене личко молодиці.

— Для того, щоби ти знав, на чийому боці правда, якщо вибухне одверта ворожнеча між нами а Снорразонами,— засміялася Фрегдіза.— Я боюсь, що ти, може, лишишся, а як так, то шкода було б життя тридцяти людей.

— Жінок?

— Де йде про кровну пімсту, Вальдемаре, там і в руках Фреї найдеться молот Тора!

Холод обвіяв боярина. Недавно ще краса Фрегдизи поломила була його зір. Буйні принади молодого тіла обіцтовали насолоду. Бували хвилини, коли в серце його закрадалася задрість і жаль, як бачив, що з нею розмовляв Торвард у тісній низенькій клітині на кормі. Велична поява Валькірії притемнила зовсім спомин про ніжні пестоці Доброслави під пашним домашнім зіллям... А ось тепер, мов русалка із глибин сірого моря, виринули правильні, спокійні риси ніжного личка та дві золоті коси по боках голови, сині, наче літне небо, оченята сумно поглядають на нього... «Верни,— прохають,— верни! Навіщо тобі скарбів тольтеків та варязьких кривавих мандрівок? Оттут, біля мене, найдеться ще для тебе захисний куток!» І справді! В кого жадоба наживи, розкоші чи пімсти заволоділа серцем неподільно, той добре робить, холодячи морським вітром розбурхану пристрасть. У кого ж немає ні пристрастних бажань, ні пекучої кривди, той нехай ніколи не лучиться з тим, у кого вони є. Враз став перед очима боярина варязький світ зі своїм страшним ладом, законом сили! «Ось я пожираю тебе, бо ти слабший від мене! Ось я пограбую тебе, бо я сильніший!» А він сам — чи не пес, що попав у паші вовків?..

М'яка вдача слов'янина здригалася у самому передчутті прийдешніх подій. У величних подвигах княжих дружин на півдні та сході вона знаменито достроювалася до невгамовної, майже нелюдської відваги варягів. Відси пішло те братерство зброї, приязни, взаємне довір'я. Одначе, де в гру входить серце людини, тиха, сіра буденщина, — там між слов'янином а варягом виростає знічев'я одна з сих велетенських ледяних гір, багата у веселки, холодна, мов смерть...

— Перед нами праворуч земля! — почувся у сей момент голос вартового.

Далеко перед судном майоріли сповиті мрякою високі скелі. Глухий гомін ішов відтіля. Розкидувані північним вихром довгі хвилі вдаряли об скелі зі скаженим розгоном, розбиваючись дрібнесеньким водяним пилом. Швидко підігнала туди течія оба кораблі. На приказ Торварда моряки протягнули праві шкоти¹, оба судна повернулися дещо праворуч і, пливучи здовж берега, обминули виступ скель і вийшли на тихішу воду.

— Вітер стихає! — зауважила Фрегдиза. — Йди спочинь, Торварде! Ти й так уже два дні й дві ночі на ногах.

¹ Линви до притягання вітрил.— Авт.

— Відомо, — усміхнувся варяг. — На судні треба тільки одної пари очей, та ті очі не сміють спати в негоду!

— Ох, се правда! Одначе тут, за скелями Геллюланду, я сама поведу судно далі. Отам, за тією лавою мряки, на південному сході лежить Маркланд. Також і головна течія з Гренланду лишилася уже за нами. Поставимо вітрило просто, прив'яжемо шкоти й переночуємо, пливучи. Завтра ввечір, якщо вихор не стихне й не обернеться, причалимо і спічнемо. Найпізніше післязавтра побачимо Кіяларнес...

— Навіщо ж Фрегдіза має вовтузитися з кермом, коли я виспаний і невтомлений? — сказав на те боярин. — Повести судно як слід — се ж хіба велика штука?

— Ти гість, Вальдемаре; одначе, якщо сам хочеш, то лишайся і ти. Люди втомлені, їм треба не так приказу, як помочі, а годі приказувати, кермувати й помагати одному.

Хитаючись, мов п'яний, поплентався варяг у клітку та вмить заснув мертвим сном. Водночас і половина мужви заснула біля дульок, загорнувшись у вогкі кожухи, а друга, щосили лоборюючи сонливість, пильнувала поприв'язуваних линв та весел. Згодом затих борвій, та постійний холодний, дуже сильний подув гнав судна наперед по довгих гривастих валах просто на південь. Береги Маркланду щезли у мряці на заході, але й шлях ледяних гір був уже за ними, і ні одно із жахливих страхіть не майоріло на овиді.

Стало помітно тепліти. На небі появилвся великий, повний місяць, а вітер переганяв попри його лице раз у раз клапті хмар. У заглибини між валами лягали чорні тіни, а світло сріблило гребені хвиль. Шум і клекіт води довкола судна заколихував напружені нерви та м'язи виснажених борнею тіл і навівав сонливість на втомлені, пекучі очі. Не один потягався, позіхав, здригався і, обгорнувшись кожухом, підшукував собі найтеплішого, найбільш захисного кутка. Щораз трудніше вікінги розплющували очі, що раз у раз запливали сльозами. Щораз вигідніше примощувалися тіла, поки зовсім не знерухоміли. Заснули всі. Тільки місяць заглядав од часу до часу в жовті лица та впалі ямини, коли промайнула хмара.

Довго плив корабель Торварда під доглядом тільки двох: Фрегдізи й боярина. Боярин хотів зразу розбудити варту, але молодиця спинила його.

— Нехай сплять! Ми обоє обійдемося без них. Перед раном нема чого боятися зміни вітру, то й рук не треба, а в разі чого й ти сам зможеш пустити шкот або притягнути брасу¹.

Рівномірно й постійно дув вітер; просто, як шлях стріли, стелився за кораблем слід, а зір молодой жінки стежив за

¹ Линва до повертання вітрильними жердками. — *Авт.*

ним непорушно. Біля неї на звертку ливни сидів боярин і мовчки вдивлявся в біло-сіру пляму, якою значилося на тлі океану вітрило другого судна.

— Ти задумався над прийдешнім, правда? — спитала по довгій хвилі молодиця.

— Ні, над минулим! У ньому темні місця, яких не знаю.

— Так «він» не сказав тобі?

— Ні, я й не питаю! Знаю, що «він» і ті там — вороги: вони боролися колись, і він переміг їх. Та що було далі або чому вони розсварилися, не знаю!

— Не дивуйся! Герой розказує тільки про свої перемоги, а хіба се перемога, коли Фіннбоге й Гельге живі? Немає на всьому світі переможеного вікінга. Такий закон!

— Як-то?

— Ха-ха! Се ж ясно! Якщо переможиш ворога, бий його, бо як не вб'єш, то він уб'є тебе, а тоді він, а не ти будеш переможцем. Сини Снорре скривдили Торварда, й він переміг одного з них. Та два других ще живуть, і оба ждуть тільки нагоди, щоби переміглись. Щойно коли попливе їх кров, «він» розкаже про свою перемогу, а як ні, то над його трупом проголосять оба Снорразони свою перемогу — перемогу за Гуннлавга Снорразона!

— Так ти знаєш причину ворожнечі? Він розказав тобі?

— Авжеж! Ми не тільки перед богами й людьми чоловік і жінка, а й перед собою! Якщо загинуть його вороги, на його й моїх достатках розживемося не гірше брата Ляйфра, якщо він загине, я пімщуся за нього або загину теж, і Норнами¹ зав'язаний вузол розв'яжеться у смерті.

— Жорстокий ви народ, варяги,— здригнувся Володимир.— Нищити ворога в бою, бути неблаганним у перемозі — се обов'язок, се закон! Але навіть крові у подружжі, у рідні?

— Ха-ха! — засміялася Фрегдіза.— Любов і смерть, рідня й боротьба — се на небі та на землі рідні сестри! Знають се «вибранці» Одіна у Вальгаллі, знає олень на фіельдах чи птах на скелях, знає ерл чи кметь на березі, але знає й вікінг у крихкому судні, шукаючи у світі клаптика вільної землі під майбутнє посілля.

— Чар Купальної ночі! Те, що ти кажеш про любов і смерть,— се правда! Не раз я бачив після Купального свята мерця, а то й пару, злучену обіймами смерті, пробиту одним ратищем, із захололим усміхом щастя на воскових лицах. Найбільше жниво любові й смерті збирає щорічно весна, а з її теплим подувом найлегше відлітають у Вирай зітхання

¹ Богині призначення.— *Авт.*

й душі тих, що вмирають... Але все ж,— докинув по хвилині,— не знаю я причини, чому ворогують сини Снорре і Торвард.

— Вітер повертається на схід! — сказала Фрегдіза.— Треба притягнути праву брасу, а звільнити ліву. Ні, не треба будити нікого! Лівий шкот притягни! Ліву брасу звільни! Так! Тепер притягни праву! Зав'яжи!

— Готово! — відповів боярин, виконавши швидко і зручно доручення.

Судно заколихалося й перехилилося вправо, та як тільки вітер зліва вдарив у пересунене вітрило, корабель випростався знову. На другому судні також перебрасовували вітрило, але щойно після зміни вітру. Тому воно лишилося далеко позаду.

— Видко, що Снорразони не мають такої пари моряків, як Торвард,— засміялася Фрегдіза.— Глянь! Їхнє вітрило ледве мерехтить. Гей! Недурно тільки вибрані їдуть у Вінланд!

— Авжеж, важка се дорога, і не гадаю, щоби хто небажаний вам потрапив туди. Тим дивніше, що саме тих там двох та ще й тридцять гриндів везете зі собою у се відлюддя.

— Гадаєш? Так послухай оповідання про спір Торварда зі Снорразонами, а тоді зрозумієш не одно! Бачиш, Вальдемаре, він і я — ми обоє, зложили наші перші квіти на жертівнику Льосни вже давно! Вони давно вже відцвіли, а в серцях лишилася тільки гіркота невтишеної жадоби життя, щастя, насолоди. Що ж! Життя й насолода найдуться ще у світі, поки не зів'яла ще сила тіла. Тому саме побралися ми обоє, хочай брат Ляйфр відраджував нам. Ха-ха! Він не хоче, щоби його наслідниками були Торвардзони, ось що! Та нам, правду кажучи, й байдуже про його майно. І без його відумерщини подбаємо ще про будуче наших дітей!..

— Життя й насолода? — спитав боярин задумливо.— А чого ж більше треба для щастя людини?

— Гадаєш, нічого? О ні, Вальдемаре! Щастя тільки раз на віку манить нас до себе золотим пальчиком, і то не раз тільки на те, щоби, висміявши нас, відлетіти. Ніхто й ніщо не заступить весняної пісні серця, коли хто обіймає у божеському, палкому бажанні першу, вимріяну любку, а вона простягає до нього теплі дрижачі руки. Одна се хвилина в житті, так, як тільки раз у рік святкують свято Іула. Се шпиль, се осередок усього буття на землі. На початку були, бач, родини, на кінці — смерть!..

Помовчала хвилю Фрегдіза і відгорнула під боброву шапку неслухняні кучері.

— Так, не сама тільки примана пов'язала мене з Торвардом, а спільні наші задуми, бажання сповнити нашу ціль до кінця. Я хочу дітей, бо мій первісток помер ще немовлям. Хочу свою дитину наділити майном, повагою, властю, щоби хоч він напився досхочу з недопитої мною чари щастя. А він, Торвард, бажає пімсти. Так-то ми на тому й зійшлися і для того одружилися. Його пімста стала моєю, мої задуми стали ціллю для нього...

Перевела дух, розглянула по овиді й вела далі:

— Коли Торфінн змовився з Торвардом, щоби їхати у Вінланд, Інґріда мала вертати у Норвегію, одначе тому, що в батьківському посіллі ярлем був Ульфр, Торвард прохав купців, що тоді перебували у Браттаґліді, щоби заопікувалися його жінкою. На се зголосився Гуннлауг Снорразон з Бергену, що саме з обома братами перебував у Айріксфіорді. Він обіцював завести Інґріду до Естфіордену на Ісланді, де жили постійно оба його брати Фіннбоге та Гельге з рідними. Всі три брати зобов'язувалися берегти його добро та жінку і завести її куди треба. Коли ми вернули, ні одного зі Снорразонів не було на Гренланді. З чималим майном на кораблі поплив Торвард у Естфіорден, одначе й тут він не найшов Снорразонів. Їхні жінки сказали йому, що не бачили чоловіків ще з того часу, як виїхали у Гренланд. На се озлобився Торвард, та не було в нього ніяких доказів віроломства, а ворожнечі не було між ними ніколи. От він і попрохав обидвох жінок, щоби задержали Інґріду в себе, якби вона приїхала, а сам поїхав у Берген. У посілля Гуннлауга ввійшов не сам, а зі своїми гриднями, і вмить, наче в гнізді шершнів, загуділо в усіх закутинах дворища, і люди господаря збіглися. Коли з'явився Гуннлауг, Торвард запитав його:

— Де подів ти Інґріду, вибрану мого серця?

— Всевишній покликав її до своєї хвали вже від півроку! — відповів йому Гуннлауг. — Навіщо нападаєш на мою домівку, наче вікінг на селище скрелінгів? Жаль личить тобі радше та покута за твої та її гріхи. Ми оплакали її уже й поховали на фунтах твого брата Ульфра. Правду кажу чи ні? — звернувся до своїх людей.

— Правду! — відповіли всі хором.

Торвардові світ померк в очах, і він, як підкошений, упав на долівку. Щойно по добрій хвилині прочунав і встав, а Гуннлауг велів подавати обід. Не їв Торвард, не пив, тільки тупо дивився перед себе. Дарма розважали його. Щойно під кінець обіду прочунав дещо й поспитав Гуннлауга про причину передчасної смерті Інґріди.

— Як-то? — здивувався Гуннлауг. — То ми тобі не сказали? Вона сама наклала на себе руки з туги за рідною зем-

лею. Вона сумувала та плакала. Дарма нагадував я їй твій близький поворот. Вона й слухати не хотіла, тільки пішла в одрину, а вранці найшли ми її з ножем у серці.

— Чому ж ви не завезли її до Естфіордену? — вихопилося Торвардові питання. — Ви ж обіщували.

— Питаєш, як дитина, — усміхнувся Гуннлавг. — Північно-західний вітер зловив нас біля скель Гуннбіерна на два дні дороги від Ісланду і заніс нас аж на береги Шотланду. Фіннбоге й Гельге поплили з вантажем у Берген, а я додому. На весну я гадав завезти Інґріду на Ісланд, та вона не дожила до сього.

Торвард вислухав оповідання ніби спокійно, але пильно зорив за виразом лица товариства. Деякі-gridні Гуннлавга перешіптувалися, інші усміхалися, а один із служби просто сміявся з нього. Торвард виразно чув, як слуга говорив до когось:

— Хто бачив так побиватися за одною косою? З шолома вікінг, під шоломом — баба! На місці Гуннлавга я дав би йому за сю мірту — чотири, щоби тільки відчепився.

— Ба, — відповів на се другий, — через те, що було в сій мірті, не такі збожеволіли!

— Тсс! — остеріг його перший. — Коротші твого язика відрізує старий Ормр у підземеллях замку!

Отаку розмову почув Торвард за собою й одразу зрозумів, що з Інґрідою мусіло скоїтися щось, що Гуннлавг приховує перед ним. Він пильно приглядався господареві й бачив, що він теж сумний і роздратований спомином. Що вона тужила за ріднею, то була очевидна брехня, бо рідня силувала її вийти за нелюбого чоловіка і вона сама добровільно вступила в його судно там далеко, на березі Валії. Гуннлавг брехав, а якщо брехав, то, видко, хотів загладити власну провину. Одначе яку? Невже він хотів її продати або й продав справді? А може, бажав її віддати насильно заміж? А може... може, й сам...

Скажена лють опанувала його з такою силою, що, здавалося, він одним скоком махне через стіл, ухопить за горло злочинця і вирве з нього зізнання разом зі злочинним серцем. Тільки якимсь чудом стримався і встав.

— Прости мені, — сказав, — за невчасний жаль та розпуку, що годиться радше жінці, а не чоловікові, і не гадай, що я коли-небудь стану несправедливим навіть супроти тих, що мене скривдили.

Увечері, коли всі лягали спати, Торвард велів викотити з корабля бочку вина й відбити дно, опісля запросив на чарку вінландського напою gridнів і слугу Гуннлавга. Коли між парубіями вже почалися співи та крики, Торвард викликав

того слугу, що говорив про красу Інґріди,— він був із новгородців,— і запитав його просто, що він знає про смерть молодиці. Слуга відповів, що він, як раб-закуп, не сміє нічого казати, бо за кожне слово може поплатитися життям, а се його єдине добро, яке лишилося йому на світі. Тоді Торвард кинув йому дві гривні золота. Чотирьох таких рабів купив би за сі гроші, і новгородець обіцював, що прийде до нього, як тільки викупиться.

Оттак сидів Торвард у Бергені, торгував набором і випродав мало не весь вантаж. При сьому побився зі збірщиками конунга, що заправили від нього торгового, і тому мусів навіть покинути город і лишитися на судні у фіорді. Та саме тієї днини прийшов до нього новгородець. Він підплатив якогось бергенського купця півгривнею золота, а той викупив його від Гуннлавга. Новгородець розповів, що Гуннлавг сам посягнув на Інґриду вже на кораблі, ще поки доплили до Ісланду. Даремно гамували його брати, що краще знали Торварда та його жінку. Гуннлавг не послухав їх, покинув їх потайки в темну ніч біля скель Гуннґіера, попливши до Бергена. Тут він віддав Інґриді половину двора, посилав їй перли, самоцвіти, шовки та хутра, нарешті після великого, розкішного бенкету повів її сам у господу. Одначе по хвилині, коли гості посміхалися з його похитливости, він влетів назад між них у подертому каптані, з глибокою раною у лівому рамені, непритомний від жаху й розпуки. Всі побігли в одрину, де спала Інґрида, й найшли її розхристану, напівоголену, з ножем у серці. Так її й поховали, бо ніяка сила не могла розігнути її затиснених пальців. Вона хотіла, видко, убити нахабника й тікати, а коли се їй не вдалося, убила себе.

Новгородець аж плакав, розповідаючи, і видко було, що він не за гроші, а зі справжнього співчуття розкрив перед Торвардом правду. Він же ж не був дружинником, тільки слугою-рабом! Увечері зібрав Торвард усіх своїх людей і вислав їх із новгородцем на могилу Інґріди, а сам пішов до Гуннлавга. Він сказав йому, що мусить, за прадідівським звичаєм, відбутися цілонічну сторожу біля могили, принести жертву духові та прочитати заклинання-сізи, щоби увільнити його з темного Нальштранду й повести в рай Одіна. Тому прохав Гуннлавга, щоби показав йому гріб Інґріди. Здивувався і збентежився дещо Гуннлавг, одначе бачив, що Торвард сам-один, тому взяв зі собою шістьох гриднів, і всі рушили ввечері в недалекі ліси Ульффра, де була могила. Місяць світив ясно, коли вийшли на галяву, де стояв камінь із рунами Інґріди. Було тепло й вогко, а довкола обзивалися пугачі. Се були знаки Торвардових дружинників, та ні Гуннлавг, ні його люди не здогадувалися.

— Се душа померлої прохає сізів! — говорили до Торварда.

Вони розвели ватру біля каменя, і Торвард, добувши меча, став побіч нього лицем у лице з Гуннлавгом.

— Сину Снорре! — сказав. — Оттут, біля гробу передчасно зломаної Інґріди, взиваю до тебе вперше і востаннє: присягни, що ні в чому не спричинився до її смерті!

Гуннлавг страшенно збентежився.

— Як-то? — зам'явся. — Відкіля се недовір'я? Хто посмів кинути наклеп на мій меч і щит?

— Саме тому, щоби ніхто не посмів сього вчинити, присягни! — відповів повагом Торвард. — Якщо ти справді без вини, то не маєш чого вагатися, якщо ні, то з цієї напоєної непімщеною кров'ю землі підійметься дух пімсти й задавить винуватця, а руни спомину Інґріди будуть йому рунами прокльону!

Гуннлавг добув меча і схвильованим голосом зложив на ньому присягу. Та ще не прогомоніли останні слова, коли нагло Торвард подався взад.

— Пробі! — закричав. — Ось із могили підноситься чорна, зотпліла рука. Оттут спочила... Га, знаю уже, знаю! Гуннлавгу! Здійми каптан! Покажи ліве плече! Там є знак, що твоя присяга — брехня! — І витягненим мечем діткнув саме того місця, що колись пробив був ніж Інґріди.

Наче від укусу гадюки, скочив Гуннлавг.

— Зрада! — заревів. — До мене, хлопці!

Його лице скорчилося, очі запалахкотіли огнем ненависти, меч заблищав, грідні кинулися на Торварда. Та водночас затріщали кущі довкола — юрба вікінгів обвалом ринула на них. Торвард одним ударом розвалив шолом і череп оторопілого Гуннлавга, й не минула хвилина, як шість свіжих групів устелило моріг довкола могили. Тіло зрадника Торвард порубав на кусні й розкинув по могилі, як тіло жертви, яку приносять покійникам, а сам вернув на корабель. До тижня випродав решту краму і став ладитися до виїзду, коли нагло прибули в Берген брати Гуннлавга. Вони зняли великий лемент і крик, а тивуни конунга скликали всіх норвезьких купців з города і замкнули судно Торварда у фіорді. Його самого суд засудив на поток, а його майно на грабіж. Снорразони, певно, були б затовкли його, мов скажену собаку, якби не новгородець. Він сховав його в якомусь новгородському судні і завіз аж у Новгород, у Біармію.

Чи знаєш тепер, Вальдемаре, відкіля узялася ворожнеча між нами а синами Снорре?

Другої днини після описаних подій з-поза розірваних хмар виглянуло сонце й освітило розбурхане Стрибогом море. Плавба по незнанім морі мимохить захопила боярина, а невгамовна борня з вихрами та валами вливала в душу почуття великих, нерозтрачених сил, завзяття, героїства. Він залюбки брався за весло і в дружному труді пліч-о-пліч з варягами гнав судно до незнаної ціли, радіючи спільними зусиллями і небезпеками. Близькими стали йому ті помарнілі лиця, поорані бурями, задублені холодами, ті очі, запалі від голоду і спраги, розпалені від гарячки або розсміяні від radoщів побіди над сліпою ворожою стихією...

Буває, у пуці розгуляється не раз громовиця. Синім огнем горять вершки дерев, зі свистом і гуркотом падають стріли Перуна на ошалілий з переляку ліс. Немов скажений велетень, кидається на нього Стрибог, щоби з корінням вирвати дерева і жбурляти ними, як трісками. Тріщить, стогне ліс під напором, з дощем чи градом летить долі пообламуване гілля. А на землі, біля коріння небосажних пнів, стривожено припадають і ховаються звірі і птахи; у кого є підземна нора чи дупло, той обертається до виходу, щоби хоч не бачити, не чути страхіття. І коли вже все тратить тямку від жаху, коли все повалиться від непереможної стихії, тоді над розгойданим верховіттям, мов чорна примара смерті, злітає Див. Він бачить смерть, загибель, жах і тривогу, розпуку й шал усього живого і тоді... регочеться! Він радіє, бо ось усе побачило, що життя і смерть залежні від сил, що їх ніхто ще не опанував!

У таких-то хвилинах борня не ділить, а лучить людей. Вони горнутья одне до одного, помагаючи собі, оберігають себе взаємно, й навіть вороги забувають про все, що їх роз'єднує, як наляже на них вага сил природи. Як же ж може людина після такої борні побачити ще в кому-небудь ворога?..

Раз у раз поглядав боярин через борт на друге судно, і важка праця його залози зворушувала його. Куди легше було залозі його судна, що ним кермували Торвард і Фрегдіза! Вони обоє бували вже на сих водах і знали шляхи й небезпеки, знали, як оберігати себе серед гульні хвиль і вітрів, а ті... ті мусіли, мов сліпі, плисти за ними.

— Жаль мені синів Снорре та їх жінок! — сказав раз Фрегдізі.

— Жаль? Чому? — спитала живо.

— Жаль мені, що вони знемагають та сумують, і то на те тільки, щоби згинути в безвістях.

— Інакше годі! Щоби добути золото зі Стравмай, треба мати захист від скрелінгів, треба теж людей до праці, ловців, рибалок, рільників, а тридцять мужів на се замало.

— То чому ви не взяли зі собою більшої дружини?

— Ба, поділи одного зайця на двох їдців, то оба будуть голодними!

Тут Торвард поклав руку на плече Володимира.

— Не журися, брате, долею тих! Гельге й Фіннбоге зрілі люди. Вони знають, що між нами кров Інґріди і Гуннлавга, бо кров самого лиходія не оплатила життя розтоптаной ним цвітки. Хто заплатить мені за щастя мойого та її життя, зломане злочинцем? Хто спокутує все те до краю? Крім того, пропало в її руках і все моє надбання. Тепер на сьому судні є усе, що маю на світі.

— Не гніви богів, Торварде! Біля тебе жінка, мов Валькірія, на острові жде на тебе королівський скарб. Кривавий спомин потонув у безодні океану, сплив з ледяними горами, відлетів з бурями. Чи братерство зусиль і небезпеки — се ніщо?

Замислився варяг.

— Даруй їм вина їхнього брата! — наполягав боярин. — Їх піт і труди рівні вашому, навіщо ж тоді їх убивати, наче невільників під час голоду? А коли так уже бажаєш пімсти, то визови їх на бій і нехай доля розсудить вас по правді!

— Ха-ха-ха! — засміялася Фрегдіза. — Дивна ти людина, Вальдемаре! На око хоробрий ти, відважний, тугий, мов вікінґ із Норланду, дебелий, несхитний, а тут... розкис, мов дитина над утопленим котеням. Чи подумав ти гаразд над тим, що сказав?

— Ні, я не думав, але почуваю те, що в борні, яку ведемо з морем, бурею, кригою і мрякою, і ми, і вони — брати!

— Справді, не подумав ти, бачу! А ось подумай, то й зрозумієш. За почуванням іде людина, коли боронить своїх від ворога, віддає серце коханому другові або вмирає за свої діти. Одначе горе людині, якщо вона не скаже опору своєму почуванню: «Стривай!.. Ми їхали у Вінланд, щоби добути майно, і добудемо його. Саме за тим ідуть і вони, та не добудуть бажаного. А чому? Тому, що ми їдемо по своє, а вони — по чуже! Може, тепер ти зрозумів?.. Ми забуваємо за наживу для пімсти, вони забули за пімсту для поживи. Гей, і без двобою справедливо розсудить нас доля. Побачиш!

— Усе те правда, — згодився боярин, — погані се, негідні люди, і я далекий від того, щоби боронити їх від вини й кари. Та визнайте, що ви навмисне заманили їх сюди!

— У тому-то й річ! Бач, тільки можемо пімститися за всі кривди, без страху перед влізливим конунгом чи заздрісни-

ми сусідами. До того, я певна, що й вони радіють зі самоти й замислюють те ж, що й ми.

— Так знову питаю, чому ви не стукнете мечем об щити й не зведете порохунків уже тут, на морі, де свідком буде вам тільки довгогривий Егір? Я сам із мечем і дружиною стану пліч-о-пліч з вами.

— А за наш скарб ти забув? — втрутився Торвард.— Слухай, брате! Нам треба було людей, які боронили б нас і збирали для нас припаси. Ми взяли їх, бо їх є тридцять двох борців і робітників, з якими не треба буде ділитися прибутком. Попри се виконаємо і святий обов'язок та покараємо винуватців за злочин. Викликати їх до бою уже сьогодні було б божевіллям. Вони — вікінги, не піддадуться нізащо, й половина нас упаде в бійці, поки довершиться наша пімста. А що буде тоді з нашими задумами? Хто половить тобі лососів, назбирає винограду, пшениці, насушить риби і м'яса, надбає чи наміняє меду, воску, шкурок? Та й навіщо було тоді їхати у Вінланд, коли бракує мужів для обслуги вітрил, керма, весел? Подумай, брате, і визнаєш, що таку ціль, як наша, можна осягнути тільки таким способом.

Боярин не відповів. Варяги розуміли діло. Їх міркування розказували всі труднощі, їх ціль чи обов'язки були очевидні, засоби доцільні, шлях ясний! Йому лишалось тільки ждати прийдешнього. Чи віра й закон не йдуть скрізь за розумом, а розум за потребою? Як найшли собі конунги на допомогу Христову віру, так держиться Торвард давнього права моряків і войовників, а він?.. Він живе ще завжди у світі за засібного хлібороба, що, по правді, тільки для розваги займається купецтвом і багатіє без труду та небезпеки. Тим-то він тільки зверху судить людей і їхні діла, якщо вони не зачіпають його безпосередньо, і з вибачним усміхом дивиться на подвиги, пожертву, промахи, злочини, кажучи: «Моя хата скраю!..»

— Під вітром праворуч земля!

— Просто нас під вітром земля!

Оба вигуки з корми пролунали майже рівночасно.

Круто повернув корабель праворуч і поправцював до берега, який повільно став щораз вище виринати з моря. Темно-зелені ліси, густі, височенні, підшиті чагарником, а вгорі сплетені крислатим гіллям, стояли на ньому щетиною. Здовж берега бігла вузька смуга пісковини, де видніло безліч черепашок та роїлося від усякої птиці. Фрегдіза вийшла на корму і показувала рукою напрям керманичеві.

— Отуди... так... до сього дерева на горбку... Далі ліворуч є гирло...

— До гробок, хлопці! — гукав Торвард весело. — За нами вже холодне царство Егіра. Нехай Ран шаліє собі тепер досхо-чу, та згасне, коли будемо вертати домів.

Залога відповіла окликом, весла зарипіли, вітрило впало й лягло поперек судна. Розтинаючи хвилю носом, судно помчало до берега...

Та нелегко було дійти туди на веслах. Судна були важкі, а відбита берегом зворотня хвиля зносила їх назад у море. Вітер затих, і залози обох суден облишили працю, ждучи на приплив та на східний вітер, що повинен був подути під вечір. Залога спочивала або ловила вудками рибу. Наловивши, моряки почали її смажити на транових лямках і лаштувати обід, опісля лягли спати. Вже добре зійшло сонце з полудня, коли голос боярина викликав з рубки Торварда й побудив усіх.

— Вітер зі сходу! — гукав. — Ставте вітрило!

Далеко на сході море темніло, темний круг дрібної хвилі перехрещував спокійне чергування довгих валів припливу, а там і крило вітру майнуло злегенька по лицях моряків. На щоглу піднялася рея з вітрилом, що вмить надулося. Заскрипіли гужі, і судно, скероване досвідною рукою боярина, попливло до берега. Дещо пізніше підняли вітрило і Снорразони, але вчинили се не так швидко і справно, як перше судно. Ще й зірвався блок, а поки його причепили знову, перше судно було вже біля берега. Тут, на вискоку суші, ріс величезний старий кедр. Оттут був і в'їзд у глибоку затоку. Течія йшла сильно, наче на млинове колесо: Фрегдіза пояснила, що се гирло річки, в яке вливається хвиля приливу. Так-то вітер і течія несли судно швидше, як візантійський дромон, а коли на небо вийшов місяць, Фрегдіза вказала рукою наперед себе.

— Отам на горбику під лісом, бачите? — кликнула.

— Бачимо, бачимо! — загомоніли голоси. — Якись хати!

— Там наша оселя, збудована ще моїм братом Ляйфром.

— Ляйфрбудір, Ляйфрбудір! — закричали моряки. — Беріться до гробок, бо приплив минає. Якщо прогавимо його, то будемо переборювати і відплив, і течію річки!

Останні хвилі припливу понесли корабель горі рікою, обабіч якої стояв праліс. Гілля нависло над самою водою так, що мусіли плисти в темряві. Мірово вдарили гробки о чорну поверхню води, і стрілою мчало судно здовж берега. Нагло річище повернуло ліворуч. У пралісі заясніло, показалася галява.

— Стривай! — наказала Фрегдіза. — Приставай!

Днище корабля діткнуло берега, і Торвард з линвою в руці одним скоком опинився на суші. Він обмотав линву довкола пня дерева, зрубаного у висоті чотирьох стіп від коріння. Гуж

заскрипів, судно подалося за течією й тихо пристало до берега. Галява підіймалася від води горбком, якого схил поріс чагарником.

— Оттут, угорі праворуч, стежка! — казала Фрегдіза. — Ходімо.

Торвард і Володимир пішли за нею. Немов хлопчики, що вперше на весну вирвуться з душно́ї хати на цвітисті фієльди, вони п'ялися узгір'ям, поки не добилися до двох чималих, з грубих кедрових брусів збудованих хат. Покрівлі не були такі, як у Норвегії, стрімкі, двобічні, тільки нахилені в один бік, допереду. Будівлі були високі, одначе стіни до половини обси-пано землею, а покрівлю вкрито дерниною. Фрегдіза показала всім товаришам руни свого брата на одвірках і, відчинивши двері, привітала всіх як гостей. Темно й непривітно було в хатах. Торвард викресав огонь, і швидко на великому комині розгорілася ватра зі сухих дров, яких чимала в'язка лежала під стіною. Дим збирався під покрівлею й виходив крізь отвори в горішній частині стін. На наказ Фрегдізи ґридні повідтикали в стінах численні отвори, що служили стрільницями і були тепер позакладані ставнями. Скоро протяг очистив затхле повітря. Слуги поробили нашвидку віники з березових гілок і чисто обмели домівку. За сей час ґридні нарубали молоді кедрини на лежанки, що стояли здовж одної стіни будинку. Чатиння накривали тюленевою шкірою або кожухами, на яких спала мужва під час подорожі. Житло було готове, і Торвард завісив на великому гаку над огнем казан з водою. Кухарі заходилися біля вечері, а те, що ніхто не був втомлений плав-бою, ґридні вирішили вивантажити ще тої самої днини корабель. До півночі ходило тридцять варягів і десять новгородців туди й назад. При місячному сяєві отроки знесли товар з корабля, викочували бочки й переносили мішки з поживою, зброю, приладдя. Накінець спустили щоглу й покрили судно шкіряним покривалом. При ранішньому припливі мали його витягнути на берег.

В обох хатах були поза великими залами ще й малі одрини, відділені деревляними стінами, призначені для ватажків. Туди перенесли все майно Торварда, Фрегдізи й Володимира.

Десь коло півночі працю покінчили. Торвард і боярин сиділи на колоді біля воріт хати і дивилися на відблиски місячного сяєва на темній воді ріки й далекої затоки. Було тихо й тепло, а легкий східний подув заводив у гіллі кедрів тужливі пісні.

— Снорразони, видко, не впиралися перед відпливом і прийдуть аж завтра! — сказав боярин.

— Вгорі над рікою, — докинув Торвард, — п'ятсот кроків відсіля, є ще друга, більша галява. Там була давніше шопа, в

якій копчено рибу, але згоріла. Оттам нехай Снорразони поставлять собі хату. Зрештою, се не наше діло. Ми будемо тут ловити рибу, поїдемо на Стравмай, а там і влаштуємо один корабель у Браттаглід. З весною переїде сюди, певне, ще дехто, то він і займе хату Снорразонів.

— А що ж вони на се скажуть? — зацікавився боярин.

— Ах, їх тоді вже не буде! — засміявся варяг.

V

Щойно другої днини наспіли Гельге й Фіннбоге і зразу бажали причалити біля стану Торварда й Володимира. Та Фрегдіза показала їм руни свого брата на одвірках і порадила осісти на галяві в місці, де ріка випливала з озера.

Гельге страшенно озлобився, одначе Фіннбоге затулив йому рот рукою і до сварки не дійшло.

— Через ліс прорубана стежка, — пояснювала Фрегдіза, — треба її тільки прочистити. Там, де була сушня, лежить ще чимало готових нарубаних пнів. Ми пошлемо вам десять топорів, — тут моргнула на боярина, — і за два-три дні будете мати хату, кращу за нашу.

— Се буде, без сумніву, добре, — вдалося вкінці заговорити Гельге, — все ж ми сподівалися, що одразу поїдемо по скарб, а щойно тоді станемо збирати припаси на зимівлю чи вивіз.

— О, хитрі-прехитрі затії карликів! — засміялася Фрегдіза, наводячи слова відомої пісеньки. — Чи гадаєте, що мужва захоче працювати, маючи повну сумку золота? Потім прийде зима, начнеться пиятика і гра в кости, а тоді щодень криваво сходитиме сонце над Ляйфрбудіром. Ні, Гельге, скарб викопаємо і привеземо за день перед виїздом корабля з вантажем.

Лице варяга на такі слова тямучої жінки заясніло.

— На Фрею! Правда на вашому боці, — всміхнувся, — навіть Одін не зможе вдержати згоди і злагоди між вибранцями Вальгаллі.

— А втім, — докинула Фрегдіза, — я радо віддала б вам одну з хат, та в нас є гість, а гість завсігди перша особа в хаті.

— Саме про сього гостя бажав би я поговорити! — насупився Гельге знову. — Згідно з нашою умовою, ми мали привезти зі собою по тридцять мужів, тим часом у вас на одинадцять мечів більше, ніж у нас. Се вже не зломана умова, а просто зрада та й годі!

— А чи пам'ятаєш ти, сину Снорре, той вечір у Новгороді рік тому? — втрутився до розмови Торвард, що стояв поруч,

опершись на довгий варязький меч.— Вальдемар міг теж узяти зі собою не десятьох, а тридцятьох gridнів, то й що сказав би ти тоді? Ми чотири всі рівні собі у правах та обов'язках. Немає в нас конунгів, ні ярлів. Самі ми ярли — і ти, Фіннбоге, і Вальдемар, і я!

— Вальдемар не нашої крові! — докинув Фіннбоге.

— А ось добудь меча, то він тобі покаже, яка в нього кров, або ти покажеш йому свою, а тоді вже порівняємо.

Володимир спалахнув.

— Сини Снорре справжні ведмеді! — втяв різко.— З усіх бортей жерли б мід, та як прийде пасічник, то вони в ту саму хвилину на задні ноги. Торвард діло говорить. Відколи світ світом, ніхто ніколи не питав у нас хороброго: «Якого ми роду?» Він кожному брат, свояк, гість, друг, тільки боягузові — ні!

— І зрадникові чи брехунів теж ні! — плюнув з досадою Торвард.— Тут не те важне, що ви про нього думаєте, або я, чи він про вас, а те, кільки нас тут усіх для спільної оборони! А так усі три гурти самостійні, і кождий має по змозі дбати про припаси збіжжя, вина, шкір, меду, воску, риби, м'яса і дерева, а все надбання має йти до рівного, поголовного поділу між усіх учасників виправи. Такий був зміст нашої умови, а питання про кров чи вдачу того чи другого — зайві!

— А чи казкові твої скарби, Торварде, теж підуть до поголовного поділу? — з глумом запитав Гельге.

— Відомо! У сьому ніхто не сумнівається. Чи ж не на се ми зібрали таку велику ватагу, щоби боронити, коли треба буде, золота? Хто доживе до зимових холодів, той дістане свою пайку золота, як і усього другого!

— Коли ж гадаєте поїхати по скарби? — спитав Фіннбоге, що ні словом не відповів на натяки Торварда.

— Восени, після збору винограду!

Швидко глянув боярин на варяга. Він чув, що восени віють на водах Вінланду північні вітри і страшні хуртовини розбурхують море. Торвард бажав, очевидно, відвернути увагу союзників від золота, щоби їх використати, обманути і накінець убити без перепони.

У найближчих днях стукали в пралісі сокири. Їх аж сорок було в руху, а на галяві, неоподалік Ляйфрбудіру, на очах росла із грубих кругляків рубана хата. Оба кораблі були забезпечені в пристани, і всі зайнялися спокійно працею. На місцях, вказаних Фрегдізою, розставлено трьох вартових з рогами, звук яких чути було на півмилі. Десять новгородців ловило рибу в ріці, і рибалки захоплювалися її величиною та кількістю. Боярин піддав гадку, щоби виплести кошики та

наробити човнів з березової кори. Серед веселого гамору рибалки взялися за діло.

Варяги Торварда пішли в ліс зі своїм ватажком, і тільки чотирьох слуг лишилося з Фрегдізою лагодити обід для усієї мужви. Володимир і собі пішов за варягами. З подивом він дивився на пущі Вінланду, такі схожі на руські, та водночас такі зовсім відмінні. Біля яворів та кленів шуміла тут кедрина, поруч в'язів та тополь чорніли могутні пні гікори, зеленів сумах, а все те обвішане було гронами виноної лози й тернових ліан. Ідучи лісом, він наскочив нараз на стежку, прорубану в чагарнику топором. На прорубах деревно було ще вогке, обрубане гілля ще зелене. Стежка йшла просто на північ, а в ній виразно бачив боярин сліди кількох людей. Без вагання пішов за слідами, розгортаючи руками поперерубувані ліани, гілки орішника та дикої черешні. Нагло крізь сплутане гілля стало просвітлювати щось велике темно-сіре.

«Скали!» — майнуло в нього.

Жваво підбіг до них і став спинатися по кам'яних зломах, поки не опинився на кам'яній гряді. Перед ним розвернувся величавий вид на ліс, що по обох боках спускався аж до моря. Значить, Ляйфрбудір лежав на півострові, і просто на схід побликували морські вали, які східний вітер приганяв до берега. Вони були зеленаво-сині, порисовані смугами білої піни та золотавих рефлексів сонця. Мимохіть задивився боярин на величний краєвид, коли нагло помітив якийсь рух на тім боці скал. Се верховіття якогось високого дерева хиталося туди й сюди, наче правила ним людська рука. Воно було куди вище за сусідні дерева, і боярин умить зрозумів, що його зрубують.

«Видко, знову якийсь злісний план варягів,— погадав боярин.— У безлюдді далекої чужини вони тільки про те гадають, як згнобити і знищити співплемінника, ба, навіть спомин про нього втопити в безвістях. Гей, далеко ти, Руська земле, далеко й ви, добрі, білі боги...»

Молодечим, скорим кроком пустився боярин у гущавник по тому боці гори, а що поземелля опадало стрімко, то й швидко найшовся над потічком, недалеко місця, де перед хвилию бачив дерево, що його зрубували. Він почув стукіт сокир, а по хвилині говор людей. Підкрався нишком і побачив на землі довжений стовбур і чотирьох ваґярів, що витесували з нього днище. На свіжому відземку сидів Торвард з луком на плечах та ратищем, устромленим поруч у землю. Біля нього лежав мішок з харчами. Вираз обличчя був задумливий, поважний та водночас грізний.

— Ладить вікінґ «змія»,— зажартував боярин,— потерпайте, скрелінґи і боягузи!

При сих словах став перед товаришем з піднятою рукою, мов скальд, що оспівує подвиги героїв перед зібраними слухачами. Та в тій хвилині, наче вжалений гадюкою, зірвався з місця Торвард і вирвав із землі ратище.

— Гей, вік ..! — закричав хрипло, урвав, а там і засміявся.— Пробі! Як злякав ти мене! — відповів.— Я гадав, що се один із тих...— Тут указав рукою в той бік, де лежало озеро.

— Навіщо тобі ще друге судно?

— Наш корабель добрий до далеких виправ. Для прибережних прогульок треба легшого, на три до шість пар весел. Добрі були б і наші човни, та вони потрібні рибалкам на озері і в затоці...

— Ага, то ти хочеш...

— Аякже! Саме найкращий час. Поки Снорразони збудують хату, скрині мусять бути дома. Пізніше зачнеться збір вина, меду, воску, дикої пшениці, шкір — тоді всі ліси будуть повні цікавих очей та говірких уст. Тому саме тепер Азбранд збудує судно, а твої люди поїдуть з нами на Стравмай.

— Чому ж саме мої?

— Тому, що Фрегдіза мусить мати всіх своїх гриднів під рукою. Інакше вона сама згине, і ми, вертаючи, впадемо тільки в пастку. Гельге та Фіннбоге — добрі моряки, вони добре запам'ятали собі шлях у Вінланд. Їм провдатарів не треба...

На двох кізлах варяги різали пилами дошки, а поруч лежали куплені ще в Гренланді готові ребра. Азбранд мусів їх тільки пристосувати до днища й обшити обгиналками. Дві чималі бочки смоли привезли сюди човном ще вночі, і вони лежали біля устя річки, покриті гіллям.

— Коли їдеш на Стравмай? — спитав Володимир по хвилині мовчанки.

— Їдеш? Ні, їдемо — ти і я!

— Я? Навіщо мене там?

— На те, щоби ти побачив золото і знав, скільки його. Тобі належиться третина приділу твоїх людей, тобто одна десята всього, а пізніше дістанеш ще четвертину приділу Снорразонів.

Боярин неохоче знизав плечима.

— Як же ж ти залишиш Фрегдізу саму в Ляйфрбудірі?

— Ха-ха! Ти, брате, хіба не знаєш Фрегдізи! Се кров старого Еріха Равде, се дух, твердіший від тих скал, що над нами. На Гель і Норни! Не бажав би я мати її ворогом!

— Так коли саме їдемо? — вдруге спитав боярин.

— За десять днів увечері, а на тринадцятий будемо плисти назад, якщо Норни не випряли нам іншої долі.

Самітно вертав Володимир у Ляйфрбудірі після обіду із Торвардом та його гриднями, а думки його були невеселі. Відлюддя первісної, людиною не споганеної природи, що завжди наповняло його серце розкішним почуттям дозвілля та волі, тепер видалося йому лянним, грізним, ворожим. Наче ворожі руки, висіло над головою мандрівника гілля чужих формою і барвою дерев, а з п'ятьми гушавника віяло пімстою і злобою. В міру того, як наближався до пристани, узлісся рідшало, зате грубшали довкола стовбури зелених велетнів. Раз у раз звижалося йому, що з-поза стовбурів вискакують вороги, прибрані в довгі пера, то знову лісовики з довгими бородами та зеленим волоссям, то темні біси з рогами та кривими ногами. Хоч боярин не боявся ні ворогів, ні нечистої сили, але гидився нею, як гидяться ропавкою чи черв'яком. Він почував себе чужим у сьому варязькому середовищі, що охопило його звідусіль непереможною силою. На Дажбогових землях у Новгороді навіть варяги були людьми. Затє тут, у безвістях чужини, навіть він, новгородець, ставав варягом. Не було тут теплої, запашної одрини Доброслави, не було її добрих, синіх очей, не було грубого черева сусіда Коснячка, його ситого, пивом та салом вимашченого реготу та веселих, а то й сороміцьких співанок гриднів. Близькі сутіни клалися під склепінням дерев, з дупла вилітали пугутьки й лилики, з-над моря доходили крики водяного птаха, що кінчав вечірні лови й летів ночувати на Фурдурштранд і Стравмай. В лісі починали обзиватися койоти, а сам ліс горів огнями золота й крові. Від сходу приносив вітер далекий гомін прибою.

На галяві Ляйфрбудіру у дверях хати стояла Фреґдіза, як завжди, гарна, велична, горда.

— Ти на лови ходив, Вальдемаре? — спитала його.

— Ні! Деколи добре побути чоловікові на самоті. Щойно тоді може він збагнути всю вагу долі та стійкість життя.

— Ба! — згїрдно махнула рукою красуня. — Вагу долі почує кождий на собі у свій час. Вона впаде на нього скоріше чи пізніше ударом меча чи сокири та встелить йому шлях між вибранців Одіна. Коли ж ні, то ще завжди зможеш під гомін прибою перетяти жилу, щоби «солон'яна смерть» не завела тебе у тьмавий Нальштранд. А чого варте життя, якщо не можна осягнути наміченої цілі, добути бажаного щастя або пімстити нанесену кривду? Га-я! Не з таких ми, щоб зрікатися чого-небудь!

— Ось воно що! — підтакнув боярин, але від слів Фреґдізи повіяло на нього холодом.

— Сьогдні Торвард поклав на днище нового «змія», — говорила далі молодиця.

— Знаю! Я був у нього, і ми умовилися.

— То й гаразд! А ось зараз треба буде відкликати наших людей від Снорразонів і твоїх від води. Пора вечеряти. Сьогодні тільки ми двоє сядемо за стіл. Торвард не прийде.

— Я сам піду кликати ваших гриднів! — відповів боярин.

— Навіщо? Вартовий задує в ріг, то й вони прийдуть.

— Не гадаю, щоби се було добре. Гельге може підглянути, що в нас не вся мужва ночує вдома, а там згодом і вистежить, де ділася решта та що вона та робить.

— Ах, я й не подумала про се! Твоя правда, Вальдемаре! Іди!

Боярин пішов прорубом понад озером і, ще заки заграва згасла на заході, став серед робітників. Зруб великої хати був уже готовий і покладений на підвалини, що лишилися з давньої сушні. Теслі закладали саме прямовисні стовпи з видовбаними рівцями, а цілі стоси кругляків лежали поруч. Дещо далі в'язав покрівлю новгородець Влучко. Збоку біля ватри сидів Фіннбоге з головою, спертою на руки, і глядів у огонь. Гельге пильнував слуг, що саме відставляли від огню казан і наверхували бочку з пивом.

— До мене, гридні Торварда! До мене, Влучко! — закликав на своїх боярин, і вмить зібралось біля нього з десять мужів.

— Навіщо кличеш їх? — прибіг із запитом Гельге.

— Вечеряти! Сонце вже сіло. Завтра будуть тут знову.

— Як-то, навіть не даси тут повечеряти? Вони ж для нас трудяться, то ми й маємо їх нагодувати.

— Ні, ми обов'язані дати вам десять сокир, а не десять ротів! — засміявся боярин. — До того ж, між ними є й русини, а вони не вашої крові, то й могли б вас занечистити, мов мерці живих чи живі мерців, не знаю вже, як там!

Гельге почервонів і відійшов. Володимир махнув рукою, і гридні, закинувши сокири на плечі, попрямували у проруб. Коли щезли за найближчими деревами, оглянувся боярин і побачив, що Фіннбоге встав і витягнувся на увесь зріст.

VI

Відмова участі у вечері була, властиво, важкою образою, і Торвард, а то й сам Володимир були б відповіли на таке мечем. Гельге, як купець, сього не вчинив, але боярин знав, що з того часу Снорразони бачитимуть у ньому ворога. А що воно добре знати, куди йде ворог, що робить та що задумує, тому після сотні кроків пустив гриднів самих, а сам зійшов з прорубу в ліс і заховався за стовбуром. Не минула хвилина, як від озера почувся тихий, повільний та важкий крок.

«Фіннбоге!» — погадав боярин.

Прорубом ступала звільна темна стать, похилена дещо вперед. Голова була кругла — у старшого Снорразона був шкіряний чіпець на голові, а не шолом...

— Стій! — гукнув боярин і поклав руку на плече нічного мандрівника, коли сей зрівнявся з його деревом.

— Геть! — закликав Фіннбоге і подався взад.

Він сопів і стиха побрязкував мечем, видно, бажав добути його з піхви.

— Ти, Фіннбоге, правда? — питав боярин.

— Проби, Вальдемаре, ти злякав мене! — прохрипів варяг.

— А ти чого вибрався в темну ніч, та ще й на сей бік? Тут немає ні добичі, ні ворогів. Навіщо ж нас слідити?

— Немає, кажеш? Ти або сам не знаєш, або брешеш свіdomo.

— А ви то правдою живете?

— З тобою — так!

— Саме се неправда! Я ж не вашої крові, ха-ха-ха!

— Так ти волів би, щоби Гельге лукавив із тобою? Ми тебе шануємо, тому й не хочемо, щоби ти терпів не за свої вчинки. Гельге бажав тільки вилучити тебе із тяжби.

— А чому він лукавить із Торвардом?

— Як-то, ти не знаєш, що між ним а нами є кров?

— Справді? Так чому ви їхали з ним у безвісти, коли знали, що ніяка вира не злагодить його гніву, не окупить пімсти?

— Ха-ха-ха! — зареготався варяг.— А хто ж береться йому платити виру? Хіба не ми? А чому їдемо, питаєш? А за чим їде вікінг у чужину? За наживою, за золотом, за землею, а все те є тут. Кілька ударів мечем оплатить прибуток ущерть! А вважай, щоб який із тих ударів не дістався тобі та твоїм, якщо надто тісну спілку заведеш із Торвардом. Поки що ти нам друг...

— Я друг йому і вам,— відповів боярин,— і тому не дозволю, щоби ви одні одних підглядали. Так роблять тільки зрадники і боягузи, ромеї або скрелінги.

— Отже, ти бажаєш стати ворогом і Торвардові, і нам! Хто любить усіх, той не любить нікого. Се ясно!

— Я буду завсіди ворогом тому, хто стане ворогом мені!

Фіннбоге закликав удруге:

— На Тора! Я остерігаю тебе, а ти погрожуєш?

— Сам про те бажав я тебе поспитати,— засміявся боярин.

— Ага, то ти остерігаєш нас! Перед ким, перед чим?

— Саме перед мечем! Погадай, що було б, якби оттут на моему місці стояв Торвард, Азбранд чи Грімольф? Кождий

із них ударив би мечем, і ще сеї ночі сплили би кров'ю білі бруси вашої домівки.

— Так, на Одіна, так, се правда! Щойно тут бачу, що ти мені не ворог, бо нагадав мені се. Але кажи, чи Торвард не задумує напасти на нас або нас обманути? Я поділюся з тобою всією добичею Ульфразона, якщо ти держатимеш мою руку. Присягаю тобі се на...

— Мовчи, крамарю! То ти гадаєш купити мене на підлу зраду? Не стане в тебе на се золота, хоч би ти запродав у неволю себе і своїх.

На диво, купець і сим разом не спалахнув гнівом.

— Вибачай, достойний боярине, але я гадав, що коли ти остерігаєш мене, то ти зі мною проти тих там...

— Ні, Фіннбоге, ти помилився! Крамар убив у тобі вікінга, так як вікінг убив у мені купця. Тому й ми не порозуміємось. Та доволі! На мене ждуть! Іди до своїх, а в майбутньому не мишкуй отгуть, бо, на Перуна, підйму на ноги всіх!

Кроки Фіннбоге затихли у віддалі. Боярин добув меча і пішов за ним, поки не побачив обрисів його постати на тлі заграви від'огню. Тоді завернув і на ходу витирав меч полою від нічної вологи. Та не пройшов і двісті кроків, як в темряві почувся шепіт:

— Се ти, боярине? Не бійся, се я — Фрегдіза!

Юнак почув, що кров вдарила йому до лиця.

— Так, се я! Ти чула розмову?

— Чула. Ходи вечеряти! Ось і ти сам побачив, що сих людей годі міряти нашою мірою. Їх беруть для безпеки, як ловецького пса, але душу їм не продають. Але ти повинен був ударити, раз він тебе бажав купити. Сього вимагала від тебе честь героя...

— Може бути, що вимагала честь вікінга, та я не вікінг — не велів мені розум. Чи я мав зробити саме те, перед чим бажав перестерегти вас? Поки Торвард не верне із Стравмаю, кожда сварка була б божевіллям. Адже побитися можна було вже на скелях Гуннберга.

— Твоя правда, вибач! Я жінка, в мене все просте, ясне, безсумнівне!.. Ходімо швидше, а то ще піде плітка, що жінка Торварда з чужим парубком уночі по лісі ходить.

— Ба, не знаю, чи вернув би той парубок домів після зустрічі з тобою,— зажартував боярин.

— Хто знає, може, вернув би ся з перемогою, а може, й ні!

— Якби щодо сього був сумнів, то не було би пліток!

Засміялися.

Кілька найближчих днів кипіла у Ляйфрбудірі праця на всі руки. Володимир велів слугам копати на морському березі

пастки на живу рибу, якої чимало наносив кожний приплив. Після відпливу можна її було вибирати руками з мілкої води. Таких пасток викопали люди боярина десять, а там почали сушити і коптити улов. Зате Влучко і дев'ять варягів ходили щоднини вранці у посілля Снорразонів і помагали його будувати. Ввечері вертали домів, поки п'ятої днини не скінчили будови. Дві ночі було чути з-над озера п'яні крики гриднів Снорразонів, що бенкетували, співали, вигукували, реготали. Сьомої днини вернув Торвард і повідомив, що судно вже готове й лежить на валках, заховане від людських очей. Азбранд та його чотири помічники викінчували його, ставили снасти і заливали щілини смолою.

Другої днини оба Снорразони, Торвард і боярин зійшлися на березі ріки, де ще в часах Ляйфра варяги зарізали були в жертву Торові кізла. Ще й тепер висів його череп на дубі, що отінював се місце. Нарада була коротка, а ціллю її був розподіл праці. Люди Снорразонів мали збирати виноград та дику пшеницю на північ від озера й ріки, а Торвардові гридні — на південь, в околиці, де було колись посілля Торфінна Карлзефні. Новгородці мали за сей час наловити й насолити лососів, а старий Грімольф з кількома людьми обох партій мав іти в дальші ліси на захід.

Верем'я було змінне. Хвилинами пекло сонце дуже сильно, то знову зривалися вітри й бурі, по пущі гуляв Громовик. Накінець надійшов день побіди Бальдура над темрявою, день Купала. Загорілися огні біля хат, над затокою і озером, високі, яркі. На жаль чи на щастя, не було у варягів дівчат. Ні один меч не вискочив із піхви, а любовні пісні, що їх співали гридні при огні, були поважні, нав'яні сумом і тугою... Розмови крутилися коло робіт, що їх уже виконали або мали виконати. Тільки молодші, зібравшись у гуртки, згадували родину, знайомих дівчат, гаразди й болі далекої Норвегії. Ісланду, Гренланду, Білого Озера, Новгорода і Пскова. Боярин розказував Фрегдзі про обряд вінків, що їх парубки та дівчата пускають за водою у слов'янських землях на ворожбу долі. Умить виплели всі грубі вінки із зеленого чатиння, понакладали на них ріща й попідпалювали. Передом плив вінок боярина, за ним вінки Снорразонів, далі вінки Фрегдзі й Торварда. Перший розгорівся ярко й поплив швидко, скачучи по хвилях ріки, поки не щез за закрутом. Два другі плили поруч себе, але згодом один наїхав на другий, і далі попливли вже оба разом, аж зачепилися об якусь кореняку. За часочок наспів вінок Торварда і теж зачепився за них, та накінець наїхав на всі три вінок Фрегдзі. Він сильно вдарив об вінки Снорразонів, так, що оба погасли. Заколихався і третій, але не потонув, а там оба вінки, обігнувши кореняку, пропа-

ли за закрутом. Боярин засміявся, але не хотів сказати, що означають сі вінки на воді.

— Мій поплив швидко на схід, так як моє серце тікає в Купальну ніч на схід, над синій Ільмень! — сказав.

— А наші? — з острахом допитувався Гельге.

— Ваші лишилися тут, бо ваше серце, видко, зв'язане з Вінландом і не тужить за нічим, чого немає тут.

— Справді, ми й не гадаємо вертати настійно в Естфйорден! — відповів Гельге.

— І не вернеш! — дійшов до слуху боярина шепіт Фрегдізи.

Уже сіріло на сході, коли Фіннбоге й Гельге відійшли на озеро. Також люди Торварда пішли спати. Боярин устав.

— Кому Купальна ніч, кому — самота й туга! — сказав, прощаючись.

— Годі ж бо, — засміялася Фрегдіза, — один бере своє щастя зі собою, другий лишає його вдома. В обох випадках вивуватець горя — сама людина.

— Так, справді! От хоч би я і Снорразони!

— Як-то?

— Вони оба згинуть ще в сьому році, я поїду сам-один домів, а ви лишитеся побідниками.

— Відкіля в тебе таке знаття?

— Таке виворожили вінки. Доля! — відповів боярин.

— Спи спокійно, друже, — став прощатися Торвард, а його сірі очі якось дивно лагідно спочили на гарному лиці юнака — спокійно і довго. — Завтра під вечір виїздимо на Стравмай: я, ти і твої люди.

— З твоїх ніхто?

— Ні! Вони всі мусять сторожити мого щастя тут!.. Дивуєшся, що я не боюся їхати з вами сам-один? Не дивуйся. Безпечніше мені з вами, ніж із моїми гриднями. У нас, бачиш, навіть боги продаються за золото, а у вас ні! Ось що!

— У вас — боги, у нас — тільки волхви! Та люд свище на одних і других. Старих богів виволочили в болоті, вибили палицями й вкинули в Дніпро, а нові нюхають ладан і бовваніють зовсім так, як давні. Нові волхви теж дуються не гірше давніх. Хто купить їх за гроші, того вони й боготворитимуть. Підліє світ та й годі! Але твоя правда, Торварде! Ти між нами безпечний, бо тебе боронить давній закон звичаю, установлений людьми, без богів та волхвів...

Уранці захмарилося небо, і при легкім південно-східнім вітрі впав рясний, теплий дощ. Пізно повставали зі сну варяги, тільки один боярин побудив своїх людей ще раніше й велів усім ладити зброю та морські нагортки з грубої повсті. Після обіду Торвард із Влучком та трьома теслями пішли до таєм-

ної пристани, за часок пішли туди Азбранд з трьома іншими новгородцями, накінець сам боярин з рештою. Ніхто з варягів не гадав, що сі прогульки мали незвичайну ціль, і кождий зайнявся власним ділом. Морських нагортків уживали також при ловецьких виправах та при нічній ловлі риб, так що ніхто і не спитав, куди ділися новгородці. Під вечір вернув Азбранд і сказав, що оба ватажки пішли оглянути півострів, на якому у віддалі трьох днів дороги від Ляйфрбудіру гніздилися тисячі едредонів. Щойно тоді заворушилися варяги, бо думали, що самі новгородці загарбають усі користи сеї виправи. Одначе Азбранд заспокоїв їх, що русичі — їх товариші на рівному праві, а їх здобутки йдуть до рівного поділу. Та не встигли варяги як слід призадуматися над тим, яке відношення русів до них, коли нагло почули від озера звук рога на тривогу: чотири коротші удари і п'ятий довгий, протяжний.

— Скрелінги! — закричали всі в один голос.

— Га-я! Вікінги, до зброї! — звучно понісся поклик Фрегдізи.

Умить робітники стали воїнами. Острроверхі шоломи сіли на головах, забряжчали кольчуги на грудях і плечах, червоні щити заблищали на лівих раменах. Азбранд узяв ще другий, білий, і двадцять мужів подалося прорубом над озеро. Фрегдіза остала з десятима гряднями в Ляйфрбудірі, щоби приготуватися до оборони. Грядні поздймали в'язки стріл та ратища, що висіли в димлі під покрівлею, понатягали тятиви на луки і ждали на поклик до бою. Фрегдіза теж накрила золотисті кучері блискучим шоломом, надягла перетиканий сталевими перснями повстяний каптан і прип'яла до боку меч. Її очі палали бойовим завзяттям, а уста всміхалися до божественної Гільди.

— Валькірія, Валькірія з нами! — гукав молоденький Арне Грімольфзон і в бойовому захопленні вдарив мечем об щит.

Одначе замість бойового поклику прибіг від Азбранда посланець, що прохав краму на обмін. Приніс теж червоний щит назад на знак, що сим разом бійки не буде. Погас огонь в очах Фрегдізи, відклали зброю вікінги, і тільки слуги понесли крам над озеро. Фрегдіза з мечем при боці пішла за ними.

Припологому березі стояло яких двадцять чималих човнів з буйволячої шкіри, а оба їх кінці були загнені рогами угору. У кождому човні лежав посередині великий баль, завернений у шкіру оленя або буйвола. Біля човнів крутилося чимало малих на зріст, одягнених у крашені шкіри жінок та напів-, а то й зовсім голих, гарних чорнооких дітей. Біля них віночком лежало кільканадцять худих, на вовків схожих собак, та ні

вони, ні жінки, ні навіть діти не робили звичайного гамору. Жінки розводили ватри, а діти їли ягоди, і водночас усі поглядали раз у раз на зборище мужів, що відбувалося за кільканадцять сажнів даліше, біля хати Снорразонів на горбі. Отам чоловіки посідали в півколо, а посередині півкола по високо підв'язаному чубі можна було пізнати ватажка. Чуб сей прикрашували вірлині пера, а інші скрелінги мали у волоссі пера ріжних птиць, хвости ріжних тварин, ведмежі й вовчі уха, шури гадюк та лискучі скельця. Усі були до пояса голі, на шиях усі мали малі мішечки та люльки. На грудях і лицях видніли татуйовані риски та коліщата, а за поясом стриміли кам'яні топірці і такі самі ножі в роговій оправі. Біля кожного скрелінга лежав лук, сагайдак зі стрілами та тризубець на рибу. Напроти ватажка скрелінгів засіли оба Снорразони, а за ними розсілося теж півколом п'ятдесят гриднів зі скринями та звоями. Вони нишком балакали і посміхалися з поважних лиць скрелінгів. Найстарший між ними, ватажок, промовляв поволі, з надумою, причому вказував на небо і на море, на себе й варягів, накінець видув зі своєї люльки кілька клубів гризького диму і подав люльку Фіннбоге.

— Кури! Скажи щось і передай братові! — крикнула в сей мент Фрегдіза, підійшовши ближче.

Вона пізнала одразу, що се не ті самі скрелінги, яких вона бачила у Гренланді чи Гельмоланді, а інші, зовсім схожі на тих, що мало не побили Торфінна Карлзефні та його дружину. Тому веліла гридням відразу поважно поводитися, щоби не дратувати чужинців. Вона, бач, не бажала ворожнечі, ні бійки в час відсутности Торварда й боярина, бо знала, що Снорразони з усіма гриднями не встоять перед напором кількасот ворогів, хоч би вороги мали тільки дерев'яні дрючки.

Кілька старших гриднів Торварда, що добре пам'ятали бійку в лісі та кам'яні кулі на жердках, послухали її відразу та й замовкли. Вони не посміхалися, ні не розбалакували про дивовижний вигляд скрелінгів та про їх незрозумілу гортанну мову. Але і Фіннбоге слухняно взяв із рук ватажка трубку і потягнув із неї клуб терпкого диму. Вмить його очі зайшлися сльозами, горло стиснулося і йому стало моторошно та млісно.

— Побий, Одіне, своєю силою поганців, проковтни їх, Фенрісе-вовче, щоби вони у гноївці поздыхали, щоби їх проказа зжерла з їх смородом — поганню! — Тут підняв заплакані очі на небо і віддав люльку братові.

Як тільки вся церемонія скінчилася, почався обмін. Варяги розгорнули сувої барвистого сукна, розклали коробки

з металевими бляшками, різнобарвними скляними кораликами, мосяжним дротом, дешевими залізними ножиками, дзвіночками та всіляким дрантям. СкRELінги аж ахнули від захоплення, але розглядали крам повагом, як личить зрілим людям. Оглянули, поклали все на свої місця і принесли свій товар: шкірки білок, куниць, соболів, росомах, скунсів, бобрів, видр, рисів, пантер, ягуарів, лисів, вовків, ведмедів, оленів, буйволів. Почався торг, помітний тим, що ні одна, ні друга сторона не говорила при сьому ні слова. Усе потрібне собі показували торговці на пальцях рук або на дерев'яних лічилах з нарізаними карбами.

З цілою безоглядністю використовували варяги недосвідність дикунів і за крам, що не варт був і сотні білок, зібрали цілу гору цінних шкурок і шкір. Коли Азбранд пізно ввечір обчислював бариші, дійшов висновку, що сей один день торгу окупив усі витрати на виправу. Зате гридні були невдоволені й казали, що люди Снорразонів зібрали більше добра від них та що кілька разів дуже вороже відзивалися до тих, наче до суперників у торзі. Видко, що ні одні, ні другі не думали вже навіть про спільноту та поділ баришів у майбутньому. Дехто з гриднів відгризався, і бойовий настрій згодом охопив молодших. Та тоді Фрегдиза, що вечеряла з Азбрандом і Грімольфом окремо, ударила рукою об стіл і сказала:

— Хто осмілиться сіяти ворожнечу між людьми Снорразонів а нами? Коли прийде час, Торвард, боярин Вальдемар або я — дамо знак! А поки що мовчіть усі і зберігайте мир і згоду!

Всі замовкли. Визначили чергу вартових, а там усі, хто не був між першою чергою, пішли спати.

VII

Тоді, як у Ляйфрбудірі гридні Торварда й обох Снорразонів як могли обманювали наївних вінландців, судно Торварда й боярина плило на схід з легким подувом західного вітру. Судно було легке, мало низеньку щоглу та трикутне вітрило, а дно було плоске. Зате боки були обшиті грубими в'язками очерету, так, як звикли обшивати свої човни русичі. Тому воно сиділо на воді і плило швидко, мов водяна птиця, і навіть залите водою не тонуло. Було відкрите, тільки ніс і корма вкриті палубою, під які складено їжу, плащі, зброю та знаряддя. Біля керма сиділи Торвард, боярин і Влучко, гридні спали здебільшого біля дульок. Два тільки вартували: один на носі розглядав море й небо, інший пильнував вітрила.

Було вже близько полудня, коли вартовий повідомив, що бачить ріг Кяларнес. Довгим, на гак схожим півостровом викинулася тут земля у море, а судно саме давало дорогу від його насади до загненого кінця, наче по тягиві лука. У цьому місці вістря гака ділило хвилі океану, несені полярною течією на південь.

— Над рогом по тому боці — прибий! — показав рукою Влучко.

І справді: з-за рогу підіймалася хмарка з розбитої на пил води.

— Отже, за рогом повинен бути сильний північний вітер, — зрадив Торвард, — а як так, то завтра ввечір можемо бути на Стравмаї!

Та поки добилося судно до рога, вітер заснув, а хвиля припливу відкинула судно знову на захід. Треба було взятися за весла, щоби триматися хоч би на місці проти напору. Замість на схід судно повернулося на північний схід, у бік берегів Маркланду. Аж до відпливу, тобто півднини, змагалися моряки з хвилями, одначе вдержалися тільки на висоті рогу й не дали себе занести назад під Ляйфрбудір. Та як тільки настав відплив, почули моряки перші пориви вітру з півночі, водночас судно сплило на схід і минуло ріг. Потужним крилом ударив холодний вітер об вітрило, і довга хвиля океану кинула судном, мов лушпиною. Почався звичайний танець плоскодонного судна по бурхливих валах. Але Торвард велів повернути кермо праворуч і притягнути шкот вітрила до правого борта, і ось судно випрямилося та рівним ходом стрілою помчало на південь.

Рівненько тяглося зовнішнє узбережжя Кяларнесу, немов справді днище судна; від того й назвали його колись Ляйфр. Відплив відслонив водночас широку смугу білого піску, за якою безпосередньо починався ліс. Над білою стрічкою із криком та скиглінням підлітали хмари морських птахів. Вони вибирали на піску залишених відпливом тварин або відбирали здобичу одні від других. Також-gridні боярина взялися ловити рибу, опісля обідали, нарешті посідали на кормі й завели пісню. Весело плілося їм під свіжим подихом півночі. На півдні стояв на небі блідий місяць у першій четвертині, а над лісами, ген далеко на заході, сідало сонце.

Течією і вітром гнані хвилі несли судно легко й безпечно, а коли настав вечір, приплив самочинно підганяв його до берега. Склавши руки на грудях, Торвард сидів із боярином на кормі. Була се одна з тих хвилин, коли моряк може довірити себе й судно волі Одіна. На кормі сідає тоді Егір, щораз то інший з виду, та завжди молодший, гарний, чарівний, а дівча-

та-русалки, дивлячись захоплено на його божественне лице, несуть судно, як пушинку.

Стемніло зовсім, і тільки непевне світло місяця ледь сріблило вершки валів. Вітер повернув на північний схід, та водночас подужчав так, що треба було трохи спустити вітрило. Саме тоді просто перед судном на овиді вималювався плоский, ледь піднятий над рівнем моря клаптик суші.

— Стравмай! — показав рукою Торвард.

— Невже? — зрадів боярин.

— Як були ми тут востаннє, була весна, — розказував варяг. — Тепер не буде там уже ні пуху, ні яєць, зате багато молодой птиці. От ми і відправимо гриднів на неї, а самі підемо по скриню...

— Чому ж тільки ми оба?

— Чому, питаєш? Тому, що кожда людина ласа на наживу. Недурно кажуть, що кождий гріш проклятий! Біля кожного скарбу кружляють незримі прокльони всіх, що бажали його добути, та не добули. А таких завсігди є більше, власником може бути тільки один щасливець. Ти хіба не знаєш сагу про перстінь Ніфлунгів?

— Знаю!

— Так, бачиш, у ній є поза правдою ще й наука, рівнозначна з моєю. Я знав багато людей на моєму віку, бував і на теплих берегах синього південного моря, де цвітуть помаранчі, де родиться темне, солодке, смолисте вино й золота олива. Бував з людьми Ляйфра в білих морях Півночі, їздив не раз до Ірланду, Валії, Данії, Норвегії, Швеції, Біармії, на Русь, у Франконію, та ніде я не бачив, щоби хто радів щастям іншої людини. Дивлячись на чужі достатки, кождий заздрим оком поглядає на власника і думає тільки, як би то вкрасти, пограбувати чи виманити добро собі. Безіменний земляк, що дістав був гроші від тольтеків, відцурався усього, навіть престолу, і повіз скарби додому. А я намість радіти поверненням вигнанця ограбував його і повіз, як раба, далі. Далі я обманув Торфінна й рідню усіх учасників мого обману, що згинули в бою із скрелінгами, і загарбав для себе весь скарб. А ось тепер Снорразони й ми оба вибралися за грошем, та не на те, щоби добро поділити, а щоби союзників побити зрадою, використавши їх поміч. Хто ж заручить, що між твоїми людьми не знайдеться сміливця, що двома ударами ножа позбудеться нас і покладе руку на проклятий скарб? Ось чому волюю, щоби тільки ти і я відкопали скриню і принесли її на судно.

Довго мовчав боярин, поки відповів.

— Мені здається, що ти правду кажеш, Торварде, та з сеї правди не кождому наука. Що люди ласі на скарб, се правда, але щоби у нас на Русі всі кланялися золотому ідолові, то

ні! Ось і ти поїхав зі мною, а не зі своїми, бо знав, що я не за наживою сюди подався. Я й моя дружина шукаємо вольної країни, де ожила б сила та слава давніх богів і людей у нас та в наших нащадках. Про скарб усім нам байдуже. Помовчав хвилину і так кінчив:

— На жаль, бачу, що, незважаючи на приязнь, яка лучить наші народи, наші мрії ледве чи сповняться у злучі з вами. Оттут, на чужині, виходить людська вдача власне такою, як кажеш ти, і вона противна мені. Щойно тепер бачу, що Вальгаллі — се не Дажбогова левада! Прибувай до нас, Торварде, у Новгород, Полоцьк, Київ! Поп'ємо, заспіваємо, згадаємо давнє, помріємо про майбутнє нашої землі,— та тут, у відлюдді, не жити нам разом укупі! Гельге правду каже: я не вашої крові і не між вами мені місце!

Уважно слухав варяг слів новгородця.

— Хвала Одінові, що не сотворив усіх людей на один лад, а то з'їли би один одного, мов вовки в пастці,— відповів.— У вас є теж сила, та немає у вас того, що в нас: завзяття супроти перепон чи ворога. Добрі у вас серця, м'які, щирі, яких немає ніде на світі. Вас поневолять волхви, князі чи чужі побідники, а ми з'їмо себе самі! А тим часом... подумай тільки: завдяки тобі зможемо відкопати скарб і покористуватися ним; без тебе се не вдалося б. Тільки твоя поява струмує Снорразонів від одвертого нападу, і тільки завдяки тобі кров моєї Інґриди впаде на їхні голови молотом пімсти. І саме тому я готов завсіди віддати тобі чи за тебе все майно, навіть і життя, начеб ти був моїм конунгом, а я твоїм гриднем.

Поклав руку на ручку меча, опісля на плече приятеля. В його словах звучала присяга, і в ту мить зрозумів боярин, що найшов собі друга на все життя та що під суворим виглядом грабіжника й воїна таїться глибоке почуття вірності і вдячності. А Торвард говорив далі:

— Не гадай також, що я бажав коли-небудь тебе обдурити. Я сам хотів тільки оглянути нові землі і дати тобі змогу звидіти їх, а там гадаю добути гріш на той рік. Оттоді вилаштую виправу уже не з сорока гриднями, а зі сотнею родин, товаром та слугами, так, як задумав се колись Торфінн. На Гель і Норни! Обдурюю тільки Снорразонів! Ти є, був і будеш мені братом, а твоє добро і щастя ближчі моєму серцю, як мої власні!

— Марно виправдовуєш себе, Торварде,— усміхнувся боярин,— ніколи я і в голову не клав, щоби тобі не довіряти. Якщо бажав би я вже нині осісти тут, у Вінланді, то чи лишав би я був у Новгороді дружину і майно? Нізащо у світі! У нас, русів, рідня — свята річ! Життя вікінгів добре на рік-два, п'ять, але не назавжди. Я і мої земляки однаково мріємо про

тепле, вигідне, безпечне гніздо і жити можемо тільки там, де його можна звити. Якщо зможу се, лишуся хоч би й сам-один, якщо ні, то не знадить мене сюди й десять скринь тольтеків, не то що частина одної...

Судно в'їхало в тінь, що її кидав берег острова. Місяць заходив уже і за хвилину щез за горбком, яким підіймався острів понад рівень моря. Потемніло, і вітер загубився десь у віддалі. Вітрило опустили, і судно рухалося на веслах за вказівками Торварда до берега.

— Ну, хлопці! Жваво! — покрикував Влучко при кермі. — Скоро буде відплив, а тоді лисого чорта з'їмо, поки торкнеться берега перед ранком. Ну, раз, два! Раз, два!

*За хатою бузина. Бузина!
Вийди, дівко, до човна! До човна!
Човен гридня колихає, раз і два! Раз і два!
Дівча хлопця обіймає, раз і два! Раз і два! —*

завели новгородці пісню і гребли веслами під жвавий її розмір, аж шуміла хвиля під носом судна, а бризьки летіли високо, коли піднімалися з води весла.

Нарешті зашурхотіло під днищем, і, мов на даний знак, гридні вискочили на пісок із гужами в руках. Витягнули судно вище на берег і міцно прив'язали до двох дерев, опісля нагнули щоглу, так що вода поклала судно на піску днищем до моря. Боярин велів розвести огонь, і по хвилині червоні блиски ватри заграли на вершинах чорних хвиль. На білому піску показалися темні цятки, що повзли з темряви до огню. Були се краби, яких надило світло ватри. Вмить половили їх гридні й покидали в багаття. Серед реготу й вигуків гридні заходилися біля вечері, але Торвард спинив їх.

— Облиште се поки що, — сказав, — візьміть дрючки і смолоскипи та ідіть ось туди! — Тут показав рукою на темну смугу чагарника та високих трав. — Там гніздиться безліч всякої пташні, от і можете здобути собі і нам вечерю, куди кращу від солоної риби чи оленини.

Радо послушали гридні, і незабаром боярин і Торвард почули страшенний гамір, крик, ляскіт ударів, лопотіння крил та радісні вигуки, — знак, що лови вдалися.

— Наша черга, ходім! — сказав варяг і, взявши заступ, пішов передом. Боярин мовчки взяв другий заступ і подався за ним.

Вони полишили ловців та ватру і поправцювали яких зо дві тисячі кроків праворуч, до велетенського, високого, бурями обламаного дерева. Воно стояло на горбі і видне було здаля. Одначе дорога, хоч недалека, була нелегка і, звичайно, клопітлива. Поза прибережною смугою починалися безпосе-

редньо гніздища едредонок, качок і чайок. Деякі з них сиділи ще на яйцях і, не рухаючись з місця, частували ноги прохожих ударами дзьобів. Інші, що мали вже під крилами молодий виводок, настобурчували пір'я й кидалися наосліп на напасників, інші врешті втікали, куди попало, наскакуючи на стривожених сусідів. Гамір і вереск вибухали раз у раз, мов у городі, на який уночі нападе ватага вікінгів. На щастя, сам осередок острова вкривав ліс та гущавина, де не було місця на гнізда, і тут не було птиці. Оба мандрівники зіткнули вільніше. На темно-сірому тлі неба чорніло обламане гілля лісового велетня, наче руки мертв'яка. Торвард зупинився і став кресати огонь. Швидко зайнявся жмуток сухої трави, а від неї смолоскип. При його світлі побачили під деревом купу гнилих галузок та листя, що могилкою вершилося довкола пня.

— Се тут! — сказав Торвард і, встромивши смолоскип у дупло, став відгортати листя від пня дерева. Жваво помагав йому боярин, і по хвилі з-під листя показалася чорна, наче кабаном перерита, земля. Розкопали її й неглибоко, на які дві стопи нижче, натрапили на облізлу, вогку шкіру буйвола. Торвард нагнувся, розчистив яму й відкинув шкіру, під якою показалася чимала різьблена скриня.

— Бери мотуз, брате! — сказав і мовчки перетягнули мотуззя попід дно скрині. Ледве видобули її з ями та оглянули при світлі скіпки. Була ще ціла, а завдяки шкірі, що її прикривала, жовте деревно навіть не зогнило. Обв'язали її сильно і крок за кроком понесли до човна, погасивши смолоскип. Відблиск ватри не давав їм збитися з дороги, якою уже раз ішли сюди, а злякані птахи не встигли ще заспокоїтись і вернути на гнізда. Тим-то і не було сим разом тривоги та крику.

Коли Торвард і боярин вийшли на узбережжя, при ватрі йшла вже праця на всі руки. Одні скубали гусей та качок, другі чистили їх і перемивали солоною водою, треті стругали рожни або рубали сухе гілля, що його назбирали на узліссі. Розмови, дотепи, сміх та крик зовсім заглушили кроки носіїв.

— Воно краще буде, якщо ми самі занесемо скриню на судно! — спинився боярин на ходу. — Чим менше очей...

— Твоя правда! Ходім! — не дав йому докінчити Торвард.

Нишком підійшли до судна, що лежало на боці, відчинили сховок на кормі, упхали туди скриню і приложили припасом, що ще залишився.

— Уже можемо готувати припаси для зимівлі, а там подумаємо і про пімсту! — сказав поважно Торвард. — Ходімо вечеряти, брате! Завтра з відпливом назад!

VIII

Поворот у Ляйфрбудір був куди тяжчий, як виїзд. Північний вітер; що так швидко заніс судно на острів, утих зовсім, і тільки вранці подував холодний легіт від суші, та заслабкий, щоби допомогти морякам. Вони взялися за весла, коли відплив ніс судно на схід, а гребці водночас гнали судно на північ. Через те відбилися доволі далеко на північний схід, а щойно з припливом повернули на захід. Оттак їхали два дні здовж рівного берега Кяларнесу по ломаній лінії на північ, поки другої днини ввечір після великої спеки не подув несподівано східний вітер. Наставили вітрило і тієї самої ночі обігнули Кяларнес.

У затоці море було спокійне, а постійний вітер дозволив гребцям спочити. Третьої днини вже зі сходом сонця найшлося судно навпроти пристани, відки виїхало п'ять днів тому. Вполудне, прислонивши очі рукою, Торвард приглядався до берега, врешті повернувся до боярина, і той пізнав умить, що варяг сильно схвильований.

— Що з тобою? — спитав.

— П'ятої днини від нашого виїзду ввечері на пристани мав вартувати Азбранд, — відповів Торвард. — Його нема, отже, щось сталося!

— Ніщо не сталося, як нема в Ляйфрбудірі ні тебе, ні скарбу!

— Так, але не забувай про скрелінгів... а там хто може відгадати, що виплодять за той час крамарські голови Снорразонів у кривавому одурі...

Причалили щойно на заході сонця. Торвард ішов попереду, за ним несло чотирьох гриднів зброю й нагортки всієї залоги, далі несли чотири мужі скриню, а боярин Влучко і десятий гридень Шварно замикали похід. Шварно походив із дреговичів і вмів, як ніхто інший, стежити звірину в лісі. Хвилину йшли всі спокійною ходою, коли нагло Шварно показав рукою на землю.

— Бачиш, боярине? — сказав. — Отуди ще перед росою хтось приходив.

— Певно, Азбранд або висланий ним вартовий, — здогадувався боярин.

— Ні, боярине, глянь, ось тут ішли два, туди ще один, а от... Проби! Се кров!

— Стій! — гукнув боярин.

Мигом прибіг Торвард, вислухав звіт Шварна й оглянув слід крові на широких листках клена. Розглянули докладно місце і помітили, що кров показується зрідка, але постійно.

— Туди йшов поранений! — рішив знавець. — Його рана була легка, але кривавила сильно...

— Ми надаремно тратимо час! — докинув боярин. — Тих, що тут були, уже нема. Ходімо далі, там побачимо, певно, місце, де його ранили.

— Ах! — стягнув брови Торвард. — Про наш поворот не знав ніхто, тільки Фрегдіза й Азбранд, і тільки один Азбранд мав прийти до пристани. Отже, туди йшли вороги. Гель! Якщо се вони...

Замовк нагло, заскреготавши зубами.

— Киньте плащі оттут під клен! — наказав по хвилині. — Беріть зброю й ходімо!

— Швидко, хлопці! — докинув боярин. — Там сталося якесь лукавство! Ти, Шварно, підеш уперед, з тобою Влучко і ще двох. За вами посередині йтиме Торвард ще з двома, а я з останніми понесемо скриню.

Жваво ступаючи, добилися до скель на вершку горбка, що купався уже в срібному сяєві повні. І тут із чотирьох грудей вирвався оклик переляку. У потолоченій траві, серед чималої плями від застиглої, почорнілої крові, лежав труп варяга зі зломаним мечем у руці. Із десятих стріл стриміло в тілі. Доволі було одного погляду, щоби пізнати, що се стріли скрелінгів, а не варягів.

— Вінландці! — вирішив Влучко, а інші підтакнули йому. Підійшов Торвард і відразу пізнав Азбранда.

— Скрелінги! — повторив мимохить. — За віщо? Невже вони запам'ятали його собі ще з часів Торфінна?..

Підняв трупа й обернув його спиною догори, а тоді на голові показалася довга січена рана. Уважно приглядався Шварно сій рані й уламкові меча.

— Воно правда, що се стріли скрелінгів! — сказав нарешті Торвард. — Але Азбранда не вони вбили! Дивіться! Рани навіть не засипніли! Сими стрілами стріляли вже до трупа, і то холодного. Азбранда вбили таки свої — варяги. Ся рана на потилиці завдана сталевим мечем, а не кам'яним топором. Меч Азбранда зламався теж на сталі. На ньому є щерби, а на дереві сталь не щербиться! Притім... О! Що се? — Тут схилився й підняв із землі клаптик м'якої шкіри, широкий на чотири пальці.

— Перев'язка! — вдарився у чоло Торвард. — Се той ранений, бачите? Ну, як так...

Випростався на весь зріст і добув меча.

— Бігом, хлопці! Снорразони вбили Азбранда і були там, де ми будували судно. За се належить їм кара!

— Стривай! Саме тому треба двічі змірити, поки втнемо! — відрадив боярин. — Вороги, може, приготували засідку

на нас між пристанню а Ляйфрбудіром. Ми краще даймо Фрегдізі відсіля знак. Нас усіх десять, маємо важку скриню, зброю, а їх може бути й тридцять. Коли ж ударимо в роги, як вони на нас уже нападуть, то хто знає, чи се не буде запізно, і поки наспіє поміч, нас уже не буде...

Рада боярина була добра, Торвард послухав її. Виліз на скелю, затрубив у ріг так, як звичайно скликаються борці в небезпеці, водночас у заломі скелі розвели гридні огонь із кедрини. Високо вдарило полум'я і кинуло заграви на темний небозвід. Закричала пташня у гіллі дерев, зашелестіло в лісі довкола. У заломі сидів Торвард і ждав. І ось почувлася відповідь. Ще двічі затрубив у ріг варяг, і знову відізався Ляйфрбудір, а там з-над ріки показалася заграва.

— Уже йдуть сюди! Ждять тут! Я йду їм настрічу.

Зіскочив зі скелі і заглибився у ліс. Боярин не стримував варяга, але вислав по хвилині Шварна, щоби на випадок засідки рятував Торварда або закликав їх. Коли оба щезли у прорубі, боярин ждав ще, поки не вигорить вагра. Весь час надслушував пильно, чи не почує поклику, нарешті звелів своїм людям забрати скриню і йти попереду. За ними йшов Влучко та інші гридні, які несли тіло Азбранда, а він сам замикав похід із мечем у руці. Не довго йшли, бо вже після тисячі кроків наскочили на людей Торварда.

Озлоблення варягів було страшенне. Вони вхопили тіло товариша й понесли його юрбою додому з лютими вигуками, і треба було аж наказу ватажка, щоби замовкли. На скриню ніхто й не звернув уваги, так що вона без ніякої перепони опинилася в родині Фрегдізи.

У великій залі засіли гридні до вечері разом із новгородцями, а ті розповідали їм про пташиний рай на Стравмаю та про пригоди на морі. Варяги розбирали на всі лади смерть Азбранда, і Шварно ще раз показував свій хист відчувати сліди. Та тоді Грімольф заявив іменем Торварда й боярина, що ні один із них не сміє ворогувати з людьми Снор-разонів. Одначе сим разом гридні Торварда не прийняли наказу спокійно. Вони ремствували, поділилися на гуртки, не дуже жваво заговорили, якби змовилися. Нарешті Влучко повів своїх спати, а згодом погас огонь і в залі вікінгів.

Саме в той час в одрині Фрегдізи сиділи за столом Торвард та боярин і радилися, що робити далі. На сході вже сіріло, коли боярин пішов спати.

Вранці варяги ховали товариша на розі, що далеко випи-нався у море. З того місця видко було запінені хвилі океану. Гривасті вали прикочувалися аж у затоку між Кяларнесом і материком. Товариші завершили високе огнище і спалили тіло за давнім звичаєм, співаючи обрядових пісень. Оба Снор-

разони були теж при обряді з жінками та всіма gridнями і взяли участь у тризни, яку влаштував Торвард на свіжій могилі.

Після першої чарки за душу покійного «вибранця» учасники почали їсти. Гельге й Фіннбоге сиділи біля Торварда й боярина, жінки сиділи окремо. Гельге мав перев'язані рамено і праву руку, завішену на ремінцях, а лице бліде, мов від недуги. Та він не давав по собі пізнати, що терпить, і пив нарівні з усіма.

— А чи ви певні, що се скрелінги вбили Азбранда? — спитав Фіннбоге.

— Зовсім певні! — заявив Торвард.— Усе тіло було подірване стрілами, а хіба не знаєте, що наші стріли інші, як їхні? Та все ж справа дивна й неясна.

— Авжеж! — підтакнув Гельге.— Три дні були скрелінги в нас і весь час приятелювали з нами. Від'їжджаючи, обіцували навіть прибути під зиму і привезти нам сушеного буйволячого м'яса, якого тут немає. За те ми обіцували їм вина. Невже ж Азбранд образив когось із них?..

— Я знаю їхні звичаї! — відповів Торвард.— Хто кутив із ними їх смердюче зілля, того не сміє ніхто з них убити або пограбувати. Торфінн побився з ними саме тому, що не хотів їх смердючої люльки. Я сам гадаю, що се мусів бути якийсь порохунок.

— Облишмо се! — вмішався Фіннбоге, який бачив, що розмова могла б зрадити якщо вже не правду, то хоч настрої.— Небіжчик увійшов між вибранців Одіна, і ми вшанували його як слід. Краще подумаймо, як би то нам поїхати на Стравмай по скарб Торварда!

— Судно збудував уже боярин! — відповів Торвард.— Не знаю, чи вам се відомо, чи ні. Саме вчора пробували ми його на затоці, а Азбранд мав весь час вартувати при скелях і на випадок якої небезпеки покликати нас: удень — димом, уночі — огнем. А тут маєш!..

— Гей! Хто його знає, чиї-то руки випустили сі кістяні й кам'яні стріли! — почувся нагло з-поміж жінок голос Фрегдизи.— Шкода, що ми не провели доказу крови. Право марів — давній се звичай, і правда при ньому завсігди виявиться.

— Право марів? Що се таке? — спитав боярин. Тут засміялася Брунгільда, жінка Гельге.

— Справді шкода, що ми не подумали про те раніше. Треба було тільки затримати тих двісті скрелінгів, то, може, тоді були б найшли і винуватця.

— О, так! А тоді б покарали їх напаром з тієї смердючої трави, що вони її смалять у люльках, щоби тріснув, прокля-

тий, на наших очах! — докинула Ортруда, жінка Фіннбоге, висока, худа, зодягнена в гарну, краями нашивану одіж.

— Не жартуйте! — остерігала Фреґдіза, пильно дивлячись на перев'язане рамено Гельге.— Годі жартувати з духом небіжчика, по якому ще не відправили посмертної сізи. Його незаклятий дух може ще промовити до сердець месників, а тоді горе душоґубові!

Після того звернулася до боярина з поясненням:

— Коли в нас найдуть убитого, а не викриють убійцю, виставляють трупа прилюдно в білій одежі, а всі присутні підходять за чергою до марів і заявляють, що не вони винуваті в його смерті. Якщо підійде до трупа винуватець, тоді з ран трупа попливе кров: се знак, що самі боги бажають покарати злочинця.

— Якщо се правда,— докинув боярин, що бажав звести розмову на щось інше,— то справді шкода, що ви не провели такої спроби. Був би доказ, що справді скрелінґи вбили Азбранда, а так гіркі слова падуть на землю, і що з них виросте, боги знають! Краще не говоримо про се!

Жваво підтакнули всі, в очах Фреґдізи блиснула іскорка чи то глуму, чи то подиву. Всі сиділи й пили мід, поставлений боярином, та розмова раз у раз рвалася. Зразу запитав Торвард Гельге, що з його рукою. Гельге розказував, що впав з дерева, на яке ліз за пчолами, і вгородив собі в рамено ніж. На те засміявся боярин і повчив варяга, що треба було зрубати або підпилити дерево, а не лізти на нього. Варяг озлобився, почервонів і схопився з місця, однак Фіннбоге спинив його, а сам знову повернув розмову на майбутню виправу.

— Поїдемо восени! — обіцював Торвард.

— Чи всі? — допитувався Фіннбоге.

— Ні! Ти, я, десяток ґриднів — більше ніхто. Се недалеко й неважко туди дістатись нашим новим судном.

— Ба, я гадаю, що корабель, може, краще підходив би. Скарб — цінна річ!

— Невже для тебе гріш цінніший за життя?

— Як-то?

— А так, що кораблем часто не заїдеш туди, куди легко добитися плоским судном.

— Буває й навпаки, ще й на океані.

— Стравмай не на океані, а під берегом.

На сьому розмова скінчилася, і гості відійшли, однак видно було, що дотеперішне недовір'я змінилося уже на приховане ворогування.

Кількома наворотами приїздили скрелінґи за барвистим сукном та дзвіночками, і запаси шкурок збільшилися значно. Снорразони збирали дику пшеницю й заготовляли зерно.

Гридни Торварда зайнялися виготовленням вина. Довжелезний ряд бочок наповнено соком винограду, а німець Тіркір (Дітріх), що був тут уже колись із дружиною Торфінна, ходив коло них п'яний і співав пияцькі пісні. Новгородці заготовляли солону й копчену рибу, а хто тільки міг, ходив на лови або збирав мід.

Одної днини під кінець літа, коли вже всі гридни сіли вечеряти, надійшов із лісу Грімольф із двома гриднями. Вони несли на гілляці тіло третього товариша і поклали його перед хатою. Наче хто ціпок устромив у муравлище, збіглися варяги до трупа.

— Що сталося?

Грімольф не відповідав, поки не прийшли Торвард, боярин і Фрегдіза. Щойно тоді він розказав про свою пригоду.

— Ми найшли борть і вирубали з неї мало не цілий камінь меду. Годі було тягнути зі собою такий тягар, то ми й лишили його з Кнудзенем, щоби його пильнував, а самі пішли далі. Пчіл літало багато, і ми швидко добралися до другої борті, що була у величезній тополі. Годі було її зрубати, ми розвели під нею огонь і відлупували сокирами перегоріле дерево. Поволі хилилася тополя, і ми востаннє підклали рища, щоби її повалити, а самі відійшли набік, щоби не зачепило нас гілля. І тут ми почули здалеку пронизливий крик людини, яку вбивають, і вмиг догадалися, що се таке.— «Се Кнудзен! — крикнув Оляф.— Біжімо!»

Ми побігли, але не чули вже більше нічого. Коли добігли недалеко місця, де ми лишили мід, я спинив товаришів, і ми підкралися туди нишком. Прийшли ми запізно. Кнудзен уже не жив, а над трупом побачили ми чотирьох гриднів Снорразонів. Трьох із них сварило на старого Еріха Свензона, що він убив Кнудзена, не ждучи на нас.

«Іх було тут три або чотири,— казали,— і можна було за одним махом справитися з усіми!»

«Дурні ви,— відповів їм Еріх.— Легше буде се зробити тепер, коли їх менше! Зробимо засідку. Вони вернуть сюди по мід і по товариша, тоді ми й ударимо. Гельге виразно казав, щоби ми не шукали собі бійки, тільки вбивали підступом. У них десять мечів більше, ніж у нас, і треба цю різницю вирівняти!»

Сього було доволі. Ми розповзлися так, що кождий із нас мав перед собою одного противника, тільки я — двох, бо в мене був лук. Я вистрілив у Еріха й поцілів його в шию за ухом, а тоді всі ми кинулися на заскочених і зарубали їх топорами. Ось і все!

Варяги були захоплені вчинком Грімольфа, тільки боярин крютив головою.

— Видко, таки мій Шварно казав правду, а Фрегдіза недарма шкодувала, що при трупі Азбранда ми не перевели права марів. Бо що ж буде після сеї бійки? Ті, що вбили Кнудзена, не живуть, а вбивці Еріха та його товаришів живі й здорові! Отже, боротьба зачнеться уже зараз, не тоді, коли ми задумували.

— Се правда! — докинув Торвард. — Тепер усе піде шкереберть.

— Ні, Торварде, — засміявся злісно Грімольф. — Не гадаю я йти на тризну до Снорразонів, як вони ходили до нас. Вони купці-баришівники, що бували у франків та італійців... Трійла багацько росте в лісі, а жінок-відьом можна найти скрізь. У таборі Снорразонів аж п'ять опириць! Саме тому я не гадаю туди йти. Ми закопали всіх чотирьох душолюбів, розрівняли землю і випалили на ній велику ватру. Навіть собаки не донюхаються їх трупів, а ви тут саме так поховайте Кнудзена — і камінь у воду.

IX

Отак-то впав у воду камінь, та збовтав чималу хвилю. Цілий тиждень лунали в лісах сигнали Снорразонів, які шукали втрачених товаришів. Приходив у Ляйфрбудір і Фіннбоге та прохав дозволу поглядіти за ними й по тому боці ріки. Торвард згодився, і гридні Снорразонів розбіглися по лісах. Двічі були вони й на галяві, де згинули їхні товариші, одначе не відкрили нічого. Закляті сізами Грімольфа духи побитих гриднів не промовили до живих, і стежі вечором вернули домів без ніякого успіху. Зате кілька днів пізніше посварилися два гуртки рибалок на ріці і мало що не дійшло до бійки. При сьому падали погрози, і з них вирозуміли гридні Снорразонів, що люди Торварда таки знають щось більше про смерть нещасних бортників.

Саме тоді люди боярина солили лососів на березі ріки, окремо від варягів. На них, власне, напав Гельге із своєю дружиною, озброєною, як на бій. Влучко та його товариші подалися, але тільки до місця, де була складена їхня зброя, рівночасно боярин з добутиим мечем ослонював відворот у тісному прорубі.

— На всіх богів підземелля, зійди мені з дороги, боярине! — квапився осатанілий, запінений варяг. — Не до вас я маю діло, одначе хто стане на шляху моєї пімсти, то, на Геля і Норни, посічу всіх, хоч би й тебе самого!

— Не підеш далі, Гельге, — відповів боярин спокійно, але рішуче. — Ще один крок — і ступиш на землю Торварда

як ворог, не як союзник, а тоді і я не лишуся набоці, як досі.

— О, я знаю, що ти з Торвардом заодно! — скаженів варяг.— Та ось я одним махом вирівняю наші сили. Ставай!

— Хвилинку ще, Гельге,— спинив його боярин.— Ти поранений у якійсь бійці, правда?

— Я ж казав вам, що впав з дерева...

— Нехай буде з дерева! Я... бачив те дерево! Одна його гілляка зламалася при сьому, і я бачив теж її. Але я завсіди гадав, що й се дерево забудуть при скрині Торварда, як забували при відвідинах скрелінгів.

Піднята рука Гельге впала. Він важко перевів дух.

— Твоя правда, боярине, я завсіди забував про найважлише кільце, що нас лучить, і сподіваюся, що ти не зрадив нас Торвардові.

— Чи ж ви не були на тризні?

— На Тора, так! Та ось зараз меч обернувся, і наших людей влучив молот долі, і я боюся, що їм теж трапилася пригода...

— Очевидно, ще якась пригода мусіла бути, та чи я маю платити виру за не своє убійство?

— Ні! Але ти станеш між злочином а пімстою, яку наказують боги всіх народів і всі давні звичаї.

— Де ж ті злочинці, питаю?

— Ти знаєш їх!

— Було вже таке, що Торвард і Фрегдіза питали мене, хто вбив Азбранда...

— Ах, так, отже, пімста за нього!

— Ти се сказав, не я. Ба, що більше, ти сам признався до того, чого навіть люди Торварда не сміли нам в очі закинути.

— Я? Нехай боронять мене боги від такого безглуздя!

— Так? Навіщо ж тоді клацаєш зубами, як злючий пес, і викликуєш бійку? Або в тебе на руці кров, і тоді тобі не слід кликати пімсти за гріднів, що пропали, або ти не винен, а як так, то поки вдариш мечем, пошукай доказів вини Торварда. Якщо доказів у тебе нема, то саме твоє ворогування звинувачує тебе.

— Докази і певність маєш ти!

— Може, й те буде, та тільки я стою збоку. Якщо ви поб'єтєся, то мої гроші пропали, тому я не допущу до бійки, поки хоч раз не загляну в ту казочну скриню!

Дальшу розмову перепинив прихід Влучка з озброєними гріднями. Вони підняли луки, а вістря кївських стріл лиховісно заблищали у променях сонця.

Вертаючи домів, боярин зрозумів, що розв'язка наближається швидким кроком. Ворожнеча назріла до того, що щохвили треба було боятися вибуху. Боярин уявляв собі зовсім ясно поїздку Торварда із Снорразонами на Стравмай. Над видобутою скринєю лягло б щонайменше яких вісім голів, а інші ледве чи зуміли б довести судно назад у Ляйфрбудір. Що ж було б, якщо б Снорразони дізналися, що скарбу вже нема? Скривавлені, знесилені залоги були б віддані на ласку вітрів та хвиль і, певно, згнули б на мирі або потрапили б до рук вікінгів з Фрісланду, Ірланду, Шотланду чи Валії. Боярин узагалі пересвідчився, що навіть при повній згоді між ватажками годі було будувати нову державу тільки мечем. Могли вікінги завойовувати осілі землі, підкоряти мирне населення, лякати й виганяти збабілих, слабих князів чи панів, але самі не мали змоги розселюватись на безлюдді так, щоби зі сього могли повстати селища-громади. Таке могли зробити чорнороби, рибалки, пастухи, а не гридні. Отже, куди має він звернутись, щоби своє гніздо, мов птах-ремез, привісити на недоступній гілці?

І ось наворотна хвиля спомину принесла йому картину безмежних холодних пущ північного сходу: Біармії. Чим же сі велетенські простори гірші від вінландського безлюддя? Чи його самого сили та засоби, його гридні та слуги не повинні послужити радше до поширення займанщин руського племені? Що його обходить князь, віра, тисяцькі, збірщики, волхви чи попи? Якщо ж принесе їх у безвісти Біармії, то завсіди матиме час і змогу прогнати їх або втікти від них у ще дальші краї сходу. В ніякому разі не піде надаремне його праця, не покористуються нею чужі...

Глибоко замислився Торвард, коли боярин розказав йому про стрічу із Гельге. Пізніше оба довго радилися з боярином, як повести справу зі Снорразонами: чи їхати з ними на Стравмай, чи таки тут дати їм вирішальний бій, чи, врешті, залишити їх тут, у Вінланді, власній долі й, підпаливши їхнє судно, поїхати у Гренланд. Боярин радив те останнє, але Торвард тільки хвилину слухав його, а потім жваво заперечив.

— Неможливо! Що ж буде з духом Інґріди? Він в одно прилітає ніччю в одрину Фрегдизи, сідає нам обоім у головах, плаче й жаліється тихим, ніжним голосом, яким вона колись розмовляла зі мною. «Гляди,— каже,— уже стільки літ минає, відколи я протяла сумну нитку моїх днів, і ти, як бачу, найшов собі ще потіху. Не забороню тобі обіймів, яких не можу дати тобі сама, і я вдячна тобі, що покарав Гуннлонга, та ся пімста ще неповна; ще не всі ті, що розлучили нас, покарані належно. Їх вина ще більша, ніж його, бо його звела була тільки Льосна, що зводить навіть богів, а вони йшли за власною гадючою

злобою. З року на рік жду пiмсти, i немає для мене вступу в золотi ворота Одiна!» Ось так плаче вона i хлипає, поки не промине пора духiв. Тому бачу, що треба менi буде звести з ворогом порахунок!..

Наглий прихiд скрелiнгiв прискорив вибух. Вiнландцi привезли мiд, шкури й мiняли їх на вино та всякий варязький крам. Однак сим разом торг не пiшов так гладко, як колись. П'яни тубильцi, що належали до двох рiзних племен, побилися мiж собою. Бiйка перервала торг, варяги взялися розганяти й замирювати противникiв. Та скрелiнги наче ждали тiльки на се i вмить кинулися звiдусиль на варягiв. З трудом i завдяки людям боярина вдалося вiдкинути розлючених п'янюг i загнати їх назад у човни. Все ж троє людей Снорразонiв i два гриднi Торварда згинули в бiйцi. Тубильцiв впало сорок два, зате мiж варягами й новгородцями було чимало пораниених. Пiсля бою Фiннбоге пiдiйшов до Торварда й боярина:

— Поглянь, Торварде, до чого довело те, що ми гаяли з нашою поїздкою. Уже третина моїх гриднiв упала в боях, i ви теж тратите людей без користи. Як так пiде дальше, то будемо вертати за новими гриднями голiруч.

Торвард глянув з глумом у покрите маскою суму лице Снорразона, i злобнi огники засвiтили в його очах.

— То тобі ще завсiди сниться причет у скарбi тольтекiв? — закип. — Третина моїх гриднiв лягла? А навищо ж було менi брати вас зi собою, якби не було їх треба для боротьби iз скрелiнгами? Безглуздi, мерзеннi глитаi! Тодi, як ви торгували й ошукували п'янюг, я викопав скарб сам, i вiн уже там — у Ляйфрбудiрi! Хiба такi богами покиненi дурнi, як ви, могли повiрити, що восени можна плавати по океанi й возити човнами скарби. Ха-ха!

Немов труп, зблiд Фiннбоге, затрусився весь i нi слова не мiг зразу добути з посинiлих уст. Та нагло сталося щось, чого не сподiвався нiхто. Хриплий, свистячий крик крайньоi, нелюдської злоби потряс повітрям.

— Зрада, вiкiнги! — ревив Гельге. — Смерть злочинцям! I з усього розмаху вдарив мечем гридня Зiгварда, що стояв найближче...

Мов юрба голодних вовкiв, кинулися люди Снорразонiв на дружинникiв Торварда. Засвистiли мечi, забряжчали щити, i в один момент обi ватаги борцiв перетворилися на якусь скажену, у смертних судорогах тварину. Хриплий рев i хекання здавлених грудей, у кривавому спорi виплили очi, з небувалою швидкiстю та скаженим розмахом завдаванi удари мечами, їх брязкiт об металевi щити, стони пораниених, харчiння конаючих, а понад усiм страшнi прокльони — все

те зливалось у жахливу картину смертельного бою. Задубілий, дивився боярин на борню і щойно тоді зрозумів, що саме робило варягів страхіттям усього світу. Для цих людей борня була якоюсь страшною, кривавою службою злим богам, зродженим з безсмертних, непереможних, стихійною силою обдарованих велетнів, на пагубу смертних людей. Тому горе всякому, хто стане на їх шляху!

Наглий напад Снорразонів дав їм зразу значну перевагу, бо ніхто не сподівався, що після одної боротьби прийде так швидко друга. Сам Торвард сподівався щонайбільше двобою, а щойно потім загальної бійки. Та ось Гельге випередив його, і кілька gridнів поплатилося життям за сей промах.

Дикий заколот і метушня виштовхнули Фіннбоге поза стовплений круг борців, і він мав час прочуняти. Замість заспокоєння прийшла лють, годі було, одначе, пропхатись крізь юрбу gridнів, перекинутися крізь лискавкові помахи мечів, сокир, списів. Щойно по хвилі побачив у юрбі брата, що увидався, як у кип'ятку, і саме зчепився з самим Торвардом. Вмить похилився Фіннбоге, побіг довкола, щоби ударити на ворога збоку. Рівночасно з'ясував собі боярин, що з сього безоглядного бою ледве чи вийде хоч один поранений, якщо вага побіди не перехилиться рішуче на один бік, і то, по змозі, негайно.

— Нумо, хлопці! — добув меча. — Розділім сих скажених варягів, а то витовчуть себе до останнього, а тоді й нас заклюють вінландці. З Перуном вперед!

Фіннбоге саме замахнувся на Торварда, коли щит боярина вдарив з усім розмахом в його праве плече. Водночас хтось головицею меча вдарив його по шоломі, а удар рогатиною під ребра повалив його під ноги новгородців, що наступали. З дружним окликом вони наперли збоку на gridнів Снорразонів, може, не так, скажімо, як варяги, але не менше сильно. В одну мить наступ переминівся в оборону, одначе вже від першого маху впали три дружинники Снорразонів у криваве болото боевища.

— Назад! — гукнув Гельге і з Кольгрімом за Гудлайфом кинувся закривати відворот, бо бачив, що легкодушно почата бійка мусіла скінчитися загибіллю усіх. Він бажав тільки дійти до прорубу, що вів над озеро, бо тим у тісноті можна було легко ставити опір переважній силі ворога. Передовсім Гельге поміг братові встати на ноги, і боярин не перешкодив йому в сьому. Щойно коли Фіннбоге побіг за іншими, боярин ударив на Гельге та його товаришів, щоби і їх прогнати. Рівночасно Торвард стримував своїх gridнів від погоні, бо і він зрозумів, що надто велика втрата може унеможливити поворот узагалі.

Однак Гельге не зрозумів зусиль Торварда та боярина і нагло, коли вже всі відкинули мечі, кинувся на боярина, наче рись на оленя. Кольгрім і Гудлайф побігли за ним. Торвард з місця прискочив на поміч і одним ударом меча повалив Гудлайфа. Миттю повернувся проти нього Гельге, водночас Кольгрім метнув ратищем у боярина. Вістря пробило кольчугу і застряло в лівому плечі — боярин упав на землю. Кольгрім закричав з радості й завдавав пораненому рану за раною. Був би його, певно, вбив, та нараз закрутився на місці, ніби у танці, і гепнув собою об землю. В його оці стриміла несхибна стріла Влучка... Друга стріла поцілила Гельге в груди і звалила його теж. На се Фіннбоге вернув рятувати брата і, поки надбігли варяги й новгородці, виніс його у проруб. Ніхто не думав уже про дальшу боротьбу. Варяги Торварда заходилися коло боярина, а недобитки дружини Снорразонів щезли в прорубі, і ніхто за ними не йшов. Побідники були сумні й мовчазні, а боярин від втрати крові втратив притомність.

Х

Збудив його в сірій морозний ранок понурий посвист північної бурі й тиха розмова людей. Розплющив очі й побачив над собою Фрегдізу з глечиком у руці.

— Де я? — спитав тихим, ледве чутним голосом.

— Вдома, Вальдемаре! Ми не гадали, що ти ще запитаєш нас про се.

— Важка рука Морани видавила з мене всі сили; не варт я і череп'яного глека...

— Меч Кольгріма порушив, видко, твої глузди, бо ти лежав майже два місяці без тямки. Ось випий се!..

Ледве ковтав боярин смачну м'ясну юшку, і зараз після того поринув у мертвий сон. Коли збудився вдруге, захотів їсти і з того часу швидко почав одужувати. Рани гоїлись добре, тільки сили було ще мало. Водночас розумів, що довкола нього діється, і серце його з тривогою стиснулося. У хаті бачив уже тільки половину варягів і всього шістьох новгородців. Деякі з них щойно видужали від ран, а сам Торвард лежав недужий.

Була зима, і люті вітри видували з хат усе тепло. День і ніч горів огонь на двох ватрах, а окремо ogrівали одрину Фрегдізи та Торварда. Всі варяги і новгородці зібралися до однієї хати, другу зробили складом бочок; сю теж треба було ogrівати, щоби не замерзло вино.

Із Снорразонами не було ніяких зв'язків. Вчасний прихід зими зберіг вікінгів від пімсти вінландців, а снігові

кучугури відгородили їх від цілого світу. Проруб над озером лежав на сажень під снігом, і ніхто й не гадав прокопувати його. Торвард обчислив дотеперішні витрати Снорразонів на вісімнадцять чоловік воїнів, Гельге був тяжко поранений. Скільки вмерло від ран чи недуги, не знав ніхто. Торвард був далеко не такий завзятий, як до недуги, і не згадував навіть про дальшу боротьбу. Через брак паші вигинула узимку ледь не вся худобина, а що врятувалося, те поїли вовки під час лютневих сніговіїв. Через те не можна було ніяк загосподарювати уже в сьому році; треба було вертати ще раз у Гренланд по людей і худобу, промінати здобуті засоби на потрібні запаси, насіння та на крам, що мав би попит у Вінланді. Годі було думати про боротьбу, хіба тільки про повернення, і Торвард боявся, що нестане йому людей для обслуги судна.

Та не так думали гридні Торварда й боярина, варяги чи новгородці. Всі вони зовсім справедливо приписували брак ріжних вигод і припасів боротьбі зі Снорразонами, зокрема палали жаданням пімсти за смерть товаришів та за рани боярина. Про те, що дальша боротьба може їм узагалі відібрати можливість повернення та віддати їх у руки вінландців, не думав ніхто.

Свято Іуна, тобто Коляди, відсвяткувало тільки небагато з них, бо ще мало хто був здоровий і мав настільки сили, щоби відбувати чергову варту. Щойно під кінець зими, коли вже довше світило на небі сонце, а попід Ляйфрбудір стали вештатися громади голодних вовків, гридні оживилися і задумали зразу перекопатися через кучугури у прорубі. Та годі Торвард й боярин заборонили їм усілякі бійки, поки не потепліє і не настане час повернення. Гридні притихли, але Влучко засміявся і сказав:

— Я й не гадаю боротися, а просто хочу вистріляти поганих.

— Як-то? Із засідки, як тварину? — обурився Торвард.

— Звісно! — була відповідь. — Боярин дозволив собачому Гельге забрати свого солодкого братчика, а він йому за се що зробив? І ти, і боярин стримували наші мечі, а вони покусали нас, мов гадюки, втікли, як боягузи! Ні, славний Торварде! Тобі, може, не ялося робити те, чого ми бажали б, але на нас тяжить сей обов'язок без сумніву. Кров за кров, зрада за зраду!

— Влучко правду каже! — втрутилася до розмови Фрегдіза.

Боярин мовчав. Він ходив уже по хаті і від'їдався потрохи після недуги, однак не було ще в нього сили двигнути меч і щит. А він мовчав тому, що бачив, як даремне було б пропо-

відувати людяність гридням, що орють і засівають щитом. Кров, що її можна розлити, не сміє лишитися у жилах ворога, хоч би і своя мала втікти при сьому. Оттут, у безлюдді, не було стриму для кровної пімсти, і боярин зрозумів, що ніколи в сій чужій землі не втримається осіла людність, якщо місця гриднів не займуть люди миру та праці. Весь сей грізний світ варязької слави засуджений на смерть! Світ належить до внуків Дажбога. Внуків Одіна в ньому не було! Чи ж не байдуже, як і коли прийде на них погібіль?

Ні боярин, ні Торвард не бачили, як старший дружинник Аре і Влучко довго нараджувалися з Фрегдізою біля казана, де варилася вечеря. Щойно після вечері помітив боярин хвилювання умів, і Торвард вмить придумав спосіб, як його заспокоїти. Він велів принести скриню тольтеків, і оба, з боярином почали рахувати в ній гривні. Дві п'ятих лишалися для ватажків, а три п'ятих йшли для воїнів. Торвард хотів пайку ватажків розділити між собою і боярином, але боярин не погодився. Він домагався рівного поділу і для Фрегдізи. Також домагався пайки для родин тих гриднів, що впали в боях. Ніхто з присутніх не противився, і всі брали участь у рахуванню. Пайки поскладали в шкіряні мішечки, і кождий назначив їх своїми руками. Весело було того вечора в Ляйфрбудірі. Торвард і боярин хотіли показати гридням, що вони після повернення з виправи стануть відразу багатими людьми; думали, що се може навчити їх уникати непотрібного пролиття крові. Та й у сьому помилилися.

Сніг гинув на очах, проруб розчистився сам від себе, та ні одного сліду черв'яка не було на розмоклій землі. З одного і з другого боку, немов на межі двох ворожих займанщин, стояли непорушно вартові і поглядали одні на одних вовком. Гридні наверхували клени й берези, з яких солодкий сік залюбки пили недужі й ослаблені, бо він заступав у дечому молоко, якого не було зовсім. Нарешті появилися на деревах жовто-зелені грудочки, і тоді оба ватажки веліли лаштувати корабель до плавби. Та коли почали його вантажити, виявилось, що судно замале на весь добутий припас.

— Придалося б нам судно Снорразонів! — зауважив Торвард.— Треба буде помінятися з ними. В них судно куди більше, та людей — обмаль. Підемо туди завтра!

— Я теж гадаю, що вони згодяться на заміну,— докинув боярин.— Вони хотяй вороги, та все ж купці!

— Накажемо спитати через вартового! — піддала Фрегдіза.— Зійдемося ще раз та, може, договоримося хоч на перемир'я! — Усміхнулася, але бояринові її білі зуби блиснули якось по-вовчому. Покрутив головою.

— Може, краще запитаймо відразу самі? — радив.

— Ні, вони можуть відповісти стрілою! — відповіла Фрегдіза, і всі живо підтакнули.

— Не давніше, як учора, приніс я одну з прорубу! — сказав Аре. — Я щодень ходжу вартувати вранці, ще до схід сонця, бо боюся нападу, то я й запитаю.

Та тут Фрегдіза насупилася.

— Облиште се! — сказала різко. — Оба ви, Торвард і Вальдемар, недужі, охлялі, слабі. Немає у вас справжнього геройського духу, що живе в нащадках рудого Еріха. Почати діло вмiєте, та кінчати його буду я!

Ясно сходила зірниця другої днини. На сході червоніло море від перших променів раннього сонця, і голосно шумів прибіій на прибережних скелях. Сильний південно-східний вітер сушив мокре гілля листяних дерев та вигравав величні симфонії у кронах кедрів і ялиць. На заході ще стіною стояла пiтьма та мряки, зроджені зі залишків снігу в пралісі та з весняної повени.

З більшої хати Ляйфрбудіру вийшла висока стать у довгополій варязькій, хутром обшитій киреї, у гостроверхому шоломі, зі щитом на лівому плечі. Вона прямувала просто в проруб. Назустріч їй вийшов дужий лучник з довгим мечем.

— Се ти, Влучку? Добре! Підеш за мною і гладко, без гомону позбудешся того дурня, що прийде зі мною! — сказав глибокий жіночий голос.

— А що робити, як сих дурнів прийде більше?

— Гадаю, не прийде! Та якби прийшли два, то ти бери заднього, а я вже із переднім дам собі раду сама. А як їх буде більше, то не чіпай. Зрозумів?

— Зрозумів!

— Тоді ходи!

Зняла шолом та спустилася у проруб. Ноги її застрягали в мокрій землі, та Фрегдіза, незважаючи на се, йшла далі, просто до домівки Снорразонів.

— Гель! Хто ти?

З-під крилатого клена на середину прорубу вийшов озброєний варяг.

— Се я, Фрегдіза, дочка Еріха, сестра Ляйфра Ерікзена.

— Чого тобі?

— Не твоє діло! Веди мене до синів Снорре, твоїх панів!

— Вони ще сплять!

— Гаразд! Я їх розбуджу!

— Не слід тобі будити їх. Гельге Снорразон недужий.

— Недужий, кажеш? Ох, ні! Він умирає — ось що! Як тільки перші птахи озвуться в лісі, він замовкне навіки! Я не

бачила ще людини з простріленими легенями, щоби жила довше, як до весни.

— А щоб твої слова впали на твою голову! На Норни, йди назад, а то вдарю мечем! — добув меча вартовий.

— У мене є теж меч, хлопче! А за мною... лучник! На його тятиві твоє життя вертиться, як жук на стеблині, і то вже від першої хвили нашої розмови. Покинь сей щит та сей ніжик при боці. Вони тебе не врятують, мені не пошкодять, зате можуть дуже зашкодити тобі! Ну, веди мене в хату!

— А якщо не поведу, то що тоді? — гороїжився варяг.

— То лишишся тут... живий або мертвий... Вибирай!

Насупився варяг, але відразу накинув щит на плечі й пішов попереду, щоби відгородити себе від лучника Фрегдізою. На ходу оглянувся ще раз, а коли побачив, що вона тільки сама йде за ним, набрав відваги і став її розпитувати. Та Фрегдіза не відповідала, а коли приставав, показала йому з-під киреї головицю меча.

— Веди далі! — кинула.

Нарешті дійшли. Зі скрипом відчинилися незмащені двері хати.

Всередині вона була в дечому схожа на осідок Торвардової гридні, тільки одрин було аж п'ять, бо було там п'ять подружжів, а не одно, як у Ляйфрбудірі. Зате у гридниці стояло всього сім лежанок, а восьма була порожня, хоча місця в хаті було на тридцять. Фрегдіза знала, що перед вибухом ворожнечі всі місця в хаті були зайняті, тому й засміялася глумливо.

— Гарно вітаєте посла! — крикнула дзвінко, коли всі варяги, наче побачивши вовкулаку, позривалися з лежанок і похапали мечі. На її голос з одної одрини вибіг Фіннбоге, за ним ще три дружинники, та з найближчої сусідньої вийшла тільки жінка. Ніхто не пізнав би був у сій страшній, мов земля, чорній, розхристаній фурії гарної колись Брунгільди.

— Се ти, кривава потворо, рудий накорінку душогуба? — зверещала, кидаючись до Фрегдізи. — Може, милосердя просити прийшла? Га, послухай, яку відповідь дасть тобі той, що його тут нема! Слухай, кажу, чуєш?

Серед гробової мовчанки, що на хвилю запанувала в хаті, виразно почулося уривчасте, передсмертне харчіння людини.

— Се Гельге? — спитала Фрегдіза.

Ніхто не відповів.

— Отже, з вами не можна говорити навіть послові? — гострим тоном питала Фрегдіза.

Фіннбоге схаменувся і рушив наперед, та в сю мить Брунгільда обома руками вп'ялася в одяг Фрегдізи.

— Ти послом хочеш бути, зраднице? — зверещала. — Га, ти хіба шпигуном сюди прийшла, пові!

Спаленіа жінка Торварда на сю образу й дужою рукою вхопила запінену Брунгільду, підняла її й кинула на найближчу лежанку.

— Берить її від мене! — гукнула. — А ти, Фіннбоге, ходи зі мною!

— Де вартовий? — завагався варяг.

— Боїшся жінки? — закрила Фреґдіза. — Бійся, вікінгу, бійся, бо через жінку згинеш! Таке випряли тобі Норни. Та за вартового не бійся! Він мене сюди привів.

— Уже йду!

Вийшли. Фреґдіза наклала на голову шолом, щоби вартовий одразу пізнав її, і поклала руку на плече Фіннбоге.

— Фіннбоге! Ми ідемо назад у Братгаґлід!

— Я теж! — пробурмотів варяг. — Тут годі вдержатись.

— Нам теж годі! Чим гадаєте їхати?

— Звісно, чим, — кораблем!

— А рук то вам стане пхати таку велику скриню проти північно-західного, вітру?

— Тепер віє південний!

— А завтра?

— Мало в мене людей, дуже мало, але й у вас небагато!

— Удвоє стільки, що у вас!

— Невже? А боярин живий?

— Живий і здоров.

— Так чому ти приходиш послом, а не хто інший?

— Бо я жінка й мене пустив вартовий, а Торварда й боярина не пустив би. Ви й самі любите побивати тих, що творять вам добро.

— Ага! Так чого ж ви хочете від нас?

— Хочемо заміняти судна. Наше дещо менше, і ми не могли би забрати в нього весь припас. Зате у вас людей і майна менше, то вам воно саме підходить.

— Справді, ваше судно краще для нас від нашого, але ваше менше, дешевше!

— Отже, ти бажаєш доплати?

— Ясно. Вам треба судна конче, нам вашого — ні. Двадцять гривень золотом!

— Нехай буде! Торгуватись я не буду! В нас золота доволі. Сам знаєш! Сьогодні після сніданку прийдемо до вас!

— А золото? — допитував Фіннбоге, не дивлячись на Фреґдізу. — Я жадаю доплати наперед!

Та недобре зробив варяг, що не бачив виразу лица й очей жінки: у них малювалася просто диявольська злоба, глум і безмежна погорда до злиденного баришівника.

— Золото забере вартовий! — кинула.

— Як так, то гаразд! Якщо не принесе, то можете не приходити взагалі!

Швидким кроком ступала Фрегдіза по власних слідах до прорубу, а за нею вартовий. На сході виходило вже сонце, золотило обрій, і на схід по морських валах стелився сонячний шлях. З гілок стікали краплини води, а на прорубі показувалися перші зелені ниточки трав. Пахло свіжою, вогкою землею, пахло весною. Однак молода жінка не бачила величної панорами морського краєвиду. Грізно стягала брови, уста пригризала раз у раз, а голова її хилилася набік, наче надслухувала.

Та ось почулося тихеньке «дзень» і гострий свист. Лице Фрегдізи розгладилося вмиць. Вихопила меч з піхов й відвернулася.

— Уже готовий? — спитала.

Вартовий варяг стояв з хвилину з широко відчиненими очима, в яких малювався смертельний жах, і обома руками держав себе за груди. Щойно згодом побачила Фрегдіза кінчик стріли, яка стирчала з-поміж пальців варяга. Та тільки мить простояв так гридень. Він нагло захарчав, з рота поплила кров, і він упав ниць на землю.

— Готовий! — почувся голос Влучка.

Мовчки помазала Фрегдіза меч кров'ю і вклала його в піхви.

— Здійми з нього шапку й ходи! — наказала.

Ідучи далі, добула ніж і стала шматувати на собі і діж в різних місцях, а закервавленою рукою помазала собі лице і груди. Виглядала страшно. Останніх двісті кроків перебігла чвалом і, задихана, спітніла, покервавлена, вбігла в гридницю Ляйфрбудіру...

— На Одіна, Фрегдізо, що тобі? — закричали в один голос гридні.

— Що там? — спитав і собі Торвард, який щойно збудився.

— Що сталося, питаєш? — кричала Фрегдіза, розмахуючи кривавим мечем.— Ось як герої прийняли жінку героя. Якби не меч і не стріли Влучка, були б убили мене ті боягузи! Ще й їх жінки назвали мене повією. Чуєте, герої? Їх усього десять злодіїв лишилося, а ви стерпите се?

— Я — ні! — крикнув Аре.— За мною, хлопці!

Дивним дивом усі гридні були вже озброєні, у кольчугах, шоломах, з мечами й сокирами, дехто з луком. Кождий ухопив тільки щит, і, поки Торвард та боярин змогли їх перепинити, уся юрба побігла у проруб. З поспіхом узяв Торвард шолом, та щита не міг найти відразу. Боярин побіг

сам у шапці й киреї. Водночас переодягнений в одіж вартового Влучко обманув сторожу, і вся юрба захопила Снорразонів ще за сніданком. Поки боярин прибіг на місце, трагедія уже скінчилася...

Перед хатою Снорразонів лежало двадцять напіводягнених трупів, а п'ять пов'язаних жінок стояло біля воріт. Перед ними з мечем у руці стояла Фрегдіза. Голоси жінок, немов сопілки, лунали в повітрі, а їх пристрасній лайці відповідав алья Фрегдізи...

Та нагло боярин закричав нелюдським голосом і кинувся прожогом уперед. Кілька пронизливих, нелюдських криків потрясло повітря, а там ще п'ять глухих ударів — і тиша!..

Власною рукою повбивала Фрегдіза всіх п'ятьох жінок, бо ніхто з варягів не хотів зняти на них руки...

— Що робиш, божевільна? — кричав, надбігаючи, боярин.

— Я зробила те, що треба було зробити, щоби з сеї крові не встав месник! — відповіла холодно Фрегдіза помертвілому бояринові.

У просторій, з тесаного каменю побудованій оселі Ляйфра Ерікзена у Гренланді, у погідний, але ще морозяний травневий день сиділи два мужі за низьким столом. Перед ними в кубках іскрилося молоде вінландське вино, щойно привезене Торвардом. Один з них був старший, уже сивобородий варяг. Довге біле волосся притримувала на голові золота стрічка з червоним каменем на чолі. Довгий, прямий ніс нависав над стягненими устами старого, а глибокі зморшки надавали всій постаті грізного, злобного вигляду. Брунату семирягу, обшиту пушистим хутром рисі, опоясував широкий ремінний пояс. На колінах лежав у шкіряних, срібними гудзами набиваних піхвах довгий і широкий варязький меч з великим зеленим яспісом у руків'ї. Другим за столом був боярин.

Виправа у Вінланд лишила на його лиці незгладні сліди. Воно поблідло, довкола уст застигла гримаса болю, а вся стать похилилася, як у старого. Не була ще се зломана людина, але людина, що мала вже за собою всі молодечі омари і не найшла в житті того, що цвіло колись у зелені роки захоплень.

— Ти кликав мене, Ляйфре? — говорив боярин до старого. — І я прийшов. Скажи, чого тобі треба від мене?

— Чого треба, питаєш? — відповів спроквола варяг. — Правди мені треба, Вальдемаре, правди, яку всі приховують від мене в сій хаті, правди про долю Снорразонів та їх дружини! Оба кораблі вернули, навантажені скарбами, яких не ба-

чив ще Браттаглід, та ніхто не каже мені, відки вони. Що сталося з Гельге й Фіннбоге? Що з жінками й людьми?

— Навіщо ж тобі се знати, сину Еріха? Майно се добуте мечем і підступом. У вас, варягів, оба способи добрі, а скільки на них крові чи сліз, байдуже!

Гордий та суворий усміх промайнув по грізному обличчі варяга.

— Молодий ти ще, боярине, і мало знаєш людей. Саме тому я й не дивуюсь тобі. Та ось подумай гаразд і уяви собі будуче. Прийми, що я повірив у слова Торварда, що сини Снорре згинули від рук скрелінгів Вінланду. Ось я живу спокійно за тесаним порогом Браттагліду, аж тут прибуває до мене якийсь заморський гість, їсть і п'є зі мною, слухає пісень, врешті встає і каже: «Погостив ти нас, Ляйфре, на славу, то я й заплачу тобі по заслузі!»

Добуває меч, розчереплює мою стару голову й кидає на поталу вовкам і лисам, бо він месник за синів Снорре, що впали у Вінланді. Чи ти зрозумів мене, Вальдемаре? Ось я велів двох слуг Фрегдізи взяти на тортури. Вони наляпали такого, що аж волосся ставало дибом, верзли про людоїдів, про крадіж, про втечу, та правди в сьому не було. Один сконав на лаві, другий збожеволів, бігає тепер понад береги та розказує, як мотав кишки із Снорразонів. Треба буде його теж убити, щоби не накоїв лиха. Ось і все, що дізнався про вашу виправу. Тому прошу тебе, скажи хоч ти мені, що було у Вінланді? Ти ж чужий і, як кажеш, не повернешся вже сюди, то тобі й байдуже.

— Чому ж ти, Ляйфре, просто не спитаєш сестру?

— Її? Гей, знаєш ти, боярине, насіння Еріха Равде. З її уст ніяка сила, ні хитрощі, ні тортури не вирвуть ні словечка, якщо вона сама не захоче. Рід наш не втіче перед ніякою небезпекою, нікого не пощадить, нічого не подарує. Ми вовки між людьми, Вальдемаре, і знаємо себе. Отже, зроби для мене те, чого не зробила і не зробить сестра, а я клянуся тобі на меч, на кістки Еріха й на власну голову, що ні словечка не скажу нікому про те, що почую, хоч би почув найжахливіше!

Ляйфр справді прохав, може, перший раз у житті... Боярин знав, що жоден із гриднів навіть під присягою не сказав би правди про події, які промовчує володар. Фрегдіза теж не сказала правди, щоби не довести до ворожнечі з єдиним братом, головою роду. Тому боярин вирішив вволити прохання Ляйфра.

— Правда ось яка,— сказав.— Снорразони згинули в боротьбі з людьми Торварда й Фрегдізи. Їх підступом за-скочили неозброєних і побили всіх.

— А жінки? Там було п'ять жінок! Що з ними сталося? — з крайнім схвилюванням у голосі допитувався Ляйфр.

— Жінок побила мечем Фрегдіза, тому що вони образили її...

— Усіх?

— Так! Однак із крові забитих не може повстати месник, бо кров ту покрили праліси Вінланду та змили хвилі океану. Можеш спати спокійно, старий Ляйфре!

Настала мовчанка. Ляйфр повільно пив вино.

— Не можу повестися із сестрою так, як того заслужила, — мовив врешті старий варяг, — а, проте, гадаю, що за її вчинок упаде пімста на наших нащадків у прийдешньому!¹

Кажучи ці слова, Ляйфр затрусився усім тілом, а з куточків прокушених уст скапували на білу бороду краплини крові.

— Без сумніву! — відповів, устаючи, боярин, а голос його звучав різко, як скрегіт сталі об сталь. — Гадав і я колись осісти біля вас у Вінланді, далеко від конунга Вальдемара та його хрестів. Одначе боюся, що проклін ваших вчинків вигубить усіх вас так, що й пам'ять загине про вас, як загинула про рідню та дружину Снорразонів. Боюся, що сей проклін упаде і на мене, невинного, що був серед такої огиди, та не перепинив її. Тому я вертаю до моєї Доброслави і разом з нею поїду шукати миру й дозвілля у Біармію! Боги ясні та добрі навчили мене, що недобре русичеві шукати гараздів на чужині, коли можна працювати між своїми та для своїх. Прощавай!

23.VIII. 1932.

¹ Слова Ляйфра автентичні. — *Авт.*

I

Холодний північний вітер видував трикутні вітрила галери, що стрілою мчалась на південь. Із її довгих скісних рейок повівали два прапори: один — білий, із золотими леліями, малий, другий — червоний, з білим хрестом, більший, що говорили про приналежність галери до родійського ордену під командуванням команданта з Франції.

Нелегко плила галера серед вітром шмаганих хвиль. Гострий ніс раз у раз поринав у водяні гори й, розбивши їх, виринав знову, мокрий, блискучий. Плахти, якими на високому чердаці пооббивано гармати, були вогкі від частих бризків, а й долішня частина трикутного вітрила потемніла від мокроти. По обох боках галери стирчали довженні весла, немов ніжки велетенської сколопендри, та вони не рухалися. Їх вживано тільки для піддержання плоскодонного корабля, коли напір хвилі чи порив вітру клав його на бік. Тоді на поклик команди враз поринали у воду раз праві, то знову ліві весла, щоб повернути втрачену рівновагу. Поза цим корабель хитався набоки мало, тільки, виїжджаючи на хвилі-гори або злітаючи стрімголов з водяного обриву, «протоптувався» вперед. Двісті п'ятдесят гребців, по п'ять при кожному веслі, сиділо на лавах. Вони мовчки дивилися на наставника, який стояв у стіп великої щогли і покрикував на них у міру потреби захрипим голосом. І по ньому, і по гребцях слідно було страшно втому. На плечах каторжників кривавилися ще хвилями рани від побоїв наглядачів, які сиділи тепер здовж кладки, що лучила керму з чердаком, бліді, обезсилені. Біля лив, якими притягано й попускано вітрила, сиділи моряки. Вони раз у раз дивилися на керму корабля, де на горішньому помості над каютою самотно походжав середнього росту чоловік у півпанцирі, тісних ноговицях, з величезними буфами на клубах. На голові був у нього чудовий, сріблом кований моріон, при боці — ніж у дорогій оправі, під пахвою — корабельна туба. Чорняве, худе лице, точене зморщеною білою бризою, мало в собі щось цап'яче, злобне, хитре, та zarazом забавне. Тонкі ноги, буфасті

клуби та блискуча голівка — все це було схоже на дитячого бомка, який так весело вертиться по долівці міщанської хати. Він раз стоїть на місці, тільки холітається поволі туди й сюди, то знову з жужмом котиться вправо або вліво, щоб урешті впасти і замовкнути. Точнісінько так походжав по помості Мішель д'Аржільмон, капітан галери «Сен Дені», дивився за напрямком хвиль, вітру та самої галери або сідав на стільчику, який поставлено для нього біля облавка, і відкидав свої втомлені ноги, одіті у довгоносі черевики. Тоді здіймав із шиї чотки з рожевого дерева, які висіли на панцирі біля родійського хреста, й на вузькі уста вибігав шепіт молитви.

Тим часом перед носом галери зарисувався величаво масив острова. Понад вузькою прибережною смугою здіймався зразу лагідний похил, укритий лісом, а там і високий шпиль св. Іллі. Далі, направо, у мряці тонув Атаіро, який наче підпирав хмарне небо могутнім скелистим щовбом. Здовж узбережжя зелено-сіра хвиля підіймалася білим, мов сніг, вінцем прибою. У хвилях, коли галера виїздила на вершок водяного горба, видко було добре цю довічну боротьбу моря із суходолом. Горе галері, яка знайдеться між обома борцями! Хіба трісочки та поторощені ганчірки вітрил та тіл спічнуть між червонявими рінчаками узбережжя серед водоростів, зіздань, їживців, скальок — усе інше опиниться у шлунках невеликих, та неказанно пажерливих акул із синявими хребтами та у кліщах відразливих крабів на дні пучини.

Новий порив вітру налетів на корабель, та цим разом від заходу. Він умить ліг на лівий бік, а винти, які піддержували щогли, аж заспівали у вітрі. Наглий поворот вліво ввігнав увесь чердак у найближчу хвилю, так що вода бризнула аж на кладку. З поміщення для залоги, яке знаходилося під чердаком, вибіг гурток жовнів у різнобарвних одягах та півпанцирах, зовсім схожих на озброєння капітана. Вони з острахом допитувалися про щось моряків, та ці не відповідали, бо в цю мить загула труба:

— Віддай канат! Правим веслом налягай!

— Раз! — хрипло зверещав наставник гребців і вдарив клевецем об завішене на щоглі клепало.

Моряки відчепили шкоти обох вітрил, прив'язані до правого боку галери, вмить підірвав їх вітер і кидав ними, наче велетенськими прапорами у пересиченому піною повітрі. Рівночасно праві весла заперлися об воду, і, здригнувшись, мов кінь, який спотикнеться, галера випрямилася й вернула до рівноваги.

— Обома боками налягай! Керма вліво! Раз!

— Раз!

— Раз!

В одну мить позривалися доглядачі гребців і побігли кладкою на свої місця, спина нещасних каторжників натужилися, обгорілі жиласті руки вхопили за налиті оловом ручки. Сила рук заступила живло — галера поплила далі. Водночас моряки, висячи на довгих рейках, підбирали руками полотно вітрил та прив'язували їх до рейок. Вітер кидав полотном, прапорами і лінвами, і здавалося, ось-ось скине в море цих павуків, завішених на павутинні. Та ніщо не сталося, тільки один з моряків гукнув з головної щогли, так що почули його всі:

— Перед нами на морі барка!

Галера повернулася тим часом уліво і плила на самих уже тільки веслах здовж берега Родосу. Хвиля йшла від північного заходу й ударяла раз у раз об лівий борт. Ще жменя вітру більше — а плоскодонне судно мусіло б повернутися кермою до вітру і в'їхати просто у прибії. А тоді годі було надіятися рятунку для нього самого та його залог.

Тяжко «протоптувалася» галера проливом між Сіме й Родосом, та моряки з кожною хвилиною надіялися полегші. Як тільки минуть ріг біля Льоріми, сила вітру заломиться на щовбах Лікійського узбережжя — буде краще! Зате все, що жило, а не мало хвилево діла, побігло на чердак дивитися на загадочну барку, яка при такому сильному вітрі наважилася плисти по коротких хвилях зрадливого левантинського моря. Тільки сам капітан галери не сходив із свого становища, але й він стежив за злиденною лущиною, що, мов трісочка, танцювала по хвилях.

У барці було двох мужів. Один, старший уже, до пояса голий рибак з дещо сивавою вже бородою, сидів позаду і кермував човном; другий, молодий, може, тридцятьлітній ясноволосий лицар, з гладко виголеним худорлявим лицем, робив веслами спокійно, рівномірно, без натуги, неначе для забавки. З висоти горішнього помосту могло справді здаватися, що положення маленького човна серед вітру та хвиль куди легше, ніж великої неповороткої галери. Одначе капітан знав, що так не є, і з цікавістю та зі спочуванням стежив за всіма поворотами човна. І він справді сам, наче обдарований розумом, відшукував заглибини між гребенями хвиль і просувався ними тихо і гладко. Часами обидва весла рівночасно підіймалися догори, і човен посувався тільки силою розгону, мов дощинка, яку дитина кине у потічок. У слідуючій хвилі сила рамен гребця поривала барку вперед, немов хтось припряг до неї невидні коні.

Аж ось із шумом, розбиваючи низькі буруни, видовжений ніс галери найшовся на кілька сажнів від барки.

— Кинути линву! — приказав капітан.

Та наказ був зайвий. Кілька шнурових перснів уже вертілося над головами відважних гребців у човні, і перший з них вмить ухопив линву, кинувши весла. Зате старий не пускав керми з рук і зручно правив човном, щоб устерегти його перед довгими веслами правого боку галери. Взяв, щоправда, линву, яка знайшлася біля нього, але держав її тільки ногами, а всю увагу звернув на хитання надпливаючого велетня. За цей час товариш притягав човен до боку галери, доки барка не знайшлася біля самого борту. Тоді прив'язав линву до дульки весла й одним скоком та двома рухами могутніх рамен вхопився за облавок чердака. Аж тоді і старий кинув весло до човна і поліз на борт галери. По хвилі обидва знайшлися на чердаці серед гурту крикливих та вимахуючих руками моряків і жовнірів. Одначе тільки молодший відповідав на запити й оклики. Старший перш усього підійшов до передньої щогли, де в золотистому кивоті¹ блестіла ікона св. Івана. Моряк ударив три поклони й довгу хвилю побожно молився. Опісля сягнув до мішка, який мав прив'язаний до пояса, й видобув з нього широкий срібний гріш. Хильцем підходив до кивота, щоб кинути гріш у привішену скарбону, коли нагло з-поміж моряків вискочив молодий, мов галка, чорноволосий смугляк із червоною, мов грань, хустиною на голові.

— Проби, Василю, що робиш? Це ж не Микола, а Йван!

Рука з грошем упала здовж тіла, рибалка випрямився й відступив між моряків, які вмить його оточили.

— Іменно Йван! — горлав смугляк, вимахуючи руками.— А до цього й не наш, а католицький!

— Як-то не Микола?! — не вірив Василь.— На кожному судні мусить же ж бути Микола! Як же ж так можна плавати по морі? Тьфу, тьфу і ще раз тьфу!

Він відпльовувався, а там і збирався кинути гріш у воду.

— Ба, ні, у нас є й Микола! — шепотом супротивився смугляк.— Таки тут, під чердаком. Коли заїдемо щасливо, покажу тобі.

Старий ще не вірив, та в цю мить підійшли до нього жовніри і стали допитуватися про привід одчайдушної прогульки у негоду. Старий вмить скорчився у чотири погібелі і розвів руками.

— Всевишній та святі його знають! — забалакав скороговіркою.— От полковник,— тут пальцем указав на зад корабля, де східцями сходили саме з горішнього помосту капітан і товариш Василя,— полковник з Хальке забажав

¹ Кіоти.

поїхати до Сіме. Дві галери, які були у нас, виїхали ще позавчора до Лімонії, то ми сіли в човен. Аж тут зірвався борець, ну і...

— А про турків там не чувати? — допитувалися жовніри мовою франків.

Старий кліпнув очима і закашлявся, та не проминула його уваги злоба, яка світила в очах грецьких моряків, та блідість жовнірських лиць.

— Турки, кажете? А чорт їх, байстрюків, знає, де вони. Кажали, що йдуть на нас, одначе гадаю, що були б у нас уже французькі чи провансальські, папські, цісарські, венецькі галери, якби так було. Коли я мав десять літ, то вже турки наступали не раз на Родос, повно було тоді всяких завол... — тобто хочу сказати, велика була тоді поміч християнського світу...

Старий ударив себе рукою по роті і повернувся до моряків.

— Браття, чи нема в кого з вас зайвої загортки та дрібочки вина, щоб зігріти примоклу душу?..

Водночас у каюті при столі сиділо двох мужів за пляшкою вина та тарілкою з холодним м'ясивом. Одначе їв тільки гість, і то пажерливо, нахабно, ласо. Раз у раз відрізував ножем чималі куски печені і, майже не жуючи, проковтував їх та загризав коржами. Щораз то попивав темне вино із чарки, наче вперше його бачив у житті, аж очі заходили слізьми, а горлянка грала помітно, коли відхиляв голову взад. Господар сидів непорушно у кріслі, та з лица зовсім шез вираз забавности. Тепер це лице нагадувало радше візантійського пісника-аскета, а глибокі брижки поорали жовте чоло задумою.

— Вибачайте, мессер капітано! — відсапнув урешті гість. — Я з учора ранку нічого ще не їв і не пив.

Перехрестився й витер руки, а його зір зустрів погляд Аржільмона. Був це погляд людини у крайньому переляку. Очі, широко розплющені, витріщувалися на гостя, та не бачили його. Долішня щока помітно тремтіла, хвилями зуб заскакував за зуб, лице було жовто-сіре, наче в небіжчика. Рука сягла по чарку з вином, та тільки опрокинула її, і річка червоного мальвазійського нектару поплила по долівці. Аж по добрій хвилині опанував капітано своє схвилювання і налив чашу собі й гостеві.

— Спасибіг! — сказав цей. — Тільки хай це буде остання. Я ж сьогодні мушу бути ще у великого маїстра.

Душком вихилив капітано чарку.

— То ви... то єсть Хальке... у небезпеці? — відцідив, перемагаючи дрижаки.

Биєтро глянув гість на господаря. Легкий, дещо іронічний усміх промайнув по гарних його рисах.

— У небезпеці? Ні, мессер капітано. Тільки я чував, що велика фльота Солімана пливе сюди. А що в мене не було під рукою галери, ні більшої барки, то мусів покористатися човном, щоб завезти вістку.

— Невже не було у вас післанця? — підзорливо вкинув капітано.

— Ха-ха! — засміявся гість. — На суходолі героїв багато, та у бурливу днину плисти човном по Архіпелагу — на це треба грецького рибалки. Наші моряки та лицарі рябкують уже на саму згадку про те.

— Чому ж ви не написали листа? — допитувався Аржільмон. — Ви ж могли вислати ось хоч би цього старого рибалку, з яким приїхали.

— Гадаєте, що лист дійшов би напевно у Родос, а не у Мармаріс до турків? Не вірю я грекам ні на волос. Вони дишать на нас змієм! Учора...

— Що вчора? — майже скрикнув капітано. Брови гостя стягнулися.

— Вибачайте, мессер капітано. — Я — Георг фон Гартберг, німець, полковник ратників ордену і комендант острова Хальке. Бачу, що і ви служите у флоті ордену, та звідомлення з моїх вчинків здаю тільки старому Війєрові де ль'Іль, або Андреєві де Мерайль, а не вам. Цього, що маю сказати, не вільно мені розбалакувати скрізь... Ще раз кажу, вибачайте й погадайте собі, що я виїхав ловити рибу та, піврваний вітром і хвилею, опинився тут.

Сині очі Гартберга потемніли, уста затиснулися. Одначе француз не звернув, видко, уваги на гострість щойно почутих слів. Він опав назад на крісло, з якого був напівпідійнявся, а повні жаху очі знову витріщилися на гостя.

— Ви чували, кажете? — сказав по хвилі мовчанки. — Чували?.. Ну, а я сам бачив! Бачив!.. Розумієте мене?

— Що саме?

— Що? Флоту! Триста суден під півмісяцем, навантажену гарматами, як задержувалися біля Самосу. Я бачив її так близько, що чув, як увечері муєдзін співав ашю, а з усіх кораблів неслися оклики «Аллах! Аллах!»! Ця фльота йде на нас. Розумієте ви, що це значить? Це кінець влади хреста на Родосі, це загибель усього християнського світу на Архіпелагу, а для нас... смерть!

Обидві руки капітана, стиснені в кулаки, були на столі, козяча борідка дрижала, а з широко відкритих уст падали крапельки слини на лице гостя. Цей усміхнувся і поглянув через віконце по правому боці судна.

— Слава Богу, що ми вже за островом. Я боявся, що вітер знесе нас на схід та треба буде об'їздити пристань широким луком. А так в'їдемо-таки за які дві години. Цей острівець Сіме — це справді найкраща заслона від борею.

Гартберг спокійно встав і зневажливо поправив при лівому боці привішений турецький саррас.

— Не люблю я цих кривих легеньких сікачів,— докинув.— Це хіба іграшка для мого Ганса. Висить у шабатурі, мов ножиці моєї Геро... Ба, навіть вона не любить його й волить мій старий простий меч. Плюнеш у жменю, махнеш — так і іскри сиплються з таких моріонів, як ваш. Ха-ха!

— Чому смієтеся, мессер Джорджо? — з невдоволенням спитав француз.— Невже вам не йде про добро ордену?

— Мені? Я німець, мессер капітано! Раз поклав я руку на хрест, так вірним йому остану, доки не дадуть його мені в руку. Зрозуміли? Добро ордену мені важніше власного, бо інакше моє місце було б у полках Фрондсберга, а не на заборолах мессера Мартіненго. Питаєте, чому сміюся? Самі кажете, що йде смерть. Невже маю затроювати собі останній місяць життя тривоною?

Засоромлений француз зам'явся.

— Ох, я не боюся про себе,— пролебедів.— Я тільки про орден, про віру... це ж страшно!..

— Тому тридцять літ було те саме, і нічого не сталося, може, й тепер...

— Може, дай Господи! — набожно зітхнув Аржільмон, складаючи руки.

Гартберг засміявся і вийшов з каюти на поміст, щоб бачити, як галера, опливши північний ріг, повернула просто на південь. Тут, за островом, не було вже бурунів, ні навіть довгавої, вітром гоненої хвилі, тільки звичайна, куценька «танцюристка» Архіпелагу, яка повстає й на спокійному морі, коли десь недалеко була або є буря. Вона низька, та нечувано прикра і, наче м'ячем, кидає судном то вгору, то в долину й витрясає душу з найбільш оговтаних з морем корабельників.

— Василю! — кликнув Гартберг за своїм перевізником. Та голос губився серед шуму і лопоту вітрил, що їх саме почали розвивати моряки. Вони розпускали їх тільки на одну третину, щоб хоч дещо відтяжити гребців у їх боротьбі з «танцюристкою».

— Василю! — прогомонів поклик удруге, та й цим разом на чердаці не появився рибалка.

Аж за третім разом з люки виринула лиса голова старого. Він бився в груди і побожно хрестився. Під чердаком, у трюмі галери, де був склад запасної снасти та всякого хламу,

моряки влаштували собі біжник з іконою св. Миколи. Оттут били йому поклони, молилися і палили свічки та ладан. Звідсіля під свист батогів та звук зойків шмаганих гребців-каторжників ішли прокльони на еретиків-латинів, що постять у суботу, а замість тіла й крові Господа споживають якісь білі папірчики. Вгорі по обох боках кладки біля дольбортів караються десятки, а то й сотки греків — саме таких правовірних, як і моряки. Між ними є знайомі, а навіть свояки... На св. Димитрія! Агаряни, турки, погани, а платять грецьким морякам за кожну прислугу золотом. За весла саджають вірмен, сербів, болгар і найбільше росів із широкими плечами та сталевими м'язами. Не Бог, а чорт устроїв у живе тіло грецького народу цей орден з лабачим осьмикінчастим хрестом. Уже із цього пізнати, що це не хрест Господень, а чортів винахід на загибель християнських душ. Правда, вській владі треба коритися, бо вона з руки Бога, та чи не радіти нам, коли Всевишній на місце латина кладе турка? Очевидно, поганин краще еретика!

Аж до землі схилився у поклоні старий Василь. Злучі вогники світилися йому в маленьких чорних очах, і він кліпав ними раз у раз, ніби давав знаки полковникові.

— Ти мовчав перед залогою? — спитав його Гартберг.

— Як гріб, деспота! Ти ж наказував...

— Гляди ж, а то було б тобі!.. Не треба передчасом тривожити людей, їм же ж нікуди тікати...

— Правда, свята правда, Божа правда, деспота! О, ви — друге діло! У вас галери, кораблі, зброя, коні, а в нас... одна Матінка Божа та святий Микола.

Важко зітхнув старий, перехрестився на небо і підняв очі гори. Фон Гартберг зрозумів притик старого і пригриз уста.

— Слухай, старий. Як тільки приїдемо, підеш до брами Побідників. Знаєш, де це?

— Знаю, деспота, знаю, це біля німецької стіни, там, де вона стикається з французькою.

— Іменно! Запитаєш першого стрічного кнехта про домівку полковника і на порозі заждеш мене. Зрозумів?

— Так.

— Там виплачу тобі 50 дукатів, які обіцяв за труд.

— Ох, деспота, ласка твоя більша могутости римського цісаря!

Кров ударила до голови полковника.

— Що значать твої слова? — спитав гостро, а долішня щока висунулася хижо наперед.

— Це, що навіть цісар не оборонить твоїх дукатів у моїй кишені, якщо прийде турок.

— Дурень ти! — вибухнув вояк. — У тебе човен, а в липні не часто буває така негода, як сьогодні. Забереш гроші й поїдеш, а нас лишиш із турками на Родосі.

— Правда! — мимохить вирвалося у рибалки.

II

Дзвони катедри св. Івана Хрестителя уже продзвонили вечірню. Звучний, гармонійний їх згук завмер у вечірньому повітрі, й у міських воротах появилися перші череди товару, що вертав із пасовища. Напівнагі пастушата, з безжурним дитячим гамором поспівуючи та збиткуючи, бігли за товаром. Ягнячі шкірки на їх плечах ураз із чорними кучерявими голівками та темною, сонцем осмаленою, від місяців невмиваною шкірою робили їх схожими на веселі, моторні, та трохи злобні звірятка. За пастухами йшли робітники з виноградників та оливників з оберемками ярини та трави на плечах. Біля керниць зустрічали їх смуглі, стрункі, кароокі дівчата із дзбанками на плечах. Під перепеченими туніками виразно зазначувалися круглі, кінчасті груди та сильні, тугі бедра. Повні золотаві рамена пружилися, підіймаючи високі дзбанки на чорнокосі голови, і рівним, маестатичним кроком, ніби німфи від джерела, одна за одною йшли красуні домів. З ахатних¹ очей падали погляди, гарячіші родійського літа, а з коралевих повних уст жарти, не тонші рибачьких дотепів. З коминів хат стали підійматися дими, а з приходом темряви заблимали у вікнах і віконцях города вогники: одні червоняві — це відблиски ватер, другі жовтяві — це оливні лампадки з довгим, із клоччя крученим кнітком.

Аж ось із вежі св. Миколи блиснуло нагло; гомін гарматного стрілу понісся понад городом, а водночас із гуркотом та скрипом зачинилися брами. З вартівні вийшли вартівні ратники, й один з них задув у ріг. Йому відповів справа трубач із німецької стіни, далі другий — з брами Побідників, а зліва відгукнулися французька стійка та португальці від пристани. Вулиці опустіли, і тільки із шинків у пристани та з купалень у переулках доходили хвилями згуки струнної музики та верескливі жіночі крики. Це гуляли лицарі, які, лишивши у кватирі чи в монастирі духовний плащ з осьмикінчастим хрестом, ішли у пристань та на периферію города, де у всіляких запопадливо схованих закутинах ждали на них найбільші блага Сходу: ложечка індійського бенджу

¹ Агатових.

та палкі обійми грецьких, єгипетських, сирійських, а навіть черкеських дівчат. Поверх цього, не вимерла ще на Родосі й старогрецька традиція Сократів та Платонів, а вбогі на жінки турецькі городи скріпили ще цю хвилю звиродніння, яка заливала собою верхи передньоазійського суспільства. Нечувани, невидані роди розпусти чаїлися у родійських спелюнках, і вони-то надавали гордим родійським лицарям аскетичний вигляд чи сповид аристократичного переситу, цю патину святости та величі, перед якою преклонювалися налякані власною смілістю до життя й ужиття здоровці ренесансу.

Міровим кроком ходили вулицями й переулками нічні варти з галябардами і ремінням до в'язання опірних. Вони пильно приглядалися кожному стрічному прохожому та влаштовували лови на жінок, які нічною порою шукали на вулицях святого міста злиденного зарібку. Зате не чули вони зовсім співу, реготу, деколи зойків та стогонів, що доходили з-поза щільно позапираних вікон та воріт відомих домів. Домашнє право не було тільки пустою фразою у цьому восьмизичному кублі європейської аристократії.

Дещо наліво від брами Побідників, напроти масивної вежі св. Миколи, надибали вартові рибалку Василя. Галера Аржільмона припізналася, бо італійський капітан пристани не хотів пустити галери у Мандраччо, тільки відіслав її у португальську пристань, призначену для галер. Аржільмон і Гартберг зараз-таки подалися у палату великого магістра, а старий сам-один поплівся шукати квартири полковника. Та не легко було допитатися до неї у стрічних людей. Воєнні алярми виполошили здебільша осілу людність із Родосу. Європейці вже у квітні знали, що новий падишах османів не захоче вже довше стерпіти в осередку своєї держави твердині, об яку опираються всі ворожі ісламові живла. Хто міг, тікав в Італію, Францію, Іспанію, Португалію і Німеччину; греки, вірмени, сирійці, араби переселювалися теж — хто в Анатолію, хто в Сирію, хто в Єгипет; бо, мовляв, на дощі і хрещена голова змокне. Василь ішов навмання, обминаючи гуртки вартових, доки не дійшов до німецької стіни та до хат, де мала бути квартира полковника. Одначе надармо стукав до воріт. Ніхто й не гадав відчиняти, а на питання чув заодно неодмінну відповідь: «Не тут!»

Згодом утратив надію, що відпитає бажану квартиру, і сів на порозі якогось великого дому. Цей дім стояв на розі найширшого переулка, який лучив цей квартал з осередком міста. Отуди мусів переходити полковник, вертаючи домів. Довго сидів так старий Василь, а крізь його темну душу зловіщими блискавками маяли спомини... Чудова, ніжна

шістнадцятьлітня Геро була висока, струнка, як молода, гнучка тополя на узбіччі Атарбету. Її золотаве тіло вкривав ніжненький пушок бросквини з гарячого Лінду, усточка відчинялися, як гранати з розкішних долин Спорадів. Цілий вулкан щастя скривався в принадах дівчини. І ось раз він, батько, благословив її іконою Богоматері з Елемонітри, бо саме до неї Геро вибралася була на прощу... І отам десь біля горбка св. Косми і Дам'яна, на схід від цього клятого города адзимітів, зустріла вона свою долю. Якийсь лицар узяв її зі собою й з того часу ні сліду, ні слуху не остало після його одинокої потіхи. Як Лазар, шлявся Василь по городі, розпитуючи. Він продав останній оливник на Хальке, щоб за гроші купити собі доступ до всіх гнізд розпусти та проступку, де надіявся найти свою доню. Наче хробак, повзав у ніг городських старшин, прохаючи допомгти йому відшукати свій скарб. Усе даром! Збіднілий, зламаний, вернув на Хальке, де рибальством удержував себе та свою жінку — недужу, сліпу Нанно. Та з усіх переживань і втрат залишилося в нього одно, це одно, що остає людині на осолоду й розвагу старости, — це злоба! Вона допомгла йому перенести втрату жінки, вона зробила його перевісником турів, які бажали нечаяно, без бою опанувати острів. Вона дала йому насолоду, коли яничари грабили хати його сусідів, насилували їх жінки й діти та мордували їх ножами так, що вся оселя сплила кров'ю... Гей, гей, навіть кози й кури, якими так дуже чванилися багатші, йшли під ніж, і тільки злиденні останки населення залишилися при житті без рук, ніг, ух, носів, очей, опльовані, осоромлені, нагі. Вони збирали на березі скальки та випорпували зі згрищ останки спаленої поживи або лягали у чагарнику вмирати від занечищених ран або з голоду. Він один ходив скрізь безпечний, веселий, ситий. Риб було доволі, а він сам старий, слабкий, поганий, безрідний, нічого було туркам у нього й узяти. Та коли на острів прибув сераскир Ахмет і велів приступом добувати вежу, в якій заперся Гартберг, тоді він і інші дістали наказ нести драбини перед військом. Отоді його злоба повернулася в другий бік! Він уможливив утечу Гартбергові, а від'їжджаючи, бачив ще всіх своїх приятелів-турків, які гонили його наперед себе при наступі, — на колах перед зруйнованою вежею. Озлоблений сераскир покарав їх був так за те, що не зловили полковника невірних... І ось тепер знову глуха лють підступає йому до серця, сліпа ненависть до цього сріблом та шовком лискучого світу збруй, твердих мов та кам'яних сердець.

— Адзиміти, еретики, злодії! За мою зірничку, за мій вік нещасний, за всі наруги над старим самітником — за все заплаатить вам... Аллах!

«Аллах! Аллах! — обізвався в його душі гаркітливий голос.— Чим же він гірший бога латинів? Чи він не так само ворожий нам, грекам, як Аллах з півмісяцем та прапором Магомета? Ба, чорт знає, чи між цими двома є ще місце для кого третього...»

— Ти хто? — загудів нагло над старцем грубий голос, а кілька дрючків від галябард із стукотом опало на каміння мощеної вулиці.

— Я... я... рибак... із Хальке... Василь... привіз полковника...

— Якого там полковника?

— Цього, що там володів. Йому якимсь фон... фон Атве...

— Може, фон Гартберг? — спитав один з ратників.

— О, так, так! Саме так! Він казав мені йти до своєї хати, та ніхто не хоче справити мене туди.

— А він же сам де?

— Він у палаті деспоти біля Амврозіянських воріт. Я жду тут його.

Ратники переглянулися.

— Це ж і єсть його хата! — сказав один з них. Другий укинув сороміцький дотеп, і всі зареготалися.

У цю мить над воротами хати забряжчав замок, і невелике віконце відхилилося. В ньому показалося лице, якого, одначе, не бачив рибалка. Ватажок варти віддав честь рукою.

— Мадонна! Отут під вашим порогом післанець з палати від полковника.

— Який там післанець? — відповів звучний альтовий голос.— Полковник є на Хальке, не тут. Не приймаю нікого. Тепер ніч, а ми тут самі жінки...

При звуці цього голосу старець зірвався й обома руками вхопив себе за груди.

— Не бійтеся, мадонна,— сміявся тим часом вартовий,— це старий, сивий, лисий і обдертий водолаз. Якщо не приймете його, то ми візьмемо його зі собою, а він, може, і справді післанець. Зрештою,— тут поклонився ватажок знову,— не гадаю, щоб у домі полковника не було чим оборонитися від напасти. Всі знаємо, що ви, мадонна, незгірш орлеанської дівчини...

— Про мене! Хай застукає, а я зараз зйду вділ. Леїля відчинить йому. Добраніч, мессере Кортезіо!

Знову стукнуло вікно, і рівночасно один з вартових заковтав важким придверним клевецем об металевий кружок. У маленькому отворі у ворітниці заблїмало світло, забряжчали засуви, й важкі ворота відхилилися. Старий, зігнувшись удвоє, як який жебрак, увійшов до сіней, де зустріла його поморщена старуха. Вона обкинула гостя швидким поглядом, та, видко, не знайшла на ньому нічого підозрілого, бо зайня-

лася старанним засуненням дверей, не звертаючи уваги на його рухи. Зате гість наче не той став. Він випрямився й, не питаючи дозволу, поліз жваво східцями вгору.

— Не туди, старий! — гарікнула служниця, не оглядаючись.— Отут направо сплять конюхи, коли синьйор дома. Там і постіль...

Одначе рибалка не слухав і йшов далі, а рівночасно наверху сходів з лампадою в руці появилася висока жіноча постать, наче віддыхом Паллади оживлена статуя Фідія. Прожогом кинувся до неї Василь.

— Геро! Ти? — захлипав у його грудях голос дитини.— Ти тут? Тут? Панагіє! — заривав.

Легкий оклик, лампада дрогонула, а там і поступила кілька кроків до старого. Та нагло спинилася.

— Зайди сюди до мене! — сказала.

Лампада щезла в ясному чотирикутнику дверей, а з нею й поява жінки. Із східця на східць пішов за нею Василь. У просторій, склепленій, макатами і коврами завішеній кімнаті прийняла його Геро... його Геро, його так довго пошукувана дочка. Не було це вже ніжне, на чорнобривчик схоже дівчатко, але жінка, спіла, повним розцвітом краси й сили осяяна жінка, якої кожний рух — пестощі, кожний погляд — принада, кожне слово — чар. Від її молодого тіла йшла еманція любовної насолоди, яка пахощами наповняла всю кімнату, заставляла серцю битися й давила віддых у горлянці. Та тільки Ерос, який сидів на узголов'ї широкого французького ложа, не мав збиточного усміху на дитячому лиці. Вказівний палець його лівої руки спочивав на устах на знак мовчанки, а права стискала... довжений, широкий лицарський меч... Із-під чорних, аж синіх кіс блистіло слоновокісне чоло та великі, наче море, глибокі, матово-чорні, суворі очі.

— Здоров будь, батьку! — сказала спокійно, ділово.— Ти як сюди попав?

Та Василь не відповідав. Зразу, як тільки зрозумів, що перед ним його втрачена доня, він, мов коханець, біг-летів до неї. Та як тільки прибув у її кубло й обняв зором і умом її розцвіт, красу, багатство, щастя, враз згадалися йому ці безпросвітні дні, коли він шукав її й оплакував її, бідну, скривджену, нещасну. А тоді звільна, наче напад наворотного шалу, находили на нього гнів, злість на цю чужу йому тілом і духом, цю щойно віднайдену, та аж тепер навки втрачену, у спомині помершу Геро... Він водив зором по циновому, срібному та мосяжному посуді, який вкрашав стіни, по дорогій збруї, що висіла на коврі, по сріблом та спижем кованих скринях під стінами та по шовковій нагортці, яка вкривала наготу її доні,— вона ж бо щойно встала з ложа. Лиса голова старого

поверталася на всі боки, аж спинилася на маленькому ліжечку, в якому поруч себе лежали на білій подушці дві головки: одна — чорна, мов у Геро, друга — золота, ясніша цих ярих блисків, що йшли від ікон у куті кімнати. Із-під нагортки Геро висунулася чудово точена рука з пальцями, зложеними навхрест, і начеркнула у повітрі хрест над головками. Ліниво повернулося лице батька до красуні.

— То це все... твоє? — спитав, запинючись по кожному слові.

— Так!

— То ви чоловік і жінка, ви... вінчані?

— Ми більше, ніж вінчані,— ми любимо одно одного.

— Ах так!

Старий схилив голову на руки і закривлені, мов кігті, пальці втопив у висохлі щелепи лица. Несамовито дзвонили і скреготали в його роті останки зубів, а по бороді краплями спливала кров з прокушеної губи.

— Що тобі, батьку? Отямся! Ось на тарілках риба, сир, оливки, фіги, хліб, у збані вино. Налий собі й мені за щасливу зустріч...

— Щасливу? — зірвався старий, наче ждав тільки цього слова.— Щасливу, кажеш? О ні, Геро! Це проклята зустріч, тричі проклята. Вона вбила в мене віру у кривду, страшну кривду, яку заподіяла якась ворожа сила найзлиденнішому з людей, та за те веліла мені вірити в те, що там, на небі, сидить не Бог, вічний, всемогучий, милосердний, а... чорт, поганий та злобний.— Старий тремтів, мов у пропасниці, з рота котилася піна, слова.— Щасливу, кажеш? О ні, Геро! Це проклята зустріч, з кров'ю чи отрутою.

— Пробі, батьку, не клени, не хули! Стій,— на всіх давніх та нових богів, на голову матері!..

В очах Геро був жах, обидві руки простягалися до старого, наче відігнати бажали вроки.

— Матері? Ха-ха! — хрипло зареготався Василь.— Давно вже хроби сперішили трупа сліпої опириці, і тільки я ще, старий злодій, тиняюся по світі. А знаєш, хто зробив з матері опирицю, а з батька злодія? Ти! «На, найжся, старий, ти голоден, бідний, утомлений...» Ось як вітає доня цього, хто колись у прокляту годину дав почин її існуванню!

— Як же ж мені тебе вітати? Ти дав мені життя, правда! Ти подбав, щоб воно було однією низкою терпіння,— це теж правда! Ти теж дбав тільки, щоб я була сита шлунком і гладка тілом, та за щастя дитини ти не дбав. Як же ж мені тебе вітати, коли не їжею й напитком? Невже ж тобі забагається ще чогось більше? Грошей хочеш? Гаразд! Бери! Половину Хальке куплю тобі, якщо забажаєш. Збудую ко-

рабель, хату, насаджу оливник чи винницю, тільки не клени й не казися. Я не дитина вже, в мене масток і діти!..

Слова дочки вмить заспокоїли батька. Він наче холодною водою обмився. Довгу хвилию потирав чоло рукою і розглядався по кімнаті.

— Це все... гроші? — вказав рукою на скрині під стінами.

— Гроші, посуд, здобич. Мій Георг герой, а генуезькі купці багаті.

— А ці діти... його?

— А чиї ж би? — суворо стягнула Геро олімпійські брови.

— Хрещені?

— Авжеж! Йому — Ганс, тобто Іван, а їй — Андріяна; йому шість літ, їй — чотири.

— А хто хрестив їх?

— А хто ж би? Духовник ордену. І то в палаті біля Амврозійських воріт. На хрестинах були всі сотники кнехтів із жінками, було якої півсотні лицарів, був великий комтур Мартіненго, який, щоправда, не був ще тоді в ордені, але вже управляв арсеналом. Був навіть наш комтур Крістоф фон Вальднер. Пир був на славу!

Аж очі засвітилися жінці, коли оповідала про хрестини своїх діток. Риси суворости загладилися на личку, білі зубки виглянули з-поза повних губ. Та Василь покивав тільки сумно головою.

— Значиться, вони... католики! — процідив.

Геро спалахнула й замовкла. Довгу хвилину ні одно з них не сказало ні слова. Вкінці батько підняв голову, і Геро зараз замітила, що він спокійний. Чому, від чого так сталося, не знала, але зраділа дуже. Здавалося, наче промінь сонця впав крізь щілину вікна на суворе лице намальованого на стіні святця. З добрим, так чисто жіночим чаром, цією дитячою облесністю вказала ще раз на наїдки і рухом прохала не гордувати ними. І ось лице старого роз'яснилося.

— Правда, що сталося, те й пропало! Відробити цього годі. Й ніхто не знівечить збудованого тобою раю, хіба Аллах!

— Аллах! При чому ж він тут? — жажнулася дочка.

— Ха-ха, його зараз усюди повно, почавши з оливників на Хальке, скінчивши на устах і голові твого магістра. Та поки я буду їсти, оповідж мені, як ти попала в обійми цього еретика, адзиміта, якого я сам сюди привіз власними руками...

— Так він справді тут, він тут?

— Так, шойно його не видко. Із цією звісткою післав він мене сюди.

— Ох, Боже! — схопилася Геро і, придержуючи нагортку однією рукою, другою взяла дзеркало з полірованої сталі. Швидко розплела волосся і стала його розчісувати, а воно лягало чорною, мов смола, запашною хвилею на золотаві плечі та голі, наче зі слонової кости точені, повні груди. Вона не соромилася батька, а він сам і оком не кинув на красу й понаду чудово розцвілого тіла. Він щось рахував на пальцях обох рук і посміхався, водив оком знавця по обстанові хати, а тим часом Геро з оживленням оповідала батькові свої пригоди.

— Мені здається, тату, що само Провидіння поклато руку на нашу долю. Та надаремне берешся ти змагатися з нею. Ти бажав видати мене за свого Митрофана, лисого, кулявого та багатого. Одначе я воліла була краще у воду, ніж у його обійми. Ти ж знаєш, що він тільки тому бажав жінки, бо хотів мати сина, а поза цим волів що інше. Тоді я й поїхала на прощу помолитися до Пречистої Диви з Елемонітри, щоб вона порадила мені, що маю робити. І ось уже в Ліндос, де ми причалили, стрітила я Георга, який з кількома товаришами грав у кости на підсінні заїзду. Як тільки він мене побачив, кинув як стій кубок і вибіг мені назустріч. «Хто ти?» — спитав.

Я сказала йому, а він узявся мене проводжати. Та як тільки ми вийшли за місто, там, де Георг мав свого коня, він сказав запрягти до візка мулів і посадив мене на візок. Я не хотіла зразу їхати, бо, мовляв, проща має відбутися пішки, але він казав, що якби корабель був причалив у Родосі, то щойно від брам міста числилася б проща. Тому й везе він мене у Родос, а далі я піду вже сама пішки. Пізно вночі ми приїхали в город, та замість до небіжки тітки Евфримії Георг завіз мене сюди. Оттут хотів він упоїти мене вином і взяти підступом. Це було страшне, одначе я не далася, вина не пила і хотіла втікати. Тоді він відчинив оцю скриню, — тут показала пальцем, — виймав з неї дорогі шовки, футра і грош і бажав мене купити. Але я сказала йому, що навіть падишах не купив би мене за гарадж Єгипту. Тоді Георг ошалів. Він, наче божевільний, бігав по кімнаті, товк головою до стіни, благав, прохав, урешті взявся знасилувати мене. Не багато бракувало, а був би взяв мене, бо й він гарний, наче цей кам'яний хлопець, що я раз, ще дитиною, викопала в нашій винниці на Хальке. Тямиш, я обмила його з глини і пороху, і він був увесь із рожевого мармуру, чудовий, усміхнений; дядько Кефаліс сказав, що на підніжжі написано Антіноос. Так він, очевидно, називався, і я малою дівчиною вже любила в цій статуї. Та прийшов раз папас Зопіріон, прокляв мене і тебе, сказав, що це поганський бог, і розбив

його довбнею. Отак я дужалася з Георгом, дряпала, біла його, і водночас усе моє єство бажало його обіймів, як виноградник нічної роси. Ми борсалися, наче два вороги. І він подер на мені одіж так, що я й тікати не могла від нього, бо була напівгола. Вкінці вкусила я його в руку так, що він аж крикнув і пустив мене. Я загорнулася в своє лахміття і стала плакати, бо й справді не знала, що мені далі робити. Він довго ходив по кімнаті туди й назад; усю долівку помазав кров'ю: ти знаєш, батьку, що я сильна. Вкінці він сів на краю ліжка, на якому лежала я, покриваючи, чим могла, свою наготу та синці від його дужих рук. Він узяв мою руку, погладив її і заговорив до мене, наче це не він.

«Геро, дитинко! Звідки ці сльози? Бий мене, кусай, дряпай, клени, та не плач! Я не можу стерпіти жіночого плачу, а ще й із мого приводу. За твої подерті лашки куплю тобі інші, які захочеш, за розірване намисто дам тобі золотий, тисячу разів дорожчий ланцюг із самоцвітами. Гадав я тебе взяти силою, й сама знаєш, що був би взяв. Та коли ти мене вкусила, зрозумів я, що ти таки справді не хочеш віддати мені себе нізащо. Тому заспокійся, я вже ні пальцем не торкнуся до тебе, тільки ще одно скажи мені. Ти зв'язана з ким, ти любиш когось?»

Я заперечила.

«То чому ж не хочеш вислухати мене? Увесь вік важкої праці не дасть тобі стільки грошей, скільки дала б ніч, проведена зі мною. Адже ж ваші дівчата не раз збирають собі таким способом придане! А повний мішок золота загладить не одно. Ніхто не дбає так дуже про те, що робила суджена до весілля, якщо в неї під подушкою такий мішок. Ти ж уже не дитина, а спіла, дужа жінка, і не може бути, щоб ти цього не розуміла...»

Я розуміла це добре, та він мені надто припав до серця, щоб я могла задовольнитися одним обіймом. Коли я борсалася в його раменах і згадувала вонюче часниковим потом карчило Митрофана та його чорне клоччя на кавунуватій голові, то присягла собі не вертати до тих принад нізащо...

«Я тому плачу, мій пане,— сказала я,— що ти бажаєш мене взяти, як першу скраю дівчину, і не бачиш, що я можу бути тільки твоїм щастям або твоїм прокльоном, але ніколи забавкою. Мою любов можеш купити тільки своєю. Люби мене так, як я зможу любити тебе; тоді й те, за чим побиваєшся, дістанеш. І саме тому плачу, бо не бачу в тебе цієї любови, тільки похіть, як у продавця фіг з Хіосу чи в осляра з Лінду. Ідучи з тобою, почувала себе під опікою твоєї благородності та сили і мріяла про твою любов. А тут знайшла тільки ось що!»

Тут показала я йому синці на руках та ногах, подряпані коліна, покусані груди, а він тоді на весь ріст упав до моїх ніг і прохав пробачення, обіцявав, що всім життям заплатить мені за цю кривду, і присягався, що мене любить. Тоді сказала я: «Присягни на невинність мого лона, що не відступиш його нікому, хіба смерті. Якщо забажаєш мене кинути, то краще вб'єш мене, ніж віддаси іншому».

Він здивувався, бо й не гадав, здається, щоб я справді у своїх літах, при своїй красі могла доховати віночка, і присяг. І відтоді живемо разом, і в ніякому сні не бачила я кращого раю, як цей, у якому живу від тієї пам'ятної хвилини. Першою хмариною, наче долі на глум, став ти, мій рідний батьку!

Геро замовкла, тільки приспішений віддих давав пізнати, як дуже хвилював її спогад минулого. Василь покинув їсти й водив набіглими кров'ю очима за дочкою, що закинула нагортку на плечі та, запнявши її, наче римську тогу, на лівому рамі, поралася по хаті. Вона заставляла стіл хлібом та вином, добула зі скрині пляшечку, вилила з неї кілька крапель на хустину. Умить наповнили всю кімнату пахощі столистих рож — розкішні, сильні, аж удушливі. Діти у сні почали рухатися — суетливо підбігла Геро до ліжечка, прикрила їх покривалом, а там і відчинила побіч вікно. Течія свіжого повітря заколихала чотирма огоньками лампадки.

— Так ти любиш його? — почулося питання.

— Більше свого життя! — суворо, стягнувши брови, відвернулася до батька Геро. — Його один кивок мені важніший Божого закону, а його щастя цінніше мого життя!

— А якби він так... згинув?

— З нас трьох не пережив би його ніхто! — були спокійна відповідь.

III

— Грецьке населення — проти нас. Неможливо, щоб наші грецькі моряки не зналися з рибалками з Малоазійського берега та з моряками, які служать у турецькій флотії. Перед тижнем почув я, як рибалки оповідали, що турки здобули замок Скардону у Дальмації, одначе яким шляхом вони про те дізналися, Бог знає. Обидві галери відіслав я на Лімонію, як тільки побачив турецьку ескадру, й велів їм щодуху вертати у Родос. Одначе я не бачив їх ні в пристани, ні в Мандраччо. Видко, щось сталося з ними по дорозі.

— До речі, полковнику! — підняв руку комтур Крістоф фон Вальднер. — Коли прибули турки на Хальке?

— Вночі. Як тільки я побачив з вежі замку галери і круглі судна, зараз зарядив приготування до оборони й уставив гармати та старі метавки у пристани. По хатах примістив стрільців і ждав. Швидко підплили дві галери до пристани й почали стріляти на замок, видно, щоб збагнути, чи є і які в мене гармати. Я не відповідав, тільки велів стріляти з хат. Турки, що під'їхали були вже дуже близько, втратили із чердаків багато людей, і у додатку кинули ми в одну галеру запалену мазницю. Вітрило і щогла згоріли, й обидві галери відплили в напрямі Піскопії. Тоді закликав я до замку обох сотників на нараду, що робити далі, й ми саме всі три пізнім вечором сиділи при вогні, коли нагло десь почули глухі удари. Зразу гадали, що це якісь підземні звуки, та швидко збагнули, що це хтось кує скелю під замком. Ми всі три вибігли між жовніврів, та вони й у голови не покладали собі, що це має бути якась небезпека. І справді, на подвір'ї і на мурах не чути було нічого, тільки у вежі. От тоді пригадав я собі переказ рибалок із Хальке, що десь на північному березі острова є печера, в якій жив колись скитник. Він власною рукою виковував із скелі вівтар для св. Івана й уже викінчував його. Вірні принесли йому утвар та золоту ікону святця, й чимало грошей лежало у скрині біля вівтаря. Та тоді один рибалка, найбільший багатій острова, вбив і ограбив його. Ніхто й у голову не клав, що це саме він допустився такого злочину, аж однієї днини після великої бурі з громами пастухи знайшли його в печері з молотом у руках — божевільного. Він десять літ товк молотом скелю, поки не вмер, і з того часу його душа покутує в підземеллі. Згодом море зруйнувало вхід до печери, обваливши навислі скелі, та стукіт молота чувається ще в печері заодно напередодні великих подій. Старий рибалка Василь, який привіз мене сюди, дуже зажурився, коли я сказав йому, що чув підземні удари. Він з місця побіг до свого папаса наймати молебень, та я таки не вірив казці, взяв сотню жовніврів і пішов на обхід замку. І ось на яких тисячу кроків від мурів у гушавині знайшли ми, може, чотири сотні яничарів, що сиділи на землі у темряві, а від надморських скель, на яких стоїть вежа, виразно доходив лоскіт молотів: турки копали міну. Ми підкралися, з місця вдарили на них і повбивали багато. Бач, вони не надіялися наступу й гадали, що це місцеві греки їх зрадили. Та коли вкінці хтось підпалив хмиз і освітив боєвище, а дві сотні яничарів дали до нас сальву, ми мусіли відступити. Яничари в одвертому полі — це не родійські кнехти, це не люди з рушницями, а рушниці з головами й ногами. Не вспіли ми зачинити воріт, а вже почався наступ з другого боку. І, видно, на острові було вже до тисячки

ворогів, яких потайки привезли човни з Піскопії. Наступ відбили ми з великою втрагою для ворога, й щойно тоді турки дали нам спокій. Зате кинулися вони на населення й господарювали по-своєму два дні так, що мало хто й залишився живий. Аж третьої днини побачили ми знову кораблі, які від Піскопії підпливали до острова. Всі наші яничари стріляли на привітання з рушниць, наче на вправах. Це приїздив сераскир Мустафа-паша, який вмить учинив суд над старшинами. Їх і посадили на коли, якраз напроти воріт замку, а ввечері почався другий наступ. Ми відбили його так криваво, що рови були просто виповнені трупами. Попереду війська бігли грецькі рибалки з драбинами, але й це не допомогло. Тоді сераскир почав переговори...

Полковник відсапнув. Голови, похилені над столом, піднялися, й чотири пари очей устремилися в полковника.

— Сядь, полковнику! Сядь! — почувся тремтячий старечий голос. — Ти втомлений, спочинь!

Цей голос — це голос сивого, мов голуб, лицаря в чорному оксамитному одязі, білій кризі, з великим золотим хрестом на шії. Гартберг похилив голову.

— Всесвітній магістре! Не втома не дає мені говорити, тільки схвилювання. Поганий це вояк, що томиться, поганіший — що нагадує втому товаришам, а вже найпоганіший — цей, що задля втоми забуває про послух та належну пошану для свого вождя.

— Чудово сказано! — замахав коронковим маншетом канцлер ордену, в еспанський стрій одітий португалець Андре де Мерайль, або, як його звичайно називали, Амараль.

У нього було гарне лице з виразом розпусниці та довгі, виплекані пальці. Комтур крикнув задоволено. Четвертий, з хрестом великого маршала ордену, трохи пригорблений венеціянець, нетерпляче микав себе за довгу сиваву борідку і сказав:

— Все це гарно. Але що з міною?

— Вибухла ще тієї самої ночі, світлий маршале! — відповів полковник. — Та ще раніш були переговори. Турок-посол обіцював мені в першу чергу гроші, потім службу у падишаха, вкінці загрозив колом і вогнем. Тоді я велів йому здерти з голови чалму і зняти з нього штани й відіслав зі зв'язаними руками, щоб не міг накрити своєї наготи, та з головою головою до сераскира, а на плечах повісив йому пару капців з опльованими підощвами. Очевидно, озлоблення мусіло бути страшне, бо вмить почався новий наступ. Та ще не дійшли густі лави до стін, коли нагло розкрилася під ними земля. Турки висадили замок. Вершок вежі звалився з висоти на голови оборонців стін, і вслід за цим залила зва-

лища повінь турків. Тільки останок вежі над обривом оцілів. Отам сховався я, тяжко ранений сотник Вінгауер та яких двадцять кнехтів. Ворота до вежі щойно на поверсі, а двох людей оборонить їх перед цілим військом. Припасу в льоху доволі, тож хіба важкими бомбами можна її звалити або другою міною...

— То значить, що ти, полковнику, не піддав острова? — спитав великий магістер.

Лице Гартберга потемніло.

— Всесвітній магістре! Якщо коли хто скаже, що я коли-небудь кому піддався, так це буде брехня! Тільки ласкою Бога та св. Івана Хрестителя врятувався я з наступів, й обидва вони свідками, що я не зберігав себе ні разу в бої з ворогами хреста! Зрештою, є ще й свідок грек, а може, врятується ще хто з моїх кнехтів або мешканців острова, то можна буде колись і розпитати...

Усміх роз'яснив лице Віера де ль'Іль Адам.

— Ні, дитино, не стану я питати нікого й вірю тобі, — сказав. — Якщо б усі родійські кавалери були такі хоробрі і стійкі, як ти, то я не сумнівався б щодо майбутнього...

Амараль заговорив щось до німецького комтура, та цей тільки потряс головою й рукою вказав на венеціянця, який писав щось на пергаментовій картці.

— Я й надіюся, що хоробрості не бракне рабам хреста, — сказав півголосом. — Питання тільки, чи стане нам пороху і припасу...

— Як же ж ти, хоробрий полковнику, заїхав сюди? — спитав Амараль.

— Погодїть, достойний канцлере, розкажу. Коли я почислив своїх людей і оглянув вежу, то зрозумів, що моя приява на Хальке є зовсім зайва, а для справ ордену навіть шкідлива, бо мої кнехти є тут, а не там. На Хальке була тільки їх частина, яка вигинула в боротьбі з поганями, значить, сповнила свій обов'язок. Мій меч міг принести користь тільки тут, а не в нікому непотрібній руїні, бороненій двадцятьма каліками. Будь у нас хоч би одна більша баркаса, ми були б уночі втекли всі. Та ніякого судна не було. Вночі вийшов я на малий вичілок над морем, щоб збагнути напрям вітру. На морі починалася негода, й турецькі судна поприставали до берегів. У цю мить рішився я покинути вежу й заховатися в чагарнику, а при першій нагоді перебратися на Родос, переодівшись рибалкою. Я взяв свій старий німецький вамс, споров рукави, у яких є щось двадцять чотири лікті матерії, скрутив їх у мотуз і за хвилину був уже за вичілком скелі. Та тут стрінув я рибалку Василя, який підкрадався до вежі. Зразу гадав я, що це шпигун, і вхопив його за карк.

«Пробі, деспота,— залебедів старий,— я ж до вас і йду. В мене човен. Якщо хочете, махнемо ще сьогодні на Родос!»

Не оглядаючися, дійшли ми до берега, де між прибережними скелями заховав був старий свою барку, й ми повсідали. Негода грозила нам не раз загибіллю, та ось на висоті Сімі зустріли ми капітана Аржільмона, який і завіз нас сюди.

— Полковнику фон Гартберг,— заговорив після короткої наради з товаришами великий магістер.— Орден, а з ним усе християнство дякує тобі за геройську оборону й ще більше за це, що, мимо неї, зумів ти заховати неоціненну силу свого рамени на дальшу боротьбу. Це для нас неабияка запорука успіху. Твоє звідомлення приймаємо до відома без замітів і відзначаємо тебе винятково Хрестом св. Івана, який дається тільки лицарям ордену. Поверх цього республіка св. Марка виплатить тобі чи твоїм наслідникам суму тисячі цекінів на записку великого маршала ордену.

З поклоном відійшов полковник, та зараз же за дверима пустився бігом до воріт палати. Ні словом не сповістив про вислід розмови Аржільмона, який ждав черги у передній, тільки вскочив у вартівню й одним ударом дзвона підняв на ноги вартових.

— Коня мені!

За малу хвилину мчався, що сили в коневі, по вулицях города до себе, до свого гнізда, свого щастя, свого раю. Іскри сипалися з-під копит, пробуджені тупотом мешканці відчиняли вікна у вичілках. Вартові кнехти даром бажали його спинити. «Хрест Родосу» було кличем цього вечора, й галябарди кнехтів підіймалися д'горі, а щойно по переїзді бачили вартові, що це їде один з полковників пішої та кінної рати ордену.

— Таки правду казав сучий грек,— сказав до своїх десятник Кортезіо,— клятий німець таки справді вернув. Гей, мадонно, мадонно! — зітхнув набожно.— Що-то десь там на Хальке сталося!

Тим часом у палаті капітан Аржільмон здавав звідомлення із цього, де бачив флоту Солімана, а опісля до пізньої ночі чотири стовпи ордену — магістер, канцлер, маршал і великий комтур — радили над обороною. Не була це легка річ. Великий султан османів знав добре, яку хвилину вибрати, щоб вирвати із живого тіла імперії обігниле терня. Він зібрав зі своїх займанщин в Азії та Європі значні та добрі сили, щось около ста тисяч людей. Було це саме стільки, скільки можна було розмістити довкола города, щоб одні не перепинювали других і, водночас, щоб не бракло сил до наступу. Величезний артилерійський парк тягли за військом верблюди

і буйволи, коні та мули, десятки вишколених генуезців проводили ними й учили турків робити порох, відливати дула й кулі, будувати лявети. Все грецьке населення було куди більш вороже проти ордену, ніж проти турків, бо турки не тикали цього, що було найсвятіше для темного рибалки,— його релігії. Правда, в Туреччині тільки іслам давав доступ до війська та уряду, тільки мослім мав уже зроду право до життя, а кожний інший мусів за це право платити поголовщиною; зате, заплативши драчку, можна було грекові жити між турками, розживатися, багатіти й грошем добувати всі блага світу. У землях ордену неліцар і католик був тільки безправним рабом, якого панами були не раз жорстокіші від турків — варвари.

— Побожні браття! — кінчив свою промову магістер.— Ось яке наше положення напередодні облоги й війни.

— Коли в минулому році республіка св. Марка відновила мир із Соліманом, остерігав я ваші достоїнства, що недаром дружить із нами володар усього Сходу! — сказав великий маршал.— На власну руку доповнив я пішу рать, спровадив нові гармати, скріпив залогу на Хальке, понаправляв стіни й вежі...

Стук тяжкоокутої піхви меча перепинив його.

— В нас, у Медлінгу чи Гагенау, ворогів не рахують! — сапнув комтур Крістоф фон Вальднер.— Що населення нас не любить, це ясне! Бо й за що? Чи за те, що наші еспанці й італійці посміхаються з бородатих калугерів, що то, мовляв, моляться до чарки вина? Чи за це, що мало не всі жовнірські плащі та лицарські загортки заносять потом їхніх жінок та дівчат? Та це пусте! Ми боронимо Родосу, не вони,— а там у стінах є ворота, і кожної хвили можна прогнати з города всіх, хто не з нами. Над чим тут радитися? Плінемо в жменю, а далі видно буде, чи потреба нас на Родосі, чи ні.

— Як це розумієте, ваша достоїнність? — спитав великий магістер, якого, видно, бентежила поведінка й поява грубокостистого комтура.

— А так! Якщо ми проженемо турків, то нас, очевидно, потреба до дальшої оборони св. хреста на Сході. Якщо нас поб'ють, то ми, очевидно, зайві, а й нас не буде вже в живих, щоб над цим падькати.

Іронічний посміх підняв дещо горішню губу канцлера.

— Не тільки мечем воюють люди, достойний комтуре,— вкинув.— Куди важніша буває не раз вчасна розвідка та відповідний добір хвилі. Боротися — не штука, згинути — теж; та ми не сміємо залишити нічого, що могло б спасти св. хрест на Родосі. Тому розгляньмо як слід теперішню

хвилю, чи не можна б де знайти якої помочі на випадок облоги.

— Ха-ха! — грубо засміявся комтур, якого вразили слова канцлера.— Еспанський Карло воює з французами, у Німеччині для всіх прелатів чи князів куди важніший ворохобник Лютер від родійського хреста. Венеція відновила мир із греками, Генуя в союзі із Соліманом — та й кінець! Великий маршал каже правду. Сулейман — не Селім! Він, злодюга, добре обчислив, коли і як ударяти. Минулого разу турки тільки здуру полізли на наші заборолу, та всі держави Європи станули за нас. Тепер і пес не брехне. Мусімо боротися самі.

— Душно тут! — півголосом зауважив маршал і подзвонив.

Тихою ходою всунувся в кімнату золотоволосий паж в обтислих шовкових штанцях та білій яці, схожий справді на янголятку. Маршал вказав йому високе вікно, і він умить зрозумів, про що йде річ. Приставив лавочку, вискочив на підвіконник і відчинив високе вікно, заложене з безлічі сучкуватих шибок. Холодне, свіже повітря напливало в кімнату й хитало огниками, а велика темна нетля маяла сюди й туди над головами сидячих.

— Побожні браття! — сказав великий магістер.— Великий тгар падає оце на мої віком знесилені плечі, і, дай Боже, щоб якнайшвидше вони зламалися під вагою. Нехай молодші розпутують вузол, замотаний століттями...

Низько схилилася сива голова на золотий хрест, що висів на запалих грудях, і по кімнаті повіяло духом зневір'я, пригноблення. У чорній рамі вікна на одну мить замайоріла грізна постать молодого, діяльного, спосібного, при цьому благородного та безоглядно справедливого султана османів — великого Сулеймана! Яскраві блискавки йшли від неї, погубні вогні падали з великих чорних очей... аж щезли. Звільня підійняв великий магістер сиву голову.

— ... Одначе,— сказав далі,— як довго ще б'ється у грудях моє серце, а в голові остали глузди, не гадаю пускати з рук керми і скидати з плечей відповідальности.

Голос старого кріпшав, Вальднер стукнув знову мечем об долівку. Мартіненго підняв чоло, а брижки, які насіли були на ньому, вигладилися. Один тільки канцлер спокійно добув нишком з кишені золоту коробочку і нюхав якийсь жовтий порошок, та так, щоб його не завважили інші.

— Сьогодні,— говорив великий магістер,— написав я листи: один до його величности римського цісаря й короля Іспанії, щоб зволив прислати нам якнайвидатнішу поміч. З Італії на Родос недалеко, а наша перемога тут — це від-

тяження короля Людовіка угорського. Другий лист написав я до короля Франції, щоб не ставляв перепон оверньят, провансальцям, іспанцям і німцям іти до нас на підмогу. Вправді генерал артилерії Жійо де Марсельяк каже, що у короля Франції «залізна корона» важніша від Христової віри, та я не вірю йому й відкликаюся, гадаю, що недаром, до духа Готфрідів з Буйону та Бернардів з Клерво. Третій лист написав я до венецької синьйорії...

— Це недопустиме! — гукнув маршал.— Синьйорія на лист не відповість. Лист треба писати...

Тут зам'явся, глипнув на канцлера, який щойно тепер оживився і пильно слухав промовців, почервонів і додав:

— Та про це скажу вашій милости опісля, у чотири очі...

— Як-то? — скочив з місця німецький комтур.— Навіщо ж кличете раду, коли опісля бавитеся в якісь таємниці? Кому з нас не вірить великий маршал? Якщо це так, то чому не кине визову явно й одверто?

На стіні рисувалася велетенська тінь саженного германця з піднесеним кулаком, який за рухом тіни літав сюди й туди над головами трьох дрібних ростом романців, мов призначення...

— Заспокойтеся, хоробрий комтуре,— діловим тоном відповів Мартіненго.— Є речі, які можемо знати всі, але кожний зокрема, під час, коли на раді не слід їх згадувати.

— Не розумію! — загудів комтур.— Всім зокрема можна, а разом ні? Хай чорт пірве ці ваші циганські викрути! Йй-Богу, не знаю, як погодити таке зі словами Спасителя, з правдою, за яку боремося і гинемо від чотирьох століть!

На устах Габрієля Мартіненго блукав глум.

— І, бачиш, побожний комтуре, за чотириста літ вона не побідила поган,— відповів.— Видко, не мечем і не правдою треба було воювати, а...

— У цьому-то й річ, що вже й тоді цієї правди не було! — втяв німець.

Та тут підняв руку великий магістер.

— Ім'ям даної мені влади наказую вам мовчати! — сказав рішучим тоном.— Дальше роз'яснювання доведе вас до ересі, як ось саксонського електора. Не ваша річ як слухняних і побожних ченців осуджувати міри, придумані владою. Ти, комтуре, маєш на приказ великого маршала вдарити чи тут, чи там, одначе, чому магістер пише листи й до кого, це не твоя справа. Твоя річ — послух!

Гордий німець похилив голову.

— Я й слухаюся без застережень! — відповів спокійним низьким голосом, у якому, одначе, готіла громовиця.—

Та гадаю, що ми тут не ченці, а приборчна рада нашого суверена.

Великий магістер пригриз уста: німець мав слухність. Мартіненго нервовими пальцями розправляв зм'яклу від поту та горячу крохмалену ризу, а там і відповів:

— Мессер командоре має слухність! Раз ми закликали його на раду, то винні ми йому пояснення. Ми у Венеції купці! Це знає кожний, і саме в цьому, і тільки в цьому наша сила і стійкість. Тому мусімо додержати умови, бо втрачимо кредит, а тоді «адіо, Венеція!» Одначе нам як купцям вільно торгувати не тільки з османами, але й з вами. Зрозуміли ви мене, мессере командоре?

— Звісно, що зрозумів. Якщо було б інакше, не було б вас тут зовсім.

— Ось бачите! Венецькій синьйорії не вільно одверто помагати ордену, але вільно робити це кожному венеціянцеві зосібна. Коли купець хоче пуститися на якусь непевну чи нечисту справу, то передше переписе майно на жінку. Саме так є з синьйорою. Наша справа на Родосі, щоправда, чиста, як кришталь, одначе непевна і небезпечна, тим-то й синьйора переписала республіку на турецький союз, а за громадянами залишила волю робити, що хочуть. Вони можуть мати від міста кораблі, людей, гроші, але це завсігди вони, а не вона. Розумієте? Ну, гаразд! Отже, я знаю людей, до яких треба написати за піддержкою, одначе не бажаю, щоб їх імена були відомі всім. Бувають такі стіни, що мають вуха, а в цих вух бувають ноги, які можуть занести те, що призначено для Венеції,— у Ізмір! Листи напишемо тільки ми обидва, великий магістер і я, і то від себе, не від ордену. Яке ж діло ордену до нашої особистої переписки?

— Діло-є! — засміявся чомусь-то дуже схвильований Амараль.— Так само міг би не один з нас занести переписку з турками.

— Для добра ордену все дозволене! — рішив великий магістер.— Нарада скінчена!

У монастирі обізвалися саме північні дзвони, коли у кімнаті ради погасла лампада.

IV

Дуже голосно і часто заводили у цьому році пугутьки. Як тільки погасло на заході соняшне світло, враз обзивалися навісні з усіх веж високої стіни, з усіх церков та палат, які тільки були в місті. Дурно лазили дзвонарі по звишках, щоб вигубити клятий накорінок сатани. Видко, нечиста сила на-

силала на місце повбиваних нові, бо з вечора до рання скиглили пугутьки скрізь і наводили сум та жах перед майбутнім. Не один герой, який рішився був ще раз довірити життя й майно хоробрости побожних братів св. Івана та Божій опіці, вкінці таки забирав манатки й їхав у світ, наляканий зловіщим «ходи! ходи!», яке лунало звідусіль. До того за брамою Побідників, там, де було лобне місце, останніми днями повішено та четвертовано кількох злочинців, яких тіла гнили на вільному вітрі. Тут збіглися вмиль собаки із цілого острова, бо орден забрав у населення всі засоби поживи, так що не було що дати їсти собакам. Усю ніч люті, напівскажені стаї зводили зі собою криваві бої за огидний жир або вили до місяця не раз до самого світанку.

Несамовито жилося на острові у цьому році. Не дивно, що й канцлер, вийшовши із зали ради, не оглядався, тільки сів у свою носилку й велів носіям бігти чвалом. Тупіт підкутих черевиків та тарахкання самої носилки глушили нависне пугутькання й усі інші звуки. Швидко найшовся Амараль у своїй квартирі на пристани. Він чомусь-то не жив у монастирі, тільки в домі жидівського лікаря Ібн Якуба, де займав увесь будинок, і тільки дві малі кімнатки від вулиці осталися лікареві. Канцлера прийняв паж, який здійняв з його плечей чернечу нагортку і розіпняв спряжки черевиків. Опісля роздягнув свого пана аж до сорочки і подав йому вигідний барвистий халат, пантофлі і воду до рук.

— Маріо, — спитав канцлер, — чи Якуб дома?

— Дома, ваша милосте! Щойно голив Белема...

— Іди і скажи йому, щоб не йшов нікуди цієї ночі і щоб не спав. Мені треба його.

Паж похилився в поклони, канцлер подався в їдальню. Тут засів до столу, вкритого узірчатим обрусом, на якому вершилися срібні підноси з овочами та тістами і пляшки з вином. Водночас увійшов другий паж і приніс полумисок з м'ясивом. Нетерпляче оглянувся канцлер на двері, завішені багровою тяжкою занавісою, і мимохіть глипнув у венецьке дзеркало, яке висіло на стіні поруч зі зброєю та ловецькими трофеями. Станув перед ним, пригладив рукою волосся і поправляв дещо складки нагортки, а у цю мить відхилилася занавіса. У вітальню ввійшла молоденька, може, 15-літня дівчина, повновида, кругла та дуже гарна. Великі мигдалуваті очі та повні змислові губи зраджували східне походження. На ній була легесенька газова нагортка, тканина у золоті зірки, а із-під неї виразно виступали усі принади жіночого тіла, підкрашені ще суто орієнтальною штукою, яка обчислена виключно на змисловий ефект. Красуня похилилася перед канцлером у поклони, та на личку не слідно

було надто великої пошани. Вона, жартуючи та припрошуючи, підсувала канцлерові страви і підливала вина, доки служба не зібрала зі стола останків. Опісля насипала у срібну кадильницю пахощів, і швидко запашний димок став обсновувати кути пишної кімнати. Тоді прилягла й сама біля нього на низенькій м'якій лежанці біля стола. Уста гоїного Андре Мерайля блукали від порожньої чарки до повних грудей дівчини, срібний сміх або розкішне спазматичне зітхання значили усі фази любовної гри, аж втомлене, знесилене дівча опало на пухкі подушки. Хвилю полежав біля неї достойний Андре, видко, сам боровся з утомою, та насилу перемігся й устав. Протягнувся, аж хруснули сугасти, перев'язав нагортку довкола бедер, узяв зі шкатули невеликий зверток пергаменту і вийшов у м'яких повстяних пантофлях у передпокій. Нечутно пересунувся попри обох пажів, які спали на подушках, і вийшов на сходи, що вели вділ. Зійшов по них у приземелля та застукав семикраць до низьких воріт під сходами. Вмить відчинилися двері, а в них у земному поклоні явився малий, верткий жидок із чорною бородою, у довгому халаті та маленькій шапочці на голові. У кімнаті стояло кілька великих скринь, на одній була груба ковдра з верблюжої вовни та випхана сіном шкуряна подушка. Посередині чималий стіл, заставлений усякими горшками, пляшками, пуделками та лікарським приладдям, а над усім вершився подвійний пульт з розложеним грубим фоліантом, великим каламарем і жмутком пергаментових листків.

— Здоров був, Ібн Якубе! — привітався канцлер.— Бачу, вартуєш Авіценну... та не пахне тут у тебе!

Покрутив носом, добув пуделко, понюхав і сів на вистелене крісло біля пульта лікаря.

Жид показав рукою на вікно, завішане килимом.

— Кризь це,— відповів,— можна з протилежної кам'яниці бачити, що тут робиться, а я не гадав, щоб це було так дуже потрібне.

Канцлер мовчки вистукував пальцями на пульта марша.

— Потреба мені певного післанця, який поїхав би з листом у Мармаріс.

— Ну, я сам поїду.

— Човном?

— Ну ні, кораблем. Завтра їде Статакіос у Ізмір.

— Ба, він не доїде.

— Невже? — засвітилися очі в жида.

— Так! Фльога вже здобула Хальке, а хто знає, чи й на Сімі нема вже залоги. На липень треба надіятись облоги...

— Ну, так чого спішитися? Так чи сяк, один кінець буде!

— Ходить про поспіх. Завтра від'їдуть листи від ордену, за два місяці може бути поміч...

— Ага!

— Капудан-паша мусить це знати, щоб переймити кораблі по дорозі...

Добру хвилю мовчали обидва, тільки з-поза вікна озивався щебет пташок.

— Світає! — зауважив Ібн Якуб і зівнув. — Що ж, завтра, а радше сьогодні, треба буде знайти потрібного післанця. Тільки лист мусить бути готовий найдалі до десятої години.

— Лист уже є, тільки треба дописати останні вісти й віддати другому візиріві, Мустафі-паші.

— Сераскирові?

— Так! Калям маєш?

Жид присунув йому пуделко з тростиновими перами. Швидко забігало воно по шорохатій поверхні пергаменту, а по хвилі канцлер загорнув звиток у шовкову платину і, відігрівши над лампадою віск, припечатав звиток сигнетом.

— Чи знаєш ти, що сьогодні вернув із Хальке Гартберг та привіз його якийсь грецький рибалка? Вишли його! Це хитра і справна людина, а за гріш, гадаю, зробить усе.

— Ну, як він привіз полковника, то він проти нас...

— Може бути, треба провідати. Зрештою — це твоя річ. Не забудь тільки, кому віддати письмо, бо в листі нема сказано, від кого він, ні до кого. Скажеш післанцеві, щоб у разі зловлення укинув звиток у воду. Я вложив туди кусень олова, то пірне відразу. Якщо доведе, то нехай береже печаті. Бувай здоров!

Ситий, поголений та одітий сидів слідуючої днини вполудне старий Василь на камені біля пристани галер. Разом з дукатами дав йому полковник дозвіл перебувати постійно у городі. Був це малий олов'яний гудзик з витисненим родійським хрестом, який можна було припняти до бриля або до одягу. Усі недуховні і невійськові мусіли мати такий значок, інакше вартіві проганяли їх із загроженого облогою города.

Перше, що вчинив Василь, було те, що завіз свій човен поза родійську пристань у маленьку дучку, яку виглядів у прибережних скелях. Туди можна було дістатися тільки від сторони моря. Старий обчислив віддалення так хитро, що навіть у разі облоги не боявся за свою барку. Дучка була заблизько до заборол та веж пристани, щоб її могли забрати або знищити турки. Одначе коли б він забажав втікати з міста, то городянам було б задалеко глядіти за ним аж тут.

Вчинивши це, він заховав у пазусі свої дукати, обвинувши кожного зосібна у ганчірки, щоб не дзвеніли, аж щойно тоді почув себе безпечним.

Сидячи у пристани, він залюбки приглядався, як поралися майстри й моряки біля трьох галер. Вони об'їздили човнами судна й обстукували клевцями обгиналки, а з трюму відповідали їм такі самі удари. Якщо почувся невластивий згук, вмить бралися майстри плішити й обсмолювати нещільне місце. Гребці-каторжники чистили піском та щітками свої сідала біля облявків, а моряки мили кладку, чердак та корму, напинали штати, пардуни і ванти, оглядали вітрила і щогли. Вояки чистили гармати, приміщені на чердаці, й витирали дула щітками, замоченими у миленню. Невеличкий, гарно одітий італійський інженер вимірював дула, чи не поробилися де в них нерівності, й раз у раз нарікав на недбалість гармашів при набиванні гармат. На березі стояв гурток багато одітих капітанів у беретках зі струсиними перами, у буфастих штанках і рукавах з багато вишиваними розрізами. Усе аж світилося від ярих красок, золотих позументів, самоцвітніх удзиків, шнурів, леліток. Кораль, бірюза, гранати блистіли на ручках важких мечів, ножів, на поясах, черевиках та рукавах, на беретках попадався декуди й діамант або смарагд. Між товариством було також двох лицарів ордену в червоних плащах з білими хрестами. Обидва трималися дещо окремо і перешіптувалися зі собою. На перший погляд Василь пізнав у них французів. Оглянувся. Біля нього стояв Ібн Якуб.

Уже ранком, ще поки Василь успів купити собі нову нагортку, бачив він цього жида і дивувався, чому не біжать за ним вуличники і не потручують прохожі, ба, навпаки, навіть здоровлять його. Тим-то Василь і собі поздоровив чемно жида і сказав:

— Ось тут біля мене є місце, якщо воля, сідай!

Жид ввічливо вклонився, подякував, сів і пильно став приглядатися старому. Цей мимохідь висунув проти нього руку.

— Чому приглядаєшся мені так цікаво? — спитав.

— З двох причин, — засміявся весело жид, — раз тому, що ранком був ти обдертий і брудний, як, ну як...

— Як безгора, хотів ти сказати?

— Ха-ха, щось таке! А ось зараз ти — мов купець з північного кварталу.

— Яка ж друга причина?

— А друга причина ця, що ти чужинець, не знаєш мене, а прецінь зробив мені місце біля себе.

— А як ти знаєш, що я чужинець?

— Ну, я знаю всіх старих людей у городі, я лікар, лічу навіть побожних лицарів, а в моїй хаті живе сам канцлер Амараль.

Він важно підняв горі палець.

— Ну, так скажи мені, хто це ці два лицарі там біля капітанів. Я саме бажав когось поспитати, коли ти надійшов.

— Це Жійо де Марсельяк, генерал артилерії, й Анрі де Мозей, хорунжий ордену. Обидва дуже хоробрі люди.

— Ба, хотів би я бачити їх у руках нашого полковника.

— Вашого полковника...

— Нашого, з Хальке...

— Ах, то ви привезли його сюди?

Старий кивнув головою.

— Ну, а що він вам за це дав?

— П'ятдесят дукатів.

— То мало, — цмокнув жид. — Я дав би був сто за лист, не то за самого себе... але, правда, це служба ордену...

— Я не служу ордену, — відповів холодно старий, — яке мені діло до їх віри?

— Правда, ми жиди, ви греки, а й вірмени повинні власиво стояти проти ордену, бо він нас гнобить.

Бистро глянув старий на жида, який спокійно гладив бороду та розправляв складки свого халата.

— Гадаєте? — спитав протяжно. — Може бути, що ми є проти нього, принаймні наші брати у Анатолії і на островах.

— Так, а ми тут могли б багато, багато допомогти їм у зусиллях розбити це гніздо забобону, гнету і неволі...

— Гадаєте, що турки не гнобили б нас?

— Ну, чому ні? Кожний гнобить другого, якщо має кого: віритель довжника, зверхник підчиненого, сильний слабого, багатий бідного. Але, бачиш, турок не тикає твоєї віри і лишає нам наших рабинів, вам — ваших попів. Ми всі для нього тільки джаври, і тільки. Та все-таки і греки, і жиди, й вірмени більше, може, мають впливів у Царгороді від правовірних турків. А ще як котрий потурчиться, то перед ним одвертий шлях хоч би й до візирату.

— Ба, віра...

— Що — віра? Віри тобі ніхто не візьме. Це не штука сказати: «Аллах є один, а Магомед — це пророк Аллаха!» Дома можеш собі молитися, як схочеш, коли б на тобі тільки був турбан...

— Ха-ха-ха! Хитрий з тебе жид, мессер медіко, та я, старий, гадаю, що так само можна злукавити й ордену...

— Ні, рибаче, у католиків є образи, сповіди, причастя, по хатах вештаються ченці-босяки, які розпитують твою

службу, підглядають ночами, що робиш, що читаєш, до кого пишеш. Це не те саме. Католицька віра лізе тобі з чобітьми у душу, іслам — ні! Ось що.

— Гм! Як так, то чому ти сидиш тут, а не їдеш у Стамбул, Едренег, Солунь, Ізмір чи у Кагіру? Там був би з тебе гекім-баші, знатна, багата людина, а тут ти радий, що бідний рибак дає тобі біля себе місце...

— Що ж,— усміхнувся солодко лікар,— видко, мене держить тут щось інше, до чого мене тут треба...

— А!

Враз зрозумів Василь, що лікар великого магістра є турецьким перевісником та що не без приводу веде з ним балачку.

— Вчений лікарю,— сказав спокійно, діловим тоном,— не гадаю, що ти глядів розмови зі мною для розривки чи з чемности. В тебе є, очевидно, діло до мене, та ти боїшся з ним виїхати, бо гадаєш, що я в службі ордену. Не бійся! Не далі, як учора вчором, поставив я свічку св. Миколі за щасливу подорож з Хальке на Родос та укинув у скарбону срібного динара, щоб так само, як мене, принесло море до Родосу... падишаха! Я привіз сюди полковника, бо... бо в нього живе моя дочка... та свою дочку я люблю більше, як його, і волів би бачити трупа Гартберга, ніж не бачити біля себе Геро...

В очах старого горіла страшна живлова ненависть, тупе, звіряче завзяття ображеного, окраденого простолюдина, у якого всі первісні, єдино правдиві похопи, бажання та мрії випливають з чисто людських потреб та конечностей і не числяться ні з чим.

Вмить з'ясував собі хитрий жид, що діялося в душі рибалки.

— Ти непотрібно хвилюєшся, коли таке говориш. Воно ясне, що у всіх людей одно право до життя, а тому краще є таке правління, яке дозволяє кожному жити після вподоби, ніж таке, яке нарівні з собакою помітує всіма, хто не приєднався до нього тілом і душею.

Рибалка не зрозумів виводу лікаря і потряс головою.

— Не розумію я твоїх наук, вчений лікарю, але знаю одно, що тільки з упадком ордену Геро вернеться до мене.

— Ну, так чому не лишив ти полковника на Хальке? Яничари були б йому й без тебе скрутили в'язи.

— Гей! Коли б я був знав уже тоді, що Геро в нього, я... я був би затопив його сам. Я був би провертів судно, я... я...

— Ти ж казав, що саме тому і привіз його...

— Ах, я збрехав, та тепер не брешу. Кажі, чого тобі треба?

Він подер собі лице до крові і товк кулаком чоло, але врешті заспокоївся. Спокійно, діловито обговорював з Ібн Якубом справу листа, а коли на реях галер замаєли перші прапори на знак, що приготування скінчені, Василь узяв з рук лікаря гаманець зі сотнею дукатів і звиток з листом і щез у товпі носіїв, які тягли на галери поживу.

V

Неначе чарівний сон, минали дні полковникові у холодних склеплених кімнатах при боці божеської Геро. У винагороду за цілий місяць розстання вона оточувала його всіма благами дозвілля та розкоші, які давав змисловому винижений Схід незіпсованому західному здоровцеві.

Там далеко, у краю руських велетнів, білявок з великими руками та грубими рисами лица, тягнуло його до себе буйне двірське життя і лови у високопенному лісі з десятками собак, сотками нагінщиків, псярів, ловців. Гамір, крик, часто божевільна борня нарукопаш з ведмедем чи кабаном, важка та безцільна, а часто й небезпечна,— заступали мужеві нудьгу пожиття з нецікавою тяжкокровною дружиною. Кости та карти з простацькими сороміцькими емблемами, пиятика або пестоші платних повій у брудних купальнях — це було все, що давав Захід розбудженим змислам, які визволили себе від нестерпного гніту аскези. Та саме цей гніт і не допустив до людини утонченості старинних естетів, тому й визволення людини від нього стало тільки визволенням бестії... Зате Схід беріг у затишку пахучого, душного гінайконіту штуку любови і розкоші та вмільсть: усі, навіть найбільш буденні життєві чинності підняти до висоти мистецтва. Навіть ці відпадки зі стола східної Астарті, які звикли за гріш купувати собі простакуваті приходні із Заходу, являються їм раєм, і мало хто з них вертав зі Сходу домів, не згубивши по норах розпусти спасення та здоровля...

Гертбергові добра фея принесла в дарунок ціле щастя, не його відпадки, принесла щире золото і кришталь, а контемплативна, глибока вдача германця дозволили йому як слід оцінити добро, знайдене в житті. За те у вінець щастя вплела йому доля два самоцвіти: русявенького Ганса та чорнявочку Андріяну.

Щойно другої днини опівдні за кавою й шербетом розказувала Геро полковникові, що старий Василь — це її батько. Вона розказала йому зміст усієї розмови. Гартберг покликав вартових і розіслав їх по городі шукати старого. Вони вернули щойно за годину та повідомили, що старого нема ніде, а так само нема і його човна.

— Зле сталося! — тріснув пальцями полковник. — Шкода, що ти не сказала мені цього швидше. У моїй хаті місця чимало, й уся твоя рідня мала б у ній спокійний куток, якщо ти забажала б цього.

Повне біле рам'я обняло шийку полковника, пахощі амбри та молодого жіночого тіла обдали його. Він відхилився на м'яке пружисте опертя, а в цю мить червоні уста, мов спілий гранат, впилися в його уста поцілунком.

— Ні, коханий. Нема в мене рідні поза тобою та твоїми янголятами. Батько, за яким шукаєш, — це ворог тобі, мені, дітям! Ні, Георгі, місце його там, де він є. Він відстав від нас, здичавів і зненавидів увесь світ. Його поява затруїла б наш сон життя гірш Сулеймана, бо навіть Сулейман не погадав би про те, щоб нас розлучити, а він бажає цього...

— Невже? Чи не вгодив би я йому дозвіллям, грошем, одягом, вином?

— Ні, Георгі! Це старий чоловік, який пересяк ненавистю до ордену та римської віри, він радий, що ми не подружені в церкві, бо надіється, що я кожної хвилини зможу покинути тебе й діти. Нерозумний! Усі церкви світу, всі святі з неба, всі батьки й матері не дадуть людині цього, що дає любов. Невже щастя — це гріх? Я не тільки жінка, Георгі, а й людина, яка має право на щастя! За це поборюся я з кожним ворогом, за нього запродам себе на вічні муки, якщо правда те, що верзикають попи. За нього я і згину, якщо воно умре.

— Ні, Геро! Щастя — не гріх. Сам Бог благословив мужа і жінку на подружжя і не питав ні про віру, ні про рід! Він пробачив навіть повії, яка на одвірку своєї хати вішала китичку квітів. Велике прощення, любов і розуміння — це дух, яким віє від Святого Писання. Воно наповняє собою весь світ, усе життя та всі його справи, мов повітря, яке обдає нас звідусіль! Де ж є гріх? Як може з любови вийти гріх? Гріх — це невірність, зрада, злоба, ніколи любов. Уся ворожнеча, нетерпимість, злість — усе те йде від тих, що сховали Святе Писання у скриню, а на місце його поставили клір... Ха-ха! Завтра покличу домініканця, ранком перехрещу тебе або покличу попа і перехрещу себе, а вполудне сядемо до обіду вже як законно вінчані чоловік та жінка. Як хочеш, можу зробити одно й друге для певности, ха-ха! І чи тоді ласкавіше гляне на нас Бог із неба, чи тоді вже наша любов не буде гріхом? Тепер грішимо обоє: навіщо ж Бог сотворив любов між невинчаними, а якщо вони любляться, то карає їх? Виходить, що або духовники є важніші Бога, або Бог сам поносить вину нашої любови, отже, сам повинен понести і кару.

Геро усміхнулася. До неї підбігла з дитячим щебетом Андріяна, за нею Ганс з деревляним мечем, і вмить почалася гамірна розмова. Хлопець перевертав кізли по долівці, доня плескала в долоні, вкінці обоє сходили вділ, щоб піти з нянею по воду.

— Все це правда, Георгі,— сказала Геро, беручи зі столика нововшиту яку чоловіка, щоб вишити на ній золотом родійський хрест.— Якщо колись стану перед Богом, чисте буде моє лице, як чисте в мене серце, а якщо він справді має змогу карати чи нагороджувати, то не боюся суду... Та все-таки, Георгі, бережися батька! Він непевна людина і здібний на все...

Усе зусилля полковника віднайти старого рибалку було даремне, а швидко всі уми у Родосі зайняли зовсім інші справи. Звідусіль доходили вісти, що всі острови з-під прапора св. Івана зайняли вже турки, а водночас від Сіме до Мармаріди й від південного сходу показалися турецькі фльоти. Вони склалися з галер, галеас та транспортовців, на яких везено сухопутне військо. Нечисленні родійські кораблі ніяк не могли перепинити ворога. Всі вони залишилися у пристани, а генерал Жійо де Марсельяк велів зібрати з чердаків галер усю гармату і полишити тільки по одній далеконосній 36-фунтівці. Всі останні гармати, великі й малі, поставлено на березі здовж міської стіни над пристанню.

Також здовж стін міста йшла праця на всі руки. Зубці були на загал добрі, зате деревляні риштування, на які ставали оборонці, в багатьох місцях спорохнявіли, порозсихалися, а то й пообломлювалися зовсім. Отгуг треба було основної направи, і день і ніч стукотіли клевці та топори й сичали пили на стінах. Сам маршал Мартіненго та генерал артилерії стежили за ходом подій, і під їх особистим доглядом установлено гармати у вежах, баштах та на стінах. Німці збудували навіть кільканадцять метавок, які перекидали каміння через стіни. Їх установлено у місцях, які найбільше надавалися до приступу, а біля них насипано цілі гори гострих скельних відломків.

Полковникові Гартбергові повірено куртину німецької стіни, й він кожної днини доглядав на ній робітників. Він придумав спосіб, як захистити своїх робітників від стріл та куль на виломі. Він приказав зробити великі, шкурою обтяжені щити для ратників, які мали б перегородити цими щитами зроблений вилом. Крім цього, зажадав від оружників ордену коротких топірців з кінчастим лезом-ножем угорі. Такого топірця можна було уживати навіть у гроті, бо якщо нестало

місця, щоб розмахнутися, то завсіди доволі його було для ножа. Усе лицарство кинулося теж для приготувань, робітні працювали день і ніч, а місцеве населення, якому платили щедро, служило радо, бо знало, що всі приготування мають на цілі погубу для мусульман. Великий магістер помилював навіть усіх греків, які каралися при веслах на галерах, й утворив із них відділ охотників. Та вже три дні після роздачі одягу і зброї англійський лорд Аштон, який став полковником відділу, не знайшов у полкових квартирах ні одного грека. Анрі Мозей, хорунжий ордену, виїхав на чолі кількохсот їздців, щоб половити й покарати втікачів, одначе, як тільки виїхав за місто, стрінув юрбу мешканців острова, блідих з переляку, що втікали в місто.

Дня 24 червня у пристани Тарамболіну появилася перша турецька ескадра!

Човни та дараби упродовж години перевозили чималий відділ топджіїв з 12 гарматами, копачів з двома італійськими «мегендисами», тобто інженерами, та дві тисячі яничарів. Інженери вмиль витичили півкруглу лінію біля грецького сільця і взялися до копання шанців. Місцевість була гориста, і тільки сама дорога з Лінду до Тарамболіну була пригожа до наскоку кінноти. Тим-то й усталилися яничари і, наче в себе вдома, заходилися варити обід. Саме у цю мить наспів туди Анрі Мозей. Він негайно рішився вдарити на турків і, піднявши прапор св. Івана, чвалом пустився на яничарів. Та «квіти з городу гаджі Багташа» не збентежилися від цього. Кілька слів команди — й обидва полки вистроїлися у дві потрійні лави. Перший ряд мав довженні тугі списи, які густим плотом відгороджували стрільців від ворога, другий і третій витягнув проти надбігаючого лицарства дула мушкетів. Ціла друга лава стояла поки що спокійно з мушкетом у ноги. На двадцять кроків гримнула перша сальва, за нею друга, а успіх їх був незвичайний. Людей, щоправда, впало небагато, зате більш потерпіли коні. Перші ряди лицарів та їх ратників перемінилися у клуб кінських та людських тіл, який перевертався судорожно по землі. Одначе хорунжий остав ненарушений, громова сальва «баранців падишаха» не була йому новою. Він заточив конем і одним покликом згуртував розбите лицарство так швидко, що в яничарів не було часу вдруге зарядити мушкети. Та вони після першого вистрілу вмиль передали вистрілені рушниці другій лаві, а дістали від неї заряджені. Як тільки родійці перебралися через лежачі трупи, дві чергові сальви розбили їх до решти. Під хорунжим ордену вбили коня, він сам з бідою тільки видобувся з-посеред трупів, та, поки зміг гаразд отямитися, яничари зі страшеним ревом «Аллах! Аллах!» вдарили списками й шаблями на

розбите лицарство. Паніка обхопила пахолків та лицарчуків; вони з криком та зойком стали розбігатися на всі боки, а й лицарі, хто міг, бігли шляхом у Родос. Швидко знайшовся між ними й Мозей, що зловив коня якогось вбитого лицаря й рішився залишити безвиглядну боротьбу. На шляху осталися тільки ці, що втратили коні. Вони зразу одинцем, а далі громадою дали відпір наступаючим копійникам падишаха. Довгі мечі доведених до розпуки лицарів за кілька хвиль поторощили найближчих ворогів, а опісля крок за кроком стало піше лицарство уступати з боевища вслід за кіннотою. Даром стріляли яничари з мушкетів. Кулі відбивалися від зброї та шоломів, а хто зі списом чи саррасом підходив до ватаги, цей гинув на протязі кількох хвиль. Новітня зброя турків без труду зігнала, щоправда, з боевища лицарство, та де йшла річ про знищення їх, там лук і кінь okazалися куди стійнішими засобами боротьби. Та ні одного, ні другого не було у яничарів. До тридцять лицарів та до півтори сотні ратників устелило тілами родійський шлях, одначе інші відступили в Родос.

За цей час копачі вивершили потрійні вали упродовж витиченої лінії, в готових межах розставлено гармати, а новоприбуваючі відділи піхоти, гармашів та тисячка комонників увійшли вже до готового табору. Вечором тієї самої днини прибули дальші відділи транспортної фльоти під проводом другого візира — сераскира Мустафа-паші і привезли звістку, що капудан-паша Яйлак зайняв Фавезу і підходить до города Родоса з другого боку. Після першої спроби опору ніхто не пробував уже перепинювати прихід турків, і весь острів опинився в їх руках. Тільки сам осідок ордену ладився до боротьби на смерть. Пристани заперто ланцюгами наглухо і покликано до помочі місцеве населення латинської віри.

Для полковника Гартберга прийшов час найтяжчої служби. Приготування до оборони були, правда, скінчені, та треба було ще запевнити оборонцям по можности якнайбільший успіх. Капітула веліла видалити з міста всіх, хто не мав потрібного припасу поживи, а також усіх чужинців, яких рідня жила не в самому місті. Через те населення зменшилося на одну третину, а плач та лемент примусових виселенців наповняв місто від світанку до вечора. На стежках, які вели через гору св. Іллі в глибину острова, видко було різнобарвні валки втікачів пішки або на ослах, з козами, вівцями, собаками та клунками. Жінки й діти бігли поруч, попереду й позаду ступали батьки, брати й дорослі сини з палицями, пращами, ножами. Кілька нових сілець повстало у старинних копальнях, ломах каміння та в гірських проваллях Атаїру,

звідкіля мешканці спокійно приглядалися турецьким кораблям на морі та працям обложників на узбережжі. У глибину острова турки не запускалися зовсім і не займали населення. Навпаки! Вони уладили торговлиці, на яких кухарі поодиноких «ода» яничарів купували від родійців овочі, ярину, курята, баранів та рибу. За все те, що орден у часі війни забирав звичайно силою, скрізь котився дзвінкий гріш. Отже, не дивно, що все населення острова стануло при боці турків і помагало їм у працях, особливо в характері нурців при направі кораблів.

Цілий місяць тривали роботи обложників. Турки зовсім спокійно приглядалися, як від устя Фанази привожено ще поживу у місто або як залоги двох галер, що не могли дістатися до пристани, вийшли на беріг самі, випустили всіх гребців на волю й судна підпалили. Спроквола, систематично турецькі копачі сипали свої шанці й будували кам'яні батареї під гармати. Усі брами міста пильнували легкі гармати, яких приціл та достріл випробовували топджії черед кілька годин, щоб кожна куля влучала у ворога. Правда, малі гарматки не могли розбити залізних ворітниць, але мусіли поторошити людей, які бажали б припинити працю вилазкою. Біля кожної гармати стояв більший відділ стрільців, а кінні стежі об'їздили всю лінію окопів.

Обезпечившись таким способом, турки стали розмішувати війська, яких набралось до сотні тисяч. І так на правому крилі проти французьких та німецьких кватир станув Аяс-паша, румільський беглербег, який, як європеєць, найкраще знав способи боротьби й засоби невірних. Біля нього, проти брами Побідників, станув табор третього візира — Ахмеда-паші, а далі наліво, проти оверньятів та еспанців, — сам сераскир Мустафа-паша, другий візир Сулеймана. Там були й Амврозіянські ворота та замок Беджме, тобто сильно укріплений стан англійців. Біля них грізно здіймалися догори вежі замку великого магістра, а далі йшли становища провансальців й італійців. Проти них анатольський беглербег Кассімбег та великий візир Пірі-паша устали п'ятдесят одну гармату. Там, де стан Мустафи стикався з відтинком Кассімбега, на горбку св. Косми й Дам'яна, стояла каплиця Пречистої Діви з Елемонітри, а біля неї визначено місце на квартиру для падишаха. Ліве крило обложників дотикало знову моря, а проводив ним великий візир Пірі-паша. Сто шістнадцять гармат устали навколо міста. Румільський беглербег мав їх двадцять одну, Ахмед-паша — двадцять дві, сераскир — сорок дві, великий візир і анатольський беглербег — п'ятдесят одну. Були між ними й дві величезні бомбарди, якими колись ще Могаммед II стріляв на Візан-

тію. Вони кидали кам'яні кулі в промірі сажня і, при доброму прицілі, могли одним стрільном збурити цілий поверховий дім у місті. Сотень мулів та людей треба було, щоб спижеві потвори уставити проти англійського стану та палати великого магістра.

Отоді Війєр де ль'Іль Адам покинув свій замок і перенісся на північну окраїну міста, недалеко квартири Гартберга та церкви Діви Марії Побідної.

VI

— Цікаво було б знати, чому турки не починають ще обстрілу? — питав комтур Вальднер Гартберга.— У їх таборі є вже, певно, до ста тисяч голів, а якщо війська забагато, то воно тільки перепинює облогу.

Слова ті висказав комтур на вежі св. Миколи, звідки намагалися обидва обчислити приблизно турецькі сили. Біля них стояв вартовий ратник з мушкетом та рогом при боці.

— Я гадаю, що вони ждуть падишаха. Де є обидві бомбарди з-під Царгорода, де зібрано до двадцяти тисяч самих яничарів, де є обидва беглербеги та великий візир, там мусить бути й султан...

І справді, саме коли обидва говорили так зі собою на вежі, враз в один голос загриміла сотня гармат, і сто куль вдарило об стіни міста. Піднялися хмари вапняного пилу, задрожала вежа під ногами обох.

— Во ім'я Отця і Сина! — перехрестився комтур.

— Аллах! Аллах! — загуло кругом города у турецьких квартирах, а оклик цей зловіщо відіззався в серцях обложців.

Вони товпами стали вибігати на стіни міста й на дахи домів.

— Це він, це він! — лунало.

— Господи, помилуй! — молилися жіночі голоси.

— Сулейман! Султан! — горлали по вулицях хлопці.

А в цю мить за плечами обох мужів на вежі почувлися півголосом, та виразно висказані слова:

— Логос саркс егенето! Слово сталося ділом!

Круто повернувся Гартберг. Перед ним у напівскиленій позі стояв старий Василь.

— Здоров був, дядьку! — зрадів полковник.— Де ти дівався цілий місяць? Ми тут за тобою гляділи всі, та ти пропав, мов наші галери, що поїхали в Італію.

— Так, так, деспота, бо я вернувся, а вони не вернуть уже ніколи! — відповів старий з усміхом, а злобний вогник

заблимає у його очах.— Їх уже другої днини взяли турки біля Криту.

Гартберг сполотнів.

— Ти як знаєш?

— Кажали рибалки з того боку острова. Я був у них увесь час, бо на Хальке ще є турки. Додому вертатися годі...

— Ви чули, хоробрий комтуре? — звернувся полковник до товариша.

— Добре їм там, волоським боягузам! — проворчав комтур.— Ах, дивіться, дивіться!

А в цю мить на горбку св. Косми і Дам'яна біля каплиці блиснуло щось, наче блискавка. Це на білому коневі станув з мечем пророка в руці володар усього Сходу Сулейман в одязі халіфа. Над його головою маяв зелений прапор Могаммеда, а по обох боках їздця півколом уставилися достойники дивану, мов густий, барвистий цвітник. Наперед ступив великий муфтії, поважна, сивоборода постать голови всього ісламу, якого рішення слухали народи від рівника по сибірську тайгу, від Гангу по Гібралтар. Два хлопчачки розстелили перед ним килим, а старець дрижачим голосом заспівав поклик до молитви. Вмить підтягли «азан» усі муедзини армії, і, мов спілі лани збіжжя, як одна, похилилися чалми турків. Султан теж зіскочив з коня, саїси відвели його набік, і володар Сходу схилився на своєму килимі перед володарем світу. Тільки муедзини стояли посеред стовпищ, мов дороговкази на шляху у невідоме. Їх руки, підняті вгору, наче вказували цей шлях, на якому губляться задивлені у свою безсмертність мільйони сліпих, незрячих рабів. Вони йдуть по ньому настрічу погубі та приймають смерть з надією на сьомий рай пророка. Її вщипили їм саме ті, що створили пророка, і він тільки їм був потрібний як батіг на роз'єднані мільйони, як прапор, що повів би за володарями та жрецькими людство. Бо у відношенні до смерті одно спільне всім людям — це одно безсмертне безглуздя!.. Та, проте, це безглуздя велике. Воно, мов повітря тіло, обдає звідусіль душу людини, мов вода пісок, омочує й підмулює воно всі будівлі людського духа і клеймить їх тавром гріха, ереси, безбожності. Воно глумиться з ясного розуму тямучих, як кертиця з орла, кажучи: «Правда є там, де мільйони, брехня там, де одиниці!»

І чи осмілиться заперечити хтось, хто є саме з цих мільйонів?

Фон Гартберг глядів з німим подивом на ритмічні рухи мослімів та їх падишаха, і важкий сумнів наляг його душу.

Аж ось Сулейман устав, сів на коня і високо підняв гори блискучий меч.

— Аллах акбар! — крикнув, а сто тисяч грудей повторило оклик.

Гартберг здригнувся. Отут над його головою повіяв червоний прапор з білим хрестом, прапор родійського ордену, й ім'ям його збігається лицарство всього світу боронити й умирати за щось, чого не розуміє ніхто з них. Він, Гартберг, читав Писання, та в ньому не було мови про гармати, копія, мечі...

А ось там під зеленим прапором ниць падають сотні тисячів, тільки що в них один Аллах на небі, а один султан на землі. І нема в них сумнівів, спорів, ворожнечі. Вони правдивіші, порядніші; роз'єднаний, розбитий, братньою кров'ю заплямлений Захід. Невже ж і їх віра ближча правди, ніж його? У нього невінчана жінка й нешлюбні діти, та душа його так зрослася з ними, що він виречеться швидше життя, ніж їх... А ось перед ним у темних очах Василя чаїться ненависть грека до всього, що не вийшло з-під омофору царгородського патріарха...

Блискавкою майнула полковникові живлова гадка первісної людини, що правда є там, де сила, бо всупереч силі не доказав ще брехні ніхто! Брехня стає з черги правдою, якщо за нею сила...

На вежі появилася паж великого магістра, який прохав комтура й полковника на воєнну раду. Фон Вальднер відійшов спішно, а Гартберг став звільна сходити зі сходів. Та як тільки висока стать комтура заховалася за першим закрутом, Василь підійшов до Гартберга.

— Деспота! — сказав шепотом. — Лікар Ібн Якуб зраджує орден туркам. Доказів не маю, але маю певність. Стежи за ним під час бою. Він буде на заборолах під час приступу...

Наче довбнею, вдарили ці слова полковника: «Як-то? Лікар великого магістра, у хаті якого жив канцлер, — зрадником? А Василь, який ненавидів його й орден, доносить йому про це?»

Та в цю мить погадав собі, що Василь без причини не казав би цього саме йому, і рішився дивитися на пальці як одному, так і другому.

Водночас Василь швидше біг, ніж ішов, до квартири полковника. Йдучи, він пережовував якісь слова, наче обчислював чи обмірковував щось на ходу. Він обережно уступався з дороги лицарям і ратникам, які спішили під прапори або носили стріливо та зброю, і тільки посміхався злобно.

— Багато вас, злодіїв, та тих чортових синів ще більше! — мурмотів люто. — Хе-хе-хе! Розгуляється на цей раз

кістлява по зеленому острові. Руками агарян поб'є Господь клятих латинів, а нам, правовірним його синам, останеться ця родюча земля...

І в уяві бачив себе господарем жовто-зеленого оливника та буйної винниці, і то саме там, де простягалися сади великого магістра. Його злюче око, певно, спалило б прапори на замку Беджме, якщо погляди могли б змінитися в огонь... Та ось і знайомий йому поріг. За цим порогом його Геро — ба, його чи цього клятого адзиміта у залізній збруї?..

Найшов Геро біля дітей, як годувала їх молоком, хлібом та фігами. Ганс оповідав про все, що бачив у місті, Андріяна лебеділа щось про татуся та про його блискучу червону шарфу. Геро стала ще кращою за цей місяць спільного щастя, а її розрадувані очі ясніли, мов зорі.

— Глянь, тату, на мої янголята! — закликала, коли старий увійшов у кімнату. — Скажи, чи бачив ти де кращі?

— Коли з Єгипту летить лелека на дунайські багна, то не бачить ні Коринту, ні Атен, ні Солуня, тільки копайські та македонські мокляки, бо в них чудові, товсті жаби! Будь ласка, вишли дітей з кімнати: в мене є до тебе діло.

Погладив по головках малечу, й вона з високом побігла геть. Довго глядів за ними старий, і щось як хлипання озвалося в його голосі.

— Чи гарні твої янголята? — спитав зовсім іншим голосом. — Чудові, дитино, і я ніколи не мріяв, що такі внучата лелятиму на старости літ. Ось Матінка Божа та св. Микола заплатили мені за весь скапарений вік...

Слова ці погладили серце Геро оксамитом, ясніше глянули на старого зірки очей. Та його погляд блукався боками, а сухі жиласті пальці гралися ножем, який торчав за широким турецьким поясом старого. Взагалі його вигляд був зовсім інший, як давніше. Одежа нагадувала швидше засібного торговця вином чи оливою, а з лиця була повага й якесь зворушення, щось у роді ніжності старого серця при виді молодих голівок та ясних дитячих оченят...

— Чого ж вам, тату, треба від мене? — спитала дочка.

— Бажав би я, доню, щоб ти під супровід оцих гармат подумала дещо про себе та й про ці дорогі голівки, на яких щойно була моя рука.

Наче спросоння, здригнулася Геро.

— Як-то, як-то? Та ж усі гадки, на які спосібна моя голова, крутяться довкола них. Кожний віддих моїх грудей, кожна краплина крові посвячена як не моему Георгі, то їм...

— У цьому-то й річ, Геро, що так довше не може бути. Чи ти гадаєш, що може бути Божа ласка на твоєму ерети-

цькому подружжі? Ні він тобі чоловік, ні ти йому жінка! Одно, що певне, це те, що цих двоє — це твої діти. На тобі й на них нема гріха, бо гріх є за ним, за еретиком! Він узяв тебе силою чи хитрощами, від нього ці діти, й він покутувати буде за вас усіх. Ти зате повинна рятувати себе і їх, бо не ви винуваті у його злочині, а він сам. Тебе осінює покров Богоматері з Елемонітри, а твої янголята вспіє ще охрестити удруге духовник правдивої віри...

— Чого ж ти хочеш від мене? — нетерпляче припинила його слова дочка.

— Чого? Звісно, чого! Забери зі собою діти й ці достатки й тікай з міста, яке швидко впаде жертвою турків, бо тоді камінь на камені не остане з нього. Ти підеш носити воду до гарему якого бега, а твоїх дітей таки на твоїх очах замучать турецькі педераста й серед реготу кинуть тобі до стіп їх пошматовані трупи. Ох, я бачив уже таке на Хальке... А як ні, то продадуть їх, як товар, до Єгипту або у Могріб, так що людське око не побачить їх уже ніколи... Чи гадаєш, що із цього огненного кола вийде хоч одна жива душа? Велика сила падишаха, більша, ніж гадають тутешні адзиміти. Від Мармаріди до Ізмір стоять полки, і хоч би на одного латина впало двадцять мослімів, все остане ще стільки, щоб залити все місто, мов приплив прибережні мілини...

Старий відсапнув, перевів дух і нагло вп'явив свої непевністю та злістю палаючі очі в лице дочки.

— А якщо побіда остане за вами, то чи гадаєш, що завсіди твій коханець остане з тобою? Він молодий, тугий, здоровий хлоп, доробиться майна, то верне у свою Варварію, а тебе оставить тут або... або продасть разом з дітьми, мов турок чи генуезець...

— Замовчи! — піднялася з місця Геро.— Навіщо опльовуєш мої святощі, наче жид хрест? Ось глянть! Над усім Архіпелагом має прапор османів, а ви, християни, радієте з того, бо вам краще живеться під півмісяцем, ніж під родійським хрестом. Значить, у вас нажива важніша Христа! Не дивно, що Божа ласка, про яку говориш, є не з вами, а з Сулейманом. Георгія і мене злучила любов і тільки любов, не що інше. Від кого ж вона, ця любов?

— Від чорта!

— Ну, то краший чорт, який дає любов, ніж Бог, який велить жінці зрадити чоловіка й кинути його у хвилі небезпеки. Чи не бачиш, батьку, що всі ми, наче та винна лоза, вирости із землі й живемо своїм людським життям, а не вигадками якихось там бородатих чи безбородих ледащ. Тьму, як довго тільки присяга лучить людей, так довго можна її ламати. Закону життя, людської любови, наказу самої при-

роди для почування не зламає ніхто, бо цей закон,— тут очі Геро грізно засвітили,— пімститься страшно на кожному, хто його порушить! Уважай, щоб він не знівечив і того, що бажає загибелі власних дітей!

— Вчено говориш, доню! — глумився батько, а маска приязни і спочування опала з його лица.— Та як Георгі тебе кине...

— Дев'ятисил не покидає своїх дітей ніколи, а коли покине, то вони й однієї днини не проживуть без нього. Тільки під оком сонця отвирають квіти запашні голівки, без нього гине все. А й воно само вмерло б з розпуки, якщо побачило б цю смерть...— Відітхнула глибоко.— Гріх, кажеш, усе те, що роблю? О ні, батьку! Гріхом є тільки кривити душею і йти всупереч цій необнятій вищій силі, яка дає нам щастя, а нашим дітям життя.

Уже цілий місяць ревіли гармати біля города. Кам'яні та залізні кулі летіли градом на стіни, ламали зубці, розбивали амбразури, ламали лафети гармат, калічили людей. Часами летіли й на саме місто бомби, горшки зі смолою або й звичайні кулі різного проміру. Вони торощили в'язання дахів, стелі, стіни, побивали людей, а навіть викликували пожежі. Одначе, на загал, успіхи були малі. Проти самої вежі св. Миколи румільський беглербег, крім вирвання кільканадцяти дахівок і кусника стіни, який відпав під самим дахом, не вдіяв нічого. Важко було зате боронити німецької стіни, бо тут не було ні башт, ні веж, ні брам, тільки звичайна куртина з деревляними галеріями. Але й тут не вдалося туркам осягнути успіху, а шкоди, заподіяні днем, оборонці направляли вночі. З вежі св. Миколи з внутрішніх стін пооблітала вся заправа, так що комтур фон Вальднер велів накінець обтовкти її з усіх стін, щоб уможливити оборонцям побут усередині. Одначе найбільший був натиск на східну стіну міста, де стояли еспанці й англійці. Там летіли величезні кулі з бомбард Могаммеда II, а десятки гармат грали без передишки день і ніч. Англійське лицарство та ратники тільки через перший тиждень могли видержати ненастанну канонаду. На піддержку прийшли їм французи під проводом Анрі Мозейя та відділ німецьких ратників з полковником Гартбергом. Отоді побачив полковник між оборонцями також лікаря Ібн Якуба. Жид — на стінах твердині під час обстрілу! Це було щось таке незвичайне, що Гартберг просто остовпів. Одначе згадав слова Василя і пильно стежив за кожним рухом лікаря. Ібн Якуб, наче старий бувалець, ходив від амбразури до амбразури, стежив за ворожими

стрільними, а коли під стіни під'їздили на баских конях спаги, він кликав стрільців і сам добував зі шкіряного, сріблом набиваного чохла лук і стріляв з чималою вправою. Ні одна стріла не полетіла даром, а що дивніше — він сам за кожним разом заповідав, кого і де поцілить.

Аж одного вечора, саме коли на головному заборолі англійців був великий маршал Мартіненго, гук наче вулканічного вибуху потряс землю, і стіна на просторі яких 20 сажнів вилетіла в повітря. Бач, уже від трьох тижнів турецькі копачі підкопувалися під замок Беджме, і маршал відразу заложив контрміни. Під час передишок у стрілянині він сам особисто надслушував за відгомоном кирок та джаганів, і швидко почалася підземна війна. Саме в передостанній день родійські копачі зійшлися під землею з турецькими і після завзятої бійки витовкли їх при роботі. Вони забрали кілька бочок пороху, всяке знаряддя, зброю, а навіть кількох бранців. Та, проте, саме цього вечора прийшла катастрофа. Показалося, що турки повели зі спільної шиї два підкопи: один — наліво, під замок, другий — направо, під стіну. Цей, під замком, звернув увагу Мартіненга, цей другий — ні. Зайняті бійкою, ратники ордену не чули, що водночас ворог закладає під сусідньою стіною величезну міну.

Мов на знак, даний трубою, рать покинула заборола та стала товпитися біля вилому, а в цю мить із найближчих турецьких окопів, які обсновували звідусіль передпілля города, вироїлися яничари. Вони вмиль вистроїлися у шістнадцять лав, по двісті голів кожна, і рушили до приступу. Ще поки оборонці вспіли дійти до ладу і привітати наступаючих вистрілами, яничари появилися на виломі. Перші лави несли зі собою драбини й дошки, якими вмиль перемостили рів та румовище, а тоді вскочили в гурт оборонців за стінами. Враз зав'язалася січа, люта, завзята. Перші дві лави ратники вмиль розбили. Й уже здіймався оклик триумфу, коли нагло появилася третя лава — вже з мушкетами. Яничари станули і, мов на вправах, віддали на ворогів і на своїх, що втікали, убійчу сальву. У тісноті вилому ні одна куля не пропала даром, і купи трупів перегородили обидві сторони. Та вже наспівали дальші лави яничарів. Третя, яка саме була вистрілила, повернулася направо, чергова, четверта, станула посередині, п'ята повернула вліво, шоста й сьома всунулися між третю й четверту, четверту й п'яту, і так довкола вилому, вже у самому місті, став формуватися півколом бойовий ряд турків. Останки розбитих двох перших лав збиралися між тим за виломом. Вони підняли свої покинені мушкети, але ледве половини своїх дочислилися десятники. Тим часом на виломі замаєли струсині пера і багато золотом

гаптована чалма Балія, аги аничарів. Мов нестримна ріка, плили за ним жовніри, і оклик «Аллах! Аллах!» давав знати, що ворог вдерся до укріплення. Сусідні провансальці, еспанці та англійці кинулися ставити опір наступаючим, одначе удари їх були нерівночасні, тому й мало успішні. Якщо Кассім-бег післав би за яничарами так по дві тисячі спагів та друге — стільки анатольського ополчення, то хто знає, чи вже в цьому дні не упав би Родос... Та Кассім-бег не догадався, і Балі-ага надурно посилав до нього чавша. Турки обсадили тільки кілька домів біля замку Беджме і здобули сім французьких, еспанських та італійських прапорів.

Гартберг та Вальднер обходили саме стіни твердині, коли на коні прибіг сам великий магістер в оточенні лицарства. Він велів зняти зі стін кнехтів Гартберга й заступити їх французькими ратниками, а там рушили всі найкоротшою дорогою до Беджме.

Швидко прийшов перший удар. Німецькі лядскнехти здавен-давна плекали в себе традицію безпощадности й тепер ускочили у ряди яничарів, мов вовки в отару. Турки давно вже не стріляли сальвами. Вони боронилися списом та шаблею, і тільки ті, що були позаду, набивали мушкети і стріляли гуртками. Багато родійців гинуло від куль, бо поза лавами було стрільцям вигідно й безпечно. Навіть великий магістер та генерал де Марсельяк відскочили від яничарських спис, мов від іжаків. Аж наспіли німці, а їх вожді комтур і полковник повели атаку пішки. Перед вело кільканадцять кремезних баварців з дворучниками. Були це на сажень довгі, важенні мечі, якими вмить поторощено деревляні ратища. Поки турки змогли заступити їх новими, довженні списи німців відкинули їх узад уже з першого розгону. Хоробрі, тугі борці в кілька хвилин проломили лаву, а тоді між змішаних, збентежених переможців влетіла кіннота ордену.

Почавши відворот, сам Балі-ага дав приказ покинути вилім, коли побачив, що годі надіятися йому піддержки від бегдербега. Увечері тієї самої днини ціла лінія стін була знову в руках родійців, а дві тисячі трупів лежало у виломі.

VII

Шість днів опісля до англійського стану вдерлися знову яничари, одначе цим разом генерал де Марсельяк та хорунжий Анрі Мозей спинили їх таки з місця густою пальбою з гармат і мушкетів. Усе, що жило, збіглося на вилім і турків просто засипали кулями, стрілами, камінням, піском. Вони

кинулися тікати, а генерал та все найдобріше лицарство пустилися їх здоганяти. Та тут стріла їх несподіванка. Дві тисячки яничарів, яких великий візир вислав помагати Кассім-бегові, побачили здалека погром. Вони підступили й віддали дві сальви на лицарів та ратників, які бігли за побитими обложниками. Сальви мали страшний успіх, бо через тісноту родійці йшли юрбою. Звиш тридцять людей згинуло, а з ними й генерал, і хорунжий. Великий прапор ордену впав! Правда, вмить підхопили його лицарі, одначе й мови не було про дальшу погоню. В дикому переполосі родійці вернулися в місто й з усіх сил стали працювати над направою ушкоджених стін.

Смерть двох стовпів ордену потрясла незвичайно умами лицарства, а зосібна самого магістра. Він попрохав у турків на півднини перемир'я, щоб гідно поховати упавших, одначе Сулейман відповів, що тільки піддані падишаха можуть прохати його милости, та ніколи вороги. Все-таки весь день не впало на стіни ні одно стрільно, й навіть другої днини мовчали батареї й окопи.

Відвага, яка зовсім-таки була покинула обложених, вертала знову. А Гартберг сказав другої днини за обідом до своєї Геро:

— Видко, дух П'єра д'Абюссон ще літає над Родосом, а його герої віджили знову. Так, як зараз ведеться облога, можна воювати до весни, а не знаю, чи падишах зможе так довго залишити Царгород та німецьку й перську границю. Обидва беглербеги, всі три візирі, сераскир та весь цвіт військ — усе те на нашому острівці. Мабуть, дарма надіється твій батько на побіду турків. Після війни подякую і я за службу та зі своїми цекінами й заслужениною осяду у Лінцу, куплю кілька винниць або десь тут оливник і барку, найму або куплю людей, а моя Геро одягнеться у золотом вишивану робу й засяде, як вільна пані, при окремому столі в їдальні.

Пригорнув темну голівку жінки до грудей і цілував її бліде чоло та великі очі.

— Ти плачеш? — здивовано спитав, коли почув під устами теплі сльози.

— Плачу, Георгі, плачу, бо серце в мене чомусь стискається. Загарні ці картини щастя, що змальовуєш їх словами. Забагато його було б для людини! Нам нічим сплатити його. У нас на Архіпелазі є поговорка, що за всяке добро доля жадає від людини частини її гараздів, і то тим більше, чим більше щастя дала...

— Це не мрія, Геро, це певність! — зморщив брови Гартберг. — Чи я живий буду, чи ні, майно останеться, й майбуття вас трох обезпечене...

Мов ужалена, вирвалася Геро з обіймів полковника. Її очі заіскрилися, наче в Єринії.

— Георгі,— кинула сичачим, хриплим шепотом,— мовчи, мовчи; на всіх святих неба й землі! У таких, що люблять одно одного, є тільки одно щастя для двоїх, одно життя, одна й смерть!

Очі Геро розплющилися широко, наче побачили щось страшне, жахливе. Вона обома руками закрила лице, відвернулася й відійшла до сусідньої кімнати. Гартберг мовчки узяв шолом і старанніше, ніж звичайно, попритягав ремінці і спражки при збруї. Перший раз почув, що він не сам, де крізь життя та що від його життя залежить доля трьох дорогих голів, і тому-то й варто поберегти його.

Він прибув на замок Беджме під вечір і застав на платформі маршала Мартіненго, великого магістра і лікаря Ібн Якуба. Вони стежили пильно за рухом у передових турецьких окопах, де раз у раз показувалася знайома китиця з крашених струсиних пер аги яничарів. Водночас сорок дві гармати сераскира Мустафи стріляли з усіх сил на еспанську стіну та на Амврозіянські ворота, наче бажали їх розвалити.

Еспанці й англійці відповідали, густі хмари диму стелилися над передпіллям.

— Гарзд, що прийшли,— відповів на поклін Мартіненго.— Ви досвідна людина, тож ходіть сюди, погляньте і скажіть, що думаєте про ці рухи?

Гартберг підійшов до заборولا. Наліво видко було вилім, заложений уже вчасті землею, камінням, фашиною та румовищем розібраних хат. Біля амбразур стояло кількох шкотів зі самострілами. Вони забавлялися стрілянням до турків, які гуртками крутилися по передпіллі замку, буцімто збираючи трупи. За кожним влучним стрілом родійці підіймали оклик тріумфу, а турки тікали кільканадцять кроків назад. Та, проте, вони й не гадали залишувати передпілля, і Гартберг не міг зразу збагнути, чого вони, властиво, хочуть. Деякі з них справді підіймали тіла, клали їх на носилки і відносили до окопів, одначе інші зарівнювали лопатами землю, поорану стрільнями, усували накидане каміння й під самим замком по той бік засипаного рову закопували в землю гаки.

— Вони закладають заліза, щоб припинити вилазку кінноти,— здогадувався магістер.

— Ваша світлість вибачать мені,— вкинув полковник.— Я гадаю, що сераскир ладить наступ. Ці люди під нами — це арнавти з-під Алессіо або Крої. Вони прийшли сюди від Аяса-паші з нашого крила.

— Де ж ти бачив арнавтів з лопатами в руках? — противився маршал.

— Ба, ні, ваша достоїнство, — усміхнувся Гартберг. — Ці з лопатами — це серби, а ці, що ограблюють трупів, — арнавти! Я радив би сповістити комтура Вальднера вже тепер...

— Покличте лорда Аштона! — приказав майстер. Покликаний надійшов і дістав приказ підняти всю облогу замку, тобто всю «англійську мову», а Гартберг пішов за великим комтуром.

Та як тільки доїхав до церкви св. Івана, враз побачив густі ряди ратників, які йшли з мушкетами та списами на плечах. На чолі їхав верхи комтур Вальднер. Гартберг віддав честь і зайняв місце позаду, як цього вимагав правильник рати родійського ордену. Та комтур покликав його до себе:

— Ти їхав по мене? — спитав.

— Так, достойний комтуре! Великий магістер кличе тебе, бо турки лагодять наступ.

— Саме те дізнався я сьогодні від якогось серба, що його стежа зловила на передпіллі. Цей грек, що привіз тебе, шукав за тобою, та тебе не було. Він прохав віднайти тебе, що, мовляв, у нього важна звістка для тебе. Тоді я наставляв на нього, щоб передав її мені, і він сповістив мене, що сьогодні ввечері буде приступ на вилім, і то на цю частину англійської стіни, яка ще ціла. Йти приступом будуть війська румільського беглербега. Для певности звелів я взяти серба на муки, і він виспівав те саме. Тому я підняв твій полк і йду туди, бо гадаю, що це волоське дрантя само не стримає наступу, так, як за першим разом. Двох між ними було ще добрих, та й ті пропали...

Махнув рукою і вдарив коня острогами.

Та в цю мить страшний рев гармат припинив розмову. Наче розкололася земля! Гомін приглушив усіх, а град каміння й заліза посипався на заборолу. Декілька стрілен перелетіло й через стіни, затріщали дахи, бухнуло полум'я. Оклики «Горить! На поміч!» потрясли повітря, а там і заграли зі замку Бедже труби на тривогу.

— Бігом! — крикнув комтур.

— Бігом, руш! — повторив полковник.

П'ять прапорів із півмісяцем маяло на англійському заборолі, а маса білих чалм із широкими рукавами наверху, мов повінь, заливала стіну. Це арнавти Аяса-паші товпою скочили під стіни й позачіпали драбини долішніми кінцями об позакопувані гаки, а там і перекинули їх на стіни. По них полізло кілька тисяч яничарів угору і миттю залило стіну.

Та ось ударили на них німці. Великий комтур, озброєний дворучним мечем, мов божевільний Роланд, кинувся на турків. На його вид англійці, які почали вже були відступати до замку, здержалися у відвороті й наперли свіжими силами на яничарів. У тісноті пішли в рух сарраси, ятагани, кинджали, а то й чекани арнаутів, та знову подалися дещо англійці. Тоді Гартберг велів копійникам ударити на ворога лавою. Наче на вправах, посунули кнехти на забороло. Англійці, еспанці і цей відділ німців, який з комтуром пішов був передом, відступили наліво до вилому, а довгі, важкі леза, ніби тараном, вдарили об юрбу переможців. Перші яничари звалилися, мов снопи під ударом вил, та вже довгі, криваві язика висолоплювалися на других. В кого ломився спис, той хилився й попід ратищами товаришів уступався набік, а його місце займав другий копійник. Не було способу в тісноті опертися напором довгих списів. Великий, гербами та хрестами гаптований стяг посувався щораз далі, а турки гинули від його появи, наче хробачня під озброєною стопою лицаря.

Щораз завзятішою ставала боротьба, та вислід був безсумнівний, бо з одного боку гинули люди, а з другого — тільки час від часу ламалися окремі ратища. Все-таки спинилися ратники комтура і Гартберга вже на самому заборолі. Годі було дальше відпирати ворога, бо за ним не було місця до відвороту. З турецьких окопів раз у раз вибігали нові сотні і перли передових у пащу смерті. Дикий рев смертельної тривоги тряс повітрям і глушив оклики тріумфу родійців. Одначе Гартберг, який цим разом не брав участі в бої, зібрав останніх ратників з мушкетами і велів їм підсунути до стіни дві метавки. На них були великі залізні коші, наповнені відломками скал та гострим камінням. Щойно недавно виплетені шнурові пружини грали, як струни, і притягали бильце з проймаючим скрипом коловоротів.

— Пусти! — гукнув тоді Гартберг.

Непереможною силою підкинений кіш зі свистом описав півколо в повітрі й сипнув камінням на голови яничарів. Божевільні крики поранених, поторощених і переляканих ударили об небо, затріщали під вагою тіл драбини й полетіли, поламани, у рови. За ними полетіли із заборولا швидко й останні турки. Наступ був відбитий.

— Ваша світлосте! — сказав тоді Мартіненго до великого магістра, який із заборولا замку приглядався з подивом усій дії. — Не мене треба було робити великим маршалом ордену, а цього он там...

І рукою вказав на Гартберга, який бігом провадив на замок своїх мушкетників.

Магістер притакнув.

— Правда, це небуденний вояка, так що ж — він німець!

— Ні, він родієць, і гадаю, що після смерти Мозейя великий прапор саме підходить до його руки.

— Не може бути! Він не є лицарем ордену. Зрештою, в нього жінка й діти...

— Ха-ха! Хіба у вас або в мене немає дітей? Якщо нема, то дуже сумно, і такий лицар повинен чимдуж вступити до ордену Камальдолі, а не між нас. Жінка Гартберга невінчана, а таких у кожного з нас доволі. А поза цим, чи я був в ордені, коли ви мене візвали на Родос?

— Н... так, правда! Подумаю над цим, — згодився неохоче великий магістер, і розмова, на велике його задоволення, припинилася.

З тупотом та брязком на платформу вбігло півсотні стрільців. Чад із запалених льонтів змусив маршала нагадати собі, що час узятися знову за обстріл ворога гарматами, і він побіг сходами вдолину. Стрільці загриміли з рушниць у стовплених турків, шкотські лучники не дармували теж, яничари й ополченці стали падати десятками, й водночас з усіх стін заграли дрібніші гармати. Захиталися турки і стали відступати.

Чимала ватага курдів у величезних турбанах ослонювала відворот. Вони, наче чорти, кинулися на поламані драбини, рев «Аллах!» ударив ще раз об стіни города, та сконав у вересках і зойках постріляних та порубаних, п'яних теріяком ополченців.

Коли маси яничарів стали відпливати від стін, з одної із правих амбразур вийшов Ібн Якуб із самострілом у руках. Він підійшов до шкотів, вказав на бея курдів, який по тім боці рову збирав зацілілих з погрому, і наложив стрілу.

— Це задалеко! — покрутили головою стрільці.

Двох мушкетників вистрілило до бея курдів, та кулі не попали. Стріла якогось шкота зіснулася безсило по карацeni. Тоді прицілився Ібн Якуб, тятива заспівала, наче ластівка, і нагло сажений ватажок викинув руки вверх і звалився на землю. Стріла влучила його якраз під бороду і пробила горлянку. Закричали з радості шкоти, а Ібн Якуб за першим післанцем смерти став посилати інших. І всі стріли були влучні. Лікар, наче справжній лучник, з вправою накручував самостріла, одним рухом вкладав стрілу, прицілювався з прецизією, якої позавидувати міг йому кожний. Всі лучники перестали самі стріляти й дивувалися тільки, що курди й турки не втікають від нехибних стріл. Вони тільки вигрожували саррасами та ятаганамі і верещали за кожним поцілом лікаря.

Та нагло у певній хвилі важка рука Гартберга вхопила за плечі стрільця.

— Стій! — гукнув полковник.

Мов змія, висовгнувся з-під його руки Ібн Якуб і післав ще одну стрілу, та цим разом даром. Вона вбилася в землю недалеко лежачого бея, а в цю мить підбігло до трупа шістьох курдів. Вони вхопили його, вовтузилися з ним добру хвилю, аж відійшли до окопів, і в одну мить опустіло все передпілля твердині.

Тим часом полковник здавив карк жида й вирвав йому з руж самостріл.

— Рата! Рата! — гукав.

Надбігли ратники, і надійшов великий магістер з причотом.

— Що тут діється? — спитав.

— Ваша світлість! — крикнув лікар, борсаючись у тугих руках ратників. — Хороброму полковникові, видко, щось привиділося й велить мене в'язати, а я свідчуся всіма цими відважними вояками, що я за цих півгодини сам уклав з дванадцять бузувірів стрілами...

— Ваша світлосте, — заговорив із черги полковник, — на останній стрілі був звиток пергаміну. Я бачив це, бажав його припинити, та він вирвався мені і стрілу пустив-таки.

— Правда єсть! — кликнув у цю мить один з ратників, який успів зірвати з плечей Ібн Якуба сріблом та бірюзою викладаний сагайдак. — Отут є ще дві такі стріли!

— Зрада, зрада! — закричали всі.

— На суд! — гукали шкоти. — Ось чому він так пописувався!

Великий магістер узяв обидві стріли. Кожна з них була обвинена пергаміном із заклеєним беріжком. Війер де ль'Іль Адам прорізав беріжок і розвинув картину. На ній було кілька рядків арабським письмом. Точнісінько те саме було на другій стрілі. Видко, зрадник мав три однозвучні карточки на трьох стрілах, та тільки одну успів вистрілити. На жаль, ніхто з приявних не знав арабського письма.

— Беріть його, — сказав магістер, — і запріть у в'язниці! Нині ніччю відбудеться суд!

VIII

Того самого вечора з нечуваною насолодою укладався канцлер ордену на супочинок. Після приступу запанувала у таборах та в городі така тиша, як хіба за давніх добрих часів зимою, коли-то все лицарство роз'їздилося до вітчизни або

було зайняте по фільварках спуском вина, давлєнням оливи та молочєнням збіжжя. Його любці нездоровилося, тому Андре де Мерайль повечеряв сам і, витягаючися на подушках лежанки, попивав солодке кіпрійське вино. Тиша наводила мрії, марєва тихих вечорів у самітньому замку біля Опорто... Після припливу, коли всі рибалки вернуть з океану, золота куля сонця тоне у кривавих водах, а від берега аж до нього тягнеться криваво-золотистий шлях. Тим шляхом поплив колись Крістобаль Кольон і відкрив острови Ціпангу... Золото і кров, чи, краще, кров і золото — це ж шлях і ціль життя, бо тільки одно і друге дає дозвілля і розкіш. На срібній патері вершаться броскви, виноград, гранати, дактилі, помаранчі, на золотій тарілці — східні «татли», у самоцвітами садженій коробці — індійський бендж... Які дрібні, марні, пусті супроти цього кличі Бернгарда з Клевро! Навіщо було засівати кістями Анатолію, Сирію, Палєстину, Єгипет? На те хіба, щоб зараз мати турецькі гармати на березі! Чи не краще було б обвинувити шоломи шалєм, а беріжки хрєста на прапорі загнути ввєрх? Ха-ха! Півмісяць! Мудре діло затіяли колись темплярії, дурне тільки те, що вони повєзли свої достатки в голодну Європу. Вона й ограбила їх костуром осмалєні трупы...

Соняшна куля тоне в океані, щєзає золото, остає кров, чиста кров і чорна пїтьма, яка лягає на сільцє біля пристани, на барки та прибережні скєлі, й тільки стїни високого замку цілує щє останнє проміння. Бо вибранцям долі на верхах швидше сходить зоря дня та довше тішить їх зір, ніж сіру юрбу гологи...

Простяг руку до дзвінка, щоб прикликати пажа, коли нагло спинився. Чи це з'ява перед ним із цих скєль біля Опорто? Може, котра з дівчат, які він там, щє хлопцем... Ба, ні, це... Есфіра, жінка Ібн Якуба!

— Ваша світлостє! Сонцє моїх очей, цвіте мого серця, всємогучий покровитєлю, рятуй мого чоловіка!

Насилу прочуняв канцлєр з одуру. Протєр очі і з'ясував собі, що сталося щось небувалє. Ця жінка увійшла до нього мимо пажів та слуг.

— Ти як сюди попала? — спитав, а звук власного голосу відразу вернув йому тямку.

— Простіть, володарю, — вклякла жінка. — Це наша хата, ми самі будували її, і здолу ведуть тайні східці в цю кімнату. — Тут показала рукою на великий килим, що укритав собою одну стїну. — Там, за цим килимом, є укриті дєрє. У стїні є два старі цвяхи, вбиті аж по головки у боазєрію. Це замок...

— Ага! Що ж сталося твоему Якубові?

— Його зловили, як кидав стріли у турецький табір.

— Стріли? Які стріли? За це хіба його не покарають.

— Так, але це були стріли з письмом...

— Ах! Так він був, значить, турецьким шпигуном? Як же ж ти можеш приходити до мене, щоб я, канцлер ордену, боронив смертельного ворога моєї віри?

Заплакані червоні очі жидівки враз засвітили у сутіни, наче очі kota. Вона підвелася на ввесь ріст і простягла довгу кістляву руку, наче вказувала його фуріям.

— Світліший канцлер мимо все піде й увільнить жида Ібн Якуба з в'язниці, хоч би пожертвою життя, бо ж цей жид був тільки виконавцем його волі...

Голос жидівки підвищився, властиве семітам затягання озивалося щораз виразніше в її горлянці при дальших словах.

— Не вставайте й не стягайте брів, достойний пане, я знаю, що ніхто не повірить ні моему Якубові, ні мені, та в мене є докази, є письма від Яйлака-баші до вас і одно ваше до дефтердара Гассана. Ви знаєте, він помер нагло, то Якуб письмо приніс назад і тільки відпис передав наслідникові... Ну, а що тепер буде?

Жидівка підійшла близько до канцлера і вдарила його поглядом чорних очей. Та він не дивився на неї. Він пригризав зуби раз у раз, а лице його звільна наливалося кров'ю. Есфіра казала правду, та вона не збагнула ще всіх тайн допиту в катівнях ордену. Ніхто не повірив би їй, ні Якубові навіть на докази! Злий дух уміє чудово підроблювати грамоти, тому доказ правди у таких справах годі перевести без Божого суду. А хіба ніхто не підняв би його рукавиці, щоб заступитися за жида. Одначе сам канцлер знав, що й великий магістер, і комтур Вальднер, і князь Медіна Сідонієр, і комтур Нунес де Бельєм та багато-багато інших не люблять його і використовують нагоду, щоб відібрати йому каламар і печать ордену й при нагоді передати домініканцям... Інквізиція... чорні каптури... горючі свічки... висохлий на шкіру прокуратор та жахливі чортики на високих шапках еретиків!.. Вкінці гаррота!.. Маленька сталева гадюка з кульками на кінцях, які впиваються у горлянку й давлять швидше шовкових мотузків Сераю... Або, врешті, його вороги покладуть перед нього присуд на інфамію і соромну казнь, а біля нього чарку з отрутою. І що тоді вчинить нащадок славного роду графів де Мерайль?

Хвилину здавалося, що він скочить і власними руками здавить горло клятій жидівці, наче гаррота... Та вона кричатиме. Тільки раз крикне голосніше, а пажі і служба вбіжать у кімнату, і тайна переписки зі Сулейманом вийде

наверх. А тоді перед неславою не збереже його «аква то-фана».

Ах, ось і гадка!

З глибини душі, наче жакхливий осьмерик із-під морської дучки, засвітили зеленуваті очі потвори. Ось і вказався жакхливий пташачий дзьоб і страшенний клуб довженних мацок, які вмить оплутали собою всі привиди грядучих мук сорому, ганьби, погуби, й на їх місце розсівся тільки відразливий злочин... Та злочин цей не погрожував йому, але іншим. Противної маски диявола, яка чаїлася на нього з-поза злочину, не бачив канцлер ордену св. Івана Хрестителя...

— Есфіро! — сказав сумним, але приязним тоном Амараль. — Це, що кажеш про спільність нашої вини, це правда! Не зовсім вона така, як гадаєш, але вона є! Не я, але він є ланкою, яка лучить нас із Портою. Та йому грозить тільки смерть, а мені щось більше, бо сором! Згинути — легко, та ганьби не стерпить мій гербовий щит. Тому ще раз кажу: твоя правда, і я мушу видобути Якуба із в'язниці, хоч би ціною життя. Зажди хвилинку, я напишу тільки кілька слів, щоб сповістити великого магістра, де сховане моє завіщання...

Узяв із багатой, сріблом кованої шкатули малу чверточку паперу і попробував писати, та перо було чомусь-то ні до чого. Устав і підійшов до великої шафи, а по хвилі приніс нову тростинку та дві срібні чарки. Поставив їх на столі сів на лежанку, з якої щойно був устав.

— Сідай, Есфіро, і, поки попрощаюся із життям, напийся зі мною вина!

Та Есфіра не хотіла. Її уста дрижали, наче від здержуваного плачу. Коли канцлер почав уже наливати вино, вона спинила його рукою. На дні чарки була тільки, може, ложка вина. Воно чомусь-то бурилося й шипіло, та Есфіра не завважила цього у глибині лискучого та непрозорого кубка. Де Мерайль засміявся.

— Ха-ха! Есфіро, ти боїшся смерти, правда? А я, бачиш, боюся тільки життя в нужді й неславі. Тим-то й ми так швидко порозумілися. Тобі дивно, чому я думаю про вино, коли йду на смерть? Я скажу тобі. Слухай! Зараз ти підеш домів, збереш усі дорогоцінності зі своєї хати в ось цю скриньку. — Тут, показав на шкатулку, з якої щойно брав папір. — Там мої гроші, яких мені вже не буде потреба. Обое посідаємо на осли і поїдемо до пристани, де знайдемо рибалку Василя. Я знаю, де він живе. Він має човен за стінами города. Там зложиш ти свої речі, а опісля я поїду до замку Беджме і приведу тобі Якуба або Якуб прибіжить сам, а я не верну. Тоді ви не ждїть мене, тільки зараз їдьте з Василем.

Зрозуміла ти мене чи ні? І чи знаєш тепер, чому я частую тебе й себе вином? Бо хтозна-коли тобі знову доведеться їсти чи пити, а мені... та про мене байдуже!

Жидівка хлипнула, а лице канцлера споважніло і наче скам'яніло у трагічному героїстві. Він мовчки налив чарки.

— Кілька літ боровся я щосили, щоб знівечити гніт нелюдських деспотів на Родосі, ну, й доборовся. Пий, Есфіро, тобі і Якубові на життя, мені на смерть!

— Ох, пане! — заридала жидівка, припадаючи до його випещеної худощавої руки з великим гербовим перснем графів де Мерайль...

— Пий! — цокнувся з нею канцлер.

♣Есфіра випила чарку, випив і він і налив удруге.

— Ох, яке солодке! — шепотом сказала жидівка.

— Як життя, Есфіро, як смерть! Пий ще!

Душком випив ще чарку і сів писати. Та в цю мить тихий та страшний стогін вирвався з горлянки Есфіри. Її очі широко розплющилися й устромилися на канцлера з виразом смертельного жаху. Кістляві руки враз ухопили сорочку на грудях і розірвали її, обнажуючи висохле, жовте лоно. На уста виплила піна, страшна гикавка потрясла злиденим тілом, лице посиніло. І водночас кам'яне лице португальця оживало. Уста протягалися в тихому реготі, у великих темних очах заблিমали огоньки диявольської злоби, вони звузилися до шпарочок і гляділи на смертні судороги жінки, наче на штуки фаринника. Вкінці глухий стукіт падаючого тіла прогомонів у кімнаті — дія була скінчена! Канцлер спокійно взяв чарку жидівки, виполоскав її водою зі жбана, витер рогом скатерті, налив собі ще чарку вина й написав на карточці арабськими знаками: «Сьогодні після суду прийдуть до тебе люди, перебрані за катів. Вони заберуть тебе і виведуть із в'язниці на волю. При допиті признайся сам, та не видавай мене, бо тоді згинемо обидва. Я буду у великого візира завтра ніччю. Нехай ждуть мене в ровах, у передпіллі брами Побідників».

Написав і підписав знаком, по якому пізнавали його ймення всі турецькі довірені в городі, скрутив письмо у звиток, накинув плащ з каптуром, засвітив маленький каганець і згасив лампаду. Опісля обвинув тіло жидівки ремінним поясом і потягнув її до килима, за яким справді знайшов пружинові двері. Не надумуючися, потягнув трупа за собою і швидко найшовся надоліні, саме у тій кімнаті, з якої ще недавно писав листа до султана.

Кинув трупа жінки біля стола, замкнув залізні дверцята від сходів і опісля підставив каганець під накладені на полицях сушені зела. Бухнуло ярке полум'я, удушливий дим

вмить наповнив маленькі кімнатки, і канцлер зрозумів, що за хвилину надбіжать люди. Він вибіг на вуличку і прямував хильцем до замку Беджме. Отут панував ще рух. Ратники ділили добичу, яку знайшли при яничарах і курдах, а регіт та крик наповняли повітря. При вході у палату великого магістра стояла варта.

— Де зрадник? — спитав канцлер кнехта й відслонив лице так, що сяйво найближчого вогню освітило його.

— У льоху, ваша вельможносте! — поклонився ратник.

— Хто ж це такий?

— Не знаю, полковник каже, що це якийсь лікар — жид...

— Може, Ібн Якуб?

— О так, так! Ібн, Ібн! Та чи він Якуб, чи не Якуб, не скажу.

— Гм! А глибоко це?

— Ні, він таки тут біля сходів, бо після вечері має бути допит.

Канцлер велів відчинити собі двері.

У сухому, доволі воздушньому льоху, де звичайно пересиджували провинники перед допитом, сидів на землі Ібн Якуб, прикований до великої залізної кулі вагою на чверть сотнара. Він сидів похнюплений і вдивлявся у смоляне полум'я скіпки, що горіла перед ним. Хвилями підіймав голову і розглядався по льоху або дотикав кайданів, наче пробував їх відімкнути, але опісля із зітханням опадав назад на кам'яну долівку. Коли канцлер увійшов до нього, він підняв руки, наче у проханні, однак швидкий рух Амарала не дав йому сказати слова.

— Так, це той сам лікар, у якого хаті живу від двох літ. Пречиста Діво! Що за гидь!

Відвернувся, й у цю мить Ібн Якуб побачив на своїх колінах маленький звиток паперу. Ратники не бачили, як він хапав його пальцями, бо широкий плащ канцлера заслонював жида від них. Коли Ібн Якуб підняв голову, канцлера вже не було, й за ним вийшли з льоху і ратники. Тільки свіжа скіпка світилася в залізному персні.

Розгорнув звиток, прочитав його миттю... і нагло затрусився всім тілом. Він уперве з'ясував собі, що тут ні в якому разі не викрутиться від смерті, що навіть найменша участь у такому ділі — це неминуча смерть, і то не ця, лискавкова, від кулі чи топора, а страшна, жахлива, мученицька. Він мимохіттю заглядився на свої дрижачі пальці, подумав, що за кілька годин бачитиме їх мертвими, кривавими, о півсажня перед собою на гаку або у кривавій грязі на долівці катівні. Йому потемніло в очах...

Коли прийшов до себе, прочитав карточку ще раз, а там і встромив її у полум'я скіпки, доки не згоріла до решти. Це, що писав канцлер, мало, безумовно, змисл — це мусіла бути правда! Якщо він хоч би на ешафоті згадає тільки ймення канцлера, так славний граф Андре де Мерайль ставав зрадником, перевертнем, якого ймення мусіли викликати всі духовники при всіх вітварях Європи! Величезна небезпека, у якій знайшовся сам, заставляла його забути за це, що справа Христової віри і справа ордену — це зовсім окремі справи, що для людського ока лицар ордену, а ще й канцлер — ніяк не міг бути зрадником, а якщо був, то він — жид Ібн Якуб, — певне, не буде мати змоги об'явити це прилюдно...

* Та ось у льох увійшло чотирьох ратників. Вони скували лікареві руки на плечах, відчепили його від кулі і повели в палату. Отут, у низькій, склепленій кімнаті у приземеллі, за столом, покритим чорним сукном, засіли великий магістер, маршал, комтур Вальднер, граф де Беарн та кількох інших комтурів, а при окремому столику канцлер. Він був блідий і схвильований, і, поки ще покликано Ібн Якуба, він заговорив до приявних:

— Достойні панове! Прошу ласкаво на моє місце визначити заступника. Мені нездоровиться, і я не в силі як слід перевести допиту.

— Властивого допиту не буде! — відповів великий магістер. — Ходить тільки про це, чи Ібн Якуб мав спільників, чи ні, а безпосередньо по тім його четвертують і голову застромлять на спис.

— Все ясно. Я жив у його домі і саме перед хвилиною одержав звістку, що його жінка підпалила хату і сама загинула у огні. В моїй хаті було багато дечого, за чим мені жалко: записки, картини, розкішні меблі...

— Невже все згоріло? — здивувався комтур з Овернії граф де Беарн. — Дім був хіба мурований!

— Так, але сам не знаю, що там діється. Я йшов сюди, коли дізнався про все, та годі було вже вертати...

— Ну, так сам прокуратор поведе справу! — рішив великий магістер.

Маркезе Джакомо да Фельтре засів при столику і написав наголовок протоколу, а канцлер вдався в розмову з Гартбергом, якого теж покликано як головного свідка. Тим часом ратники привели скованого лікаря, і члени трибуналу зайняли місця за столом. Прокуратор вписав ім'я й віру обвиненого і покликав Гартберга, який спокійно і ділово описав усю дію зі стрілами та листками пергамену.

— Що ж було на цих листках?

— Я не читав, бо не знаю арабського письма.

— Хто ж його знає з-поміж нас? — спитав прокуратор зібраних.

— Я! — відповів еспанський комтур Мендоза і витягнув руку за стрілами, яких дві лежало перед великим магістром.

— Я теж! — підняв руку канцлер.

Мендоза узяв картку, прочитав, а там переклав слідуюче: «Приступи не вдаються через це, що вони часткові. Успіх може мати тільки загальний наступ на німецьку, еспанську й англійську стіну, і то одночасний. Стіна німецька слаба, еспанська валиться, англійська вже розвалена. Хай допоможе нам Аллах!»

— Чи добре прочитано і перекладено письмо? — спитав прокуратор канцлера.

— Якщо написано тільки те, що прочитав побожний комтур Еспанії, то переклад добрий!

Прокуратор кивнув головою.

— Написано іменно те, нічого більше. Я теж знаю арабщину і бажав тільки впевнитися.

Він прижмурих одно око в бік маршала, а опісля повернувся до лікаря.

— Ібн Якубе, чи признаєшся до цього, що ти посилав листи до ворогів хреста й ордену?

— Ні!

Всі приявні порушилися.

— Як-то ні? Хоробрий полковник німецької рати переловив тебе!

— Я не посилав листів, бо післав тільки одного, саме цього, що перед вами, — відповів Ібн Якуб.

— До кого був цей лист?

— До сераскира Мустафи, який велів мені пояснити безуспішність наступів.

— Де ж ти бачив сераскира?

— Я не бачив його, він писав мені.

— Хто приніс тобі письмо?

— Не знаю, воно знайшлося в моєму кафтані, коли мене позавчора покликали рятувати хорунжого Мозея.

— Значить, ти признаєшся до гидкої зради своїх панів та рідної землі?

— Ні! Я султанський чоловік, родом з Лятакієт у Сирії, моє повне ймення — Дуад бен Юссуф Ібн Якуб ель Лятакі.

Нове порушення запанувало між суддями. Великий магістер покликав прокуратора і довшу хвилю говорив із ним. Заява лікаря змінювала основно відношення суду до підсудного. Родійський суд не міг його, властиво, судити, та великий магістер повинен був, міг і мусів покарати шпигуна.

Прокуратор згодився з виводом магістра, одначе Мартіненго попрохав дозволу поставити ще одно питання. Судді засіли знову, і маршал звернувся до Ібн Якуба.

— Як міг ти осмілитися на таке діло?

— Як я міг? А чи вихор питає деревини, як могла вона вирости на вершку гори? Падишах, — тут лікар діткнув рукою чола, уст і серця, — видав приказ, сераскир передав мені його. Як це їх річ — моя річ їх слухати! Чи я боюся, чи ні, чи в силі я це зробити, чи не в силі — байдуже! Падишах, якому Аллах хай дає побіду і щастя по всі дні його життя, не пожаліє нічого, щоб добути мене з ваших рук, і віддасть вам за мене кожного бранця, якого забажаєте, одного чи тисячу. Ваша річ — розважити добре, що робите, бо горе кожному, хто не слухає Сулеймана Величного та кривдить його слуг!

Фон Вальднер зірвався з місця, Гартберг поступив два кроки до жида, де Беарн почервонів, мов когут, і вхопив за ручку меча, та великий магістер підняв руку, і втихло все.

— Хто ж помагав тобі у твоєму ділі з тутешніх людей?

— Помагав? Хто зважився б помагати мені у пащі льва? — була горда відповідь. — Якщо міг би я був завірити кому-будь, чи стріляв би я був зі заборола замку?

Мимохітно глянули по собі судді. Що-як-що, але в цих словах була правда. Прокуратор запитав зором великого магістра, цей кивнув головою, і прокуратор вийшов. По хвилі вернув і сказав голосно:

— Вивести підсудного!

Ледве замітний усміх промайнув по устах канцлера. Його зір стрітив погляд Ібн Якуба, і легкий кивок голови виявив йому признання:

— Панове! — сказав голосно Мартіненго, коли заперлися двері за Ібн Якубом. — Готуймося на страшні боротьби у майбутньому. І хто знає, чи не краще було б мати у льоху кількох «таких» живими на випадок.

— Саме тому треба бути безоглядним, — втяв німецький комтур, — щоб усякі труси не перешахували святого хреста за півмісяць, якщо діло дійде до їх дорогоцінної шкури?

Дехто засміявся, та більшість дрижала нишком перед прийдешнім і мовчала.

— Залишіть гострі слова! — сказав великий магістер. — Будь у нас цей послух, що там, у многоязичній імперії падишаха, не дрижали б зараз престоли Заходу перед ім'ям Аллаха!

— О так, і, певно, були б тут біля нас на заборолах Беджме! — докинув канцлер.

Як тільки посіпаки вивели лікаря на площу замку, враз підійшло до нього чотирьох людей зі смолоскипами, і, наче вельможу, проводжали його ратники вулицями. Попереду йшов у чорному одязі канцелярист, позаду — дванадцять мужа з галябардами.

Куди вели його кнехти? Усміх де Мерайля віщував йому добро; видно, він добре відограв свою роллю. Та його чомусь-то не вели назад у в'язницю, а на місто. Що це значило? Невже...

Страшна тривога здавила серце Ібн Якуба. Він станув і завагався.

— Швидше, швидше! — наглив попереду канцелярист. Посіпака рванув ланцом так, що в'язень заточився й упав навколішки.

— Вставай, окаянний! — сичав крізь зуби посіпака, й зі свистом впав батіг на спину лікаря.

Щойно тоді нелюдським голосом зверещав Ібн Якуб. Цей удар сказав йому все: обман канцлера, зміст присуду і неминучу жахливу смерть. Самопевність, спокій, героїство ділись кудись, а перед посіпаками повзав у пілі тільки злиденний, дрижачий від страху, непритомний від розпуки охлап людини. Він лебедів беззв'язні слова; імена канцлера, Василя, Гартберга, Есфіри моталися йому на устах, хлипання і ридання у злуці з жидівським затяганням заставляли зіскотілих посіпаків реготатися із жертви. Не часто, бач, приходилося їм оглядати таку забавну дію. Їх жертви — це ж були майже без винятку закам'янілі злочинці або пірати-леванти, які з таким самим спокоєм завдавали, як і приймали смерть, хоч би й у найжахливішому виді. Аж до сліз реготалися посіпаки з дивовижних рухів, перевертання очима та вайкання жида. Щораз то менше почувалося в його говорі левантинської «лінгва франка», а щораз більше жидівсько-еспанського говору спаньйолів, аж укінці Ібн Якуб перестав говорити зовсім і тільки раз у раз верещав, наче лилик, якому поломити крила.

Несамовитий крик зворохобив усіх дооколичних мешканців. Вони відчиняли вікна, а то й вибігали на вулицю, і канцелярист зрозумів, що довше гаяться годі.

— Ану-ко! — гукнув. — Беріть його!

Вісім дужих рук вхопило злиденну жертву і заткало їй рота. Та як тільки прийшли на площу св. Амврозія, посіпаки пустили його знову, і нові крики вмить розбудили всі дома.

Саме коли сонце виглянуло з-поза горбка св. Косми й Дам'яна та ярко освітило золотий півмісяць на шатрі Сулеймана, до Ібн Якуба підійшло трьох людей. Двох тугих,

у шкіру одітих парубків перегнуло його через пеньок, уставлений посередині площі, а третій, у коротку червону курту одітий, вправним рухом заложив йому між зуби ховстало. Заскреготіли зуби об залізо, яким ліва рука ката стягала вділ долішню щоку жертви. Востаннє зверещав ще Ібн Якуб, та в цю мить кліщі вхопили його язик і з легким скрипінням жил вирвали його. Кров бухнула з рота, лікар замовк і помертвів. Тоді канцелярист повернувся до ката.

— Четвертувати! — гукнув.

— Живим?

— Живим! Части розвісити на стовпах, голову вбити на спис!

В одно заревіла з утіхи зібрана юрба. А в цю мить від північного боку загуділа перша турецька гармата...

IX

Аж до тринадцятого вересня не знали обложені, що таке обстріл твердині. Щойно з того дня розшаліло над городом справжнє пекло. Сто гармат від суші, двісті від моря стріляли невпинно не тільки на стіни, але й на само місто. Яйлак, капудан-паша, засипав стрільнями обидві пристани. В Мандраччо потонуло кільканадцять купецьких суден, подірваних, мов решета. У воєнному порту, де обороною правив Аржільмон, галери ордену відстрілювалися, як мога, й затопили навіть декілька турецьких суден. Одначе гармати вистрілялися, надто часті вибухи в розпалених дулах повижолоблювали в них заглибини, які кожної хвилини могли довести до розриву, а нових гармат не було в запасі. Треба було припинити обстріл ворога. Турецькі галери порозривали ланцюги, якими було замкнено пристань, і стали й собі обстрілювати город. Галери ордену тонули одна по другій, врешті треба було взагалі покинути гадку про дальшу морську оборону. До цього ще й грецькі матроси, яких остало ще кількасот у корабельних робітнях та на галерах, повтікали мало не всі. Ночами після «ашії», коли вгавала боротьба, вони човнами або вплав покидали пристань і, видно, перекрадалися через блокаду, бо ні один не вертав назад, а й на турецьких суднах не слідно було ніякого руху, ні тривоги.

Зубці стін города, товчені безпереривно стрільнями, щербилися й падали у рови, поторошені деревляні галерії валилися на голови оборонців — щораз то більше трупів хоронено щоночі біля стін. У серця залоги почало звільна закрадатися зневір'я й жах перед майбутнім. З усіх веж стежили через цілий день тужливі погляди за вітрилами на красевиді... Та хоч

уже минало три місяці від початку облоги, на обрії показувалися тільки щонайбільше скороходні судна з Мармаріди, Єгипту, з Царгорода або транспорти війська, поживи та стрілива. Раз тільки показався на прапорі хрест, та це був хрест Генуезької республіки, союзниці султана...

Водночас самі обложники знівечили додатні успіхи обстрілу. Вони метавками кидали в город вонюче стерво псів, котів та безрог або горшки з вонючими речовинами. Крім цього, не минала днина, щоб вагаги турків чи потурнаків не підходили до стін і не вигукували, що падишах навіть пси, коти й безроги велить вирізати та що ні одна жінка, ні дитина не уйде насилля і смерті. Наслідком цього тривога стала ширитися не тільки серед греків, вірмен та сирійців, яких усе ще немало було в городі. Від казні Ібн Якуба, пожару в його хаті та самогубства Есфіри наче якийсь новий дух вселився у всіх мешканців Родосу. Чоловіки хапали луки, самопали чи хоч би праці, вишукували на каменистому узбережжі плоскі рінчаки й вилазили на стіни або вежі, щоб полювати на турків, які вешталися по передпіллі твердині. Двох хлопців ухитрилося навіть підплисти до однієї з турецьких галеас, яка ночувала надто близько пристани, й укинути в неї горщок із запаленою скельною олією. Судно згоріло й потонуло, а оби-два хлопці діждалися прилюдного відзначення. Навіть жінки й дочки родійців стали опікуватися недужими, раненими, збирали кулі, які падали на город, і приносили їх гармашам та варили поживу для оборонців, щоб кухарі й челядь могли взяти діяльну участь в обороні.

Водночас до турецького табору день у день прибували свіжі транспорти війська і припасу, а в передпіллі йшла праця на всі руки. Джамак, тобто невимуштровані ще яничари, та тисячі копачів рівняли ґрунт для приступу здовж усіх стін города. Глибокі рови йшли серпантинами сливе до самих стін, а сотні тугих драбин складено купами на відстані двадцять п'ять сажнів від куртин. День і ніч сторожили біля них відділи яничарів, а кінні стежі ненастанно пробігали передпілля, щоб унеможливити випад залогі.

Така сама праця йшла під землею, і генуезькі інженери, користаючи із заняття всіх умів майбутнім приступом, заложили підкопи під усі важніші точки оборонної лінії. До викінчення їх треба було щонайменше місяця часу, а приступ мав відбутися за день-два. Тому великий візир, який дуже не любив генуезців, удався до султана, бо не бажав славою ділитися з ненависними джаврами. Сулейман прийняв його в шатрі сам-один. Він сидів на подушках, перед ним на ма-

лому, перловою масою й золотом викладаному столику лежав план Родосу з трьома червоними стрілками, які означували напрямки майбутнього приступу.

— Що єсть, чого нема? — спитав падишах.

— Великий падишаху, володарю Сходу й Заходу...

Рух руки Сулеймана припинив його.

— Що єсть, чого нема? — повторив.

— Ти знаєш, володарю! — була покірна відповідь.

— Підкопи...

— Зачаті!.. І я приходжу перед твоє лице, всемиловитий, з проханням прогнати з-перед твоїх ясних очей клятих джаврів. Завтра прийде наступ, то й камінь на камені не остане з цього кубла невірних, яких о коли б Аллах скинув у джегенну! Навіщо ж тобі улещувати джаврів правами й дарунками, які куди краще було б роздати віруючим мослімам? Писано-бо єсть: «О вірні, не дружіть з невірними!...»

Сказавши це, враз старий Пірі зрозумів, що осмілився осуджувати міру, повзяту падишахом! Один погляд на лице володаря враз відібрав йому останки самопевности й відваги. Він затрусився, наче осиковий листок, і похилив голову, мов цей, що очідає смертного удару.

Страшне лице падишаха потемніло, між бровами зазначився вже слід блискавки, яка мала впасти на сиву голову візира. Ось-ось — і плесне в долоні, а з-поза занавіс вискочить кількох сілігдарів... Та замість-цього десь ізвіддалі донісся до старця спокійний, рівний, звучний голос:

— Старий ти вже, Пірі, старий, і дощі минулих зим сполокали з твого черепа всю землю, з якої могли б вирости плоди. Зате нанесли вони рінь та румовища, в якому пліниться німиця й бодаччя. Могаммед II був би наплював тобі в твою білу бороду, Селім був би закликав бостанджіїв, щоб твій дурний череп засадили в яриннику замість артишоки, та я молодий, не боюся глупоти, тільки злови...

— Ти сказав, володарю! — поклонився візир.

— Відкіля твоя певність, що завтра прапор пророка маятиме зі замку Беджме?

— Ти знаєш, володарю!

— Ні, не знаю, а й ти цього не знаєш, старий ешаку! Та знаю, що Родос мусить упасти, і приспішую, як мога, цей упадок не тільки наступом, але й знанням, якого муфтії та улеми не допускають до наших шкіл. А тепер іди й вели оповістити війську: земля й вода належить до падишаха, добро і кров — до вас! Пустити дервішів у табор, хай хоч тільки користи буде із цих дармоїдів!

Один кивок руки — і Пірі-паша, аж синій від напруги і схвилювання, знайшовся за занавісою.

Всю ніч дёрвіші у високих, кінчастих чалмах бігали по таборі й обіцювали всім тим, що ляжуть під мурами Родосу в боротьбі з невірними, всі блага сьомого неба Могаммеда. Чотири ріки вина, меду, молока та кави, кароокі повногруді й широкобедрі гуриски, безліч керниць із погожою водою, достаток, дозвілля й усе, усе, чого так обмаль відмірив кісмет смертним у світі,— все те жде блаженних вибранців долі в раї. Хто ж не впаде на полі бою, той заспокоїть жагу життя на майні й тілах нещасних родійців... Величезні костри горіли у всіх полках, цілі гекатомби товару й баранів пеклися на них, а гори сніжного рижу купалися у ставках масла та баранячого лою. Пахощі часнику дратували ніздрі правовірних, а на двоколесних арбах їздили по таборі кухарі, які розділювали між мужву варені зернята гранатів, мигдали й горіхи в меду та пайки теріяку. Чи ж дивно, що розсвіт найшов військо падишаха в стані найвищого захвату й завяття?

Ревнули гармати всі, враз, як тільки у проміннях сонця блиснуло лезо меча пророка в руках Сулеймана. Заревли — і наче нечиста сила вселилася у гармашів. Вони спішилися, як божевільні, щоб якомога найбільше стрілен кинути на город. Зароїлися і стіни від оборонців, які бігли глядіти, що значить ця страшна пальба. І ось побачили вони, як від вежі св. Миколи аж по торгову пристань уся боева лінія була в огні, а з турецьких окопів стали висипуватися війська. Та не були це віддільні ватаги, які наступали на якусь частину укріплень, тільки маса, що мусіла залити всі стіни, як прилив — узбережжя. Передом ішли маси челяди з довгими драбинами та гаками, біля кожної драбини ступало кількох лучників з найнятими луками. Безпосередньо за ними широкими річками плили ополченці з усіх еляєтів Європи, Азії й Африки всуміш із ватагами джамаку. За ними, вистроєні у правильні лави, видніли грізні полки яничарів. Вони вийшли з окопів і станули позаду всіх. Ага яничарів об'їхав усю їх лінію і задержався напроти еспанської стіни. З поклоном підійшли до нього полковники, а в цю мить після останньої гарматної сальви загриміли труби з-під кватири падишаха.

— Вперед, вперед! Аллах акбар!

— Аллах! Аллах! — заревіло море голів і хлинуло прибоєм на стіни.

Враз обізвалися дрібніші родійські гармати, а по хвилі, коли перші юрби були вже близько,— мушкетна пальба.

Перший наступ спрямований був на німецьку стіну. Фон Гартберг, який ще попередньої ночі оглянув усі укріплення аж до брами Побідників, був дуже занепокоєний через те, що деревляні галерії на стіні були майже зовсім поторошені

стрільними, а що гірше — дві гармати, які Мартіненго велів був осадити на бильцях, лежали на землі. Даром прохав Гартберг французів із сусідньої башти, щоб відступили йому кілька своїх гаківниць. Вони відповіли, що головний наступ ще, може, звернеться проти них і вони не можуть обеззброювати своєї стіни. Приязнь Франца І зі Сулейманом, війна з Карлом V, зависть задля німецьких успіхів при обороні Родосу — все те звучало у тій відповіді, і глуха лють опанувала полковника. Одначе годі було прохати маршала або магістра про піддержку, бо перші ряди юрби челяди були вже над ровом.

Упродовж цілої лінії загрохотіли мушкети, галерії обсмувалися димом, і водночас із ломотом та скреготом зачепилися гаки драбин об заборолу, зубці галерії. Дикі зойки побитих і поранених кулями беззбройних носіїв озвалися з позасипуваних ровів. Челядь, яка спаслася від смерті, бажала, розуміється, тікати, одначе юрба джамаку й ополчення не пускала її назад. Арнавти навіть справили чурам на свою руку різню, щоб не перебивали наступу. З блідими з переляку, часто окервавленими лицами блукали нещасні одинцем поміж наступаючими сотнями і тікали до таборів. Але, може, тільки половина їх дійшла до окопів, решта згинула від родійських куль та від зброї власних панів...

Тим часом драбини зароїлися від арнавтів, сербів, болгар, волохів у пестрих, ярих одягах, і кнехти Гартберга увихалися, мов у кип'ятку. Одні стріляли з мушкетів, набитих кількома кулями, інші разили наступаючих довгими списами, які, наче блискавки, вискакували з-поміж зубців та зі стрільниць. Наче пожовкле листя, летіли люди з драбин; дикі верески, прокльони, стогони, зойки, лоскіт ударів, глухий гомін падаючих тіл, ненастанні вибухи стрілів — усе те лучилося в якусь жахливу гармонію скаженості, розпуки, смерті. Одначе Гартберг знав, що це не є ще головний удар, і приготувався до нього по змозі. Чотири метавки наладовано камінням і зладжено кількасот горшків, повних земної смоли, сірки та олії. П'ятдесят добірних кнехтів і стільки ж еспанців ждало рішальної хвилі бою за стіною, а й сам полковник не брав діяльної участі в обороні.

Вкінці остання хвиля джамаку перевалилася через стіну. Заломотіли доски галерії під тисячами ніг, змовкли стріли, та на місці їх здвоївся крик. Не було в ньому вже нічого людського. Нудкий випар крові оп'янював борців, одні добігали до стін, п'яні від захвату й від теріяку, інші, наче мартові вовки, скакали на них, щоб не дати себе здрулити із заборолу, яке було їх єдиною безпекою. Не було й помину про пощаду, неволю чи втечу. Кнехти Гартберга змінилися у стаю

лютих тигрів, на яких наляже юрба величезних молосійських британів. Вони уступають, щоправда, перед навалою, та кожний удар страшних кігтів чи кливаків несе неминучу погубу... Покосами падали румільські ополченці Аяса-паші, і було їх тричі більше, ніж оборонців, та водночас із-під окопів рушили спокійним, міровим кроком «оди» яничарів.

— Де великий комтур? — спитав Гартберг сотника Мельхіора Трейцгера.

— Його покликали на еспанську стіну. Він повів туди провансальців, бо там біда.

— Значить, приказ при мені! — добув меч Гартберг і голосом, який приглушив на хвилю всі інші гомони, закричав:

— Щити наперед, топірці до рук!

Ураз подалися кнехти за щитами, а по хвилі їх лава, щільно ослонена щитами, загородила шлях масі турецького війська. Рухом стіна підсунулася до ворога зовсім близько, так що навіть ганджаром годі було розмахнутися. А тоді над шкіряною стіною вирости голови й тугі рамена, озброєні короткими келепами, і заломотали об чалми, чепці та шоломи. Борці з'юрбилися в один вал, який судорожно хвилював сюди й туди, аж кнехти, не маючи місця до розмаху, пустили в рух прикріплені до келепів ножі.

Відразу впав перший ряд ворогів, дальші відскочили, наче від їжака, а кнехти з диким окликом перли за ними. Тоді всі, що мали щити, добули мечів і стали штихом помагати передовим або набивати покинені мушкети. І саме, коли турків приперли до забороло, грянула неправильна, але нечувано погубна сальва. Кнехти сипали у дула сікане олово, цвяхи, камінці і стріляли на два кроки. Ще раз захиталася лава, а там і звільна стала перевалюватися назад за забороло. Закричали з радості родійці, та водночас, наче вибух міни, вдарив об небо рев тисячі грудей: «Аллах! Аллах!» — і над зубцями та стрільницями серед туманів порохового диму замайоріли чалми яничарів. Вони розігнали побитих ополченців набоки, станули лавою на заборолі, віддали сальву з мушкетів, а там і кинулися з кольбами й шаблями урукопашну. Та тоді Гартберг станув на чолі запасної сотні.

— Метавки! — гукнув і, перехрестившись, кинувся на турків.

Заскрипіли гужі, над головами борців наче вихор подув — і нагло лавина скельних обломків звалилася на драбини, покриті тісно яничарами. Мало не всі драбини поламалися й полетіли вниз, а водночас запасні, наче ошалілі, врізалися в юрбу ворогів на заборолі. Не було тут уже місця для ніг. Треба було ставати на груди, плечі чи лиця лежачих. У німців були дворучні мечі, які з одного розмаху переполовинювали

людей, змітали голови, наче маківки, та торощили все вагою, чого не знищило вістря. Еспанці орудували списами, а інші кнехти своїми щитами загороджували дорогу до втечі кожному, хто бажав зійти з погубного шляху полковника. Упродовж кількох хвиль німці очистили стіну з турків, а тоді Гартберг велів на стовплене море голів кинути запалені горшки зі сіркою, смолою, кип'ятком. Завили нелюдськими голосами напасники і стали спішно відступати. Старшини й сам беглербег Аяс-паша приказував іти назад на стіну, одначе всі слова, поклики чи погрози були даремні. Ще й удруге метавки кинули валяву каміння на стовплених яничарів, які двигали вже свіжі драбини до стін, а накінець знову загрохотіла пальба дрібної гармати та мушкетів. Власною рукою зірвав Гартберг із заборол чотири турецькі прапори й застромив прапори цісарський австрійський, а поруч родійський. Оклик нечуваного захоплення вирвався зі стомлених грудей обложених, вони із здвоєною енергією стріляли на турків, та ці не відповідали вже зовсім, тільки якомога найшвидше відступали до окопів. По хвилі кнехти залишили мушкети, й тільки гармаші продовжали своє діло. Піші ратники зайнялися ограблюванням трупів та ранених і викидали їх за стіни.

Нагло до очей Гартберга, який саме старанно чистив свій мізком та кров'ю замараний меч, донісся оклик радості.

— Слава! Слава! Спасибі, своячки! От раз догадливі!

— Звісно, в ліжку навіть переможець чорта вартий, якщо він голоден! — докинули другі.

— Сюди, сюди, до мене, зірничко!

Від найближчих хат показалася ціла процесія жінок і дівчат, які несли у глечиках та дзбанках всяку їжу й напіток. За ними йшли старші жінки з водою й полотном до перев'язки ран. А ось між жінками побачив Гартберг і свою Геро. Вона йшла з Андріяною на лівій руці, правою вела за руку Ганса, а за нею ступала служниця з обідом для нього. Слоновокісне лице жінки, чорні, мов крило крука, коси та високий ріст вирізнявали її з-поміж усіх. Була це поважна, сувора краса старої Еллади, приведена в життя мудрим алхіміком, який і влив у мармурові члени частину свого духа. Та нагло проясніло це лице, наче хтось перед іконою запалив лампаду. Живо підбігла Геро до полковника.

— Ти тут? Здоров, не ранений? У тебе на лиці кров!.. Кажи, що з тобою?

Полковник усміхнувся, і його грізне лице теж вигладилося, риси зм'якли.

— Живий, здоров, це кров ворогів! Втомився тільки дещо.

— Мамо, що це? — допитував Ганс, дивлячися на огидну картину обдирання мерців.

Андріяна розплакалася.

— Мамо, чому татко такий чорний, як той мурин?

— Нічого, дитинко, це дим з гармат! — заспокоїла мама доню, а батько показував синові поламани драбини й оповідав про боротьбу.

У напівзруйнованій галерії сіли обідати при супроводі канонади, яка доходила сюди справа.

— Чи знаєш, що біля Амврозіанської брами ще б'ються? — спитала Геро.

— Знаю! Чути ж гармати.

— Ба, ні, це гармати з англійської і провансальської стіни; еспанська в руках сераскира. Всі лицарі ордену там. Коли б тільки тебе ще не кликали...

— Що ж, кохана! Військова справа — не забавка. Закличуть — треба йти...

Попив із дзбанка вина і поцілував Геро в уста.

— Не будемо спати цієї ночі. Після наступу у всіх галеріях одна руїна, кров та трупи...

Протягнувся, аж хруснули сугасти, й узяв на коліна Ганса, який, червоний, мов грань, допитувався про все, що бачив довкола. Зі щасливим усміхом гляділа на дію Геро і задумливо гладила голівку дівчинки.

Швидкі кроки та гамір голосів перепинили розмову. Якийсь хриплий голос попитував за Гартбергом, кленучи на еспанській мові й перекручуючи німецькі й французькі імена магістра та комтура.

— Це Кортезіо до мене від комтура! — крикнув Гартбург і мимохить посягнув за своїм моріоном, який зняв був з голови до обіду.

Вибіг з галерії і по хвилі вернув засумований.

— Мушу зараз із усіма запасними та двома сотнями французів йти на еспанську стіну. Прощайте! Під вечір прийди туди за мною, але без дітей. Могло б їм що статися...

— Ні, Георгі, як довго висить над нами небезпека, так довго не розлучуся з моїми янголятками ні на хвилину. Скрізь підемо за тобою... всі троє!

Х

Боротьба, яка велася на німецькій стіні, була нічим супроти страшного дужання на еспанській стіні, де сераскир Мустафа і ага яничарів особисто вели до наступу 20.000 найдобірнішої мужви. Турки, курди, араби, нубійці, головна сила

яничарів та безліч челяди вдарили тут на оверн'ятів, еспанців, англійців і провансальців, між якими було самого лицарства до шістсот голів. Приступ змінився швидко у вуличну боротьбу, у якій чисельну перевагу вирівнювали хоробрість, завзяття, а головню розпука оборонців. Незабаром загорілося кілька хат на окраїнах города, і серед огню йшла боротьба далі. Родійці підприняли кілька протинаступів, та всі вони були безуспішні. Мартіненго рішився тоді на скору руку укріпити ряд домів, які стояли напроти зайнятих уже стін, а сераскир прийнявся штурмувати цю другу лінію. Він велів у першу чергу стати яничарам і післав за піддержкою до Ахмеда-паші. Настала передишка, яка затягнулася до восьмої години вечора.

Вкінці рушили яничари вперед, а водночас великий комтур на чолі лицарства та кнехтів Гартберга вдарив на них якраз у вільному просторі між обома лініями. Закітлувалося у тісноті, та перевага була тут рішучо на боці зазброєного лицарства. Першу лаву яничарів розбили відразу, і сераскир не посилав уже другої на підмогу. Натомість велів стріляти із самопалів, і на надбігаюче лицарство грянули дві погубні сальви. Наче довбнею вдарені, спинилися лицарі хреста і відступили, а червоні плащі побитих встелили землю...

І саме у цей час на місце бою прибула Геро. Чіпляючися її одягу, бігли за нею діти, та вона не гляділа на них. Якийсь дивний неспокій огортав її. Довкола неї кипіло, мов у казані. Лицарі перемовлялися зі собою, сотники збирали і гуртували кнехтів, челядь відносила ранених у город, усувала побитих або заводила бійку про здерту з трупа аграфу, самоцвітний 'удзик, ручку меча чи кинджал. Старці, жінки, діти тасили на плечах зємлю й каміння, щоб виповнити пороблені виломи і прірви, глухий бас гармат із замку Беджме й італійської стіни глушив хвилями всі гомони, а вогонь пожежі купав увесь цей хаос у морі кривавого зарева.

— Георгі! Георгі! Де ти? — гукала Геро, та голос її губився у гаморі, наче дзвеніння комашки серед бурі.

Дика тривога здавила її серце, вона бігом подалася туди, де з горючих кривель летіли на вулицю перепалені лати та розжарені дахівки та де, наче чорти, увихалася челядь, що збирала ранених і трупів. Дещо далі темна лава яничарів набивала мушкети, і лунали оклики «Аллах! Аллах!» — мов крякання круків...

І ось наткнулася на кількох кнехтів, які несли у червоному плащі трупа. Далеко взад відкинена молодеча голова з великою дірою в чолі — він!..

У цю мить чиясь рука обняла її, наче кістлява рука смерти.

— Казав... не слухала ти... тепер бачиш... кинув тебе... ходи, остав його, я спасу тебе і твоїх!

З усіх сил відштовхнула від себе напасника, і він з усього розмаху упав під стіну горючої хати.

— Покинув він мене, та я не кину його! Це твій проклин, батьку, вбив його, та він упаде назад на твою прокляту голову. Тоді згадай мене!

Мимохіть спинилися носії й поклали трупа на землі. З острахом подалися діти перед скривавленою постаттю, яка щойно недавно голубила їх і цілувала, як тато, добрий, солодкий та такий дуже-дуже сильний! Це ж було найвище єство на світі, куди більше Бога, якого вони, прецінь, ніколи ще не бачили, і ось лежала ця постать тепер перед ними саме так, як ці тисячі трупів на заборолі, що їх бачили зрання...

— Мамо? Мамо, де тато?

Та Геро не відповідала. Вона клякла біля трупа і підняла обережно скривавлену голову. Куля зі самопалу поторощила череп і застрягла в мізку. Довго вдивлялася Геро у кам'яне лице мерця, а водночас кам'яніли і її риси. Хвилинку здавалося, що вона розплачеться, коли губи її спочили на ледяних устах коханця, та ні! Ні одна сльозина не показалася в її очах! Вона зірвала з нього червоний плащ і побачила, що закостенілі пальці все ще стискають ручку меча. Припала до цієї руки і, цілуючи її, стала добувати меч із застиснених пальців...

Між тим завважив її комтур Вальднер, який саме збирав розбите лицарство до останнього наступу. Він прибіг до неї і говорив щось, прохав відійти, лицарі теж мимохіть відчули увесь безмір її болю, коли побачили красу її і її діточок. Не один з лицарів, які щойно бачили тисячі смертей у найжахливіших видах, почув у горлі тиск болю, а то й заслони́в очі рукою й відвернувся. Та втім сталося щось, чого не надіявся ніхто. Мармурова статуя поволі ожила, бліде лице налилося кров'ю, спалахнули очі.

— Ви плачете, слабодухи, здохляки, труси? Ви спасаете себе, коли кращі за вас гинуть, як ось цей. Сором вам, погані! Ворог за хвилину опоганить усі ваші святощі, впаде високе місто ордену, одначе я не побачу цього упадку і збережу від ганьби мої скарби! Город, який не захистив героя, не збереже й нас!

Похилилася й одною рукою підняла із землі двоє діточок, поцілувала їх, назначила рукою хрест на їх чолах, а там... блискавичним рухом добула з-за пояса кинджал, пробила груди обоім і кинула в горючий дім з окликом:

— Не осоромить вас ворог ні живими, ні мертвими, глядім, щоб не осоромив і нас!

Закинула на ліве плече червоний плащ Гартберга і з мечем у правій руці кинула на лаву яничарів. Мов загіпнотизовані, рвучким потоком хлинули за нею лицарі, а там і все, що жило. Грянула сальва, та ніхто не оглядався на упавших. Даром накликували маршал і великий магістер озвіріле лицарство.

Геро наскочила зразу на сотника, який мимохіть подався, пізнавши під лицарським плащем жінку. Але гострий меч розсік йому голову з одного удару. Безумна жінка вдарила тоді на саму лаву і кількома ударами прорвала її. Меч двоївся, троївся в її руках, турки падали довкола, вкінці дикий вереск «Делі, Делі!» залунав між ними, і вся сотня кинула втікати.

Щойно тоді доскочили лицарі до ошалілої жінки і зі страшним розгоном вдарили на оторопілих яничарів. Через хвилю кипіла рукопашна на стіні, а там і перелилася на той бік. Яничари стали відступати і тіснили цих, що були за ними. Наче янгол смерти, бігла Геро перед військом, доки в певній хвилі не захиталася, поцілена стрілою в груди. Її піддержали найближчі, та меч випав із обезсилених рук, уста збіліли...

— Родійська діва впала! — гукнув у цю мить комтур. — А нам переказала пімсту!

— Пімсту, пімсту! — ревіла юрба й обвалом перла за ворогом.

Одна тільки людина остала холодною у цій пожежі сердець і умів — це Василь. Відтручений дочкою, він з глухим прокльоном піднявся із землі і, почісуючи тім'я, глядів на дію, яка вся розігралася на його очах. Сказана злість охопила зразу його згіркніле серце, та коли побачив, як трупи дітей проклятого адзиміта полетіли в огонь, злість щезла.

— Господи Боже! — зітхнув. — Миколо-Чудотворче, що зробили ви з моєї Геро? Вона божевільна, сказана!

«Тікати б! — майнула гадка. — Вона мене вб'є, якщо вёрнеться».

Згодом побачив, як Геро згинула, одначе нагла розв'язка його життєвої драми не заспокоїла його. Щойно кинула ним до землі його дочка, зараз із хаосу життя повставав велетень, який могутньою, непереможною силою викидав його зі свого круга...

«Йди геть! Тут немає місця для тебе! Те, за чим ти сюди приїхав, пропало. Цього, що ти міг і повинен був зробити, ти не вчинив...»

«Діти! Іменно діти!» — заскавуліла душа.

— Ах, це вона порізала їх, клята, не я! — бурмотів. — Якщо б була передала їх мені... та ба! Вона воліла смерть, ніж тихе кубло у дозвіллі...

Враз засвітилися очі старому. Привиди канули в забуття!

«...Гріш! Оливник, винниця, барка, і то не рибацька, а купецька... ох, усе те мое! Я ж батько!»

І, не дивлячись, як скінчиться боротьба родійців з турками над трупами його дочки, зятя й онуків, старий попід стіни наглухо позамиканих домів попрямував у квартиру Гартберга.

Ні живої душі не стрітив на вулиці. Біля самої хати розминувся зі слугою, яка у супроводі раненого кнехта, ридуючи, спішила до Амрозійської брами. Двері стояли отвором. Він увійшов туди хильцем і став підслухувати. Та в хаті було мертво і глухо, тільки звіддалі доходив гамір ратників, які вечеряли біля брами Побідників. Викресав вогню, найшов каганець на примурку біля воріт і швидко вийшов на сходи у кімнату дочки. Довгі тіні предметів падали на долівку, на столі стояла ще вечеря, зладжена для полковника, ще тепла й запашна. Василь широко усміхнувся і кинувся до відомих собі скринь. Одна була отверта, та в ній були тільки одяги, шовки, златоглав, парча, оксамити. Друга була зачинена, одначе старий угледів на стіні келеп і швидко відбив замок. Аж ахнув, коли глянув усередину. Шкіряні мішочки з монетами, дві коробки з прикрасами та всяка срібна утвар полонили його зір. Прожогом збіг надолину, де біля вогнища в пекарні лежало всяке господарське знадіб'я, взяв чималий мішок і вернув до скринь. Вистелив мішок штукою парчі стійности на п'ятсот динарів і без розбору поскидав туди зміст другої скриньки. Далі видобув ще з-за пазухи калитку зі своїми цекінами, кинув у мішок і оглянувся. Зір його впав на срібну тарілку з м'ясивом та овочами й на жбан з вином. Овочі викинув на долівку, м'ясо на стіл, надпив із жбана, решту вилив у порожню скриню, а жбан і тарілки сховав у мішок. Вино додало йому нових сил. Закинув мішок на плечі і, піддержуючи його однією рукою, другою набрав за пазуху хліба, а там ухопив ще кусень м'яса і, жуючи по дорозі, поплівся долі сходами.

Глуха мовчанка й пільма панували в північній та західній країні города. Старий, постогнуючи, йшов до пристани, та ніхто не спинював його по дорозі. Дійшов спокійно до набережної, де побачив рибалок, які сідали в човни, щоб виловлювати з води турецькі трупи. У їх гурті дійшов аж до відомого містечка біля портової тами. Отут сміло вскочив у воду і, похилившись, пішов здовж берега. Вода сягала йому до

поюса, бо був прилив, і старому важко було посуватися вперед. Він сопів, крєктав, але йшов далі, доки до добився до своєї дучки. Отут гойдався легкий човен, на якому привіз був Гартберга з Хальке.

По хвилі човен викинувся із дучки і прямував повз берега в сторону Лінду. Було темно, одначе хвилі давали легкий фосфоричний блєск, а старий жваво робив веслами. Прилив ще не скінчився, і треба було вважати, щоб хвиля не кинула судна на беріг. Старий обливався потом, але працював з усіх сил.

Аж ось почався відлив, і хвиля сама несла барку на отверте море. Досвідний моряк знав, що вистане тільки час до часу ударити веслами, а там самою кермою можна було пригнати судно до пристани. Сів біля керми і пустив волю гадкам, які роєм насіли старечий ум. За ним на темному небі, ніби одверта рана, червоніла луна, та вона пригасала звільна.

Що значила ця луна? Це не якась там облога якогось там города — це ціле життя, все минуле, весь зміст цього, чим жило досі його серце. І все те, все те згоріло, тільки червона луна лягла на все небо: Люта кара всемогучого Бога на латинів і відступників довго давала на себе ждати, але коли впала на їх голови, не лишиться після них нікого, хто розказав би про їх загибель, хіба він один... праведник!

Старий перехрестився, зір його спинився на бокатому мішку зі скарбом. Йому, правовірному, побожному праведникові, дісталася й нагорода...

Нагло скрикнув... Йому видалося, що на носі барки сидить Геро, уткана з ніжного морського опару, а з-поза неї підіймається виразисте грізне лице полковника...

— Во ім'я Отця і Сина! — перехрестився вдруге рибалка, і мара щезла.

Відкіля вона взялася? Він же ж не душогуб, не зрадник! Він зрадив раз латинів, а раз зрадника жида, тож в обох разях добув собі тільки заслугу... Він бажав рятувати Геро та її діточок, одначе вона сама повбивала їх і себе! Ні в чому не винен він, і совість його чиста. А за це — слава тобі, Господи!

Зітхнув набожно й узявся за весло. На небі погасла вже луна зовсім, тільки легкий хлюпіт хвиль перервав тишу. Направо бовванів масив острова, а далеко перед ним, дещо направо, світильце. Це світляний знак для турецьких галер у Лінді. Барка плила просто на південь і мала так плисти ще дві години, поки керманіч скермує її на це світильце. Мірово вдарили весла об воду, за човном значилася рівенька смуга, яка легко фосфоризувала у п'їтмі. Та ось... у пере-

ливах хвилі замерехтіли голівки діточок — одна ясна, мов льон, друга темна, як безмісячна ніч у Архіпелагу. Та цим разом старий не хрестився...

На грудях дітей криваві плями, їх личка скривлені смертельним жахом — вони мертві! Чому? За віщо? І ось десь із давно забутої закутини старечої душі виповзла гадка: «Бідна мати не мала кому лишити діток!»

Ох, так ось чому ввижаються йому діти, ось чому мати побила їх! Бо чи він не продав би був їх першому стрічному торгівцеві невільників? Без сумніву, так! Це ж адзиміти, латини, як і їх батько!

Весла випали з рук старця. Геро була б жила при ньому, якщо б він був увійшов у її життя, як віднайдений її батько та дідо її дітей. На його зів'ялих грудях була б виплакала весь біль після смерти Георгія, і зараз сиділо б їх у човні четверо... Якщо так не є, то це його вина, старого засліпленого гаріки! Ось чому із хвиль виступає знову бліда мара і сідає на мішку... А може, вони всі там за мішком?.. Горе!

З ломотом упав старий на коліна і, дрижачи всім тілом, став зразу молитися, опісля, добув зі скриньки під чердаком жбан вина і пив, пив довго, доки не показалося дно. Тоді отрясся і враз замітив, що мари щезли знову. Любо тепло розлилося по старечих членах, ліньки стали звільна заколихувати його до сну, заплющилися очі...

Не бачив він, як від далекого світельця у Лінді відділилося друге, ще менше, яке поплило по хвилях моря і підходило щораз то ближче до нього. Ось чути вже шум довженних весел, видко, високий чердак, а над хвилями почувається голос наставника:

— Бір, ікі, еч! Раз, два, три!

Аж ось вартовий на носі галери закричав грімко. У човні зірвався рибалка, та в цю мить, поки ще прочуняв Василь, дзьоб галери з усього розмаху вдарив об крихку барку. Тихий тріск та хрупіт — і човна якби не було...

— Кісмет! — сказав вартовий про себе і зголосив надходячому старшині.

— Ми переїхали якогось балікджі. Він спав!

— Аллах інгаль! — закляв старшина.

На обрії став сходити місяць...

ТІНЬ ВЕЛЕТНЯ

Оповідання з 1812 р.

ВІД АВТОРА

Пробуваючи довший час у Стирії (1904—1906), мав я нагоду не раз і не два стрічатися з живою ще тоді традицією староавстрійських часів. Залюбки показували бувиші австрійські урядовці та військові всілякі дипломи, письма, відзнаки, записки, мініатюри, образи з часів перед 1848 р. Між іншим, зовсім случайно попав мені в руки записник офіціра австрійської армії з рр. 1809—1812, якого автор був українцем і походив з дрібношляхоцького роду у Східній Галичині. Мене захопила головно одна черта, доволі рідка у характерах інтелігентів того часу, а то національна свідомість, вироста на історичному підкладі. Тим-то я й задав собі труду і перестудіював спомини сього, на жаль, безіменного автора дуже точно. Як розказувала власниця цих споминів старенька пані К., автор привіз їх у 48-му році вже старцем. Його син, майор у чинній службі, бажав саме перевезти старенького батька над море, та у Грацу, знесилений дорогою, старець помер. Пані К. найшла після похоронів у кімнаті її заїзду, яку замешкував майор, чималий зошиток, записаний виблідлим чорнилом, і переховала його як пам'ятку давнини. На жаль, не міг я дізнатися від старенької імени майора, а тим самим і автора. Вона вимелювала вправді якесь там ім'я на «скі», але чи се був Бибельскі, чи Дубельскі, чи Типельскі, чи яке друге порекло, не знати.

Спомини писані нерівномірно. Місяцями автор аналізує зовсім по-літерацьки твори письменників, то подає відписи листів від звісних діячів часу Наполеона, то легкобутнім тоном новеліста покпиває собі зі шляхоцьких пересудів та з моралі вищих кругів товариства, головно польського та німецького. Подекуди зате підіймається понад рівень мемуариста і зі захопленням висловлюється про післанництво інтелігенції між закріпощеним народом та кидає громи на непричасність та безідейність українського духовенства у першій половині 19 в.

Вже здавна мав я чималий том листів саме зі сього часу і мимохіть зіставляв гадки автора споминів зі змістом сієї

переписки. Вони годилися у багато дечому, так що картина ставала щораз то повнішою, аж довела до концепції нижче поданого оповідання.

Культурно-історичні студії над даним часом дали, одначе, таку масу матеріалу, що показалося неможливим вмістити його у тісних рамках оповідання. Повість, яка має метою використати його і дати, по зможі, повну картину нашого життя у першому десятилітті 19 ст., ще не викінчена, тільки зразок з неї має появитися у збірці «Золоті Ворота». Оттут подаю у зовсім окремому творі тільки те, що відноситься до героя, виростлого у чорно-жовтих рамках східногалицького загумінка, без претензій до цілости картини та повноти красок.

Львів, у жовтні 1924 р.

I

Швидкі удари молота об ковало звінким гомоном неслися з кузні. Коли вривалися, місце їх займав ритмічний стукіт дрючків та астматичний сопіт міха, а тоді крізь темні ворота падало сильніше зарево на густі кущі орішника, калини та бозу по той бік дороги.

— Траф! — почувався по хвилі приказ, і знову гуділи сильні, одностайні удари, а з тьмавих воріт вискакували сніпки іскор.

Западав вечір. На дорозі десь за Бурштином сонце поринало між вузькі, довгаві полоси хмар, а заховавшись за них, кидало на світ злобні, повні кривавої злючости, ворожі погляди. Червона заграва вкривала все небо, аж по боківські ліси, а по землі розіллялося наче море рефлексів далекої боротьби титанів, велетенських пожеж, вибуху всіх вулканів далеких Америк... Рівночасно від півночі та сходу приходила ніч, яка аж по сю хвилю таїлася у Чорному лісі, у хохонівських борах, а може бути, що аж у поморянських нетрях десь біля Краснопуші. Наче казочний чорний птах розпустив по небу темні крила, а перед ним з острахом та стидом тікав світ...

— Подай чересло, Гнате! Готове?

— Уже вецує.

— Траф!

Сим разом швидше та довше товкли молоти, а кожний черговий удар глушив сухим, тупим стуком звінкий відгомін

ковала. Так-то ковалі користали з хвилини м'яккости та податливости неуступчивого заліза і в поті чола трудилися, щоби закріпити за собою успіх: новий вид, який надати бажала їхня рука мертвій масі.

Та ось десь із-поза цвинтаря донісся до воріт кузні голос дзвона, а в сью мить засичала та забулькотіла вода, у яку поклали готове чересло. Крізь двері кузні хлинула білим туманом водяна пара, а вслід за нею з кузні вийшло двох мужів.

Оден тугий, кремезний, може, шістдесятьлітній, виглядав, наче славний на всю Европу московський генерал Баггегуфвудт, або Баговуд, широкий та плечистий, ніби крилатий дуб у Чорному лісі, який від сотень літ ставить чоло всім бурям та громовицям часу. На випуклих грудях зложив руки, яких не постидався б і придвірний пегліван султана, а тяглі, суворі риси лица виражували повагу, тямучість та ніби якийсь сум. Зате біля уст блукала черта м'яккости та ніжности, якщо тільки старий звертався до сина.

З будови та вигляду син був би двійником батька сорок літ тому. Те саме високе чоло, ті самі великі чорні очі, густі брови, острі обриси вилиць. Тільки волос був чорний, не сивий, а намість ніжности гостювало на молодому лиці огірчення. Воно-то вирило біля уст легкі брижки та назначило чоло рисом гніву. З-під підкочених рукавів сорочки визирали м'язи, ті самі, що у старого, тільки більше повні, пружисті, молодечі; видко, не набув він їх виключно тільки біля ковала. І справді! Від лівого виска висовувалася на чоло біла згоїна від удару шаблею...

— Неділя йде, спочинемо! Слава тобі, Господи! — перехрестився старий, прошептавши отченаш.

Син не відповідав. Зложивши руки на грудях, як передше батько, глядів він у криваві блески, що вмирили на заході. На чолі поглибилася брижка, ніби нова хмарка прислонила соняшний світ. І так стояв довго-довго. Мовчки глядів на нього батько, вкінці зітхнув і поклав руку на плече синові.

— Дарма, Гнате, минулого не вернеш! Навіщо ж троїш себе спомином? Слава прогула, та гаразд, що ти дома.

Живо відвернувся син до батька.

— Невже ж ви, тату, гадаєте, що мені банно за військом? — усміхнувся зневажливо. — Навпаки, мені так весело, так добре, що я з вами, і то на весь вік!..

Коваль понурив голову.

— Ба, ти не хочеш сказати, але я знаю, чому твоє чоло супитья. Так що ж! Я не в силі дати тобі гроша на виїзд. Хоч би і продав хату, і все, що маю, то ти і року не пробув би на сі гроші у городі. А що опісля?

— Опісля? — весело засміявся син.— Опісля став би я писарем у пана Венявського або домашнім учителем у якого економа чи управителя, а врешті скінчив би кар'єру за протекцією хлібодавців у якому циркулі. Про се і говорити не стоїть.

— Гей, якби так піп Ришинський післав був тебе у Відень. Він вислав, прецінь, туди сина, то і ти був би йому придався, як придався у латинській школі. Хіба з тебе не був би так само добрий піп або і кращий за його сина? Ти ж шляхтич!

— Так, але я не з попівської рідні! — відповів з комічною повагою син.— То за мною ніхто не обстане.

— Все-таки дяком міг би ти стати хоч би й зараз.

— І те ні! Гнат Бибельський алілуйком не буде, а там,— додав з усміхом,— і до сього Ришинський мене не схоче. Та ходім у хату! Вже і голод дошкулює. Втомився!

Замовк, та, видко, неспокій і побоювання батька убавили його вельми. Але батько не спішився йти.

— Слухай, сину,— сказав по хвилі,— я невчений — правда, але знову не так, щоби мене можна було збути чим-небудь. Мені шістдесят три роки, письменний я і, кажуть люди, що і тямучий, то ти мені баків не забивай! Тямлю я і конфедератів, і гайдамаччину, і Французьку революцію та війни, пошести і голод, а з усього того навчився я чимало, чого не вичитаеш у ніякій книжці. Тому знаю добре, що тут у нас ніякий русин без панської ласки далеко не заїде, хіба оляшіє, знімчиться або піде в купці. Але знаю я і те, що у Відні є школи для наших людей, і тому гадаю завтра-позавтра їхати у Львів до владики... Ти латинську школу скінчив...

— Шкода, батечку, вашого труду. Чи гадаєте, що я не найшов би був сам туди дороги? На жаль, піп із попом завсіди знаються, й одно їхнє слово більше значить, чим моїх сто. Раз я не хотів... то мені заложили всі дороги відусіль...

Замнявся Гнат, почервонів навіть, наче зі стиду, але у сутіні вечора не помітив сього батько. Зате не уйшло його уваги збентеження молодця.

— Чого не хотів? Кажі! Ось сього я, старий, діждався, що моя одинока дитина вже три роки криє від мене тайну, мов від ворога! Га! Нехай і так! Не я вислав тебе у світ, не годував тебе, не одягав, то і права не маю. Ходім!

Замкнули кузню і повільною ходою попрямували в хату. І хата, і кузня стояли край села Дитятина, над потічком. Була се доволі висока, чиста, біленька хатина, яка скидалася радше на міський дімок. Довкола був сад, пасіка та яринник, але ні стайні, ні клуні не було. Тільки маленька повітка

стояла між хатою а кузнею на склад заліза та ковальського знадіб'я, а під повіткою був льох.

Крізь сінешні двері падало червоне зарево від ватрака. Воно освічувало поставлену перед порогом низьку, застелену рядном широку лаву. На порозі сиділа гарна, молоденька ще жінка з дитинкою при груді. Жура і злидні передчасно поорали ніжне личко молодички, а ціною чистоти її одягу була безліч лат та напровок, які видніли на її міській каптанці. Побачивши обох мужів, вона живо зірвалася, щоби побігти за вечерею, але спинив її старий коваль.

— Сиди, Маріє, не турбуйся! І самі найдемо, що потрібне, і вечеру заставимо, а ти догодуй мале та клади його спати!

Жінка всілася, прошептавши декілька незрозумілих слів. Старий зі сином підійшли до цебра з водою та вмилися від копоту й пилу. Опісля зняли з вогню казан із кашею й насипали у миску.

Тим часом Марія приспала дитину, а там і сіла вечеряти поруч господарів. Іли мовчки, закушували хлібом та сіллю, а коли виїли усю страву з миски, Марія підсипала свіжої.

— Молока з двора принесли? — спитав старий.

— Принесли, батьку,— відповіла Марія,— а й іще щось передали, тільки я маю вам се передати аж завтра при обіді.

— Що ж се таке? — поклав на стіл ложку коваль.

Блідий усміх, якийсь ніби чужий, позичений; блукався по лиці жінки. Гнат зацікавився теж і перестав їсти.

— Був економ Антко і казав, що завтра з полудня зайде сюди ніби мимоходом пан. У нього діло до вас, то ви зробіть так, щоби у вас нікого чужого не було.

— А то до нас до кузні не міг зайти?

— Казав, що не має часу, але я гадаю, що боявся.

— Чого? — двигнув раменами старий.

— Звісно, чого! — засміявся Гнат.— На злодієві шапка горить.

— Ну, не він злодій, а його пан! — покивав головою старий, та, видко, не до сміху було йому.

Швидким поглядим великих чорних очей обкинула молодиця обох мужів.

— Вони всі злодії,— сказала нишком про себе, ніби сі слова проти волі вирвалися з неї.

— Що ж він таке приніс? — спитав по хвилі батько. Знову ледве замітний усміх промайнув по личку молодиці.

— Пляшку горівки, дві — меду та з півкаменя вудженини.

— І ти все те прийняла? — обурився коваль. Молодиця розвела руками.

— А що ж я, бідна, могла вчинити? Не моя хата, не моя рідня, не моє і право. Моя тільки отся дитинка та сі ганчір-

ки! — І вона сумним поглядом обкинула свою драну одержу.— А завтра неділя! — зітхнула по хвилі, і сльози закрутилися у її очах.

— Ага! Завтра Абрумко з Библа принесе тобі дещо потрібне, ти розглянь, чи добре, і виторгуйся з ним. Він ще з весни винен мені гроші за два вози, то схоче тебе й мене обдурити на купні.— Тут старий поклав руку на схилений голові жінки.— А завтра ранком, ще заки задзвонять на утреню, возьмеш, дитинку, усе те, що сьогодні приніс Антко, і віднеси до Гриця Запоточного, що сидить саме напроти двора. Як тільки пан вийде з хати, то він нехай сейчас віднесе усе і передасть Анткові. Поняла?

— Поняла, батьку! Спасибі за ласку! Досі навіть Бог на небі не милувався наді мною,— лебеділа, а сльози спливали густо по її ягодах.

— Добре, добре, годі вже! Про се опісля! Остав се, йди, мале збудилося!

Марія зрозуміла, що батько не бажає подяки, і відступила. Узяла казан та ложки і пішла у сіни мити посуду у цебрі на високих ніжках. Батько і син остали самі. Вони позакурювали люльки та мовчки гляділи на місяць, який звільна підіймався з-поза Долинок та ліса. Вкінці заговорив старий:

— Ну, а теперечки скажи, сину, чому Рищинський не вислав тебе зі своїм сином до Відня та запроторив тобі шлях до звання. Ти ось уже чотири дні ходиш у кузню, якби справді бажав стати ковалем, смієшся, жартуєш, маєш кращий одяг, чим я коли бачив на мойому віку, а мені, старому, ні словечка не скажеш, відкіля те все взялося. Бачу також, що у твому усміхові є жовч, а не вмю тобі помогти, ні тебе розрадити...

— Що ж, хочете, розкажу! — начав син.— Се давні події, ще з того часу, як під Славковом Наполеон побив нас та москалів і подиктував цісареві соромний мир. Я був тоді у другій клясі гуманіорів і так підвчив, було, Ореста, що небагато має із ним мороки. Тому й узяв ще другу корепетицію у ректорського приятеля Зухера, який був суддею і жив на Галицькій вулиці. Властиво, він раніше називався Сухар і був сином винаря з Комарна чи Щирця, але жінка німка та начальник суду, знімчений поляк, доїхали кінця рутенові. Він присів і прозвав себе гер фон Зухер, дістав аванс, ордер, а його син був уже зовсім знімчений. Був се дуже любий хлопчина, кучерявий, синьоокий, живий, як іскра, веселий та дотепний, як мало яка дитина. Хвилинами, одначе, хлопчина задумувався, сумував, глядів тупо перед себе й не відповідав на питання. В таких хвилях він не понимав ні слова з лекції, і се було причиною, чому старий Зухер, чи там Сухар,

узяв мене. При першій нагоді спитав я хлопця, про що саме думає він у таку тупу хвилину.

«Не знаю! — відповів збентежено. — Я й так мало коли думаю, бо й про що?»

Я остовпів. Коли старший двигне плечима й махне рукою на все та стане запиватися чи грати в карти, се зрозуміле й оправдане. Але дванадцятьлітній (щоправда, скороспілий) хлопець?..

Згодом, одначе, зрозумів я його. Він був наче той кажан між птицями та ссавцями. Мати хоробливо тряслася над одинаком, не давала ні виходу, ні книжок, засипувала цукорками і забавками, бач, грошовита була з дому. Батько всю днину чепів у канцелярії або в касині, і хлопець нудився. А коли тямучий хлопець нудьгує, то або дуріє, або... пускається. Іванко, або, як його звала мати, Ганс, був надто чемний та добродушний, щоби дурити, а надто релігійний та непорочний, щоби передчасом бігти за повіями, бач, йому пішло щойно на тринадцятий рік. Аж ось раз при науці руської мови згадав я Іванкові, що я рутен.

«А тато казали, що ви шляхтич», — здивувався хлопець.

Тоді я йому пояснив, що між рутенами можуть бути шляхтичі та що в них є своя історія та свої бажання і цілі. Тоді він ні відси, ні відти скочив із місця, бігав по кімнаті, вкінці розплакався і каже: «Всі дивуються, що я якийсь не той став, що давніше, а все те з того часу, коли товариші поляки сказали мені, що я непотрібно дуося, бо мій тато навіть не шляхтич, а звичайний собі чорнопиский рутен. Я обидився й пішов до ректора на скаргу. Він покарав провинників карцером, що то, мовляв, у імперії наймилостивішого нашого цісаря такі самі добрі рутени, як і поляки. З того часу я наче між небом а землею, не знаю, чого держатися, думаю, гадаю, та нічого придумати, ні вигадати не можу. Не знаю, що відповідати товаришам, і вчитися остобісіло, тому не уважаю в школі і беру двійки. Пристану, бувало, до рутенів, то вони лають мене Гансюком, що то ні пес, ні баран. Німців у нас мало, поляки ворогують на мене ще за цей карцер та й маєш!»

Я дуже обережно пояснив хлопцеві, для чого батько балакає до нього по-німецьки, вихвалив його маму, німецьку державу, науку, німецький лад, розказав йому про минуле нашого народу, усе, що знав я про князів і козаків, та змалював злидні попівсько-хлопського побуту по селах, а далі кажу, що годі держатися тямучому народу, якого на ділі нема.

«А ви кленете його теж?» — спитав мене Ганс. — «Я ні, — кажу, збентежений, — в мене рідня та земляки рутени, я маю бути попом, не то, що ти, син оберріхтера, та ще з ордером».

Та тоді малий зірвався з крісла і закликав: «І я не клену сих змучених рабів, доки мого життя. Тепер уже знаю, хто я, і вже не вишу у повітрі, як жидівський оселедець. Ура!»

З того часу хлопець як не той став. Учиться, відповідає, цікавиться наукою, як ніколи. Стара Швабиця підвечірками годує, ковбасою напихає кишені, а коли з кінцем року дали свідоцтва, Ганс дістав першу льокацію. З того часу мав я дві корепетиції з Орестом і Іваном через оба роки філософії, а коли скінчив науку, був певний, що вийду в пани.

Тоді востаннє приїхав я на ферії сюди в році 1808.

Гнат спинився в оповіданні і відітхнув глибоко. Батько покивав головою.

— Так-то воно було? Я й не знав. Тут піп Рищинський розказував, що Ореста взяли до Відня, але тебе ні, бо ти непотріб і не здав кляси, чи як там. Щастя, що наша бибельська шляхта не дуже-то журиться про науку, а то сміялися б над старим, що то цілих штанів не має, а сина на пана вчив. І так дитятинські хлопці сміються. Але ти кажи, яким світом ти попав у військо, а не у семінарію.

— Десь після Маковея, коли вже була пора збиратися у Відень, покликав мене Рищинський до себе.

— Так, пригадую собі! Був тоді навіть вельми ласкавий і дивувався, що ти за п'ять неділь і носа не показав під його смереки на попівство.

— А знаєте ви, тату, чого він від мене хотів?

— Ні!

— Він хотів, щоби я йому присяг,— дословно кажу,— присяг, що якщо скінчу богословіє, то оженися з Наталкою...

— Що? — крикнув старий.— З сією... сією гувернанткою?

— Так! Відколи вона втікла за сим паничем у Сернки, відтоді старому пішло, як із каменя. Куди-то не пісав, кого не чіпався, чого не обіцював! Ніхто Наталки не хоче, навіть не приїде поглядіти, яка вона, та цяця. Коли її наздігнали у Бурштині, зчинилося збіговище: було кілька попадь на торзі, а кількох попів у заїзді — та як узяли на язика, то від угорської границі по Томашів усе загуло про нечуваний бешкет. Ось і ви, батьку, називаєте її гувернанткою. Нібито вона сьому винна, що мати посилає її у двір учитися з панною Анелею? А що навинувся панич? Мій Боже, всі паничі такі! Шкода дівчини, бо гарна і добра, а що нерозумна,— то на те дівчина і є.

— Та воно правда, але все-таки на таке м'ясо нашої собаки не зловиш! — втяв старий.— І якби ти...

— Якби я був хотів, то ні ти, ні людські язика мене не злякали б! — рішучо заявив Гнат.— На жаль чи на щастя,

мені і не снилося про подружжя, і я відказався. Тоді Ришинський загрозив, що розголосить скрізь, що я масон, ліберал, що ні в Бога, ні в цесаря не вірує, і я не то попом, але і дяком, ні учителем не буду міг стати. Дармо нагадував я йому, що його Орест без мене хіба по селі жеребцем іржав би, а батькові корови ішли би, ось як у Бокові, на придане для дівок. Дармо обіцював, що й даліше заопікуюся ним у Відні, бо по-німецьки вмю не гірше німця,— усе дарма. Старий запінився, вилупив очі, люльку стовк до порога, цибухом валив об землю, а ногами тупотів, наче кінь у стайни під час пожежі. А, знай, заєдно своє репетує: «Бери Наталку — все твоє, що бачиш. Маю п'ятдесят моргів власних у Сернках, гроші, достатки, та й моя парохія і мій вік ще не минаються. І тобі вироблю парохію, де захочеш, я митрополитові свояк. Як же ні, то попрощайся з реверендою і кольораткою».

Та тоді взяла й мене злість, я плюнув і пішов домів. Ви знаєте, тату, що я бажав завсіди жити на селі для простого народу та для науки. Сі всі книжки, які привіз я зі шкіл,— мої. Я купив їх за гроші, які діставав від Зухера. Мої товариші ходили по шинках, прогулях, грали в карти тощо. Я купував книжки і гадав, що вони дадуть мені все, чого не дасть життя. Прецінь у нікого нема тільки вільного часу, що в попа на селі. У других краях попи вчать себе і других, пишуть, друкують, а в нас... Пасуть себе і товар, ну і продають теж одно і друге! — докинув по хвилі.— Не дивно, що мужик туманіє між нагаєм та горівкою, а панам буцімто не у своїй державі, під забором, як кажуть, ведеться, мов у раю. Гей!

— Звісно, крук крукові ока не виклює, панові полякові ближчий пан німець, чим власний мужик,— підтакнув старий.

А Гнат розказував далі.

— Важко було мені розставатися з моїми замислами, та годі було інакше. Не судилося мені жити між моїми на селі, і у городах живуть люди, а чимало може свій суддя, коморник чи циркулярний комісар. І у Львові можна було скінчити науку. Пішов я, як знаєте, пішки босоніж у Львів. Аж за Сиховом, геть на балках, надів чоботи та став десь коло полудня з Вороновської гори сходити на Галицьке передмістя. І тут бачив я табор новобранців, які зі співами та криками кликали мене до суто заставлених столів. Се, знаєте, добровольці йшли тоді до війська, бо на рік ладилася війна з французом. Та я не гадав тоді йти під кріс. У мене була легітимація, свідоцтва, і я з жалем глядів на запиті лиця добродушних, за вояків поперебираних мужиків із львівського циркулу. При Галицькій брамі стрів я батальйон гренадирів п'ятнад-

цятки — теж свої люди, ба, навіть пізнав одного поповича з... Сі вже більше мені вдалися, та все-таки і в голову не клав, що ще сеї ночі спатиму між ними. Аж ось за брамою, десь біля шпиталю коло Єзуїтів, хто йде повільним качим ходом? Зухер! Я здержався, зняв шапку і привітав його по-давньому, та він наче чортяку побачив, поблід, замахав палицею, мало що не вбив. «Геть, прокляте насіння, ти, шкіднику, ти, бунтівнику, ти, якобіне!» — зверещав, аж люди стали зглядатись.

— Що там сталося? — питав я себе, та ніяк не догадувався приводу до злости та крику. Зухер побіг додів, а я за ним. Він затріснув, одначе, мені двері перед носом, а по хвилі задніми дверми вибіг Ганс, червоний, мов грань, і, кликнувши на мене, побіг у сторону старого арсеналу. Я слідував за ним. Біля Босих кармелітів ми посідали, і там розказав мені Ганс, що причиною злючости батька було, що він при вписі у терезіанум подав себе за рутена. Мати розплакалася, розкричалася і намість висварити сина вибила патинком по лиці — тата. Старий закипів злістю і сказав Гансові, що за кару не допустить, щоби яка-небудь зі шкіл прийняла мене на науку. Усюди описав мене якобіном, у якого немає ні чести, ні тямучости, тільки палка, забита революційними ідеями. У сих часах вистало і сього, щоби мене знищити. Мене відправили з нічим і у Піярів, і у семінарії, і у медичній колегії. Оставали тільки Єзуїти, тобто латинське богословіє у Театинів.

— Як-то, на що ж вийшов би ти від них? — допитувався батько.

— На польського ксьондза...

Старий аж занімів і випустив із рук коротку люльку.

— Що?.. Ти... польським... ксьон... дзом? — промимрив.

— Так! Се було одно, що оставало, а друге — се військо. Я не мав і крейцера при душі, тільки було мойого, що одежина та кусок хліба у торбині, що дав мені якийсь мужик під Ходоровом. І так, бачите, став я вояком, надів білий кабат, сині штани гренадира, ледерверки та високе космате чакло з двоголовим орлом і начав службу охотника. Офіцири вельми дивувалися, побачивши, що я, шляхтич, який щойно-скінчив латинську школу, пхаюся в рекрути, але я бачив уже, як лукавством годуються люди у світі, злукавив сам і сказав, що бажаю пролляти кров за цісаря і волю. Після муштри мене взяли сейчас у канцелярію, але після двох місяців я відпросився у лінію, бо зачував, що йде війна. Мене зробили капралом, швидко опісля фельдфебелем у полку Цаха, а після битви під Асперном сам архікнязь іменував мене офіциром.

З отвертими устами глядів батько на сина.

— Я... як же се можливе, що ти... тут? — спитав.

Нервно засміявся Гнат.

— Що ж, не на вояка я вродився. Після Асперну прийшов Ваграм і мир, та я, як доброволець, служив аж досі і щойно за три роки подався до димісії. Сам генерал Кольоредо питав мене, чому не бажаю служити далі. Та я висидів за книжками весь час від 1810 року до літа сього року. Поздавав іспити у Відні і можу вступити у державну службу, коли і де захочу. Тому відповів, що мушу вертати до краю, бо без протекції не дійшов би я у армії вище капітана, а се для мене мало. Генерал покивав головою, засміявся, тріпнув мене по плечі і каже: «Ваша правда, гер фон Бибельський, маєте абшт, їдьте домів. Відправу дістанете осінню, на адресу, яку оставите в канцелярії корпусу. Все-таки прошу вас пильно стежити за вісточками з пограниччя, а якщо зачуєте щось важного, сейчас подавайте мені до відома. Тепер готовляться важні події, й одна людина часом більше варта, чим ціла дивізія». Зі сим я і вернув. У мойому клункові є повний офіцерський мундир та триста золотих, які дістанете ви, як тільки прийде відправа. З нею я і вступлю до суду. Декорованому офіцирові швидше повірять, чим якомусь там Зухерові у поезуїтському будинку. Ось і все! Як бачите, добився я таки усього, чого бажав. Попом не буду, але можу в кожній хвилі вступити у цивільну службу. Так проте, я не розказую нікому своїх переживань, ні успіхів, а й ви заховайте їх для себе. Так, я свобідний і не потребую зважати ні на що й на нікого. Я зовсім не бажаю собі, щоби мене вважали чимось більше, як тільки недовченим пройдисвітом. А й воно краще оттак із молотом при ковалі вимахати зі себе усю злість, якою накипить у світі руське серце.

II

Рожево та росисто вставав ранок з-над хохонівських лісів. Легенький вітерець ніс із-під діброви пахощі свіжого сіна. Вони оп'яняли усякого і вичаровували навіть на почорнілі, чорним трудом панщини поорані лица усміх. Сіно пахне... тепло, любо... розкіш! Усякий з повагою знатока розглядався по овиді, виставляв лице на подих леготу і казав: «Буде верем'я, вітер від сходу, посуха!» І в уявах злидених чорноробів малювалися різні принадні картини. Ось на сіножати під лісом м'яжке пахуче сінце, а у ньому він, простягнений як довгий із солом'яним брилем на очах... Спочиває, Сонечко вже зійшло з полудня, жара стоїть невиносима. У куцах шелестять ящірки і гадюки, з гущави виходить на сіножати серна... А він дримає без діла, без думки, зайнятий тільки

одним-одиноким почуттям спочиву, солодкої ліни... розкоші. А ось у жида Йойлика забава. Троїсті музики «ріжуть сойку» до уха, гарахкоче решето. Решето! Отсе справді ніби ритм життя, зривів, почувань, снування надій, хоч би й сих буденних, сірих, мужицьких, та гарних, як привиди раю. Хвилями задрибочуть пальці митця коломийкою, то знову заграють тугою протяжно, наче голос трубки з віддалі, то вдарять для зазначення розміру мелодії, наче військовий барабан. За вузьким, довгим столом сидять господарі й господині у святочних одягах і п'ють із цієї одинокої криниці радощів для старшої, досвідної людини. Бач, уже всі колишні злуди розвіяла буденщина чорного труду, нагай економа, злоба огірченої злиднями дружини. Вона одинока остала на потіху, розраду, осолоду, вона одна, паруха-сивуха, вонюча недогоном, заправлена вапном, бакуном, страшна отруя для душі й тіла, погуба для всіх і всього. Бо вона одна подає хоч на хвилину се найвище щастя побіч безділля — забуття... П'ють господарі, запиваються, а за сей час молоді крутяться на подвір'ї у танку. І вони ковтнули теж із брудної бочки Йойлика, а з духотою літньої жары мішаються нечисті віддихи танцюристів. Опари трійливої горівки прислонюють зір, усякий ледве бачить, із ким гуляє, та се й байдуже. Доволі й сього, що, придавлений чорним трудом, тупістю, несвідомою розпукою безнадійного буття, половий гін обзивається могучо у тілах, а танок — одинока краса сього зриву... Дивно! Стогін і регіт, шепіт і крик чергуються зі собою у розмові: не достає у них тільки сього, у чому лежить властива суть забави, — говору та сміху. Бач, говір та сміх — се вислови гадок та почувань, а тут немає ні того, ні другого... Ось вечір. Великий червоний місяць вплив на небо, тут і там миготять зорі. Парубок виспався, закурив люльку і йде до одної із двох криниць у селі. Оттут збираються й дівчата — і вона там буде... Забалакають зі собою... не про любов, ні про майбутнє, бо сього у них обоїх немає. Але заговорять про хвилю сповнення там, край діброви, в орішнику, або і дома — у садку чи у клуні.

І тупий, важкий сон без мрій, сон утомленої, зголодженої звірини покінчить усі ті гаразди...

Ось такі картини бачив Гнат не раз, не два, не сто разів, а його свобідний шляхоцький стан давав йому можливість не потонути у сій безодні, відчахнутися хоч тілом від сеї Геєнни людства. Але тільки тілом, не духом! Шляхта звичайно глумилася над хлопством а, бачучи, що навіть найбільше тямучі та наймаєтніші між ними не зуміли скинути зі своїх умів ярма поневолення та темноти, гордувала всіма без розбору. Інакше глядів на те все Гнат. Уже змалку вросло йому в серце глибоко спочування з усіма тими хлопчиками, що то, пасучи то-

вар по межах та окраїнах лісу, уступали ровесникові, наче паничеві, у свідомі «підлоти» свого стану. У пізніших роках, коли став ходити до шкіл, не раз заводив із отцем Рищинським гутірку про се, як би то у народі збудити свідомість, що він — у законоправній австрійській імперії, а не у шляхоцькій Польщі. Та отець Рищинський сміявся з нього.

— Ти, пане Ігнаци, хлопства не бунтуй. Воно тільки від ціпа та плуга. Йому зі сим добре. Возьми йому горівку, так він нашу кров пити буде. Пан — завсіди паном, а хам — хамом. Правда, багато дечого вірвалося шляхті, та у відношенню до хлопа домінія остала домінією, мандатор такий сам панський слуга, як колись підстароста.

Сеї неділі Гнат одягнувся в чисте білля та у цивільний одяг. Довгі білі штани прилягали обтисло до розвинених м'язів ніг, вироблених далекими походами та зашанованих здержливим життям, коротка барвиста камізоля та довгий сурдут брунатної краски гарно обгортали його стрункий стан, тільки галстук на шиї нівечив вимір усієї постати надто великим згрубінням шиї.

Сього не завважував, одначе, ні він сам, ні хто другий, бо така була ноша, а навіть дитятинці бачили у ній і пана циркулярного комісара, і мандатора. Ідучи в церкву, стрічав чимало людей, і оттоді мимохіть стали йому насуватися гадки про голод життя у сих похилених, розкиваних товпил. Вони, наче на процесії, вмиль скидали широкі, з грубої соломи плетені брилі та кланялися до землі «панові», а там і говорили одні до других, та так, що і Гнат се чув.

— Е, відай таки Гнат старого Бибельського вийшов а пани, а?

— Ая! Видко, вийшов. І не здав і вийшов.

— Ба, можє, наш піп на нього недобрий, то і збрехав; він, знаєте, до тої гувернантки...

— А, не будьте цікаві, Максиме, що вам за діло?

— Та я тільки так, щоб їх де яка холера всіх гамузом!

— Ая, ая!

Голоси сі були, наче малий голодний щенюк, якому вибив хлоп око. Кільки разів бачить ворога, стільки разів підбігає за ним хильцем і скавулить у свідомі безвинної кривди та своєї безсильності.

— Диви, диви! — говорив другий. — Я бачив його поза-вчера в кузні, а тут диви, яка цяця! Ніби мандатор або ста...

— Ба, куди мандаторові? Хлоп, як звір.

— Кривда людська його розпирає.

— Все-таки свій чоловік. Яка там кривда?

— Чорта там він твій. Такий він твій, як наш піп. В карти грати з панами, дукати збирати, шкіру дерти з нас усіх. От і свої, трястя їм мать!

— Та воно так, ая!

Почувалися, одначе, і прихильніші вислови, бо ні старий Бибельський, ні його син ніколи кирпу не гнули та не нехтували мужиками, як друга шляхта або піп Рищинський. Тим-то ставав не оден, здіймав крисаню й підходив у похиленій поставі цілувати «панську» руку. Не оден попитував про здоровля й панування і, видно було, радів стріччю з Гнатом. З трудом пізнавав молодець у сих жовтоскірих, кістлявих товпилах саме тих жвавих хлопців, із якими знався колись... П'ять літ у панщиняного чорнороба літ вісімнадцяти — се цілий вік... Панщина, парубочення, горівка, подружжя, все те в його побуті — се післанці загибілі, духовного занепаду, отупіння, смерти. Ще більше, одначе, чим спочування, заливала серце Гната жовч озлоби.

«Кому вони кланяються? Кого цілують у руку? Невже ж мій сурдут та обтислі штани значать більше, чим вік, тямучість, честь?» — «Без сумніву, так! — відповідає десь із глибини спомину голос старого фельдфебеля Гетки з першого батальйону гренадирів Цаха.— За глядкі піск кужда голька хіта! Оно сем завжди так». — І широка пика добрячого та з біса хитрого вояки кривилася у чортячу гримасу глуму.

Аж віддихнув Гнат, коли вийшов на горбок, з якого видно було церкву, і тут стрітив кількох шляхтичів із Библа. Сі вмить обступили його й завели гутірку на ріжні теми. Не тикали, одначе, переживань Гната, його теперішности та будуччини, бо швидко збагнули, що він нерадо про се говорить. Все-таки сама поява, певність себе та панська поведінка молодця подобалася всім, і тим-то Гнат з місця одержав стільки запросин, скільки було господарів у гуртку. Дальше стрічалися і дівчата, й не одно соромливе та вабне «очко» сіло на брунатовому рукаві або білому галстукові Гната. Та ось і церква.

Шляхта обступила крилос, а пан префект, старий Базилі Бибельський, *vulgo*¹ Дірка, посадив Гната у лавці біля себе. І знову фельдфебель Гетка відіззався в душі молодця, коли-то поважні, старші шляхтичі стояли довкола нього, а він сидів: за глядкі піск...

Зразу відпрошувався Гнат від такої чести, а там і погадав собі, що куди краще бачитиме мирян із підвищення; крилос був, бач, о яку стопу над долівкою. Звідсіля бачив бибельську шляхту, яка гуртувалася біля крилоса, та шляхтянки, які збитою лавою стояли біля стіни, там, де була коляторська лавка. Мужики виповнювали остальну церкву, притвір та цвинтар біля церкви. Почалася утренья, і Гнат, зайнявши міс-

¹ По-простому.

це біля дяка Трофима, гарним баритоном витягав епархіяльні напиви, які знав ще змалку. Подобалося се вельми шляхті, а навіть о. Рищинський звернув увагу на співака, який скривався, одначе, від його погляду поза головами мирян.

Та не до шмиги було се запитом Трофимові Нитці, якого задля хрипло-тоненького голосу називали в селі курієм. Його лютило се, що у звучній, могутній хвилі молодого голосу губився зовсім його безнадійний покрик, і тому почав нароком різнити, добирати вищих, то нижчих тонацій, доки священник не прислав паламаря з приказом; щоби старий держався голосу, який подав ксьондз, а не їхав півперек, бо після обідні обіреве цибухом. Трофим двигнув плечами, глянув їдко на Гната, але послухав, бо знав, що цибух ксьондза — се не є ніякий міт, а реальна, і то не раз вельми болюча дійсність. Від чого, одначе, винахідливість зрілого мужа, який бажає зазначити як слід своє становище та право навіть серед важких життєвих умов? Трофим став після відспівання респонзорії заєдно протягати останні склади, немовби хотів сказати: «Співаєте, як у коршмі, а то треба тягнути поважно, довго, торжественно, як ялося по закону, ось так...»

— Господи помилуй! — тягнув Гнат, а коли кінчив, «у-у-уй!» дочіплював Трофим за кожним разом, наче відгомін вистрілу у горах.

Оттак-то співали вони, шляхта тішилася, хлопи чудувалися, душилися від реготу жінки й дівчата, червонів від досади ксьондз, а Трофим аж синів від напруги. Коли нагло затуркотіло перед притвором, і у церкву ввійшов, приклякнувши на одно коліно, пан Венявські, дідич дитятинського ключа. Перед ним ніс покоївець подушку під ноги, за ним ступала дочка, панна Анеля з покоївкою, а на кінці льокай з книжечками. Ледве тільки розсілися у лавці, коли із захристії вийшла заживна попадая у широкому роброні, а за нею не менше показна дочка Наталка. Була се дуже гарна чорнява дівчина, може, дещо закругла, але гарно зложена і з добрячими темно-синіми очима. Мов малини, червоні уста та темні брови різко відбивали від стрункої, дещо рудавої Анелі, якої ягоди біліли на тлі темних стін та осмалених сонцем лиць, наче бліде, вилиняле п'ятно. Се п'ятно прикувало до себе на хвилю зір Гната, а й вона, видко, почувала на собі його очі, бо обернулася, а з глибоко осаджених, темних, сильно підкружених ямин упав на молодця визиваючий погляд.

Аж ось «Благословенно царство» заспівав грубенький піп.

— Амінь! — відповіли миряни.

— І-і-інь! — доскочив Трофим.

Пан Венявські оглянувся, панна Анеля засміялася, а о. Ри-

щинський відіззався півголосом до дяка, так що у малій церкві чути було виразно:

— Стуль писк, бестио!

Отець Рищинський аж зблід від досади, і Трофим зрозумів, що при пану коляторі ні на що не здалися його спроби удержатися на давній суспільній висоті. Він присмирнів, і з того часу обідня ішла, як звичайно. При апостолі дяк навіть попросив Гната прочитати, і той не відмовився. Звучно поплив під закопчену стелю незрозумілий зазив апостола Павла до «братії». Тут, бач, не було братів, а тільки пани та раби. На щастя, не розумів тут ніхто мови та змісту читаного, та ніхто і не стидався, а зате тим пильніше стежив за читаючим. Панні Анелі, видно, подобався чтець незвичайно, бо з усміхом хилила на бік буйною коафюрою вкриту головку і усміхалася солодко своїми, може, дещо завеликими губами. Наталка зложила руки на подолок і покрасніла, мов грань. Се ж був її, як батько казав, її Гнат... ох Боже! Він уже в людях... він пан, і то неабиякий... у новому одязі... такий здоровий, тугий, рослий... ах! Ба, то не те, що Мецьо зі Сернок, що то від першого разу навіть... а заки спромігся, над'їхав батько... От здохляк!

Найбільш, одначе, збентежився появою читця о. Рищинський. Він поблід і широко розплющив очі, та ще ширше розняв рот, а намість слів «мир ти» вибігли поза огорожу зубів слова: «А сцірво пшекленте!»

— Алілуя! — запіяв, недочувши, Трофим, і обідня пішла далі своїм ходом.

Після Богослуження, ще до відпусту, Гнат нишком вису- нувся з церкви і, заки люди вийшли з церкви, чимдуж чвалав бічними стежками у хату край села. І під час, коли батько мусів давати зібраній шляхті відповіді на тисячі питань дотично сина, Гнат спочивав на горбочку над «Вікном».

Було се жерело, яке било із землі з такою силою і так обильно, що своєю хрустальною, як лід, студеною водою виповнювало чимале озерце, а там і відпливало з нього здоровим потоком. Над сим потоком і лежало Библо. Шляхта не ходила, одначе, туди ніколи, хіба тільки за ділом до кузні. В неділю парадували всі дорогою від бибельського млина до дитятинського двора, бо ся дорога проходила мало не вся по вапнистому підложі, а тим-то не було грязюки.

Гнат віддихнув усією груддю після церковного задуху, і настрій його значно поправився. Вражіння його появи було незвичайне, і Гнат погадав собі, що би то було, якби так він прийшов був у церкву у лискучому білому кабаті і з червоними вилогами, золотими галунами, шаблею та високим чаком. Без сумніву, став би першою особою у домінії, а може, й у

всьому циркулі. Бач, війська під сю хвилю не було у сих сторонах, а найближчі полки стояли у Львові та Стрию. Анеля... Її погляд обіцтовав чимало. Гнат вернув не тим уже непо-рочним баранцем, яким покинув колись хату. Довга квартира у Відні, Оломоуцу, Берні, непевність життя та здоровля під час походів зробили своє. Гнат порозумів прижмурення очей та перекилення фризованої головки як слід. «Ходи!» — казали вони, а на заході се слово не було пустою фразою; ужиття розкоші за всяку ціну надто вросло у серця та уми пануючої кляси, щоби не киристати зі сього роду зазиву без ніякого стриму або застанови. Під сим кутом треба було глядіти і на сумну славу Наталки...

Усміхнувся, але мимохіть почув, що все те, про що саме думас,— його лібералізм у любовних чи подружніх справах,— це брехня! Ні, у нього нема у серці пересвідчення, що так воно може бути й з ним. Воно чуже його вдачі, чуже і вдачі його народу. Хіба серед гнету, злиднів, пільми часами живловий вибух звірячих похопів веде простолюддя у багнуку; як тільки дещо краще уложиться життя, зі стыдом відцурується гріха й одиниця, й загал. Понурих голову і спитав сам себе: «Як так, то чи не буде він приневолений узяти собі жінку в роді Наталки, тільки таку, що ще не воловодилася з ніяким паничем? Раз не найде він між своїми більше тямучої світової дружини, то чи, може, брати йому яку німкиню або ляшку?»

Холодом повіяло на нього від сієї гадки. «Ба, ні, краща своя, хоч би погана, як дідько, а глупа, як пень... Але у ніякому разі не може вона бути оттакою...»

Та в сей мент зрозумів, як низько та по-звірячому глядять на стійність жінки. А якщо він тямучий та образований, то як личить йому таке оцінювання подружжя?

Двигнув плечами. «Воно правда, що се низько, самолюб-но, може, навіть підло, погано, але що ж? Так було, є і буде! Віруємо в Бога, вмираємо за клаптик землі, який мав те нещастя носити на собі хату нашої матері... Чому воно так є, не знає ніхто, та, проте, се закон, непереможний закон, який вріс у душу людини від тисячліть. Що людина є в першій мірі людиною,— се брехня. Перш усього вона — дитиною краю, народу, суспільної верстви, членом рідні й аж геть наостанку вона — людиною сеї або тої вдачі, з такими чи сякими бажаннями, стремліннями, почуваннями, гадками. А й то все те, чим вона жива, виростає зі сього, що було до її появи у світі. Традиція... іменно традиція... Воно жаль, сором, що вона є, але вона є, і ніхто не перескочить її безкарно. Ось Зухер... ось Наталка... ось Марія...»

Мимохіть оглянувся довкола, чи не угледить де молодиці. І ось побачив її під кушем ліщини над потоком. Вона була одіта у дрантивеньку, та чисту і нову одягу, яку приніс їй сього ранку Абрумко. Голову пов'язала собі чорною хустиною, з-під якої вимикалися лискучі чорні кучері. Легкий рум'янець цвів на марному личку. Вона саме прибирала дитинку чимось гарним, бо з уст почувався сміх та слова, якими тільки мама промовляти уміє до немовлятка, слова, не зрозумілі нікому другому, без змісту та зміслу, а так багаті одним і другим.

Підійшов близько і побачив, що у неї в руках темно-червона лента. Її-то прикладала мати до маленького личка, як се ще, певно, недавно робила зі своїм при зеркалі... Ген!

Почувши кроки, молодиця оглянулася і на вид Гната вмить почервоніла, наче саме ся лента, яку держала в руці.

— Вибачте, пане,— заговорила,— я й не знала, що ви вже...
Усміхнувся.

— Бачу, що чепуриш доню,— сказав повагом,— та се ще рано. Молода, гарна жінка не повинна в першій мірі забувати на себе. Гадаю, що краще личила б стяжка тобі, чим дитині.

Здавалося, кров бризне з лица молодиці. Щось ніби сміх, ніби плач збиралися у її серці. Ще хтось назвав її гарною жінкою, ще хтось призначає для неї стрічки, а тут її викинули саме поза обсяг життя її кругів і вороття немає для неї... Може, се глум? А може, се піддобрюється після тамтого поганця... саме такий другий? А може, може, се правда?

Пригризла губи і сміло глянула в очі молодцеві. У погляді сьому було питання: «Хто ти, що так безжалісно рвеш мої найглибші, найскритіші почування кігтями хижака? Хто дав тобі се право? Бо таке право дають тільки злоба або любов. Чи ти зловний, чи, може... спочутливий?

— Гадаєте, пане? — спитала голосно. — Бо мені видиться, що вже минула мені пора чепурити себе для других...

— Не для других, а для себе! — перебив Гнат.

— Ні, пане. Я надто чепурилася, гляділа за блеском, ну і діждалася. Усякий знає, що я... невінчана, усякий сміється, глузує і... і слушно! Та ось ніхто не каже сього, що сказав би, раз побачивши мене вичепуреною, як дівчину...

— Що саме?

— Що? Звісно, що! Повія та й годі. І се буде правда, як правда се, що ся дитинка — дитина гріха.

— Се не був твій гріх, Маріє!

— Все одно. Хто покутує, сей грішник, а покутує завжди жінка, якщо чоловік негодящий. Тим-то й жінка завжди винна, а парубок... нічого собі, веселий, бадьорий, ситий, п'яний, на ньому сліду нема.

Сльози затремтіли в голосі молодиці. Хвилину глядів Гнат у чорні лискучі очі дитинки, яка, висвободивши рученята з повивача, завзято махала ними у повітрі, наче збиралася дряпати маму.

— Справді, Маріє, ти за блеском гляділа, блеску й діждалася. Поглянь у сі очі. Чим же вони не кращі і самоцвіту? Невже ж тобі жаль, що воно на світі?

З груди матері вирвався якийсь невиразний, неозначений покрик раненої тварини.

— Добродію! Не знаєте ви хіба, яка страшна доля жде її, яким лихом будуть ще, може, для неї сі очі. У всякого є своє право, навіть у панського підданого є місце на лані та біля миски. Але ніде немає місця для нешлюбної матері, ні для незаконної дитини. Й одна, і друга викляті скрізь, згори призначені на загибель. Вони безоружні, безправні супроти рідні чи держави, вони... інії! Дивуєтесь, чому я вже тепер чепурю немовля? Коли ж натішуся ним, як не тепер, доки ще мале? Коли підросте, воно прокляне, незлюбить, ізненавидить маму. А там чи я знаю, чи доховаю я її до сього часу? Сьогодні я тут, та що буде завтра, не знає ніхто.

Лице молодиці горіло вогнем, в очах склилися сльози, тремтіли руки. Гнат зрозумів її, здивувався і збентежився. Марія була, видко, не з мужиків і не зі загонової шляхти. Мужики не могли прогнати нікого зі села, хто мав робити панщину, а й так не були би прогнали, бач, навикли вже протягом століть, що пани залюбки зводять їхні дівчата. На загонову шляхтянку Марія була зарозумна, надто пописьменному балакала, а там давно знала би шляхта з Библа, хто вона. Рішився спитати батька, як поверне з церкви, тому пока полишив молодицю з дитинкою, а сам пішов у садок, де під крислатою грушею заглибився в лектуру Вертера.

Гнат виріс серед завзятої борні про буття власним трудом, працею недолітка проторив собі шлях до життєвого гаразду. І хоча у рамках абсолютної монархії на відлюдді дитятинської парафії не могла з'ясуватися у нього якась вища ціль, то все-таки неозначена туга рвала вперед усе ество молодця до незнаної мети, все вперед, вперед, у безвісти, за чимось недостижимим, ніби синя чічка романтизму... Се стремління дало йому в руки кріс і вложило на голову космате чакло гренадира, а бажання гаразду заставило саме того гренадира сісти до столика, плямити білий військовий кабат цивільним чорнилом та пхати під золотистого орла на чолі всіляке нудне, а може, й непотрібне знання.

І саме тому, що Гнат був наскрізь діловою людиною, притягала його непереможною силою стать Вертера, так, як зродилася колись в умі генія Гете та була любимою лектурою

Наполеона Бонапарте... Серед мирної природи гратися з дітьми, мріти про невдячну любку і читати Гомера чи Оссіяна — ось що вмів Вертер; одначе перша невзгодина, перший камінець на шляху — і чудова будівля сну буття провалювалася безслідно. Герой падав комить головою, а вдарившись ніжним носиком об рапаве, сіре, холодне життя, тверезів. Тверезів і бачив, що се усе, що його окружає, — сі моди, обставини, події, — все те чуже, лянне, неестетичне, погане... І ось у кого нема спромоги найти у світі ні собі щастя, ні праці для других, сей береться за пістолі. Енергія усього ества збирається у змаганню знівечити буття, до якого не надається Вертер...

По раз не знати котрий прочитував Гнат книжку і за кожним разом радів, що безсмертні дали йому силу і тямучість та біля воріт у країну нездійснених мрій поставили приказ: «Заки підеш туди, оглянься, хто ти, відкіля, кому винен себе, свою працю та її успіхи». І, наче нитка Аріадни, приводив його сей приказ з побоевищ назад до столика з книжками, з лискучого Відня — у Дитятин, від боку графа Кольоредо — до батьківської кузні.

Звільна приходило полудне, жара щораз то більше давила духотою, птиці замовкли у гиллі, і тільки мушва, пчоли та метелики роями літали у нагрітому повітрі. Вийшла у сад і Марія з дитиною і сіла під липою, щоби погодувати немовля. У тіни крислатого велетня ясно значився ніжний профіль личка. Мимохіть заглядівся у нього Гнат.

Видко було по всій появі молодиці, що ранішня розмова не була без впливу на неї. Вона якось сміливіше ступала, випрямлювалася хвилями її стать, а повна грудь і стрункий стан складалися враз із гарним личком на появу справді рідкої краси та понади. І вмить переловив себе Гнат на сьому, що таке співжиття під одною стріхою...

Гадки його перебив батько, що в довгій капоті, з палицею швидким кроком уходив на подвір'я. Він подав Гнатові запечатаний лист, а сам звітався з Марією, яка бігла подавати обід. Швидко упоралася, а тим і посідали усі четверо під липою.

— Хто се передав вам листа? — спитав син за їдою.

— Рищинський дістав його з поштою. Що ж там у листі? Що нового?

— Се від Кранцберга, зі Львова. А пише ось що понімецьки:

«Любий товаришу!

Будь ласка, приїдь у Львів під кінець липня, побачимося. Ми вибираємося на схід. Гадаю, що в тебе на тему майбутніх змін у Європі є деякі сумніви, бажання та деякі вісти. Тому не забувай, що ти вписаний на листу мужів довір'я нашого

правління. Краще сам приїдь, чим мають тебе покликувати приказом по формі.

Фон Кранцберг».

— Що ж, поїдеш? — спитав, вислухавши, батько.

— Ще не знаю, подумаю опісля, а там треба буде й випитатися як слід у комісарів, що об'їзять пограничні домінії, про настрої та сподівання.

Ледве, одначе, успіли обтерти роти після обіду, коли на горбочку від села указалися дві постати.

— Ігі! — озлобився коваль.— Я ж казав шляхті, що сьогодні йдемо оба до Бокова до окомона годитися про осінні плуги, а тут маєш тобі, хтось лізе.

— Нічого! Се, певно, дідич,— замітив Гнат і став читати письмо.

— Що, в таку жару? — питав батько.

— Ха-ха-ха, не одна жара в життю більше припікає від сонця,— засміявся молодець.— Саме в сю пору усякий спить або дримає. Дивно мені тільки, що Венявські не сам...

— Маріє, а ти бери клунки та неси куди треба.

— Добре, батьку! — відповіла молодиця, але якимсь дивним голосом, так що Гнат відвернувся до неї.

А вона поблідла вся, як стіна, затрусилася всім тілом і, закривши лице руками, побігла в хату. Не було, одначе, часу розпитати її про причину, бо ось крізь фіртку увійшло двох панів у запорошених чоботах, обтираючи з чола піт та соплячи, мов найняті.

— Дзінь добри, пане Бибельські! — звітався дідич.— Ось син могого приятеля, пан Кшиські з-під Ярослава, суджений моєї Анельці.

Гнат змірив зором злиденну, передчасно зниділу статть судженого, згадав очі Анелі й усміхнувся злобно.

Гостей попрохали сідати, а старий подався у хату винести меду, молока та хліба.

— Ба, з дороги, то, може, краще чарочку вина або хоч би горівки! — промовився Венявські, видко, ждучи подяки за свою вчорашню посилку.

— На жаль,— з удаваним спочуванням відповів Гнат,— у нас такого добра ніхто літом не вживає, а припасу у нас нема. Вчора, щоправда, заблукалася до нас якась посилка з пляшками, але ми сейчас догадалися, що се помилка, і відіслали її економові.

— То ви зле вчинили, добродію! — засміявся пан.— І щоби вас застидати, нап'юся без принуки молока. Посилка була справді адресована на ваше ймення, а так готов злодюга Валенти видудлити сам.

— Що ж,— вмiшався старий Бибельський,— ми навикли до сього, що навіть таке, що належитья, не дiстається бiдному, не то ще якiсь дарунки...

Венявскi вiдчув злобу сих слiв.

— Бачите, пане Бибельскi, саме у сьому дiлi я й прибув, щоби вже раз полагодити мiж нами спiр.

— Спiр, вельможний пане? — спитав коваль.— Мiж нами нема, прецинь, нiякого! У нас була, щоправда, умова, якої ви не додержали, та у мене нема способу, нi середникiв, нi охоти доходити моїх прав на вас.

— Але ж як, ви можете, пане Лукашу, так виражуватися про мене? — йовiяльно усмiхнувся пан Венявскi.— Я не додержав умови? Чи се чуване? Я мiг, правда, вiдложити її виповнення до слухного часу, але не додержати? Сього не було, нема i не буде на мойому гонорi.

Лице старого Луця Бибельського прибрало вираз так безмежного зачудування, просто остовпiння, що пан Кшискi аж усмiхнувся у свiй високо вив'язаний галстук. Цiкаво прислухувався Гнат балаччi i вмиль поняв, що пан Венявскi приходить iз якимсь готовим бажанням.

— Як-то? То ви, вельможний пане, бажаєте справдi вiдписати менi лан на п'ятдесят моргiв на Долинках?

— Так! Вправдi ваш Тимко згинув в Италiї, але згинув в оборонi мойого Стася...

— Вiд австрiйських уланив! — докинув злобно Гнат.

— Саме те бажав я сказати. Отже, бачите, що подiбну умову годi було реалiзувати пiд австрiйським правлiнням...

— А хто ж знав у всiй iмперiї про нашу умову? — спитав старий, якого замiтка сина протверезила з одуру.— Хто знав про се, що я вiддав, а, радше, продав, так, продав iз проклятого голоду землi та майна мою дитину на протяг усiєї кампанiї вашого сина? Хто знав, що пан Станiслав пiде в легiони? Се видуманий, пане, викрут, i тому позвольте, що досi не йму вiри вашим словам, доки на дiлi не зведу рахункiв про давне...

Пан Венявскi видобув iз кишени широкого бiлого порохiвника хустину й обтер нею спiтнiле чоло. Він довго сопiв, не знать, чи вiд утоми, чи вiд досади, вкiнцi вилупив на коваля великi, круглi, кров'ю заплившi очi i спитав:

— А чи знаєш ти, пане Лукашу, що мiй Стась програв торiк в карти цiлий Крилос зi стадиною, ставом i млинами? Чи знаєш ти, що хто втратить половину майна, той хапається тiни, щоби врятувати решту? Ось так i я. Та згодом гонор упiмнувся за свої права, i ось я виповнюю умову.

Тут пан Венявскi видобув iз бiчної кишени виставлений нотарем акт продажi на iм'я Лукаша Бибельського. Акт сей пiдписали обi сторони ще в роцi 1796, та він оставав у руках

власника продавця аж до дня виповнення умови. Аж тоді мав старий Бибельський обняти в посідання землю.

— Отсим передаю вам до рук грамоту. Грунт, як знаєте, вимірений, а з огляду на спізнення передаю вам його обсяжним, так що вже сього року будете мати з нього значний дохід. Бачите, отже, що навіть втрата половини майна не здержала мене від сповнення пакту.

Мовчки взяв Луць Бибельський в руки добре звісний собі контракт, якого не бачив від шістнадцяти літ, і став його нишком про себе читати. Так, се той сам сирій аркуш стемпелевого паперу... Ось тут справа відтиск брудного пальця писаря, а тут — його підпис... оттут — маленьке п'ятенце з чорнила: се перо бризнуло. Так, се той сам. Про сей папір розказував він довгими роками Гнагові, ведучи хлопчину на Долинки поглянути на «їх» землю. Про сей папір мріяв у довгі зимові вечори, коли укладав собі, де поставити кузню, а де стайню, коли поверне Тимко...

І дві великі каламутні краплі сплили з кутиків очей на грамоту. Одна впала під підпис Венявського, друга залила його-таки непевний почерк.

— Ви кажете, вельможний пане, що втратили половину майна? — спитав. — А чи ви забули, що я втратив сина? Сей свисток — се плата за його кров, і вона приходить уже тоді, коли мені, старому, не до гараздів, а в могилу. Мій Гнат і без мене пішов пробоєм і здобув, чого бажав у світі. Йому вже не треба землі, а кому оставлю її я?

Замовк старий і задумався. Пан Венявскі, червоний, мов грань, перешіптувався з Кшискім, Гнат гриз зуби, бо знав, що вся «комедія» має якусь певну ціль, а він не годен був ще її збагнути. Вкінці заговорив знову дідич:

— От бачите, старий, вас всілякі погані гадки находять, а так будь у нас ті плящини, що то ви їх на чорта відіслали Валентому, ми запили б по закону згоду і злагоду.

— Тим паче, що в нас є знову діло до вас! — вмшався Кшискі, який, видко, довго збирався на відвагу, заки відчинив рот.

— Справді? — зацікавився Гнат. — Я так гадав, що панове не без діла навідалися до нас. Чого ж воно дотичить?

— Вас, пане Ігнаци! Ось читайте! — сказав пан Венявскі, подаючи Гнагові тоненьку карточку. — Ось се дістав я від мойого Стася між подвійною сторінкою звичайного листа.

«Кохани ойче! — писав поручик Венявскі. — Щастя відвернулося й усміхнулося до нас сим разом. У мене чималі гроші і тайна місія на Поділля й Україну, до сповнення якої треба мені відданого чоловіка. Пришли етапом як доброволь-

ця когось такого, як був небіжчик Бибельський. Він легко може тут доробитися кар'єри, а в кожному разі відвезе гроші...»

— Значить, ви бажаєте, щоби я їхав як доброволець польської армії за вашим сином?

Очі Гната горіли, руки дрожали злегка. Мимо насильного спокою пізнати було, що він аж зі себе виходить від нетерплячки.

— Так. Не даром, розуміється.

Білі зуби Гната блиснули у широкому усміхові.

— Ні, добродію, за всі скарби Тюілерій не возьму я на себе вашого мундуру.

— Ні? А то чому? Чи ж се не все одно, кому служиш, раз треба служити?

— Вам се може бути все одно, мені — ні! На се я пізнав світ і людей. Сьому шістнадцять літ ішла справді від заходу воля. Та вона згубилася десь на шляху. Зі заходу пливе до нас ось тепер поневолення гірше всього, що терпить розпитий крепак під нагаєм економа.

— Не розумію асана! — загоройжився пан Венявскі.— Прецінь наймилостивіший ампер обіцяв відбудову крулества. Обіцяв після війни віддати цісареві за Галичину іллірійські землі, так що в нас буде своя ойчизна, як була перед сорок роками. Для такого діла, пане Ігнаци, стоїть і головою наложити, не то що.

— Для вас, *si fabula vera*¹, певно! Для мене — ні.

Пан Венявскі зірвався не так озлоблений, як здивований.

— Як-то? Що асан плетеш? Ти ж шляхтич!

— Я?.. Я русин, вельможний пане, такий сам, як сі, які у тебе на лані гірше скотини гарують, викляті й покинені всіми. Як на тепер, вони хоч певні життя у законоправній державі, а що буде з ними в Польщі з сімдесятих років? Ви ж знаєте!

Тяжко опав дідич на лавку, з якої був устав.

— Що... хто асану...— хрипів, як гусак,— нагородив от-такої...

— Хто? Життя, добродію, досвід і деякі офіцири з полку, у якому я служив від 1808 р.

— Значить, не їдете?

— Напротив! Їду...

— Гнате! — закликав батько.— Май Бога в серці. Лиши се, змилуйся!

Старий не тямився з розпуки, яка вмить обхопила його. Він кинув щойно одержану грамоту на стіл і вхопив сина рукою за плече.

¹ Якщо вірити байці.

— Ось на вам вашу землю, не хочу її, ні вас, ідіть собі ік нечистій матері. В мене одна дитина. Заховав його Всемогучий із граду куль, злиднів та недуги, а тепер ви напосілися на нього. Геть мені звідси!

Насилу успокоїв син батька.

— Поїду, сказав, але як австрійський офіцер, а не як польський жовнір,— сказав.

Із зачудування старий Венявскі упустив на землю капелюх, який брав саме на голову, щоби відійти. Пан Кшискі широко розняв рот, попсовані зуби рядочком чорніли у блідих яснах.

— Офіцер? — видобув врешті слово пан Венявскі.

— Так, офіцер. Я взяв абшіт, але ще не маю відправи, отже, маю і право, а навіть обов'язок носити уніформ. Завтра прийду до вас вечером, спишемо новий контракт, а післязавтра ранком поїду куди треба.

III

— Чого тобі, синочку, забаглося? — заломив руки старий, коли оба гості скрилися за огорожею.— Тепер після стільки зусиль, трудів, злиднів, небезпек добився ти гаразду, ба, й я маю вже де приклонити голову, а ти йдеш від мене знову у світ, хтозна чи не напропаще? Змилуйся, Гнате, не губи себе й мене. Зажди ще сей рік, доки Ришинський не засипле мені очей землею, а тоді вже йди, куди воля...

Зворушеню похилився син до батьківської руки.

— У сьому-то й трудність, що справа нагла. Ся війна, яка ведеться, се не звичайна війна, тату. Се війна про се, чи справді над усіми народами Європи запанує корсиканець та його союзники, чи ні.

— Те, те, те! А яке ж до сього діло тобі, шляхтичеві, якому всюди і завсіди буде саме так, як є?

— А чи ви, тату, чули, що я рутен?

— Шкода, що не турок або яка друга погань. Де кум, де коровай, де Зелені свята!

— Ба, ні, тату, воно не так! У мене у Відні знакомий фон Кранцберг, ад'ютант графа Кольоредо, той сам, що ось писав до мене листа. Він увів мене у розуміння світових подій, відчинив очі на багато дечого, чого звичайний собі фронт-офіцер ніколи не дізнається. Саме коли я кінчив студії і кидав службу, вибухла війна. Кранцберг з'ясував мені, про що йде річ, і я розумію її краще, може, чим він сам, раз я уродженець пограниччя, а притім не оляшів та не відстав від розуміння справ галицького люду. Або Наполеон поб'є москалів

і відбудує Польщу від Балтики по Чорне море, і тоді вернуть для нас часи з-перед розбору і чорт знає, коли скінчаться,— або москалі поб'ють французів, а тоді «ксенство Варшавське» розлізся, і польські пани дістануть знову московський, прусський чи австрійський намордник. Сила Польщі тільки у наших землях та мужиках. Тим-то, гадаю, і цісар французів не відбудував ще досі Польщі, бо знає, що вона не стоїть сама на собі, а на чужих, ворожих собі підвалинах. У Стася Венявського тайна місія — значить, приготовляється щось небуденне, важне, а я, як муж довір'я правління, мушу безумовно се знати і вчас перепинити.

— Навіщо ж тобі се знати? Що вдієш ти, Гнат Бибельський, власник п'ятдесяти моргів дарованої землі в Дитятині? Хоч би ти був мудрий, як Соломон, ніхто тебе не послухає. Гей, коби-то пани світа мали в голові той сам розум, що їх слуги!

— Тоді не було би ні сих, ні тих, батечку! — усміхнувся Гнат.

Старий коваль покивав головою.

— Навіщо ж тобі того всього? — повторив.

— Мені? Ні, не мені, а сим усім, що бажають добра та свободи-волі для всіх, визволу від оков та гнету, тиранії, поневолення і темноти. І Кранцберг, і я — члени могутнього союзу всіх свободолюбних мужів Європи. Ми йдемо заодно з німецьким Тугендбундом. У нас далехосяглі знакомости, нами опікуються і міністр царя Штейн, і прусський генерал Шарнгорст, і Кольоредо, про нас знають і цісар, і королі, і князі, а що найважніше — між нами є гурток вільнодумних рутенів та українців із Росії, потомків козацтва. Вони почуваються до спільноти з нами, бо в них та сама мова, що в нас,— і та сама доля.

Але старий Луць мав свій погляд на справу майбутньої волі.

— Обіцювали польські пани волю і землю сим, що з їхніми синами чи з ними самими підуть у легіони. Обіцювали землю, гроші і нам, безземельній шляхті. І що ж? Рідні легіонерів даліше роблять панщину, а хто вернув калікою, той пішов у старці. Ні пан, ні громада, ні рідня їх не прийняли. А хто здоров, сього не пустили ще досі. Пропали всі, а за їх кров заплатили французи полякам «Варшавським ксенством». Було й таке, що чотири роки сьому обіцювали циркули волю і землю всім, хто піде добровільно під кріс. Оттоді і ти попав у те військо і знаєш, скільки там було нашої мужви. Ха-ха! Деякі вернули без рук та ніг, з малою пенсією, правда, але скільки-то на кожного випало вбитих або померших від ран? А їх рідні? Гайдуки післали їх на лан, як передше. Я сам

їздив з двома такими інвалідами до циркулу, і що з того? Мені сказали, що мені ніяке діло, бо хто служив і окалічив, той за се дістає пенсію, хто ж остав здоровим, той повинен бути вдячним, що дозволили йому два роки простояти під кріслом на добрій менажі намість під нагаєм пана. Вкінці відтягнув мене якийсь писар на бік! Каже: «Пане Бибельськнй, ви бунтуєте хлопів. Змилуйтеся, се злочин, за який можете короткою дорогою опинитися в Коморні». Ось тобі воля з рук володарів.

— Видко, комісарі на власну руку пообіцтовали хлопам лишне. Та сим разом самі володарі мають дати всім обітницю волі, а се друга річ!

Старий усміхнувся з глумом.

— Друга, але зовсім така сама. Про мене, може бути і третя. У цісарів стільки чужих писків, скільки треба, та всі вони верзнякають, як прикажуть. А доб'ються усього, що треба, тоді цісар такому пискові: брешеш! — і справа скінчена. Може, пізвеш цісаря до суду, чи до циркулу, чи до попа, чи до пана? Ха-ха-ха!

Довгенько мовчав Гнат. Справді, життєвий досвід казав йому вірити словам батька, але і Тугендбунд, з яким переписувалися всі визначніші голови Середньої Європи, не манив народів пустими фразами. З посіву крови та костей мільонів, розкинутих по боевищах від пірамід до Балтики, від Польщі до Мехіканського заливу, мусіла вирости воля.

Гнат устав і звільна пішов у хату. При воротах висів чималий, з дощинок збитий домок для голубів та горлиць. На зиму його ставляли у сіни, на весну вивішували на одвірку. Увесь Божий день з ранку до вечора порхали сюди й туди сніжно-білі та пестро крашені воркітливі мешканці. Наче сніжні кулі, товпилися голуби біля порога, а над ними на кривлі домика сміялися горлиці. Іменно сміялися...

Ха-ха-ха і ха-ха-ха — без упину і кінця, наче старий, немічний а злбний дід, що то кривить беззубий рот та не має вже змоги, ні снаги зареготатися грімко, отверто, щиро.

«Воркуйте, воркуйте! — казав той сміх голубам.— Прийде велетень-чоловік і розтопче найбільш моторного з вас усіх, прочих розжене, і хто тоді заправить від нього по рахунку? Куди краще нам оттут на вишці. Ха-ха-ха, ха-ха-ха».

Сим разом горлиця помилилася. Гнат обережно просу- нувся поміж сніжні кулі воркітливого збору і ступив на поріг. Та тут станув, мов укопаний. Біля колиски, яку витесав був старий Лука, лежала навколішках Марія. Вона товкла головою об долівку та насильно давила у груди ридання. Тим-то тільки тихі стони та ніби скавуління виривалися з її уст порою, напереміну з хлипанням та уриваними словами.

— Ох, що би ти на добре місце не ступив... Ти, дурисвіте... клеветнику... кара постигне тебе... страшна... люта... я сама...

Не розуміючи усієї дії, Гнат гадав зразу, що дитина захоріла, а то й умерла чи випала на долівку й забилася під час неприсутности матері. Глянув через плече молодиці, але побачив, що дитинка спить, рум'яна, наче рожечка, усміхнена, як янголятко...

Тихо подався назад за поріг. Підійшов до батька на лаві й, вказуючи рукою поза себе, спитав півголосом:

— Тату, хто вона?

Старий двигнув плечима.

— Бог її знає! Щось не спроста, се певно. Раз зговорилося про се, і вона сказала, що й батько багач, купець, якийсь Федорович чи як там із Ярослава та що в неї мачуха. Але я бачив, що вона на саму згадку плаче та кидається, то й не тикав сього більше.

— Гм!

— Чого гмукаєш? Тобі яке діло? Покритка та й годі!

— Воно правда, що годі, але все-таки людини жаль.

— Я ж її й жалую, а й ти її не скривдиш, якщо вона у нас останеться. А от теперечки у нас господарка буде хоч куди, то й їй краще буде. У господарстві господині треба, а вона хоч то ніби міська, але тямуча, як мало хто... тьфу! От біду накликаю на себе! Ще ти не виїхав, не вернув, а я вже про майбутнє... Зазяпає ще старий... тьфу, тьфу, на пса вроки!

Гнат засміявся і, взявши свого Вертера, подався у садок під крислату грушу. Звеніння пчіл та комахні уколисали його швидко до сну, з якого збудився аж під вечір...

Широкою, гладко вирубаною «лінією», яка розмежовувала дитягинські та боківські ліси, ступав вечором Гнат, щоби здалека від проклятушого решета остати самим зі своїми гадками. Під час, коли тони скрипки та кобзи губилися у гаморі гостей, безсмертне решето панувало безумовно над усіми згуками, покриками, співом і тупотом, наче голос карбового над вечірньою гутіркою у хлопській сім'ї. Здалека воно кликало всіх у святу коршму, давало знати, що тут під його такт розвертається сон про розкіш життя. Всі, голодні утіх, чули його, бо мусіли чути, і йшли за ним, наче за маною чи блудом втомлений мандрівник. Зблизька воно швидким ритмом, наче батоном, підтравлювало похоти людської бестії до шалу, у безпричасної людини викликувало несказанно прикре почування морального гнету, жаль, обурення, огиду.

Легенько шелестів теплий західний вітерець у гиллі дубів та у густих гильках молодої грабини, орішника, калини. Аж

ось славний бук на перехрестю, крислатий, розлогий, як бук Вергілієвого Тітіра. Біля нього кам'яний хрест на пам'ятку, що тут незнані душогуби повісили побережника. Він, бач, убив раз двох мужиків, які «кralи» ріще з панського ліса і не хотіли віддати кожухів вірному панському слугі... Оттут любив Гнат висиджувати ще хлопцем, коли бажав щось про себе прочитати чи придумати. Бач, другі хлопці і люди зі села оминали се місце. «Якимів хрест» — се було несамовите місце, бо побережник Яким і після смерти заходив сюди не раз нічю і намагався перевернути хрест, який, видно, дошкулював йому і томив його прокляту душу в пеклі...

Оттут усів молодець і, вдивляючись у червоне зарево заходу, пустив волю гадкам. Бач, після кількоденного віддиху знову приходиться йому їхати в світ, віддалитися від усього того, за чим тужило колись його серце там далеко, над синім Дунаєм, у рядах білокабатників, у їдкому пороховому димі боєвища та у сирій духоті вартівні. Чому? Навіщо? Яка зі сього користь? Батько, безумовно, каже правду! Серед темної ночі караються його співплемінники, ні одної зірки не видно на всьому небозводі, і доки не виповняться часи, досі нема виглядів на полегшу... Доки не виповняться часи... Що се значить? Невже ж вони самі прийдуть, а нам тільки ждати, склавши руки? Ба, не сього вчить програма німецького Тугендбунду! Готовити путь добру, хто його бажає, рівняти шляхи майбутньому, бути предтечею! Хоч би з мотикою, та на сонце! Старичні приносили жертву з життя звірів і людей, Христос сам себе не пожалів, то і він піде куди треба... Так, але чи треба?..

Неясно, туманно рисувалося перед ним майбутнє, наче хто з мряки брався подвигати будівлю, наче гонив за хмаркою диму, яка скидається виглядом на людину! Ні піймати, ні поняти, ні посягнути по неї. А як так, то годі йти, слідкувати за фантомом, оставити все, що виборов у життю, на поталу непевної судьби!..

З якимсь дивним завзяттям нищила судьба волю Руси і знищила її до кореня. Тільки спомин остав десь там, за Дніпром, у далекій Полтаві... А тут, у Галичині, заціліла одна тільки свідомість приналежности до обряду та до хлопського роду. Хлоп, піп та й годі! А й то піп із панами держить, а хто з мужиків у пани або попи ускочив, пропало! Він уже німець, лях, москаль — все, тільки не рутен... Він сам, як тільки ступить ногою зі села, як тільки стане перед аналой, пропаде теж.

Хіба ж возьме собі неграмотну шляхтяночку чи мужичку? Як так, то враз замкне собі шлях до значіння та успіху. Всі,

бач, знатимуть, яку-то жінку має гер фон Бибельський, і «начальство» махне рукою на «хлопомана». А остане холостяком, так із ним разом умре і традиція... Хіба взяв би ось таку Марію...

Встав і звільна повернувся лицем у той бік, де лежало село. На коротку хвилину темні вогкі очі молодиці майнули в його уяві, мимохіть піднялася грудь зітханням.

«Гарна жінка,— погадав,— гарна, але... жінка! На ній тавро сорому, її душа затроєна подихом розпусти часу...»

Насилу відірвав гадки від жіночої краси та ласки.

Із протилежного ліса вийшла на лінію серна з маленьким крапчастим кізлям, яке весело брикало довкола неї. Раз у раз повертала вона за ним голову й обзивалася беком, а мале чвалом бігло до неї, вимахуючи задніми ніжками та відкидаючи на плечі головку. У гиллі дубів сустилися ворони та круки, які зліталися на ніч у ліс, десь далеко скиглили молоді канюки на крилатому велетневі, порою з дупла обзивалися пестрі жовни: чік, чік! чік, чік! А втім глухий тупіт коня по вогкій лісовій почві та тихе звеніння упряжі почулося недалеко, а по хвилі від заходу сонця виїхала висока стать їздця. Як обпарений, зірвався Гнат із місця, на якому сидів, і віддав капелюхом належний поклін. Пізнав Анелю Венявску. На ній була чорна шовкова амазонка з довгим тренем та глибоким вирізом спереду, так що півкулі грудей до половини вихилилися з чорної оправы. Струнка, у довгу одіж прибрана поява мала в собі щось вищого, надлюдського, і мимохіть заглядився Гнат у авреолу золотистої фрезури довкола овалу лица. Воно було біле-біле, мов уткане з сієї мряки, що вже стелилася по мокравині від боківських лісів. Великі підчорнені очі якимсь скритим вогнем палали у глибині ямин... Здрігнувся.

Ще раз похилився у поклони і, підтягнувши на собі камізолю, брався саме відходити, коли панна Анеля, гордо кивнувши головою, здержала коня.

— Пан Бибельський? — спитала низьким альтовим голосом.

— До услуг ясновельможної пані! — відповів і підняв руку до капелюха.

Легкий усміх промайнув по вузьких устах дівчини.

— Ви нечемні, пане Бибельський, дуже мені прикро, що мушу вам те сказати, але так є, на жаль.

Вмить догадався Гнат, що вона саме за ним і приїхала, тому і бажає завести із ним розмову. Бач, чого не вільно було йому, се вільно було їй. Про се знали вже розпусні жінки Цезарів...

— У чім-то не мав я щастя вгодити ясновельможній пані? — спитав із удаваним острахом.

— Звісно! — засміялася Анеля.— Обсервую вас уже від довшої хвили і бачу, що ви наче тільки ждали моєї появи, щоби вхопити за капелюх і тікати. Се нечемно, пане Бибельський! Чи вже з мене таке страхіття?

— Ясновельможна пані звольять жартувати,— поклонився Гнат,— у ніякому разі не смів би я вижидати де-небудь на неї, щоби моєю приявою мутити її розривку. Гадаю, що в першій мірі власник землі має право бути самим на своїй землі. Я попав сюди зовсім случайно і сейчас відхожу.

— Саме у сьому відході й ваша нечемність! От подержіть мені коня, пане Бибельський. Мушу, як власник землі, познакомитися з інтрузом.

Зіскочила з коня і, підібравши амазонку лівою рукою, показала чудово уточені кістки ніжок, обтягнені шовковою панчохою блідо-рожевої краски. Праву простягла до Гната, а він, по звичаю, унявши кінчики довгих, вузьких, старанно плеканих пальців, підняв теплу рожеву ручку до уст.

— Ходім!

Ішли спроквола лінією, та не гляділи вже, як на заході умирав день. Посіріло червоне зарево, потемніли тіни, а з землі стала виходити тепіль цілоденної інсоляції.

— У вас гарний голос, пане Бибельський!

— Ясновельможна пані вельми ласкаві.

— Щоправда, не дуже-то я розуміюся на співі, а мої брати співають... ну як... як деякі домашні звірята на фільварку... але мені подобався ваш голос. Він сильний, та zarazом м'який і ніжний.

— Вибачайте, ясновельможна пані. Я співати не вчився, а й читання текстів Святого Письма не дає хіба як слід піднімати голосу.

— Безумовно! Воно куди краще було б, якби ви так заспівали який романс...

— Ох, пані! Куди мені до романсів?

— Ні?..— звернула на нього свої несамовиті, палкі очі.— А хто другий, як не ви, вже вродився героєм роману? — спитала.

— Я? Надто важке моє життя, щоби мав посвячувати його романсам. Декілька співати навчився вправді... але...

— Ах, ми не розуміємося. Я не про співані романси говорила...

Кинула йому знову визиваючий погляд.

«Швидко їде! — погадав Гнат та усміхнувся.— Все одно, ясновельможна пані, і одно, і друге в парі ходить».

З лінії увійшли в густий ліс, щоби перебратися у село. Оттут було зовсім темно, і кінь став неспокійно форкати та спинатися. З трудом гамував його молодець та через се остав дещо позаду. Панна ступала передом. З її одягу плили ніжні пахощі лаванди та чогось другого, що заставляло груди випрямлюватись, а м'язи рук наповняло брутальною самчою силою. Се пахло тіло дівчини, розігріте у духоті вечора. Аж до болю здавив Гнат писок опірному коневі, і тварина вмить відчула перевагу. Знизивши голову, ступала смирно за молодцем, так що він знову зрівнявся з дівчиною на стежці.

— Як можете, пані, наражатися так пізнім вечором на самітній поворот лісом? — спитав. — У вас нема, прецінь, сили спинити сполоханого коня. Він може вас понести, розбити об пень, скалічити... Страшне!

Його голос звучав справді наче в жаху, якось глухо слова виходили, не зовсім ясно та виразно, напів крізь дрож. Щось давило його за горло.

А вона засміялася срібlistим сміхом і напіввідвернулася до нього. Ясна головка відхилилася взад, а розсміяні очі засвітили серед темряви фосфорним блеском.

— Ха-ха-ха! Видко, я надіялася, що не сама вертатиму...

Ось він дотикав її вже майже собою, здавлений віддих з трудом проривався крізь губи, порепані від внутрішнього вогню. Оден движок руки — і чудово виточена стать спічне на його груди, а до сієї лискучої блідої груди приляжуть спрагнені уста...

Та ось вона пішла знову швидше.

— Ходіть, ось уже недалечко!

Справді! Швидко посвітліло, і обоє опинилися на боківській дорозі, яка вела з-над мокляків у Дитятин. Дорога була самітня, сіра, на заході вмирав уже день.

— Подайте мені стремено!

Швидше, чим подумати, підняв Гнат дівчину, мов дитину, і посадив у сідло. Тепло та близькість її тіла оп'янили його зовсім. Він дрозжачими руками підсував стремено під маленький туфлик Анелі і навіть глянути не смів угору.

— Страх, які ви дужі! Мій Стасьо не втяв би такої штуки, хоч би вовтузився й годину.

Зітхнула тихенько, буцімто про себе.

— Я важка, правда?

— Ви, пані? Ох, я й не чув на руках вас... хіба серцем!.. — насили зажартував.

— Ох!

Вона чула, що в сьому жарті є частина правди. Ба, й годі було інакше подумати про се. Справді, між Стасьом Кшиским а Гнатом Бибельським була велетенська прогалина пережи-

тої погані, ужиття за всяку ціну й у всякому виді. Нелегко було у її судженому запалити уяву самою появою, пахощами, рухом, словами — там треба було чого другого... Зате тут, у сієї людини з м'язами, як дубові відземки, зі серцем та уявою дитини... Ні, неможливо, щоби вона не осліпила його блеском краси, не збудила у ньому бажань. У його жарті була правда вогню, який займається скрізь, де назбирався потрібний підклад, а й іскра не затаїться...

— Заходить завтра після наради з «татусем» під Якимів бук. Може бути, зловимо якого духа... — засміялася.

— Хіба мрію зловимо, пані, фантом цвітки з чужого цвітника.

— Ха-ха-ха! А знаєте ви, пане Бибельський, що можна зловити з погоні за мрією?

— Розчарування, завід...

— Ні, поцілунок!

Вдарила коня прутом. Гнат остав сам на сірій дорозі серед сумерку.

IV

— Ти, Стасечку, поїдеш із паном Крігером перевести інтромісію пана Бибельського на Долинки, а ви, пане Ігнаци, зволите остати зі мною. Згода?

Питання було зайве. Пан Кшиські і худенький кривобокий урядовець мовчки вийшли, а Гнат засів до овального стола на кривлених рококових ніжках. На широкій пружистій каналі сидів пан Венявські у темно-зеленому сурдугі, а за ним стояв кирпатий Івасько, який авансував сьогодні до гідности лакея. На срібному підносі стояли рядком пляшки з вином, чарки і чимала скрипочка з набитими люльками. Коли вийшли, пан Венявські мовчав довгу хвилю, доки не затуркотіла у брамі бричка. Через усю ту хвилю чути було тільки цокання золотої пендюлі на комоді під скляним клошем та тихе підтягання носом Іваська, який випулював «баньки» на спанілого Гната. Аж осе дідич наче зі сну збудився.

— Анумо, пане Ігнаци, як бачите, я виповнюю контракт *stricte*¹ і приступаю до річи безпосередньо. Жан, подай цибухи, налий вина і гони до чорта!

Наче почувши свист батога, вмить нагадав собі Івасько. що він Жан, а не Івасько, і з місця з тупотом та форканням побіг у кут, де на низькому крученому поставнику, як рушниці на вартівні, стояли цибухи. Вибрав два, переглянув під

¹ Точно, пунктуально.

світло, насадив люльки і запалив звертком паперу. Опісля обережно, соплячи та вовтузячись, став наливати по черзі чарки на підносі. Вкінці, лопаючи чоботами на кривих ногах, вийшов, і чути було виразно, як сейчас за дверми заходився скидати з босих ніг сі вліті невиносимі кайдани. Його роля, роля Жана, була пока скінчена.

Цокнулися і випили по чарці.

— Ви, пане Бибельський, вчера вельми дивно висказувалися про місію, яку я придумав для вас. Ви австрійський офіцер, і то ще з 1809 р., тож я боюся і маю сумніви...

— Ви, ясновельможний пане, не маєте чого боятися. Австрія в союзі з Наполеоном і з вами!

— Та воно правда, але все-таки... тее...

— Що саме?

— Ну, як би то вам?... Ми в союзі, то правда, але сей союз...

— А споріднення?

— Так, і споріднення... Тільки, бачите, і Марія-Антуанетта була з австрійського дому...

— Гм! Правда!

— Отже, союз сей може бути не дуже-то певний, і австрійський офіцер міг би найтися у суперечности з обов'язками.

— Як так, вельможний пане, то поглядіть собі кого другого. Не я прохав вас про місію!

Гнат цікаво приглядався невеликій мініатюрі польського шляхтича у чамарі, яка висіла в узькій рамі саме над канапою Венявского. І лице, і погляд маленьких фальшивих очей був той сам. Питання, чи се був батько дідича, чи він сам з-перед двадцяти літ, займало Гната більше, чим відповідь, яку мав саме дістати. Пан Венявскі випив одну за другою дві чарки й випустив кілька клубків диму, які звільна розснувалися і по хвилі наповнили кімнату синім облаком. Очі Гната бігали з комоди на ряд оксамитних крісел, з крісел на золоторамні репродукції образів Фрагонара з безстидно викрашеними наготами. Вини виглядали так, наче брутальна рука п'яного матроса позривала з розтовстілої розпусниці брудну одежу. Була в них тема, помисл і постати великого талану, тільки сього естетичного с'єва, яким обсновував він часи розпусти та гнилі,— не було. Та й навіщо було сього у дитятинському дворі біля чамари та зеленого сурдута пана Венявского?

Міркування і помічення Гната перепинив нагло сміх дідича. Дивно звучав він. Мимохіть нагадувався фальшивий погляд очей на портреті.

— Ви, пане Ігнаци, молоді та в горячій воді купалися,— сказав дідич.— От випийте зі мною та звольте ласкаво

вдуматися в моє положення, щоби як слід оцінити й мої інтенції.

— Дякую. Я знаю, що воно в моді пити багацько вина, і я придержуюся її, та тільки в полку. Оттут, двісті кроків від ліса, я не звик пити. Вип'ю чарку-дві, та, проте, я готов слухати і слідкувати за вашими гадками, куди тільки захочете.

З-під ока глянув пан Венявські на Гната, але на лиці молодця малювалося стільки щирости, що він успокоївся.

— Ви, пане Ігнаци, горячка! Шукай кого другого! Легко то вам казати, але кого я найду так наскорі? А там чи я не знаю, скільки вірности є у вашому роді?

Тут пан Венявські похилив голову. Чемно подякував Гнат за честь, віддану його родові, і спитав:

— В такому разі навіть вельможний пан підносять сумніви, коли я, що маю їхати, не маю ніяких?

Се була неправда. Ніколи більше сумнівів не було в душі Гната, як саме в сю хвилину.

— Не дивуйтеся, вацьпан! Як знаєте, Стась програв у карти свою пайку. Я мусів зятягнути позичку, яка з'їсть майно протягом року. І ось пише мені Стась, що щастя відвернулося та що у нього більша сума гріша. Сі гроші не сміють пропасти. Він має йти у глибину Росії, а багато дечого може лучитися по дорозі.

— Так, але чи вельможний пан знають, відкіля у нього сі гроші?

— Певно, з карт.

— Так Бог знає, чи вони в нього ще є. У картах — як на війні...

— Без сумніву, але я маю певність, що так не є. Він коштом свого майна збагнув уже тайну картяного щастя.

— Ах, се чисто цісар Наполеон, який приковує до своїх прапорів воєнне щастя!

— Не кпіль, пане Ігнаци, се правда...

— Я не перечу, тільки дивуюся й завидую, а порівнюю пана Станіслава з цісарем, бо знаю, що він любить грати в карти.

Пан Венявські почервонів, бо знав, що імператор французів залюбки шахрує при картах, але удав, що не розуміє притику.

— Пусте! Се байдуже, звідкіля у нього взялися гроші, але вони у нього є і їх треба привезти сюда. Ось і ваша задача.— Тут старий знову видобув із-за пазухи лист Стася і поклав перед собою.— Стась зі своєю дивізією є в Мотилеві, де остануть довше, і туди треба вам їхати.

— Як сказано, я готов поїхати. Одно мені тільки неясне.

— Що саме?

— Завсіди одно і те саме, хоча й не з того самого боку. Кажете, що мені ніяке діло до сього, відкіля сі гроші,— добре. Се й на ділі не моя річ. Але чії се гроші? Чи ваші, чи його? Він повнолітній.

— Ах! Які-бо ви дивні! Сейчас пізнати, що ви не поляк. Читали ви, прецінь, у листі, що я маю їх відібрати.

— Гаразд. Отже, справа рішена. Гроші видам вам за посвідкою. Не забувайте, що я юрист.

— Ви... юрист?

— Так!

— Нечуване! Чоловік дав своєму все, що тільки хотів, і він поза інфіму не виліз, а ви ось без крейцара...

— У кого нема грошей, сей мусить надробляти головою.

— Так то так, але воно прикро старому...

— Се не в грошах, вельможний пане, ріжниця, тільки, як самі щойно зволили завважати, в породі.

Дідич понурих голову, тільки від часу до часу кидав з-під ока на молодця ворожі, злючі погляди. Нові люльки закурилися від свічки, що горіла в срібному ліхтареві, а пан Венявські поналивав випиті чарки вдруге.

— А тепер яку провізію обчислюєте мені за свою поїздку? — спитав.

— Для мене, вельможний пане, нічого! Але, бачите, се небезпечна місія — їхати у военний час та ще в таку Палестину...

— Як-то нічого?

— Звісно! У мене є свої гроші, а як прийде ще відправа, то буде з мене доволі. Не так мається річ з моїм батьком. Він кріпкий та дужий, але самі знаєте, що після шістьдесятки людина — як той старий, порохнявий дуб. Стоїть, махає крилатим галуззям, наче вічно пишатися буде у лісі...

— Ви поетизуєте, пане Ігнаци?

— Часами!.. Отже, знаєте, що коли прийде нечайний порив вихру, дуб валиться відразу, без колювання, без тріщання, скрипу, стону. Оттак піддається і дебелий старець, якщо його зломить життя. Тому бажав би я забезпечити його в разі своєї смерти.

— Вашої... смерти?

— Так, вельможний пане! І то не так, як при першій умові, але ось як: ви віддали батькові землю обсіяну, управлену, на тиждень перед жнивом. Ви зобов'язіться вже тепер зібрати жниво з Долинок у стоги і дайте старому пару здорових коней, дві корови, віз, плуг, борону та проче знадіб'я, яке має кождий двірський форналь. Все те — при добродієві Крігерові, щоби ви не могли даної сьогодні річи відібрати завтра. Далі збудуйте власним робітником клуню і стайню біля кузні.

Пан Венявскі усміхнувся.

— Ви, пане Ігнаци, видко, будучи довго на Заході, забули, що все те, чого від мене правите, се дрібниця...

— Ха-ха-ха! Знаю я добре, пане Венявскі, ціну всього, та мені не йде про гріш, а про безпеку батька. У нашій хаті є жінка, яка заопікується ним, як батьком, та друга річ — заходи біля влаштування господарства. У мого батька нема до сього ні грошей, ні охоти, бо ж його безпека окуплена кров'ю його синів.

— На рани боске, пане Бибельскі, не говоріть про смерть.

— Годі, пане Венявскі, ризико у нас обопільне. Ви ризикуєте гріш, я — життя!

— Гадаєте?

— Ні, не гадаю, а знаю. І ви се знаєте, бо якби не знали, не вимірював би тепер ось пан Крігер землі могому старому...

Настала прикра мовчанка. Пан Венявскі ніяк не міг розібрати, чому Гнат годився їхати у Росію. Зразу зробив йому був пропозиція, гадаючи, що він вернув зі Заходу недовченим обірванцем, без крейцара в кишені, з незаспокоєним голодом ужиття і гаразду, тому бажав купити його, як всі пани купували собі слуг чи жовнірів у полки польських «добровольців». А тут дізнався, що сей Гнатко — офіцер та ще і юрист. Вкінці збентежили його умови укладу. Невже ж він гадав оттак дешевим коштом обдурити його та з грішми податися ось хоч би у російське військо? Чимало-таки пруських та німецьких офіцерів служило між зеленокабатниками... Він і юрист? Гм!

— Се гаразд, пане Бибельскі, я умову приймаю без ніяких обмежень, але які запоруки маю від вас?

Гнат встав.

— Як-то, пане Венявскі? Ви від мене правите поруки? Яку ж поруку дає вам сей, кого ви посадили до зеленого столика, щоби на місці вас «розроблював» ваші гроші? Якщо ви мені не вірите, то справа покінчена. Я ніякої поруки вам не дам, бо все, що маю, є в мені, та ще у голові знання, а у кишені свідоцтва і патент. Все те зі мною живе й помирає. За мене ручить тільки моя честь. Якщо ви в неї вірите, гаразд, якщо ні — ще краще. Мене не сверблять п'яти до дороги. А якщо вам ходить про сі чотири хвости та купку дров, то допишіть про мене клявзулю, що як з вини моєї безсовісности місія буде не сповнена, то мій батько має вам звернути усе ваше добро, крім землі. Ось що. Гадаю, одначе, що такої клявзулі не постидався б і Йойлик.

Пан Венявскі почервонів, як рак, не знати — від стиду чи від досади.

— Гаразд, приймаю! — сказав.

І швидким рухом присунув гостеві папір та чорнило, які лежали набоці.

Мовчки, серед тишини пополудня став Гнат списувати умову.

Коли вийшов, голова крутилася у нього від страшного задуху у кімнаті. Він, щоправда, випив тільки дві чарки, та при замкнених вікнах стільки назбиралося у кімнаті диму, що аж очі пекли та заходили сльозами. Коморник і Стасьо також закурили люльки після повороту, а при оживленій юридичній дискусії минуло цілих дві години. Тим-то Гнат глибоко вдихував у себе тепле повітря та у свідомі, що вчинив усе, що міг зробити для старого батька у життю, ішов... у ліс.

Сим разом, одначе, гадав перейти горі селом довкола і зайти під Якимів бук з другої сторони, від Чорного ліса. Немила була дорога через село. Дідич Дитятина дуже мало дбав, а, радше, не дбав зовсім про своїх підданих ні під яким оглядом, а й отець Рищинський дістав був свого часу презенту на парохію під умовою, що стане по сьому боці двірського рову, а не по тому, де жили мужики. В році 1809 пан Венявскі і о. Рищинський аж посивіли, щоби через участь у поході проти переможця усієї Європи не проник у кромішню пітьму ні оден проблиск бажання волі. Вони послідовно нищили усякі його прояви, і кожда одиниця, що зраджувала хоч би тільки тільк якогось розуміння, мандрувала при найближчому наборі рекрута під корпоральський бук. Вбогість, темнота, занепад царили в селі неподільно. Усі старші були на панщині або на власних малих клаптиках ріллі, у селі видко було тільки немічних, брудних старців по приспах та порогах, а на дорозі гралися вкриті нужею, обдерті, злиденні діти. Воня розпареного спекою гною якимсь гнилим дурманом обсновувала все село. Тож мимохіть повернув Гнат направо, у сторону церкви. Тут було чисто і свіжо, бо попівство лежало значно вище, чим село, по тому боці потоку.

Здалеку маяли вже вершки смерік, які отінювали «резиденцію». Легенький подих східного леготу колихав спілими шишками та ніс зі собою пахощі з чималого цвітника, який розвела перед чолом будинку Наталка. Чого-то там не було! Гвоздики, рижі, бальзаміни, петунії, пеларгонії, резеда, матіола та десяток других слало свої запашні віддиhi у повітря як вдяку за дбайливі заходи. У переході Гнат оком знатока оцінив працю та успіхи. Ні, неможливо, щоби дівчина, яка так любиться у цвітах, могла боготворити у своєму серці погань... Менше чисто виглядало само попівство, а позаду, куди виходили двері, смітник та помийник, нічим не ріжнилися від хлопського гноевища. Нечисть, сморід, погані ганчірки

на плоті, порозбиване череп'я, качки та гуси на чималій гноївці, кури на гумні — все те таке саме, як скрізь. Тільки намість старенької бабусі або обідраного дідуся понад гноївкою походжала їмость у широкій поплямленій спідниці з в'язкою ключів на мотузку та з чепцем на голові, а на гумні кури в люльку малий, круглий о. Рищинський у довгій капоті та соло-м'яному брилі. Біля нього ступав журавлиним кроком високий, білявий, вимоклий молодяк у нечувано високому галстуківі та брудних штанах, з паличкою в руці і картузом на голові. Остовпів Гнат, побачивши його. Він досі ще не знав, що його бувший ученик Орест вернув з Відня. Не бажав, одначе, стрічі ні з одним, ні з другим, а там, незамічений обома, приспішив кроку і швидко став обходити сад, щоби дійти на стежку до ліса.

— Пане Ігнатій, пане Ігнатій! — почувся у сю мить за ним жіночий голос.

Оглянувся і зняв чемно капелюх. Сперта об перелаз, стояла по той бік плоту Наталка.

Її кругле личко горіло рум'янцем, кров, здавалося, ось-ось і бризне з коралевих повних губ, а у її усміхові, наче жемчуги, білили зуби. На дівчині була вузенька витерта перкалева блюзчина, яка тільки дещо закривала її багатий бюст. Тепла карнація її тіла годилася знаменито з синяво-чорним волоссям та маленькими темними вусиками на горішній губі. Попри се видно було з усієї появи якась стремління до прикрашення зовнішности, ніби сліди культу тіла як естетичної цілоти. Дві грубі коси були добре вичесані, тісно сплетені і пов'язані на чолі а la Gretchen і завітчані, шия та руки були добре вимиті, на ногах вичищені черевики та добре підтягнені білі панчохи. Із-під дешевенької суконки виглядав хвилями рубець білої, як сніг, спідниці, словом, дочка у нічому не нагадувала заяложеної мами.

— Куди так спішите, пане Бибельський? — питала дівчина, протягаючи молодцеві руку.

— На прохід у ліс!

— Пішла б і я з вами, та боюся тата. Битиме.

— І я гадаю, що воно було б на місці! — засміявся Гнат. — З молодим хлопцем, та ще у ліс, гм!

— Звісно, що не випадає! Та, проте, другі ходять і їздять, і ніхто їм нічого не каже...

Бистро та питливо глянув Гнат у очі дівчині, але не вчитав у них злоби, тільки ніби жаль... Ні, вона не знає про його вчорашній прохід.

— Бачите, панно Наталко, хто уднину орішки краде, сьому лісковим прутом міряють спину. Та нічю повну кишенью можна принести домів — безкарно.

— ...То ви гадаєте — ніччо?..

— Ні, паннунцю! Я тільки про се, що за необережність не оден поплатився життям.

Та Наталка не розуміла його, тому покивала сумно головою й заговорила про друге.

— Ви знаєте, татунцьо дуже попитували за вами. Орест вернув.

— Ну, і що ж? Швидко ожениться і висвятиться, буде весілля. Походіть, паннунцю, коло богословів та по Великодні і ви...

— Ет, куди мені! Мене богослови не хочуть через се, ви знаєте! Клянуся на спасіння душі, що я остала чистою, як січневий сніг; так хто в се повірить? Сором для фамілії та й годі! А так чи сьак нічого зі сього не буде. Ореста нагнали...

— Що ви кажете? За віщо ж?

— Чогось там не поздавав чи що, пиячив, не вчився, от, звичайно, молодий...

— Гм! І я молодий!

Та тут дівчина видула згірря губи.

— Ні, пане Ігнатій, ви не молоді. Уже півгодини балакаємо, а ви ще мені ні одного гладкого слова не сказали.

— Бачите, паннунцю, я не зі сього світа, що про нього ви мрієте, а в мойому світі не правлять теревенів самітній дівчині без означеної ціли.

— Правда, що не я вашою ціллю! — зітхнула. — Цікава б я, одначе, хто?

— Бажав би і я се знати, та пока ще годі. Прощайте!

— До побачення, правда? Ви зайдете до нас?

— Ні!

— Ов, а се чому?

— Звісно, самі знаєте, що у вашого татунця здорові цибухи.

— Ет, ніби ви їх боїтеся?

— Боятися, то я не боюся, але навіщо здорову голову та під Євангеліє теє... Добраніч!

Пішов. Довго гляділа за ним Наталка і, сперши голову на руку, хлипала стиха. Бідна і не підозривала, що не минувшина ділить її від нього, а саме сей світ, про який згадував Гнат. Йй чомусь-то здавалося, що тільки нахабність її батька зразила його до неї. Бач, колись вони всі троє гралися у обширному саді попівства і любилися, як рідні. Та батько своєю нетерплячкою попсував усе. Правда, вона була необережна... Ах! То його слова про орішки до сього гнули! Правда! Та все-таки стояло б труду поглядіти сих горіхів... Багато дечого діється у куцах малин чи в чагарнику...

— Тацка, Тацка! — закликала звінким голосом.

— Слухаю, паннунцю! — почувалася хрипло-писклива відповідь, і на стежку вийшла підстарша уже, нечувано брудна баба у половині спідниці, з-під якої виглядали червоні та грубі, наче ковбки, ноги.

— Скажи дома, що я пішла в поле до женців під ліс!

— Добре, паннунцю!

Одним скоком перелізла Наталка через перелаз і пішла слідом за Гнатом. Здалека бачила уже між першими нивами спілого жита його капелюх. Тому станула і гляділа, куди звернеться: чи в хохонівську пущу, чи наліво, у Чорний ліс. Ось він повернув вліво і здалека бачила його обгоріле лице, похилене наче в задумі. Біля Парашукової оселі сходив уділ, щоби перейти село, а там піти стежкою далі. Тепер уже знала, що Гнат іде під свій Якимів бук. Здержалася. Не дуже-то їй було мило йти туди під ніч. Її світогляд, мимо набутої у дворі оглади, не поширився ні раз. Відьми та опирі займали у ньому почесне місце біля духів померших, добрих і злих чарів та всіляких других догм людської віри. Старий Яким, двох мужиків, підкопаний з одного боку хрест... Брр! Дрижаки брали її на саму згадку... Краще було би вже на цвинтарі, що то за попвством на полі, недалеко кузні Бибельського. Гей! І безпечніше, і ближче. Та що ж робити? Або-або!

Побігла навперейми попри церкву і двір; заки Гнат углубився в ліс, уже у найближчих кущах ждала на нього Наталка. Вона зняла з ніг черевики та взяла їх у руки і, ступаючи стиха, слідкувала за ним, як дух.

Деся від заходу надвигалися хмари, вечір западав швидко, і за нею почувалися вже в полі поклики женців, які сходили з поля. Нависле гилля дубів та буків затінювало лісову стежку зовсім, і тільки завдяки босим ногам могла дівчина нащупати утоптану стежку. Швидко било її серце, кров стукала їй у висках, мов молотом, воздух запирало у груди, та, проте, йшла далі. Деся згубився і жах перед невідомим. Ніби карта грача, тягло її бажання побачити, що діє Гнат під ніч у лісі, та ще й надія... присістися до нього... а там... мій Боже! Що то ще може статися? Та, проте, їй байдуже! Хай буде, що хоче! Прокляли її всі, очорнили, окричали, хай чорт пірве їх і її. Не заважається перед нічим, усе прийме, без спротиву, без стриму, як спалена земля дощову благодать.

Та ось посвітліло. Гнат вийшов на лінію. У віддалі чорнів уже великою чорною кулею Якимів бук, а під ним білява чертка — хрест. Наталка спинилася на краю. Годі було йти туди далше. На отвертій лінії він побачив би її, а се не може бути. Він мусить швидше почути на собі тепло її тіла, чим побачити її лице... Тому треба було з трудом пробиратися краєм ліса рівнобіжно з лінією. Не було се легко, бо краєм кущі рос-

ли, як живопліт. Коли, одначе, після чвертьгодинної возні з гиллям та терням станула якраз напроти хреста, щось ніби зморозило її всю. Під хрестом у тіни бука сидів Гнат, але не сам. При ньому була жінка, а коли Наталка напружила дещо свій знаменитий, не попсований нічним спіпанням зір, пізнала Анелю!

В першій хвилі здавалося, що дівчина, ніби пантера, вискочить із гущавини і пірве на шматочки проклятушу повію... Гей! Вона знала добре, як-то порою бавилася панна Анеля... Але по хвилині зачула своє ймення і вмить застигла на місці, підслухуючи.

— Я саме стрічав панну Рищинську та тому дещо забарився,— говорив, ніби оправдуючися, Гнат.

— Се неладно, йдучи до одної, баламутити мимоходом другу,— жартувала Анеля.

— Ах! Ми давні знакомі, не бачилися вже стільки літ, то мусіли хоч звітатися.

— Наталка гарна дівчина, ох, як бажала б я мати її силу, рум'янець, її очі...

— Ох, пані! Мені видиться, що перед зеркалом кожда жінка собі найгарніша.

— Гм, так, але хто одержить пальму перед очима судді?

— Може, мені припала в уділі честь бути тут суддею? В такому разі ви вибрали собі Париса, в якого вельми мало досвіду.

— Мало? Я не гадаю, щоби досвід вишколював людину у справах любови. Не раз Амор пускав свої стріли у моє серце, та воно завсіди б'ється палко, коли стрітить на шляху життя появу ось таку як... як...

Вона скинула з плечей нагортку і сама відхилилася у напівлежачій поставі. Її очі найшлися якраз проти очей молодця, її уста — проти його уст. Із-під нагортки з тісного станика виступали круглі, до половини обнажені груди, пахло лавандою та фіялками.

— Так ти суду бажаєш, німфо цієї зеленої пустині? Ох, я осудив тебе від першого погляду і дальше осуджую як слід, ох, я не помилюся!

І сильним рам'ям пригорнув відхилену статть дівчини до себе. Їх уста з'єдналися у довгому поцілунку. У безтямі хвилі не чули вони, як у протилежній гущавині зашелестіло щось, ніби звір, який тікає від зачасних ловців. Почувалися і згуки — ніби хлипання-плач та прокльони, але вони губилися у віддалі, аж змовкли...

Швидко западала ніч.

Почтиліон поспішної пошти, яка дня 25 липня вечором приїхала на стацію біля Галицької брами, був у виїмково доброму настрою. Він не то що дув із усіх сил у свою трубку, але навіть поспівував хриплим голосом та поганим німецьким наголосом славнозвісну пісеньку:

*Muss i' denn, muss i' denn zum Stadtlich hinaus...*¹

Перша «портшеза» приїхала на дві години до приїзду другої, що вказувало на виїмкову щедрість пасажирів. І справді! Коні ледве сопіли з перетоми, піна вкривала їх запалі боки, зате лице почтиліона-товстяка сяло від внутрішнього вогню чи, може, від алкоголю, а малі очі плавали у захваті, коли відчинив дверцята і змітав землю капелюхом перед висідаючим самотнім пасажиром. Опісля зовсім рівнодушно вислухав догани поштаря, врешті почухрався поза вухом, а далі і сказав:

— Та воно все правда, гер постгальтер, але все-таки п'ять гульденів, та ще на сій лінії; пішки не ходить...

Сума, названа почтиліоном, вмить перепинила докори поштаря.

— П'ять, кажеш? — зацікавився. — Певно, хтось із війська.

— Не знаю! З вигляду то він справді, як офіцер, у всякому разі шляхтич. Але що їде сією лінією!..

— Правда! Війська теперечки у нас нема, а з Кракова чи Відня не туди дорога на Волинь. Повинен би радше приїздити теперечки на Краківське передмістя та браму...

Тим часом пасажир записався у книзі як Herr von Bybelski, узяв свій чималий, але легкий клунок, передав його хлопцеві і велів за собою нести на Краківське передмістя. Оттут спинився перед великою кам'яницею, над брамою якої красувався мурин у ярко-червоній перепасці довкола бедер, і клунок помандрував разом із власником по вузьких, темних сходах на поверх, де швидко відчинилися двері номеру. Кімнатний поспитав про прикази, а там і побіг за водою і ліхтарем. За якої півгодини східцями, які вели у велику гостинну, ступав офіцер у повній формі, з косматим чаком на голові, у білому фракку зі золотими галунами та у синіх обтислих штанах. При боці висіла шабля, а на груди пишався ордер Марії-Терези та медаль за Ваграм. Прийшовши, розглянувся по присутніх і вмить угледів Зухера, який сидів за пивом у товаристві якихось двох виповзлих бюрократів. Біля них вершилося на сусідньому столі величаве драгунське чако з офіцерськими

¹ Я мушу вийти з міста.

золоченнями, а коли Гнат доглянув за ним власника, то мало не закричав від радості.

— Фон Кранцберг!

Швидкою ходою, мало не бігом проміряв салю, звітався. Фон Кранцберг був старший, може, сороклітній німець, який, одначе, більше половини життя провів у Галичині, а від 1805 року був ад'ютантом, а, радше, секретарем генерала Кольоредо. Був се вельми тямучий офіцир та образована людина, одначе здоровля у нього не було, і виглядом скидався він радше на урядовця, чим на сина Марса. При виді Гната його жовте, полиняле лице прояснилося, він протягнув руку і звітався сердечно.

— Відкіля, яким світом? — живо розпитував його молодець.

— Графа командували до волинської армії у характері повіреного австрійського двора, і я, річ природна, з ним. А ти ще служиш?

— Ні, але відправи ще не маю. Тепер гадаю поступити у цивілі, але пока найшов собі ще діло при французькій армії у Росії, то й гадав, що в офіцирському однострою легше доїду і верну...

— Безумовно, тільки, бачиш, після сього, що діється та говориться останніми днями, радив би я тобі взяти зі собою у клунок цивільний одяг.

— Як-то?

— А ось сідай біля мене, то побалакаєм!

В сій хвилі почувся біля них півголосний оклик. Се Зухер пізнав Гната і видивився на нього, наче на воскресшого мерця. Гнат відвернувся і чемно поклонився старому, який зблід і мало що не випустив із рук склянки з пивом. Якобін, бунтівник, голодранець — офіциром та ще й приятелем секретаря генерала графа Кольоредо? Нечуване!

— Здорові були, совітнику! — гукнув по-руськи Гнат. — Ось і побачилися ненадійно. Що з Івасем?

— Ганс... то є Іван при суді... практикує! — промимрив несподівано заскочений Сухар, який не мав і часу погадати, що він є, прецінь, для всіх та всього гер фон Зухером. По хвилі кров хлинула у бліде лице, він понив, що зрадив перед двома товаришами свою найглибшу тайну, і та свідомість відібрала йому зразу усю тямку. З німим зачудуванням гляділи на нього товариші, які, впрочім, не бачили нічого незвичайного у кількох словах, сказаних по-руськи.

— Що вам, гер колега? Що ви маєте із сим офіциром? — допитувалися.

Та гер фон Зухер отямився за сей час і зрозумів, що на ділі нічого не сталося, та звільна прийшов до себе.

— Се давній знакомий, про якого ми гадали, що згинув під Ляндсгутом чи Еслінгом...— відповів байдужно.— Кельнер, noch eins!¹

Фон Кранцберг не звернув навіть уваги на усю дію, бо його зайняли неподільно переговори з буфетником на тему вечері. По якимсь часі прийнялися оба за їду.

— Отже, як сказано, найкраща птиця та найкращий звір — се кажан,— говорив фон Кранцберг,— і саме тому не забудь свого «цивіля». У мене в чемодані теж табачковий фрак та зелений картуз. Від випадку... природно!

— Я теж собі гадав, що участь Австрії не так-то дуже ясна! — відповів Гнат.— І моя поїздка у Росію теж у зв'язи зі сією гадкою.

— Як-то? — зацікавився ад'ютант.

Гнат розказав йому, що знав, про лист Стаха Венявського, та умотивував своє рішення їхати особисто на розвідини.

— Се ти добре виміркував, і гадаю, що се дуже гарно, що ми стрінулися. Через те можемо мати вчас точні відомості, яких не буде у нікого другого в Австрії. Але,— тут поклав палець на кінчик свого довгого, сухого носа,— але нікому про се нічичирк.

— Розуміється! Та ти мене не висилай і не остерігай, а кажи, що діється на ділі. Я зі села, не забитого досками, а замуваного тесовим камінням від усього світа.

— Що нового, питаєш? А ось що! Центр «Великої армії» є над Дніпром, десь біля Орші, пожди-но!..

Видобув із-за мундура штабову карту і почав показувати на ній кінцем ножа точки і лінії.

— Десь між Вітебськом а Смоленськом є тепер центр, а оба крила остали позаду, поняв?

— Правду кажучи, не дуже. Все-таки се з Наполеоном діло, а з ним ніколи не знаєш, що буде. В році 1809 було в нас доволі війська, дух у армії — як ніколи перед тим, ні потім, архікнязь Карло полководець неабиякий, а все-таки, не будь на Дунаї повени, не здобули б ми були ні одного успіху.

— Саме тому стоїть і Шварценберг на Волині як 12-й корпус «Великої армії» бо, як кажеш, ніхто не знає, що буде. Але мій генерал каже ось що: «Де людська голова рішає, там перевага завсіди буде за Наполеоном, бо його голова кермує живлом усієї французької нації, а не звичайною армією. А таке уступає тільки другому рівновартному або вищому, надлюдському». Тим-то, бачиш, ми, австрійці, ніколи не могли його побідити і побідимо тільки тоді, якби пішли проти нього живлово всіми хвилями многоязичного моря народів.

¹ Ще одну!

А се, як знаєш, неможливе! Є в нас жменя німців, та щойно тепер починає у райху творитися щось у роді нації, у нас ніхто й не заікнеться про те. Дав би йому Меттерніх та поліція! Маємо чехів, які аж черево рвуть від радощів, що швабів б'ють. Є мадяри і поляки, яких аристократія захоплюється ампером французів, а простий нарід, поза дідичами, не бачить цісаря. Відкіля ж має взятися живло?

— Як на таке, то його нізвідки й узяти! — відповів похмуро Гнат. — Пригадуєш собі, як-то ми раз після битви під Асперном обчислювали сили Наполеона і начислили щось около мільона голов. Ніяка нація в Європі не дасть такої маси. Франція, Італія, Голландія, Неаполь, Іллірія, Баварія, Віртембергія, Вестфалія, Саксонія, Польща — Боже милій! Після Асперну прийшов Ваграм, після Айляв — Фрідлянд. Після кожного успіху — тим страшніший погром.

Наложили люльки і закурили. Фон Кранцберг відсунув недопиту склянку пива й велів подати пляшку вина, а опісля нахилився до сусіда.

— А таки, — сказав із усміхом, — я свого «цивіля» взяв у чемодан, а й ти добре зробив, що не призабув картуза та сурдута. А знаєш ти чому? Тому, братчику, що попри живлову силу народу є ще і другі живла та обставини, яких ніякий переможець не прикує до своєї тріумфальної колесниці. А попри се найбільшою чеснотою нашого часу є знаєш що? Терпець!

— Ба, але на які живла числить воєнна рада у Відні? Повінь на Дунаї була тільки раз...

Фон Кранцберг потягнув здорово з чарки.

— Бачиш, Бибельські, сим разом Наполеон визвав до бою сили, яким не порадить не то він, але й ми всі разом, скільки нас є під крісом від Скандинавії по Кап Матапан чи Таріфа.

Гнат потряс зі сумнівом головою.

— Не кивай, не махай головою, тільки подумай! — оживився ад'ютант. — Сієї весни їхав з Берліна московський посол граф Лівен. Він мав у Берліні довшу конференцію зі Шарнгорстом, і сей розвинув перед ним увесь план майбутньої кампанії. Лівен, який знає гаразд обставини, був наче непритомний від захвату. Увесь план є короткий і ясний. Московська армія має відступати хоч би й поза Москву, доки переможець, ідучи за ним, не ослабне до того, що сам стане слабшим від побідженого, а тоді одна програна битва знищить французів до решти. За п'ятнадцять літ назбирав собі наш новочасний Агтіла армію, якої не носила на собі ще родюча земля, се правда! Але раз вона провалиться, так другої такої йому Европа не дасть. Ти не забувай на дві річи: московська зима і простір!

— Простір?

— Так! Саме простір! Я був на Волині, їздив раз навіть на лосі з князем Розумовським, що то був у нас послом до 1809 року, і тому зрозумів сейчас, до чого гне старий Шарнгорст. Справді, у нас тіснота, наче у тюрмі! Ні шаблюку не розмахнешся, ні на коня не вискочиш. В кого найсильніші п'ястухи, сей побідником у кожній бійці. А там... Ідеш увесь день по бездонних, широко роз'їжджених ґляхах, серед глухого, пус-того ліса. Сосни, сосни, берези, пісок, грязь, вода — і ні живо-го духа через усю днину. Аж десь під вечір наскочиш на гурток нужденних хижин: «Се село», — каже візник. І так минає день за днем, завжди те саме. Протягом тижня стрітив я на дорозі поза нарочно розставленими кіньми та візниками, може, десяток людей на шляху. З них було шість жидів, двох побережників, а двох хлопів. І подумай собі у сих просторах півмільонову армію. Вона щезне, пропаде, і слід за нею застигне. Вона не знищить ворога, бо він утече, куди захоче, не зможе його обійти, бо нема його до чого приперти, а сама втра-тить тільки на обсаду придорожніх заїздів дві третини мужви.

Фон Кранцберг запалився і говорив те все, ніби вивчену лекцію. Видко, не раз і не два балакав уже на сю тему. Гнат слухав цікаво, бо чув, що в цих словах є багато правди. І йому видавалося життя на Заході тісним та швидким. Заки у такому Дитятині обернулося раз його колесо, в Австрії чи Саксонії облетіло воно сотню разів, і після днини не раз питав себе уродженець Галичини: «Пробі, чи все те тільки одна, одна днина?»

Між тим Кранцберг говорив далі:

— Але все те ще марниця. Погадай, що півмільона людей може протягом місяця об'їсти цілу провінцію. А що ся армія буде їсти у Росії, якщо москалі поपालять магазини та повивозять поживу? Чи можливе довести усе для війська тамошніми дорогами? Значить, треба би військо розмістити на велетенському просторі від Балтики десь по Волинь, а як се станеться, то не буде ні армії, ні походу, ні побіди. Два полки драгутів та двадцять гармат зможуть розперіщити цілий корпус протягом тижня. У москалів саме задля величезних, мало заселених просторів система магазинів заховалася майже такою, як була у нас під час Семилітньої війни... Врешті, йде зима!..

Відсапнув, попив, посмоктав люльку.

— Лівен аж захлистувався, але генерал слухав доволі холодно, доперва я сказав йому менше-більше те саме, що тобі, і він дещо оживився. Ти знаєш його, як критично дивиться він на відносини у нашій армії та на дворі... Тому і не зробив кар'єри. Вкінці сказав, що справу представить Меттерні-

хові, і зі сям Лівен поїхав. Кольоредо додержав слова, але що йому сказав канцлер, не знаю. Все-таки після виїзду Шварценберга дістав граф місію прослідити, які вигляди має кампанія ампера проти Росії, та порадити в даному разі Шварценбергові, яку участь має у ній взяти дванадцятий корпус «Великої армії».

Фон Кранцберг втомився викладом, але видно було, що вигляди на невдачу французів тішать його неабияк.

— Тим-то й забажав я твого товариства, бо розумієш хіба, що мені, може, випаде глядіти знайомих між цивільними поляками чи москалями, може, прийдеться крадьки перевозити письма до Відня чи куди там, може, буде треба махнути й у квартиру Багратіона чи Баркляя або...

— Так, то все, що кажеш, мені промовляє до переконання, — сказав по надумі Гнат. — Війна з Німеччиною, Австрією та Еспанією — се не те, що з Росією та Англією. Англію береже море, Росію — простір. Все те правда. Але, бачиш, ви всі забуваєте на Польщу. Вона стояла ще перед сорок роками і сягала по Дніпро. Що зробите, як Наполеон забере сі землі у сьому році й відбудує Польщу аж по Чорне море, а щойно з весною піде на Москву?

Фон Кранцберг видивився на товариша.

— Тобі хто таке казав? — спитав.

— Ніхто, я сам собі таке подумав і саме тому згодився їхати, хоча мене ніякий дідько не пер з теплого кута у безвісти.

— Знаєш, Бибельські, я вже раз дивувався, почувши про твоє швидке рішення, а тепер таки не помудрішав.

Гнат усміхнувся.

— Дивуйся, здоров, але ти сам згадував князя Андрія Розумовського.

— Ну!

— А знаєш ти, хто він?

— Звісно, хто, — москаль!

— Ба, ні, він нащадок останнього гетьмана України, Кирила.

— Що ж зі сього?

— У тому-то й біда, що пани світа не знають ніколи, над ким панують і чому. Тим-то валяться престоли, а в масових мордах гинуть тисячі і тисячі безвинних... Усі землі, про які я говорив, усе Поділля, Волинь, Підляшшя, Україна по сей і по той бік Дніпра аж ген по Дін, Кубань та Чорне море заселені русинами, а не москалями. — Тут Гнат означив на карті згадані краї.

— І всім їм звісний Андрій Розумовський?

— На жаль, ні! Я згадую його тільки мимоходом, для зазначення нашої державної традиції. По нас усіх перейшли

колеса історії і столочили усе, що видавалося понад сірий по-зем. У нас нема ні людей, ні згуртувань, ні революційних партій. Але, проте, ми є! Тисячі й мільйони таких, як я, повних ненависти до москалів та поляків. Польща була б загибіллю злиденного нашого дорібку у Австрії і Росії, тим-то ми їм і служимо.

— Дива розказуєш мені, товаришу. І хоча я тебе розумію, то все-таки видиться мені, що уміркована Польська держава все-таки куди краща для вас, чим московський режим.

— Ні, не так воно є на ділі, як видається. Пригадай собі звіти австрійських урядовців з сімдесятих років про життя русинів у панських добрах, про темноту, злидні, муки, про се, як пани довели мужика до цілковитого зіскотіння або до розпуки. В Росії теж не рай, але там один гнет і одна воля всім, «схохли» бувають князями, генералами, урядовцями і, може, колись зберуться докупити і скажуть світові: «Адіть, ми ще є, і нас є ще стільки-то мільйонів. Нам належиться рівне право, дайте нам його». А в Польщі? Згадай рік 1806 у прусській займанщині, коли-то після битви під Єною поляки побивали німецьких урядовців і їх жінки та діти, як вовки, накидалися на безоружних безпощадно, сказано, підло. Нагадай собі панські фуми поляків, відколи станув пакт про заміну Галичини за Іллірію. Вмить усім приверзлася давня Польща, у якій хто не поляк — пропадай! Ось чому я бажав їхати і побачити, в чому річ, та, не ждучи поклику, був би сейчас звернув увагу саме нашого генерала на небезпеку, яка грозить, і то не тільки нам, але і Австрії, і Росії.

— Знаєш що, ходім до генерала завтра, ти прилучися до нас. Генерал тебе любить, то й радо тебе прийме. Побалакаємо із ним. За нами є право їхати на кошт держави і видавати пропуски в німецькій, французькій, а навіть, — тут зі шепотом схилився до уха Гната, — на московській мові, якщо окажется потреба висилати емісарів. А ти найкраще зробив би, якби справу представив на письмі, і з точки австро-московської, а не рутенської. Ти рутен, але рутени на ділі не мають найменшого впливу на хід подій у Європі. Одинока їх заслуга в сьому, що сидять на своїй землі, а сього ще замало, щоби змінити напрям політики двора.

Усю ніч провів Гнат за столиком, і на білих картках паперу укладалися рядки меморіалу, зверненого до генерала Кольо-редо підчиненим офіцером. Голова горіла молодцеві! Враз обхопила його атмосфера умової праці, від якої відстав був зовсім за останні три тижні. Уже воробці чирикали на дахах, а на вулицях туркотили фіри, які їхали на торг із доокресних сіл, коли устав від столика і переглянув написане. І враз, про-

читавши, зрозумів, відкіля взявся в нього сей авантурничий зрив їхати кудись в безвісти. Так, він, безумовно, збагнув тайну історії останніх трьох століть, і тому є покликаним звернути увагу міродатних чинників на всі можливості майбутнього. І будь що буде! Хай всякий трудиться по змозі без огляду на нагороду, бо се його повинність.

VI

«З наведених історичних подій та висновків стратегічної та меркантильної природи слідує явно, що сила усякої імперії на Сході лежить у землях України. Розуміли се турки, розуміли москалі, розуміли до часу і поляки. Як довго Польща удержалася в посіданні сих земель, так довго поза її престижем не видко було варварської Москви. Властиві, одначе, польському режимові методи, як також свідомість окремішности в українському народі, викликали повстання і розвал польської влади на сих землях. У внутрішнє розладдя на Україні мусять вмішуватися так поляки і москалі, як і турки, тож наслідком був розбір, а врешті цілковите обсадження України царатом, який з того часу станув одною ногою на Балтику, а другою — над Чорним морем. Польща, яка, втративши свою основну опору, втратила й самостійність, має тепер саме можливість відбудови під протекцією Франції, одначе вона, без сумніву, посягне і по українські землі, користаючи з походу на Росію, забере опісля і Галичину (як се, впрочім, потверджує трактат), одним словом, вона стане на місці Росії володарем Близького Сходу. Вчинить вона се, як сказано, у злуці з Францією, не оглядаючись зовсім на Його Величність наймилостивіше нам володіючого Цісаря та його Дім. Сувереном буде нащадок Понятовских або який французький маршал. Супроти сього вигляди на Іллірію маліють, а ще більше обкросення в користь Італії чи Рейнського союзу стає вельми правдоподібне. Та се не є річ Найнижчого Слуги Вашої Ексцеленції мішатися у політику, я бачу тільки небезпеку, що також на українських землях Росії може вибухнути повстання польської шляхти, а се могло би загрозити цілості і спокоеві країв Його Величності Цісаря».

Граф звернув своє молодече лице та ясні очі на марсову появу swojego бывшего офіцера, і легкий усміх промайнув по тонких жіночих його устах.

— Enfin!¹ Не знав я, що мав між офіцерами мого корпусу такого дипломата і, певно, не дуже радів би зі сего його

¹ Нарешті!

величність цісар... на щастя, ви взяли вже свій Abschied¹, і тому можу з вами побалакати. Вам ходить про посаду при штабі?

Кров кинулася до лица Гнатові.

— Ексцеленція не дочитали до кінця,— перепинив генерала.— На меморіалі підпису нема.

— А се чому?

— Бо тут не про автора іде річ, а про справу.

— Яку справу?

— Справу русинів, ексцеленціє, про яких шкіру б'ються. Українці і ми — се одно!

— Гм!

Граф дочитав ще, як-то автор письма піддає гадку відпоручникові правління так повести діла на Волині, щоби не допустити до інсурекції поляків на півдні, а там спер голову на руку і задумався. Вкінці підняв очі знову.

— Ви, гер фон Бибельський, або дуже хитра людина, якої я збагнути не в силі, або фантаст-романтик! — сказав врешті.— Правда, Кранцберг?

— Ексцеленція позволить, що заперечу. Бибельський хитрощами і мухи не вб'є. Є у нього сентимент щирий і палкий. Він для себе нічого не править.

— Так, він фантаст-романтик.

— І се ні, ексцеленціє! — відповів сим разам Гнат.— Я знаю багато дечого, чого не бачите ви зі своєї висоти. Я боюся для своїх шкоди з нового майбутнього стану Європи і тому пишу, без огляду на успіх.

— А чи знаєте ви, лйтанте Бибельський, що майбутня Польща мала і має бути під секупдогенітурою Габсбургів?

Генерал очікував незвичайного вражіння своїх слів, але помилився. Гнат тільки усміхнувся.

— Фон Кранцберг знає їх та їхній спосіб думання. Ніколи австрійський принц чи німецький князь не сяде на польському престолі: москаль, швед, француз, волох чи маляр, чех чи китаєць — німець ніколи! Сього не обіцює Габсбургам ніхто з поляків, а якщо обіцює, то бреше. Я знаю, що говорить і думає польська шляхта.

— Ну, а народ?

— Чи ексцеленція гадають, що польські мужики бажають повороту Польщі? Вони найрадше у власній крові скупали б усіх панів, щоб самим стати на їх місце або хоч їх збутися. Для них, щоправда, кращий чужинець, але і вони не люблять німців, так сказати би, безпосередно, живлово. Правда, по містах населення надіється добра з відбудови

¹ Тут: ви попрощалися.

Польщі, але міст мало, а й то малолюдні й убогі. Позволю собі при сьому висказати здогад, що імператор французів, може, саме тому не проголошує відбудови, бо не бачить ніде народу, який бажає окремішности. Він привик стояти на чолі усієї нації, а хто є другої гадки, сей... емігрує! Тут саме ті емігранти відбудовують державу, а весь загал... дрімає. Мені здається, що одностайний зрив усього народу дав би йому силу куди більшу від силованої помочі Пруссії чи Австрії, і саме сього зриву не видко, не чути, нема! Такий геній може не бачити сього, але відчуває се напевно.

Граф стягнув брови та у задумі мовчки гладив м'які кучерики побородів, які обрамовували його повне лице. Вкінці підняв очі знову на Гната й усміхнувся.

— Дякую вам, пане Бибельський, за вашу щирість. У ваших словах слідно незнання дипломатичних тайн, бо ж ви їх не могли збагнути, коли не знають їх деякі короновані голови. Все-таки є в ваших словах чимало цінної правди, при сьому щирість і сей розмах, який робить з людей героїв. Тому, якщо можете, їдьте зі мною як мій агент до тайних поручень. Мені говорив Кранцберг, що у вас діло при «Великій армії», то все добре складається. Гадаю вислати вас туди сам, в кожному разі дам потрібні папери. Сьогодні після обіду виїдемо.

Фон Кранцберг і Гнат вийшли від генерала і пішли полагоджувати усе потрібне до виїзду. Після обіду заїхала чимала ляддара і дві берліни, а рівночасно явилася пікета драгунів, якої вахмайстер віддався приписово під команду Кранцберга. Драгуни вели зі собою ще два вільні коні, а чотири мали під рукою слуги графа. У немалих чемоданах, які поприв'язувано до повозів, були і харчі на дорогу, з огляду на це, що не завсіди можна було надіятися вигідного нічлігу та вечері. Осібних возів з поживою не було, бо генерал любив їздити швидко. Тим-то, коли сонце перейшло на захід і легше вже припікало, подорожні були вже біля Жовкви.

Генерал їхав ляддарою з ад'ютантом намісника, якому давав ще всілякі припоручення у справі стереження східної границі. Не міг він видавати розпорядків самому намісникові, але міг передати багато дечого його прибічникові, щоби французький відпоручник у Відні або польські пани в Галичині могли вважати підприняті міри особистими примхами намісника, а не виконанням розпорядків двора.

Кранцберг і Гнат їхали теж разом, і зразу спали оба, розклавшись вигідно на подушках берліни. Невиносимий гуркіт та трясениця на нерівному бруку жовківського ринку збудило їх, та, на превеликий жаль Кранцберга, граф роз-

прощався тільки із ад'ютантом, а там видав приказ перепрягти коні і сейчас їхати далше.

— Спішиться! — завважив Кранцберг невдоволено.— Певно, знову прийдеться спати в повози не роздягаючись, як уже раз минувшого тижня над Сяном.

— Що ж,— засміявся Гнат.— У кареті не зможеш, під плащем не змерзнеш, від чого ж горілка та ватра?

— Ба, ти завсіди вояк, а я... бігме, не знаю, що я сам. Однострій ношу, а замість шаблею махаю пером. Їжджу на кріслі, проливаю чорнило і слухаю громів... з уст генерала... А до того всього веду таки життя вояка, бо не маю усього того, що має перший лучший бюрократ: склянки пива, люльки, перини...

— І жінки!

— Жінки? — видивився Кранцберг.— Жінки? — повторив по хвилі задумано.— Ні, сього мені не бракує! У мене нема ні сліду родинних почувань. Забагацько погані я бачив на дворі, щоби бажав ще стати у ряді всіх сих, кого обдурював замолоду.

— Не тільки світа, що на дворі, є ще хати, у яких і не бюрократ найде чистеньке кубло.

Кранцберг не відповів, бо саме в сю хвилю приведено коні, і повози рушили з місця. Аж по довшій хвилі закурив люльку, подав капшук Гнатові і відповів:

— Ні; брате, ти не знаєш жінок так, як я...

— Звісно, що ні!

— ...Тим-то тобі й видається, що життя удвоє дає чоловікові щастя. Гм! Кождий молодий таке гадає, але се неправда!

— Неправда? Адже всі женяться, женилися завсіди. Видко, є в сьому добро, незвісне нам, холостякам, а поза любов'ю є ще щось більше, що підіймає людину вище понад буденні діла...

Кранцберг засміявся.

— Ні, Бибельські, так воно не є. Сама женитьба підтинає крила молодикові, повисає вагою млинського каменя на шії зрілого мужа і хіба у старшому віці дає опіку здивачілій та недужій людині, а й то тільки тоді, коли чоловік зуміє мимо віку та безсили удержати за собою власть. Чи я служив би з чистого патріотизму, маючи на Моравах чимале майно, якщо в мене була б жінка? А ти їхав би, може, від жінки у світ без ясної ціли, так собі, в погоню за пригодами? Плачі, жалі, скарги, обава зради, діти!.. Гей, милий Боже!

— Хіба жонаті не служать державі, цісареві, нації?

— Прощу тебе, не згадуй навіть сього слова, як довго ми в Австрії. У нас нації нема і не може бути. У нас нація — се

зрада стану!.. Так, служать жонаті, без сумніву. Але жінка, яка дозволяє на таке чоловікові без кінечної потреби, певно, або бажає позбутися з хати вправді кінченного, але вельми непожданого паравану, або вона честолюбива і титулом чоловіка хоче вичепурити свою появу в світі. А як так, то моя жінка, певне, казала би мені перенестися під бік Шварценберга, який є теперечки *persona gratissima*¹ і у цесаря, і у Меттерніха, і у Наполеона, а твоя веліла б тобі за моєю протекцією дослугувуватися капітана, майора чи обершта... Одно, бачиш, що промовляє за подружжям,— се... діти.

Жовте лице Кранцберга оживилося, легкий рум'янець укрив його на хвилю, заблестіли очі якимсь теплим, лагідним огнем.

— Кість із кости, кров із крові, друге «я» виростає у тебе на очах, і ти переживаєш свою молодість удруге, дивлячись удруге видання твоїх власних очей... гей, се одно оплатило би, може, втрату свободи...

Кранцберг був зворушений, але тільки через хвилину. Засміявся і докинув:

— Ось, пригадую собі, як-то раз утратив я зовсім ласку княгині Меттерніхової. На весіллі Наполеона вона поспитала мене, чому я не женюся. На се я відповів, що люблю спокій, тишу, вигоду, а жінки, яка має до мене право, боюся, що і була правда. На се княгиня закинула мені нечемність, а її сусід, граф Ауерсперг, завважив вельми влучно, що коли й у Бога є син, то й у людей повинен би бути. А на те я: син — годжуся, навіть двох і більше, але не жінка. Прецінь і в Бога її нема! Так високо поставлена персона могла у своїй всемогучости дозволити собі на таке, але я, ничтожний, мушу, не бажаючи жінки, виречися й потомства. Ха-ха!

— Се дотепи, Кранцберг, а життя дотепом не збудеш.

— Але перебудеш! Так, брате, оден раз, коли людина стає Богом у цілій його величі, се тоді, коли вигідає якусь сміховину. Не говорю про поетів, бо сі навикли вже до сього, щоби творити нові світи небували, невидані, нечувані, але про звичайних собі людей, так, як ти і я.

— І се тільки дотеп, Кранцберг.

— Ні, се правда! Життя — се комедія, а хто до неї береться з трагізмом, сей дурень і дурнем умре, бо в дурні його пошиють другі комедіянти.

— Або й наоборот. Життя — трагедія, з якої геть поза скобку викидають сміхунів...

¹ Бажана персона.

— І вони поза сею скобкою знаменито почуваються, а в кожному разі краще акторів на сцені.

Сим разом Гнат не відповів нічого. Кранцберг зі своєю мізантропією відніс побіду. Бач, забагато правди крилося у брижках його передчасом зів'ялого лиця.

Їхали здебільшого лісами, ночі переводили по дворах, коршмах або й серед ліса у повозах при огнях, які розкладали у лісі драгуни. Приязна ввічливість графа впливала також на оточення. Вояки швидко поняли, що він не є одним із сих, що то людину бачать щойно від барона вгору, а на прочу «каналію» глядять з-поза бездонної пропасти, викопаної становим законом століття. І ескорта генерала оцінювала се вповні. Бач, даром били французи стільки разів австрійську військову збиранину. Чи в неволі, чи в боротьбі, чи в таборі, чи на аванспочтах під час перемир'я дізнався не один із чорнопискої каналії, що сю прогалину знаменито можна заповнити і перемостити... кров'ю сих, що то по той бік її криву гнуть. А розумів се у 1812 році і граф Кольоредо.

Зрідка подибували на дорозі проложих та проїзжих, найчастіше жидів або мужиків. Мужики з острахом з'їздили зі шляху у рів та ждали зі шапкою в руках, доки не переїде ескорта. Жиди кланялися теж. Австрійський генерал на сьому шляху — се була невидальщина, і вони ніяк не вміли собі пояснити його появи. Деякі по місточках бралися навіть розвідувати дещо від вояків, та сі проганяли їх геть... бач, самі не знали нічого. Попитували деколи і дідичі, та сим відповідав Гнат або Кранцберг, що граф є генералом дивізії і мусить бути в половині серпня при корпусі.

Так-то їхали на Броди, Луцьк, Рівне, Берестя, вкінці минули Волинь, а щораз то більше грузьке та непевне підложе повчило їх, що наближається Полісся — земля лісів, боліт, рік та злих духів. На сю тему велися принайменше довгі розговори між драгунами та місцевими людьми, яких розпитували вояки про корпус Шварценберга. Дехто, хто весною бував у Пінську або Білостоці, чував вправді про се, що якесь велике військо йшло на москаля, але що се було за військо і що з ним сталося, не знав ніхто. Деякі пояснювали навіть, що воно, певно, потопилося в болотах, повтікало або розлізлося. Бач, мало не в кожному селі є дезертири, на яких не має способу царська поліція. Як довше потриває війна, то хіба само населення буде мусіло оборонювати себе і своїх від нахабности таких тікачів. У деяких селах є їх більше, а й по одному — то вже аж надто. «У нашого батюшки більше сіл, чим у вашого солдатів», — казали. На добавок жандарми та пандури, які доглядали шляху і щокілька миль мали стації, теж не знали, де ділося австрійське військо.

Граф насупився, покликав Кранцберга і Гната і велів сісти у свою ляндару.

— Ваша правда, панове,— сказав по хвилі мовчанки.— Се просто неймовірне, як страшно далеко ми відбилися від границі. Та ж мужики просто шапками могли б накрити тих кілька пандурів чи жандармів,— а тут про князя генерала ні слуху!

— Простір! — відповів Кранцберг, покиваючи головою.

— Простір і багнюка! — докинув Гнат.— Ваша ексцеленція допитується про наших, тобто про 12-й корпус. А ось я питаю про гранд-арме ампера, а теж нічого не дізнався. Зате знаю, що недалеко стоїть Тормасов, а в Мозирі обсервує нас генерал Гертель. Се далеко тільки на нашу міру. На тутешню — се близькі сусіди піншан. Скільки у нього війська, Бог знає. Я знаю тільки, що дунайське військо з Чічаговим наближається від півдня...

— Значить,— докінчив граф,— що після сих півміліона найкращого війська, яке коли-небудь топтало землю за полководцями Європи, не остає і сліду.

— Саме те говорив і писав я вашій ексцеленції у Львові,— поклонився Гнат.

— Так, бачу, що ви говорили правду. Якби так тепер москалі полишили проти Наполеона яких п'ятдесят тисяч козаків, то з прочим військом могли би ось сею дорогою за місяць бути у Варшаві, Львові...

— Або у Вільні! — притакнув Гнат.

— Нечуване! Страшне! У Вільні головна квартира.

Граф розглядався по околиці, та зір його губився по гнилозелених просторах боліт та вересовищ, обрамованих темними полосами соснини, осокорів, вільшини, над якими нависло сіре, похмарене небо. Духота налягла на грудь важко, а випари багnistих вод ще степенували її до невиносимости. Піт обливав тіло під одягом, та, проте, кожний боявся роздягнутися до сорочки, щоб, бач, від вогкості не набратися пропасниці.

— Усе те загадкове і дивне! Ідеш навмання і не знаєш, кого стрінеш першого в дорозі: французів, австрійців чи москалів! — нарікав і граф, раз у раз обтирав лице батистовою хустиною.

— Без сумніву, ексцеленце,— відповів Кранцберг.— Тут ніхто ніколи не знає, хто має в руках його флянки або лінію відвороту. Тут можуть великі армії перемішуватись, як талії карт.

— А, проте, були такі, що думали і думають про поділ Росії. Вони і видумали спосіб. Якщо ваша ексцеленція бажає, то подам його.

— Кажі! — оживився і зацікавився граф.

— Треба, щоби народи Європи погодилися на сьому, що треба розібрати східного велетня і вирушити на кількалітню війну лавою, яка простягалася б від Балтики по Чорне море і ступала кордоном вперед. Тільки дійшовши до Уралу і Кавказу, можна буде сказати, що перемога є повна, а тоді щойно ділити добичу.

— Ба, се мюнхгавзенівські помисли, — засміявся граф. — Звідкіля взяти таких мас, якщо найбільша армія новітніх часів губиться в дослівному значінні слова серед отсих просторів?

— У сьому-то і біда, ексцеленце, що поняття усієї Європи — се ложне поняття, яке опирається на зовсім неможливій основі.

— Яка ж се основа?

— Звісно яка, — згода!

— Ах! Певно!

— Так, саме тому тюрма народів стоятиме довіку, хіба що сама зі старости розлетиться.

Замовкли знову, та сим разом почулося серед тиші виразно кілька детонацій. Вмить зірвався граф.

— Стань! — гукнув на візника.

Вискочив із лядари на дорогу і наслукував довгу хвилю. Вкінці відвернувся, а лице його ясніло вдоволенням.

— Гармати! — сказав.

— Так, квестія, тільки чий? — докинув Кранцберг.

— Все одно чий. У всякому разі мусять там бути москалі і саксонці Реніера або австрійське військо.

— В виду того треба би подождати і дізнатися чогось певнішого. Кобрин недалеко. Там, безумовно, будуть знати, що се за канонада.

У сій хвилі почувся голос графського візника.

— Ваша ексцеленція вибачить, але буря іде, за хвилину буде дощ. Прошу сідати у ландо.

Оглянулися. Від заходу, десь від Берестя, надвигалася величезна чорна хмарюка, за якою щезло вже зовсім сонце. Тінь закривала землю, а темні занавіси дощу пересувалися щораз то ближче, охоплюючи полосу за половою, низ ліса, розливи вод, пересипи, болота, чагарники. Від часу до часу біла блискавка пробігала по хмарі, наче світельце, пускане дитиною при помочі зеркалаця на стіну хати. А ось і перший грохот грому, якийсь глухий, понурий, наче з-під землі, загудів позаду них.

— Сідаймо! Он там якесь село! Там й переждемо бурю.

Коні зрушили з місця чвалом, бач, і вони чули близькість бурі.

Кольоредо радів. Був певний, що не сьогодні то завтра дожене армію і дізнається, що саме сталося зі Шварценбергом.

На невеличкому, може, яких півтора або два сажні високому пересипі лежало сільце, а край села двір. Оттут заїхали оба повози та ескорта, і, заки хто-небудь міг вийти настрічу гостям, вони стояли вже на маленькому рундуці та обтріпували одержу від пилі. Тим часом ескорта розмістила коні під очеретяною кривлею якоїсь шопи та заходила біля костра. В сій хвилі відчинилися двері, і на порозі станув середнього росту червонолиций панок у полотняному порохівнику та з люлькою в зубах. Він вийняв її і легко склонив голову на вид лискучих шліфів та ордерових стяжок.

— Добрий вечір панам! — звітався чемно. — Оскільки не помиляюся, то панове від генерала Ренієра?

Питання було висказано лихою французчиною. Кранцберг пояснив йому, хто вони, але, видно, шляхтич знав тільки сам сказати кілька фраз, а, впрочім, не розумів французької мови. Ще менш розумів німеччину, доки Гнат не заговорив польськи. Аж тоді прояснилося його лице. Він протягнув Гнатові коротку грубу руку.

— Вітам, вітам! Прошу у хату, чим багата, то тим і прийме. Але панове, певно, привикли до присмаків, а тут у нас худа фара, мості добродзеє! А що то роблять ваші вояки, панє tego?

Гнат пояснив, що драгуни мають усе потрібне зі собою і не вільно їм нічого реквізувати. Все покриває з власної шкатули генерал. Покрутив головою шляхтич і видав приказ попросити вояків до челядної на вечерю. Служба забігала сюди й туди, а «панове» подалися у покої. Дідич, який представився генералові як Валерій Августович Купець, видобув із «аптички» чималу кам'янку зі старкою і дивувався, що генерал і Кранцберг випили тільки по одній чарці.

— У нас, мості добродзею, то і оден офіцер вип'є таку пляшку за вечерю або обідом, — сказав до Гната. — Сейчас пізнати, що шваби і французи — то одна голота.

Гнат, який додержував товариства господареві, бажав було щось відповісти, та в тій хвилі Кольоредо звернувся до нього.

— Запитайте-но його, пане Бибельський, що се за битва може бути біля Кобриня! — сказав.

— Були тут у нас сакси генерала Кленгелева, такі великі, русяві, з червоними кабатами, але старки теж не тее... Видко, на них напали наші.

— Як-то ваші? Невже ж ви не співчуваєте нам? — спитав Гнат.

Купець тріпнув згїрдно пальцями.

— А хїба француз, нїмець або волох, яких я не розумію і зроду-віку не бачив, мають мені бути братами, а руські, з якими зжився від кількадесять років, ні?

— Так, але поляки йдуть із Наполеоном!

— Поляки — може бути, але тут у нас поляків нема.

— Як-то? Прецінь ви по-польськи говорите!

— Що ж із сього? Тут литовці або білоруси, а не поляки. А хоч би і поляки? На мою гадку, дідич має обов'язок стояти там, де його піддані, а то наведе на них халепу. Ось я бачив уже таких панів, що полетіли за французами, а їх мужики попалися за зраду панів. Військова комісія, слідства, тяганина, буки, грабіж, крадіж, Содом і Гоморра. А там,— тут пан Купець велів принести люльки і тютюн,— а там чи ви гадаєте, мостердзею, що ампрер побідить Росію? Ніколи! Ось ви, генерали, самі не знаєте, де ваше військо, Наполеон іде на Москву, в нас на очах ваших жандармів беруть губерніяльні уряди рекрутів, харчі, коні тощо. Ось ви під моєю стріхою і, певно, гадаєте, що безпечні. А тут я сам не знаю, чи за годину-дві не явиться на місце саської пікети — козацький роз'їзд... Не винить же ж мене у зраді в разі чого. Так-то, так! Пішли деякі запалені макітри з французом, а на нас, невинних, звалилося все лихо.

Гнат переповів графові почуте. Кольоредо покивав головою і відповів:

— Я се й сам бачу, що гра ампрера не дуже-то певна. Треба нам за всяку ціну дістатися якнайшвидше до маршала. Кранцберг, чи московські паспорти в порядку?

— Так, ексцеленціє!

— То ходім спати!

І при грохоті громів, світлі лискавок та шумі дощу під убогу стріху польського шляхтича завітав міжнародний Морфей.

Перший се раз від виїзду з Луцька спав Гнат справді вигідно і добре на вимощеному подушками сїні, у продувній клуні. Бач, він сам прохав винести туди свою постіль з душної хати. За стїною клуні хрупали драгунські коні обрік і стиха звеніла упряж. У шопчині поруч спали драгуни, і тільки вартовий з добутою шаблею походжав перед двором, а тихий тупїт його мірових кроків доносився аж до Гната. Двірські собаки мовчали, залякані появою чужих, а шум дощу глушив прочі гомони зовсім. Швидко заснув Гнат, а всілякі марева ввижалися його уяві.

То Марія, то Наталка, то Анеля, то батько з молотом в руці та молодечими очима у сивій рамі старости, вкінці при-

чувся грімкий голос полковника, який під Асперном вів свій полк на лискучу стіну кірасирів, що перервали вже були австрійський стан.

— Вперед, хлопці, за цісаря й державу! Сповнім присягу та припечатаймо її кров'ю!

Гей, припечатало її кров'ю дві третини полку Цаха, та цісар і держава спаслися, а за смерть сих, що впали, одержали всі, що лишилися при життю, — ордери!

Ось морозний день на Шмельцу у Відні. Сам архікнязь Карло має декорувати заслужених. Вони напереді у повній параді, а за ними довженні лави білих кабатів, що обгортають зарівно німецькі, чеські, руські та польські груди, рівняють усе рамою державности, а все, що поза неї видається, відкидається безпощадно назад у валяву безправої сірої маси... Чути сигнали...

— Позір, рівняйся!..

Гнат скочив на ноги. Мимохить ухопив шаблю і, прочуявши вмиль, виглянув надвір.

Доц устав, сіріло... Але що се? На подвір'ї повно якихось чужих постатей з довгими списками та смушевими шапками на головах.

— Піддайся, мусіє! — гукають.

— Ляден, легт ан!¹ — почувається голос вахмайстра.

— Ба, не стріляй, псявіро, а то рознесем на полову!

— А ти що за один?

— Козак, звісно, кожний бачить. А ти?

— Я, то есть ми, є цісарські драгуни.

— Бреши, здоров! Ти, очевидячки, хранцуз або хранцузький німець.

— Ні, ми австрійці!

— Все одно піддавайся!.. Набий кріс!

Зазвеніли прибивачі, а там і затихло все, наче перед громовицею...

За сей час Гнат одівся і вийшов. У розсвіті розглянув виразно, як по той бік обійстя стануло за кіньми з півсотні козаків. Він бачив їх уже у 1805 році під час переходу Кутузова до чех, то й пізнав їх одразу. Біля шопчини за лядарою, берліною, двома господарськими возами та купою дров засіли його драгуни. Очевидячки, мусіло прийти до бійки, а як так, то навряд чи козаки були б побили драгунів. Зате могли їх викурити, бо, мимо дощу, соснина й очерет мусіли спалахнути від першої іскорки, як старе полотно.

— Стій, не стріляй! — гукнув на своїх та чужих і вийшов із-під шопчини.

¹ Заряджай, лягай!

На вид шліфів та шнурів з-поміж козаків висунувся високий чорнявий офіцер у зеленій черкесці, при шаблі.

— Честь імею атрекомендовацца: Іван Міколаєвіч Репях, паручік. Ми состоім прі авангарде генерала Тормасова і просім не делать нам препятствій, талька сдацца, так как...

— Ні, земляче, сьому не бути! — усміхнувся Гнат, який вмиль догадався у поручикові «хохла». — У нас від самого батюшки право їздити по всій імперії, куди воля.

— А се як? Тепер війна, тепер нельзя!

— Саме на час війни у нас дозвіл і єсть!

— Чи аби на письмі?

— Іменно!

— Так покажіть!

— Заждіть! Ось там у хаті спить відпоручник імператора Франца граф Кольоредо, і він має бумаги, яких вам треба. Тільки, бачите, графа будити годі! Встане, то вийде, а тоді вже...

— Гм! Мені ніколи ждати, але я ось...

Тут видобув пістоль і вистрілив у повітря раз і другий.

І справді, по хвилі вибіг на рундук заспаний Купець, а з ним напіводітий Кранцберг. Побачивши козаків, дідич заломив руки.

— А що? — кликнув десперацьким тоном. — Не казав я, панедзю? Ось маєте, ось до чого довело ваше безголов'я?

Тим часом Кранцберг добіг до Гната, а по хвилі поручик, обтерши руки об черкеску, читав імператорське письмо. Опісля зложив його набожно, засунув у обгортку й віддав власникові.

— Вчера, — сказав до Гната, — зловили ми цілу бригаду саксів, а сейчас вибираємося під Варшаву в гості. Будуть нам раді, гадаєте? Сьогодні проходимите туди уся армія. Прощайте, земляче!

Подав Гнатові руку і, видко, збирався щось сказати, але глипнув на Кранцберга, зітхнув і відійшов. По хвилі козаки скрилися в лісі.

— Що він бажав тобі ще сказати? — допитувався Кранцберг.

— Кілька теплих слів. Він рутен з України, як я з Галичини.

— А!

VII

— Так се ви, пане графе, відпоручником його величності цісаря? Я вельми рад, що всі мої міри, підприняті в цілі переведення в діло всіх інтенцій маєстату, будуть мати свідка.

— І дорадника, ваша світлість! — докинув з усміхом граф Кольоредо.— А оттут, ваша світлість, є ще й писана інструкція від князя канцлера.

Кругле, черстве, дещо на Оверньята схоже лице Шварценберга потемніло, а цікавий, дещо задертий носик піднявся вгору.

— Забуваєте, пане графе, що я одержую прикази впрост із головної квартири «Великої армії» як командант корпусу, і тому легко може бути, що ви не порозумієте деколи як слід мого двозначного положення...

Малі чорні очі князя бігали неспокійно від лиць Кранцберга і Гната за плечима графа до гуртка офіцирів при столі. Стара, обдряпана коршма, де відбувалася розмова, роїлася від австрійських та французьких одностроїв. Між ними видніла й доволі okaza стать, одіта у польську чамару, з величезною шаблюкою при боці. Її власник раз у раз підсувався до розмовляючих, але князь говорив так, щоби ніхто з гуртка не дочув його слів.

— У двозначному положенні треба двозначно поступати, то не буде і промаху! — засміявся граф.— Хочеш бити і не хочеш, то замахнися, а там видко буде, що робити. Ваша княжа милість знає хіба, що дванадцятий корпус «Великої армії» удержує й доповнює його величність цісар Франц, ваші полки не перестали, отже, бути частиною оружної сили монархії...

— Так. Але у мене «батон» французького маршала...

— І австрійський однострій,— докінчив граф.— Ви можете бути французьким маршалом, та, проте, ваше військо австрійське і має служити інтересам цісаря, а не ампрера. Були вже такі маршали, що поховали свої «батони» під сідло, якщо річ ішла про добро відданих їх опіці народів.

— Бернадотте?

Князь Шварценберг задумався, а на його подвижному лиці малювалися різні суперечні почування. Се було саме найзамітніше у нього, що вмів завсіди примінитися до волі сильнішого, але не робив сього зі самопевністю двірського лаполиза, а ніби під напором конечности. Тим-то не оден вважав його щирою, доброю людиною та знаменитим полководцем, хоча на ділі не був він ні тим, ні другим. Був се московський Кутузов у австрійському стилі.

По довгій хвилі підняв сумний погляд на усміхнене лице цісарського відпоручика.

— Як так,— сказав повагом,— то мені не остає нічо друге, як зложити команду у ваші руки, а «батон» відіслати князеві Бассано у Вільні.

Кольоредо споважнів теж.

— Прикро мені, якщо я не виразився як слід, — відповів, — але я, бачите, вояк, то і дипломатія у мене, як носоріг у балеті. Все-таки поспробую і, може, хоч у часті з'ясую вашій милости інтенції правління.

— Ні, ні, прошу не безпокоїтися, що при сьому будуть мої агенти. — Тут вказав рукою на обох товаришів. — Воно навіть краще, що вони чують нашу розмову, бо не треба буде їм її повторювати.

Зір Шварценберга, який з непокоєм спочивав через хвилину на товаришах графа, повернувся до дверей, крізь які увійшов саме офіцер в однострою саксонських лянсієрів, і запитав півголосом про маршала. Генерал Б'янкі підбіг і потягнув його за собою до стола. За той час граф говорив свобідним тоном товариської гутірки:

— Ваша княжа милість не змогли би погодити димісії зі совістю вірного підданого маєстату під теперішню хвилю. Ви і тільки ви маєте довір'я ампрера, який віддав під вашу команду навіть власних генералів, а се річ нечувана у всій історії Франції. І саме тому нашому корпусові припала у сій війні визначніша роля, як могло се здаватися зразу. Я ще раз впевняю вашу світлість, що не маю ніякого права перепинювати ваші рішення або анулювати розпорядки. Я — приватний собі глядач подій, глядач, який знає, чого надіється по вас воєнна рада у Відні, — ось і все!

Кутики губ князя вигнулися в долину, але вже по хвилі вирівнялися знову, а в очах заблиснули іскорки веселости, наче сказати бажали: «Так то так! Вже я знаю, що не я, а ти будеш відвічати за хід подій. Віденський стиль! Волю я своє положення, чим твоє, а з двох лих у кожному разі мені припало менше!»

Не мав, одначе, часу на відповідь, бо в сей мент підійшов до вікна саксонець і віддав честь.

— Сотник фон Ляйтгольд, ад'ютант генерала Ренієра представляється отсим слухняно.

— Рапорт?

— Генерал через повстанців відкрив, що багна, об які опирається праве крило ворога, не є непроходимі. Є у них стежки, і якщо ваша світлість підішле відповідну піддержку, побіда певна.

Князь подумав хвильку, а там відвернувся до офіцерів.

— Чи пан Косінський є тут?

— До услуг вашої княжої милости! — надбіг і поклонився Шварценбергові шляхтич у чамарі.

— То прошу до мапи!

Князь, граф і ад'ютант підійшли до стола, на якому лежала чимала карта околиці.

— Оттут,— показував фон Ляйтгольд по черзі,— Прушани, Городечно та Піддубне. Ворог «задекувався» за багнами і опертий лівим крилом об підмоклий ліс, крізь який нема переходу...

— Перехід єсть! — вмшався Косінський.— І якщо його світлість прикажуть...

— Ціхо, васьт! — потягнув його за полу низького росту офіцер в мундурі кінних стрільців. Генерал Б'янкі підняв руку, а фон Ляйтгольд з нетерплячки тріпнув пальцями.

— ...Але вчера вечером після невдачних приступів на стан ворога до генерала зголосився якийсь шляхтич з Піддубного і обіцяв провести через сей непроходимий ліс навіть цілий полк. Так ми вже від раня пробуємо обійти ворога, нестасє, одначе, війська держати лінію від фронту...

— Гм! Шкода бригади Кленгела! Генерал витратив її зовсім непотрібно! — завважав граф Ностіц.

Офіцер почервонів, мов грань.

— Саме тому команда перейшла в руки вашої княжої милости,— відповів, прикусуючи губи,— і саме я тут з формальним проханням про піддержку. У нас все-таки сорок дві тисячі війська, а в Тормасова тільки тридцять тисяч. Навіть ослабивши дещо австрійський стан біля Городечна, небезпеки не стягнете, панове, на себе.

У словах офіцера звучав глум. Він ніби помовляв головну квартиру маршала про трусість, і всі зрозуміли се гаразд. З-поза червоного ковніра сього саксонського лянсієра виглянуло нечаяно проворне, широке, жовтяве, наче зі слонової кости викуте, обличчя зі сталевим поглядом соколиних очей, з гromaми на устах, а генієм на чолі — Наполеон.

Вже втвиралися уста маршала, щоби видати приказ по мисли французького генерала, коли нагло чиясь рука діткнула легко плеча Шварценберга.

— Моя рада: одна бригада мішана і дві батерії.

Маршал здригнувся і глянув у повне жіноче лице білявого генерала. Через хвилю мірили себе оба очима. І, видно було, Шварценберг вичитав у гарних мигдалуватих очах цісарського висланця цілі томи, бо по хвилі відвернувся до ад'ютанта з готовим рішенням.

— Бажання генерала графа Ренієра є зовсім доцільне і виявляє належне зрозуміння ситуації,— сказав з усміхом.— Ми справді будемо в можности допомогти йому дечим. Пане графе Ностіц! Ваша мішана бригада з двома батеріями вирушить сейчас зі сим, що артилерія і два ескадрони мають піддержати фронт, а проче усе піде в обхід. Пане ад'ютанте! — тут звернувся до сидячого при столі поручика.— Напишіть прикази!

Фон Ляйтгольд усміхнувся незначно з глумом. Він приписував вагання й ощадність маршала трусости, бо не знав сього, що сказали Шварценбергові очі Кольореда. Поміч була дуже незначна. Дві тисячі жовнірів могли дати Ренієрові успіх, а маршалкові побіду, але десять тисяч були б знищили ворога. Невже маршал не розумів сього, чого догадувалися навіть підофіцери «Великої армії», а зовсім добре знав він, двадцятьп'ятьлітній ад'ютант? Та не його се була річ критикувати маршалів. Амперер уже оцінить їх як слід. А він за нездарність навіть рідного брата віддав під команду суворого маршала Дау, який виводився з плебсу...

Він вийшов, а за ним з приказом в руці граф Ностіц. Довгу хвилю глядів маршал у вікно за від'їжджаючими, а там видав потрібні прикази, як повести безпосередньо атаку на Городечно.

Тим часом Гнат зачув здалека ймення Венявського, і його зір вмить віднайшов у лиці офіцера кінних стрільців подібність до Анелі. Користаючи зі замішання, яке спричинили ад'ютанти і ординанси, він присунувся до нього і спитав.

— Чи маю честь говорити з паном Станіславом Венявським з Дитятина?

— Так єсть.

— Моє ймення Бибельський, брат вашого бывшего слуги...

— Ах, то ви від тата? Я ж прохав його про слугу...

— Так, за сей час я переодівся австрійським офіциром, але тільки зверху. Гадаю, що ваше довір'я до мене не стане від сього меншим.

— Ох, добродію, напротив!

— Ходіть, пане капітане, час вам в дорогу! — почувся в сей мент голос Косіньского.

— Пождіть, ось у мене діло.

— Все одно, чи діло, чи ні, розказ!

— Слухаю! — віддав честь капітан.— Пане товаришу, я квартирую на попівстві! — кинув, відходячи, Гнатові і щез.

До Гната підійшов Кранцберг.

— Хто се?

— Се той сам пан, за яким я збирався їхати у Могилів.

— Що за стріча! Що ж ти зробиш?

— Поїду з ним, якщо буде можна, а там далі побачу, що робити.

— Гм! Прийди сьогодні до генерала.

— Прийду по розмові з Венявським. Розійшлися.

Тим часом за селом під лісом почалася канонада та грохот карабінових сальв, а зліва вслід за сим донісся теж гомін

далекій битви. Се наступав з лівого крила Ренієр. В сій хвилі, наче на даний знак, цілий ряд возів, який стояв на прущанському гостинці, в'їхав у село, а з возів позіскакувало чимало офіцерів з касетами під пахою та чорними вимгами. Були се лікарі, які наскорі влаштували у селі лазарет. Санітари вешталися з носилками, водою, ліками, а з трьох високо навантажених фургонів скидали піхотинці в білих кабатах в'язки соломи на постіль для ранених. Орудував ними старший уже фельдфебель «зупак» з люлькою в роті та палицею в руках.

— Ту сем двадесет,— ділив,— а ту сем десет ге да, корпораль Водопіуц, вогін? Стац, сакраменцка потвора!

— Гетка!— закликав Гнат.

Живо оглянувся фельдфебель, аж побачив Гната, і палиця та люлька попадали на землю.

— А! Пан лейтман! — закричав і метнувся вітати. Жовніри перепинили роботу, щоби глянути на чудо, як-то «філебер» буде обніматися з «лейтманом» всупереч здоровим глуздам кожного чорно-жовтого білокабатника. Але Гетка не дармо служив уже двадцять сім літ у війську. Він хлопнув зап'ятками, «вдарив у дах», пустив руки «по швам» і виголосив приписовим деревляним тоном:

— Яволь, гер лейтман, фельдфебель Венцель Гетка штельт зіх гегорзамст фор!¹

— Ти як сюди попав?

— Я з регіментом, командирований до фуражу!

— А зі мною поїхав би де від полку?

— Цу бефель, гер лейтман!² — засвітилися очі старому.

— То й гаразд! Сьогодні дістанеш урльоппас³ і поїдеш зі мною.

— То... пан лейтман... служать далі? — осмілився запитати «зупак».

— Як бачиш, Гетка. Ну, кінчай своє діло!

Те сказавши, Гнат пішов глядіти Венявского.

Найшов капітана у невеличкій кімнатці на полівстві.

На долівці валялося чимало всіляких предметів, які не знать яким світом попали у квартиру офіцера кінноти, а то ще і призначеного до осібних поручень. Були тут ковані сріблом, викладані бірюзою та коралом турецькі пістолі, золочені рококові ліхтарі, кілька годинників із ланцюжками, дві браслети зі самоцвітами, брильянтова запинка, три саджені рубінами табакерки, цінний соболевий гусарський дольман, а при ньо-

¹ Так, пане лейтенанте ... стоїть перед вами!

² Як накажете, пане лейтенанте!

³ Відпустка.

му чудова східної роботи аграфа зі золотого філіграну. Але глипнувши в кут, вмить зрозумів Гнат, відкіля взялося усе те. Там лежало кількадесят цілих і потовчених пляшок із вина та горівки всуміш із кількома таліями позаломлюваних карт.

— Ви грали в карти? — спитав.

— Як бачите! А ще й собака Косіньський програв до мене вчора свою бурку і годинник. Тим-то й лютий-прелютий на мене. Саме теперечки приказав мені бути до двох годин готовим виїхати, а як ту мені усе те зі собою брати? Поблизьке населення сидить у льохах або повтікало, жида й на лік... пся креф!

— Гм! Воно в кожному разі не стоїть продавати на скору руку зі стратою. Ось ви подождіть, завезіть отеє в Озирняни або Пінськ...

— Гадане баране! На се треба б хіба осібно коня або підводи.

— Саме про підводу і йде річ. У нас буде і підвода хоч куди. Без підводи нам ніяк виїздити.

— Гадаєте? — зачудувався Стасьо.— Як же мені, емісарові, їхати табором? Ану ж прийдеться тікати з життям від козаків або і своїх мародерів, то що, я ж сам-один...

— Один! Невже ж ви гадаєте їхати окремо без мене?

— Звісно! Ви ж поїдете сейчас домів і повезете гроші.

— Ах,— усміхнувся Гнат,— сих кількасот гульденів, що можна дістати за отеє,— тут указав рукою на лежачі на долівці річи,— не стоять заходу. Гадаю, що у вас у шкатулі є ще до півтори або дві тисячі, а зі сього половину будете потребувати на дорогу. Отже, разом мав би я відвезти всього тільки півтори тисячі, а се, вибачте, смішне. Се нагадує казку про гору та миш.

Венявські не відповідав, тільки став швидко ходити по кімнаті, наче змагався сам зі собою, що відповісти. Вкінці вишпортав десь із кутка пляшку горівки та дві чарки, сів за стія і поналивав чарки.

— Ось напиймося, то й легше буде мені розказати про все.

Випили чарку одну, другу, далі Венявські заговорив зразу пиняво та неясно, а щораз далі — тим плавніше та швидше.

— Я прохав батька прислати мені довіреного висланця, яким я міг би послужитися як слугою, а він прислав мені офіцира, та ще такого, що їздить із генералами в одній кареті. Се, признаюся, мені вельми ненаручне, я сього не сподівався, воно перечеркує усі мої рахуби. Мені немислимо посилати гроші вами, і тому я у клопоті. Бо грошей у мене багато. Моїх власних, правда, є тільки до двох тисячів: ви мені справді

наче у кишеню заглянули; але я сьогодні маю одержати більше, і саме цю суму бажаю переслати старому.

— Догадуюся, що се за гроші,— сказав рівнодушно Гнат.— Ви мали рацію, що були невдоволені з моєї шаржі. Але...

— Як-то? — зірвався Венявскі з місця.

— Але,— продовжав Гнат,— не маєте її уже, раз я знаю, про що йде річ.

— Не розумію вас!

Гнат усміхнувся.

— Прецінь се ясне. «Таких» грошей ви не можете передати ані переказати через інтендантуру, ви потребуєте до сього довіреного слуги. Але чого не можете ви, се можу я, як австрійський офіцер, отже, ви вже не маєте рації, яку мали зразу.

— Ах, так? Бачу, що ви догадуєтесь дечого, але далеко не всього, а саме понук, які мені уможливили «заощадити» суми...

Сарказм викривив правильні риси лица Гната.

— Понуки такого вигляду,— відповів,— повинні бути завжди великі і важні. Позвольте, а докажу вам, що й їх здогадуюся, хоча ви мені їх не сказали. Інсурекція має прийти спонтанічно, безпосередньо, одностайним зривом патріотизму, який ломить та нівечить усі вагання, застанови, перепони. Він, як огонь, запалений лискавкою, пожирає усе стрічне, і з острахом та подивом глядять на нього вороги, наче на воскресшого Христа Пілатові вояки. Сором тому, хто сей святий огонь хоче купити за гроші. Куди краще є заощадити сорому всім, а собі... решту.

Венявскі почервонів, мов грань, і ковтав слова Гната, наче справді який жилавий кусник говядини.

— Що ж, не вгадав? — допитувався Гнат.

— Т... та ніби недалеко ви відбігли від справжніх моїх інтенцій.

— Отже, справа ясна! Я перекажу гроші через інтенданта до мойого батька, а сам поїду з вами.

Та тут на лиці капітана знову появився вираз збентеження. Кусок говядини, очевидно, знову застряг у горлі і годі було його проковтнути.

— Я гадаю... — сказав укінці,— а властиво, кождий, хто здоров думає, той і знає, що не тільки золотом купується людей, але й особистим впливом. Тим-то воно й усе одно, чи золотом, чи словами тягнутиму за собою подільську чи українську шляхту.

— Ага! — погадав Гнат.

— Тому не бажав би я між вимріяну волю а людські серця насилу впірати ще й свою холодну премудрість. Де йде річ про живловий зрив усього народу, там нема місця на міркування, як нема його і для перекупства. Й одно, і друге — се просто святотатство...

— Значить, не їдемо зовсім! Гаразд! Я розумію вас уповні,— відповів Гнат, який з ума-дива не міг зійти, скільки-то дотепу та красномовних, важких слів має покривати звичайну, буденну, ординарну крадіж,— але,— завважив рівночасно,— ви маєте сповнити місію, на яку взяли гроші, і мусите виказатись успіхами.

Та тут засміявся Венявські голосно.

— Ха-ха-ха! А чи ви, пане Бибельський, знаєте, чим можна заступити річ, діло, подію або успіх?

— Ні! — відповів збентежений Гнат.

— Актом, мості пане, письмом, грамотою! Ось я вистараюся таку грамоту одну, другу, а там і пропало. Впрочім, побачите швидко, як-то воно буде. Тепер і я рад, що ви зі мною, бо зможете посвідчити мої зусилля, якщо буде треба.

Фальшивий огоньок блимав у очах капітана, коли сердечно прощався з Гнатом, і Гнат вийшов від свого майбутнього товариша ні в сих ні в тих.

Якщо Венявські не гадав їхати на Україну, то навіщо було йому Гната? Не міг, прецінь, думати, що Гнат своїм словом покриватиме колись його злочин перед судом чи осудом. А якщо так, то, очевидно, пересилаючи при його помочі гроші, бажав і його привести на гак. Чого хотів, отже, Стась Венявські? Куди вибирався?

Серед сих гадок добився до квартири генерала, де від Кранцберга добув потрібні папери, гроші та урльоппас для Гетки. Вечором, коли почався відворот Тормасова на Пінськ, із австрійського табору виїхала підвода, а на ній трьох цивільних людей. Про око Гнат їхав як відпоручник дванадцятого корпусу до головної квартири як живий доказ, що й австрійська імперія мусіла слідувати за судьбою світа, якій було ймення Наполеон. На ділі був він агентом, який мав учас повідомити князя Шварценберга про вигляди й успіхи кампанії ампера. Не міг сього вчинити знатніший офіцер, бо се виглядало би на непокликану контролю воєнних подій з боку австрійського правління, якої ніяк не допустив би шеф генерального штабу «Великої армії». З другого боку, Гнат, як не німець, не француз, не москаль і не поляк, давав найкращу запоруку об'єктивности своїх помічень.

VIII

Їхали швидко через три дні, не задержуючись ніде довше, доки буря та злива не застала їх десь біля Рівного заїхати у самотню лісничівку серед непроглядних лісів Волині. Жив у ній побережник, підстарший уже, сивий дід, який, одначе, ніби той столітній коренастий дуб вріс у підложе, тугий та дужий, худий та зав'ялий, мов пражений у огні предківський лук. Називали його Семеном Подільським, бо він прийшов десь із Поділля ще перед сорок роками. З того часу він осів серед ліса побережником у службі князя Чорторийського. Старий прийняв приїзжих чим хата багата: ягодами, молоком та бульбою, бо хліба у нього не було.

Гнат, Стась і Гетка повидобували із підводи свої харчі і попрохали старого поживитися разом із ними.

— Гаразд, панове вояки,— відповів Семен.— Чому відмовляти, коли честю просять?

— А ти як знаєш, що ми вояки? — спитав зачудований Гнат.

— Ото штука! — засміявся дід.— Ваша стаття, ваш хід, а головно рухи та короткі відповіді вашого слуги зраджують вас. Ви оба,— тут указав на Стася і Гната,— офіцери, і то один від кінноти, а другий від піхоти, а третій — се старий служака, рядовий або підофіцер. А що, може, помилився?

— Правду кажучи, ні! — відповів Гнат.— У тебе, старий, неабиякий досвід.

Семен покивав головою.

— Хто стільки всілякого бачив на віку, той і нехотя дечому навчиться.

— Як-то — серед ліса?

— Еге ж! У непевних часах усе цікавіше зі світа тікає в ліс. Були тут конфедерати, змовники, перевісники, жандарі, дезертири, злочинці, бунтівники, гей, кого-то ще не було в отсих лісах!

— А ми, як гадаєш, що за одні будемо? — спитав Стах, видобуваючи затичку з пляшки з горівкою.

— Вас вислано за чимось у ворожий край, але не як бунтівників, лише з якимись порученнями, при яких нема ніякої небезпеки. Се, так сказати б, прогулька на каззонні гроші.

Гнат і Стах обмінялися поглядами. Справді, годі було краще з'ясувати їхньої прогульки.

Випили по чарці і стали закушувати. Старий найбільше смакував свіжий хліб, якого не їв давно. Тим-то, коли Гнат дав йому чималий бохонець зі свого припасу, старий зрадів і розбалакався.

— Питаєте, по чому пізнав я, хто ви і за чим їдете? Ось я скажу вам, а вам се може придасться, коли треба буде скритися перед здогадами людей. Ви приїхали, не змінивши свого звичайного поведіння, тому я і сейчас замітив, що ви військові. Одначе ви не оглядалися поза себе, ані не розпитували про команди війська, ні про стації жандарів — отже, ви не дезертири. Ви не питали про москалів — отже, ви й не тими, яких висилає армія. Та, проте, ви їдете на південь за купецькими паспортами, а не маєте ні вигляду, ні поведінки торговців, очевидно, отже, що ви емісари! Так звали і звать себе всілякі людці, що від десяти літ мишкують по панських дворах нашої землі та підводять хранцузам паничів. Але ви не зі сих, і тут я вже не вгадаю, хто вас висилає і за чим.

— Може бути, ми саме за такими емісарами їздимо, — укинув слово Гнат.

Бистро глянули на нього сірі очі Семена.

— Ні! — усміхнувся по хвилі. — У вас нема до сього орудників, ні людей. У поліцайника чи жандарма зовсім не ті очі і поведінка інша. Нема у вас і людей. Такий емісар — се дикий звір, якого треба облавою ловити, раз не хочеться його, як зайця, теє...

— Ну, бачите, Семене, ми такі емісари, що хочемо підвести французів і австрійцям руських мужиків.

Семен поклав на стіл ніж, яким саме краяв вудженину, і, зиркнувши на Гната, який з напругою йому приглядався, спустив очі уділ і стиха закректав.

— Оставте се, панове, се небезпечне. Зі сього... нічого не буде! — сказав вкінці старовина.

— Все-таки шляхту можна буде потягнути, а за шляхтою піде мужик.

— Так, але з буком і зашморгом! Невже ж мужик піде добровільно вмирати за шляхоцьку державу?

— Ох! — закликав емпатично Стась. — Ми принесемо йому волю, знесення кріпацтва, державні суди...

Згїрдно тріпнув пальцями старий і замовк. Через весь час розмови одноманітно, нудно сік дощ драницями криту кривлю хати та шнурочками в'язав острішки, зі землею. Саме в сю мить потемніло ще дужче, і з грохотом упала густа злива хвилею на кривлю. Вітер засвистів у гиллі окружуючого ліса, і все втонуло на час у могутньому пошумі природи. Семен спроквола наложив люльку й викресав огню, а там, поклавши запалену губку на тютюн, довго розкурював його, придавлюючи грубим, заскорузлим та запеченим пальцем.

Венявські дещо запалився, почервонів і розкладав руками, ясуючи досвідному, тямучому представникові мужицтва користі повстаючої Польщі. З незвичайною напругою стежив

за дискусією Гнат, бо здавав собі справу, що відповідь, яку одержить Стах, буде відповіддю мільонів на всі доктрини і стремління Заходу.

— Ми признаємо права людини й ім'ям їх підняли боротьбу з тиранією,— говорив Стах вивченими фразами поклонників Жана Жака Руссо,— тож усі, що стогнуть, повинні за білим орлом злетіти в небосклін... Інсурекція... повстання за нашу і вашу свободу... Московський кольос... цивілізація... просвіта...

Ось такі фрази летіли градом з красномовних уст спроне-вірника, наче ся бурхлива хвиля дощу на драниці кривлі.

Семен, видко, не розумів високопарних слів, але самі вони не були йому чужі, бо їх чув він уже не раз від усяких перелітних птиць пореволюційного часу. Він знав, у якій зв'язи вживається їх, тим-то й відповідь випала справно й доцільно.

— Вибачайте, гості,— усміхнувся,— скажіть, навіщо мужикові усе те, чого навіть я, що тільки в життю перебув, не розчовпаю гаразд? Знесення кріпацтва — се одно розумію, але в нього не вірю, бо знаю, що кріпакам живеться куди краще, ніж мужикам, які нібито «тільки роблять панщину». Кріпак не раз стає купцем, паном, може розбагатіти. В Росії багато людей треба, то й усякому нагодиться місце, якщо у нього голова на карку. Правда, там пани вицицькують і обдирають наш народ, але так само гнетуть вони і своїх. Але у нас, у австрійській займанщині? Тут нікому й до нічого не треба нашого чоловіка, хіба до вил та ціпа. Тут скрізь свої: поляки, чехи, німці, а усе, що якимсь чудом вихопиться з-під стріхи, мусить оляштіти або знімчитися. А за таке мужик не піде кривавитися, а радше возьметься за бук та на ваші спина...

Відсапнув і так говорив далі:

— Ось я вкажу вам шлях до мужицької душі, але ви сим шляхом не підете. Усі ваші слова — се тільки слова, більш нічо. Ви бажаєте когось там побивати? Навіщо? Мужикові противне всяке душогубство, яке не виходить із його найконечнішої, невідкличної потреби. Так само бачу, що з вашої балачки виходить воля зовсім не так, як змальовує її собі наш мужик. По-вашому воля — се такий лад, де на місці чужих мовою й породою панів панують наші пани, урядовці, генерали тощо. А по-нашому воля — се такий лад, де сам мужик дав би собі потрібне йому право, землю і ліс та не оглядався на панство...

— Але ж, добрий чоловіче! — закликав Стах.— Як же ж таке може бути? Як може стояти держава без володаря та панів? Як може у ній бути лад, військо, сила?

Семен байдуже здвигнув плечима.

— Може бути так, а може, і ні, се неважно, але саме такої волі бажає собі народ, і ніякий чорт не захоче другої. Певно, воно куди любіше почути рідну мову з-понад фраків, мундурів, шліфів чи відзнак, балакати рідною мовою у сінях лискучої палати чи дідичівського двора, але щоби за те вмирати,— е ні, на се мужик не піде! Се не стоїть його крови, труду та сліз. Одно тільки може обхопити його, наче стріху полум'я, одно пожене його на гирла гармат та тисячі крісів без страху та жалю за молодим життям... се... жажда землі! Оттут шлях до мужицької душі. Прийдім до нього й скажім йому: бери землю і не бійся нічого й нікого, вона твоя! Оттоді він до тижня справиться з усіми дідичами і ляже на добутий землі, наче хижий звір на трупі добичі, і горе сьому, хто бажав би відняти її в нього. На клич: «Бороніть землі від панів!» — встануть тисячі вітхненних, завзятих борців, і нема такого вчинку, на який не зважилися б вони у часі небезпеки. Хто їх одоліє?...

— Він правду каже, пане капітане, і ви се знаєте,— вмішався тут палко Гнат.— Погадайте тільки на революцію у Франції. Чи не стоїть держава мимо перевороту?

— Так, але паном у ній Наполеон, цісар!

— Все одно, мужик має землю, яку дала йому революція, а се найважливіше. Свобід, вольностей треба мужикові аж у другій лінії, так сказати б, на велике свято. На щодень вистане землі...

— То-то! — докинув Семен.— Мужикові ні кнут, ні тюрма не страшні, раз у нього є на чому працювати, робити хліб, женити та віддавати діти, словом, жити по-людському.

— Ох, се крайно низькі, просто звірські потреби й бажання! Те саме міг би сказати коняка або яка друга скотина... се не людські уми таке моторять, а хіба звірина сказала б таке у свідомі своїх буденних потреб.

— А чим же скотина гірша людини? — спитав холодно лісовик.— Вона любить свою дружину, діти, ненавидить ворога, та тим тільки ріжна від чоловіка, що щира й наскрізь правдива. Нема у ній ложі, притвірства, облуди. Вовк не прикидається бараном, лисиця не вдає зі себе пса, кіт хоч би й як ситий, краде все, що під ніс попаде, та мордує усе слабше від себе безпощадно, жорстоко! Се його котяче право, і він не вирікається його ніколи. Ви підпускаєте нам блахмана волею, боротьбою з насильством, пімстою тощо, а я кажу вам, що все те гарні річи, як довго впливають зі справжніх, життєвих потреб, потреб буденних, простих, звірячих. Усе проче — се пустомельство, базікання дитини або шамкання старої, бабусі, яка розказує дітям казочки про півника або царя

Гороха. Вам іде про бариш, наживу, панування — нам про землю! Тим-то ми й не зійдемося ніколи, хіба що ви... поведете діло нашим шляхом.

— Або коли мужик піде за нашим проводом...

— Гадаєте? О, ні! Таке було, може, колись давно, та минулося. Мужик іде вже своєю дорогою, свою думку думає, не вірить нічому й нікому у світі, бо за своє довір'я поплачувався завсіди тільки сердешною кров'ю та гіркими сльозами своїх найближчих. Не зведе його ніякий біс, ні конфедерати, ні ви, ні сам Наполеон. Він погляне, з чим приходить до нього отсей гість: чи справді з волею, чи тільки з новим ярмом, — і тоді вже pomoже йому останнім зусиллям рук, останнім віддихом груди та останньою краплиною крові або... або зажде, чия возьме, і приєднається до побідника.

— Се, се... — начав схвильований Стась...

— Се мужицька політика! — докінчив Гнат із цілим пересвідченням. — Ви, пане Венявські, не бажайте з мужика робити професора філософії з Єни, ані загородового шляхтича з мазурського засянку. Не забувайте і про се, що мало не весь наш народ. — мужики! Ми і ви — се не одно!

Сильний порив вихру, який потряс крівлею хати, наче зірвать її збирався, заставив усіх припинити розмову. Семен пішов підпирати віднадвору ставні, а там Стась і Семен остали в хаті, а Гнат та Гетка пішли ночувати на стіг сіна.

— Гетка, — спитав Гнат товариша, — ти чув розмову?

— Цу бэфель, гер лейтмані!

— А розумів ти дещо з усієї балачки?

— Т... та! Ви ж говорили словански.

— Що ж ти сказав би на се?

— Я гадаю, — відповів поволи чех, — що чого не зробить народ сам собі, того ніякий чорт не дасть йому, а якщо захоче дати, то тільки для власної користи. На тобі, Венцель, шістку, а мені гульден...

— Гм, правда! Добраніч.

Заснули, а тим часом у хаті все ще тлів огоньок на печі, а Стась на краю стола відчислював сотку дукатів з мошонки пана Косінського. А за се дізнався дивних-предивних річей. «Ось уже більше як третина «Великої армії» пропала від спеки та червінки або розлізлася по лісах між Вільном а Вітебськом. Юрби мародерів вештаються по всім усюдам, граблять, підпалюють, побивають населення, насилують жінки й дівчата або укриваються одинцем по нетрях і яругах. І всі вони поширюють вістку про неминучу загибель усього війська серед безлюддя та безхліб'я північної Росії».

Не дуже-то вірив сьому сам Семен, але зате знав напевно, що і грабіжники, як і сі, що їх ловили, мали нагоду зібрати

чималі маетки, а також, що з-поміж усіх небезпек воєнного часу найбільшою, може, є поїздка на терени, зайняті армією.

Мимо сього, прохав Венявські Семена вказати йому найкоротший шлях на Пінськ та Могилів, де надіявся, як казав, приєднатися до «Великої армії». Семен радо уділив щедрому гостеві потрібних вказівок, тож коли Гнат із Геткою повставали, почули, що їх товариш поїхав невідомо куди, і то на одному з коней.

Гетка став проклинати і брався їхати по слідам, але Гнат спинив його, кажучи:

— Хай собі їде! Ми поїдемо за ним у свій час, а пока мусимо докупити коня.

Тайна місія Венявського була, очевидно, скінчена, а почалася погоня за чимсь другим, при чому не треба йому було свідків.

Гетка воркотів, одначе, даліше, доки не рушили в дорогу, і то назад у Рівне.

ІХ

Передача землі на Долинках до рук старого Бибельського викликала у селі чимало спліток та заміток. Економ тягнув за язик і самого дідича, і пана Кшиского, та оба мовчали, як закляті. Вкінці звернувся до панни Бондзинської, чепурненької клюшниці, яка від кількох літ заступала «у господарстві», розуміється, покійну паню Венявську. Вона уже другої днини з тріумфом розказала всім, що дідич продав сю землю Гнатові, бо потребував готівки, а Гнат таки сейчас поїхав по гроші до Львова. Сплетня ся облетіла усе село і найшла загально послух. Священик, економ, лісничий, навіть побережники, карбові та наставники знали дуже добре, що пан Венявські «робить боками», тобто є у грошевій скруті, та що ніхто йому не позичить уже ні крейцара без відповідного заставу. Бач, гіпотeka Дитятинського ключа була сильно обтяжена довгами та довжками, а карти молодого панича Стася мусіли скорше або пізніше доїхати кінця останкам. Вправді, майбутній зять п. Венявського пан Кшискі був вельми багатим дідичем із-під Ярослава, але чи він забажає платити довги тата чи швагра, се було, по крайній мірі, сумнівне.

Найбільше здивувала ся відомість о. Рищинського. Пес Муцко, який йому зразу навинувся, дістав з усього розмаху чоботом у бік, так що зі скавулінням поліз під стайню і лизався доброї півгодини. Другим був Орест, якого батько стягнув цибухом по плечах і гукнув, мов на парубка від коней.

— Видиш, псяюхо! Отсей шляхоцький прихвостень привіз шліфи, патент на амтсріхтера і грубі гроші, а ти, собака, пропував три пари волів, телицю, сто флоринів, які дістав ще при виїзді, і привіз?...

— Не міряйте мене, тату, одною міркою з голяками. Я з давньої попівської сім'ї, попом буду так чи сяк, скорше чи пізніше.

— Так! Се знову мамуня солодка з тебе говорить. А як я замкну очі, то що буде? Намість надбати, ось як той голодранець, землю, хату та кількадесят моргів ґрунту, посилаю гріш десь для швабських шинкарів, кравців, а може, і на ще що гірше — тьфу! А щоб тобі боком вилізло!.. Попівська рідня! Сором і згадати. Де не глянь, скрізь по хатам старі, від діда-прадіда поломані спрятки, горшки, облізли кожухи, бруд, нехар, але зате теток, паничів, сиріт — гальма! На респекті, на притулку! А старих то цибухом тільки спрати, як злодія на грушці. Наплодить дітей та порозкидає між рідню і Ісаїє ликуй! Тьфу, тьфу та ще раз тьфу!

Орест покраснів, як півонія, а рум'янець на його пережитому та передчасно зів'ялому лиці видався цеглястим і неприродним. Відступив кілька кроків узад, а там і відповів дрижачим голосом:

— Не бійтеся, тату! Будь у Гната гроші, пував би їх і він, а впрочім, не так-то швидко вам у могилу. В кожному разі не першому вам співатиму похорони!

Се сказавши, скочив узад і, як заяць, махаючи тонкими, як патики, ніжками, вибіг надвір. Мав щастя, бо о волос над його головою широкою засичав довгий, здоровенний вишневий цибух панотця.

Засапавшись, оперся о Рищинський об стіну і червоною затабаченою хустиною обтер спітніле лице. Відірвані польські слова випадали з його широких грубих уст. Табака порозмазувалася по лиці та присихала на пухкій лискучій шкірі — виглядав погано та забавно. Вкінці замовк і, насилу заспокоївшись, сів біля стола, на якому пишався чималий висушений гриб. У сьому грибі була видовбана ямина, у яку встромлено горнятко. Був се каламар дитятинської парохії. Біля нього валялося чимало поломаних і пообскубуваних гусячих пер та кілька чверток сірого паперу. Отець Рищинський підвинув рукави порохівника і, накладаючи люльку, глипнув у горнятко. Одначе намість чорнила найшов у ньому тільки якусь рудаво-чорну дригльовину. Закляв знову і гукнув:

— Наталко, гей, чуєш? Води подай горячої!

— До миття, таточку?

— Не до миття, пся кров, а до чорнила! — вдарив у стіл кулаком і дальше воркотів про себе:

— До миття? Сьогодні, в четвер? Цікавий я, який чортяка стане голитися перед суботою. Агі!

— Є вода, тату, чого гніваєтеся, я не знала, до чого вам її,— успокоювала батька дочка.

Вона побіліла останніми днями, помарніла й посумніла, довкола моторних лискучих очей лягли тіни, а в кутиках їх наче склилися сльози.

— Певно, певно! Тобі не в голові, що з тобою буде далі. Малась під боком хлопця, як золото, треба було ловити, хоч би й де в лісі чи в полі теє, аби вже раз! А ти що? Виглядала вікном, розпитувала, так що і сліпий намацав би був, що аж коліна тобі до нього трут'ся, але піти самій, то годі було. Ти, помано, ти, ослице! За якимсь вельможним голодранцем їхала аж у Бурштин, а походити біля законного весілля, то я, старий, мушу. Геть мені з очей!

Дівчина гляділа хвилию з широко розплющеними очима на батька, а там і знічів'я вибухнула істеричним плачем. Напад був сильним і, видко, щирий, правдивий. Усе гладке, кругле тіло здригалося судорожно, лице вмить опухло, скривилося, голосне хлипання рвало груди.

— Тату! — пролебеділа.— Я ж вам тисячі разів присягала, що я така сама вернула, як їхала. Чого ж ви мене лаєте? Мені було тоді 16 літ. А тепер чи не краще було повіятися десь та стати клюшницею чи покоївкою, як тут годувати кури та безроги?

— Ба, була б годувала, але свої, якби не глупота. Як гадаєш, чому не годна ти вийти заміж? Прецінь у мене добра доволі; а й ти дівка, як гарбуз. Чому? Бо всякий каже: з'їв панич сметанку, хай жлопає й молоко псявіра. От що. Такий Гнат...

— Гната ви самі прогнали! — перебила батькові дочка.

— Прогнав? Звісно, що прогнав смаркача, якщо слухати не хотів. Але тепер міг був прийти. Якщо ти його не вміла знайти, так ти видко, куда іноді кукала. Певно, знову за якимсь фінансом чи писарчуком, що в місті або на панському гумні підглянула. Може, я мав іти його прохати, чи як?

Та сього було дівчині забагато.

— Як-то? — озлобилася.— Може, мала кликати його за собою у сіно? Хочете? Добре! Я й те зроблю. Будете мати хоч чого гримати, а не так пусто-дурно...

Здоровий ляпас перервав її бесіду, і вмить ліва щока дівчини почервоніла, мов грань. Наталка і не ждала чергового почастунку. Обернулася на п'яті і вийшла з кімнати, тріснувши дверми. Отець Рищинський остав сам. Потрійне виладування гніву на винуватих і невинних облегло його значно. Запалив знову погаслу люльку, налив у каламар кип'ятку і

повагом став розмішувати рудаво-чорне болітце дудицею пера. Опісля попробував на відкравку паперу, як пише перо, вкінці сказав півголосом: «Gut ist»¹ — і з розмахом сів писати листа.

«Reverendissime Pater»², а мне вельце мілосціви ласкавцог і добродзею!...»

Лист сей, звернений до одного зі шкільних товаришів о. Рищинського, крилошанина Львівської капітули, був довгий. У першій частині дякував о. Рищинський за прислану на Петрівку визину, за цайги на спідниці та шовк на кольоратку. У другій здавав звіт із продажу маси, яка остала після смерти одного свояка о. Рищинського. Небіжчик о. Крилецький із Тростянця був, очевидно, якимсь фармазоном та фантастом, бо після нього остало тільки чимало всіляких книг, яких ніхто в Бурштині, ані в Галичі не хотів купити, а о. Рищинський не мав, розуміється, гроша на такі витребеньки.

Зате готівки, худоби та другого «ожендуства» було так мало, що сирота Ганнуся Крилецька остала після смерти батька гола-боса. Аж дивно, що, мимо сього, найшла собі богослова, маючи всього сто флоринів посагу, а ніякої виправи. До листа залучував о. Рищинський згадану квоту. У третій частині писання звертався вкінці пишець до свого високодостойного товариша з проханням пожуритися судьбою його Наталки. Усю заслугу висватання панни Крилецької приписував о. Рищинський собі, і тому висказував надію, що «отець канонік» відплатить йому тим самим. Справа, мовляв, поважна, бо дівчина має пару коней, пару волів, три корови, телицю, двадцять овець враз із відповідною кількістю безрог та дробу, а до сього виправу і п'ятсот флоринів готівкою. Була се просто «дзеканська» партія, тим більше що у всіх поганих сплетнях, крім злобних вигадок та наклепів, не було ні зерна правди. Про се переконається сам жених, коли вже буде «matrimonium consumatum»³. Він, батько, заложить на се дві тисячі флоринів, а така сума «в разі чого» полатає хіба «надвиренжову цноту» власниці в очах вибагливого зятя.

Аж спітнів о. Рищинський, коли після належних субмісій та конечних postscript-ів закінчив листа. Діло, порушене у третій частині письма, так його хвилювало і непокоїло, що мусів піти до впущеної у стіну їдальні «аптички» і кількома глотками випити около півкварти деренівки.

¹ Добре є!

² Превелібний отче.

³ Здійснено шлюб.

Зовсім інакше взяла сю річ Наталка. Удар у лице не успокоїв, ані не приборкав її зовсім. Навіть при найважчій провині що ж більше могло її стрітити з боку батька від побоїв та лайки? З обиди, яку заподіяв їй батько своїм ударом, не здавала собі ясно справи. На те він батько! — учила її мати. Та, проте, сей удар наче убив у неї щось, що аж досі гнітило її совість свідомом поповненого промаху. Він раз назавсіди освободив її від відповідальности як щиро і совісно відбута покута, і враз усі півсвідомі пориви, які дрімали у глибині її палкого серця, піднялися від дна. Жаль із-за втеряного любка вмить змінився в злобу, зависть, жадобу пімсти, а над усім піднімала своє гарне та безстидне лице живлова, природна змисловість молодого, палкого тіла. Гей, коби не те, що від Гната ділили її вже десятки миль! Пережили б вони удвоє ще декілька хвилин, за які не жаль було би й обірвати вишневим цибухом... ах!

Вхопила зеркальце, яке причепила була в кухні до стіни кухарка, та довго приглядалася собі: вона гляділа слідів удару. Та слідів не було. Рука батька, товста та пухка, вдарила долонею, а не пальцями. Вмить Наталка випорпала десь із-під чималої кухонної печі буряк, прорізала його і червоним соком вималювала на правій щелепі саме такий рум'янець, як був на лівій. Опісля передяглася у міську суконку з глибоким вирізом на грудях та плечах, причесала волосся та прив'язала його хустиною, ніби завоєм... Бач, не було часу робити фрезуру. Крадьки пробігла сад, махнула через пліт на дорогу, а там хильцем поза церкву та дяківку побігла у двір.

Панну Анелю найшла у городі біля глоріети, яку з дерева велів збудувати ще батько пана Венявського. Деревляні стовпи та фризи, обмазані заправою та розмальовані фресками, були предметом захоплення недосвідної дівчини. Стовпи виглядали справді наче з каменю, головиці та фризи — наче з мраморного філіграну, та місцями, де дикий виноград не ослонював гаразд дір, ширилася на світ троща, на яку було накидано заправу. Та всі недостачі у нічому не зменшували подиву Наталки. У тіні сієї глоріети зівала саме панна Анеля над томиком комедій Коцебу й аж зраділа, побагивши Наталку.

— Чудово, ма шер, що не забули за мене! Я так нудьгую, що годі сказати. Тато поїхали у Бурштин, Стась спить, а я... oh mon Dieu!¹ — гину від скуки!

— Ох, Боже! Як можна скучати зі судженням? — засміялася Наталка.— Не дала б я йому спати, якби так могого старого не було дома.

¹ О боже мій!

— Старий? А що ж мені старий?

— Ха-ха! Як так, то певно, що нічо. Бач, мій старий не те. Б'є!

— Б'є? Нечуване! Хай би так мій попробував! І в мене е шпіцрута!

Наталка прикусила губи.

— Тільки, що з моїм Стасьом нема забави. Він так непричком, як ся помаранча, що її до пуншу. *Comme une citron. Fi!*¹

Тріпнула згідно пальцями. Настала хвилька мовчанки.

— Був тут у селі гарний хлопець, Бибельський, коли знаєте! — заговорила вкінці Наталка. — Вельможна пані бачили його?

— *Oui! Ce un joli garçon!*² А тобі, Наталко, саме під пару. Дужий, здоровий!

— Та я... я рада б, може, але що ж? Не довелося,— відповіла дівчина. Вона з трудом гляділа слів, щоби висказати те все, що саме бажала. — Я даром надила його до себе,— врубала вкінці,— бо він волів ходити в ліс під Якимів хрест...

Бистро повернулося лице Анелі до Наталки, очі засвітили злістю та глумом.

— Ти бачила? — спитала спроквола, пригладжуючи рукою складки одягу.

— Ох, бачила! — скрикнула Наталка і заломила руки, що аж захрустіли суглави.— Тим ви його й відтягнули від мене! Він до мене осліп, зненавидів зовсім. Де ж мені рівнятися з вами?

Анеля усміхнулася згідно.

— Невже ж ти гадаєш, що я вічно держатиму твого Ігнася на мотузочку? — спитала.— Будь у нього або хоч би в мене магнацьке майно, то я, певно, не відступила би такого самчика нікому. Навіть-тобі *m'amie*³! Та тільки тоді й його або мене не було би у нашому загумінку! Ха-ха! Тим-то я віддаюся сього року, виїжджаю в світ. А й він, чую, поїхав...

— Ба, він верне до вас, пані, не до мене!

— Дуренька ти собі, дівчино! Хоч би він і вернув, то що? Він, певно, не дасть себе надовго узяти досвідній, старшій дівчині чи жінці, але поглядить собі розкоханої, невинної гусочки, ось як ти, кохане! Забава забавою, се не те, що життя у *maïag*'у⁴. З тебе говорить зависть, а зависть — се ціха хлопських та міщанських аморів. Фе, стидайся!

¹ Як лимон. Фі!

² Так, це гарний хлопець!

³ Моя подруго.

- ⁴ Заміжньої.

Наталка обтерла хустиною вогкі підпухлі очі.

— Будь певна,— настоювала Анеля,— що я ні словечком не згадала би, якби так Стась повівся за тобою. Доволі буде з мене його спеціалів у майбутньому.

Але Наталка не дала себе відразу зацитькати, а йшла далі за ходом своєї гадки.

— Цікава я тільки,— замітила,— що сказав би на сі сходи-ни пан Кішискі.

Кажучи се, глянула з-під ока на товаришку і з нечуваним вдоволенням побачила, що лице Анелі замітно поблідло.

— Ох, се була би зрада з твого боку, хоч, щоправда, не гадаю, щоби він мав на се інші погляди, чим я.

Відповідь була висказана з цілим спокоєм людини, яка зовсім певна сього, про що говорять. Але ухо затрунутої у живловому почуванні дівчини вчуло у тоні цієї відповіді фальшивий звук свідомої ложі.

— Ха-ха! — засміялася голосно.— Я по собі міркую, що ніякий хлоп не любить, щоби у його гречку літали чужі воробці. От і мене, хоч я ніби на ділі ще зовсім-таки дівчина, ніхто не їде сватати, бо я там колись із тим вашим паничем... Тому гадаю... що...

— Що мужчини є, щоправда, дужчі, але зате багато дурніші за нас! — докінчила згїрдно Анеля.— Се просто скотина в білих панталонах та вив'язаних галстуках. Села!¹ Але, але, що би ти сказала, якби так я захотіла видряпати тобі очі за твого тодішнього партнера, що?

— Ох, я вже поплатилася за нього трьома роками дівування і... досить того! — встала з дзиглика, на якому сиділа, і вперла кулаки у бедра, а в очах блимали огоньки ненависти й завзяття.— Досить жартів та лукавства! Ви, вельможна пані, граєтеся коханням і подружжям, бо ваше ціле товариство саме так думає і живе, як ви. Та, проте, я другої породи, і ваша іграшка руйнує мені життя. Раз пішла я за вашою романтичною радою і хтозна, чи цілим майбутнім не прийдеться мені покутувати за се. У вас се звичайна, буденна річ, у нас — страшний, непростимий гріх! У вас гріш та врода покривають усяку погань, у нас саме ся погань притьмить і сонце на небі! Ні! Не того самого кодла ми діти! Тому слухайте, вельможна пані! Він верне тут! А якщо верне, то вара вам від нього! Як умієте зі згїрним сміхом та глумом знехтувати всі закони Божі і людські, так зумійте відправити і Гнатка, якщо причепиться до вас. Він тоді, певно, згадає і віднайде стежечку, якою ходив колись...

¹ Отак!

Тут не вдержала дівчина, голос затремтів, поплили сльози. Замовкла. Але згодом успокоїлася. З усієї тиради Наталки виходило, що вона зовсім не гадає зраджувати товаришку, якщо вона сповнить її умови. Та можливе було, що зависниця надумається або порадиться матері, а ся, певно, не затаїться піти до старого Бибельського та його вчинить орудником своєї пікети. Сьому треба було запобігти. Подзвонила і веліла служниці винести конфекту й холодної води.

— Ти, ma chérie¹, страшенно зіритована. Просто incro-uable!² Коби я була знала, що тебе ся дрібниця так дуже ешофує, ніколи не була б вдалася у liaison³ з паном Ігнацим. Справді, je voudrai⁴, щоби сього не було. Сама бачиш, дитино, що більше сього не можеш правити від мене. Тому годжуся також на всі твої, може, надто різко висказані бажання. Маєш рацію, дорога, коли він верне, а я відправлю його з облизнем, то він, певно, своє огірчення схоче зігнати на першій стрічній жінці, а вже твоя голова у сьому, щоби ти була нею, а не хто другий. Розумієш мене, дитинко?

— Так, пані!

— Ось бачиш, лице тобі горить, очі палають, попідпухали від плачу; се погане! Напийся води і слухай!

Наталка відрухово повинувалася, а панна Анеля усміхнулася побідно.

— Я придумала,— продовжала, поїдаючи конфекти,— що для осягнення ціли добре було би ще й нарочком піддати твійому Ігнасьові бажану гадку, бо він міг би після розправи зі мною взагалі втратити тямку й виїхати тощо. І, бачиш, я сама добровільно перейму на себе сю роллю або кого другого інстігую і гадаю, що се certainement⁵ доведе до бажаного успіху. Ну, що ж — згода?

— Ох, пані! Простіть мені простацькі слова, я, бачите, просто одуріла з жалю та розпуки, то й не знала, що базікаю. Тепер знаю вже, що ви, тільки ви справді ласкаві для мене! А ще сьогодні, коли батько бив мене...

— *Barbare!*⁶ — висказала своє святе обурення панна Анеля.

З плачем кинулася Наталка цілувати її руки і не бачила згідно-злючого погляду, яким вельможна панна гляділа на похилену попадаючку.

¹ Моя дорога.

² Неймовірно.

³ Зв'язок.

⁴ Я би воліла.

⁵ Безсумнівно.

⁶ Варвар!

Відійшла. Рівночасно на стежці, яка вела у двір, показався пан Кшискі. Він побачив відходячу, пристанув і пильно приглядався кожному її движкові, кожній ліннії гнучкої статі. Аж ось повернувся до Анелі і в лянсадах приступив до неї.

— Bon jour, cherie! Za petit-la, elle n'est pas mal¹.

— Saus doute, mais²...— скривилася Анеля.

— Але що?

— Але я зле вчинила, що не взяла її в покоївки, як прохав її батько, я зробила з неї щось у роді подруги. Fi!

Х

Луць Бибельський, власник 50 моргів першорядної землі, не закинув свого ремесла. Як давніше, так і тепер стукали молоти у кузні, а криваве зарево падало вечорами на кущі бозу та калини над річкою. Правда, чимало часу забирав йому нагляд над будовою та жнивом, але тут надсподівано найшов він поміч у Марії, яка, взявши дитинку на руки, весь день стояла біля робітників, а вечором варила страву на слідууючу днину. Старий аж відмолоднів увесь, став говірким, веселим, моторним, а мимо старости не було у нього познак скупости. Напротив! Позаяк робітника діставав даром із двора, то за гроші, полишені Гнатом, раз у раз справляв вечері з музикою та пивом. Тим-то і мужики не робили «як за панщину», але з охотою й удвоє швидше та справніше.

Зате деколи під свято чи неділю змінювався зовнішній вигляд старого незвичайно. Він справив собі довгу гранатову капоту, лискучий кивер, угорські чоботи з тороками, паличку з білою галкою та нову німецьку люльку з образком та золотистою кришкою. Оттак-то приймав гостей та гуторив із малою донечкою Марії або із нею самою цілими годинами.

Тої самої днини, коли Наталка була у панни Анелі, женці мали принести вінці, і дві жінки зі села під руководством Марії порілися біля вечері та почастунку, а старий як мога найшвидше викінчував орчики до нового воза. Сонце заходило за цвинтар та клало криваві рефлекси на довгаві полоси фіолетних хмар. Наче пливке золото, переливалися води потоку між зеленими берегами, а чорні вільхи збагачували золотисто-світлу картину ще й темно-багровими тінями. По двору сям і там ходив товар, який щойно вернув із пасовища, а малочисленний дріб, якого Луць не мав ще часу розвести,

¹ Добрий день, дорога! Мала почуває себе добре.

² Без сумніву, але...

заходив у комірчину спати. Саме прибіг з поля післанець із вісткою, що жінці уже в'ють вінця, а там вхопив коновки та побіг за водою. Бач, по закону треба було обілляти як слід вінець і дівчину, яка його несла. Живо вдарив молот ще два, ще три рази по залізі, а там і кинув старий Луць начиння і замкнув кузню. Робота була скінчена.

Луць обтер піт із чола, перехрестився й, відпинаючи передник, тяжкою ногою прямував у хату. Втім окликнув його молодий жіночий голос.

— Пане Бибельський! А пождіть-но!

Відвернувся і побачив, як стежиною від сторони попівства збігала вдолгню Наталка у звичайненькій домашній цанговій суконці, без фрезури, весела й моторна.

— Добрий вечір вам, пане! — поклонилася.

Поклін був низький, і се здивувало Луця, який навик був до задертих носів та згідно скривлених уст попівської сім'ї.

— Вибачайте, дядечку! — заговорила мелодійним голосом Наталка. — Я чувала, що у вас сьогодні вінець, то й прийшла звідатися, чи вам не придається моя поміч?

— Але ж, паннунцю! — засуетився старий. — Де ж можна, щоби ви свої ніжні рученьки марали задля хлопів? Уже моя Марія порадить собі й так. Милости просимо в хату. Може, захочете приглянутися забаві?

— Дуже дякую! Але не гадайте, дядечку, що мої руки не до праці. От гляньте, які дужі!

І з-під рукавів витягнула наперед себе пару дрібних та круглих, але сильних та сонцем і працею позолочених рук. Усміхнувся старий.

— Гм! — жартував. — Воно, щоправда, не знати, до чого сі рученята кращі. Мені видається, вони більш на те, щоби їх милувати, пестити, цілувати, чим до роботи. Хе-хе! Та, проте, хоча я вже старий та недужий, все ж таки прошу не гордувати вбогою стріхою, а пока я з коваля переодягнуся у «пана»!

Засміялися обое, старий пішов вмиватися та надягати парадну капоту, а Наталка наблизилася до кухарок, які саме висипували на миски щось чотири копи великих челядних пирогів зі сиром. Приязно звіталися всі три з дівчиною, та в неї жовч залила серце зразу. «Що за краса! — подумала, — Гей, має до чого вертати Гнат і без мене! Куди мені або й Анелі до такої кралі?.. Дарма, що в неї дитина!»

І вже ворожі настрої стали огортати її невтишеною жагою томлене серце, та в сю мить обізвалася з-під кущика порічок дитина. Прожогом кинулася туди Наталка, щоби скрити своє схвилювання, та по хвилі, наче хмарка з-перед сонця, щезла зависть безслідно. На чистесеньких пеленках лежало чорнооке, рум'яне янголятко. Воно гралося цвіткою спарцети

і вигукувало од радощів. Хвилюку приглядалося незнакомій, вкінці засміялося, як сміється тільки дитина — всім тілом, усім еством! Якась незнана, неказанна ніжність, якась туга та жалість усуміш із радістю пройняли серце дівчини. Вона вклякла біля дитинки і швидко забула на весь світ. Срібlistий сміх малесеньких усточок, ясний погляд карих оченят, м'ягкі, непевні обійми теплих, вогкеньких рученят — все те визивало на уста блаженний усміх, а в очах сльози зворушення... І Наталка втонула у сьому привиді прийдешніх років зовсім, забула про окруження та про ціль свого приходу, не слухала навіть слів матері. Марія віднеслася зразу з недовір'ям до появи попової паннунці, тим більше, що знала зі сільських сплетень про невдачні свати отця Рищинського. Але отся дія з дитинкою роззброїла її зовсім. Лиха людина дітей не любить, а й діти не люблять її. Тим-то мовчки любувалася молодиця на пестоці обоїх і не здогадувалася, що вони мали ще другого видця. Зовсім несподівано заскрипів над обома жінками прикрий, дещо гугनावий голос пана Кшиского.

— Ах, quelle idylle!¹ Позвольте, мадемуазель, що представляюся й запитаю про пана Бибельського старшого. Я...

Обі жінки повернулися, Наталка скрикнула і почервоніла, Марія зблідла, мов полотно, і захиталася на ногах, наче збиралася зімліти. Але й Кшискі, глянувши у лице Марії, зацікавився, роззявив рот широко, а руки простяг наперед себе, наче боронився від удару.

Перша прочунала Марія.

— Ваша презентація зовсім зайва, пане Кшиській,— відповіла різко.— Ми добре знаємо, хто ви й які ви. І якщо не хочете отсього цебра на свою облізлу голову, то мерщій вертайте, відкіля прийшли.

Пан Кшискі відзискав тямку, та, побачивши, що слова молодиці чує парубок, який біля воріт держав коня, спалахнув гнівом і підняв руку зі шпіцрутою.

— До кого ти, дівко, розпустила писок? — закричав, як несамовитий.— Ось я провчу тебе, як шанувати пана.

— Ха-ха-ха! — засміялася на те Марія.— І хто се говорить? Той сам язик, який ще перед двома роками клявся на всі святощі у любови та подиві, обіщовав подружжя, щастя, рай на землі! Так-то, так! Шпіцрутою заткати рот пискатій дівці? Що ж, валяй! Вона готова прийняти з належною покурою новітні пестоці давнього любовника.

Стояла недвижно, дещо похилившись, наче справді ждала удару. Чорні, мов ніч, очі устремилися в посиніле лице

¹ Ах, яка ідилія!

Кшиського, а він просто не тямив себе з лютости. Кінець шпіцрути тремтів йому над головою, здавалося, ось-ось — і впаде на круглі плечі молодиці. Та в сей мент почув пан Кшиські, як якась залізна рука вириває йому батіжок, а там залунав спокійний, глибокий голос старого Луця.

— У мойому посіллі нікого не б'ють! Зводіть свої порахунки поза моєю хатою.

— А ви як смієте ставати між мною а безстидною дівкою, яка мене зневажає?— зверещав Кшиські тонким хриплим голо-сом крайньої іритації.

— Справді, Маріє, ти не повинна нікого зневажати в моім домі.

— Вибачайте, батьку, не я лізла до нього сваритися, а він сам підійшов тут до нас.

— Все одно, все-таки се мій гість, і ти його повинна була ушанувати.

— Ах, він — вашим гостем? — дрижачим голосом відпо-вила Марія.— Ще заки він ним став, бував він гостем у моїх батьків, опісля у мене... і ось...

Тут молодиця розвела руками.

— Так се він був сим?..

— А так, він! Опісля, коли наслідником приказів ампрера почалися конфіскати англійських товарів, мій батько втратив значну частину майна, і тоді п. Кшиські покинув мене. Мати просила, благала його навколішках, та він висміяв її, а батькові відповів, що не він мене звів, а я сама підпихалася йому, аж і йому остогидло... Підляка! Так що ж? Мати вмерла на розрив серця, батько від розуму відходив, а там і вивіз мене до Тернополя й оставив у заїзді, де я і привела дитинку. Та вертати домів уже не мала лиця й осіла тут після довгої, важкої блуканини, злиднів, розпуки. Судіть тепер самі, чи мала я прийняти пана Кшиського як вашого гостя? Чи не могла я забути на се, що я наймичка, покритка, більш нічого? Все-таки простіть мені, батьку, що забулася. Даруйте й ви, пане, пан Бибельський нічого не винен перед вами, винна тільки я.

Се сказавши, схилилася, підняла дитинку й відійшла до хати. Бліда, як полотно, Наталка послідувала за нею, і не глянувши навіть на Кшиського. Відходячи, зачула ще слова Бибельського, сказані ввічливо, але й із глумом.

— Бачите, вельможний пане, що якщо передні колеса раз в'їдуть у болото, то крути не крути, а й задні попадуть у туку ж баюру.

— Але ж вона бреше, бреше, як скажена собака! Навіщо, ж мені було грошей старого Заневича? У мене самого майна доволі. Вона бреше... як...

— Не хвилюйтеся, вельможний пане, оставте вже справу мені.

— Я вимагаю, щоб ви сейчас прогнали сю безстыдницю на чотири вітри. Дам вам дві дівки з двора, але вона мусить сейчас виноситися із Дитятина!

— О, то ви в горячій воді купалися, пане! — засміявся Луць.— Чи хто чував, щоби задля одної дівки та робити таке велике ай-вай? Куди їй до вас! Я її скартаю й накажу не підходити до вас, а там і ви поїдете у свій бік. Світ — не банька.

Довго сопів пан Кшискі, аж тремтів своїм злиденним тілом розпусника, доки не втишився дещо. Одна з баб принесла йому чарку меду та білий буханець, й аж після доброї хвили заговорив гість тоном звичайної розмови. Він питався про вісти від Гната, але вісток не було ніяких. Тоді пан Кшискі зробив вельми загадочну міну і став півголосом нашіптувати старому всячину, наче боявся підслуху.

— Бачите, пане Бибельський, старий Венявскі бажав би скубнути і сина, і дочку, а через те й мене. Сина має право скубнути, як хоче, бо й Стась скубнув був доволі його, але вара йому від мене! Гроші, які має привезти або прислати Стах,— се посаг Анелі, і без нього шлюбові не бути...

— Ага! — вирвалося у Бибельського, який в сю мить зрозумів дві річі: перше — що Марія сказала суццю правду, друге — що велике майно пана Кшиского... у жидівській кишени.

— Старий те знає, але забажає торгуватися, а мені, як майбутньому зятеві, не дуже-то ялося гандричитися з тестем про скільки там тисяч злотих. Тому, будете ласкаві, передайте гріш в руки Анелі.

— О, не майте сумніву, вельможний пане, що всякий гріш дійде до рук власника. Ви хіба не знаєте, що я з могили став би, щоби віддати належний другому крейцар.

— Ох, я не сумніваюся ні на хвилию про вашу праведність, тільки, бачите, я мушу доконче знати висоту пересланої суми.

— Ага! Ну, як тільки про се йде вам, будьте певні, що будете при перечислюванні гроша або побачите поштову посвідку.

— О, так, то добре! Дуже обов'язаний вам, пане Бибельскі. Саме сього треба було мені. Прощайте, до побачення.

Пан Кшискі відійшов, а старий покликав Марію, бо з віддалі доносилися вже голоси женців. Застав її серед живої розмови з Наталкою. Вона, видко, розказувала їй про свої переживання, бо по лиці її плили сльози, а очі світилися злучо. Поклав руку на голову дівчини.

— Не плач, дитинко,— сказав.— Бог не простить ніколи клеветникові та злодієві. Скорше чи пізніше досягне його рука справедливости. Остав Богу месть і кару, а сама потіш себе тим, що тобі, а не йому ймуть віру добрі люде.

Та тут сльози присохли нагло на лиці молодиці.

— Ох, я живу тільки надією, що мене вибрав Бог орудником своєї кари,— закликала і стисненими п'ястуками погрозила в сторону двора.

Несповна два місяці після від'їзду Гната привіз ляндрдрагон з Галича візвання до старого Бибельського, що на початмі в Галичі очікує на нього мішок з п'ятьма тисячами дукатів, які присилає його син Гнат. Вісточка ся потрясла всім повітом куди більше самих военных подій, про які раз у раз заходили навіть до подальших закутин Галичини глухі відгуки. Одначе ані битви під Домбровном чи Вітебськом, ані грандіозний відворот московських армій, ані навіть бої, які зводив на Волині з Тормасовим Шварценберг, не зайняли умів так дуже, як саме ся посилка. Жиди, які дізналися про се від ляндрдрагона, постаралися вмить поширити вісточку на десять миль довкола, і ось третьої чи четвертої днини старий Луць викидав із хати, може, вже десятого фактора, що прибував від ріжних панів прохати його до участі у доставах для армії, офірувати купно землі, ліса, товару, а навіть укладати подружжя. Враз нагадали собі всі околичні посесорати, що Бибельський хотяй і коваль-худопахолок, але все-таки з доброї-шляхти та що се не є ніякий деспект його сина назвати зятем. Полиняли, чорнилом жидівських записів поплямлені герби аж пишали за свіжою позолотою. А між тим щораз то темніші тумани обсновували майбутню велич Польщі. Вправді, як давніше, так і тепер що дві неділі співали попи «Тебе, Бога, хвалим» задля якоїсь там побіди на Волині чи в північній Росії, але, проте, Тормасов увійшов у границі Варшавського князівства. Варшава була в паніці, товпою тікали пани та багачі у Прагу та Відень. Поверх сього Наполеон похвалив вправді поляків за гарячі і щирі заходи біля поставлення армії, але... не висказав слова, якого з тугою ожидала уся польська шляхта, з цікавістю — Європа, з тривогою — Росія: слова відбудови. Польське королівство мало повстати щойно після війни, зависимо від її висліду. Тим-то не оден панич, який сідлав уже коня та заставляв останне на модерунок, оставав по зрілій розвазі дома, а батьки... батьки оглядалися за можливо легким життям у заборчому чистилищі, раз не вдасться попасти у польський рай відбудови. Рівночасно появилося чимало емісарів, які намовляли шляхту

і селян вступати у польське військо на Поділлі. Вони давали всім, хто голосився, квитки на десять дукатів, які мав виплатити «полковник» Станіслав Венявські після зареєстрування добровольця у головній квартирі. На питання, де саме ся квартира, відповідали агенти, що сього, поза повстанцями, ніхто не знає, але за Стрипою або Збручем, певно, хтось знатиме і вкаже їм дорогу. Такий сам квиток з підписом новобранця лишав агент собі і після двох-трьох днів щезав, як камфора. Кілька разів переловлювали жандарми таких емісарів; показалося, одначе, що в них усі папери в порядку та що князь Шварценберг і генерал Косіньский справді посилають «пулковника» організувати повстання на Поділлі та Україні. Мимо сеї правосильности паперів та легальности заходів, ніхто не спішився іти з квитком за границю добиватися виплати завдатку. Швидко, бач, провідали, що в Тернопільщині, Скалатщині, Кам'яничині йде набір рекрутів як ніколи, вивозять пашу, харчі, гроші — значить, край, як давно, так і тепер під москалем. А якщо Наполеон над Дніпром, а москаль йому за плечима, значить, з французами щось не теє...

Природно, що пан Кшискі дізнався про присилку гроша і, сам переловивши лядсдрагона на дорозі, розпитав докладно про суму. До Луця боявся йти з огляду на Марію, але, як п'явка, причепився до старого Венявського п'ятої днини, коли сей вибирався з Бибельським в дорогу. Скривився пан Венявські, не було, одначе, причини відмовити проханню майбутнього зятя, тож в суботу ранком виїхала лядара пана Венявського з двома озброєними лакеями зразу в сторону Галича.

Справу полагодили швидко і гладко, і там-то, у заїзді Срулька Штінкера, передав Луць мішок до рук пана Венявського, який сейчас узявся перечеислювати рулони лискучих золотих монет. Аж піт виступив на чоло, так дуже перейнявся старий шляхтич ліченням гроша; руки тряслися, мов у пропасниці, а червоне лице кидало з покаправілих очей злючі погляди на присутніх, точнісінько, як вовк, що, пожираючи добичу, клацає зубами на товаришів.

Опісля пан Венявські поїхав до Львова викупити зі застави програне майно та ульокувати решту в безпечному місці, а Кшискі з Бибельським найманими кіньми вернули у Дитятин.

XI

Тої самої днини, коли пан Венявські виїздив у Львів, Гнат і Гетка ночували у коршмі при великій дорозі, за дві милі від Могилева. В міру сього, як їх віз минув Мінськ і

став наближатися до Могилева, враз заговорило все населення про «Велику армію», про війну. Перш усього стрітили на дорогах, які вели до великого шляху на Москву, численні гуртки новобранців. Вони у супроводі старих, вислужених солдатів або козаків на сухорєбрих, теж вислужених хабетах ішли зі співами та криками одні в Тулу, другі в Калугу, інші у Київ. По коршмах новобранці пили на загибіль Антихриста, який береться знівечити православну віру й веде католиків, ляхів, французів та німоту на землю батюшки білого царя. Було очевидне, що нікому на широкій Східно-Європейській рівнині і не снилося, що царат — се тюрма, у якій караються народи від Сибіру по Віслу, від Білого моря по Кавказ.

Саме ся спільність гнету вбивала почуття окремішности, а кромішня п'їтьма, яка залягла уми мужиків, бачила у католицтві щось гірше поганства. Се було тавро, яке клеймило раз назавсїди людину чи наїд, як витвір найвідразливішої гнилі Заходу. Так навчали попи, таке твердили раз у раз старости, городничі, стряпчі; про правду сього не було ніякого сумніву. Ще коби-то Наполеон ішов як генерал Бонапарте з покликом до народу повалити l'etandart sanglant¹ тиранів, знищити все, що в'язало людину в життю, а на чоло народу покликав людей зі сірої маси! Може бути, що тоді згуртувались би ідеологи свободи, честолюбиві одиниці з плебсу без надії та виглядів, а, врешті, всі ті, в кого під тонкою плівкою покори, послуху, нужди дрїмає bestія, і всі вони повчили б простолюддя, що не все те правда, що цар та синод подають до вірування. Жили ще, щоправда, у Харківщині, Полтавщині, Київщині та Чорномор'ї нащадки колишніх вольних гетьманців, та їх традиції крилися, губилися у безмежних просторах східно-сарматського Низу, а самотнім відгуком народу було блянннн поїв, городничих, старостів, стряпчих, жандармів...

Та Наполеон ішов як цар, і то не як цар народу, а цар царів, князів, панів: увесь світ поклонявся і корився йому, як Богу або як... Антихристові! А, прецінь, кождому звісне, що владки й попи — се слуги Бога, отже... очевидячки, царство Антихристово гряде війною на святу Росію, а смерть у боротьбі з його перемогою — се... причастіє св. Тайн!

Дивно й банно ставало Гнаткові, коли бачив, як у се розбурхане, безмежне східне море направлявся володар Заходу. Як божевільною видавалася зблизька гадка побідити володаря такого народу на його власній землі. Побити можна було його, навіть не раз і не два, але побідити... ніколи!

¹ Кривавих.

За гуртками новобранців їхали довженні валки теліг, сих типових двоколесних теліг на високих колесах, яких можна уживати навіть серед розкислих мокляків Полісся. Вони не заберуть і третини сього, що французькі або німецькі фургони, та зате не перекидаються, ні не ламаються по бакаїнах та яругах, балках, вертепах. Мука, крупа або щойно вимолочене зерно, картопля, вуджене чи солене м'ясиво, солонина, риба, сіль, тютюн, вкінці скіри баранів, волів, коней, зайців і всілякої дичини, а то й кожухи та чоботи — все те котилося на схід та південь. Мужики-ополченці або козаки проводжали сі транспорти, а було їх стільки, що мимохить насувалося питання: «Що ж істимуть сі сотки тисячів, які веде зі собою ампрер, якщо усе вивезуть москалі?»

І, видко, такі самі гадки займали товариша подорожі, бо ось нагло обіззався Гетка.

— Пан лейтман, відіте?

— Бачу.

— Випасуться через зиму московські вовки!

— Гадаєш?

— Не гадаю, а знаю! Французьке військо живе, прецінь, здебільша реквізицією.

— Ба, на сю війну підстарав Наполеон нечувані припаси. Кажуть, що весь куронський гаф укритий суднами, а за полками йдуть череди волів та баранів, везуть риж, хліб, вино...

Гетка засміявся злобно.

— Так, без сумніву, тільки все те йде о чотири, а то й десять днів дороги позаду!

Гетка знав з давніх воєн, як-то цісар французів пре вперед свої полки, як їх годує, зодягає та чого править від них.

Він не помилявся. Як тільки «Велика армія» перейшла Німан, сейчас почалася погоня за відступаючими військами Баркляя й Багратіона, щоби їх розділити та здавити зокрема. Після кількох днів сих безуспішних, а просто божевільних перегонів зі сорокитисячного корпусу маршала Даву остала несповна половина. Друга половина розповзлася дорогою або остала позаду задля голоду, спеки та знесилення. Транспортів, полишених корпусом позаду у першому дні походу, не побачив уже ніхто. Вони пропали, як пропадали тисячі жовнівів, знеохочених трудами, а здичілих у ненастанних війнах ампрера. Величезні ліси, які обгортали від заходу імперію по пінські болота та галицьку границю, роїлися від ватаг мародерів. Французи, німці, італійці з «Великої армії» вмить понюхалися з поляками, яких чимало служило у московському війську, і, вивтікавши, получилися, щоби спасати своє злиденне життя карликів у сьому змагання велетнів.

Бажали вони ще й хоч дещо вірвати для себе зі сих безмежних скарбів, які ось на очах пожирала або марнотрапила війна.

В переїзді бачив Гнат, як-то ворушилося між жидовою малих містечок Росії, як шляхами сюди й туди вешталися тарадайки, візки, вози, навіть тачки та як їхали та бігли по всім усюдам пейзаї купці. Вони з лісів привозили цілі гори всячини, а зате густо курилися димарі хатніх гуралень, і цілі ріки вонючого утрійного напитку плили у таємні леговища грабіжників. У жидівських норах появлялися зате лискучі однострої, барвисті кабати, стрійні китиці, золочені удзики, пера, запинки, шнури, аксельбанти, вилоги, гафти. У всі ті дорогоценности мали цілими роками чепуритися білоруські, московські красавиці, а то... й жидівки з Борисова, Могилева, Дорогобужа, Красного, Смоленська тощо. Поверх сього скрізь можна було купити сідла, підсідельники, чепраки з буквою «N» на розі та багатими тафтами по краях, коврики, срібну посуду і пропасть чужої валюти ріжного походження та стійности, виду та краски. Врешті, у жидівські крами мандрувала й уся здобич з дворів, складів та хат, які пограбили мародери на шляху «Великої армії». Грабіжники брали, бач, усе, що тільки далось двигнути з місця, без огляду на стійність або ужиточність. Швидко, одначе, пізнавали свою ошибку й відбувалися надбаного за кожду ціну, а, радше, за безцінь. Земні плоди, віск, мід у бочках, шкіри, розкішна утвар, коври, образи, сервізи — все те набували жида майже даром і вивозили для непознаки підводами у далекі губернії на південь або у Варшавське князівство.

Поza торговцями, місцеве населення покидало здебільша селища та містечка, а оставали тільки поляки, безштаньки, так що французи ніяк не могли збагнути, з чого живе через рік московський мужик. Під косами жовнірів лягало молоде збіжжя на пашу для коней, спіле вмить мандрувало у ручні млинки, а там і в порожні кітли голодної мужви. Одначе спілого збіжжя та готового зерна було небагато, так що голод швидко став кухарем «Великої армії», а бігунка — щоденним гостем. І відтоді великий шлях на Москву поруч мародерів-грабіжників та пожарищ стали мережати гроби...

Мимохіть насувалася Гнатові гадка, що се ловці вирушили з нетрів та пострілили грубого звіра, який оскалює зуби і з ревом жене за ними. Облавники та пси підганяють його, травлять, цькують, рвуть йому боки та зади, злизують кров... а ловці уступають щораз то дальше... Ось-ось стануть, заgrimлять дула, ловецькі роги затрублять на загибель переможеного противника...

У Мотилеві стояла дивізія генерала Домбровського. Гнат представився йому як відпоручник дванадцятого корпусу при головній квартирі та розказав йому, що козаки напали на його ескорту біля Мінська й ограбили його з коней та припасів. Вісти про наїзд Тормасова на Польщу побентежили незвичайно так самого генерала, як і офіцерів дивізії. І, свідомі безоглядної переваги цесаря французів, вони вважали себе побідниками й володарями земель від Балтики по Чорне море. «Тормасов під Варшавою!» — було се грізне «memento mori!»¹ для всіх сподвижників великого ампера, й не один із новопозисканих польських та литовських поклонників генія війни оглянулися позад себе. Призадумався й не один із давніх служак-офіцерів, які з далекої Італії ішли шляхом: кривавих побід Наполеона аж до рідної землі. Ось тепер з фантомом великодержавної могутності перед очима ввірвалися вони у безкрай велетенської імперії, а тут намість слів здійснення високолетних затій з уст всемогучого ампера чули від австрійського офіцера страшні слова: «Тормасов під Варшавою!..» Довго плів корабель у бурю, розбивав груддю грізні вали, та вони ось зірвалися за ним і надвигаються на нього й відзаду...

Після розмови з генералом офіцери розпитували про бої з москалями та про повстання на землях бувшої Річи Посполитої, вкінці один із них, підстарший уже майор, закляв від чортів та зарази і сказав:

— Ано, мості панове, всі ми поставили на одного туза усе майбутнє і нас, і нашої ойчизни. Що буде, то буде! Нас самих не покине ампер у ніякому разі. Наша печеня застромлена на добрий рожен, а у Франції теж живуть люди. Хай усе чорт бере, vive l'empereur!² — Vive l'empereur! — закричали в один голос всі зібрані з якоюсь злістю у голосі.

Гнат теж зняв кивер з голови, але намість оклику явився на уста тільки усміх... глуму!

У Могилеві дбав Гнат у першій мірі про се, щоби заосмотрити себе та Гетку у потрібні харчі, бо знав добре, що у запустілому краю нелегко про поживу. Тому проміняв свою підводу на дві двоколесні однокінні теліги й велів її окувати військовому ковалеві. Вудженина, суха риба, сухарі, крупа та бочівка горівки виповнювали першу телігу, мішки з вівсом — другу. Хотів, було, Гнат, щоби ся друга остала порожньою на зміну від випадку, але Гетка покрутив головою і сказав:

— Дай коневі міх вівса, то й гони його, як пса!

¹ Пам'ятай про смерть!

² Хай живе імператор!

Сим рішив квестію. Поза сим з еквітаційних засобів дивізії одержав Гнат два верхові коні з модерунком та парубком до них — мазура Бартка. Був се хлопака, якого пана вбили москалі під Островном при знаменитій «шаржі» короля Мюрата, і він сам не знав, що зі собою почати. Тим-то й радо причепився до Гната й обіцяв служити вірно, хоч би тільки за сам прожиток.

Дня 14 серпня ночували у селі Покровському, півмилі від Смоленська. Минувшої днини проходила туди мало не вся армія. Забарився був тільки корпус генерала Жюнота, який мав через Козятин перейти на праве крило і обійти зліва армію Барклая.

Через увесь сей день останки дивізії Неверовського та корпус Раєвського боронили доступу до города, і то так завзято й хоробро, що всі зусилля маршала Нея були безуспішні. Не даром се уперве, відколи французи ступили на землю Росії, об'єднались обі західні армії білого царя, щоби дати опір володареві Європи... На сей бік ждали з нетерплячкою всі, почавши від ампера, скінчивши на наймолодшому тамборі, і тим-то навіть заняття святого города Смоленська не втішило би так війська, як певність, що ось завтра по сей і по той бік Дніпра розвернеться баталія...

Усе село було переповнене таборами. Були се здебільша підводи офіцерів та генералів, які везли зі собою потрібні харчі та одержу. Не один узяв зі собою для насолоди таборової нудьги ще й любку з Франції, Німеччини або Польщі, а у декого містилася на підводі таки й законна жінка, яка не побоялася ділити з чоловіком невзгодин та трудів у надії на «карнавал» у Москві...

Справжніх фургонів із припасом для мужви було мало; вони остали на шляху між Вільном та Вітебськом або біля Могилева, а з ними і весь робітничий корпус огородників, рільників, будівників та теслів, який мав облежити армію зимівлю у ворожій землі. Зате поруч із підводами офіцерів довженними рядами стояли візки маркитанів з хлібом, маслом, горівкою, вином. Вони, видко, краще дбали про заосмотрення своїх крамів, чим ампер про армію, тому скриньки та мішки на возах бубнявіли щораз то більше від шести франкових талярів та золотих луїдорів.

У самому ж селі Покровському панували рух, біготня, гамір, лунали співи та регітливі розмови легкобутніх приходнів. Курилися дими кострів, стріляли корки пляшок, і тільки бас недалекої канонади надавав пестрій, яркій мелодії вояцького побуту глибоке, понуре тло епохальної всесвітньої події.

Гнат велів Гетці повернути наліво, над беріг Дніпра. Було тут декілька бугорків, які стрімко опадали до ріки, а

дещо дальше починалося Спасное, передмістя Смоленська. Оттут, під кількома березами, осторонь усіх, переночував відпоручник дванадцятого корпусу «Великої армії» останню ніч до приходу у головну квартиру новітнього Ксеркса. Ніч була душна й вогка задля опарів, які піднімалися з ріки та численних боліт, повна гамору таборів та глухого гомону маршируючих військ. Наспіваючі полки французької армії розклалися довкола города луком, якого тятиву творив Дніпро. По тому боці ріки рівно ж півкрутом розтаборилися московські війська. Їх костри палали довкола високо положеного і теж освітленого города, ніби задушні вогні цвинтарища довкола погребальної каплиці. Наче величні лампади, горіли вежі і копули сорока церков та сліпили блеском видців.

— Золото, щире золото! — впевняли польські офіцери французів та німців.— Їхні церкви криті справжньою позолотою та мідяною бляхою, а утвар уся суто золота.

Вмить золота гарячка обхопила уми, і навіть сі, що відразу найшли собі місце і мали час спочити, не могли спати сієї ночі. Усі ждали на розсвіт, щоби розторозити вже раз невловимого противника та загарбати його достатки.

Пушкарі корпусу маршала Нея розбудили вранці Гната та його товаришів. Вони уставляли на бугорках гармати, а під їх ослоною довгими рядами стала розвиватися дивізія генерала Шеллера якраз проти передмістя Спасного. Від офіцера артилерії дізнався Гнат, що головна квартира ампера є біля села Івановського, при резервах.

День заповідався погідний, гарячий. Легкий східний вітрець звівав опари, і, як на долоні, виднів по тому боці ріки з які дві верстви віддалений ліс. У сьому лісі губився великий шлях на Москву, а півперек його стояла ворожа армія. Про сей шлях, отже, йшла боротьба на смерть і життя... зовсім після плану графа Лівена... Чи тільки ще не рано? А може, запізно?..

Поруч із дивізією Шеллера станули ще дві дивізії Нея якраз проти пристани города. Була се ніби велетенська редута, вправді без частоколів, але з високим валом. З-поза валу видко було низькі, тугі будівлі з червоної цегли, зі зубцями та стрільницями, над якими маяв Андріївський стяг. Увесь склін цитаделі поріс густими корчами, серед яких густо поблискували дула крісів.

— Ну, не вкусити французам сього яблука! — сміявся Гетка, запрягаючи коні.— Ви погадайте тільки, пан лейтман, там тяжкі гармати, стіна, вали, частоколи, корчі та доли, а тут... голі черева... Ха-ха! Се «гески», що наш корпус на Волині.

— Позашивалися, псе крєв! — ворчав Бартко. — Але пождіть, кацапи, повитягають вас «наші» за обшивку, як хом'яка з нори.

Гнат покивав тільки головою. З ліса по той бік ріки плила саме в город ріка високих, темних киверів та лискучих багнетів: корпус Дохтурова, вісімнадцять тисячів мужа. Така сила могла вже сама собою при допомозі тяжкої артилерії достояти місця ворогові тим легше, що скривилася у нездобутих казематах цитаделі та стародавніх, ще монгольських, мов скала, твердих, а на сорок вісім стіп високих стінах города.

— Як так дальше, то чорт знає, що ще буде! — погадав Гнат, сідаючи на коня, щоби поїхати у Івановское. Гетка мав вертати у село і ждати там приказів.

Дорога, якою чвалав Гнат, вела напівперек левад, серед яких розставилися дивізії маршала Даву. Вони, щоправда, втратили були вже більше третини мужви, але все-таки виглядали ще доволі імпозантно. Сих п'ять дивізій протинали дороги, які вели у Єльню, Красное і Мстиславль і творили центр армії. Направо стояв Понятовський з поляками, а на крайньому правому крилі — три кінні корпуси короля Мюрата. П'ять шатер головної квартири стояло на горбочку над шляхом у Красное між Івановським та Смоленськом. На склоні горбка вистроїлася велична наполеонська гвардія у високих ведмежих шапках, з яркими китицями, шнурами та аксельбантами. Маршал Ляфевр провадив стару гвардію, вибір із усіх військових формацій Франції з 1796 року почавши. Із-під величезних шапок гляділи суворі, бруняві лица, поорані згоїнами, порепані від вихрів, спек, морозів. На шляху від Монтенотте до Смоленська гляділи сі лица на десятки баталій, сотки сутичок, тисячі днів маршу, недостатки, втоми, недуги та на сотки тисячів смертей у найріжнородніших, найлячніших видах. Та, проте, як колись, так і тепер обтислі білі камаші обтягали жилаві ноги, а на тугих, костистих плечах вершилися наплічники приписового виду та змісту.

Дещо дальше, на самому великому шляху, як резерва корпусу Даву, стояли три дивізії молоді гвардії під проводом маршала Морт'є. Була се, так сказати б, підготовна школа для старої гвардії. Дещо збоку розставив маршал Бєсьєр кінноту гвардії: шість тисяч найкращих та найбільше блискучих комонників, яких досі записала історія Західної Європи. Перед ними по обох боках шляху видніла артилерія гвардії у елегантних зелених одностроях з червоними китицями та шнурами.

Офіцер службового швадрону прийняв Гната дуже чемно й завів його до шефа штабу маршала Бертє. Сей прочитав уважно письмо князя Шварценберга, подумав хвилию, далі підняв очі на випрямлену стать Гната і сказав:

— Ампрер давно бажав мати при штабі довіреного офіцера, який міг би кожної хвилі перевезти інтимні поручення безпосередньо самому князеві. Ампрер здає собі знаменито справу з положення князя маршала між командою армії а віденським двором. Тим-то вважайте себе звільненим від обов'язку офіціальної рекомендації, але просять вас бути начеку. Найкраще держіться моїх підвод. Будьте, одначе, ласкаві зрозуміти, що се не є ніяке знехтування вашої особи чи сих, що вас прислали, тільки вислід дивно двозначного положення, у якому знаходиться або може знайтися головна квартира. Ви поняли? Бо то, бачите...

Великий маршал замнявся, видко, глядів слів, щоби висказати щось, що могло би закрити правду, якої йому не вільно було сказати. Та Гнат не даром знався з Кранцбергом та Венявським і зрозумів умить.

— Oui, mon prince! — сказав швидко з чемним поклоном та усміхом. — Je me parlerai a toutes volres ordres. Je n'ai pas de prétensions d'un grand seigneur et j'attendrai...¹

— Чудово! — утишився Бертє. — Тільки, бачите, ваш півофіціальний характер може вас наразити на немилі rencontres² з молодшими офіцерами задових формацій, а то й штабу, а я бажав би...

— Щоби моя особа остала незамітною, — докінчив Гнат, а маршал живо притакнув головою. — Розумію, mon prince! Сьогодні вечором скину однострій і поїду дальше як маркитан або яка друга фігура з табором хоч би й до Москви...

Маршал мав у дні баталії несказанно багато діла. На нього ждали десятки ад'ютантів та ордонансів, сотки писем ждали підпису та висилки, і тому він, збувшись Гната, похилився уже над столом. Та як тільки почув останній зворот, звернувся з місця знову до Гната.

— До Москви? — спитав живо. — Хто вам казав, що ми вже в цьому році збираємося на Москву? Чи князь-маршал вам таке говорив?

Схвильовання звучало у голосі Бертє. Се ж саме питання займало уми всіх вгаємничених у проблеми сфінкса 1812 року.

¹ Так, мій принце... Я підкоряюсь усім вашим наказам. Я не маю претензій великого пана і чекатиму.

² Зустрічі.

Гнат зрозумів, що сказав забагато або замало, а в кожному разі те, що знав, не було призначене для французького штабу.

— Ні, князь-маршал і не балакав би про се з підрядним офіцером! — відповів.— Я сам дійшов до такого висновку, бачучи, що обі армії вже тепер рівні собі силою. Тож або підемо за ворогом, або він за нами.

Маршал зрозумів притик і усміхнувся вимушено.

— *C'est vrai, mon brave! Bien dit!*¹ Справді, побачимо сьогодні, а, радше, завтра. На всякий случай прошу вас оставати в моїй евіденції.

Гнат відступив між ордонансів та конюхів, при яких був і його кінь, а коли з'їздив із горба, то бачив, як із цісарських шатер висипала ціла юрба маршалів, генералів, полковників усіх родів війська усіх народів. Деякі у просто фантазійних, дорогих строях звертали увагу блеском появи, гордістю виступу, а то й театральною поведінкою, другі були наче заголовки спижевих таблиць, які склалися на історію наполеонівської глорії. Ось князь Еслінген, маршал Ней, ось герцог Екмюль, князь Авершету, маршал Даву, ось король Неаполю Мюрат та много, много других.

Все-таки найбільше замітною появою був малий, сутулуватий чоловік у зеленувато-сірому плащі та трикутному капелюсі, який сидів на дзи'лику перед шатрами. Його бліде, кам'яне лице вдивлялося недвижно у вуличну панораму Смоленська, а рука держала у зверток звинену картину боєвища. «Се він!» — погадав Гнат і здержав коня на хвилю. Так, оттаким бачив він ампера у Відні на Рінгу, у Шенбрунні. Але ніколи не бачив ще його так зблизька, у поставі звичайної собі людини.

І вмить друга картина прислонила першу... У тьмавій каварні на Йозефштаті біля стола розсілися грачі. Військові, купці, робітники, урядовці, студенти. Всі мови многоязичної імперії звучать всуміш, сиплють прокльони та прізвища, та, проте, всі вдивляються безвиводно у верткі пальці банкіра, які відслонюють карти. Фаро! Купки золота та срібних монет, жмутки банкнотів мандрують з рук до рук, очі підпливають кров'ю, пітніють чола, дрожать пальці, б'ються серця. І нагло чується слово: «Ва-банк!..» Сказало його таке саме бліде, налите лице, такі самі насуплені брови. Воно прикусувало до крови спечені гарячкою губи, а руки порпалися у невеликій могилці грошей. Се вже останні... І так жде грач, доки банкір не відслонить рокової карти.

¹ Це правда, славний мій! Добре еказано!

Неподалік шатер цісарського етапу стояв табір головної квартири, кількадесят возів, кількасот людей та около двох тисяч коней. Оттут велів Гнат першому стрічному ординансові спровадити свої теліги, які за якої півгодини наспіли. Бартко вмить розташувався зі своїми достатками та заходився біля обіду, бо Гнат не бажав обідати в менажі. Він сейчас скинув австрійський однострій і припоручив Гетці вчинити те саме. Опісля вийшов поглянути на бій, який ось-ось мав розгорітися на всіх доступах у город.

Мов на параді, розставилися французькі дивізії — батальйон за батальйоном, полк за полком; бригада за бригадою. Золоті орли Франції листіли у промінні літнього ранку, справді наче пламенні язики духа, який огортав сих сто тисяч людей. Крізь «перспективу» розглядав Гнат стрійні сотні гренадирів, фізілірів, вольтіжерів, барвисті швадрони кінноти. Оттут було найбільше красок, блиску, розкоші. У кінних формаціях виражувалися хист та вдача кожної нації, бо тут могла кожда досхочу прибирати та прикрашувати своїх їздців. Краски однострою, шнурів, аскельбантів, чапраків та коней були добирали та неодинакі. Французи, італійці, саксонці, вестфальці, поляки, віртембергці, баварці, баденці — всі вони показували у сьому доборі красок та крою свої уподобання та не щадили ні людей, ні гроша, щоби гідно виступити перед очами ампера. Оксамити, тафта, бельгійське сукно, шовкові нашивки, парча, золото, срібло, жемчужина, тороки, гузи, цвяхи, монограми, емблеми, герби, розкішні ладівниці та пояси, позументи, вирізувані ручки — словом, надбані від століть достатки всіх народів Європи розвернулися ось серед сумних, понурих соснових та березових лісів у виду високої монгольської стіни та її двадцять дев'яти веж. Куди важнішим було се, що поза ними серед своєї непобідимої гвардії стояв ампер Наполеон, володар світа, власник першого престолу, а швидко чи й не найстаршої династії в Європі.

Також і по той бік Дніпра стояли війська, та далеко не такі барвисті та лискучі. Переважала скрізь зелена краска, яка мало відбивала від тла лісів, лугів та піль. Були вправді і тут ряди лискучої, барвистої кінноти, гусарів, драгунів, кірасирів у червоних, білих, жовто-бурих одностроях, переладовані прикрасами у панцирах та шоломах, але краски були темнаві, а панцирі були крашені на чорно. Поруч роїлося боевище від густих, подвижних лав їздців без відзнак та прикрас, на малих, непоказних конях. Се козаки, «голото», як казали ще тоді французи, «сволоч, яка вміла тільки тікати і

кричати». Козацькі сотні під'їздили до ріки, ніби визивали ворога перейти на той бік, вигрожувалися довгими списками, вигукували всіляке під адресою «хранцуза», та без успіху. Наполеон ждав, що московські армії перейдуть Дніпро і зведуть із ним боротьбу під стінами города. Та він помилився. Ранок минав, у жарі півдня шкварилися солдати та умлівали від спраги та втоми, а з цитаделі й укріплених передмість не вийшов ні один москаль, не виїхав ні один козак. Врешті на даний знак у довженній лінії батерій перед військами начався рух. Крізь «перспективу» бачив Гнат вивчені, автоматичні рухи гармашів, які набивали дула та повертали їх, куди треба. Опісля вицвіли густі клуби диму зі спижевих гирл, і грубий бас вистрілів потряс повітрям. Гармати були вправді малого калібру, але було їх кількасот — швидко, отже, дими закрили світ, а гомін приглушив усі прочі звуки.

І ось зі стін та укріплень Смоленська почулася відповідь. Московські пушки були більші, тож їх грохот глушив хвилями французькі. І вмить показалися наслідки. Стоячи на бугорку, Гнат перехилився вперед і весь замінився у зір. У стрійних колонах лискучих, пестрих полків стали показуватися прірви. Падали люде у рядах, летіли на кільканадцять кроків узад клапті людських тіл та ганчірки пірваної одежі, а вслід за сим офіцири, які стояли на крилах, махали шпадами (команди не було чути),— і ряди рівнялися знову. По тому боці не видко було знищення. Його закривали корчі, укріплення стін, дими гармат, віддаль.

Така канонада тяглася більше як півгодини. Замітно покоротшали колони, а поза кожною пестріло поле від пошма-тованих тіл, одностроїв та зброї. Врешті замовкли пушки, і за димом, який легенький подув вітру звівав із боєвища, двинулися колони з місця. Оклик: «Vive l'empereu!» вдарив об небо могутнім зривом. Здавалося, що всі поля, луги, левади, гаї та проліски, а навіть темні стіни святого города Росії кличуть на славу імператорові.

Дві перші лінії дивізій рушили вперед, кожда у двох колонах. Вони йшли довгим кроком, майже бігли. Здвоїлася канонада по московському боці. Прірви у рядах ставали щораз то більші, частіші, густіші, крок щораз то швидшим, аж ось уже перед самими засіками загрохотіла нагло карабінова сальва: одна, друга, третя — дими із крісів прислонили усе, та по хвилі знову вибігли з нього злиденні останки перших батальйонів безладними гуртками в утечі. Враз обхопила їх, як рукою, друга колона, й вони знову щезли у пороховому димі. Через хвилю не видко було нічого, тільки пальба ставала щораз то завзятішою та йшла вже не сальвами, а

безладним скоропадним вогнем. Скільки-то нещасних вояків із перших батальйонів всіх полків попадало під заборолом без сліду та успіху, Бог знає! Так само могли були гинути череди волів, так само могли були кулі торощити солом'яні манекени. Сі перші ряди мали бути саме такими волами чи манекенами, більш нічим, а ціллю їх хоробрости мала бути смерть.

За весь сей час грали московські гармати, а їх стрільна пороли безпощадно другу лінію, яка підсувалася крізь град куль до заборол, де гинули перші полки. Ряди йшли, таяли на ходу та коротшали, але йшли, аж доскочили і щезли в димі. І вслід за сим ослабла канонада.

Видко, наступ удався, гармати, які були на передмістях, замовкли, і стріляли вже тільки сі, що стояли на самих стінах та цитаделі.

І ось від передмість показалися ад'ютанти, похилені на кінські гриви. Вони випирали з коней останній дух, та все-таки перший із них вже перед самою лінією впав з коня, поцлений кулею, й остав на траві, ніби мале біло-червоне п'ятно. Кінь із розвіяною гривкою понісся в поле, а до лежачого підбігло кількох санітарів. Вони нахилилися над лежачим, та швидко пішли геть. Бач, ще рано було носити трупи...

Але другі висланці доїхали куди слід, і тоді на чоло третьої лінії виїхав маршал Даву, суворий, безпощадний, жорстокий, страшний герцог Ауерштедту, князь Екмюлю, з крові й огня виросла поява першого борця за наполеонську глорію. Ніби лискавка, замиготіла над його головою добута шпада, і з окликом одушевлення та завзяття рушили з місця десять батальйонів довгою та, мов оден муж ступаючою, лінією.

Рівночасно з города стали виїздити на ліве крило стрійні шwadрони московської кінноти. Вони, очевидно, замишляли справа вдарити на наступаючих поляків Понятовського та на останню лінію Даву, яка все ще ждала черги з крісом у ноги. Та тут закурилося поле туманом пилі. Се зірвалися з місця кінні корпуси Мюрата. Боротьба велася на крайньому правому крилі французів, і Гнат бачив її тільки як боротьбу муравлів або вертепних кукол. Все-таки видів ясно, як наполеонські кентаври в одну мить розперічили москалів, а останки загнали в ріку. Аж біля самих укріплень перед градом куль спинилися побідники. Вони вирівнялися, завернули з місця, як на параді, і відступили на віддаль гарматного стрілу. А тоді з-поза густих лав кінноти стали виїздити гвардійські гармати, а було їх рівно шістдесят. Тим часом став западати вечір, а Смоленськ, як перше, так і тепер, гримів гарматними сальвами та, як обскочене кіннотою каре

піхоти, сипав крісовим дощем на всі боки. Як передше, так і тепер Андріївський стяг маяв тріумфально з цитаделі.

За сей час маршал Даву розставляв свої батальйони, а коли скінчив, під'їхав до ампрера. Гнат бачив, як після короткої розмови цісар зірвався, перевернув дзиглик, на якому сидів, і махнув рукою. Вмить подали йому коня, і чвалом, сидячи на коні, як на кріслі з оплчником, поскакав Наполеон на боевище. За ним рушили всі останки дивізій Нея, Даву та Понятовського, а з горбка гвардії заревла канонада. Сим разом були се, одначе, важкі двадцятьчотирифунтові гаубиці, які кидали бомби. Вони стріляли на сам город та цитадель, і вже після кількох сальв показалися у кільканадцятьох місцях нараз огні пожежі. Нещасному городові приходив кінець за кару, що посмів опиратися походові побідника Європи. Між тим доволі було перейти вбрід ріку повище города, а московські армії мусли б були оставити Смоленськ без вистрілу на поталу переможцеві. Навіщо ж було жертвувати кільканадцять тисяч людей? Навіщо було палити святий город православної Росії? Те питання задавали собі маршали і прості вояки, та ніхто не смів повторити його до очей першому полководцеві світа. Бач, ніхто не знав, що маршал Жюно мав обійти ворога відзаду й відтяти йому відворот, тільки що слабоумний генерал не поняв як слід замислів володаря і опізнився.

Наступ французів розбився о стіни города, гарматні кулі не могли поторошити мурів, які упродовж половини тисячоліття зцілилися в одностайну, гранітну скалу. Підпалення хат та церков являлося, отже, зразу, тільки актом пімсти. Опроче діло не поступали. Даву прогнав, щоправда, москалів із передмість за стіни города, але далі не йшов, бо не було на се ні сил, ні способів. Також на лівому крилі вдерся генерал Шеллер на передмістя; та всі дальші заходи були безуспішні. Навіть *le brave des braves*¹ маршал Ней не скористав нічого, хотяй ставав особисто на чолі колон, та відніс рану.

Тим часом пожежа ширилася зі страшною швидкістю та силою. Раз у раз вибухали ящі з порохом, а доступ до стін ставав неможливим. Саме тоді генерал Барклай, головний комендант московської армії, видав Раєвському та Дохтурову приказ відступити на той бік Дніпра, де були величезні магазини поживи та амуніції. Нагло заревло шістдесят гармат, які з приказу Мюрата розставив на східній високо-рівні генерал Сорб'є. Стрільна падали на оба мости, по яким

¹ Хоробрий з найхоробріших.

відбувався відворот, на город та цитаделю і у сполучі з гаубицями Наполеона змінили «ворота в Москву» у суще пекло. Аж тоді під ослоною батарей осмілилися поляки увійти в опорожнений город і розпочали грабіж.

Все те, одначе, не змінило загального положення. Коли Жюно о десятій вечором наспів на боевище, армія ворога стояла на правому боці Дніпра в цілості, не втративши ні одного корпусу, непобіджена, повна довір'я у власні сили та у святість своєї справи.

Після вечері сидів Гнат під полотняним покривалом теліг і вдивлявся у незрівнянну панораму, яка розверталася перед ним. Був се нечуваний, невиданий вид, вид, який бачать людські очі раз на кількасот літ. Увесь виднокруг горів усіми відтінками червоної краски, наче злучі боги з усієї у сьому дневі розлигої крови уткали лячну, катівську занавісу та укрили нею небо, землю та води Дніпра. По той і по сей бік горіли тисячі вогнів, при яких скривавлені та виснажені борці варили страву. Костри сі перснем Сатурна обіймали осередок, а кривава стяжка ріки ділила усе те надвоє. Сам осередок горів теж одним розбурханим морем вогню. Цілі плахти криваво-жовтавого полум'я летіли в небо та розпливалися роями іскор у цеглясто-червоному повітрі. До білого жару розпалене багаття вершилося на місці дільниць города, передмість, церков та магазинів. Востаннє золотверхі церкви сіяли довкола невиносимим блиском та плакали золотими сльозами стопленої бляхи над загибіллю святих воріт «матушки Москви». Але і вони змінялися у горіючі смолоскипи, ніби у криваві мечі, якими Антихрист грозить небесам. Тільки чорна монгольська стіна перепоясувала се велетенське пожарище темною перев'язкою. Її не зрушили ні гармати Бонапарта, ні шаблі та багнети його героїв. Пожежа тільки присушила на ній кров та мізок поторощених впертих черепів. І тільки червоні рефлeksi клалися на холодних каменюках веж, куртин та на бастіонах цитаделі, а навіть Андріївський прапор прибрав краску крови.

У німому подиві гляділи на сю адську картину оба війська. Враз почули так одні, як і другі, що через сей пожар не сягне уже ніяка рука прощення, порозуміння, згоди, мира. Кров і огонь, огонь і кров оставали тільки поміж обома противниками і ще хіба тільки ся чорна, непроходима, несамовита монгольська стіна...

До глибини потрясла Гнатом ся картина. Що за величне змагання, який розмах, яка безодня ненависти, живлової ненависти й ворожнечі Сходу і Заходу бухала отсим морем огню у червоне небо! Аж вірити не хотілося, що все те спричинили сі безсильні, безіменні, а часто й бездушні муравлі-

люди. І нагло зрозумів, як смішним, малим, безглузким є змагання одиниці там, де змагаються живла! Як потішною та зарозуміло-глупою видавалася при світлі такої пожежі наполеонська глорія, маршали, він сам!.. Як абсурдним було стремління поляків вператися клином між оба живла та ще правити собі самотійности!

Гей, не вам писана воля, значіння, самотійність, не вам! Між Німеччиною а Росією нема й не буде місця на самотійну Польщу, як нема його у клітці двох ворожих левів для щенюка. Як не нароком, то нехотя зачіпить його оден або другий, і злиденна живина мазюкою розлілється.

І нагло жаль, лютий, пекучий, кривавий, як отся невидана в історії пожежа, обхопив усе єство молодця.

— Земле моя рідна, народе мій вбогий! Чому ж намість їх ви не стаєте до бою про майбутнє? Ви, і тільки ви даєте оттут на Сході перевагу всякому, за ким станете!

І справді! Аж оттут, у виду страхіття бою велетнів, зрозумів Гнат причину історичної злоби Польщі та Росії супроти України. Без сумніву, розумні се були голови, які розібрали між себе історичну покраку Річи Посполитої, але як і коли пімстити злочин, довершений на великому, спосібному до розвитку народі, з якого колись вийшла культура усього сходу Європи, а який є його воротарем?

— Ох, не швидко і не нам піднімати меч пімсти! Нам ще пока кривавитись за несвої справи на боевищах світа та ждати, як кривдою подвигнена будівля сама гряне на голови злочинців. А пока чорт регочеться. Він реготався, коли тіло й душу благородної нації розривали вороги в Андрусові та ділили їх між себе, як «одежди Христові», реготався і при мазепинських казнях. Він регочеться й тепер, аж боки рве, коли намість «тамтого» встає до життя привіслянський пігмей і топче велетня брудною ногою. Та прийде час, де загориться небо знов... Ох, коби швидше!

ХІІІ

Десь після півночі уклалися війська на спочив. Кождий попоїв, що було, а то й так лягав, де попало; бач, усі сподівалися другої днини нової битви на правому боці ріки.

І справді, битва була, тільки вже не загальна оружна розправа про буття чи небуття двох світів, а звичайний опір задньої сторожі, щоби уможливити безпечний відворот цілости. Московські війська покинули Смоленськ, а вслід за сим перейшов Дніпро віце-король Ежен Богарне, пасерб цісаря, з італійським корпусом, який остав був позаду і не

брав участі у вчорашньому бою. У городі остали тільки зайві табори, частина лікарів та санітарів і ранені з битви. Остала ще й невелика залога, яка прийнялася гасити пожежу і рятувати останки від загибілі. Загалом заціліло кілька-надцять церков та монастирів, декілька більших державних будівель, врешті, частина хат по передмістях. У них-то примістилися шпиталі та задові форми чинної армії. Туди приходили транспорти поживи, амуніції, одежі, коней, рекрутів; звідси видужавші відходили на фронт, тут організовано оборону шляху від козаків та ополченців. Тут задержався і Гнат.

Після потрясіння, якого дізнав під час пожежі, не було вже в нього охоти слідкувати за «Великою армією». Тому остав у городі і списував усі свої вражіння й помічення, щоби переслати їх Кранцбергові як перший свій звіт із подорожі. Коли скінчив і прочитав написане, мимохіть переловив себе на дивній непослідовності! З його власних стрічок так і било захоплення та подив для людини, яка зуміла двигнути та кинути в бій сі велетенські маси людей, пірвати за собою володарів мало не усієї Європи, відібрати всім умам змісл холодної критики на вні та самосуду супроти самих себе. Довжезні ряди білих кабатів, лискучих багнетів, китиць, ріки сріблистих шоломів та панцирів, ключі пестрих хоруговок ідуть, пливуть, летять, ніби казочні війська духів, звірів та птиць, ведені волею премудрого царя Соломона. А понад усіми — він, малий, непоказний, скулений на похідному дзиглику, окружений, ніби лакеями, першими полководцями часу. Один движок малої жовтявої руки — і десятки тисячів ідуть на мідяні гирла пушок, на кам'яні, нездобуті стіни, на певну смерть... Одно слово — і з шумом та гуком тисячі кентаврів зриваються до смертного бігу і торощать собою усе опірне, наче гураган. А ось і сотні гармат викидають зі своїх чорних пац погубу і смерть, побивають цілі народи, бурять престоли, нівечать правду і справедливість, стають самі правом намість завітних, довічних законів.

Як далекі від себе свобода та рівність від деспотії, а ось у гирлі наполеонської гармати вони наче стріливо і стрільно. Як легко на їх звук встають із добре заслуженої могили давні мерці, як швидко змінюється їх могильний саван у прапор побіди, а зате як гладко кладуться у гроби тугі, живучі твори довговічного розвитку чи важкого труду або ідейного стремління. Се просто... Бог! А хотяй десь у закутині регочеться чорт, хоча загробні явища колебаються і дрожать за кождим подувом вітру, хотяй могильний задух затроює повітря, яким дишуть, хотяй хвилює земля над

неправими, злочинними гробами,— то все-таки сей нечуваний розмах гігантської енергії, се безпримірне щастя, небосяжна слава мусять захопити кожного. Гук гармат, брязк зброї, грімкі фанфари музики приглушують слова розваги, стони ранених та вмираючих, плач вдів та сиріт... Над гробом батька, матері, брата, друга, на пожарищі рідної хати, на руїнах свободи обездоленого рідного краю полетить вгору яркий кивер на вістрі лискучого багнета... *vive l'empereur!*

Гнат ніколи передше не вірив у перемогу імператора французів, не вірив у неї й тепер, коли бачив безпосередньо змагання його з північно-східним велетнем; та, проте, у його рішучо ворожий настрої домішувалася чимала доза жалю за величчю, красою, блиском. Був се настрої, який огортає видця над упавшим героєм великої трагедії, і в голову не приходять йому, що сей герой — се тільки платний комедіант, зіштий із безвартісних леліток. Велич паде — і всякому жаль її, навіть ворогові, тим більше, що йому не вільно помагати падучому.

Коли головна квартира вибиралася у дальший похід на Москву, Гнат вислав письмо до Бертьє, в якому оправдовувався недугою і заявив, що пока остає у Смоленську, де в разі потреби можна його буде найти. Як тільки видужає, піде слідком за армією військовим етапом. Не без труду найшов приміщення у жидівському домику на Спасному і пильно прислухувався до всіх вісток із фронту та ще більше до місцевих настроїв. Вкінці раз запитав свого господаря, кому бажає перемоги й успіху.

— Кому? Вам! Звісно, що вам. Ваша поява є наче подихом обіцяної землі.

— Як-то?

— Ну, звісно! У вас усякому, навіть жидові, вільно скрізь торгувати, купувати, і спекулювати, і продавати землю, їздити, ходити, не вільно зате бити нагайками, карати без суду, а тут ми наче у вавилонській неволі, та ще й усі плюють на нас.

— А ви на всіх, правда?

— Герсти? Ви відки таке взяли?

— Нізвідки, я, бачиш, знаю вас краще, як хто другий.

— Ну, ну, може бути, що знаєте, але правда і те, що ми вам добра желаємо, а не їм. Одначе...

Тут замнявся жид і замовк.

— Одначе що?

— Нічо! — оглянувся по боках жид.— Я так собі начав, а не знаю, як скінчити, то і мовчу.

— Ні, не викручуйся, а кажи діло! Що се за «одначе»?

— Ну, я боюся. Усякий, хто любить, боїться.

— Значить, ти боїшся за наш успіх?

— Ви се казали, пане, не я!

— Отже, в разі чого ви пішли би проти нас із ними?

— Хай Бог боронить! Ми нікуди ні з ким не йдемо. Ми вас любимо, з вами гандлюємо, але вони... б'ють... вони вішають... ох, пане, ви не знаєте, що таке козак чи чиновник...

— А по чому ж ти міркуєш, що виправа на Москву не вдасться? Ти мене не бійся. Я австрієць, не француз і не поляк, тебе не видам, а що почую, сховаю для себе.

— Гм! — усміхнувся хитро жид. — Ви бачили, пане, пса на ланцюгу?

— Бачив.

— Ну, а ви виділи коли, як жидівський бохер здалека бато-гом його хлеще, а пес аж казиться зі злости? Він дре землю під собою, кусає ланц, буду, сам себе, аж укінці тікає до буди, правда? Друге діло — зблизька. Так-то жидик тікає, бо він боїться кожний пес, навіть дуже маленький, але здалека...

— Так, але ланц може вірватися, — усміхнувся Гнат.

— Ну, ні! Такий ланц не вірветься ніколи. Він може задушити пса, але вірватися — ні! Армія мусить їсти, спати, одягатися, мусить стріляти, їздити на конях, діставати свіжих рекрутів, а до всього того треба ланца... Без нього вона згубиться, роздробиться, розповзе, пропаде.

Гнат зрозумів слова жида. Справді, армія пропадала. День у день щоранку з кожного шпиталю виїздили драбинясті вози, уцерть навантажені трупами. Бач, не наспіли ще ліки ні шарпія, не доставало лікарів, санітарів, поживи, вина. Ніяк було вилічувати рани, мало не кожний ранений умирав як не від гарячки, то від спаленини. Тільки легші рани гоїлися згодом, але вельми пиняво і виснажували хорих гірш нервової гарячки. Лиха пожива, багниста вода, знесилення трудами дозволяли тільки дуже сильним та відпорним тілам видужувати. Та кільки-то було сих дужих? Їх тіни тинялися опісля тиждєнь-два по городу, доки при найближчій нагоді не від'їздила їх команда на Захід. Зі щирого серця жалів Гнат сих нещасних, бач, не передчував, що вони ще найщасливіші з усіх, що перейшли в маю через Німан.

Другою появою, яка звернула увагу Гната у Смоленську, було розмірно велике число італійців і поляків, від яких аж кишило по переулках, руїнах, льохах. Щоночі їх крики та співи не давали йому спати, а уднину раз у раз видко було жандармів та жовнірів, які вели до команди більші та менші гуртки покованих людей.

— Се дезертири! — пояснював господар.— Вони збираються в ватаги і граблять транспорти. Се недобре!

— Гм! Нічого великого! — потішав його Гнат.— Таке завсіди буває на війні. Ще небагато таких людей, що радо йдуть на кінець світа. Звичайно, при першій нагоді новобранець і дає драла!

— Ну? А чому воно не тікало давніше? Зразу навіть недужі і ранені добували останків сил і тяглися за військом. Вони вмирили у поході, у ровах, на шляху, в лісі, але не тікали ніколи. Тікали, правда, поляки, ну, але вони завсіди тікають за поживою, така вже в їх вдача, але італійці, французи! Ось сьогодні бачив я людей із Вітебська з дивізії Піно, з Могилева від Домбровського і з італійської гвардії із вестфальців.

— А ваші жидки гандлюють з ними, правда?

— Чому ні? Хто їх там знає, чи вони продають своє, чи крадене. Се не нашого «батюшки» піддані. Вони сьогодні тут, завтра там.

— Так, але вони не грабили б нікого, якби ви не купували від них добичі.

— Якби ми не купували, то вони кинулися б на нас. Їм гроша треба, горівки та вина. Не дістануть вони сього за добичу, так возьмуть даром, а хто тоді заступиться за нас?

Жид говорив правду, положення було ясне і зрозуміле.

Аж ось десь у половині вересня наспіла вістка про побіду під Бородіном та про здобуття Москви.

«Невже ж ще й сей раз поглумиться одиниця над природним ходом подій і ще раз засміється чорт?» — оттаке питання ставляв собі Гнат, та не зважувався на нього відповісти.

Як за дотиком чародійної палочки, щезли ватаги дезертирів, транспорти доходили точно, а довженна валка підвод привезла без ніякої перепони кільканадцять тисяч легко ранених жовнірів у смоленські шпиталі. Аж вони привезли точніші й достовірні подробиці про бій під стінами «білокаменної» столиці царів. Половина московської армії лягла на боєвищі, але і французи не дочислилися третини своїх. Була се найбільш кривава битва новітньої історії, та вислід її був, властиво, сумнівний. Вправді, непохитні поклонники великого ампера клялися на всі святощі, що ось-ось прийде мир, що цар Олександр ударить у покору і другий Тільзіт увінчає найбільшу воєнну виправу генія. Одначе рівночасно всі дізналися і про це, що Наполеон не дозволив гвардії брати участі в бою. Поява її була б, безумовно, знищила останки московського війська до решти; отже, або звичайний геніальний погляд цісаря притьмився з невідомої

причини, або... навіть знищення московської армії не могло закінчити війни, і Наполеон зберігав собі, як досвідний грач, останнього козиря. Таке міркував собі Гнат, пригтовляючися до дороги у Москву, коли у кімнату увійшов Гетка.

— Пан лейтман, я бачив пана Венявского!

Слова сі зробили вражіння гарматного вистрілу.

— Де?

— За рікою, на великій дорозі. Він тікав ще з двома другими, видко, італійцями, а за ними гналася стежа. Але коні мав псявіра, як кати! Бригадир Грандье казав, що се одна з найбільш пажерливих гієн побоевища. Усю ватагу розбили жандарми два дні після Бородінської битви при обдиранні мерців та ранених.

Гнат ударив себе по чолі. Ага! Ось чому покинув їх крадьки пан Стах серед волинських лісів. Ось як виповнювалася «щитна місія» несення поклику до інсурекції «на кресах Річи Посполитої!»

Гетка двигнув плечима.

— Усякий знає, що побоевище має свої гієни. Маркитани, конюхи, повії, що то шляються за військом, часом і «гемайняки» з жовнірів, дуже рідко підофіцери, а й то від «фурвези», але щоби офіцер?.. Затрачени!.. Шляхтич?.. Ні, сього й я не розумію!

Гетка нічого не знав про висилку грошей для старого Венявского, тому й не розумів причин поступку капітана. Тим глибше заглянув сам Гнат у се кубло гнили, гадючої їди, ложи та облуди, що прозвало себе людською душею. Що ж? Буває й таке, а чим його більше, тим краще розцвіте велич правди та справедливости у простих душах поневолених...

— Воно буває часами,— докинув по хвилі Гетка,— що в нас у Шумаві шляхтичі з великої вчености збирали ватаги та розбивали по дорогах багачів, а гроші роздавали вбогим,— ну на те була в них така панська фантазія. Але грабити мерців та помираючих... Бррр! На се піде хіба остання каналія!

— Перед виїздом доповнив Гнат основно свої припаси, завдяки яким міг досі їздити без перепон по безлюдді та бездоріжжі московських пуц, а головно подбав про дві чималі медвежі шкури та бочівочку спирту. Врешті одного осіннього ранку виїхав зі Смоленська на Вязьму.

Верем'я стояло постійно тепле, погідне, південний вітрець повівав без упину, і хотяй уже валява жовтого листа вкривала землю, то жовтень скидався радше на кінець серпня або перші дні вересня. Терпка вона в'ялого листа наповняла

повітря вечорами, і тільки деколи ранній подув східного вітру мережав жовто-червоний ковер білим кружевом інею. Річки й потічки ледве слезили у просохлих руслах, а роз'їжджений сотнями гармат та тисячами возів великий шлях курився при кожному подуві сірою курявою.

Поза етапами, командами, транспортами та військовими штагетами не стрічали мандрівники на шляху ні живого духа. На етапах можна було купити хіба сухарів, гарячої води, кусень конини або глоток горівки, а й то тільки деколи. Вояки жили здебільша кониною, горівкою й хлібом, який підвозили їм зі Смоленська доставці. Зате нечуване розказували вартові при вечірніх вартах про московські гаразди. Там, мовляв, сплять жовніри на львиних, тигрових чи ведмежих шкурах, їдять на сріблі та золоті, купаються у джемейському ромі, в еспанських та французьких винах, а горівкою хіба зливають поранені хребти коней. Пунш, гульня, наїдки, карти, ба, й дівчата, поприбирані у строї перших чепурух Росії,— се в них буденщина! Але у зв'язи зі сим німецькі підофіцири — бач, на етапах стояли по більшій часті німці — розказували Гетці, що, мимо побіди та близького мира, партизани раз у раз непокоять шлях, а мало не кождий транспорт мусить відстрілюватися від козацьких стеж. Фуражири вже тепер вертали не тільки з порожніми руками, але ще й побиті. Було очевидне, що весь край у огні, що все жде тільки нагоди, щоби обвалом налягти на ненависного ворога. Поза сим про армію, цісаря та про війну кружили найріжнорідніші поголоски, а що було найбільш замітне,— всі розправляли про мир, якого бажали всі.

Та дарма! Намість мира прибігли ад'ютанти маршала Бертье з приказом: здержати всі транспорти або звернути їх на Смоленськ. Один із них найшов і Гната в Дорогобужі і передав йому приказ ждати у Смоленську диспозиції ампрера для дванадцятого корпусу, Гнат узяв клаптик сірого паперу з рук ад'ютанта, прочитав написане і задумався. З диспозиції було очевидне, що починається відворот, і то не на основі договору, а з конечности... Так, з конечности! Вчасними ранками ставали вже на воді тоненькі плінки леду... Ішла зима!..

— Навертаємо! — кинув Гетці мимоходом.

— Голля! Так не будемо у Москві?

— Москви нема, згоріла! А армія вертає у Смоленськ! — відповів Гнат.

Гетка хитро глипнув очима.

— Ну! Теперечки поліземо, як по турецькому бобі!

— Як-то?

— Ано, ліз турок на місяць по бобі, а тут біб зів'яв, то не міг ізлізти. Тоді взяв мотузок та й спускається. А що мотузок був короткий, то він і пішов до голови по розум і вривав мотуз з-понад себе, а дочіплював під собою, та так і доліз.

— Се не турок, а барон Мюнхгаузен!

— І се ні, се ампрер Наполеон!

— Легко тобі жартувати, Гетка, але ти погадай, скільки-то невинних людей заплатить за сей відворот життям.

Гетка споважнів.

— Сього рахунку не зведе ніхто, хіба Бог! — сказав.

У городі, а, радше, на пожарищі було тихо. Прикази ампре-ра подавили у жовнірів останки моторности й розмаху. Вони блукали по руїнах сюди й туди, щоби роздобути поживи, вантажили по переулкам підводи та коні і мерщій вибиралися на Захід. І, видко, за кожним рухом французів стежили бистрі очі, бо вмить зароїлося у городі від доколичних селян та жидів. Враз ожило містечко, купці не знати відкіля навезли поживи й горівки, почалася торгівля й гульня. Згодом у головах запалених бонапартистів засвітила гадка, що вони ось вертають на родину, і щира, живлова радість приглушила в умах наїзників штучно насадженоу жадобу воєнної слави.

Та ось відчинилися небесні спусти, і полив дощ, дрібний та густий, холодний осінній дощ, після дощу — сніг, а страшний північний вітер вмить вивіяв із найзавзятіших останки енергії. Город опустів, і Гнат теж дав приказ до виїзду. По широкому, роз'їждженому шляху двигнулися обі підводи поволі й пиняво, бо Гнат не бажав передчасно знесилювати коней, а ще й бажав відпочити сам.

Дві останні ночі провів на писанні звіту про початок відвороту. Відворот сей був якнайбільш очевидним доказом, що проломова тактика, яка кинула Наполеонові до ніг половину світа й дала йому побіду у всіх обмежених просторах, завела у безмежі Східної Європи довела до поразення, якого розмірів годі було и обчислити. Лист Гната пішов штахетою, а він сам дрімав на підводі, накритий ведмежою шкурою. Вечір западав холодний і можна було сподіватися тугого морозу. Тим часом бездонна грязюка загухла дещо, бо перемішалася зі снігом, і тільки ще тяжче стало їхати по вибоїнам. Червона полоса на західному овиді вужчала й темніла звільна, аж закрила її зовсім щітинка ліса.

— Ліс, пане лейтман! — збудив Гетка Гната, і сей виліз із-під шкури.

Розглянувся довкола і вмить сягнув за «перспективою». Довго глядів у неї, аж відняв від очей.

— За нами їдуть! — сказав.

— Чи не козаки?

— Ні, се наші. Аж дивно. Прецінь відворот іде на Калугу... Гм! Бартку, з'їжджай зі шляху в ліс. Вісьта.

Швидко заховалися теліги за деревами. Гнат зіскочив і з пістолями та шаблею остав на опушці. Схований, стежив пильно за подіями на шляху. І ось по хвилі переїхало чвалом кількасот їздців. Мало не кождий вів за собою ще другого коня, навантаженого мішками. Сейчас пізнати було, що се офіцери або цивільні, які бажали швидше всіх станути у Смоленську або й зовсім-таки махнути на Захід. Вони їхали гуртками або поодинокі. За головною масою тікачів тяглися ще їдці та легші теліги в роді Гнатових, навантажені високо всячиною. Одна за одною тяглися вони довженним шнуром, а поза ними стали показуватися поодинокі жовніри. Вкінці заблестіло щось у віддалі, ніби вістря спис та шабель.

Широким шляхом, у боєвих колонах їхала кіннота; гусари і лянсієри — передня стежа армії. Гнат знав уже досить. Відворот проходив всупереч планові ампера, по волі чи по неволі... старим шляхом — саме тим, по якому ступали побідні війська у Москву. Депо далі у сутіни вечора сіріли довженні колони піхоти з прапорами у цераті та бубнами на наплечниках, вкінці високі кучми гвардії.

Не улягало сумнівові: кампанія була програна.

XIV

З'їхавши зі шляху в ліс, Гнат не велів здержуватися аж о якої півмилі, посеред густого молодняка. Колись мусіла тут бути прогалина, але теперечки вона заросла молодими сосонками. Засіялося їх, як звичайно, безліч, і всі вони з усіх сил стреміли до сонця навзаводи. Гиллям, шпильками? Намагалися одні одних приглушити, придавити, здержати розвиток, убити, щоби колись, вирвавшись понад прочих, дорівняти велетням старолісу і над застрілими, скарлюченими суперниками підняти побідний шум. Точ-в-точ, як люди, роди, нації, раси.

Поки не видко ще було побідників, ні побіджених. Безліч деревець обсіло густо землю таким гущавником, що не то проїхати, а й перейти годі було далі.

— Оттут спічнемо і переждемо відворот! — сказав Гнат.

Випрягли коні, розклали костри, а Бартко носив з ліса цілі оберемки обломаного гилля, щоби стало на цілу ніч. Добру хвилю гляділи за ним Гнат і Гетка, вкінці чех плюнув у сніг.

— Ходім і ми за дровами, пане лейтман, а то закостеніємо.

— Справді, мороз бере, і то тугий.

Наглий порив вітру заставив його замовчати, і він без спротиву пішов тягати гилля. Гетка нарубав, одначе, і зеленого чатиння та вистелив ним сніг під обома телігами. Опісля зісунув обі теліги так, щоб без труду можна було при допомозі кількох жердок та чатиння заімпровізувати колибу. Її покрили зверху брезентом, а вкінці Бартко розвів огонь і став варити страву. Він перемерз і просто-таки ліз у полум'я.

— Не знати, Бартку, чи твої брати з віслянської легії або з дивізії Кляперед мають сієї ночі теж такий огонь? — спитав Гетка.

— Ба, ампрер, певно, подбав і про них.

— Хіба, щоби ні!

— Як-то ні?

У питанні пробивався жах і ніби зачудування. Справді! Яким світом нагодує й огріє ампрер сі тисячі і тисячі вояків та коней? Думав через хвилю, а далі усміхнувся. Не його се голова, тільки Наполеона, а для нього-усе на світі можливе і легке, наче для Бога.

Вихор свистів щораз дужче, на шпильках сосон швидко наростав ледяний ожелест. Хотяй як великий був костер, під колибою було зимно.

— Гетка,— спитав Гнат,— а як-то ми сієї ночі будемо спати? Шельма вітер добирається до тіла всіми шпарами. Померзнемо!

— Гм! Треба буде зі шкур пошити мішки. Сьогодні маємо вогонь, але завтра може його не бути.

Видобули з воза шкури та при допомозі мотузків справді пошили два мішки — для Гната і Гетки. Бартко накрився всім, що тільки мав, і заліз між коні, які теж тиснулися до вогню, незважаючи на іскри та дим.

Слідуючої днини привітав їх сильний мороз. Було ясно і соняшно, тільки хвилями протягав північно-східний подих сибірської зими. Коні покривав ожелест, вони дрожали й форкали. Бартко дзвонив зубами і трясся так дуже, що все летіло йому з рук. Зате Гнат і Гетка вигрілися доволі і повставали свіжі й моторні. Обігріли Бартка і коні вогнем, поснідали, а там і двинулися в дорогу.

Здалеку здавалося, що по великій дорозі хтось їде. Сям і там видніли вози, теліги, лежали втомлені чи сплячі люди і коні. Під'їхавши, одначе, ближче, мандрівники просто здубіли від жаху. Як оком сягнути, великий шлях на Москву був усіяний людьми та кіньми... але живих між ними не було.

Біля застиглих трупів сухоредрих хабет валялися трупи вояків, візників, жінок, дітей. На возах чепіли постати у дивовижних позах людей, які бажають зберегти самі собою якнайбільше тепла. Вони гнутья, корчаться, звиваються у клубок, наче змерзла звірина, і так застигають в обіймах морозу.

Увесь шлях був утоптаний та втовчений копитами, колесами та чобітьми, навіть останньої сніговиці не слідно було на верхні дороги — видко, армія йшла всю ніч. Поруч покинутих підвод, коней та трупів скрізь валялися відломки возів та теліг, а поруч порозривані, пограблені клунки з московською добичею. Не видко було натомість гармат, ні військових возів; було очевидне, що властива армія ще не перейшла.

І ось у морозному повітрі заграла нагло грімко фанфара труб. Гнат оглянувся. За ним на шляху довгими колонами наступали драгуни у білих шинелях, з лискучими касками на головах. З ніздів коней та людей уносилися цілі тумани пари, так що уся поява мала у собі щось неземне, привидне, ніби військо духів, яке являється у передодні великих воєн, на лиху ворожбу людям та звірятам. За драгунами їхало кількадесят гармат, за гарматами — піхота у боевому порядку, вкінці вози зі стріливом та недужими. До них-то приєдналися теліги Гната і їхали нога за ногою аж до полудня. Оттут мав Гнат нагоду переживати спільно із другими усе те, що пережили недавно сі дивовижні кукли по боках шляху.

Спроквола, нога за ногою воліклися по снігу та грудді розтарахкані, скриплячі підводи. Здавалося, що ця або друга ось-ось і розсиплеться — так дуже перенавантажили їх власники. Звої сукна, футра, зеркала, розкішна обстановка, сундуки зі срібною посудом та мистецькими виробами Сходу і Заходу, наче млинське каміння на шії плавця, тягли підводу услід, обривали з боків неймовірно виснажених коней шерсть та шкіру, вигризали рани, які вмить затягав мороз синім струпом. Стогнала живина, тягнула, рвалася і падала, вкрита півперек драбини ребер раз коло разу басаманами ударів. А люде, чорні, ненависні, від місяця не голені, з горячкою в очах та руках, воліклися за ними, заточуючися та падучи, наче у похміллі.

І ось-трах... увірвалися посторонки коня. Він упав, заповів носом у сніг, двічі чи тричі збирався встати, та дарма! Глухе харчіння почулося з окривавленого писка, а там довгі-предовгі, пообдирані на колінах та голенях ноги витягнулися, останнім зривом піднялася нагло драбина грудної клітки — і кінець!.. Одне наслідком сього, що оден

кінь упав, другий нагло потяг дишло у свій бік, і слаба розвора зламалася. З глухим ломотом осів віз на землю, а безраді люди станули над ним у розпуці. Нарікання, прокльони, сварка, бійка... спір про се, що брати, що лишити, вкінці зневіра, безсилля та тупість, ся страшна тупість, яка являється в очах раненого, коли попри нього переїздять переповнені амбулянси, а санітари вдають, що його не бачать. Ось дуднять гармати, з тупотом проїздять останки кінноти, далі довгі лави піхоти, а очі глядять на все те, ніби скляні або мертві. Та ось ідуть мародери. Вони роєм накидаються на віз та коні. Срібло, золото, образи летять у сніг, але й на се тупо дивляться ограблені, не у сьому збираються, ніби в огнищі, останні промені їхніх душ...

Се... минуло, зайшло мрякою розпуки захланного скупаря, що помирає над ограбленою скарбницею. Але коли мародери відвертаються від воза, а накидаються на коні, аж тоді оживляються мерці і кидаються у завзятий бій за право до глечика крови та клаптика твердого м'яса. Знову морозний вітер несе у синьо-сірий ліс рій прокльонів, сказаних криків, стонів, брязк шабель та багнетів, часами вистріл...

Добру хвилю опісля самітно торчить надломлене дишло у морозне повітря, обривки упряжі звисають з нього, ніби ганчірки розваленого та пошматованого шатра циганів, на місці підводи вже тільки велика купа якогось непотрібного хламу, а біля неї калюжа змерзлої крови. Обривки м'яса, шкіри, кости, срібні ложки, поторощені рами, скло — все те замерзло й застигло, а дещо збоку, під поломаною безлистою берізкою, — два мерці, без плащів та чобіт, з виразом крайньої розпуки, застиглим на воскових лицях.

Йде піхота. Йде без шуму та гамору, бо нема у трубача духу трубити, а барабани високо прив'язані на наплечниках або давно десь на шляху покинені втомленими носіями. У понурому мовчанні ступають передом офіцери, вони, що ніколи не мішалися з товпою пішої маси. За ними йдуть колони знеохочених, виснажених кістяків. Вони спотикаються, падають, кленуть або мовчать, як уся субарктична природа у передодні піврічного зимового сну смерті. Ось-ось вона і прийде й обгорне своїм ледяним крилом усякого, хто не найде в собі потрібної внутрішньої відпорности, розмаху живучої людини, розмаху, що здобуває світ та з людей робить героїв. Ось тут тільки се одно могло спасти людину.

Та кільки було таких мужів у «Великій армії»? Як у вмираючого уся життєва сила збирається в оці, так і тут збиралася вона у бажанні: не спи, не спи, бо сон — то смерть! Не спи, гляди на отсі шпаліри окрадених трупів, вони заснули, так і сплять!.. Тоді із глибини душ виповзала туга

за сим сном, за спокоєм, і всю тямку обхоплювала зависть. «Beatli mortui...» «Щасливі померші» — співав піп десь там у Франції чи Італії, Німеччині чи Польщі. Ось тут вони справді щасливі, бо хто знає, хто скаже, скільки несказаних мук ділить п'яного з голоду та розпуки стрільця від сього... замирення?

З гушавини ліса наближаються до шляху серед сутіни вчасного вечора якісь люде. Фуражири? Відставші жовніри? А може, козаки? Байдуже! Одні за одним проходять валки, відділи війська, поодинокі мандрівники. Дехто співає, регочеться, кричить, дехто стогне, дехто плаче.

— Маман! Маман! — кличе старий вусатий кістяк гренандира, а на пооране чорне лице спливають діточі сльози.

Другий ослонює широким плащем недолітка-тамбора. Може, се його син або свояк, у всякому разі дитина.

Та немає сили в старого нести знесиленого хлопця. Вони падуть на шляху біля поторощеного воза та снуть перепоений кров'ю сніг. В руці старшого пістоль.

Щораз то ближче підходять з опушки ліса люди.

— Христа ради, рятуйте! Якщо ви люде, допоможіть. Життя своє даю за свого малого.

— Ба, твого життя і чорт не схоче. Нам яке діло?

— У мене тисяча франків...

— А франки візьмемо. Давай!

— Так беріть малого. Маєте підводу?

Регіт відповідає старому. Вистріл. Прокльони, гамір, втеча. По хвилі нахиляється старий до хлопця, який весь час покоївся, завинений у плащ опікуна. Нахиляється, а там устає звільна і підймає у небо здавлений кулак... Ніхто не бачить його, не бачить і Бог... Старанно, пильно набиває гренандир вистрілений пістоль, підсипає свіжим порохом і... гаряча сердешна кров поливає застигле лице мертвого хлопця. Після вистрілу, мов із-під землі, являються ті самі люде, що втікли були передше. Тисяча франків — се не марниця. Не кождий труп має стільки. Бери та тікай, бач, козаки недалеко або ще хто другий... Багато там нечуваних, невиданих річей чув та бачив злидений московський ліс.

Він бачив і юрби веселих, моторних, ситих та підпитих вояків, які зі сороміцькими пісоньками йшли за військом, відстрілювалися від козаків, а й сі самі тікали від них. Бач, вони, здебільша сербо-кροати та словінці, віднайшли у собі інстинкти первісних рас своїх земель, де на найдених костях людей слідні зуби канібалів... Впавший ворог чи брат — се не труп, погань, завада, се печеня, яка не тільки ситить, а й оп'янює...

Коли запав вечір, Гнат велів підігнати коні, щоби приед-

натися до війська. Бач, моторошно робилося йому ночувати між гіснами побоевища та божевільними з голоду людьми. Він знав, що якби хто тільки збагнув, що на їхніх підводах пожива, завтра і вони йшли би поруч із другими у погоню за кусником кінської здохлятини або за глечиком літеплої, липкої, вонючої крові. Показалося, одначе, що як тільки армія станула на нічліг, вмиль дорогу завалили цілі та поламані вози, живі та здохлі коні і люде в погоні за вечерею. Вони тащили гилля з ліса, рубали вози, теліги, розкішну утвар, гарматні лявети й розводили костри, де попало. Другі відрубували кусні кінських трупів або пускали кров живим коням, щоби зварити з неї юшку. Бач, не було у них уже змоги їсти тверду поживу. Про переїзд не було й мови. Тому знову з'їхали теліги зі шляху і стали на нічліг у лісі.

Як тільки розташувалися при огні, Гетка принявся варити юшку. У казан поклав чималий кусень кінської похребтини, а щоби піддобрити солодкавий посмак, укинув ще туди здоровий зразок вудженини, і швидко запашна пара стала добуватися із-під покришки. Північний вітер стих, сніговиця устала, а Бартко завважив, що буде відлига. Зі снігу стали підніматися опари, а за часок свіжий подув принісся від заходу. Серед морозного повітря він видавався наче весняним подихом. Вельми зрадів від сього Бартко, та Гетка кляв під носом.

— Ти чого воркочеш? — дивувався Бартко.

— Чого? Звісно чого! Відлига — розкаль, мокрий сніг, може, й дощ, а тоді нема права ночувати без даху над головою; перемокнеш, простудишся, тварина захоріє, захромає, ноги порозпадаються. Тьфу!

— Ба, тепло буде!

— Тьфу і ще раз тьфу на твого батька та на тебе, боввана, ти, сакраменцка заволока. Погоди, будеш мав тепло, а щоб тебе!

Гнат мовчав, але невеселі були його гадки. Він з'ясовував собі, які страшні наслідки для армії мусіла мати відлига. У мороз гинули коні та слабші люде або сі, що не запаслися поживою та не мали змоги роздобути її по дорозі. У мокроті зате навіть найтугіші одиниці розкисають, томляться, хоріють, звірина нидіє, ломляться вози, гармати. Кождий крок по розмоклій почві стає важким, прикрим, невиносимим, а навіть відпочинок буває неможливий, раз не можна розвести де-небудь благодатного вогню.

Мовчки з'їли вечерю, при якій ніхто не покушав м'яса. Тільки Бартко з'їв здоровий кусень, але, наївшись, сплкнув і заявив, що конина — се «свінство».

Саме Гетка викинув із казана нез'їджене м'ясо, коли неподалік щось засиніло й засвистіло, ніби сик сталевієї пилки по залізі. З острахом кинувся Гетка взад, а в сій хвилині з гущави викотилася у круг світла якась помана, ні то вовк, ні то людина. Зі свистячим сопінням крайньо стомленої груди приповзла тварюка до горячого м'яса й затопила у ньому все лице. Аж тут пізнали всі, що це французький жовнір. Він їв, а радше, пожирав м'ясо, не жуючи.

Не чув і не бачив нікого й нічого біля себе поза добичею. Хто знає, коли й їв у останнє. Гетка підійшов, щоби його піднести, Гнат заговорив до нього, обіцюючи йому сухаря та горівку, одначе ні оден, ні другий не мали найменшого успіху. Врешті по довгій хвилі піднявся вояк на ноги, і тоді аж жаль обхопив видців, коли глянули на нього. Усе лице було замаране кров'ю, яка, змішана з парою віддиху, позліплювала заріст на бороді та вусах у чорні дроти. З глибоких чорних ямин світилися очі божевільно, а відчинений рот був повний крові, яка плила з пораних, гниючих ясен та губ.

Незрозумілі, беззв'язні слова вибігали раз у раз із сеї скривавленої пащі, а хвилями почувався противний, храпливий регіт.

— Він не доживе ранку! — сказав Гетка. — Ми таких бачили сотками. Сміється — значить, гине!

— Женіть його відсіля! — закричав Бартко. — Я боюся його. Він заріже мене у сні.

— Чим? Бачиш, прецінь, що в нього нема пальців! — відповів Гнат.

Справді, вояк на вид огню підняв чорні руки, а тоді всі побачили, що відморожені пальці повідпадали зовсім, і тільки по п'ять гниючих ран видніло на розпухлих долонях.

Але Бартко не вгавав.

— Женіть його, я не хочу, щоб він ночував із нами. Він страшний, противний. Іди геть! Наївся, щезай! До Франції вже недалеко. Йди, йди, альон мусіє! На завтра зайдеш. Ну йди, йди.

Зразу бажав Гнат присмирити сеї вибух самолюбної боязи — багнетом, та дав спокій. З приходим стало творитися щось несамовите. Він закричав хрипло раз, другий, а там став посуватися поволі до вогню, витягаючи вперед себе окалічені руки. Підійшов близько і станув. Гнат побачив, що жіноче лахміття, яким окутані були ноги нещасного, вже тліє, і метнувся його відтягнути від вогню. Та в сей мент француз затрусився усім тілом і у весь зріст, як підкошений, грянув у саму середину костра.

Миттю витягли його Гнат із Геткою, так що навіть одіж не прогоріла до тіла, коли, одначе, повернули його лицем уверх, побачили, що це вже тільки труп.

— Не бійся, Бартку, не покусає вже тебе! — сказав дрижачим голосом Гетка.

— Ба, волю я сотню трупів, як одного живого! — була цинічна відповідь парубка.

А Гнат погадав собі, до чого дійшов би егоїзм Бартка, будь він на місці сих тисячів, що там недалеко просувалися широкими шляхами смерти.

При мерцеві були записки на ймення сержанта Жана Скорб'є, та не було ні грошей, ні добичі з Москви. З подертої одежі можна було легко догадатись, що його ограбили мародери, бо ж козаки були б взяли старшого в неволю.

Поклалися спати, та остання дія, яка так безпосередньо та безоглядно розвинула перед Гнатом усю трагедію побідників світа, не дала йому заснути. Він повертався на всі боки у своєму мішку, вкінці рішився випити горівки, щоби усмирити роздрогані нерви, коли нагло почув хрустіння снігу під ногами кількох людей. Наслухував добру хвилю, вкінці помітив, що вони подалися до коней.

Видобув пістолі і друлив ногою мішок, у якому спав Гетка.

— Позір, Гетка! — сказав шепотом, коли розчіхрана чуприна чеха виглянула з ведмежих кудлів.

— А що там?

— Злодії! До коней пішли, жваво!

Миттю Гетка був на ногах.

— Sakramenska potwora!¹ — проклинав півголосом, кидаючи на вогонь пригоршу хмизу.

Але в сей мент задеревів на місці, як передше його пан.

З того боку костра почувся нагло крик переляку з уст Бартка, далі метушня, приспішений говір, прокльони на польській мові, п'ять-шість вистрілів і довгий, страшний стеж помираючої людини. Рівночасно якась чорна стать перескочила через вогонь і станула в повному світлі. Якусь хвилину вона намагалася відзискати рівновагу після скоку, а там зайнявся хмиз ясним полум'ям і освітив усю дію. Напасник з острахом скочив назад.

— Киньте шаблю, пане Венявскі! — спокійно сказав Гнат. — Ви між своїми, яких хіба не станете грабити. Числю до трьох. Раз, два...

Шабля впала у сніг.

¹ Чортівська потвора!

— Як-то? Цо-то? Кто-то? — зривалися слова з поблідлих уст напасника. Перед його очами блестило срібliste дуло пістоля, вимірене просто в череп.

— Я то, пане Венявські, я!

— Ми сем то, пан гетман! — сміявся і Гетка, а там підняв покинену шаблю Стаха, осмотрив пістолі і хильцем поліз поза теліги до коней, звідкіля раз у раз щораз то слабше доносився стогін.

— Возьміть сей клятий пістоль,— промимрив Стах.— Хрань Боже, ще випалить!

— Гадаєте, що не ялося відбирати хліба львівському катові?

— Не кпїть, я боюся!

— Фе, стид шляхтичеві боятися кулі!

— Се не куля ворога, се морд!

— Ні, се кара! За грабіж і морд — куля в лоб! Мій парубок харчить, чуєте?

Справді, з-поза підвод не чуть уже було стогонів, тільки харчіння. Почалася агонія.

— Се не я його...

У сей мент загремів оден вистріл, другий, далі проймаючий вереск знічев'я напалених людей, глухі удари, врешті тупіт тікаючих ніг, а там і втихло все.

— Пан лейтман! — кричав з темряви Гетка.

— А що там? — відгукнувся Гнат.

— Бартко вбитий!

— А злодії де?

— Трьох лежить, двох утікло!

— Коні є?

— Є! Тільки Барткові випороли кишеню!

— Принеси дров і ходи сюди!.. Так-то, так, пане Венявські,— говорив далі Гнат до заляканого злочинця,— тепер уже я знаю, чому ви там, на Волині, нас покинули. Гадаю, що ваша місія була доволі люкративна, і тому, хотяй повинен би, властиво, пустити вам у череп кулю або віддати вас у руки найближчої команди, рішаюся вас пустити на волю.

— Ох, вдячність моя, коханий пане...

— Вибачайте! Я не є ніякий коханий пан, тільки австрійський офіцер, приділений до головного штабу «Великої армії». Але, що вона офіційно про мене нічого не знає, а вона сама мені байдужа; дальше: позаяк ми є на території ворожої держави, а ви грабили саме французів — врешті, в виду сього, що відносини австрійсько-московські є від року 1805 неясні,— гадаю, що маю право вчинити те, що кажу! Йдіть швидко, відкіля прийшли, доки верне Гетка, то він і подумає, що ви втікли...

Знизив пістоля, а в сю мить Стах скочив у темряву і щез, розтопився, розплився в п'їтмі, наче привид, так що Гетка навіть не завважив його втечі.

Небо затяглося між тим хмарами, і перші краплини дощу стали шуміти у гиллі дерев.

Були се ніби зеренця піску на домовину «Великої армії»...

Несказано важкою та томлячою була мандрівка у слідуєчих днях. Їхати за армією значило раз у раз мати на очах вмираєчих від зимна та голоду божевільних людей або злочинців найнижчого, найпідлішого розряду, до якого може впасти людина. До сього кожної хвилі могли наскочити на шлях козаки, а заки успів би Гнат з'ясувати їм своє виїмкове право до поїздок по імперії, могло бути запізно. Маршал Ней, командант задньої сторожі, якого Гнат прохав про раду, засміявся сердито й махнув зневажливо рукою.

— Monsieur! — відповів. — Все те, що бачите, — се вислід злоби елементів, а живло не має ні тямки, ні милосердя. Якщо у вас ще є коні, то тікайте якомога найшвидше... а то останете тут до весни... або й довше Cela!¹

— Так, але я маю ordre² ждати інструкції ампрера кожної хвилі. Моє місце, отже, при таборах.

Високе чоло маршала стягнулося у брижки надуми, а по хвилі рижий чуб потрясся енергійно при запереченні.

— Vous le croyez possible³, — спитав різко, — щоби сей queue⁴ та не вірвався? — Тут через плече вказав великим пальцем на рої злиденних мар, які воліклися шляхом у ледяній грязюці та виповнювали трупом бакаїни, рови, ями.

— Він вірветься, mon cher, раньше чи пізніше, а тоді горе сьому, хто у ньому найдеться.

Уста «хороброго між хоробрими» дрогнули чуттям та намість до слів або зітхань зложилися до свисту перших тактів гімну: «Nous mourons au salut de l'empire»⁵.

Гнат відчув як стій роздратування, жаль, розпуку та одчайдушну відвагу героя, і його серце дрогнуло теж.

— Ну а ви, marechal?⁶ — спитав.

— Moi? — засміявся маршал. — Oh, ce une autre chose!⁷ Мене шапкою не накриють, а там le brave des braves meurt, mais il ne se rende pas!⁸ Зі мною згинуть чи проб'ються

¹ Пане! ... Саме так!

² Наказ.

³ — Ви гадаєте, це можливо...

⁴ Хвіст.

⁵ «Ми вмираємо в ім'я імперії».

⁶ Маршал.

⁷ Я? О, це інша справа!

⁸ Хоробрий з хоробрих умирає, але не здається!

тільки немногі, у яких є стільки сили та courage¹, що в мене, але все те окупиться ціною життя тисячів. Oui, mon cher! A bas l'humanite². Теперішнє положення робить з людини бестію. Тому ще раз кажу: скільки духу в конях, їдьте здорові і ждідь ампера в Смоленську. Adieu!³

Кілька днів опісля обі теліги справді добилися до Смоленська при сильному північному вітрі та вісімнадцять-ступневому морозі.

Армії ще не було, бо Гнат, який під час свого першого побуту у городі прослідив усю околицю, випередив головну колону бічними шляхами на цілу днину. Та, проте, всі зацілівші доми були повні військових, які покинули армію, щоби без огляду на других спасти надбане майно або хоч би життя, а уйти несказанних трудів та небезпек повільного відвороту. Багато з них на вістку про прихід цесаря сейчас рушило далі у Вітебськ та Вільно, але зате з великого шляху напливали щораз то свіжі товпи щасливих, тобто тих, що мали ще коня, підводу або хоч би здорові ноги! Врешті надійшла другої днини й армія...

Цесар Наполеон велів був усі транспорти, які наспівали зі Заходу, задержувати у Смоленську і тут надіявся довести усе знову до боевої справности, а може, навіть перезимувати і з весною завдати тугому противникові рішаючий удар. Показалося, одначе, що поживи було мало, а й то зголоджені війська взяли приступом магазини, й у п'яних оргіях змарнувалися здебільша останки припасів, заки заведено лад і карність. Слідство не довело до нічого. Несовісні доставці виказалися посвідками відбору на товар, якого не було, інтенданти жалувалися на грабіж та неслухняність вояків, а змістом наплечників остала порожнеча... Одна гвардія роздобула дещо рижу, сухарів та м'яса. Не було і ліків для недужих та ранених, а ранені або недужі були мало не всі, що вернули з Москви... Бракло білля, одежі, дров. Як у поході, так і тут вмирали люди тисячами, щодня, щогодини, щохвилини, а там із півдня щораз то ближче підходила на зади наполеонського центра армія Чічагова у злуці з Тормасовим...

Із усіх сих причин вже третьої днини стало ясным, що відворот піде далі. Прикази видано, а тоді дістав і Гнат із головного штабу депеші для князя Шварценберга. У них був, очевидно, приказ якмога найшвидше йти амперові на підмогу при переході через Березину. Для облегшення і при-

¹ Відваги.

² Так, мій дорогий! Геть гуманність.

³ Прощай!

скорення подорожі виплатили навіть Гнатові ціну двох верхових коней, тому він, не гаючися, покинув заповітрений город і виїхав на захід.

Провідником узяв собі жида, який походив із Волині. Був се нестарий ще чоловік, понурого вигляду, мовчаливий, тихий, але незвичайно меткий і відпорний на всі невзгоди далекої дороги. Він приїхав був, як і другі його співплемінники, за військом дороблюватися гроша на торгівлі добичею. Та ось коли вже їхав із Москви, саме під час битви під Валютіном, ограбила його шайка мародерів армії. Тепер грозила йому неминуча загибель, тож сам упросився до Гната за харч та підводу. Він знав усі дороги і стежки, усюди мав знайомих — звичайно жид!..

Першим, що вчинив провідник, було те, що придбав двоє звичайних мужицьких санів, якими можна їхати по леду, по снігу, а навіть по підмерзлому болоті. В Орші купив ще пару непоказних, але незвичайно сильних коней, мабуть-таки, від доставника московських армій. Опісля замість їхати на Борисів та Мінськ повернув уліво, на Бобруйськ, обминаючи Московську армію, яка саме марширувала на Борисівський причілок. Шлях ішов через Слуцьк та Волковиськ, а Мінськ оставав направо. Аж дивно було Гнатові, що так гладко йде подорож, а Гетка сказав одної днини:

— Гадке діло — жиди! Не люблю їх, гинь! Та все-таки куди було Барткові до сього Макавея!

Жваво бігли коні по білій скатерті, яка встелювала північний схід Європи; гладко, без перепон, чергувалися постої та нічліги, простір оставав позаду. Бач, усі шляхи у близи воєнного грища були виїжджені безліччю саниць, тим-то й не треба було перекопуватися крізь кучугури та надми. Військові транспорти та підводи місцевого населення, яке цілими караванами тікало від страхіть війни, вигладили дороги й доріжки, а навіть проторили нові шляхи, і то саме у сьому напрямі, якого держався Гнат. Після кількадевної відлиги прийшов знову мороз, і поземелля дудніло під ударом копит, як деревно.

Цілими днями сидів Гнат на санях, завернувшись у ведмежу шкіру, та пускав поводи гадкам і мріям, задивившись у яркий красвид зими. Ліс і поля, поля і ліс чергувалися безвиводно довкола, навіть пожарища засипав сніг, навіть леди на ріках та озерах укривав непорочний пух. Тільки засніжені дерева підіймали безлисте гилля до неба або вершилися пірамідами обмерзлих сосон та ялиць упродовж шляху.

У погідні дні тисячні краски вицвітали з призм та остриць ледяних брильєнтів, мінилися, хапали за очі, аж пекли

спойвку надто ярким світлом, і втомлені повіки запліснулися до легкого, тихого сну. Коли ж хмари обтягали овид, тоді сірі опари закривали обриси дерев, і вони, ніби привиди, тікали по боках шляху і щезали у сутіні віддалі. У такі дні важко було навіть на близьку відстань розрізнити природою хату від кущів ялівцю чи ліщини. На щастя, всі вовки вимандрували на північний схід, у Москву та Литву, а то годі було би в разі нападу вислідити доріжку до спасіння або обчислити вигляди оборони. У безконечних пустирях було глухо, тихо, наче у гробі. Ні звір не обзивався, ні людина не покидала хати, щоби вийти на шлях,— усе мовчало та ждало лагіднішого подиху від заходу та півдня, ніби проспять бажало короткий похмурий день.

Та, проте, Гнат не скучав. Його ум передумував, перетравлював переживання останніх тижнів. У них бачив Гнат загибель величезної армії Заходу, який брався покоряти Схід, ніби Давид Голіафа. Так що ж! І Давид, і Голіаф виступали тут не на сторінках письма, ні на вузьких прибережних смугах сирійської країни, а у безвістях півночі. У північного велетня не було голови, яку могла поцілити камінцем праща, а мав тисячі рук гекатонхейрів, які чатували на напасника у кожному поземеллі, за кождим кущем чи деревом, кожній хаті. Віддыхом його був погубний мороз, збуєю — голод і голодом — рев божевілля, страху, голоду, скавуління, холоду, зневіри, безнадійности...

Безконечно стелився ледяний шлях, безмежною була розпука заблудивших у пущі тисячів, а одно і друге давило споминами уяву Гната. Насилу відпихав він їх від себе, та вони настирливо, неопірно вгризалися йому у пам'ять і кидали упродовж самотнього, пустого шляху привиди тисячів покорчених людських кукол з восковими лицами та пірваних на шматки кінських трупів у баюрах замерзлої крові. В ухах все ще звучали стони благання, скавуління про шматок хліба, жменю кінської крові, про смерть... або дикий регіт озвірилих канібалів. Брр! Як страшним ворогом щастя та мира буває пам'ять!

Томила ся мовчалива подорож Гната, і він, певно, пересяв б був до Гетки, щоби хоч розмовою розважити себе та прогнати зловіщі мари надією на щасливе, погідне майбутнє. Та годі було оставити провідника без догляду: він міг утіти. Його, бач, не в'язало з подорожніми нічо, крім гіркої конечности,— ні спільна віра, ні страх кари, ні совість! Совість? По чому ж вона тут у 1812 році, в Росії, при загибелі соток тисячів у божевільному підприємті одиниці, яка визвала до бою безіменні живла?..

Було очевидне, що «Велика армія» як військо не дійде до границь імперії, не побачить зеленої Франції, не освіжить обігнаних губ солодким французьким вином. Ні одного цілого полку не зложить ампер з сих злидених кістяків, пообглодуваних морозом, покалічених кулями, списами, шаблями, обсмалених огнем, знесилених від голоду та просто неймовірно поганой поживи... На сході не зміниться ніщо, а Наполеон буде мусів діло підбиття усієї Європи начинати від початку...

Так, від початку! Катастрофа збудить із отупіння членів колишнього Тутендбунду, оберне голову молодого володаря Росії німбом геройства, дозволить усякому урвати з багатой спадщини велетня хоч клаптик пурпури на мантию суверенності для себе...

Гей, чому-то між сими «усякими» нема Розумовського, Скоропадського чи якого другого переємця давніх традицій гетьманщини? Немає їх, сих бажаних, сподіваних мужів, нема й таких, що сподіваються, а як є, то вони самі не признаються у сих бажаних надіях!..

А може... може-таки, вони у декого ще є, так, як у Гната? Ось там далеко над Вікном у хатині коваля лежить надрукована на сивій бібулі книжечка.

«Еней був парубок моторний... хоч куди козак...» Сміх! У сміх повернулися спомини славної минувшини, у глум — сні про майбутнє! Ще не зараз, ще рано, ще ніч!.. І нагло прийшла Гнатові у спомин розмова у хаті побережника... Гей! Чому-то Наполеон пішов на Москву, а не на Київ?

Такий удар розбив би імперію Голафа, бо козацькі передання ще живі в народі, вони й помогли би збудувати державу куди більшу, тугішу та тривкішу від Польщі, а зате далеко не так клопітливу та вибагливу. Ба, ба, смійся, душе, до сього чи зі сього, все одно! Твій мізок не у черепі велетня Європи!

З копита рвали коні по гладкій дорозі, мрачні привиди дерев тікали по боках назади, біла пара з коней закривала туманом усе впереді. А за ними? За ними було темно. Зі сходу надвигалася ніч.

Від часів Мазепи та Орлика закріпився стан поневолення по оба боки кордону, скував усе, як ось там на московському шляху субарктична зима скувала смертними оковами стремління до побіди над варварством, стремління борців, вибраних із усіх народів Європи... Застигла, зіпєніла душа народу, зневірилися або погинули провідники, а політика Європи... се політика грабіжника, облудника, злодія, дикого звіра, се... повія! Ох, до сеї дефініції приходять тільки сі, по кому «перейшли колеса історії». Правду казав старий, досвідчений побережник: свобода, моральність, терпимість —

се пустомельство або свідомо чи несвідомо лож! Земля та хліб, влада і гріш — ось що криється за оливними чи лавровими листочками вінця слави. «Сила» — звучить основний закон міжнародної справедливости, оружна перемога, нахабність, брутальність, безоглядність — се орудники законодавців. Із-під тоненької плівки всіляких фраз та леліток культури при першій нагоді вмиє виповзує і щирить зуби над поваленим противником... bestia!

«Смерть іде!» — міркує повалений і останнім віддихом переказує нащадкам пімсту.

«Що за милий усміх!» — радіють непричасні видці, дивлячись на білизну клеваків потвори.

«Що за велична побіда історичної справедливости!» — кричать спільники побідника.

Комунали!

Гнат добре з'ясував собі, що всі ті його міркування — се вплив звичайненьких собі спостережень, які може, а то й мусить зробити кождий. Та, проте, він навіть шепотом повторював про себе поодинокі фрази та слова, як людина у крайній люти. Сі комунали драгували його, лізли йому насилу у душу, так що не ставало місця на гарні ілюзії, захоплення молодости, глибку, ніжну, романтизмом підкрашену любов до рідної землі. Бач, не нижних побажань, палких тирад та солодкої лірики правила вона від нього, а холодного вирахування, національного егоїзму та скаженої, безіменної ненависти до чужого, а перше всього сили, оружноної, карної, відданої ідеї тілом і душею армії. Нінащо не придалося апелювати до вищих поривів у других, де йде річ про власну батьківщину. Чужинець — вовком тобі, як ти йому, а ніжністю та любов'ю пестить вовк тільки свої діти, усі прочі... добича!

Ніколи раніше не мав Гнат нагоди прослідити людської душі у всіх її глибинах так точно та основно, як саме тут, де вона виступає серед боротьби про буття у цілій своїй наготі. Фантаст-романтик прочунав і враз найшов відвагу глянути в очі майбутньому.

Так, на довгі роки закріпився в Європі стан поневолення народів. Визвольні змагання замкнулися в душах та серцях одиниць, невідомі, часто й байдужі загалові нащадків Мазепи, а страшні володарям заграбленого тільки, як сонний кошмар...

А таки се, що сталося, було ще найкраще з усього, що могло статися. Удар, завданий Заходом Сходові, влучив тільки верхню води; глибінь-імперія не розпалася, а всі творива забірчої політики корсиканця падали слідом за упадком його замислів.

Ось паде й Польща!

Неопірно насувалося порівняння між обома споконвічними ворогами руського племені саме тепер, коли деспотизм у масці ліберального масонства або національної романтики водив за собою на прив'язи мільйони. Росія — се деспот, Польща — се галапас. Боротьба з деспотом куди більше чести принесе борцеві, чим борикання з противним, нахабним паразитом, який чужою силою та трудом доробитися бажає значіння. Грабіж куди краща крадіжи, насила куди щиріша клевети, ложі, облуди. Тому слід впертись у святу землю батьків, перетривати врем'я люте і ждати чергового удару історичної справедливості, направленою у серце деспота. Враз відживе тоді усе те, що спить під снігами поневолення, а що зігнило би безповоротно під липкою, вогкою поволокою відразливого галапаса.

У Слонімі, у головній квартирі Шварценберга, віддав Гнат свої депеші саме в сю мить, коли маршал дізнався про наступ московського генерала Сакена на корпус Ренієра під Білостоком. Адмірал Чічагов, який вів дунайську армію цесаря Олександра на лінію Березини, полишив був Сакена проти правого крила «Великої армії», щоби він задержав його на собі й не допустив австрійців та саксонців до участі в рішенню судьби Наполеона під Борисовом. Рівночасно з Гнатом наспіли ад'ютанти генерала Ренієра та маршала Сен Сір; перший, давній знакомий австрійської квартири Ляйтгольд, привозив уклінне прохання про піддержку, другий — з рук герцога Бассано рівнозвучний приказ ампрера.

В виду сього все ждало на слідуючий день виступу у похід настрічу «Великій армії». На превелике диво, одначе, маршал попрохав за собою графа Кольоредо та Гната і, відбувши з ними довшу нараду, таки тої самої днини видав приказ зігнати з поля московські чати, а там і вдарити усією силою... на Сакен.

— *Nous avons l'ennemi devant nous!*¹ — заявив герцог не без злоби ад'ютантові генерала Сен Сір. — Оставляти його за собою — се був би *un absurde militaire*², на який вільно пускатися ампрерові Франції, та ніяк не ялося йому, звичайному генералові австрійського кайзера.

Сю відповідь Шварценберга прийняли всі з незвичайним задоволенням, бач, нікому не всміхався похід у непролаз-

¹ Перед нами ворог!

² Військовий абсурд.

них сугорбах крізь безлюдні бори півночі. Дехто розумів навіть, до чого маршал, та ніхто не смів про се говорити, а граф Кольоредо усміхався тільки приязно до офіцерів штабу і вів голосну розмову про сподіваний весною мир.

До вечора мало не всі відділи були в поході, канонада гуділа грімко, а скоропадна пальба крісів переливалася сюди й туди, ніби пожежа у тростнику. Вивантажені вози обозів дудніли, ідучи за військом, а хмара чорного вороння з противним криканням проводжала довгі колони сірих плащів та високих чак. На брудні, мервою та гноєм вистелені вулички містечка вироїлася жидова. Тисячні толки про причини та наслідки виступу австрійців понеслися між товпою. Ще недавно був тут адмірал Чічагов, зелені мундури, гуртки українських козаків крутилися скрізь, а ось тепер із усіх хат виходять білокабатники, що викрикують та кленуть на сімох мовах. Що ж буде далі? Як те скінчиться? Хто буде паном у городі? З городського дому раз у раз виходили у суто польських строях члени міської та повітової управи з оживленими або зажуреними лицами. На площі біля фари роздавали підофіцери зброю між місцевих ополченців, які мали обняти службу безпеки намість виступаючих у похід військ. Словом, діялося щось небуденне, велике.

З вістей, які привозили зі світа всевідучі жиди, всі знали, що положення «Великої армії» далеко не таке світле, як читалося у бюлетенях головного штабу; усієї правди не знав, одначе, ніхто, навіть герцог Бассано, заступник і alter ego¹ ампрера у Вільні. Не дивно, отже, що Гната, як тільки вийшов від маршала, вмить обскочив цілий ряд міщан та багатих жидів, які прохали його до себе на квартиру.

Гнат не дав себе, одначе, намовити і станув у заїзді, у малій кімнатці, куди й велів собі подати вечерю. Саме кінчив їсти, коли, не стукаючи у двері, з незвичайним у нього поспіхом увійшов Кранцберг у службовому однострою з шарфою.

— Здоров, брате! — закликав і з усією щирістю, на яку могла здобутися його холодна вдача, стиснув руку Гната. — Я до тебе з ділом. Ось гроші від графа та ще й отсе!

Тут передав йому малу коробочку та великий зверток урядового паперу.

— Що се таке? — здивувався Гнат.

— Се патент на капітана і ордер, братчику! Ордер неабиякий — Марія-Тереза за воєнну заслугу! Давай, піділлєм його як слід. Гетка, Гетка!

Прилизана голова Гетки всунулася крізь двері:

¹ Друге «я».

— Цу бэфель, гер оберст!

— Вино приніс? Де воно?

— Зде!

У кімнатку всунув Гетка кіш із пляшками та піднос із закускою, чарками, тютюном та люльками, а по хвилі на приказ Кранцберга приніс ще каламар та погане гусяче перо.

— Як же се можливе, щоб ти приносив мені аванс, раз я подався у відставку? — питав Гнат.

— Ба, ми,— тут довгий, худий Кранцберг випнявся по змозі черевом уперед,— ми дуємося, нічим перевертень Моро, коли його Меттерніх поклепає по плечі, дуємося, бо хотяй ми і не маємо ніякої офіційної функції, то на ділі саме ми, а не маршал заступаємо тут високу особу цісаря Франца. Усе, що зв'яжемо чи розв'яжемо, одобриться у Відні, тож як тільки ти виїхав, до канцелярії корпусу пішов приказ із відповідною інструкцією. Вийдеш у відставку сотником, ось і все. Дома, певно, где на тебе відправа, а тут маєш зворот коштів подорожі. Будь ласка, напиши посвідку!

— Але ж я дістав був потрібні гроші ще до виїзду!

— Ну, ти видав їх, отже, тобі належиться винагорода і зворот. Розумно?

— Ні!

— Так бери, не розуміючи, а як підпишеш, то я тобі поясню, як-то воно є і чому. О так, гарно! А ось се гроші!

Подав Гнатові зверток високоциферних банкнотів, а сам вписав суму у посвідку.

Несподівані дарунки й відзначення збентежили Гната до решти, так що він щойно по добрій хвилі насилу скермував свої думки у правильне русло логіки. І ось, зіставивши останні події, дійшов до висновку, що йому платять як шпигунові. За віщо ж дали йому стільки грошей? Чи за се, що бачив він там далеко на московському шляху? Чи, може, за се, що він «спрятав» із виду Венявского? Вправді, за такі вислуги не дають військових ордерів, але все-таки Гнат пожалів, що так швидко підписав посвідку, яка вже покоїлася у глибокому портфелі Кранцберга. Засміявся вимушено.

— Я послухав вас, гер оберст,— сказав,— послухав, не питаючи про ближчі подробиці та причини. Але тепер, будь ласка, поясніть мені все те як слід.

— Гм! Бачу, що в тебе знову рутенська чи шляхоцька бута стає навспинячки,— посміхнувся Кранцберг, наливаючи вино,— але, вибач, я добре знаю, що тобі по голові ходить, тому питаю: чи пив би я з тобою вино, якби у твоєму поведенні чи в ролі, яку ти відіграв, була хоч тїнь нечести?

«Се правда! — погадав Гнат.— Кранцберг стояв зависоко, щоби в'язатися чиїми-небудь приказами або бажаннями, хотяй би це були прикази чи бажання навіть графа або герцога. Сам факт, що він сидів тут та пив токайський нектар у його товаристві, давав запоруку незмінної приязни, приязни, яку цінили навіть на цісарському дворі». Повеселішав відразу, а й по лиці полковника промайнув легкий усміх. Він попивав і говорив далі.

— Та заки поясню тобі сі новорічні дарунки, ти розкажи мені, про що ви там без мене говорили у квартирі маршала. Я знатиму про се й так, та воно цікавіше почути оповідання з уст головної дієвої особи, а крім сього, для самого пояснення наслідків подій треба знати її перебіг по можности точно. Ось бачиш, я знав уже раньше, що ти дістав аванс, але гроші й ордер велів граф передати тобі щойно сьогондя після вашої розмови. Тим-то я й хочу її знати. Невже ж вона має остати в тайні?

— Гадаю, що так, і, доки життя мого, поза тобою не дізнається ніхто й ніколи, про що говорилося сьогондя у квартирі маршала. Мене, щоправда, ніхто не зобов'язував мовчати, гадаю, одначе, що генерали вважали зайвим пригадувати мені сю першу повинність тямучости. І саме тому, що ти, коханий, належиш до сієї нечисленної кляси двоногих ссавців, яких назвали вчені *Homo sapiens*, то і розкажу тобі все, як на сповіди, і з таким самим застереженням.

— Гм! Кажуть, що тільки ми, з аристократії, вміємо бути дипломатами, а тут не знаю, чи хто з моїх віденських сподвижників зумів би мені так ясно сказати: «Мовчи, якщо почувеш, та краще був би вчинив, якби не був питався».

Засміялися і попили. Повіяло знову давнім, добрим духом між обома.

— Князь Бассано, Маре,— начав Гнат,— прислав з Вільна депешу з приказом сейчас злучитися з дивізією Дюрют, вдарити на наступаючого Чічагова та принайменше здержати його біля Пружан. Якщо було б можна, то найкраще було б для усієї виправи, якби так його вдалося виперти на південь. Наслідком сієї депеші були усі ваші рухи останніх днів. Чічагов у свідомі своєї переваги полишив проти вас Сакена, а сам попер щодуху на північ, щоби відтяти відворот ампрерові. Сакен одержав від Кутузова такий сам приказ, як ви від Наполеона, а саме: щоби за всяку ціну не пустити вас туди, куди пішов Чічагов. І так уже Сен Сір, Удіно і Домбровські пильнують боків та задів центра. Сакен ударив на Ренієра, а сей вислав Ляйтгольда за підмогою. Саме на се надіспів і я з депешою. Усі ті подробиці вийшли з розмови, яку вели оба генерали під час, коли Шварценберг розвивав

із обгортки та розпечатував письмо. Він прочитав її, почервонів, мов грань, і подав графові.

— Радьте ви,— сказав,— радо послухаю вашої гадки.

Граф прочитав депешу півголосом, і я зачув (про що, впрочім, знав уже раньне), що увесь корпус має форсованим походом якнайшвидше зайняти визначене місце у боєвому фронті біля Борнсова. Кольоредо погладив свої шовкові «бачки» і звернувся до мене:

— Гер фон...

— Бибельський! — поспішився я доповнити, бо з прижмуреного ока догадався вмить, що граф бажає князеві показати, як-то моя особа є і була тільки звичайним ординансом.

— А, Піпельські! Отже, гер фон... Піпельські, скажіть мені, у якому стані є центр «Великої армії» і які замисли головної квартири. Надіюся, що маршал Бертъє поінформував вас про все, що треба знати маршалові та шефові його штабу.

Я поклонився і розказав у оглядних виразах усе, що бачив, а саме, що з усієї армії остало, може, вісімдесят тисяч мужа, з яких тільки ще, може, четвертину можна вважати військом, а все останнє — се недужі, ранені, каліки, мародери, які серед несказанних трудів та терпінь ідуть хресним шляхом зі Смоленська у Вільно без припасу, без коней, без гармат. Дух у армії остільки добрий, оскільки кожний волить умирати з крісом у жмені, чим подихати на шляху. Усієї кінноти набралось тільки шістсот голов, а то з офіцирів, які служать як рядові. Командують ними полковники як поручники та генерали як ротмайстри. Сам амперр іде не раз пішки, а штаб мусить раз у раз прохати між жовнірами дров для його костра. За армією тягнеться безконечний, непроглядний обоз, а в ньому жінки, діти, каліки та маса награбленого в Москві добра.

Та тут вмішався маршал, якому моє оповідання було вельми не по нутру.

— Як-то? А чому ж команда не забере в обозах коней під гармати? Все те, що чую, се просто неймовірне!

— Але правдиве,— відповів я з поклоном.— Жовнір, який краде і грабить, може ще бути добрим, хоробрим вояком, але такий, що вже награбив собі майно, перестає ним бути в одну мить. Він не бажає уже наражувати життя і радо глядить собі бічної дороги, щоби спасти надбане та поза всякою небезпекою розжитися на ньому. Так само деморалізується рядовий, якого у злиднях покидають офіцири, а тут саме одні поїхали передом, щоби якомога найшвидше вирватися з ледяного пекла, а другі пильнують не підвладних,

а підвод із добром. Серед такої армії, при двадцяти степенях морозу та цілковитій недостатці поживи, карність виключена. Ніхто не послухає зазиву, а впрочім, забрати обозові коні — значило би віддати в руки ворога тисячі французьких родин, жінок, дітей, слуг, які будьто йшли за військом, будьто ще здавна жили у Росії. На них-то обрушилася б уся злоба варварів, а на таке не згодився б хіба ніхто. Ампрер видав вправді приказ реквізувати всі зайві коні, навіть його власні для ранених та недужих. Так що ж! Підвода з розкішною посудю, златоглавом чи шовками куди цінніша якихось там німецьких чи португальських «камераців». Ранені остають на морозі, на ласці козаків чи волоцюг, а підвода їде далі! Хто допилить сповнення приказу, коли похід тягнеться милями? Щодо маршала Бертъе, то він, передаючи мені письмо, сказав: «Передайте се письмо герцогові і з'ясуйте йому, що наше положення над Березиною може стати,— тут зупинився і пригриз губи,— дуже важким, якщо з його боку не буде потрібної диверсії». Тільки й усього!

Коли я скінчив звіт, герцог Шварценберг не відповідав довгий час нічого, тільки губи дрожали йому від внутрішнього схвилювання. Вкінці сказав:

— Нечуване, страшне, неймовірне! Де ж ділися сі припаси, якими вкриті були весною всі шляхи?

— Се знає Бог, доставці, а дещо і козаки! — відповів я.— У «Великій армії» легше про кусень людського м'яса, чим про горнець рижу.

Та тут кинувся маршал.

— Що ви таке, поручнику! Стоїте перед зверхниками, тому не верзїть дурниць!

Я озлобився і кажу:

— Знаю, світліший, що так є, і тому говорю тільки правду, за яку ось і моя порука. Впрочім, і поза службою між вашою могутньою рукою а мною нема ніякої запори. Відвічаю за все, що кажу, бо в мене нема ніякої причини лукавити або скривати що-небудь.

— Се очевидне,— укинув тут Кольоредо,— що гер фон...

— Бибельський,— підповів я.

— ... Піпельські говорять правду. Тим-то й вам буде добре послухати приказів. Нагоду до сього дають вам саме інструкції Мюра чи там герцога Бассано, ну і прохання Ренієра. Всі ті письма тільки на сповид противорічать собі, а на ділі всі вони домагаються диверсії. Начнім, отже, від сього, що найближче, й вдаряймо на Сакена. Чічагов вернеться,— а принайменше повинен вернутися з дороги йому на підмогу, і ціль буде осягнена.

— Так, але якщо не вернеться, то «гранд сірме» над Березиною пропаде до решти. Так воно й буде. І ви, і я добре знаємо, що Сакен — се тільки вудка на наші два корпуси,— замітив герцог.

— Не ви, ексцеленціє, Божим провидінням, і не я, та оба ми — цісарські офіцири. Як такі, не можемо передвидіти у ворога такого абсурду, щоби, йдучи офензивно, оставляти за собою ворожу армію. А там, як би воно й не було, то завсіди втрата двадцять сімох тисячів війська для ворога — се неабияка полегша для ампера.

— Гм! Може бути,— покрутив головою маршал, і на сьому покінчалася розмова.

Фон Краңцберг не перепинював звіту товариша, тільки завзято смоктав люльку та пив вино. Вкінці вийняв люльку з рота.

— Дива розказуєш, брате, і я не дивуюся, що Шварценберг тобі не вірив. Граф Лівен мав рацію, а старший Шарнгорст теж. Все те є добре й корисне, але страшне.

Якийсь неартикульований звук видобувся з уст Гната.

— Ох! Не знаєш ти, брате, як несказанно підлою, низькою та поганою креатурою є людина! — закликав.— Усі кличі ідеалізму, усі романтичні зриви погубив я на сьому жахливому шляху. Та найгірше всього є се, що я сам став поневолі орудником сієї погани, бо завдяки мойому звітові нещасні, на смерть засуджені тисячі нуждарів не матимуть піддержки нізвідки.

Фон Краңцберг покивав головою.

— Так-то так, камерад, але ти почисли сі тисячі наших, які загинули ні за що на полях Італії, Німеччини, Австрії! Ти перепливи море сліз, розлите матерями, жінками та сиротами побитих, а зрозумієш справедливість історії.

— Ба, я бачив, як гинули вояки у битві, та мені не було жаль їх молодого життя, бо там боролися люди з людьми і смертю платили за смерть. А тут сліпе живло...

— Невже ж народи не живло? — спитав Краңцберг.— Невже ж вільно його визивати безкарно?

— Ох, ти не бачив сього, що я, тому базикаєш про якусь там відплату чи справедливість, а тут між тим...

— Не бачив я одного, не бачив ти другого, та все бачила історія, а вона любить дуже справно та точно зводити рахунки володарів і народів.

Гнат засміявся.

— Гадаєш? Ну, так, видко, ваша західна історія пильно студіювала християнську етику, а наша східна остала варварською під впливом східних чи західних варварів та північних деспотів. Вона і платить нам за кров мільонів хіба від часу

до часу фантомами волі... Та лишім се! Ось розкажи, що мав розказати передше.

— Правда, я винен тобі вияснення. Отже, як тільки ти вийшов, князь покликав ад'ютанта писати приказ, а граф, незвичайно вдоволений, післав мене за ордером та грішми до своєї квартири. Я приніс одно і друге і сейчас мусів виповнити грамоту. Опісля він сам поховав усе у коробочку та обгортку і велів передати тобі, кажучи: «Жаль мені, що у сього Бибельського нема з півмільона доходу, а то був би з нього першорядний генерал, міністр чи яка друга фігура. А так, ти знаєш, що наш цісар страшенно не любить, щоби хтось думав або стремів понад стан та майно. Тому перекажи капітанові, щоби зле не розумів мого поведення при маршалі. Воно краще, що його вважали тільки підрядною людиною і не підозрівали, що найважлишу місію у цілій кампанії сього року довів до кінця... поручник, і то всупереч волі володарів світа. Та, проте, йому належиться призначення хоч би від сих, що збиратимуть плоди його труду та славу його заслуги. Дарма, живемо в Австрії!»

Гнат двигнув плечима.

— Я не маю жалю, ні претензій, а що граф признає мою працю, так і я возьму, що дає. Тож ти передай йому від мене поклін. Сам не піду, бо і я гадаю, що краще буде, якщо князь не підозриватиме у мені довіреного відпоручника графа. Він, як кажуть, мимо свого йовіяльного вигляду, першорядний інтриган і дипломат, щось ніби Кутузов у імператора Олександра. Він догадався б умить, що мій звіт спрепарований навмисне, щоби роз'єднати його з ампрером.

— Правда, і тоді він небо і землю порушив би, щоби підтяти воєнну партію у Відні, а на сьому терпіла би вся держава.

— Так, у звіті нема ні словечка ложі. Усе правда!

Замовкли на хвилину і пили вино, доки нагло не засміявся Кранцберг весело і грімко.

— Ти чого смієшся?

— Заложися, Бибельський, що, мимо сієї приязни з Наполеоном, у майбутній війні начальним полководцем буде, певно, Шварценберг.

Гнат усміхнувся.

— Заложився б і я, та не маю з ким, бо оба ми одної гадки у сьому.

Не тільки на просторах Північно-Східної Європи осінь була довга й тепла. Також і у Східній Галичині літо вмирало поволі, наче жаліло людей, яких мала вхопити у ледяні обійми зима 1812 року. Поволі тільки в'яло та жовкло листя у дібровах, сірів моріг, червоніла бучина, золотіли берези. Раз у раз перепадували дощі, і в лісахросло безліч великих, здорових грибів.

— Буде на рік голод! — говорили старі, досвідні люди.

— Голод на рік або на сей рік пошесть! — пояснювали другі, і сих було більше. Бач, збіжжя зародило незвичайно, а всякий знає, що добрий урожай — се познака війни. Після війни бувають пошести, бо що грибам здоровля — те людям смерть. Вони ж з мертвого родяться, на мертвому ростуть, мертвечиною заносять, то й помір віщують.

Старий Луць теж гадав, що не добром пахне майбутнє. Аж ось одної днини лядндсдрагон, який возив письма з циркулу, привіз Гнатові відправу. Гер фон Бибельскі виходив у відставку сотником, а се дуже здивувало батька, який бачив його ще два місяці тому поручником. Він прийняв старого служачу дуже щиро, розпитував про всіляке, а лядндсдрагон, який, мимоходом кажучи, називався зовсім не по-благородному — Павло Кимак, вважав собі честю гостювати в хаті капітана. Старий Павло після неминучих оповідань про свої подвиги в Італії дуже кивав головою над теперішніми часами, а вкінці прохав Бибельського не розбалакувати сього, що саме бажає сказати. Луць обіцяв, а лядндсдрагон поправив вивоскуваного вуса і заговорив півшепотом, щоби не почувла Марія.

— Я, пане Бибельський, під Дего попав у неволю з цілою дивізією гренадирів, побував у Франції, Італії, Німеччині, тямлю ще похід генерала Альвінсі з 98-го року, але вже як підофіцер при депо в Олумуцу. Я вмів по-французьки та понімецьки ось хоч би стільки, скільки потребує вояк, ну і я добре навчився розуміти багато дечого, що коло мене діється. І бачу ось що! Ні з десятого, ні з одинадцятого, ні з дванадцятого року не пустили ні одного рекрута домів. Навіть таких, яких у дев'ятьдесятих роках були б узали хіба до тріпання дек, тепер «кунірують» на «гофі», аж тріщить. Всі, що вернули з неволі після 1809 року, мусять служити далі. Хотяй, як знаєте, нема вже в нас приморських провінцій, то число полків остало те саме. Все те вказує на недалеку війну. Щотижня приходять з Відня прикази до циркулу про коні, пашу, муку, м'ясо, додатковий побір рекрутів тощо.

— Ну, війна на ділі є! — укинув Луць.

— Ха-ха! Воно, бачите, війна тільки ніби є, але на ділі її ще нема. В мене є знакомий вахмайстер під Шварценбергом, таки наш, попович. Якось-то писав він листа про своє «поводжіння» при війську і каже, що ся війна — се тільки прихід для війська, а для генералів «кумедія». Війна щойно буде, і то не з Росією!

— Як-то? Се ж ясне, що...

— Ні, пане Бибельський, якби війна мала бути на Сході, то депо і вишкіл новобранців були би на Угорщині, у Чехах на Моравах, у Альпах, але ніколи тут. Правда, що 1809 року вся Галичина роїлася від жовнірів, Угорщина теж, але цілого Заходу пильнували тільки незначні відділи та місцеве населення. Тепер є навпаки, і тому гадаю, що пан сотник не дуже-то мудро робить, що покидає армію. У війні можна дослужитись...

— Кулі в лоб, між ребра або каліцтва на весь вік! А хоч би й ні, то наш чоловік і на війні вище майора не дослужиться. Полковниками, генералами, маршалами стають тільки німці, мадяри, чехи, але не ми.

— Ба, се ніде не написано, що пан капітан руснак. Хай підписується Vybelsky і вдає німця або чеха, та й готово. Так усі роблять.

— Мій син не є «всі»! У нього власна шкіра гладка, гарна, правдива; навіщо йому натягати чужу? Людина вчена повинна в нас перше всього дбати про своїх, а більше хісна принесе їм свій суддя, урядовець чи хоч би господар на селі, чим білокабатник.

— Що ж, і там наші люди живуть. Служать цісареві, державі,— відповів старий ляндрдрагон, ніби звиняючись.

— Хай служать, коли не слід панувати! — сказав на те старий Луць, бачучи, що мізок вояка вже не в силі піднятися понад зачарований круг чорно-жовтого абсолютизму. Він, бач, уже не затямив часів, коли-то сього ще не було, то й не знав, що воно може мати і кінець.

Старий Кимак не помилявся. Біля Чесного Хреста наслів до домінії наказ доставити новобранців до циркулу. Заворухилися жидки, посипалися хабарі, цілими ночами майбутні рекрути пили в коршмі на смерть. Вони неначе знали, що з сієї війни небагато їх вернеться домів.

Пан Венявскі раз у раз нараджувався з економом, котрих парубків повезти до прийому, а котрих ні, а клошниця Бондзинська продала у Станіславі дві фіри всячини, яку назносили їй зажурені батьки з села. Бо, правду кажучи, рішаючий голос у справі добору парубків мав ніхто другий, а вона.

Один тільки о. Рищинський не займався сими справами. Виймкове становище пароха в австрійській державі давало йому змогу держатися осторонь усіх надій, побоювань, гараздів та клопотів простолюддя; і він вповні користав зі свого привілею. Ні словечком не згадувалася на попівстві теперішня війна, ні гадки не було про майбутню, а співаючи «Тебе, Бога, хвалим», о. Рищинський з правила не знав, з якого-то приводу ординаріят наказує Богослуження. Зате друга річ впала на нього, ніби грім із ясного неба, і протягом години довела його до нервного розстрою. До Наталки приїхав богослов! Давній товариш, крилошанин з Юра, прислав його у Дитятин ненадійно, несподівано, і, наче бомба вибухла у реду-ті, все, що жило, втратило тямку.

Отець Рищинський дармо силкувався запанувати над звурушенням; воно так і кидалося в вічі всякому, хто бачив, як червоніло лице, дрожали губи та тряслися короткі грубі пальці старого.

— Єгомость з рекомендації його превелебности отця Т.? Так? О, тричі вітаю, тричі! Прошу у хату! Що ж, низькі пороги у простого попа, не пара каноніцьким салонам. Та все-таки чим хата багата... щирим серцем... тричі вітаю!

Богослов, сіроокий, білявий, гарний собою парубок, зрозумів, видко, як слід настрої господаря, бо поклонився, а навіть похилився до товстої руки о. Рищинського, ніби збирався її поцілувати, чим до решти завоював серце господаря.

— О, прошу не безпокоїтися моєю недостойною особою! — сказав найчистішою львівською польщиною. — Я ж так якби свій, бо привожу поклін від о. Т. зі св. Юра.

Увійшли до «салону», тобто у найбільшу кімнату, якої долівку вистелював ковер, а стільці та стіл були покриті червоним сукном. В куті стояла стара бержера, яку Наталка дістала була в дарунку від Анелі, а по вікнах у череп'яних глеках росло чимало гарно плеканих квітів на драбинках та прутиках. На стінах висіли у тонких, колись золочених, та вже почорнілих рамах всілякі мініатюри, шлюбні віночки отця Рищинського та його жінки і великий образ ченстоховської Богоматері, перед якою на довгому, у виді латинської букви «S» закривленому гаківі висіла скляна оливна лампочка.

Отець Рищинський засів до малого столика у кутику кімнати, де була «файчарня», тобто поставник з цибухами, коробка з люльками, чимала, зі стеатиту різана ваза з тютюном і в'язанка тоненьких смерекових трісочок. Пан богослов Гриць Капустинський, чи, пак, Гжегож Капустинський, сів біля нього, й оба стали накладати люльки.

— У нас, панедзею, папір дорогий та й не легко його дістати. Книжок теж нема, то мусімо помагати собі тріска-ми,— сказав отець Рищинський і гукнув за свічкою.

У сумежній кімнаті почувся ломіт, наче хтось пересував важку «виправну» скриню, а там у «салон» вточилася радше, чим увійшла, їмость зі свічкою в одній руці, а деревляним підносом у другій. На зеленій підставці ліхтаря лежали ножиці до обчімування гнотика, а на ланцюжку висіла перетичка. Пані Рищинська поставила одно і друге на столику, а там, узявшись кінцями пальців за широченну спідницю, поклонилася гостеві так, що аж чепець дещо перекривився на гладко причесаній голові.

— Ах, що за гості! — заговорила найсолодшим голосом, на який могла здобутися.— Що за гості! Вибачайте, ємость, що сейчас не принесла усього, що треба, але, знаєте, при великому господарстві людина не завсіди розпоряджає собою...

Вона поклала вагу на слово «великому», щоби висунути на перший план найважніший козир майбутньої гри.

— А де ж ділася Наталка? — спитав батько з нетерплячкою в голосі.— Хіба не може єйності заступити тут або там?

— О, вона в мене помічниця хоч куди! — хвалила мати.— Саме тому її й нема. Саме солить опеньки на тому боці.

— Ну, на сей раз звільніть її вже, пані. Ось гості маємо, а гість — перша особа в хаті! — рішив господар.— Хай принесе нам дечого прив'язати душу.

— Ох, я тямлю, я не забула! — закликала пані Рищинська.— Сейчас подам конфітури, воду...

— І жабу на зелено! Ха-ха-ха! Ви, ємость, гадаєте, що ми паненки чи діти? Дайте кухлик запіканки, кусень визини, вудженини, масла. Ще заки обід буде, все добро мине!

— За годинку, панове! — усміхнулася попадя і вибігла підтюпцем із кімнати.

По хвилі з палаючим лицем увійшла у кімнату Наталка з підносом, на якому вершилися усі замовлені батьком найдки. Богослов оком знатока обкинув кругло точену статть здорової, гарної дівчини, встав і з аттенцією поцілував її малу, теплу ручку. Здоровля, краса, сила так і промінювали з усієї появи дівчини й не могли не зробити вражіння на хлопцеві. Його лице аж пояснило від удоволення. З листів отця пароха, писаних до отця Т., виходило, що Наталка — се дівчина, якої одинокою прикметою є дукати, корови, коні та товстенька парохія у майбутньому. А тут бачив, що і без

усього приданого ся чарівна особа стїяла заходу навіть із боку «кончившого» богослова. Він помітно потеплів, розговорився.

— Бачу, що всечаснійший отець не тільки у вазонах квіти держать, а се чимала небезпека для мандрівного богослова.

— Ха-ха! — зареготався отець Рицинський, наливаючи горівку.— Так, се сам цвіт, та тільки без драбинки чи прутика. Проста дівчина, як тополя, а здорова, як «ридз». Ну, напиймося, а ти, дитинко, цокнися з нами!

— Дякую, не п'ю!

— А хай тебе Бог боронить, щоб ти пила. Ігі! Не пий, доню! Се погано, коли жінка п'є... Але випити чарку можеш сміло.

Пан Гжегож засміявся, стягнула і Наталка уста до усміху, але усміх випав кисло. Дівчина зрозуміла вмить, що зробила на молодцеві добре вражіння, і жах обхопив її всю. Як-то? Тепер, коли Анеля обіцяла...

Під першим-ліпшим предлогом вибігла з кімнати й оставила обох панів самих. Як тільки зачинилися за нею двері, оба глянули на себе, а світельця, які зайнялися в їх очах, та приязні усміхи сказали й без слів усе, що треба. Опісля розбалакалися довго й широко; на деревляному підносі швидко росла могилка попелу з люльок, у плящі показалося дно. Коли їмость покликкала обідати, веселе лице старого сказало й їй усе потрібне. Вона підсунулася до чоловіка і під час, коли пан Гжегож подивляв туалет панни, спитала півголосом:

— А щодо сього... ти знаєш... не зачіпали ви?

— Він і без мене все знає,— затер руки старий.— А впрочім, ми чимало балакали про вибачливість до молодечних вибриків та про стійність життєвого досвіду у майбутньої жінки. Хе-хе!

— Слава ж тобі, Господи!

За обідом пан Капусцінські хвалив наїдки й напитки, говорив дотепи, не завсіди добірної якости, але зате дуже річеві, і висказував при нагоді свої погляди на життя, у яких виходило, що він бере його з боку холодного вирахування, а не романтичної екстази. Старому аж душа вся раділа від його слів.

— Бачите, єймость, бачиш, Наталко, як розумно балакають пан Гжегож. Ти тут у закутині ростеш, то всіяке й моториш, чого ні пришити, ні прилатати. У твоєї Анелі завсіди якісь Гельйоїзи, Емілі, Вертери, чорт знає що таке, а тут життя йде другим ходом. Аякже!

— Вертера читала не Анеля, а Гнат...

— Аякже, так, так! — загремів батько так, що гість не чув останнього слова зовсім.

— Годі, всесеснійший, гримати на молодь! — заступився за Наталку богослов.— Заки цвіт видасть плоди, пахне і пестриться. Яка ж йому догана?

— Мм... так-то так, але тямучий огородник теє...

Тут стара поняла, що час уставати від стола.

— Пан Гжегож з дороги,— заговорила,— втомлені, змаргані, і ось я проведу вас у кімнатку, де зможете припочити як слід.

— О, стільки заходу!

— Нічо, пане Гжегож, ви в нас, як свої, просимо, розгостіться!

Стрілою бігла Наталка у сад, як тільки відвернувся богослов, та ще швидше поскочив за нею батько й ухопив її повне рам'я, мов кліщами.

— Пожди,— сопів,— ти кудя?

— У сад, пустіть, тату, болить! Чого вам?

— Постривай, кажу. Чи знаєш ти, що сей чоловік — се твій жених?

— Знаю, але він ще не освідчився.

— Саме тому я й за тобою побіг, бо ти завжди любиш вистрихнути якусь авантуру, і то саме тоді, коли її найменше потреба. Отже, знай, що скільки цибухів у мене, всі...

— Цур та пек! — спаленіла дівчина.— Чи ви не розумієте, що любов — се не купно-продажа у жидівській крамниці?

— Значиться, ти його не хочеш? — з'їжився отець Ришинський, як когут, що збирається до наскоку на індика.

— Не хочу? Як же мені про се думати, коли не знаю, чи він завтра або післязавтра не попрощається з вами щиросеречно, приобіцяє свято вернутися за тиждень... і поминай як звали. Ви, тату, кажете, що мені всілякі дурниці по голові ходять, а пригадайте собі, скільки-то пляшок вина мусіла я з вашого приказу ось таким Гжегожам виносити у тарадайку буцімто на дорогу та щасливий поворот?

Слова сі прохолодили гнів батька, та він все-таки не уступав.

— А чому ж то вони не вертали? — хрипів.— Чому? Скажи!.. Тому, що ти дулася, як сич, намість строїти приязний писочок до кожного. Вони погадали собі, що краще хай хто другий терпить примхи панської «губернандки», а вони найдуть собі де-небудь покірну, слухняну жінку без клопоту... Тепер війна. Від тільки літ забирає клятий француз рік у рік десятки тисяч молодих людей, так що далі треба буде дівчатам потурчитись, а дочку зможе видати хіба князь.

Тут отець Рицинський важко переводив дух і сопів, наче міх. Глум засвітився у очах дочки.

— Не бійтеся, тату! Попів не кличуть! — не втерпіла.

— Так, але кличуть других. Сидять дочки урядовців, купців, шляхти. В попів, сама знаєш, дочок гальма, а поповичі тільки ті безпечні, що на теології. Другі кривавляться на боєвищах і гинуть не гірше хлопів чи міської сволочі у білих кабатах та під корпоральським буком. Тому ще раз кажу: держи сього, що маєш, руками й ногами, тобі уже двадцять літ. Господи! Твоя мати мала уже троє діточок у сьому віці.

— А де ж вони, сі діти? — злобно, спитала дівчина.

— Га, що ж, Бог не дав, повмирало!

— Так не журіться, тату! Я своїх дітей доховаю всіх, хотяй їх може буде й менше.

— Проси Бога, щоби вже раз — та під вінець, то й сама збагнеш, як-то легко виховувати діти, а пока докладай усіх сил, щоби вийти заміж. Нагоду маєш...

— Що ж! Чи маю йому кинутися на шию? — крикнула з пересердям дівчина.

— Т...те, буває й таке, та тут і сього не треба. Ся ваша теперішня мода дає хіба доволі нагод підійти молодяка. Воно не раз неможливо і старому остати холодним при ваших горсах, газах та голих плечах:

— Тьфу! Стидайся, тату, таке базікати! А впрочім, якщо так одягнуся, то сим його зовсім відстрашу, бо він погадає, що я модна паня, а йому такої не треба?

Лишила старого ні в сих, ні в тих і побігла у глибину саду. Зайшовши у куток, де серед густої бузини стояла лавочка, дівчина сіла і перш за все виплакалася. Вона ось уперше бачила себе зависимою від невимомлимого, хотяй і неписаного закону-традиції попівських родів та відчувала, як дорого приходить ся оплачувати всі користи, які плили з виїмковости положення духовного стану в державі. Вона тямала, як-то раз, коли ще була підлітком, батько її та мати славили попівський побут, а батько особливо любив змальовувати всі його користи Гнатові й Орестові, щоби побудити їх до більших зусиль у школі.

«Ніякий стан,— казав тоді отець Рицинський,— не дає стільки независимости, гаразду, спокою та солодкого безділля, що наш. Священик у парохії — се другий дідич, бо і йому мусять мужики вислугуватися за церковні повинности. Управа ґрунту не коштує його зовсім, він тільки збирає плоди праці чорноробів. Ні більшої драчки, ні високого податку, ні кватирунку, ні бранки. А якщо священник уміє жити з двором і у свій час принесе чолобитну дідичеві чи

дідичці, примінюється до їх бажань та примх, так з сієї приязни більше йому буде користи, чим із власної праці. От хоч би право випасу яких десятиох волів у панському лісі — се маєток! Панові жменя трави не стоїть нічого, а священникові принесе такий випас придане для дочки або кошт виховання сина у школах. Тому треба йти слідами предків, піддобрюватися, кому треба, то буде добре і панові, і попові, і їхнім нащадкам. Так бувало і так повинно бути завсіди. На сій системі вирости численні священничі роди в Галичині, опанували неподільно духовний стан, стали шляхтою серед схлоплого руського народу, а що за сим іде, мусять повиноватися і самі неписаним законам сього стану».

Такі слова чула Наталка не раз і не два з уст батька. Та небагато робила собі з них. Всі поуки матері, тіток, свояків мали той сам підклад, всі закиди, докори, лайки вказували на нього, як на божище, во ім'я якого падали на неслухняну дівчину терпкі, гіркі, злючі слова. Таких слів не сказав би і ворог ворогові, такого холоду, безпощадности, просто фанатизму годі було найти й між старозаконними жидами у відношенні до вихрестів. Проклін усім, що ломлять сю завітну згоду духовенства з правлячими кругами, а в'яжуть його з хлопом.

Проклін усім, що виломлюються з-під рішальної влади рідні та її інтересів і сміють мати власну волю, почування, стремління. На сьому-то розсварився батько з Гнатом, з сього приводу розбилася зв'язь, яка зі самої природи річи мусіла нав'язатися у майбутньому між нею а ним. Тепер навряд чи таке нав'язання ще можливе. Вправді, Анеля обіцяє всіляке, але чи щиро? Чи послухає ради Гнат?

Довго сиділа Наталка під бузиною, доки діймаючий холод при заході сонця не нагадав їй, що треба лагодити підвечірок для гостя. Ніколи ще, може, так нерадо не йшла вона до гостей. Ніколи не почувала себе так дуже жертвою попівських традицій, як ось тепер. Правда, пан Гриць Капустинський був гарним хлопцем, і се облегувало чимало її судьбу, та все-таки під примусом і мід гірчицею задихає. Бо, всупереч усій традиції, одно не давало дівчині спокійно примінитися до родинних «конечностей», а саме: зовсім відмінне поняття про прикмети майбутнього її чоловіка. Надто, бач, великий вплив мав на дівчину Гнат, щоби вона могла так швидко викинути зі серця усе те, чим жив він. Він був завсіди заступником погорджуваного хлопства, говорив хлопською мовою, чимало знав сказати про минувшину рутенів, а навіть раз читав книжку, писану зовсім по-нашому, без церковщини та тяжко зрозумілих, довжених слів, а таки чисто по-хлопськи. Він вважав, що духовник

повинен стати учителем мужика, давати йому провід не тільки в церкві, але і так, дома, в полі, в хаті. Батько сміявся з нього, потім злостився, кажучи, що навіть багаті польські пани нічого такого не роблять, а піп на доробку про таке й думати не повинен; але все-таки таке подобалося дівчині незвичайно. Вона, бач, виховалася була при дворі і розуміла знаменито, чим дишуть дідичі на людей не їхнього стану. Сю їх зневажливність, погорду, а навіть ненависть відчула вона не раз сама, а ріжниця уродження чомусь-то не промовляла їй до переконання. Вона була надто молода і мірила людей ще лиш імпульсом, а не рефлексією.

Та, проте, мимо сих усіх міркувань, споминів та жалів, Наталя ішла домів. Що ж при вінчанні люди плачуть, хотья по волі побираються.

XVI

Слідуючі чотири дні були для отця Рищинського часом несказанної муки та ненастанної напруги. Показалося, що молодий пан Гжегож є першорядним господарем і розуміється, як ніхто другий, на збіжжі, городовині, товарі та дробі, а навіть на пасіці й саді. Даром намагався отець Рищинський закрити перед його бистрим оком всілякі недомоги хазяйства, яких тільки буває на кожній «ерекції». Молодий Капустинський знав добре, що парох господарює не на своєму та що після нього приходить звичайно чужий. «Єгомості дзвонять, їмостечку гонять!» — казала поговорка, тож, як нікому з-між священників, так і отцю Рищинському не виплачувалося дбати про вигоду чужих йому наслідників. Тим-то будинки валилися в багато місцях, плоти падали й розкрадалися на підпал сусідами, садовина вироджувалася й ниділа без догляду, у стебник затікало. Тільки стайні були як слід, товар гладкий і ситий, а шпихлір сухий і повний.

-Богослов живо зайнявся переглядом господарства, і отець Рищинський не зчувся, коли на спілку з ним уложив план загальної відбудови усього поруйнованого принайменше на яких тридцять літ. На такий менш-більш протяг часу обчислили оба вони потребу обнови для одної генерації.

— Все те гарно, пане Капустинські,— сказав укінці, зітхаючи, господар, воно правда! Віднова така не стояла б мене багато. Матеріал дармо з двора, робітник теж, кілька поклонів старому Венявському, малий хабар Бондзинській — та й усе поладиться. А тих там кілька ведер горівки та дві-три музики — се був би одинокий випадок. Так, так, все те правда, але скажіть мені, для кого маю я все те робити?

Орцьо рішив перенестися у Перемисчину, мабуть, там у нього якась дівчина на приміті, а хоч би й ні, то я з ним не погоджуся ніколи. Він надто шибайголова і, правду кажучи, на село не годиться. Йому би у місто на катедрального сотрудника тощо, а тут мою працю возьмуть чужі.

— А панна Наталя? Невже ж у неї теж на приміті якийсь нетутешній? — спитав богослов.

— Хрань Боже! — аж підскаочив отець Рищинський. — Правда, їй колись всілякого забагалосся, та, слава Всевишньому, вивітрило і ні їй, ні нам шкоди не накоїло. Знаєте, одначе, що судьба дівчини зависить не від неї, а від волі її судженого — чоловіка. Тому й я пильную тільки сього, що моє, і тільки досі, як довго я тут, а після мене...

Тут старий махнув рукою. Богослов усміхнувся.

— А може, таки добре було б на всякий случай, — укинув, — се вельми любо бачити дбайливість батька не тільки про се, щоби видати дочку заміж, але й про доробок зятя.

Бистро глянув старий на молодого.

— Га, коли кажете, то добре! — сказав поважно спроквола. — До других жнив стане новий паркан із дощок, стодола, шопа і стебник. Уже сієї весни очищу сад, а там буде, що Бог дасть!

За обідом богослов так дуже надскакував Наталці, що отець Рищинський не тямився з радощів, а їмость, видаючи нові засуди смерти на дріб та на цицькове паця, сказала до дівки Тацьки.

— Бачиш, Тацько, вісім когутів та шість качок вже пішло тее... але сим разом, дасть Біг, не даром.

І набожно перехрестилася на церкву.

Тим часом після полудня скоїлася подія, яка відразу рішила справу в користь замислів отця пароха. У сусідньому Бокові помер священник, і парох Дитятина одержав від декана обіжник явитися на похорон. З обіжником у руці пішов він з місця до богослова. Застав його біля Наталки у «салоні», та, проте, перепинив їх, мабуть, інтересну розмову і виправив дочку до кухні.

— Вибачайте, молоді, що лізу між вас! — начав. — Вам-то куди миліші всякі солодоші у слові та ділі, в умі та помишленії, але ось се діло, яке не терпить проволоки. Ходить про се, чи ви, пане Григорій, не поїхали би зі мною на похорон до Бокова. Тамошній парох... вічная йому пам'ять! Молодий чоловік, ще й п'ятьдесятки не мав...

Богослов умить зрозумів, у чому річ.

— Се чиї добра? — спитав.

— Венявского! Знаменита адміністрація для зятя, а для мене та старої парохія на старість. Правда?

Два дні після похоронів у Бокові та після довшої розмови отця Рищинського з паном Венявським пан Гриць Капустинський зовсім формально освідчився про руку Наталки. Його, розуміється, прийняли, а отець Рищинський, виладувавши як слід «кабзу», поїхав у Львів до св. Юра «уложити» діло з обома парохіями у консисторії.

Тим часом богослов, живучи під одною кривлею з дівчиною, пізнавав її щораз то краще, і згодом усі сумніви, які могли насунутись із огляду на сплетні сусідок та сусідів, пощезали безслідно. Він був, бач, досвідним та тямучим «аргонавтом» і оцінював вповні не тільки користи, які давало йому майбутнє подружжя, але й усі прикмети самої дівчини.

У неї найшов чисту, непопсовану, імпульсивну вдачу сільської дівчини, підкрашену тільки дещо панським вихованням, та зате без панських витребеньків, примх та гнилі. В її душу глибоко вросло почуття дівочої чести, до якої стільки ваги прикладали руські рідні. Вправді, Анеля сміялася завсіди з «парафіянщини» Наталки, одначе все-таки сей роковий крок, який веде дівчину поза її суспільний круг,— се не легка річ, і вона не зважилася на неї. Пустивши Анелю на той бік, вона, може, не раз завидувала їй та всім, що раділи розгульним життям великосвітової розпусти, нестримним ужиттям молодечих сил, свободою від усіх законів завітної моралі, але... сама остала по сьому боці. Одно тільки було у вдачі Наталки, що непокоїло молодця, тим більше що не розумів приводу. Бували хвилі, коли з усієї появи дівчини так і віяло на нього холодом, не сим противним, ворожим холодом неприхильности або відрази, а якимсь другим, що глядить на близьку людину зі смутком та, зітхаючи, каже: «Жаль мені тебе, бо тобі зле зі мною, але й мені не рай!..» Такий холод буває у людей, задивлених у якусь далеку мрію, у нездійсненне бажання, у втрачений рай. Богослова незвичайно хвилювала ся загадка дівочого серця, даремне, одначе, питав він її про сю незнану закутину її душі. Наталка зі здивуванням гляділа на богослова і здвигала плечима.

— Вам приверзлося, пане Григорій! Не завсіди можна бути веселим. Постійна веселість томить і вичерпується, а тоді і прохолонеш.

Може, се був викрут, а може, і правда. Сама Наталка не була б у можности дати ясної відповіді на се питання, бо й сама не знала, чи бажає чого другого її серце, чи ні. В крузі попівської сім'ї не було місця на глибші почування та пристрасти. Тут усе розвивалося, наче з клубка сірих ниток, рівним, утоптаним шляхом побутової буденщини. Тут, то там

вибухало, вправді, деколи полум'я, та гасло швидко задля недостатчі поживи. Скрізь жило поруч себе кілька генерацій, щонайменше три, а всі досвіди якої сотні літ відбирали зривам та стремлінням одиниць в успіх або в тривкість здобутків. Одно було тривке та вічне — се саме ся проста, сіра стежка «по сьому боці».

Львівський «аргонавт» не розпалив у серці дівчини любови. До сього був він заспокійний, захододний, запересічний. Не було, одначе, причини його й не любити, а була конечність іти заміж; тим-то і найтривкіша основа співжиття була дана, тобто вирахування та обопільне порозуміння. Правда, при спомині темного лица Гната, його палких очей, поведінки, іскор його умової бистроти та розмаху думки не раз обхоплювала дівчину туга безпросвітня, глибока, як рідна, сестра, схожа на розпуку, — так що ж! Не було ні одного слова, ні одного погляду, який міг би запалити назбираний пальний матеріал пристрасти. Тим-то й вона не вибухала, а у дрібному дощикові осінньої сірини звільна змінялася у спомин, про який кажуть на старости літ: «Так, я знав її чи його... гарна се була людина! Так що ж! Не так пішло життя, як декому бажалося... ось і все!»

І не кажуть старі сього, що се була ся, у сірині буденщини загублена пристрасть, сей рай, а може, і проклін усього їх життя...

З того часу події йшли швидким ходом з огляду на се, що після Різдва мала відбутися ординація у Львові. Треба було також подбати, щоби заздальгідь захопити Боківську парохію, тим-то й уся «резиденція» змінилася до невпізнання. Приведена зі Станіславава шваля шила «виправу», отець Рищинський їздив двічі до Львова, їмость приймала рідню «пана молодого», яка приїздила на обзорини. З давно призабутих припасів видобуто увесь словник облесних слів, зворотів, усміхів, пестошів та притворної товариської чемности. Бач, ще тільки около тижня було до латинського Різдва, а несповна три — до руського, після якого мало відбутися вінчання.

Зима була незвичайно туга. Найстарші люде не тямили уже в грудні таких снігів та морозів. Звичайно аж у січні розсідався на скованій ледами землі всемогучий мороз, збивав убійчим подихом тумани сухого білого снігового пилу та, ніби голками, колов лице невчасного мандрівника. У сьому році після дуже теплої осени уже кінець жовтня приніс нагло і ненадійно сі січневі гаразди. Ніби черепаха, село засклепилося у своєму тісному крузі. Супроти лютого спільного ворога єдналися злиденні халупники, збиралися вечорами, а то і спроваджувалися по дві-три сім'ї до одної хати,

щоби хоч звірячим теплом тіл уможливити собі взаємно перебуття найтяжчої пори. У кого було доволі опалу та припасу, сей увесь день сидів на печі та дбав тільки про се, щоби не вигасло спасенне жерело життя ні на хвилю. Немалою мукою для мужиків була ще й відбудова будинків на приходстві, до якої отець Рищинський забрався не жартом. Готовий матеріал треба було привезти з ліса та притісувати на морозі. Зате був при сьому і зарібок у виді зерна, гороху, сухарів, капусти та горівки — сеї одинокої розради серед безпросвітних злиднів, недуги та смерти... Бо у зв'язи з морозами половина села злегла на простуду, а слабші діти вмирали, як мухи...

Саме серед сих заходів та праць, коли здавалося, що весь світ забув про загублене у снігах село, нагло усі уми порушила зовсім неправдоподібна вістка, що Гнат Бибельський вернув зі Львова домів на свята. Вернув у цивільному одязі, але всі знали вже, що він авансував на капітана, а швидко дізналися, що привіз і ордер. Нечуване! У цілому окрузі не було, вийнявши пана генерала бригади, полковника та трьох-чотирьох офіцерів, ні одного «декорованого» чоловіка, а цивільні з ордерами бігали хіба по Львові. Тут, у Богом та людьми забутій Східній Галіції, таких птиць не видав ніхто.

Мужикам сей приїзд був байдуже, та бибельська шляхта, попівство і двір живо зайнялися подією і враз заговорили про зовнішній світ, про війну на Сході та про прийдешню весну. Здавалося нагло, що на засніжені ліси та невеличкі бугорки хвилистого поземелля кладеться далека велетенська тінь, ся сама, що там, на Заході, затемнювала кругозір усієї Європи. Імення Наполеона у неймовірних перекрученнях завітало на уста всіх, навіть мужицькі майстри у отця Рищинського забалакали про нього.

— Навіщо роблять собі егомосьть видатки? — питали отця Рищинського. — Прийде Пуліон, прожене вас, а нас віддасть панам так, як було ще до Австрії. Пропаде ваша «праца» нізащо. Ви краще продавайте, що можете, щоби хоч гроші були на чорну годину.

Даром злостився отець парох, повчав, сварив та попитував про жерело сплетень. Зі злости на поуки панотця не робив собі ніхто нічого, бач, надто далеким оставав був досі священик від громади, щоби міг мати у неї вплив та значіння. Про походження спліток теж годі було дізнатися чогось певного. Всі чули їх та вірили у них, хоча й усім було байдуже, відкіля вони. Питані щонайвище вказували на другого такого самого, як і вони, а на сьому кінчився і допит.

Рідня пана Капусцінського привезла була, вправді, вісти про побіди ампера у Росії, одначе до приїзду Гната ніхто політикою не займався.

Наполеон, майбутнє Європи, Австрії, Польщі, Галичини було для всіх зовсім рівнодушне; усі жили, наче на самітньому, у безмежжі Тихого океану загубленому острові. Аж відколи вернув Гнат, усі ті питання виринули знову, щоправда, тільки у зв'язи з його поїздкою.

«Куди їздив? Кого і де бачив? Що привіз? Що задумує? Чи буде женитись, чи ні, а як так, то з ким?» — Ось такі запити хвилювали уми, і шляхта бибельська зчаста відвідувала старого Луця, а на кожного, хто вертав із хати над Вікном, ждав уже дома десяток сусідів та сусідок зі сумнівами, обавами, запитами.

Найбільше, одначе, схвилювалася Наталка. Вона в першій хвилі на вісточку про поворот Гната сплотніла уся, а там кинула все й побігла на горище. Добру годину просиділа тут на мішку фасолі, доки не заспокоїлася дещо й не ввійшла між гостей. Тут отець, Рищинський розказував богословові про Гната. На превелике здивування, заявив богослов, що чував уже про Гната від вояків, які повертали домів після кампанії 1809 року.

— Се мусить бути дуже тугий та тямучий чоловік! — сказав. — Вояки слів не мали для нього, а тепер бачу, що се мусить бути й неабияка голова.

— О, так! — докинула пані Рищинська. — Мені завсіди було його жаль...

— Жаль! Чого? — остро спитав о. Рищинський.

— Жаль, що бокує від двора та від нас! — отямилася червона, мов грань, їмость. — Скажіть самі, що має робити молодий чоловік, який не має ні рідні, ні зв'язей між священством? Він стає чужинцем між своїми і пропадає для них і для себе.

— Ба, видко, священство не вміло собі його приєднати! — їдко завважила Наталка.

— Певно! — гримнує батько. — Просити треба вельможного голоп'ятника, щоби зволив ласкаво помогти нам виїсти се, що при Божій помочі і самі здужаємо. Правда? Давай ти ще проси! Невидацьчина!

Наталка почервоніла і замовкла, мати двигнула плечами, мовчав і богослов. Він умить догадався, що між Рищинським а Гнатом мусіли бути якісь давніші зносини та що ся зв'язь залишила слід і у ворожому настроєві батька, й у серці Наталки. На щастя, не догадувався зовсім, що одно слівце Гната могло розвіяти всю його життєву програ-

му, і то так, що вже ніяка сила не позбирала б її докупи. Не знала сього й сама Наталка, та все-таки передчуття ніби близької бурі наповняло її непевністю. Вкінці, коли одного разу отець Рицинський з богословом поїхали у Боків, вона, закутавшись, вийшла крадьки з хати і через цвинтар побігла просто у посілля Бибельського.

Була чудова, соняшна, морозна днина. Верхня непорочно-білої пелени снігу блестіла сяєвом кристалів, наче брильянти, насів ожелест на безлисте гилля дерев та кущів і надавав навіть найтоншим прутикам ширину валянсієнської коронки. Місцями темна кора підкрашувала кришталевий філігран, наче темнаве тло східний орнамент, а все те купалося у повени золотого світла, яке видвигало усі подробиці рисунка, відзначувало всі закрути, висвітлювало усі тіни. Ослонивши очі рукою від яркого блиску, можна було сягнути зором далеко-далеко, аж до узлісся діброви, до боківського березняка та до велетнів Чорного ліса. Чисто та виразно виступали обриси усіх предметів, доки не притьмили зору сльози...

Мимохіть загляділася Наталка у сю картину лискучої краси, так величну, пишну, а так холодну. Тишина і холод, осліплююча білизна та чорні тіни, синє небо та сині рефлeksi у тьмавому вивозі — все те, ніби деталі, зроджені у геніальній уяві Божого мистця, чергувалося у свідомі дівчини, доки цілість не викликала на уста усміху: чудово, гей! А ось і у сугробах снігу закопане посілля Луця Бибельського. Перед зачиненою кузнею на непорочній пелені — ні одного сліду людської стопи; видно, старий не заглядав туди вже віддавна. Зате між стайнею, стодолюю, шпихліром та білою, підмальнованою хатою утоптала щоденна потреба стежечки, застелила їх мервою, сміттям, попелом. Опроче на обійстю не було нікого, тільки дріб допорпувався мерви на засніженому гноєвищі. Все те обкинула Наталка рівнодушним поглядом, та як тільки переступила браму, враз почула, що блідне. Ось за хвилину стане перед ним...

Ба, чим же ж був він для неї після цієї незабутньої дії чотири роки сьому назад? Наче краса весняного цвіту, що ось спить під вагою снігу, проминули ці хвилини, а і спомин заснув. Весною другі цвіти прийдуть, такі самі гарні, барвисті, запашні, такі самі, та не ті. Усі палкі погляди його соколиних очей, усі недоказані слова остали тільки спомином, про який не знать, чи радіти ним, не соромитися його перед собою та другими. Так, ніхто, навіть рідна ненька, не почує її сповіди. Хіба суперниця почула б її у нападі пристрасного гніву, а так... суперниці немає — Гнат у двір не заходив, відколи приїхав... Хіба Марія... ах, куди там! Чи якась там

покритка парою йому, ясному, світлому героєві великої війни? Сміх!.. А, поверх сього, їй все те байдуже! Яке ж діло їй до нього або йому до неї? Що батько колись моторив, те пропало, а між ними не було, прецінь, нічого. Навіщо ж хвилюватися їй перед його порогом, наче перед входом у судову салю? Пощо вагатися, бліднути чи червоніти?.. Гм! Як так, то навіщо було взагалі сюди йти?

Станула нерішено перед хатою й ось-ось завернула б була назад, коли на поріг вийшла служниця з цебриком.

— Пан дома? — мимохить запитала Наталка.

— Старий пан поїхав сьогодні досвіту до міста. До нашої ключниці прийшло якесь письмо, а вона з дитиною... то й не могла сама. Письмо привіз Йойлик від коморника чи як там. Тато її вмер, каже. Бо то, знаєте, паннунцю...

Служниця поставила запашний цебрик на землю, а клуби пари обдавали її стать, ніби жертівні дими Пітію. З-поза сих облаків летіли градом слова про листа, Йойлика, помиї, про парубка, що носив зимою поверх чоботів ще й солом'яні ходаки. Зразу виразні та голосні, переходили звільна у спокійний, одноманітний тон жіночого трайкотіння, що то ніби осінній дощ січе годинами, ненастанно, рівно, безбарвно. Слухала її Наталка, та не чула ні слова й не розуміла нічогісінько, доки дівка не змовкла й не зівнула на весь рот, при сьому вигнула взад грубо тесаний торс та випняла вперед великі круглі груди.

— Де ж Марія? — отямилася Наталка.

— Ключниця? А от плаче від ранку, а молодий пан...

— То молодий уже вернув? — вирвалося у дівчини, буцім-то вона сього й не знала.

— А є, є, паннунцю; дещо змарнів, потемнів від вітру та морозу, але здоров, як риба... Ага! — тут, видно, догадалася чогось дівка, хитро засміялася, прехитро, а там похилилася над запашною посудиною, вхопила її й понесла на гній.

— Прошу в хату, хі-хі! — зареготалася, відходячи.

Наталка ступила через поріг у сіни, зі сіней у світлицю, мов у сні.

Та у світлиці не було нікого, тільки старий шварцвальдський годинник цокав мірово на стіні, довгий маятник маяв сюди й туди, а разом із ним по білій стіні пересувалася там і сям довга тонка тінь. На печі мурликав Мацько, великий бурий кіт, а біля припічка у колисці на ремнях спала дитинка. У хаті пахло материнкою і було тихо, приютно. Мимохить спинилася Наталка й обкинула зором прибрані дешевими килимами та образами стіни, застелений обрусом стіл, мальований мисник та різьблені скрині, і щось ніби рукою здавило її за горло. Ось таке гніздечко куди краще, куди

більше бажане від попівських «гараздів» зі старими тендітними канапами, скрипливими дзигликами, рококовими комодами та золоченим гіпсом на рамах безглузких штихів. Цвіти у вікнах, над ними рушники... Коли-то Марія придбала те все? Видко, у світських людей краса та привітність обстанова й побуту ціняться вище грошей. Дивне!..

Недовго, одначе, займалася Наталка розглядом обстанова та розбором настроїв. Зі сусідньої кімнати доходили голоси: оден — жіночий, другий — низький, звучний, коханий... голос його! Живо повернулася туди Наталка та так і завмерла біля дверей, наслухуючи.

— Питаєте, пане, чого я плачу? — говорив жіночий голос. — Пізнати сейчас, що ви не жінка, не мати. Та я й не дивуюся. Ви тільки не знаєте сього, чого і я не знала ще недавно...

— Ні, не знаю, Маріє, а й тобі раджу забути усе непотрібне. Я дивлюся ось на події ясно і твердо, хочай зі щирою прихильністю до тебе та твоєї судьби. Батько, який проганяє від себе дочку, а ще й у твому тодішньому положенні, не стоїть і одної слезини. Богу дякувати, що помер без завіщання, бо був би, певно, відписав майно мачусі або якому спільникові. А шкода було би! Тепер пічнуться для покупців золоті часи. Континентальна система Наполеона пропала, а в Англії за останні роки назбиралися цілі гори товарів, яких не було кому продати. Усе те кинуть англійські флоти на берег Європи й віддадуть за кожду ціну кому-небудь. У нас зате ціни високі, від ряду літ не мали наші міста ні кави, ні чаю, ні цукру, бракло красок, сталі, сукна, бавовни, рижу, коріння. Купець-гуртівник відіб'є собі в один рік усі втрати. З другого боку, кам'яниця, склеп та магазини — се й без одної унції майно, бо воно потрібне всякому, хто бажає використати пригідну кон'юнктуру. Тому, якщо буде кому, то продай усе якому купцеві, якщо ні, то продай кому-небудь хату та магазин, а товар забери й перенеси у Станіславів. Там тебе ніхто не знає, нема чого боятися насмішок, докорів, то й можна начати нове життя. Навіщо ж тобі побиватися? Дістанеш у руки майно, не будеш уже тинятись по хатах ковалів та годувати безроги за ложку кислої страви та злиденні лахи з жидівських крамів. Даси своїй дитині потрібну вигоду, виховання, вивінуєш її як слід, перед тобою ось будуччина велика й відповідальна.

— Але темна, пане Бибельський, темна, як ніч. Що мені з гроша та гаразду, коли за все те не зможу дати своїй дитині навіть чесного імени, не дам батька? Дивуєтесь, що плачу, смієтесь, що носила їсти безрогам? Гей, я все життя не цуралася б такої праці, будь у мене чоловік-свинопас... Ось що!

Гнат не відповів зразу, тільки зітхнув, й аж по добрій хвилі його низький, лагідний голос почувся знову.

— Якщо тобі про се йде, то погоди, а ще не оден найдеться...

— Що за мої гроші покрие своїм ім'ям мій сором? Те хочете сказати, правда? — перепинила його Марія.— Ха-ха! Знаю, знаю, що не оден такий найдеться. Се ж зовсім до ладу, щоби на моїй глупоті та на злочині одного гульгья робив гроші другий. Знаю також, що таке вкінці станеться, і тому саме плачу. Бач, я бажала би не тільки імени для моєї дитинки, але і батька... батька! Розумієте мене, пане Бибельський? А таке бажання стоїть хіба сліз грішної матері.

Зі здержаним віддыхом слухала Наталка розмови. Зітхання Гната не уйшло її уваги. Що воно значило? Невже ж він таки... Гм! Обое молоді, гарні, палкі, під одною кривлею живуть... а ще й тепер, коли помер батько, вона матиме майно... Застукала.

— Просимо! — почувся голос Гната.

Наталка увійшла, та в сей мент почувла, як кров ударяє її хвилею до голови. Була б розірвала себе за се, та дарма! Раз вона у хаті, то годі й тікати. Ох, як проклинала вона сю хвилю, коли забаглося їй сюди йти!

Гнат сидів на кріслі у довгому турецькому халаті, з люлькою в руці, а на столі лежала розгорнена книжка, папір та щойно затесане перо. Перед ним по той бік стояла Марія й наливала молоко у горнятко. Ріг стола застелений був скатертиною, на якій лежала булочка, масло та сіль. Видко, Гнат щойно снідав.

— Добрий день панству! — заговорила дівчина звінким, та, може, дещо різким голосом, наче бажала затерти вражіння свого очевидного збентеження.— Бачу, я не впору!

— О, просимо дуже, зовсім ні! — зірвався Гнат жваво й моторно, як колись давно в часах гуманіорів.— Я після московських гараздів вважаю себе в праві спати до десятої години, тож щойно виліз із ліжка.

— Надворі страшний мороз,— сказала Наталка, наче звиняючись,— але що тато мали діло до пана Бибельського старшого, то я пішла на прохід...

Зайнялася, бо погадала, що її прохід не має ніякого оправдання, бо скорше чи пізніше викриється, що у неї нема ніякого діла до Бибельських, а що тоді? Після того, що сказала, мусів старий Луць при першій стрічній нагоді поспитати отця Рищинського про причину її приходу. Гм!

— Властиво, правду кажучи, то не батько, а я сама бажала порадитись у дечому пана Лукаша... я ж до нього, наче до рідного...

Її голос задрожав. Крізь сльози глянула на Марію, якої лице так і застигло у маску холоду та спокою, і тільки дещо зачервонілі очі вказували на недавнє схвилювання. У погляді Наталки змалювалася нагло дика зависть. «Ах ти, повіє! — казали очі дівчини. — Улещасш своїм горем м'яке серце мойого сокола, то він про моє й не запитає! Гей, розірвала б я тебе на шматочки та насилу устряла б на твоє місце, хоч би прийшлося опісля й піти шляхом, як ходила ти».

Вона ось уперше побачила сю гарну, мов статуя, жінку біля Гната. Гей, бачила вона його вже з другою, та в сей мент зрозуміла сама, що не Анелі здобувати серце такої людини, як Гнат. Куди їй до нього? Вона ж просто ганчірка, дрантя! Не такої породи буде жінка, якої треба йому. Ось така Марія, ось вона сама... Ах!

Нараз зрозуміла дівчина, що любить сього неприступного Гната більш власної душі, з усіх сил незіпсованого серця та молодого тіла і нікого не буде вже так любити. Несвідомість цієї любови була і приводом до авантури з-перед двох літ, а й тепер уможливила Капустинському зв'язати її зі собою словом.

Несвідомість ся закривала перед нею досі цілє стремління, а усвідомлене почування розбурхало тільки всі живлові зриви, всі похоти цвітучого молодого тіла, наповнило уяву палкими, душними картинами розкоші. А ось тепер сі зриви усвідомилися й показують їй... скривлену маску — карикатуру майбутнього сповнення... і регочуться!

— Бо я, бачите, маю десь після Різдва віддаватися, — заговорила якимсь дивним, наче не своїм, голосом. — Тому бажала ще з паном Лукашем...

Їй самій здавалося, що слова сі говорить хтось другий. Уся кров утікала їй до серця, ось-ось — і розірве його наглим приливом. В ухах гуділо, стукало у висках, а очі гляділи на гарному лиці Гната слідів якого-небудь схвилювання, непокою, жалю, досади. Уся духова сила дівчини була у сьому погляді її очей... Та бажаних змін не було. На уста молодця завітав тільки проминаючий усміх конвенціональної чемности, а десь, наче з-поза мряки чи з того боку незнаной шумної ріки, донеслися до її слуху слова:

— Прийміть, пані, наші щирі, сердечні gratуляції. Всі ми радіємо, що бажання вашого батька здійснюються ось за вашою згодою, значить, вони й вам по нутру. А се ми, люди, називаємо щастям. Нехай вам Бог дає з води, з роси...

І в сей мент почула дівчина, що омліває.

Кинулася Марія рятувати Наталку та швидко привела її до тямки. Гнат велів запрягти до санів коні, ті самі, що при-

везли його з-під Смоленська, і відвіз дівчину домів. Було се, щб правда, близенько, та і він, і Марія боялися, що дівчина могла би, йдучи, зімліти вдруге, а се могло би при такому морозі покінчитися фатально.

Коли вернув і засів до снідання, Марія спитала Гната:

— Чи ви знаєте, пане, чоґо вона сюди приходила?

— Звісно чоґо, до батька чи як там...

— Ні, пане, вона приходила сказати вам: «Диви, мене насилу видають заміж. Скажи словечко, а кину все й полечу за тобою куди хоч і як хоч, коби тільки з тобою!» Вона вас любить!

З острахом глянув Гнат на молодицю.

— Гадаєте? — спитав протяжно. — Се було би прикре!

— Не гадаю, а знаю! — усміхнулася злегка молодиця. — Вона прийшла поспитати долі, а доля ся була у ваших очах та устах. А що не найшла у них нічоґо, крім байдужости, тому зімліла. Вона принесла зі собою іскорку надії й гадала розвести з неї огонь, та іскорка погасла. Ви зломали її на довший час, а то й на усе життя. Бач, ви не знаєте, пане, жінок. Жінку збагне тільки жінка.

Довгу хвилю мовчав Гнат, заки спромігся на відповідь.

— Се правда, — сказав, — ластівки з гармати не вб'єш, тесля різбарем не буде! Куди мені до тонкостей почування та жіночих мрій? Протягом останніх трьох місяців бачив я страшні річи, чув ще лячніші, а серцем перетерпів всі несказанні муки конаючих тисячів. Моя уява повна дантейських дій, розпуки, смерти, нечуваних страждань, а вся пам'ять — се одна катівня для душі. Все те потрясає мною куди сильніше гарматних сальв із-під Асперну чи Ваграму і глушить усі інші згуки. Не дивуйтеся, що у шумі водопаду не почув я сопілки.

— Ні, пане капітане, — почувся у відповіди альтовий голос Марії. — Ви не любите її, ось і вся річ. Якби так спочували з нею хоч трошки, небагато, то сказали б були хоч одно слово не так, як воно вийшло. Була б появилася у вас хоч краплина зайвої крови на щелепах, хоч брижечка на чолі, хоч глумливий чи гіркий усміх на губах. І се було би вистало вповні. Так, так, пане Бибельський, для сього, кого любимо, навіть у тіни велетня найдеться місце на іскорку карлика пам'яти. Ся іскорка була би вам розрадою у безпросвітній темряві і ось тепер вам було би жаль її, а так...

Гнат устав з крісла і через хвилю ходив по кімнаті там і назад.

— Ми росли колись разом і жилися протягом многих літ, — заговорив вкінці, наче про себе, — та як тільки перестали бути дітьми, між нас, наче безроґа між цвіти, упхало-

ся її середовище, уся безліч судів, пересудів, вимогів та зобов'язань, уся безодня самолюбства та бруталної, нічим не покритої захланности, словом, уся славна традиція попівських родів. Ся традиція сильніша від смерти, темніша від тіни велетня, про яку говориш ти, Маріє, вона й убила чи там перерила нашу грядку. Цвіти погинули, остала одна непереможна відраза. У неї, у дівчини, видно, заціліло почування, бо ж її середовище — не моє, але в мене ні сліду не остало з усього. Нема навіть несмаку, розчарування, знеохочення, нема гніву, ненависти, огірчення. Не мій се світ, Маріє, і все, що з нього береться, не про мене шите. На сповид, щораз то більше людей зі світа попадає у попівські роди, але щораз туди попаде, те пропало безслідно для загалу, так як ні сліду не лишає після себе й увесь духовний стан, мій Боже! Він оден у нас, гельотів на власній землі, остав независимим, засібним, свобідним. З нього і тільки з нього може вийти колись зав'язок відбудови, відродження, усе проче — в неволі панщини, під корпоральським буком, у ярмі. А тут, між тим, поза становими справами чи поза личною наживою дарма дошукуватися під кольоратками — сердець. Для загалу се тільки кукли або... галапаси. Бажав я колись увійти до нього, внести туди світло та рух, начати у ньому се, від чого поставив його на землі Бог, і саме тому не хотів я дати зв'язати себе становими пересудами на ласку чи неласку середовища. Та тоді замкнулися переді мною ворота, я остав поза ними і тепер нема вже в мене змоги зробити що-небудь безпосередньо для білих негрів. Нас, світських, мало, й ми потопаемо у морі чужини безповоротно, безгомонно, безслідно; ходимо осібняком, наче жменя маку, кинена на великий тік. Для світського рутена немає місця у світі, духовні не пускають між себе цивіля, а й йому самому не було б життя між ними. Самітні ми, Маріє, серед нашого світа — і ти, і я... Ти — задля минувшини, я — з огляду на майбутню свою працю...

Довго гляділа Марія за Гнатом, коли відійшов. У її очах заблестіли ніби сльози, ожило на хвилину кам'яне лице, але тільки на хвилю. Зітхнула врешті і жваво прийнялася прятати зі стола посуду.

XVII

Тим часом Гнат кинув довгий цибух, передягнувся й, узявши коротку носогрійку, надів шапку і вийшов. Аж очі прижмурих від ярких рефлексів на білому снігу, аж запекло під повіками від промінів, та швидко привик зір до енергій-

ного світла, і Гнат пішов жваво дорогою в село, тою самою, якою щойно відводив Наталку.

Під час своєї виправи у Росію привик було до низької температури, тим-то й тепер не відчував холоду майже зовсім. Свіже повітря напливало у його легені благодатною струєю, оживляло його, піддавало розмаху й вводило у кращий настрій.

Так, без сумніву! Поза поневоленням «хлопом» не було рутенів на світі. Були, вправді, всілякі фон Зухери, були всілякі Бибельські, та одні не признавалися до свого народу, а сі другі були наче безлисте гилля у сніговій пустині.

Їх поява кидала тільки плохеньку тінь, якої на кілька кроків не було і видко. Ех, коби-то так у кожному селі була хоч одна рутенська сім'я незалежна, як сі священничі роди! Скільки світла внесла би вона під злиденні стріхи, у темні черепи товпи. Еміль і Софія, сі витвори уяви генія дореволюційної Франції, стали б оттут життєвою правдою. О, скільки змінився б і дідич у своєму відношенні до чорнороба, якби так мав під боком такого незалежного рутенського підпанка! Як швидко збагнув би такий пан, що він живе у законправній державі, а не у ворожій всякому ладові й законів Польщі! А так? Велетенськими кроками перемиряє Європу історія, а ймення її — Наполеон Бонапарте. Валяться престולי, вмирають сотки тисячів муштрованих людей, довженні ряди білих кабатів та барвистих одностроїв мережають весь світ, а картою Європи, наче діти, граються діти, які вкрали мамі ножиці та тнуть без розбору краї і народи, традиції і пересуди, правду і кривду історії. Змагаються живла, вказівка на годиннику поступу біжить, як скажена, від чертки до чертки, а в нас... отець Рициньський віддає дочку! А се важніше всього! Що ж зі сього, що не хто другий, а він сам, Гнат, був сим чинником, який надав напрям нерішучій політиці Австрії у часі, у якому навіть Меттерніх, Гарденберг, Бернадотте не знали гаразд, куди повернути дряві судна держав. Та за ним, за Гнатом, не стояв ніхто, не було навіть тіни нації... А, прецінь, такою тінею міг би бути оден свідомий стан, як ось у поляків частина шляхти або в Еспанії духовенство. Іменно духовенство. Воно куди ближче до маси народу, чим дідичі або міський патриціат. Так! На нас паде тінь велетня, але в нас постійно ніч: світла нема — то і тіни не видко. Се щойно мрія майбутнього.

І враз нагадав собі одну зі засад німецького Тугендбунду, що людина повинна сповнити обов'язок без огляду на успіх чи признання. Його повинністю є кликати всіх до праці, яку розумів добре, хотяй не розуміли її другі. Може бути, йому припала в уділі роля Предтечі, може бути, що й ні,

байдуже! Проповідувати ідею можна з кожного місця, у кожній хвилі, у кожному середовищі. Як забулося ймення біблійного сівача, так і зерно його не завжди падало на родючу землю. А, проте, він став безсмертним! Так хочай його ймення та його заслугу проковтне безслідно старий пожерливий Кронос, але ідея його безсмертна. Її не притьмарить навіть тень Наполеона!

Серед гадок вийшов Гнат на горбок, звідкіля видко було бібельський млин та горішній кінець Дитятина. Довкола віночком дрімали діброви, березняки, темні бори, з яких далеко у поле висовувалися проліски, кущі. І нагло видалося Гнатові, що десь зі сих синіх лісів виходить армія... Ось високі кучми гренадирів гвардії, ось глибокі колони піших корпусів, а там сей кущик, загублений у сугорбах снігу,— се справді ніби дрібна стаття ампера на дзиглику, коли укладає план баталії. Ось тут, у безкраї Сходу, застигло се військо героїв на вічну пам'ять нащадкам!

Відвернувся від цієї візії й відчинив на хвилину серце соняшному промінню та соняшному настроєві... З весною попливуть сніги й леди з водою, мерці покривуться землею, зеленню, цвітами, тільки жажливий спомин остане... і ще й поука про майбутнє... З дерев, що росли край дороги, став обсіпуватися сніговий пух та ледяний ожелест із тихим шелестом на примерзлу верхню сніжної пелени. Було се ледве чутне хрустіння, ніби ніжні кроки чісіків-домовиків поміж скляною посудюю.

Швидко йшов Гнат, бо, мимо сонця, мороз був доволі тугий, і руки та ноги мимохіть двигалися жвавіше. Ось і село зі звичайною обстановою нужди та нечисти, яка на кожному кроці виставляє свою відразливу наготу із-під непорочної білизни. Та не одно крилося ще під приваленими снігом стріхами. Не видко було старців, калік, недужих, не чути було сопуху, а видця вражувало найбільш одно — самота! Як рівно буває у соняшну днину на вулиці австрійського, німецького, чеського села! Як цвітуть ягоди підлітків, що возяться по снігу санятами! Скільки там гамору, крику, захоплення, як світяться чисті, ясні діточі очі! Нічим маків цвіт та зорі літньої ночі. А тут? Тут тільки від часу до часу промайне шляхом якась у обривки кожуха та всіляке лахміття закутана злиденна мара, без лиця, без очей, без виду... А, прецінь, і там є дідичі, панщина, церква, держава, рекрутчина, драчки... І нагло в душі молодця доспіло рішення не покидати цієї чудової природи задля наживи, не тікати від цієї нужди у дозвілля міського безжурного життя, а остати тут.

На ходу став Гнат обчислювати надбане і дійшов до заключення, що міг би сам купити село, а навіть, якщо перейме на себе довг, то і два. Щедрим-щедрим оказався граф Кольоредо, бо розумів усю далекоглядність діяльності Гната та вагу його дискреції, а ще й тому, бо гроші були не його, а цісаря.

При виді рідного села прийшла ось гадка стати самому дідичем, і то не на се, щоби дати волю мужикам, а щоби показати сусідам, як можна господарювати у дворі, не перестаючи бути людиною. Давши волю мужикам, він тим самим поставив би себе поза круг людей, на яких бажав впливати. На ньому спочило би тавро якобіна, небезпечного фантаста, бунтівника проти держави й суспільного ладу. Ні, він стане осередком людяности на весь округ. Почують розчаровані в Наполеоні обшарники, що вони у законправній державі, а не в Польщі. Циркулярні комісарі стоять завсіди за законом, а ще у нього, тобто у Гната, конексії у Відні...

І ось, ніби велетенськіobelіски перед пілоном святині, показалися очам Гната високі тополі, якими ще батько пана Венявского обсадив був двір. Соняшне проміння вичарувало зі струнких вершків якісь казкові кришталеві канделябри. У безлічі ледяних граняків ломилося світло, дуговими блисками і здавалося, що тополі світять самі власним світлом та красками. У порівнянні зі сими самоцвітами природи виглядало само у бароковому стилі будоване дворище, наче хата зарібника серед казкової краси Версалю. З усіх коминів двора добувалися клуби диму, які йшли просто вгору, ніби з Авлевої жертви. Видко, мерзли пани у дворі, коли вже вполудне топили печі удруге.

Усміхнувся згідно Гнат і бажав перейти мимо воріт, коли нагло помітив щось таке, що зразу прикувало до себе увагу. Ворота були відчинені, а за ним стояли одним конем запряжені сани. Сани, високі спереду, опадали дозад аж на саниці, а разом ширшали значно. Се були, очевидно, московські сани, якими їздять у глибокій Росії. Вони, наче корабель воду, розбивають снігові надми високими ізгибами саниць, а пологим, широким задом держаться на непевній верхні — будова замітна, примінена до потреб населення та до вимогів підсоння. Біля санів порався парубок, і нагло забилося серце у Гната... На парубкові під подертою та несказанно брудною кожушиною пізнав однострій кінного шволежера наполеонської гвардії! Вправді, лице парубка зраджувало зовсім неєвропейське походження, а скидалося радше на татарина або башкирця, та, проте, сам однострій свідчив про се, що власник прибуває з «великого шляху на Москву»...

Шволежер випряг коня та повів його до стайні, де ждав на нього цілий гурток служби. Тут віддав коня стаєнним, а сам поплівся у сторону двора. Іменно поплівся, і то типовим важким кроком невійськового товпили. Гнат знав дуже добре, які вимоги ставляв цісар французів до вишколу та вигляду передових формацій армії. Ні, се не міг бути справжній шволежер гвардії; мундур був крадений...

І вмить догадався Гнат, що сей шволежер — се слуга Стася... Молодий Венявскі вернув або, щонайменше, прислав про себе вісти... Мимохіть поступив два кроки наперед, та отямився й завернув. Ледве, одначе, перейшов кількадесят кроків, коли почув за собою поклик. Креденсовий хлопець біг із усіх сил за ним.

— Пане Бибельський, пане Бибельський!

— А що там?

— Ясна панна просять. Я проведу.

Хвильку вагався Гнат, але цікавість узяла верх. Осмотрив тільки пістоль, який звук був носити під буркою від вовків у лісі, а там і пішов за креденсовим.

— Панна казали провести пана капітана заднім входом, щоби не побачили пан Кшискі,— говорив хлопець.

— Чому ж се так? Я ж не боюся ні пана Кшиского, ні якого другого. Відки така обережність?

— Ні? — спитав наівно креденсовий.— Бо я гадав було, що то ніби... але, може, то ясна панна боїться? Ось туди!..

Задніми дверми провів хлопець Гната через маленьку веранду у кімнату Анелі.

Кімната була звернена до півдня, а веранду вбудовано у чималий цвітник. Штудерно з мальованого пруття вив'язаний плотик відмежовував його від саду, а двірський огорожник дбав завсіди про се, що до пізньої осені не бракло на грядках ні красок, ні пахощів. Він уставив також на грядках чісиків та божків з мальованої глини, а у маленькій, з крашеного вапняка, блесту, олова та припаленої цегли збудованій гроті спочивала поза фестонами дикого вина нага німфа з мрамору. Та під сю хвилю божки і чісики дрожали від зимна чи переляку серед пустинної сценерії зими, а на щелепах та на тілі німфи грубим шаром осів підмочений дощами порох у виді буденної, старечої грязі. Усе те були ніби поверховні лелітки блеску, під якими крилася погань сердець та душ. Ореада у самотній печері, овіяна німбом класичної гармонії, краси вічної, звершеної а понадної, краси, яка вводить у буденщину побуту первень вищости,— се був тільки твір плохенького різьбара-ремісника з-перед п'ятдесяти літ, може, того самого, що різьбив пикаті головки ангелів у галицькому костелі. І мрамор, і пісковик, з якого пороблено

аморків та божків, були брудні, порепані, звітрілі. Ще доки природа обснує усе своїми чарівними архітворами, листочками, цвітами, гнучким, сочним гиллям, досі на штудерно в'язаному плотику сідає пташка ілюзії — самообману; та як тільки почервоніють фестони, а у саді зашелестить жовте листя про осінню негоду, — тоді на місці пташки сонною вороною криче нудьга пізнання, шириться маска глуму, а у темному отворі гроти чаїться змора безнадійности...

У кімнатці Анелі було тепло, як в усі, та, проте, на комині горіли чималі поліна. Синій димок щойно спаленої парфуми наповняв повітря солодкими пахощами, так що непривичному могло стати від них млісно.

Мимохіть нагадалася Гнатові Ореада у рококовій гроті; та хочай жива німфа у багато дечому нагадувала кам'яну, то холоду не було у неї. Пара теплих нагих рамен обняла шию Гната і пригорнула його до напіввідслонених грудей.

— Ти недобрий! — шепотіли пристрасно уста. — Уліті найшов ти стежечку до мене, а зимою вже не ласкавий, правда? Похолодів світ, то й серце остигло. Поганій!

І знову цілувала його.

— Сядь отут, біля мене, і розкажи, куди їздив, кого бачив! Чи не мені належить перша вісточка?

Такий прийом збентежив Гната чимало. Молода кров враз усміхнулася про своє право, застукала у висках, здавила горло, хвилию наплила у мізок. Мимохіть дрогонули у горлянци голосові струни.

— Пождіть, пані, хвилину, я холодний, змерзлий, ось я роздягнуся!

Завдяки такому нервовому заняттю, як скидання рукавиць та бурки, і він сам прохолов дещо.

— Вибачайте, пані!.. — начав, та Анеля перепинила його живо.

— Ігнасю, серце, як можеш ти ще тепер не забути про титули? Невже ж ти і там, у ліску, тямив про них?

Жаром і холодом повіяло на Гната від сих слів. Жаром — від спомину безтямної розкоші, холодом — від сього, що спомин сей вийшов з уст дівчини.

— Ні, ми не тямили про них, бо се було зайве, — відповів напів із нехиттю, напів із обуренням. — Там крила нас природа, яка рівняє всіх. Тут, під одною кривлею з твоїм судженням, треба нам обоїм віднайти втрачену тямку.

— Невже ж ти боїшся Кшиського? — згїрдно кинула Анеля.

— Я? — усміхнувся Гнат. — Я не боюся нікого у світі, а тим менше когось, кого навіть не боїтеся ви. Та тямуча людина не тільки сміливістю руководиться в життю, але і тактом.

— Ах, ти про се?... О, Юліє! Нова Елоїзо, що ти на се?

Слова сі висказала дівчина з трагічною емпфазою, немовби скаргу до неба на прогрішника супроти ідеалів часу.

— Так, пані, вправді, такт уже не в моді, але тільки у лісках, гротах, на самоті... У салоні, як колись, так і тепер летять громи і каміння не на злочинців, а на нетактовних... У вас, бачу, гості...

Справді, зі сумежної кімнати почувався хвилями говір кількох голосів.

— Ох, сюди у мою кімнату не заходить ніхто без мого дозволу. У мене ключі від усіх дверей!..

Визиваючий погляд підмальованих очей стрітив зір Гната. Вся струнка та гнучка стать дівчини видна була, наче у наготі, під павутинною газою пеньюару; видко було, як усі ізгиби розпаленого живловим бажанням тіла пружаються й розпружуються у томлячій похоти. Жага хвилини сповнення невисказаних, неусвідомлених бажань нечаяним полум'ям обхопила його...

Та ось перепинила їх голосна розмова, далі вулична лайка, а там брязк товченої посуду, то таки за дверима сусідньої кімнати. Почуття просто фізичного болю в одну мить здавило зрив пристрасти... Там лайка, спір, прокльони, може, й бійка, а вона тут... наче друга Даліля, підсуває свої півнагі груди під його спрагнені уста. Се не без приводу діється таке. Їй, очевидно, потреба його помочі у якомусь ділі, при якому може бути і лайка, і прокльони, і бійка, та, певно, нема любови, ні справжньої живлової похоти. Біла грудь дівчини, розкішні рамена, прозора газа і те все, що під нею криється, чи, радше, відкривається і надить... — се тільки гріш, щоби купити товар, або товар, який має купити він. Погань!..

— Хто там у вас? — спитав хрипло, чуючи, як обхоплює його гнів. — Хто там? — допитувався настирливо, давлячи білу руку дівчини.

З острахом підняла Анеля очі на лице, у якому намість недавньої пристрасти виднів гнів. Очі, які щойно, замрачені, плавали у захваті, тепер горіли грізно.

— Ох, се брат Стах і Кшискі!..

Тут нагло вирвала руку з пальців Гната і, впавши на кушетку, вибухнула плачем.

— Ох, ти не знаєш, яка я нещасна, не знаєш, як знущаються наді мною мої найближчі!..

Між тим Гнат насилу вернув до рівноваги. Гіркість давила його, та не з розчарування, а тому, що переловив сам себе на похитливості та слабости до жінок. Будь у нього змога, він вибив би був себе за те. Та його гнів звертався

також і проти жінки, яка вміла його приманити, його, що в гадках будував для своєї будуччини ледяну палату неприступности, критики, відречення...

— Ви не шануете себе, пані,— говорив остро, різко,— ви певні успіху, коли протягнете до кого-небудь свої понадні рамена. І справді, годі опертися чарові сподівання. Воно оп'янює, ніби вино, та хто пошанує вас, пані, якщо побачить, що ви торгуєте сією понадою, а суму щастя, яке можете дати одному, розкидаєте між других без жалю, без застанови, без рахунку, мов божевільний самоцвіти? Чи гадаєте, може, що кождий так само торгує собою та своєю совістю, як ви дівочою ласкою? Вам чогось треба від мене, то і кажіть! Я, певно, сповню ваше бажання без ніякої плати і не стану понижувати себе і вас підлим торгом.

Анеля підняла голову й обтерла заплакані очі. Уста її скривив цинічний усміх.

— Усе життя — торг, а все — від переконань та ідеалів, до жіночої понаді включно,— се гріш-монета, і то не більша, вартісна, а дрібна, вимінна, буденна. Ха-ха! Ось послухав би ти сьогоднішньої розмови між батьком, братом, мною та Кшиским, то й почув би, довкола чого вертиться наше життя, яким грошем оплачують у нас совість, переконання, почування, ідеали...

Глибоко вразив Гната цинізм дівчини, більше навіть, чим її зіпсуття та нестримна, пристрасна вдача. Сів на крісло коло лежанки і заговорив звичайним, холодним, діловим тоном:

— Бачу, пані, що ся розмова схвилювала вас неабияк, та, проте, я вертаю до річи. Без сумніву, ви покликали мене, щоб покористуватися моєю поміччю у дечому. Тому скажіть, про що йде річ.

— Так, ви не помилилися, пане! — вмить заспокоїлася дівчина.— Мені й моїм треба впевнитися щодо становища, яке ви займете у нашій справі. Стах — звичайно, щира, одверта вояцька душа — розказав нам троїм, що гроші, які ви нам переслали, були призначені на інсурецію польської шляхти на Волині, Поділлі та Україні. Ви одні знали про се, та не сказали нікому, напротив, самі стали йому у пригоді при висилці. Почувши про сі гроші, Кшиські виступив з проектом ще сієї зими відгуляти весілля і зажадав ні менше, ні більше — тільки цілої суми, яку знаєте, і то в готівці. Батько звинявся, що тільки половина суми є ще в його розпорядимости, бо другою треба було викупити програне село, і ніхто з нас не міркував, до чого гне поганець. Та ми швидко збагнули його замисли. Він категорично зажадав виплати грошей, в противному разі загрозив... доносом! Чуєте? Доно-

сом і відкликом до вас як свідка. Страшне озлоблення огорнуло нас. Стах визивав його на двобій, батько кричав і кляв, як ніколи,— усе даром! Вкінці Стах вийшов і по хвилі вернув із чималим мішком, який привіз був зі собою на санках. Він кинув мішок на стіл, і ми побачили, що в ньому є гроші. Стах відчислив і зажадав посвідку відбору. Та тоді засміявся Кшискі.

— Чи ви гадаєте, що я звичайний собі бандит? Ні, я ваш зять, і гроші прийму щойно з рукою Анелі. У всякому разі тішуся, що ви можете спасти мене від руїни, не руйнуючи себе.

Анеля перевела дух, бо втомилася швидким говором, а там продовжала ось як, а в голосі знову звучала облесність:

— Зобрази собі, дорогий, усю безодню сього злодія! Я мала би йти за нього заміж? Ох, хіба жертвою поведуть мене під вінець! Ти погадай тільки! Ми гадали, що він маючий, впливовий, поважний, а тут він наставився на моє придане, щоби полатати свою руїну! Ти чуєш? Він зруйнований, задовжений, жебрак!

Тут Анеля знову приложила хустинку до очей і замовкла, хлипаючи. Довго приглядався їй Гнат, бо бажав збагнути, скільки правди було у сій розпуці. Вкінці став її потішати:

— Се, що пан Кшискі так дуже пожадає вашої особи, се ж хіба повинно в ваших очах промовляти за ним. Він міг заправити гроша без вашої руки. Видко, він вас любить, а що йому, попри вас, треба і приданого — мій Боже! У кого ніж на горлі, сей і бритви хапається! Впрочім, у сьому, що сталося, винен тільки пан Станіслав. Він не повинен був перед людиною, будь-що-будь чужою, зраджувати жерела, з якого походили гроші. Се може вам причинити чимало клопоту.

— Ах, то ви мали би совість свідчити перед судом проти нас? — вибухнула Анеля, а її очі заіскрилися гнівом.

Гнат усміхнувся зневажливо.

— Ні, пані! Се, що я вчинив, вчинив я з повним свідомом доріг та цілей. Я поміг вам, бо таким робом не пустив я у край моїх земляків грошей, які мали залити його кров'ю, вогнем та сльозами, а принести йому неволю, стократ тяжчу московського ярма: польську владу. Тільки тому помагав я пану Станіславу і свідчити проти нього не буду. Зате посвідчу, що його емісари дали йому посвідки на відняті у нього гроші, отже, він, очевидно, зужив їх на цілі, до яких були призначені. Висилаючи гроші вам, не міг я знати, відкіля вони взялися, отже, якщо ваш брат має ще посвідки, про які я згадував, то всякий донос, навіть з мого боку, є безпредметовий. Поверх сього політичне положення Австрії є сього

роду, що хто знає, чи пану Стахові не належитьсья радше нагорода за його спроневіру. Наполеон паде, а під звалищами колоса укриється не одно погане діло пігмеїв, і всякий віслюк вважатиме себе в праві копнути здихаючого льва. Друге діло — сей мішок...

— Як-то?

Гнат устав та потер чоло рукою.

— Нічого! Впевняю вас, пані, що з мого боку не маєте чого боятися, а пана Кшиского прошу не брати так трагічно, бо він безсильний супроти вас. Просіть тільки Бога, щоби він не дізнався, звідкіля взявся сей мішок грошей на московських санях пана капітана.

— Як-то? — спитала вдруге Анеля, сильно занепокоєна притиками Гната.

— Ано! Поспитайте самого пана Станіслава, але так, щоби при сьому не було навіть батька, — то й порозумієте!

Поклонився й вийшов. Не оглядаючись, біг дорогою у хату, наче тікав зі зрадливої багнуки на безпечний сухий беріг. Як уже не раз передше, так і тепер почував — просто фізичну відразу до сього гладкого, лискучого панського світа, під якого пльвкою крилася безодня погани, нахабства, захланности, безстыду та ложі.

Вечором вернув і батько від коморника. Показалося, що відумерщина старого Грабовича була більша, чим хто сподівався. Завдяки сьому, що його одиноким повірником був учитель школи в Ярославі німець, не вдалося ні спільникам, ні сусідам розграбити майна. Все опечатали вчас, а з огляду на се, що старий помер без завіщання, усе майно переходило на дочку. Спільники небіжчика вмиць з'ясували собі, що неправною дорогою не вимахлюють нічого, тому зголосилися до купна відумерщини з рук наслідниці або віднови контракту. Оціночна сума була висока, Марія могла безжурно глядіти у майбутне.

Старий Луць розказував усе те спокійним, діловим тоном та так кінчив:

— Як би воно й не було, найбільшу втрату матимемо ми, тобто Гнат і я. Ти, дитино, підеш на свій хліб, а ми оба хіба подавньому перенесемося у кузню або знову розійдемося — він у город, а я... у землю!

Тут Марія підняла голову з-над дитинки, яку саме годувала з глечика, і глянула на старого слізним, вимовним поглядом, видко, бажала й на ділі щось сказати. Не сказала, одначе, ні слова, тільки на лиці її зацвів рум'янець, наче столиста рожа. Сам не знаючи чому, Гнат ждав від Марії заперечення, обітниці повороту, словом, хоч би якої-небудь конвенціональної брехні, та не діждався нічого. Марія мовча-

ла, її личко горіло, а з очей одна за одною на темну головку дитини падали сльози.

— Про одно забули ви, тату,— сказав по хвилі холодно Гнат.— Привезли ви інвентар майна та повновласть для коморника, а забули про швалю. Марія мусить одягнутися відповідно до нової позиції, яку займатиме у світі. Треба було про се подумати мені або вам, та оба ми не жінки, то й не догадалися. Треба буде завтра переказати Йойликом до міста. Потрібні гроші дам пока я. Марія не може сього полагодити сама.

— Так, правда! Я й сама забула, що мені треба жалібного одягу,— згодилася Марія,— я й не погадала про се. Будь ласка, зробіть так, як казали. Може бути, віддячу вам колись. Пока не сила...

Сльози поплили знову.

«Що їй таке? — дивувався про себе Гнат.— Невже вона так за батьком?.. А може... може се те друге?..»

Живо звернув бесіду на свою ранішню пригоду і сейчас замітив, що не помилився. З запертим віддихом ловила молодиця кожде слово, яке відносилось до Кшиского. Згірдений усміх блукався по її заплаканому лиці, руки стискалися нервно, то рвали одержу на дитині, то блукали по скатерті стола. Коли Гнат скінчив, спитала:

— Що ж се за злочин, про який міг би дізнатися Кшискі?

— Злочин? Се не злочин, Маріє, се щось так страшне, гідке, що просто боюся глянути у вічі сій людині і погадати, що я міг і повинен був покарати його смертю, а не вчинив сього.

— Що ж се може бути? Я сам цікавий! — вмішався і батько.

— Я і скажу, щоб ви як слід оцінили, які-то люди йдуть на чолі народів як їх шляхта, вибранці, цвіт! Щораз виразніше бачу, що звірства революції — се не злочин, не гріх, а тільки справедлива відплата.

Допізна вніч розказував Гнат обоім про свою останню стрічу зі Стахом Венявскім.

XVIII

Після драматичної дії у дитятинському дворі запанували між його мешканцями вельми напружені відносини. Бондзинська підслухала частину розмови і вмить догадалася, що се знаття дає їй в руки судьбу пана Венявского, якого серце завоювала була уже силою понад. Тепер ставала панею життя і смерти старого шляхтича, тим-то й забажала

забезпечити своє майбутнє... подружжям. Одначе при першій згадці про сі замисли вибухла нечувана авантюра, наслідком якої пані Бондзинська виїхала до Бурштина, щоби порадитися зі свояком, мандатором у тамошній домінії. Анеля і Стась цілими днями радилися, як позбутися Кшиского, а старий, озлоблений на всіх, зганяв злість на Богу духа винних підданих. Двірські посіпаки раз у раз мали роботу, а мужики діставали шапку в зуби і брали буки, аж на майдані у кількох місцях показалися п'ятна крови. Найцікавіше з усього було положення Стаха Кшиского. Старий Венявські велів йому був їхати геть із двора, та він заявив, що не поїде, доки не дістане ясної відповіді на свої домагання: так або ні! Якщо так, то сейчас після Різдва мало відбутися вінчання, якщо ні, то пан Кшискі бажав їхати відразу до циркулу... Постійно держав ще при собі покоєвого козачка, який мусів куштувати всіх страв, що прислав із кухні кухар: бач, пан Кшискі боявся отрути. Даром намагалися Анеля і Стах витолкувати йому, що донос до циркулу нічого їм не вдіє. Він з усміхом відповів, що тут іде річ не тільки про гріш, але і про добру славу родини Венявських. Вправді, Бибельський, туман, і свідчити не хоче,— та оповідання Стаха чула і Бондзинська, а така язиката баба не затаїть нічого. Тоді Анеля і Стах звернулися до батька з домаганням, щоби зацитькав ключницю обіцянкою подружжя, то позбудеться Кшиского з хати. Одначе батько впав у пасію, викинув їх за двері з криком, що, мовляв, «як їх побере чорт», то в нього найдеться ще доволі сили, щоби постаратися про інших спадкоємців, і то не з такої торби, як Бондзинська. Життя у дворі стало просто невиносиме; недовір'я, ворожнеча, сварка роз'єднала всіх і вся і запанувала у ньому неподільно.

Аж десь останньої днини перед Громнічною пан Кшискі одержав незнакомим післанцем листа і прочитав його уважно, а там узяв пістолі, шпаду, бурку і шапку і вийшов у село. Слуга, якого привіз собі був Стах із походу, побіг стежити його й доніс, що Кшискі удався до старої, покиненої хати на Долинках, у якій жив колись старий гончар Сень із Нараєва. Після його смерти, тобто від двох літ, у хаті не жив ніхто, а утвар і горшки забрала рідня помершого.

Біля сієї хати ждала на Кшиского якась чорно одягнена пані, але слуга Стаха не знав її зовсім. Бачив тільки виразно, що се не була Бондзинська, ані ніхто з попівства. І справді, ніхто не догадався б був, хто се саме, як не вірив і сам Кшискі у правду сього, що бачили його очі. На тлі зруйнованої хати та позамиканих ставнів, на білому коврї примерз-

лого снігу ждала на нього — Марія. Він у першій хвилі не пізнав її, а стрійна, небуденна поява заставила його зняти шапку й поклонитися з аттенцією закоханого донжуана. Підійшовши ближче, він пізнав її, і скажена злість обхопила його. О мало не кинувся на неї з побоями, та панський її вигляд, повага блідого гарного лица, а ще більше власна попередня чемність спинили його. Все-таки зморщив брови і прохрипів:

— Чого тобі знову? Раз казав я тобі, що між нами все скінчене!

— Так? Вибачай, бо я гадала, що воно щойно починається. У нас, прецінь, дитинка...

— Ха-ха! — засміявся цинічно Кшискі.— У тебе, не в мене; сам чорт не знає, хто там у неї батьком.

Наче удар батога, влучили сі слова молодицю. Вона відрухово ослонила голову рукою, а там кашлянула стиха і, спустивши очі, стала розправляти складки салопу.

— Хай буде й так! Ти зрозумієш, одначе, що з усіх батьків, які входять у рахунок, вибирається завсіди найкращого, найбагатшого або найвизначнішого. Тим-то й я вибрала тебе...

Гірка іронія та така безмежна погорда звучали в голосі красавиці, що пан Стась мало не збожеволів від досади.

— Забагато чести,— врубав,— і ще раз кажу, відчепися від мене, бо в мене нема гроша на байстрюків.

— Знаю і саме тому не правлю від тебе гроша. Я хочу тільки батька для моєї дитинки...

— Як-то? Невже ж ти гадаєш, що я женитися буду на тобі?

— Саме сього хочу, ти вгадав!

— Ха-ха-ха! Боюся, Маріє, що злидні та сором помішали тобі глузди в голові. Я мав би вінчатися з покриткою, дочкою якогось там крамаря? Тьфу, тьфу і ще раз тьфу! Та ж моя жінка й у покоївки не взяла би такої, як ти, не то що! Ха-ха-ха! Се парадне!

Кшискі реготався голосно, злобно, брутально, але... не зовсім щиро... Спокійний звук голосу та поважний, суворий погляд очей Марії бентежив його мимохіть. Розмова дратувала його чомусь-то, і він радо покінчив би її якмога найшвидше.

Марія усміхнулася теж.

— Ти жартуєш, Стасю! Я знаю, що ти завсіди був вельми дотепний, але тепер, будь ласка, поговорім поважно. Бачиш, я знаю не віднині, що все твоє майно обдовжене вище стійності, і якщо не заплатиш до весни належних сум та відсотків, так усе піде на бубон. Правда?

— Се моє діло! — спалахнув Кшискі. Якщо ти на се мене кликала, щоби мені се нагадати, то шкода твого труду. Мені нагадують се щотижня й без тебе!

— Ні, Стасю, се не твоє діло, бо у тебе нема й крейцара при душі. Без піддержки ти не вдержишся і впадеш, а там... Щонайвище зроблять тебе писарчуком у якомусь магістраті чи циркулі або на почті, хіба що підеш до свояків на респект, пускати феєрверки та обтанцьовувати на забавах старі, грубі сусідки. Се не твоє діло запобігти сьому, а діло сього, хто поплатить твої довги. І ось я можу і хочу те вчинити, а ти за се даси ймення моїй дитині...

Кшискі споважнів умить, відступив два кроки взад, нечувано здивований.

— Ти, Маріє, ти? Гроші? Прецінь батько вигнав тебе з хати, і ти годувала чи ще годуєш безроги у Бибельського!

— Так, годувала,— була спокійна відповідь,— але тепер, навчившись й сьому, збираюся годувати тільки тебе. Батько помер, майно остало. Одначе вибачай, ходи в хату. Там все-таки тепліше. Тут надворі можеш простудитися, захоріти, а я бажала би, щоби ти був живий принайменше до вінчання.

Відсунула засуву й увійшли обоє у низьку хату. З тьмавого, пустого нутра віяло тухлою сирістю, холодом та запустінням, ніби з розкопаного гробу. Довгі нитки й цілі фестони паутиння майдалися у продуві, а з великої зруйнованої печі в куті хати здіймалася хмара тоненького пилу під закопчену стелю. Здригнувся Кшискі, переступивши низький, витоптаний поріг хижини, наче з пообдираних стін глянули на нього горячкою лискучі, чорно підкросені очі конаючого старця. Зате Марія, видко, не мала сього вражіння, бо усміхнулася вдоволено:

— Оттак, тут буде краще. Ніхто не підгляне і не почує, а й добра частина морозу остане за воротами.

— Ха-ха! А хто ж, крім нас, є настільки ...божевільний пхатися десь у якісь трупами вонючі хати на безлюдді, до того ще у такі морози? Хіба ти та й я.

— Звісно, ти та й я! Ми ж належимо до себе, разом ми дуріли, разом і покутували, я при безрогах Бибельського, а ти при Анелі. Тільки в тебе на совісті ще одно, чого в мене нема, тим-то я вже спокутувала своє, а ти ще ні.

— О, як ти можеш рівняти свої безроги з Венявськими?

— Як? Я їх рівняю з тобою, Стасю...

Наче підтятий батогом, підскочив Кшискі.

— Ох ти... шлюха, ти обижаєш мене! Не забувай, що ми самі. Тут нема старого, щоб оборонив.

— Пусте, можеш, про мене, й ударити і раз, і два. Так само байдуже мені, чи твої Венявські безроги, чи орли, вовки, чи лисиці. Мені йде про одно. Я маю гроші і хочу за них купити своїй доні ймення. Ти знаєш, закони п'янутьть всякого, в кого рубрика батька невиконана. На ньому вічне тавро незаконности, він завжди остає виразником нечестн, погани, гірш крадія, обманця, а то й душогуба. Не дивуйся, що вибрала таке місце на сходини. Нам нікуди втічи від незваних очей. До двора нема мені приступу, а, з другого боку, не хотіла б я, щоби Гнат Бибельський був свідком нашого підлого торгу. Він благородна людина, а ми обое...

— Мовчи! Кільки маєш гроша?

— Доволі буде на нас троє на весь вік.

— Се не відповідь. По-твойому може бути доволі, по-мойому — ні.

— Кільки ж тобі треба?

— Мені треба в кожному разі всього. Невже ж ти гадаєш переводити маєтковий розділ?

— А ти гадаєш, що я, маючи майно, за два-три дні знову верну до безрог? В такому разі краще й зовсім їх не кидати. При безрогах і півметрики доволі.

— Ха-ха! Ти купуєш моє ймення, вдовольняйся, отже, одним. Або-або! А врешті...— Тут виглянув крізь двері й оглянувся довкола.— Врешті,— продовжав,— потрібні гроші дістану за Анелею, чи схочуть Венявські, чи ні, а до того ще і дівчину, як золото, вабну, гарну, палку, при якій не остобісіє життя, як при тобі. Се зрозумієш хіба, правда? Я дуже рад, що в тебе майно, і будь воно в тебе сьому рік, певно, не було би між нами ворожнечі. А так тепер уже запізно. Я люблю Анелю, а вона...

— Вона не гордить і обіймом стрічного каваліра хоч би й у лісі,— докінчила за нього Марія.

— Про мене! Воно було би сумно, якби так я оден мав поносити усі кошти її любовних поривів. Я зовсім не вимагаю від Анелі вірности, як ніколи не правив би її й від тебе, та, бачиш, від кожної можу вимагати і вимагаю такту і проворности, щоби зуміла як слід укрити все те, що так довго й так уміло скриваю я.

— Тобто ганьбу, сором, гниль?

— Хрань Боже! Се одно, для чого варто бути молодим і дужим, варто жити. Все проче байдуже!

— А що ж би ти сказав, якби так і Венявським не стало сієї умілости сховати ганьбу свого роду?

На лиці Марії вицвів рум'янець. Її спокій уступив місце роздратуванню в міру сього, як бачила, що Кшиські не подається її аргументам.

Вона ось усе своє майбутнє запродувала на віки-вічні в руки найпідлішої у світі людини взамін за ймення для своєї дитинки, а тут бачила, як виховується з її рук навіть ся одинока можливість. Навіть ціною усього життя не купить бажаного. Га, видко, її життя не стоїть і жмені торішнього хмизу... Глуха злість опанувала її. В очах потемніло, зуби вціпилися у долішню губу, пальці кривилися судорожно, наче кігті хижака. Оттакою готова була вона на все.

— Як-то? — спитав між тим Кшискі.— Прецінь у Стаха є посвідки на гроші, все гладко, чисто...

— Ха-ха, а знаєш ти, звідкіля взялися гроші, які привіз Стах із Росії?

— Чи я знаю? — двигнув байдужно плечима.— Певно, з карт або чого другого. Гріш не воняє, ні пахне, він не підписаний, ні назначений, хто його має, сього він і є.

— Сей гріш, що привіз Стах, не такий сам, як кождий інший. Се гріш проклятий, і проклін сей впаде на кожного, хто його доторкнеться. Стах заграбив його з помордованих французьких вояків під час відвороту з-під Москви. Він, як ся гієна, мордував виснажених, злидених, напівмертвих нуждарів і ограблював їх зі сього, за що не могли купити собі навіть кусень хліба. Вони, герої, гинули з рук злодія, а останнім їх словом був саме сей вічний, небосяжний проклін...

На блідому личку Марії відмалювався той сам жах та безмежна відраза, які появлялися на лиці Гната, коли пригадував собі страхіття перебутої кампанії.

— Серед лютого морозу, крізь снігові надми, без огню, без ложки страви, без хліба тяглися тисячі живих мерців. Ти подумай! Вони дорожать кождим віддихом, кожною хвилиною часу, кождим сажнем перебутого простору, бо бачать удесятеро більше таких, які полягли вже там позаду, щоби не встати більше. А свідомість сього, що вони все ще таки живі, дає мандрівникам надію — се останнє добро, яке, може, хоч декого з них заведе до спасіння. Надія, остання надія, чи ти се розумієш, Стасю?.. І ось під час нічлігу чи десь на самоті у безлюдді появляється гієна... ах правда, тебе там не було!...

— А ти ніби була? — відізався голосом Кшиского глум.

— Гнат був і бачив, то й розказував.

— Ага! Се гарно! Сам, кажеш, розказував? Де? Коли? Як? — живо допитувався Кшискі.— Се чудово, знаменито! Маріє, бачу, що ти куди стійніша Анелі та всіх жінок світа. Тепер у мене в руці орудник...

Не доказав, засміявся, кивнув рукою, як великий пан довіреному слугі, і вийшов швидким кроком.

— Не траь надії! — гукнув ще здалека. — Я розважу як слід твої пропозиції і, може бути, прийму їх. Ти знаєш: ніж на горлі — великий пан.

Марія заломила руки. Що ж вона вчинила? Зрадила тайну, яку повів їй Гнат, а з сього тепер скористає Кшискі, людина, якою ніхто ніколи так не гордив, як саме вона! Зломана, просто в розпуці вертала вона домів. Рішилася сейчас розказати про свою стрічу Гнатові, щоби хоч наслідки її вчинку не заскочили його неприготованим.

Та коли прийшла домів, показалося, що і Гнат, і батько знали, куди вона ходила. Після їди старий закурив люльку, а її попрохав сісти біля нього під печею. По хвилі заговорив поважним, дещо суворим тоном зажуреного опікуна:

— Дитинко, недовго ти в нас, та за сей час полюбили ми тебе, як свою, як рідну. Тепер, щоправда, бачимо, що ти з багацької хати, з міста, що твій побут у нас — се була наче кара, покута, заслання, і ми розуміємо, що ти довше з нами не останеш. У тебе, серед оксамитом та шовком вичепурених салонів, сей побут остане тільки прикрим спомином, якого стидатися буде й сама пам'ять... Та все-таки і Гнат, і я, старий, почули щойно тепер, що значить у хаті добра, тямуча жінка. Вона мати дитині, голова службі, а слуга всім! Недаром кажуть у нас, що господар держить хату за оден угол, а за три прочі — господиня! Відколи за небіжкою Оксаною пішли з хати гаразди, а за ними і старший син, не було нам ніколи так любо і гарно, як при тобі. Тим-то ми й дорожимо тобою і не бажаємо, щоби ти звела на нінащо долю, яку дала тобі Божа справедливість. Тому просимо й остерігаємо тебе: не завдавайся уже зі сим ... Кшискім чи як йому там. Він обманець, злодій, негідник. Раз уже зломив тобі життя, а готов ще й віку збавити!

Марія з острахом гляділа на уста старого, наче ждала з них присуду смерти. Коли замовк, підняла голову горі, а руки сцлела на ній, наче бажала ними придавити лютий біль або ослонитися від удару.

— Ох, я завдаюся з ним, бо мушу, — сказала півголосом, наче про себе, — бо ми зв'язані зі собою нерозривним узлом навіки. Ох, так! — Очі її стрітили зір Гната, сумний зір розчарованої людини. І враз рум'янець зацвів на її ягодах. В очах показалися сльози, затремтіли уста.

— То значить, що ти любиш його! — відповів різко молодець. — Як так, то певно, що ви зв'язані зі собою, а ми тут ні при чому. Бо яке діло устрявати між закохану пару?

Гіркий сарказм звучав у слові «закохану», і молодиця вчула його, наче дотик розпаленого заліза. Жахнулася й устала.

— Я... його? — стягнулися її брови.— Я бажала б над його трупом бути гієною, як Венявській у снігах Москви, хоч би й мала на ньому і сама сконати!.. — Її щелепи горіли, кулаки затискалися, зуб заскакував о зуб. Вона просто відходила від тямки.— Як можете ви, як можеш ти,— перший се раз зверталася до Гната через «ти»,— помовляти мене про любов до сієї тварюки? Видко, ти ніколи не любив, не зрозумієш, що се любов та що се значить побачити, як твоє серце у грязі валяє обманець. Ох!

Судорожним рухом рук розірвала нагрудну хустину, наче бракло їй віддиху, а там осунулася знову на попереднє місце і голосом зломаної людини говорила далі:

— Чи ви не бачите, що молода, гарна, маюча Марія — се тільки привид, фантом, спогад? Усе, чим колись гордилася я, забави, строї, музика — все те минуло, забулося, пропало! Мене нема, зате єсть ось вона! — Тут вказала рукою на колиску біля запічка.— Вона наче ся рожечка, яка виростає з гробу і перебирає в себе усе, чим жива моя душа. Усі гадки, почування, пориви, бажання молодости — все те оплітає коріння цвітки. Від сього вона росте та процвітає, а про гріб — байдуже! Чи ви не розумієте, що я бажаю змазати се клеймо, яке тяжить над її головою? За се готова я віддати все, що маю, навіть себе!.. Ох, ви ніколи не зрозумієте мене, бо якби розуміли, не питали б.

Замовкла й закрила лице руками. По хвилі, одначе, видко, нагадала собі щось друге й заговорила знову:

— Ви й не кажіть, що сі справді найтяжчі хвилі, які провела я між вами, остануть у мене тільки прикрим спомином. Навпаки! Ви вирятували нас обоє від крайности, до якої мусіли ми дійти швидше чи пізніше. Коли я маленьку мою уперве прикладала до груди, тоді сказала я: «Присягаю тобі, доню, що ніколи не зазнаєш голоду, ні холоду». Чи ви догадуєтеся, що значать такі слова в устах самотньої, Богом та людьми виклятої покритки?.. Тож тепер, коли в мене гріш, я бажаю своїй доні дати чесне ймення, хоч би прийшлося втеряти й усе проче. Зразу, коли приглянулася я вашому побутові, погадала собі: ось тут при вас скоротаю свої злидні у праці, труді та у спокою. Оттут і виховаю її як мужицьку дитину без вибагів, без прав, але й без покус та страстей. Ваша домівка видалася мені раєм, та ось мене проганяють із нього.

— Хто проганяє тебе, дитинко? — озлобився Луць.

— Хто? Ви ж самі! Де? Саме тут! Як? Так, що кажете мені йти глядіти добра у світі, який не знав мене у моїх злиднях...

— Ти не зрозуміла мене, дитино! Я гадав тільки, що раз ти приєдналася до Кшиського, то вже невлад буде тобі наша стріха.

Живе обурення промайнуло по лиці Марії.

— Невже ж ви гадаєте, що я могла би з ним жити? Навіщо він мені? Мені тільки його імени треба, не більше!

Тут устав Гнат зі свого місця і зняв зі стіни футерал з пістолями. Повідводив курки, переглянув дула, а там, не кажучи ні слова, сів робити набої. Був схвильований, блідий на лиці, руки дрижали помітно при роботі, а порох розсипувався з мірки на стіл. На чолі раз у раз появлялася бризка гніву.

— Чому ви гніваєтеся, пане Бибельський? — спитала його молодиця по довгій хвилі мовчанки. — Я, гадаю, оправдалася з закиду, а щодо решти, то рішено, що остаємо разом.

— Так, але раз пов'яже вас піп із сим... Кшиським, так...

Лискавкою майнула молодій жінці гадка, саме та, яка снилася їй вже раз уліті над Вікном. Невже?.. Почування нечуваної, несказанної, нежданної та тихої радості обхопило її. В очах замиготіли іскорки.

— Так що? — спитала відрухово.

Гнат пригриз уста. Боротьба ще не скінчилася; не час було ще рішати словом се, що перш за все треба було приготувати ділом.

— Нічо! — відповів крізь зуби. — Гадаю тільки, що на скажені собаки є лік.

І рухом вправного вояка набив оба пістолі кулями.

XIX

Почування, яке, наче вогнем, обхопило Гната, зродилося в ньому ще тоді, коли після повороту з Відня придивлявся Марії, спочиваючи над Вікном. Її буйна стать, повні та гармонійні форми, бездоганний рисунок лица, еманация молодости і сили, яка йшла від її усїєї появи, не могли остати без вражіння на здоровому молодцеві. Гнат привик, одначе, здавна поборювати успішно пориви крови, йому й на гадку не приходило скористати з нагоди й узяти красавицю по волі чи по неволі. Якийсь жах, ніби пошана для осоромленої поганцем жінки, гамував його. Та коли, наче на долоні, розкрилася перед ним уся велич посвяти, уся глибина матерньої душі, тоді мимохїть вирвалися в нього слова, що вона, як і він, самітні на світі, без зв'язи з другими людьми, позбавлені опори, наче саджениці екзотичних рослин, посаджені у строгому підсонні півночі. Мимохїть насувалося порівняння:

Анеля, Наталка; одна — вицвіт гнилого панського середовища, друга — вироста з чужого йому, у наживу задивленого духовного стану. Одна вмить скористала з нагоди й не завагалася пізвати його у країну насолоди, наче та тварина, що парується у весняному леготі з першим стрічним самчиком. Друга теж добивалася його обійму, не дивлячись у майбутнє; застанову та сумніви оставляла йому. О, скільки вище стояла молода мати, яка жертвувала майно, щастя, себе саму для майбутнього дитини! Вона ось понесла себе у цілопальну жертву без вагання, без огляду на се, що їй самій було несповна двадцять літ. На саму гадку про се, що Кшискі міг був з місця прийняти великодушну жертву Марії, глуха лють опановувала ного. Так, він любить Марію, а якщо буде треба, поганець за сю любов заплатить життям.

Після півночі пощезали яркі зорі на небозводі. Легкий подих західного вітру обтягнув його сірими мряками відлеги. Потепліло: з тихим шорохом полетів ожелест із гилляк та пнів, а сніговий пух став збиватися в однопільну м'яку, вогкаву паполому. Та рівночасно з-поза овиду вслід за мряками стали висуватися величезні чорні хмарюки, які ніччю виплоджують океан зі свого бездонного грізного нутра на страхіття суходолу. Нагальний вогкий вітер пориває їх із-над нього, несе у світ та скидає на землю валявою сніговиці. Завірюха сліпить очі людей, заганяє у нори звірята, засипує ліси, ніби піском пустині, та обломлює надто густе гилля, а по селам вивершує кучугури, які сягають країв стріх.

Сим разом вітер зріс до сили урагану. Західні вікна хати занесло зовсім, а крізь прочі видко було, як грудки снігу пролітали стрілою рівнобіжно до землі. Чимало труду стояло обійти як слід худобу у стайні та розвести ватру. Вихор вганяв у кімнату клуби диму так, що треба було нагрівати хату ковальським вугіллям.

Вкінці наглий порив вихру зірвав частину даху з шіпчини, і все, що жило, кинулося рятувати останки. Нарівні з батьком та двома парубками мусів Гнат прикладати рук, щоби отвір забити драницями та пообтикати мохом.

Через весь день він ні слова не сказав у зв'язи з учорашньою розмовою. Дармо брався батько випитати сина про наміри. Гнат мовчав, бо і справді годі було йому з'ясувати собі так швидко своє нове становище супроти Марії. Що він любив її, се було певне, і то любив зовсім не так, як звичайно любляться молодяки під супровід місячної ночі та соловейкових пісень. Що брався усунути з її дороги всі перепони, се було теж ясне. Але чи мав тільки присилувати Кшиско-го оженитися з Марією і признати дитину своєю, чи, може,

сам посягнути по її руку,— се було зовсім неясне і непевне, а між тим одно виключало друге. Тим-то Гнат не міг сказати нічого ні батькові, ні Марії. Під вечір узяв пістолі, надів на вуха клепаню й пішов у двір.

Вітер надстав був дещо, так що можна було хоч удержатися на ногах, та, проте, віяв, як ніколи весною чи літом. Все-таки сила його поділилася, і головна струя плила раз одним, то знову другим боком села, то гнала серединою й вимітала чистенько шлях зі снігового пуху. Глухо гудів ліс, ніби громом розбурханого далекого моря, понуро свистіло галуззя придорожніх дерев.

Ні живого духа не видно було на шляху, ні одне віконце не світилося в селі. Усе позатикано, подушками, кожухами, шматами, або і сам сніг позасипував їх грубим шаром вогких, липких грудок. Церква на горбочку зливалася з липами, які стояли довкола неї, у одну велетенську масу. З-поза густого серпанку ненастанно падучих платочків вершилася вона, ніби якась гора-велетень, а тополі скидалися на острі шпилі готицького храму, який дримає у півтіни вечора.

І не глянувши, перейшов Гнат попри попівство, на якому позамикано ставні, а ворота підперто колом, щоби не виломив саме проти них віючий вітер. Також біля огорожі та воріт двора навіяна маса снігу не давала приступу зовсім, і Гнат по груди мусів пірнути у білу вогку масу, заки добився до фіртки. З трудом пробирався далі, гукаючи на службу. Ніхто не виходив, одначе, назустріч, тільки свист вихру і шум топіль та смерік відповідав йому та ковтав у себе слабкий згук людського голосу. Аж зупинився на веранді перед входовими дверми і вже підіймав руку, щоби застукати, коли нагло погадав собі, що хто йде на лови, сей не полохає звірини зразу, а щойно опісля. Тому обійшов двір і по хвилі стояв уже в будуарі, тому самому, де так недавно мав розмову з Анелею. Сим разом не було тут, одначе, нікого, але і тепер чути було з-поза дверей г'юлос. Хвильку наслухував Гнат і швидко розріжнив голоси Стася і Анелі, а врешті і його, того самого, кого бажав бачити.

З тріском розпахнув двері й увійшов у кімнату напругим вояцьким кроком.

— Добрий вечір панству! — сказав грімко.— А де-то пан Кшискі?

В оден голос закричали всі присутні, а було їх троє. Пан Кшискі стояв біля дверей, перед ним Стах Венявскі, а Анеля сиділа на канапі за столом.

— Добрий вечір! — повторив, здіймаючи засніжену клепаню.— Вибачайте мені, що не впору приходжу, але гадаю, що набув собі на се право...

— Ох, без сумніву, без сумніву! — поспішив впевнити Стах.

Він збілів, як крейда, і дармо силкувався опанувати сліпий страх, який огортав його при виді тої самої людини, що сказала йому там у лісі, як суддя злочинцеві: «В виду сього рішаюся пустити вас на волю»... Без руху сиділа також Анеля. Факт, що Гнат увійшов через її будуар, давав усім знати, що він добре знає дорогу сюди. Се було несмачне і злостило її, але цікавість перемогла, і вона пильно стежила за ходом дії, що розгравалася на її очах.

Оден пан Кшискі не втратив «резону» і, надіючися знайти у Гнатові союзника; хоч би і силуваного, відповів свобідно:

— Ось я тут, пане Бибельські, і саме при інтересній розправі, яка обходить і вас. Я, як знаєте...

— Так, знаю. Ви хочете від панів Венявських дукатів і, очевидно, мали на се право, бо були сподіваним зятем пана Венявського старшого. Тепер, коли ваші обставини змінилися, гадаю, що ви втратили на се право. Я приходжу саме сю справу роз'яснити, бо бачу, що тут ніхто не має потрібного хисту, щоби розв'язати сей гордіїв вузол.

— Я втратив право? Як-от? Куди? Чому? — поп'ятився Кшискі.— Напротив, я набув ще більше право на майно, про яке йде річ, бо дізнався точно про всі його жерела... зі самого жерела, бо від вас.

— Саме про се хочу говорити. Марія, яку ви колись увели й кинули, ставши дідичкою чималого майна, бажає купити собі ваше ім'я для дитини, яке є плодом ваших зносин. Ви, як чоловік чести, обов'язаний вчинити се, чого вона хоче, а як зруйнований маєтково, мусите згодитися на її проект, щоби урятувати від загибелі себе. Тепер я, як опікун пані Марії, приходжу до вас з третім аргументом. Ось він! — Тут поклав на стіл два набиті пістолі.— Оден вам, другий мені! — додав.

Настала мовчанка. З острахом відступився Стах до дверей будуара, Анеля встала й, опираючись на стіл, вдивлялася в лице Кшиского. З піднесеною головою стояв Гнат серед кімнати, ніби полководець перед битвою, а його геройська стать різко відбивала від худощавих осіб обох панів. Пан Кшискі кліпав очима якийсь час, наче у сонце глянув, а там знову його звичайний старечий усміх розпусника завітав на його уста.

— Не забувайте, пане Бибельські, що ми не в снігах Росії, тільки дві милі від міста, а чотири — від циркулу, не забувайте, що я не сам та що у вас нема сили примусити мене до двобою. Ви не здібні дати сатисфакцію чоловікові чести, раз ви покриваєте злочини других мовчанкою. Видко,

ви партиципували у зисках мого «недошлого» шурина. Ха-ха!

— Смійтеся далі, пане Кшискі! — заговорив хрипло Гнат, на вид спокійний, та блідий, як стіна, від несказанної, сказаної люти.— Смійтеся до грюх. Раз, два...

Тут витягнув руку з пістолем просто в голову Кшиского.

Сміх закінчився нагло ніби гикненням, а там і зверещав Кшискі на все горло:

— Стій, не стріляй! Послухай мене!

— Слухаю!

— Бачите, пане Бибельські, треба завсіди подумати, що застрілити людину — се кримінал.

— За самогубство нема кого карати криміналом! — тихо, але виразно сказала Анеля і, взявши з рук Гната пістоль, стала приглядатися рисункам на срібній оправі ручки.

— Як-то? — спитав блідими устами та замираючим голо- сом Кшискі.

— Як? Звісно як! Не я стану свідчити, що ти погіб не з власної руки! — закликав Стах.

Він нагло зрозумів, до чого гне його сестричка, і вмить доспіла у нього гадка: не пустити Кшиского живим з дитятинського двора.

Підійшов до сестри і шепнув їй щось до уха.

Тим часом Гнат зневажливо махнув рукою.

— Се байдуже! — заперечив.— Я сам зголосився б у суді, бо ніколи не стидуся сього, що роблю, хоч би мав за се й поплатитися життям. Та тут іде річ про Марію...

— Ох, пане! — поспішив заявити Кшискі.— Про неї подбав я вже, що краще годі. У торгівлі її батька був свого часу диспонент, який поміг був мені раз... та се неважне. Він знає її і вже раз казав, що радо перейме на себе тягар мішка бл. пам'яти купця Федоровича враз із його внучкою. Та старий і його, і її прогнав із хати. Тепер... Порозумійте мене, добродію! Чи ви проміняли би отсю кралю на якусь там покритку? Се смішне! Я шляхтич з антенатів — і така собі міщаночка, фі! *Ge quelque chose d'impossible. Vous voyez...*¹

— Не цвенькайте по-французьки, пане, бо воно в ваших устах звучить, як собачий лай! — врубав Гнат.— Ваші плани мене зовсім не обходять. Я домагаюся від вас експіації злочину, а якщо її не діждуся, то позиваю вас перед дуло! Якщо ви не захочете стати до двобою, то стрілю вам в лоб, як сказаній собаці. Поняли?

¹ Це неможливо. Ви бачите...

— Послухай, Стасю, пана Бибельського. Він добре тобі радить,— з диявольським глумом дораджувала Анеля.— Ти знаєш, що я такого здохляка не хочу...

— Ба, мусіш! — гримнув Кшискі, який у сю мить з'ясував собі, що висовгується йому з рук і Анеля, і її придане. Його вхопила пасія.

— Мусіш ти, кохане, не я! — закрила між тим Анеля.

— Я? Ха-ха-ха! Певно, дорожче мені життя від свободи, се правда, але не забудь, що такою ціною окуплене життя стане прокльоном твого! Гадаєш, що я виречуся своїх грошей задля примхи якогось там опікуна? Ні, я лишу йому і свою славетну жінку, і дитину, а ти і гроші мусять-таки бути моїми. Одно моє слово, а всі ви, скільки вас є тут, з мотузком на шиї...

Не скінчив. Наглий гук вистрілу та клуб вонючого диму наповнив кімнату, і з ломотом звалився Кшискі на долівку.

— Що ви зробили, пані? — кинувся до Анелі Гнат.

— Убила злодія! — була спокійна відповідь.— Злодія, який грозив погубою не тільки мені, але й вам.

— Мені? Чому? Я ж бажав, прецінь...— начав Гнат, але замовк і безрадно заложив руки.

Анеля, сміючись, махала руками, наче зацитькувала його, а там і сказала одно слово: Марія!..

Гнат відвернувся і прикляк біля Кшиского, та сей не давав уже признаків життя. Дивним дивом куля попала в само серце, так що навіть крові не було на долівці. Справді, Марія мала на світі уже тільки його...

— Я завсіди казав, що пан Кшискі має перед собою тільки одну альтернативу: багате подружжя або кулю в лоб. Все-таки шкода, що молодий чоловік скінчив так трагічно. Брр! Не бажав би я такої смертні!

Гнат підняв голову. Над ним стояв молодий Венявскі зі збиточним усміхом на устах. У сусідній кімнаті Анеля розказувала схвильованим, істеричним голосом батькові, як-то вони троє, сидячи в будуарі, почули вистріл, а ось і найшли Кшиского мертвим.

Надворі між тим втихла буря, та сніг не уставав...

Лист Кранцберга до Гната Бибельського,

Любий Товаришу!

Цікаві часи переживаємо оттут, у Лембергу, і надіємося з весною взяти діяльну участь у найбільшій війні всіх часів. Тінь велетня, яка аж досі падала на схід Європи, тепер паде

¹ Так називають Наполеона англійці.— Авт.

на захід. Ся війна — се останній подвиг Бонея¹, бо другої такої армії, як ся, що згинула на московському шляху, не було, нема й, мабуть, не буде у світі так швидко. Щоби утворити таке зборище вишколених воєнних людей, на се треба сотні баталії та двадцятьлітньої війни з усім світом, а, що найважливіше, таке військо мусить вийти з революції. Наші масони сказали би загадково-високолетним стилем: «Революція повстає, коли на народне живло паде тїнь велетня, осяяного промінням філософії». Та се була би неправда, бо революцію підняли пігмеї, а велетень вбив її довбнею, чи, *par-dop*, своїми легітимістичними претензіями.

Аж дивно! Людина, яка виростає з революції, стала синонімом всемогучости товпи над жменюю шляхти та пралатів, вилазить на звишку і шкїрить зуби у вивченому усміхові графа Нарон, нічим малпа!

Маю вражіння, що і сим разом через саму звичку й інерцію пірве Наполеон за собою масу і витовче ще не раз і не два наших приятелів москалів та пруссаків. Ми тішимося зі сього, бо небезпека для Австрії може прийти не тільки від заходу, але й від сходу, а то й від півночі. Тому, коли всі ті три потентати новітньої Європи пооббивають собі гарненько носи, аж тоді ми устроїмо свій у цілу авантуру і доїдемо кінця... побідженому! Се найновіший стиль нашої віденської політики, впрочім, дуже схожий на політику хитрого мужичка, який юдить на себе двох сусідів, щоби під час процесу викупити за пєсі гроші добро обох. Що ж? Ми не французи й не німці, ми держава, яка держиться тільки династією. Тимто й не здобудемося ніколи на розмах, на самостійну, державну думку, на яку здобулися в Таврогах пруссаки всупереч волі суверена. На такій безконфенсійности ми виростили ще з 1805 року, від неї, мабуть, і помремо.

Розуміється, що про поклик до народів, як у 1809 року, нема й помину. Вправді, добродій Шлегель виробив і написав цісареві щось таке, але се, що є в ньому, се гадки самого Шлегеля, а не імператора Франца, який, певно, не стане числитися зі зобов'язаннями якогось там професора. Се подекуди й оправдане, бо, розбурхавши живло народу, ніколи не можна сказати, куди саме звернеться його могутній зрив і чи не сі стануть його жертвами, що дали йому перші бажану волю. Цікавий я, що зробив Гарденберг після війни зі своїми розполітикованими пруссаками. Хіба не додержить зобов'язання по добрій волі! У нас буде в кождому разі краще, бо де не було одушевлення, обітниць, надій, не буде й заводу. Страшно підла потїха! Правда?

Все-таки шкода, що Тебе тут нема. Гадаю, що за гроші, які заплатив Тобі Кольоредо, Ти обзавівся недвижимим майном і господарюєш на славу, отже, Ти вже не звичайненький собі офіцір чи урядовець, а шляхтич гербовий і маючий. Такі роблять у нас кар'єру, а ще й під час велетенської війни, яка заповідається. Подумай над проектом і, якщо рішишся, прибувай пока до нас, до Львова. Саме вчора приїздив сюди від Шварценберга генерал Кленав. Війна Франції з Росією неминуча. В Таврогах прусський генерал Йорк перейшов на московський бік, а се значить боротьбу а l'outrance¹. Або перемога або... ешафот! Весна принесе страшні, але й незвичайно цікаві події.

Натомість не тішать мене вісти про Тебе, яких так скупо уділяєш мені від нашого розстання. Бачу з жалем, що у Твоїй вдачі є якась нічим не оправдана м'якість, якась кислість у світогляді — ні то сентимент, ні то романтика. Таки добре казав Кольоредо, що Ти фантаст. Бачу вже, як-то Твої аналізовані почування скінчаться подружжям, а там Тобі й амінь! Може бути, що се краще, доцільніше, миліше, але се, по-моєму, надто вже в'яже діяльну людину. Бачу се в Наполеона, у його маршалів та генералів, а побачу ще й у Тебе. Рутен у Тобі вб'є майбутнього генерала чи яку другу визначну фігуру. Пишеш, приміром, що гадаєш стати гречкосієм для добра поневоленого люду. Се дуже гарно, чутливо, старий Гете прислав би Тобі за се рішення том русівського Еміля у розкішному переплеті, — але я, позволь, забавлюся в романтичну іронію і скажу: — Гм! Карі очі (правда, що карі?) та круглі точені плечі — безумовно, понадна і цінна аквізиція для нашого брата... тільки що воно в Тебе інакше називається.

¹ До переможного кінця.

З М І С Т

Поцілунок Ішгари. Нарис з початку VII в. до Хр.	
I. Бабель і Арам	3
II. Ягве та Адон	13
III. Чари	21
IV. Ішгар чи Милітта?	27
V. Жертва	32
Гарміоне. Нарис із життя Чорномор'я під кінець V в. до Хр.	41
Танечниця з Пібасту. Нарис із XIII в. до Хр.	
I. В Пібасті	90
II. Святі городи	97
III. Герзет	103
IV. Абаріс	109
V. Воля фараона	114
VI. Гнів Гатори	121
VII. У власті Протея	129
Школяр із Мемфісу. Нарис із XIV в. н. Хр.	
I. Стежка премудрости	135
II. Найтакер	141
III. Святі скарабеї	148
IV. Подолок Наї	156
Під орлами Рومی. Оповідання із життя в Карнатах з кінця 2-го в. н. Хр.	165
Діти Одіна. Картина з кінця X ст.	258
«Аллах!» Нарис із року 1522-го	328
Тінь велетня. Оповідання з 1812 р.	403

Літературно-художнє видання

**Опільський Юліан
(Рудницький Юрій Львович)**

ТВОРИ

В чотирьох томах

Том 4

Оповідання, повісті.

Упорядкування

Ільницького Миколи Миколайовича

Художнє оформлення

Пікулицького Богдана Романовича

Редактор *А. І. Пригорницька*

Художній редактор *В. І. Сава*

Технічний редактор *В. І. Франчук*

Коректори *О. В. Криль, О. П. Сенишин*

Здано до складання 15.01.96. Підписано до друку 10.03.2005.

Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Гарнітура літературна.

Офсетний друк. Умови, друк. арк. 30,66. Умови фарбовдів 30,66

Обл.-вид. арк. 37,5. Замовлення 17-6.

Видавництво «Каменярь» 79000 Львів, МСП, Підвальна, 3

Свідцтво Держ. реєстру: серія ДК, № 462

Ел. адреса: vyd_kamenyar@mail.lviv.ua

ВАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас» 79005 Львів, Зелена, 20.

Опільський Юліан.

О-61 Твори: В 4 т.— Львів: Каменярь, 1994—2005.—
ISBN 5-7745-0524-3

Том 4: [Поцілунок Іштари; Гарміоне; Танечниця з Пібасту; Школяр із Мемфісу; Під орлами Роми; Діти Одіна; «Аллах!»; Тінь велетня] / Упоряд. М. М. Ільницького; Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького.— 2005.— 583 с.

ISBN 5-7745-0528-6

До четвертого тому ввійшли твори, події яких відбуваються або за межами території нашої батьківщини («Поцілунок Іштари», «Школяр із Мемфісу», «Танечниця з Пібасту»), або зв'язані з нею лише епізодично («Під орлами Роми» «Аллах!», «Тінь велетня»). У кожному з них звучить той, за словами автора, «загальнолюдський підклад», завдяки якому історія кожного народу постає часткою світового історичного процесу.

О 4702640201-57
2005 Інформ. листок

ББК 84.4УКР

